

REMCO RABEN, PETER ROMIJN,
MMV MAARTEN VAN DER BENT, ANNE VAN MOURIK

TALEN VAN

STILTE, INFORMATIE EN MISLEIDING IN DE

GEWELD

INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG, 1945-1949

A
U
P

TALLEN VAN GEWELD

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE,
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

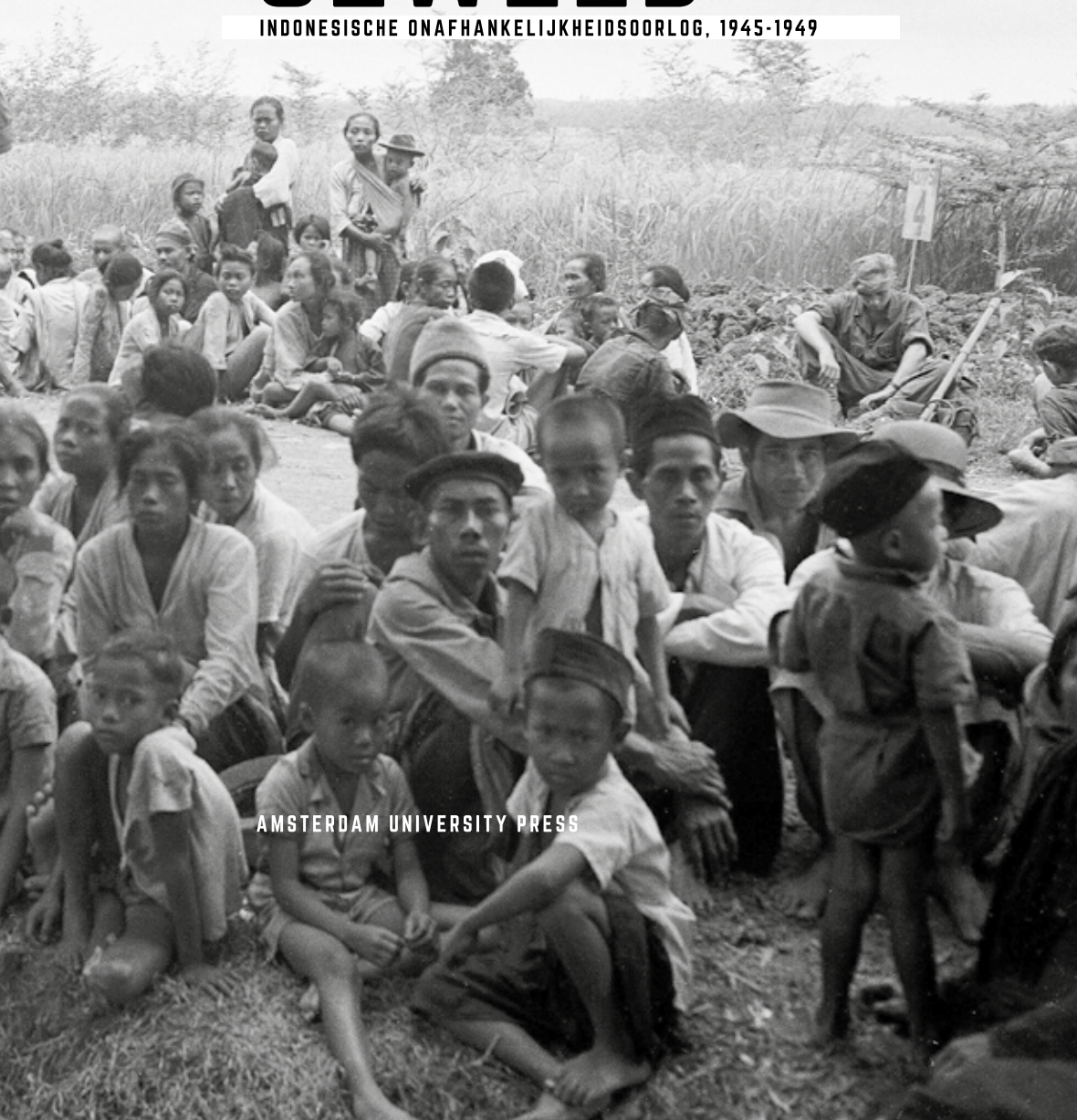
REMCO RABEN, PETER ROMIJN,
MMV MAARTEN VAN DER BENT EN ANNE VAN MOURIK

TALEN VAN

STILTE, INFORMATIE EN MISLEIDING IN DE

GEWELD

INDONESISCHE ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG, 1945-1949

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

NIMH

Afbeelding omslag: *Journalisten schrijven op het bordes van het landhuis in Linggarjati, Kuningan (West-Java), hun nieuwsberichten over de voortgang van de onderhandelingen tussen de Republiek en het Nederlandse bestuur, november 1946. Foto: Collectie IPPHOS.*

Afbeelding titelblad: *Mariniers doorzoeken de kampong Menganti ten westen van Surabaya, terwijl de bevolking wordt gedwongen te wachten en toe te kijken, 18 april 1946. Foto: Hugo A. Wilmar. Bron: Fotocollectie NIMH, inv. nr. 2174-0057.*

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Kaarten: Erik van Oosten

Register: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 688 7

e-ISBN 978 90 4855 681 6

DOI 10.5117/9789463726887

NUR 680

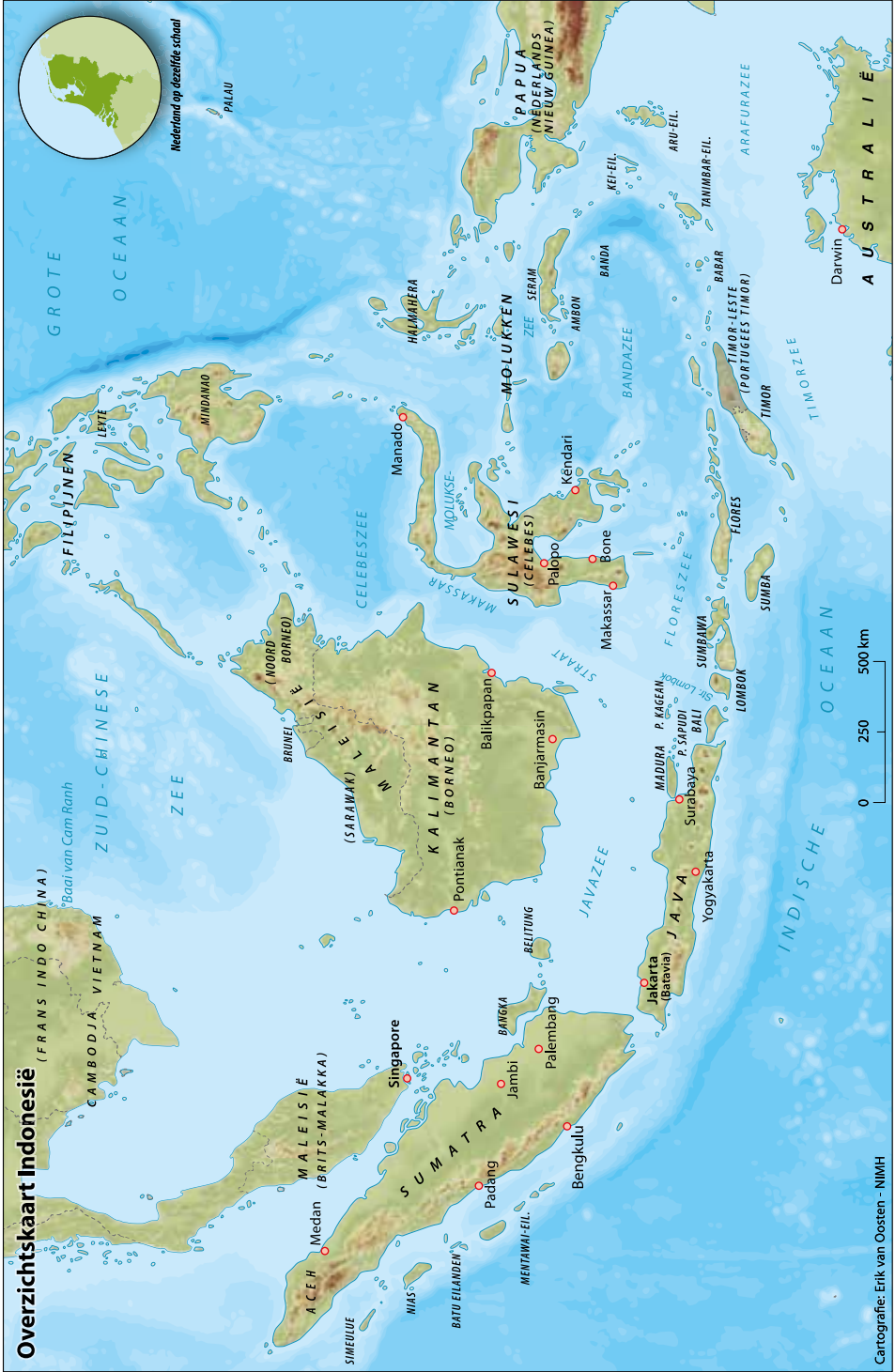
Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Kaarten

Kaart 1

Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 2

Kaart 3

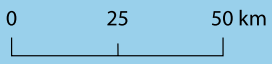

West-Java

J A V A Z E E

O C E A N

Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Midden-Java

Oost-Java

Inhoudsopgave

19	INLEIDING
37	I. INDONESIAË
38	Introductie
41	1 Oorlogsculturen
75	2 Op oorlogspad
117	3 Pen en geweer
159	4 Stemmen en stiltes
207	II. GEWELD
208	Introductie
211	5 Pesing, 15 april 1946
239	6 Zuid-Sulawesi, 1945-1948
293	7 Sedayu, januari-juni 1949
321	8 Peniwen, 19 februari 1949
357	III. NEDERLAND
358	Introductie
361	9 Het recht op geweld
397	10 Schandalen bezweren
433	11 De gemobiliseerde samenleving

475 **CONCLUSIE**

490 Noten

544 Lijst van afkortingen

547 Woordenlijst

549 Bronnen en literatuur

565 Dankwoord

568 Register

‘We all felt drunk from the joy that came from independence. We were full of emotion, unable to think of anything else.’ – Pramoedya Ananta Toer, in: Nagesh Rao (red.), *Exile: Pramoedya Ananta Toer in Conversation with Andre Vltchek and Rossie Indira* (Chicago 2006) 60

‘Deze strijd tegen de Hollanders is moord, niets anders dan moord. Bij elke aanval is ’t volk ’t slachtoffer. Hele kampongs en dorpen worden platgebrand, als represaillemaatregel, voor één gesneuvelde Hollandse militair. Willekeurig richt een kanon of mortier zich op zo’n plaatsje. Wie geen dekking zoekt, wordt weggemaaid.’ (16 augustus 1947) – Roswitha Djajadiningrat, *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag 1974) 8

‘If a crocodile bites a goat and tries to eat it up, we do not condemn the crocodile. That is its nature. But when the goat struggles to get free, we should not condemn the goat, either.’ – Opu Pa’Bicara van Akkarungeng, Andi Pangerang Opu Tosinilele, geciteerd in Shelly Errington, *Meaning and Power in a Southeast Asian Realm* (Princeton 1989) 21

‘Bij de Indonesiërs is het verlangen zelf hun zaken te regelen zo sterk, dat, ook al weten zij, dat dit minder perfect geschiedt dan met Nederlandse leiding, zij er niet voor schromen te zeggen recht te hebben op hun eigen catastrophe.’ – Jhr. C.H.V. de Villeneuve tijdens een vergadering met Beel, Jonkman, Van Mook e.v.a., Jakarta, 20 mei 1947, in: *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* (20 delen; ’s-Gravenhage 1971-1996) deel 8, 755

‘De koloniale mentaliteit houdt alleen rekening met het eigen gezicht, maar nooit met dat van de Indonesiërs.’ (29 april 1947) – W. Schermerhorn, *Het dagboek van Schermerhorn. Geheim verslag van prof.dr.ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlands-Indië, 20 september 1946 – 7 oktober 1947*. C. Smit (red.) (2 delen; Utrecht 1970) deel 1, 480

‘Men kan onze kolonialen misschien veel verwijten, maar niet dat zij niet volhardend waren.’ – H.F.L.K. van Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen van Jhr. Mr. H.F.L.K. van Vredenburg* (Leiden 1985) 279

‘Er zijn in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1950 veel meer geweldsexcessen voorgekomen dan waarover tot nu toe is gepubliceerd.’ – Stelling bij het proefschrift van Willem IJzereef, *De wind en de bladeren. Hiërarchie en autonomie in Bone en Polombangkeng, 1850-1950* (proefschrift; Rijksuniversiteit Groningen 1994)

‘[L]a connaissance permet toujours à celui qui la détient la manipulation de l’autre; le maître du discours sera le maître tout court.’ – Tzvetan Todorov, ‘Introduction’, in: E.W. Said, *Orientalisme. L’Orient créé par l’Occident* (Paris 2005) 7-10, aldaar 8

‘De Hollander is op de eerste plaats ordemens. Hij heeft zich in Indonesië ordelijk gedragen of althans, naar de normen van de heersende orde.’ – Tjallingie Robinson, ‘Een land met gesloten deuren’, in: Idem, *Een land met gesloten deuren* (2e druk; Haarlem 2012) 68-75, aldaar 69

‘Men kan en wil niet geloven dat het geweld bestaat en daarom grijpt men dikwijls te laat in om moreel onaanvaardbare praktijken te stoppen of te corrigeren.’ – Hans Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* (Rotterdam 2008) 452

Inleiding

Dit boek biedt een politieke en bestuurlijke geschiedenis van koloniaal geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. We beschouwen de bestuurlijke en politieke omgang met het geweld als een vorm van kennis. We onderzoeken niet primair de gewelddaden zelf, maar de manier waarop informatie over het geweld al dan niet circuleerde en aldus een rol speelde in de rechtvaardiging, stimulering of remming van dat geweld. Eenvoudig gesteld: wat werd buiten de kring van een betrokken legeronderdeel bekend over de geweldpleging en wat deden legercommandanten, politici en bestuurders met die wetenschap? Hiermee pogen we een verklaring te geven voor de Nederlandse tolerantie van het oorlogsgeweld in de oorlog in Indonesië.

Dat de oorlog in Indonesië zeer gewelddadig was, is geen verrassende uitspraak. Tellingen van slachtoffers, notoir onzeker maar duidelijk genoeg in de indicatie van de schaal, komen op ten minste bijna honderdduizend doden door Nederlandse handen aan Indonesische kant, ruim vijfduizend overleden Nederlandse militairen – onder wie ook de sterfgevallen door ziekte en ongevallen –, zo'n zesduizend (Indo-)Europese, Ambonese en Menadonese, en nog duizenden Indonesische en Chinees-Indonesische burgers.¹ Cijfers zeggen natuurlijk niet meteen iets over de aard van het geweld. In de afgelopen decennia is er een toenemend aantal studies naar het geweld

en vooral naar het Nederlandse legeroptreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog verschenen. Zij hebben ons begrip van de omvang en de dynamiek van het geweld bevorderd. Toch bestaat de neiging om het geweld van de Nederlandse troepen in de Indonesische oorlog te relativiseren, te negeren of te rechtvaardigen – bijvoorbeeld door het weg te strepen tegen het Indonesische geweld of a priori te stellen dat de meeste militairen van goede intentie en gedrag waren.

Wat een beter begrip niet helpt, is dat Indonesische slachtoffers van het geweld nauwelijks een stem krijgen of in beeld komen. Veel Nederlandse historische werken en documentaires hanteren een sterk ethnocentrisch perspectief. Recente televisiedocumentaires als *Na de bevrijding* (2014) en *Onze jongens op Java* (2019) laten zien hoezeer het Nederlandse beeld van de oorlog is uitgekleed en gereduceerd tot de repeterende ervaringen van de Nederlandse soldaten. Indonesische bronnen worden nauwelijks geraadpleegd, Indonesische ervaringen niet of summier weergegeven en de motivatie van Indonesische actoren wordt zelden uitgediept. We worden niet geconfronteerd met de gevolgen of de slachtoffers van het geweld, ook al is er wel ruimte voor een kritische noot.² In Nederland is de omgang met het koloniale verleden dus sterk op de eigen ervaring gericht.³ Ook monumenten in Nederland weerspiegelen de cultuur van eenzijdigheid en ontkenning. Ze herdenken vooral de eigen slachtoffers en gesneuvelden.⁴ Op zichzelf is dat allemaal wellicht verklaarbaar, en het is elders niet veel anders, maar het leidt wel tot een sterke vertekening van het geschiedbeeld.

Waar in Nederland het oorlogsgeweld in Indonesië tot vrij recent werd verhuld, is de geschiedenis van het geweld in Indonesië overal te vinden. Wie de lokale verhalen in Indonesië zoekt, komt alom de herinnering aan bloedvergieten tegen. In veel dorpen vinden we gedenkplaten, grafvelden en monumenten voor de slachtoffers van de onafhankelijkheidsoorlog. Tal van deze monumenten dateren overigens van de jaren zeventig of later, toen lokale of regionale legerautoriteiten monumenten oprichtten of sponsorden. De herdenkingscultuur draagt een sterk militair karakter en richt zich vooral op de revolutionaire strijd tegen de koloniale onderdrukker.⁵ Toch zijn er, ook op lokaal initiatief van burgers, veel monumenten voor de slachtoffers van Nederlands geweld opgericht. Maar elke vorm van herdenking creëert nieuwe stiltes. Buiten beeld blijven de mensen – vaak zelfs van binnen de gemeenschap – die ten prooi vielen aan het geweld van revolutionaire Indonesische soldaten of strijdgroepen. Hun lot is nog steeds moeilijk bespreekbaar in Indonesië.

De verhullingen en vertekeningen in beide landen zijn niet alleen te wijten aan de behoefte om de verwarrende, tegenstrijdige en duistere kanten van de onafhankelijkheidsoorlog ondergeschikt te maken aan het zelfbeeld van de eigen voortreffelijke natie – de goede en redelijke kolonisator aan Nederlandse kant, de heldhaftige revolutionaire natie aan de Indonesische – maar hebben ook hun wortels in de manier waarop in de oorlog zelf met informatie werd omgegaan. De wijze van spreken over het geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd heeft de latere historische herinnering sterk beïnvloed.

Dat deze invalshoek relevant en urgent is, bewijst de discussie van de afgelopen decennia in Nederland en – zij het veel minder – in Indonesië. De in Nederland overheersende vraag ‘hoeveel’ en wat voor geweld er in de revolutie had plaatsgevonden, heeft, zo zullen we betogen, alles te maken met de manier waarop de kennis over dat geweld indertijd is verbreid. De toenmalige informatievoorziening heeft het zicht op de aard van de strijd belemmerd. Op haar beurt heeft in Indonesië de retoriek tijdens de revolutie de dominantie van de militaire geschiedenis en het zwijgen over de slachtoffers uit talloze minderheidsgroepen teweeggebracht.⁶ De wijze van verslaggeving, de bewoordingen waarin die plaatsvond en de manier waarop de kennis is opgepikt en uitgedragen, zeggen alles over de manier waarop we nu in Indonesië en Nederland over het geweld spreken, schrijven en zwijgen, en waarom er met verbazing, geschoktheid of vergoelijking gereageerd wordt op ‘onthullingen’ van Nederlandse gewelddaden in de archipel. Daarom zijn de steeds terugkerende vragen van Nederlandse historici en politici – hoeveel geweld was er, en hoe erg was het nu eigenlijk? – voor Indonesiërs nogal onzinnig, want de sporen van het Nederlandse geweld zijn overal in Indonesië terug te vinden.

INFORMATIEMANAGEMENT

Voor dit boek onderzochten we de gecompliceerde werking van ‘informatie’ over het geweld in de onafhankelijkheidsoorlog. Daarbij keken we vooral naar de Nederlandse kant. Misschien klinkt de term informatie wat onschuldig, alsof we het over toeristische inlichtingen hebben, maar dat is misleidend. Informatie betreft het gehele *Vor- und Nachleben* van gewelddadige gebeurtenissen: woorden zetten aan tot gewelddaden en op zijn beurt wordt het geweld woord en krijgt het betekenis. Door de geschiedenis van geweld te volgen en te benaderen langs de weg van informatie, zijn we in staat om de macht van het woord en de woorden van de macht te wegen. We belichten

op grond van bestuurlijke rapportages, journalistieke berichtgeving, politieke debatten, propagandabeelden, particuliere correspondenties, geruchten en ingebrachte klachten de bestuurlijke en publieke mentaliteiten in de omgang met geweld, we identificeren doofpotten en klokkenluiders, en we determineren de wijze waarop betrokkenen verantwoording hebben afgelegd.

Twee verschillende dimensies van informatie vinden hun plek in dit boek: het informatiemanagement en de geweldsdiscoursen. Het eerste, het management, omvat alle manieren waarop kennis over het geweld werd opgeschreven, verkondigd, gedeeld, gebruikt, verzwegen en verantwoord. We volgen de routes die de informatie over geweld aflegde, vanaf de eerste verslaglegging in het veld en op straat tot aan de burelen van opperbestuurders, militaire bevelhebbers, politici, diplomaten en journalisten. Gedurende dat traject speelde een reeks van instanties, personen en protocollen van verslaglegging een belangrijke rol in het filteren en doorgeven van de informatie over hetgeen in het veld of op straat was gebeurd.

We zien informatie niet alleen in de vorm van de zogenoemde 'informatieoorlog', dus als een propagandistisch middel om tegenstanders, de eigen bevolking of de internationale omgeving te beïnvloeden. Het betreft evenmin alleen 'nieuws', als een geschiedenis van de invloed van de pers op samenleving en politiek. We zien informatie als een veelomvattender proces van vermelding, overdracht en politisering van kennis over het geweld in Indonesië, waarin veel spelers een rol vervulden. De circulatie van informatie stopte uiteraard niet na de oorlog, maar heeft in de vorm van herinnering, geschiedschrijving, herdenking onze blik op deze periode van oorlog en geweld verder beïnvloed.

Informatie kwam nooit in de vorm van een stroom van objectieve en onschuldige data of feiten, maar was het resultaat van selectie en vertaling en werd een onderdeel van de manier waarop macht werd uitgeoefend en politiek werd bedreven. Het informatiemanagement zegt dus alles over de legitimering en verantwoording van betrokkenen van en voor het toegepaste geweld.⁷ Zowel de Indonesische (Republikeinse) als Nederlandse overheden manipuleerden de boodschap van geweld. Zij waren zich zeer bewust van het belang van het woord en het beeld, en daarom spanden ze zich sterk in de berichtgeving te beïnvloeden, die daardoor een belangrijk bestanddeel van de geweldpleging werd. Militaire en civiele overheden frameden het geweld van de eigen troepen en dat van de tegenstander, verzwegen gebeurtenissen of hingen ze aan de grote klok. Overheden waren dankzij allerlei instrumenten – voorlichtingsdiensten, protocollen van verslaglegging, censuur – bij

machte om de communicatie over gewelddadigheden sterk te beïnvloeden. Zij fungeerden dus als belangrijkste 'sluiswachters' in de verspreiding van de berichtgeving over geweld.

Informatiemanagement was niet alleen een zaak van de overheden. Dit boek laat zien hoezeer ook allerlei andere maatschappelijke en politieke actoren een rol speelden in de verspreiding van kennis over geweld en in het aanvechten van de voorstelling van zaken door het bestuur en het leger. Daarom is er in dit boek, naast het informatiemanagement van overheden, veel aandacht voor de mechanismen in de samenleving om geweld aan te kaarten. In die zin is dit boek ook een studie over de werking van de civil society – zeg maar de manier waarop niet-politieke en niet-bestuurlijke organisaties de koers van de oorlog en de oorlogspolitiek trachtten te beïnvloeden. Ook dat valt onder de noemer van informatie.

In dit boek onderscheiden we allerlei patronen en mechanismen van informatie. In het leger en het civiele bestuur volgde informatie de hiërarchische lijn opwaarts en kwam zij vaak in ingedikte en geselecteerde vorm bij de beleidsmakers en politici in Batavia/Jakarta en Den Haag – en in het geval van de Republiek in Yogyakarta – terecht. In dit traject was de informatiestroom onderhevig aan vrij strikte, institutioneel bepaalde, protocollen – de voorschriften voor en tradities van verslaglegging. Ze kwam langs allerlei filterpunten – rapporteurs, gezaghebbers, bureaus – waar nieuws en kennis werden geselecteerd en geformuleerd. Daarnaast waren er ook niet-bestuurlijke Nederlandse routes waarlangs berichten over het geweld naar buiten kwamen, zoals via de pers, door niet-gouvernementele organisaties, brievenschrijvers, en via geruchten. Deze routes waren uiteraard veel gevarieerder en onoverzichtelijker dan de ambtelijke informatiekkanalen. De vraag is waarom verschillende berichten wel of niet werden opgepikt of een 'schandaal' werden. Uiteindelijk draaide alles om de kwestie of de Haagse politiek een zaak wilde aanzwengelen. Een derde soort informatiestroom werd gevormd door berichten uit Republikeinse bronnen. Zoals we zullen zien, slaagden deze berichten er zelden in om in het Nederlandse kamp door te dringen en een geweldszaak te agenderen.

In dit maaswerk van berichtgeving, verslaglegging en informatievoorziening ontwaren we sluiswachters en klokkenluiders. Sluiswachters waren rapporteurs die binnen de hiërarchie de gegevens over geweld doorsluisden, filterden en tegenhielden. Zij waren cruciaal voor de manier waarop kennis over het geweld doordrong tot de burelen van de hogergeplaatsten en politiek verantwoordelijken. Deze sluiswachters op de verdeelpunten van het

informatietraject hadden aanzienlijke macht om de berichtgeving te beïnvloeden. Hoewel individuele keuzes hierin meespeelden, zien we opmerkelijke patronen in het informatietraject, zowel in de militaire en ambtelijke verslaglegging als in journalistieke berichtenstromen. Naast sluiswachters opereerden klokkenluiders – die onderdeel waren van bestuur of leger – en anderen die excessief geweld aankaartten. De intolerantie waarmee klachten en boodschappers over dit geweld werden bejegend, zegt veel over de sterke *corporate culture* in leger, bestuur en politiek, waarin het herstel van het Nederlandse gezag het allesoverheersende motief was. Bijna alle Nederlandse instellingen werkten mee om het Nederlandse geweld niet aan de grote klok te hangen en het veeleer te relativiseren. De nieuwsmedia werden sterk aan banden gelegd en klokkenluiders geïntimideerd of zelfs daadwerkelijk vervolgd. Berichten over vijandelijk geweld werden uiteraard wel breed uitgemeten.

Hoewel precieze gegevens ontbreken over de manier waarop bestuurlijke kringen in de Republiek op het geweld van eigen troepen hebben gereageerd, is duidelijk dat zeker de leiders regelmatig verleggen waren met de moordpartijen van revolutionaire troepen op burgers en minderheden.⁸ Aan de andere kant hebben militaire Republikeinse autoriteiten tactieken van verschroeiende aarde en intimidatie van collaborateurs gestimuleerd en verordonneerd. Het politieke leiderschap was hierover verdeeld en tweeslachtig. Verslaglegging in de militaire en bestuurlijke hiërarchie verliep vaak moeilijk. Militaire eenheden opereerden nogal zelfstandig, zodat lijnen van verantwoording onderbroken of gefragmenteerd waren. Er heerste dan ook over het algemeen een grote stilte rondom het geweld van eigen Republikeinse troepen.

In onze analyse van het informatiemanagement zijn we sterk afhankelijk van de aanwezige archieven. Archieven zijn gestolde informatie. Ze laten zien hoe de verslaglegging heeft plaatsgevonden en wat de procedures en resultaten van het informatiemanagement waren. Hierbij worden we zowel geholpen als belemmerd door wat de Amerikaanse antropologe Ann Laura Stoler de ‘polsslag’ van het archief noemt. Het archief bevat verdikkingen in de informatie: dikkere of dunnere dossiers zijn opgeslagen die voor de betrokken overheid en archiefvormer een speciale relevantie hadden. In ons geval zijn deze ‘archiefmomenten’, zoals Stoler ze noemt, gecreëerd door de verslaglegging over het geweld, vaak naar aanleiding van een melding of schandaal.⁹ Het is niet verwonderlijk dat juist deze verdikkingen leidend zijn geworden in het onderzoek naar de Nederlandse gewelddaden. Dat lijkt gunstig, maar het heeft ook een keerzijde: ze creëren stiltes en een kleuring

die de geschiedenis geweld aandoet. De verdikkingen – zeg maar de dossiers over gewelddaden die bestuurders hebben beziggehouden – hebben een ‘historische waarheid’ gecreëerd waar onderzoekers moeilijk los van kunnen komen. Onderzoek in archieven volgt dan ook veelal de wijze waarop de samenstellers van die archieven gedacht en gerapporteerd hebben. Ook als we deze bronnen kritisch lezen, blijven we afhankelijk van de informatie die de dossiers geven, en hun onderliggende ordeningsprincipe. Een onderzoek naar informatie moet daarom ook gaan over desinformatie, over de ontbrekende polsslag, over stiltes, niet-gerapporteerde, verzwegen en verdraaide gebeurtenissen. Het is dus essentieel om de eigenaardige samenstelling van de archieven te onderzoeken en te confronteren met buiten-archivistische perspectieven. Ze moeten ‘excentrisch’ gelezen worden.¹⁰

Aan Indonesische kant zijn de regionale en centrale archieven uit deze tijd grotendeels verdwenen of ontoegankelijk. Er zijn talloze aanwijzingen dat de Republikeinse bureaucratie, ook op zeer lokaal niveau, goed heeft gefunctioneerd, maar papieren sporen zijn nauwelijks meer aan te treffen. De overgebleven archieven van de centrale overheid, deels geconfisqueerd door de Nederlandse troepen bij de inname van Yogyakarta, vertonen nauwelijks bijzondere verdikkingen van informatie over het geweld. Dat heeft zonder twijfel te maken met de gedecentraliseerde structuur van het Republikeinse leger en de moeizame communicatielijnen, en wellicht ook met de afwezigheid van een sterke legalistische bestuurscultuur, zoals die aan Nederlandse kant wel heel dominant aanwezig was. Hoewel de rechtspraak in delen van de Republiek wel degelijk functioneerde en de regering zich zeker druk heeft gemaakt over de vestiging van een geünificeerde rechtspraak, lijken bestuurders zich in de revolutionaire strijd in veel mindere mate om het recht te hebben bekommerd.¹¹ In de revolutie domineerde het politieke doel, niet het recht.

DISCOURS, MENTALITEIT EN MORAAI

Naast de mechanismen en patronen van berichtgeving beschouwen we informatie ook als taal (vaak ook beeldtaal). De kennis over het geweld werd in taal gegoten. Deze taal speelde een cruciale rol in het sturen van de beeldvorming over de oorlog en de wijze waarop verantwoording werd afgelegd. Taal schept categorieën en creëert het raamwerk waarin de wereld wordt beschouwd en vervolgens vormgegeven. Daarmee raken we niet alleen aan de werkwijze van bestuurlijke en politieke instituties, maar ook aan de heersende ‘cultuur’ binnen die instituties en de mentaliteit van de betrokken

mensen. In het Nederlandse discours verschenen de Republikeinse strijders bijvoorbeeld doorgaans als extremisten, terroristen en rampokkers. Die continue framing plaatste de tegenstander buiten de eigen morele orde en maakte extreem geweld acceptabel. Ook werden de keuzes om gewelddadig op te treden, van individueel vuurgevecht of executie tot strategische en politieke beslissingen, gestuurd door taalgebruik en beeldvorming die hun wortels hadden in een langer bestaande cultuur van geweldpleging en legitimatie van geweld.

De koloniale mentaliteit van de Nederlandse bestuurders, politici en militairen is duidelijk zichtbaar in de manier waarop gedacht en gesproken werd over de aard en intenties van de Indonesische tegenstanders, over de onrechtmatigheid van hun verzet, over de waarde van Indonesische mensenlevens. We zien rechtstreekse lijnen lopen naar koloniale beheersmentaliteiten en tradities van koloniale oorlogvoering. Aan de kant van de Indonesische Republiek en het verzet zijn dergelijke tradities moeilijker te achterhalen, al was het maar omdat niet iedereen het antikoloniaal nationalisme omarmde. Wel zetten de Republikeinse autoriteiten en media de Nederlanders bijna stevast neer als perfide kolonials, die eropuit waren Indonesië te rekoloniseren. Dat waren natuurlijk logische politieke constructies. Toch grepen Indonesische beelden en het sentiment van verzet ook terug op een diepere geschiedenis, zoals lokale defensiemechanismen en op diepgewortelde frustraties over koloniaal onrecht, maar onderzoek hiernaar is nauwelijks verricht.¹²

Het onderzoek naar informatie heeft een duidelijke morele dimensie. We onderzoeken immers wat 'geoorloofd' heette te zijn en wat 'schandaal' werd, welk geweld werd aangekaart, onderzocht, bestraft of juist gestimuleerd. De cultuur of mentaliteiten van de gezamenlijke bestuurders vormden het normstelsel waarbinnen men het geweld legitimeerde en het zin gaf. Nu waren die waarden niet statisch en eenvormig. De Indonesische revolutie vond plaats in een tijd waarin mondiaal de waarden over menselijkheid en mensenrechten sterker werden geformuleerd en verankerd in nationale en internationale instituties. Hoewel de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de Genocide Conventie pas in 1948 werden vastgelegd, en de vierde Geneefse Conventie die de rechten van burgers in oorlog moest beschermen pas in 1949, toen het Indonesisch-Nederlandse conflict al enkele jaren onderweg was, komen we regelmatig referenties aan humanitaire waarden tegen. De Tweede Wereldoorlog had diepe sporen achtergelaten over de aard van oorlogvoering en had de codificatie van 'oorlogsmisdrijven' en 'misdrijven tegen de menselijkheid' gestimuleerd.¹³ Internationale organi-

saties zoals het Internationale Rode Kruis hadden een sterke socialiserende werking op percepties van burgerslachtoffers.¹⁴ De ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog bleven ijkpunt in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Mensen aan Republikeinse én Nederlandse kant vergeleken bruut geweld regelmatig met Duitse en Japanse methoden en met de oorlogsmisdrijven die door de tribunalen in Neurenberg en Tokio waren en werden berecht. Het betekent dat de nieuwe waarden bepaald niet uit de lucht kwamen vallen en ze vóór hun formele codificatie hun invloed al lieten gelden.

Ook een idee als het recht op zelfbeschikking, dat natuurlijk al langer rondwaarde, kreeg tijdens en na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe urgentie. Het Atlantic Charter van 1941, dat dit recht, zij het in wat andere termen, propageerde, maakte indruk op de nationalistische leiders in Indonesië. Ook het feit dat de Verenigde Naties zich actief in de Indonesisch-Nederlandse oorlog mengden, maakte dat partijen zich sterker bewust werden van de zich ontwikkelende internationale normen van zelfbeschikkingsrecht. De vraag is uiteraard of iedereen aan Nederlandse kant deze normen aanvaardde, of ze op politieke gronden of wegens militaire noodzaak irrelevant verklaarde.

Zulke nieuwe waarden, het mag duidelijk zijn, botsten in de strijd tussen Nederland en Indonesië voortdurend met de praktijk. Het is onzeker of de opkomst van principes van menselijkheid en zelfbeschikking een remmende werking hadden op het geweld in de onafhankelijkheidsoorlog. Geweldstradities en -praktijken waren diep ingesleten, en de noodzaak de strijd te winnen werd aan beide kanten urgenter gevoeld dan de morele begrenzingsen van de gehanteerde methoden. Wel zien we dat overheden de schendingen van het oorlogsrecht en andere gevallen van ongerijmd geweld en geweld tegen burgers uit de schijnwerpers probeerden te houden. Een zeker schuldig geweten (of angst voor sancties) heeft gedurende de hele oorlog een rol gespeeld in het informatiemanagement.

Vaak klinkt het argument dat de normen in de jaren veertig van de twintigste eeuw anders waren dan nu.¹⁵ Hier zal duidelijk worden dat het normbesef van toen toch niet heel verschillend was. Integendeel, de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog hadden deze internationalisering van het recht een grote urgentie gegeven. De inspanningen om nieuws over geweld uit de openbaarheid te houden of politiek te legitimeren, maken juist extra duidelijk dat ook de mensen van toen zagen dat de praktijk regelmatig afweek van de geldende normen van recht en humaniteit, los van de ontwikkelingen in de internationale regelgeving. Zoals op vele plaatsen in dit boek zal blijken, heersten er onder de bevolking en de militairen wel degelijk humanitaire

opvattingen die bepaalde vormen van geweld als extreem beschouwden. Om die reden hanteren we in dit boek regelmatig de termen normoverschrijdend of extreem geweld. Dat die norm niet juridisch was vastgelegd en zelfs aan verandering onderhevig kon zijn, verandert niets aan de zaak dat bepaalde vormen en contexten van geweld als extreem werden beschouwd. Om die reden maken we ook slechts spaarzaam gebruik van de term oorlogsmisdaad, omdat deze expliciet refereert aan rechtsregels, terwijl afkeer en verontwaardiging voor een Indonesische burger of zelfs Nederlandse militair niet per se rechtsgebonden was. Met andere woorden: we geven prioriteit aan een ‘zachte’ definitie van extreem geweld, omdat deze zowel de juridische regel als menselijk beleving kan omvatten. Bovendien is niet alle geweldpleging een misdaad, maar kan deze toch onnoemlijk leed veroorzaken.

GEWELD

Dit boek gaat over kennis, woorden en beelden. Het gaat er ons niet om nieuwe concrete gewelddaden tijdens de Indonesische revolutie aan het licht te brengen. Wel zullen we enkele zaken – ook nieuwe – diep uitspitten, met het doel te onderzoeken hoe in die specifieke gevallen met de informatie over het geweld is omgegaan. Omdat de informatie haar oorsprong vindt in de militaire actie, zullen we uitgebreid stilstaan bij de militaire context van het geweld. Daarbij zal ook de wisselwerking tussen de Republikeinse en Nederlandse geweldsstrategieën aandacht krijgen. De vervlechting van Republikeins en Nederlands geweld is niet alleen van groot belang voor het begrip van de loop van het conflict, maar ook uitermate relevant voor het informatiemanagement en de legitimering van geweld.

Het is niet de bedoeling om het geweld precies te kwantificeren – om aan te geven *hoeveel* geweld van bepaalde soort plaatsvond. Dat vergt een ander soort onderzoek, als het al mogelijk is. Wel zullen we uitspraken doen over de aard en motivatie van het geweld op bepaalde locaties en in bepaalde periodes, en bovenal over de manieren waarop het geweld werd geopenbaard of verzwegen. We willen in geen geval in een semantische valkuil vallen door stempels van ‘massaal’ of ‘structureel’ op het geweld te plakken. Het woord ‘structureel’ zegt ons te weinig, omdat het niet goed aangeeft wat wel en niet als structureel geweld kan worden aangemerkt. De Nederlanders hebben in de oorlog in Indonesië veel geweld gebruikt, nu eens grootschalig, dan weer op kleinere schaal. In de meeste gevallen was het niet ‘massaal’, in de zin dat er honderden slachtoffers tegelijk vielen – hoewel die gevallen er zeker ook waren. Frequent was het geweld zeker; dat is voldoende gebleken uit de

lange reeks publicaties die ondertussen over de oorlog in Indonesië zijn verschenen. Ook werden er vaak burgers slachtoffer. Archieven, ooggetuigenverslagen, grafstenen en monumenten zijn daar de getuigen van. Bovendien klonken zowel aan Indonesische als aan Nederlandse kant stemmen dat het geweld normen van menselijkheid en oorlogvoering overschreed. Om niet in de val te trappen dat we het geweld puur langs een – Nederlandse – juridische meetlat beoordelen, hebben we ervoor gekozen een breed palet van geweld te onderzoeken en te zien welke gewelddaden om welke redenen en langs welke kanalen bekend zijn geworden.

We hebben een groot aantal zaken en situaties onderzocht, niet alleen in de Haagse archieven maar ook in overleveringen, archieven en publicaties in Indonesië. Op veel plaatsen hadden de Nederlandse autoriteiten grote moeite rust en orde te scheppen. Dit beheersingsprobleem werd aangepakt met hardvochtig optreden, waarbij behalve humanitaire normen ook de interne voorschriften en het oorlogsrecht werden overschreden. De zaken die in dit boek langskomen, variëren van de executie van individuele politici en bestuurders (zoals in het geval van minister Soepeno) tot geweld tegen burgers tijdens patrouilles (in Sedayu bij Yogyakarta en Wates Lor bij Mojokerto), het doden van gevangenen en burgers tijdens gewelddadige zuiveringsacties (Pesing en Peniwen) en massale zuivering en repressie (Zuid-Sulawesi). Wat deze voorbeelden ons leren, is dat het Nederlandse geweld zich op allerlei manieren en op veel plaatsen manifesteerde en dat er slecht onderscheid werd gemaakt tussen combattanten en non-combattanten. Het harde ‘erop slaan’ – in actie-instructies vaak verwoord in termen als ‘aandringend patrouilleren’ en het ‘vernietigen’ van de tegenstander – leidde vaak tot geweld jegens burgers en burger eigendommen.

Over de frequentie van het geweld is nog wel wat op te merken. Wie alleen de archieven van de Nederlandse overheden en het leger op ‘excessen’ onderzoekt, komt een relatief beperkt aantal gevallen tegen. Die zijn in de loop van decennia bij herhaling het onderwerp van onderzoek geweest, te beginnen bij de eerste onderzoekscommissies tijdens de oorlog, later in de Excessennota, en de verschillende studies die vanaf de jaren zeventig verschenen, uitmondend in het indrukwekkende overzicht van Rémy Limpachs *De brandende kampongs van generaal Spoor*.¹⁶ Iedereen kent inmiddels de namen Rawagede en Zuid-Celebes of Westerling, en misschien ook Bondowoso. Ze staan voor de zaken die al in de oorlog berucht waren, die door Indonesiërs en anderen werden aangekaart en tot ophef aan Nederlandse kant leidden. Ze zijn voor het bestuur en later voor de commissie

van onderzoek naar de 'excessen' in 1969 gegroepeerd en vormen een overzichtelijk maar bescheiden corpus aan 'kwesities' die een soort canon van het Nederlandse geweld zijn gaan vormen en die de indruk kunnen geven dat het Nederlandse normoverschrijdende geweld een uitzondering was.¹⁷

Zoals zo vaak verhullen dergelijke concentraties van informatie meer dan ze onthullen. J.A.A. van Doorn en W. Hendrix schreven in hun baanbrekende *Ontsporing van geweld* in 1970 al dat de Excessennota een 'volstrekt onvolledig beeld' gaf.¹⁸ Het denken in 'excessen' of zelfs in termen van bewijsbare oorlogsmisdaden creëert allerlei stiltes. Er was ongelooflijk veel meer kleiner geweld dat nergens is opgeslagen, behalve, met enig geluk, in de droge opsommingen van 'neergelegde' tegenstanders in de militaire verslagen. De aard van dergelijk geweld blijft meestal in het ongewisse, en over de ervaringen van de getroffen en betrokken bevolking blijven archieven meestal stil. Slechts uit getuigenissen van bewoners kan men iets te weten komen over de dood, de arrestaties of angsten van mensen uit de getroffen gemeenschap. Het geweld aan de rafelranden, het geweld dat tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen het leven heeft gekost, gaat grotendeels ongeregistreerd de vergetelheid in. Elk bezoek aan voormalige conflictgebieden onthult nieuwe gebeurtenissen waarbij vaak een enkeling, soms tientallen dorpelingen zijn omgekomen of vermoord. Hun lot bereikte nooit in detail de buitenwereld. Ze hebben het niet tot een 'archiefg gebeurtenis' gebracht en zijn in de loop van tijd evenmin als 'exces' geboekstaafd. Door de 'marginaliteit' van veel geweld kon het meeste buiten de openbaarheid blijven. Daardoor kon het beeld in stand blijven dat het Nederlandse leger zich niet aan grootschalig geweld schuldig heeft gemaakt. Hier wreekt zich het opmerkelijke feit dat het alledaagse militaire optreden nauwelijks in detail is onderzocht.¹⁹ Historici hebben zich voornamelijk beziggehouden met de politieke verwickelingen of met de militaire strategie, niet met de operaties in het veld. Ook het onderhavige onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië' heeft dit ten dele laten liggen. Dat gat hebben we niet kunnen vullen, maar we hebben in de casushoofdstukken in het tweede deel van dit boek wel enkele voorbeelden uitgediept.

Veel vormen van geweldpleging van Nederlandse zijde zien we regelmatig terugkeren, zoals massa-internerings, de executie van gevangenen, marteling, brandstichting en het zonder aanzien des persoons neerschieten van elke bewegende man. Voor een deel zijn deze vormen van geweld te herleiden tot koloniale militaire tradities. Ze werden bovendien gelegitimeerd door

de allerwegen (onder Nederlanders) gevoelde noodzaak orde en gezag te herstellen. Ook de constante framing van de vijand als terroristisch en crimineel faciliteerde het harde optreden van het Nederlandse leger. We zullen in het eerste hoofdstuk op de achtergronden van het geweld terugkomen. Overigens vertoonde het geweld van Indonesische kant ook bepaalde patronen. Omdat de slagkracht en de bewapening van de revolutionaire troepen gering waren, beperkten strijders zich grotendeels tot vernieling van infrastructuur, aanslagen op patrouilles, konvooien en kleine militaire posten, en op de intimidatie en ontvoering van, en moord op collaborateurs en bepaalde minderheidsgroepen. Ten minste enkele duizenden inwoners hebben hierdoor het leven gelaten.²⁰

GESCHEIDEN EN VERVLOCHTEN GESCHIEDENIS

De Indonesische revolutie en de Nederlandse dekolonisatie zijn machtige interpretaties – rechtvaardigingen eigenlijk – die veel van de onderlinge dynamiek tussen en misschien wel de verantwoordelijkheid van beide landen verdrukken. De oorlog is het verhaal van naties geworden, die hun geschiedenis los van elkaar hebben geschreven, en dat vaak ook nog deden in de sfeer van leed, wrok, (zelf)rechtvaardiging en heroïek. De perspectieven, interpretatiekaders en terminologie zijn in beide landen heel verschillend. Nederlandse historici zijn vooral bezig geweest om de eigen moeizame politieke besluitvorming tijdens de oorlog door te lichten. De kernvraag was: waarom kon het met zoveel goede bedoelingen toch zo afschuwelijk fout gaan? Gewetensvragen die in postkoloniaal Nederland opkwamen over de aard en het resultaat van de dekolonisatie maakten dat het Nederlandse debat nogal naar binnen keerde. Het ging over het proces van politieke besluitvorming en de kwestie hoe ‘slecht’ of ‘goed’ Nederland de dekolonisatie had vormgegeven en of de politiek had ‘gefaald’.²¹

Daarnaast is er in Nederland een uitgebreide geschiedschrijving op gang gekomen die het Nederlandse militaire optreden onderzocht. Deze won sinds de jaren negentig aan kracht. Historici en sociologen als Van Doorn en Hendrix, IJzereef, Groen, De Moor, Teitler, Schoonoord en meer recent Limpach onderzochten de strategieën en operaties van de Nederlandse militairen in Indonesië. De meeste van deze schrijvers waren het Indonesisch niet of nauwelijks machtig en deden weinig moeite om de Indonesische actoren en ervaringen in hun analyse te betrekken.²² Het gevolg is dat veel studies in sterke mate stoelen op de ambtelijke en militaire verslaglegging van de strijd, met als gevolg dat de taal en de framing van de autoriteiten

het verhaal van de auteurs sterk hebben gekleurd. Mede daardoor is het Nederlandse geschieddiscours, ook in zijn kritische variant, sterk juridisch georiënteerd. Het repliceerde de vraagstukken waarmee de archieven over Nederlandse geweldpleging bijeengebracht zijn: of er sprake was van een (strafbaar) exces.

Een zekere eenzijdigheid kenmerkt ook de Indonesische geschiedschrijving. Historici kampen met een groot bronnengebrek en schrijven vooral nog in de groeven van de nationale revolutie, in een narratief van eendrachtige strijd tegen de koloniale herbezetter. Er is weinig ruimte voor alternatieve perspectieven, niet in de laatste plaats omdat het regime en vooral het leger lange tijd een sterke greep op de historische beeldvorming hielden.²³ Hier is de laatste decennia wel enige verandering in gekomen, maar van een kritische geschiedschrijving is nauwelijks sprake en tot een discussie over het eigen geweld, over het morele gezag van de Republiek of over de koloniale vervlochtenheid van sommige Indonesische elites is het niet gekomen.²⁴

Nog steeds verschillen de Indonesische en Nederlandse geschiedschrijving hemelsbreed.²⁵ De vragen zijn wezenlijk anders, de morele coördinaten liggen ver uit elkaar, het bronnengebruik is zeer ongelijksoortig. Waar Indonesische officiële bronnen goeddeels ontbreken – of nauwelijks toegankelijk zijn – en de geschiedenis sterk leunt op orale en geschreven getuigenissen, is de Nederlandse geschiedschrijving heel sterk, bijna uitsluitend, gebaseerd op geschreven en gedrukte bronnen die in de rijkelijk beschikbare bestuurlijke en militaire archieven samengebracht zijn. Waar zeker in de lokale geschiedenis in Indonesië de mondelinge getuigenissen een belangrijke geschiedbron vormen, is die in Nederland op enkele markante – recente – uitzonderingen na te verwaarlozen.²⁶ Waar de Nederlandse geschiedschrijving van de oorlogvoering sterk binnen het juridische en bestuurlijke discours van de eigen overheden opereert, is die in Indonesië enerzijds sterk beïnvloed door een militaire visie op de geschiedenis, en anderzijds doordeesemd van nationalistische heroïek.

Door hun verschillende aard en invalshoek is de geschiedschrijving in Indonesië en Nederland moeilijk samen te brengen. Dit is een postkoloniaal probleem. Het verschil in wereldbeelden die de revolutie nodig maakten zijn nog steeds over de geschiedschrijving vaardig. De manier waarop de geschiedenis is en wordt verteld, staat immers in nauwe verbinding met het geweldsdiscours in de oorlog en de wijze waarop informatie is gecreëerd en gebruikt. In die zin is onze studie niet alleen een weergave van feiten maar evenzeer van denkbeelden.²⁷

Toch kan de geschiedenis van het geweld niet alleen in een oppositie van twee partijen of wereldbeelden worden geschreven. Op vele manieren waren het Indonesische en het Nederlandse geweld met elkaar vervlochten. Ze zijn niet zonder elkaar te verklaren of te begrijpen. Hiermee bedoelen we niet alleen dat het ene geweld het andere opriep, maar ook dat de geweldsdynamiek in een bepaald gebied de frequentie en de aard van het geweld beïnvloedde. Van beide kanten reageerden troepen op de agressie van de tegenstander. De casussen in het tweede deel van dit boek laten duidelijk zien hoezeer het geweld van verschillende kanten op elkaar inwerkte. Dat gold niet alleen de timing maar ook de gehanteerde strijdmethoden. Hoewel het conflict in Nederlandse kringen werd voorgesteld als een strijd tussen een goedgeorganiseerd en gedisciplineerd leger tegen ordeloze, terroristische bendes, leken de tactieken in veel opzichten opvallend op elkaar, variërend van individuele wreedheid tot marteling, brandstichting en plundering. Terreur werd beantwoord met tegenterreur.

Hoewel dit boek vooral gaat over de manier waarop in Nederlandse kringen is omgegaan met informatie over geweld, zullen we ons rekenschap geven van de vervlechting van de geschiedenis. Indonesiërs, Nederlanders en al die anderen bevolkten dezelfde historische ruimte en waren onderdeel van hetzelfde proces van vrijmaking en dekolonisatie, oorlog, destructie, overleving en, in een duizelingwekkende variëteit, van hoop.²⁸

Dat dit boek overheelt naar de Nederlandse kant van het verhaal heeft een reden. Het doel was binnen het raamwerk van het onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië' te onderzoeken hoe kennis over het geweld al dan niet circuleerde en aldus een rol speelde in de tolerantie jegens dat geweld. Wat maakte het geweld mogelijk? Daarom ligt de nadruk hier op de Nederlandse mentaliteiten en het Nederlandse beleid, meer dan op de Indonesische militaire strategieën. Maar hoe sterk de nadruk op Nederlandse actoren ook ligt, uiteindelijk is dit óók Indonesische geschiedenis, en waar mogelijk zullen Indonesische ervaringen in en perspectieven op de oorlog een plaats krijgen. Zelfs al is dit boek in zekere zin primair koloniale geschiedenis, met de Nederlanders in een hoofdrol, dan nog is die ondenkbaar zonder de Indonesische context en de Indonesische deelnemers. Het vlechtwerk is soms dun, maar we schieten zo veel mogelijk Indonesische inslagdraden door de Nederlandse kettingdraden van deze geschiedenis.

Uiteraard weerspiegelt de nadruk op Nederlandse actoren ook onze afkomst, onze vooroordelen en de intellectuele en politieke omgeving waarin

we het grootste deel van onze tijd verkeren – zoals de postkoloniale discussies die vooral in Nederland woeden. Geen historicus is zonder vooroordeel. Neutraliteit bestaat niet, al is het een lofwaardig streven. Even belangrijk is de erkenning dat geschiedschrijving een morele wetenschap is, waarin de vragen, de taal en de feitenselectie plaatsvinden op basis van bepaalde waarden. Het is essentieel dat historici reflecteren op hun positie en verantwoording afleggen van mogelijke eigen vooroordelen en bronnenkeuze. Openheid en verifieerbaarheid zijn gewichtiger elementen van onderzoek dan de mythe van objectiviteit. De bronnen ‘spreken’ niet. Historici geven stem aan de bronnen. Die stem is persoons-, tijds- en cultuurgebonden.

HET RECHT OP GEWELD

Over morele wetenschap gesproken: we hebben het hier over een geschiedenis van geweld dat miljoenen mensen in hun bestaan heeft geraakt en velen voor het leven heeft getekend. In de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zijn gruwelijke dingen gebeurd. Niet alleen waren de militaire confrontaties vaak zeer gewelddadig, maar ook zijn duizenden onschuldige burgers opgesloten, verjaagd, mishandeld en vermoord. Alle gewapende partijen in het conflict hebben zich daaraan schuldig gemaakt. Toch kan het geweld van verschillende kanten niet tegen elkaar worden afgestreept. Moreel noch analytisch. De observatie dat ‘er aan beide kanten’ lelijk geweld is gepleegd en dat het ene geweld het andere oproept, is wel waar, maar kan een perverse werking hebben doordat het de eigen normoverschrijding legitimeert. Deze redenering – ‘wij deden het omdat de anderen dat ook deden’ – negeert ook het wezenlijke morele verschil tussen het geweld van een koloniale bezetter en dat van een volk in opstand dat zijn legitieme wens tot vrijheid en rechtvaardigheid niet langs andere weg verwezenlijkt ziet. Dat is geen gemakkelijk oordeel achteraf. Er waren ook Nederlanders, zij het slechts weinigen, die ten tijde van de revolutie hebben aangegeven dat de Republikeinen voor een rechtvaardige zaak streden. De Nederlandse journalist J.H.W. Veenstra, die de Japanse bezettingstijd in Japanse krijgsgevangenkampen had doorgebracht en wist wat ontbering en mishandeling waren, merkte op: ‘Het optreden van bepaalde agerende Indonesiërs mag onfatsoenlijk en weerzinwekkend zijn, maar we weten drommels goed, dat hun zaak een rechtvaardige is.’²⁹

Het is de vraag wie zich dan zo drommels goed bewust was van de rechtvaardigheid van de Indonesische strijd en wat er met die wetenschap gedaan werd. Aan Nederlandse bestuurlijke zijde zien we weinig begrip voor

de wijze waarop de Republiek haar soevereiniteit bevocht. De Nederlandse bestuurders droegen bijna collectief de opvatting uit dat het geweld van Indonesische kant misdadig en onrechtmatig was. Het Nederlandse optreden zagen zij daarentegen als gerechtvaardigd. De slachtoffers aan Indonesische kant waren in hun ogen een noodzakelijk gevolg van de Nederlandse plicht om Indonesië op orde te brengen alvorens het aan de Indonesiërs zelf te kunnen overdragen. Daarmee erkenden veel Nederlanders – zij het lang niet allen – wel de rechtmatigheid van de Indonesische *wens* tot onafhankelijkheid, maar niet het recht om ervoor te vechten. Indonesiërs wezen van hun kant niet zelden op de Nederlandse onafhankelijkheidsoorlog tegen Spanje, of het verzet tegen de Franse en Duitse bezetters. Dat argument maakte op de Nederlandse politici weinig indruk. De bezitsclaim van de koloniale mogendheid stond aan de basis van de Nederlandse overtuiging dat de strijd van het Indonesische verzet en de Republiek illegaal was. Het rooskleurige beeld dat Nederlanders koesterden – en nog steeds onderhouden³⁰ – van het koloniale bestel en de bijbehorende premisse van koloniale rechtmatigheid versterkten de opvatting dat alleen het koloniale bestuur de rechtsorde kon bewaken en de Indonesische samenleving op ordelijke wijze naar de toekomst kon leiden. Weinig Nederlanders lijken te hebben beseft wat onafhankelijkheid voor Indonesiërs waard was.

De koloniale en antiekoloniale wereldvisies die de handelingen in de dekolonisatieoorlog hebben gestuurd en gekleurd, hebben zich over een lange tijd ontwikkeld. In het eerste hoofdstuk zullen we die achtergronden schetsen. De lange koloniale bezetting en de bijbehorende legitimaties vormen de historische achtergrond waartegen het geweld van de dekolonisatieoorlog kan worden geïnterpreteerd. In de daaropvolgende hoofdstukken gaan we in op de verschillende actoren in Indonesië en hun omgang met het geweld. Achtereenvolgens zijn dat de militaire organisaties (hoofdstuk 2), de civiele bestuurders (hoofdstuk 3) en maatschappelijke en politieke organisaties buiten het Nederlandse bestuur – inclusief de Republikeinse stemmen (hoofdstuk 4). In elk hoofdstuk onderzoeken we zowel de informatiestromen, het informatiemanagement, de geweldsdiscoursen en de achterliggende mentaliteiten. Daarmee hopen we duidelijk te maken dat de schandalen en doofpotten rond Nederlandse gewelddaden in Indonesië alleen te begrijpen zijn door de concrete handelingen van betrokken individuen in het verspreiden, tegenhouden en manipuleren van informatie te bestuderen.

In het middendeel zijn vier casussen opgenomen. Hierin graven we zo diep mogelijk in specifieke gevallen van Nederlands – en zijdelings ook

Indonesisch – gewelddadig optreden: Pesing (bij Jakarta/Batavia) in april 1946, Zuid-Sulawesi in 1946 en 1947, Sedayu (bij Yogyakarta) in de eerste maanden van 1949, en Peniwen (tussen Malang en Blitar) in februari 1949. We hebben deze casussen gekozen vanwege hun spreiding in plaats en tijd, in patroon van geweldpleging en van informatieverspreiding. We volgen in deze casussen de lijnen van het gehele informatienetwerk, vanaf de gewelddaden in het veld tot de bankjes in het Haagse parlement, en behandelen de verschillende sluiswachters en klokkenluiders die de kennis over het geweld hebben gestuurd en gekleurd.

In de laatste hoofdstukken verplaatsen we ons naar Nederland. In hoofdstuk 9 behandelen we politieke en bestuurlijke omgang met informatie over en verantwoordelijkheden voor het geweld in de oorlog in Indonesië in de eerste twee jaar van de oorlog. Hoofdstuk 10 zet het relaas voort voor de periode na het eerste grote Nederlandse offensief. In die laatste jaren en vooral in de eerste helft van 1949 escaleerde de strijd en bereikten steeds vaker berichten over normoverschrijdend geweld het Nederlandse publiek en de politiek. Ten slotte zullen maatschappelijke organisaties en het ‘thuisfront’ worden onderzocht (hoofdstuk 11).

Het is niet alleen een ongemakkelijke, maar ook een buitengewoon gecompliceerde geschiedenis. We pretenderen dan ook niet het laatste woord hierover gezegd te hebben maar slechts een bijdrage te leveren aan de noodzakelijke voortgaande rekenschap die samenlevingen, in Nederland en Indonesië, zich moeten geven van een episode van ingrijpend geweld die nog altijd haar sporen nalaat.

I.

INDONESIË

Introductie

In dit eerste deel concentreren we ons op de gebeurtenissen in Indonesië. We richten ons op de berichtenstromen en het informatiemanagement tussen de verschillende actoren en instituties in Indonesië. We kijken niet alleen naar de concrete berichtenstromen maar ook naar de achterliggende ideeënwerelden en mentaliteiten.

Hoofdstuk 1 plaatst de oorlog in Indonesië en de informatiestromen over koloniaal geweld in het perspectief van de langdurige Nederlandse koloniale bezetting van (het latere) Indonesië. Een belangrijk begrip in het hoofdstuk, en de rest van het boek, is de ‘koloniale dissociatie’: de geografische en morele afstand tussen kolonie en moederland, die het mogelijk maakte om voor Indonesië afwijkende normen te hanteren. De koloniale overheersing ontstond uit massaal geweld en ontwikkelde zich tot een regime van goede bedoelingen. Het denkbeeld van een geleidelijke ontwikkeling stond diep in de Nederlandse geesten gegrift, ook die van de meer vooruitstrevende geesten. Die visie maakte een revolutie voor verreweg de meeste Nederlanders ondenkbaar en onacceptabel.

Hoofdstuk 2 richt de kijker op de rol van oorlogvoering en militaire agenda’s in het Nederlandse beleid en bestuur in Indonesië. Opmerkelijk genoeg is er tot voor kort weinig onderzoek gedaan naar de dagelijkse praktijk van de oorlogvoering in het veld. De aard van het optreden van de strijdkrachten

heeft onmiskenbaar de berichtgeving over het geweld bepaald. Daarom is het noodzakelijk deze samenhang te onderzoeken. Dit maakt het mogelijk te analyseren hoe de berichtgeving over het legeroptreden is verlopen langs de militaire lijn naar de bestuurlijk en politiek verantwoordelijke instanties in Batavia/Jakarta en Den Haag.

Hoofdstuk 3 onderzoekt hoe de bestuurlijke top in Batavia/Jakarta en de bestuursambtenaren in het veld zich hebben verhouden tot het oorlogsgeweld, wat ze hebben geweten van mogelijk hard gewelddadig en normoverschrijdend geweld, en welke actie ze daarop hebben genomen. Op deze manier beoogt het hoofdstuk een verklaring te geven voor de door ons geconstateerde, vrij brede tolerantie onder bestuurders voor onloochenbaar dan wel vermeend crimineel en normoverschrijdend legergeweld.

Hoofdstuk 4 analyseert de wijze waarop informatie over het legergeweld in de gemankeerde openbaarheid van Indonesië heeft gecirculeerd en welke rol de verschillende partijen hierbij hebben gespeeld. De aandacht gaat daarbij uit naar politieke en maatschappelijke groeperingen, de rol van de pers en censuur, de Verenigde Naties en Republikeinse actoren.

DARAHKOE ME-
RAH TA' SOEDI
DIDJADJAH!

I.

Oorlogsculturen

KOLONIALE DISSOCIATIE

De oorlog die tussen 1945 en 1949 over delen van Indonesië raasde, was een koloniale oorlog. De Nederlanders gingen de strijd aan om het grondgebied van het voormalige Nederlands-Indië opnieuw in handen te krijgen. De Republikeinen en andere revolutionaire Indonesiërs zagen het dan ook als rekolonisatie. Het was een veroveringsoorlog, die vanuit Nederland werd aangestuurd en die de belangen van Nederland moest dienen. Die belangen waren materieel – het herstel van de economische positie van het Nederlandse en Nederlands-Indische bedrijfsleven – en immaterieel – het herstel van de Nederlandse machtspositie om de verantwoordelijkheid voor de toekomst van Indonesië te kunnen nemen.

De term ‘dekolonisatieoorlog’, hoe aantrekkelijk deze ook lijkt, is om verschillende redenen problematisch. Vanuit het perspectief van de Republiek is hij onjuist omdat Nederland al in 1942 had afgedaan en nationalistische leiders de onafhankelijkheid in augustus 1945 hadden uitgeroepen. Nederland, van zijn kant, was niet zozeer uit op ‘dekolonisatie’ als wel op herovering van het oude koloniale territorium om op die wijze de geleidelijke los-

‘Mijn rode bloed weigert te worden gekoloniseerd’. Poster gemaakt door Koempoel Sujatno, c. 1945-1949. Bron: NL-HaNA, Ch.O. van der Plas, 2.21.266, inv.nr. 175A.

making in de richting van het eigen belang te kunnen sturen. Bijna niemand aan Nederlandse kant kon zich een totale onafhankelijkheid voorstellen. Hoe dit ook zij: de term dekolonisatie werd in de jaren van het conflict aan geen van beide kanten gebruikt.

De oorlog in Indonesië tussen 1945 en 1949 is het best te begrijpen als een fundamentele spraakverwarring met dramatische humanitaire gevolgen. Er gaapte een diepe kloof tussen de percepties van de Indonesische en Nederlandse leiders over wat er op het spel stond. Misschien klinkt de term spraakverwarring wat onschuldig voor een conflict dat zoveel bloedvergieten, zoveel angst en ellende heeft gebracht. Het wil slechts duidelijk maken dat aan de basis van het geweld een wezenlijk tegengesteld beeld bestond over recht en onrecht, over zeggenschap en moreel gezag. Het Indonesisch recht vrij te zijn botste met de koloniale rechtsopvatting als overheerser te kunnen bepalen hoe die vrijheid eruit moest zien. Tegenover de wens tot zeggenschap over het lot van een gekoloniseerde bevolking stond het morele gezag zich vrij te verklaren van een onderdrukkend systeem. Door deze tegenstellingen spraken Nederland en de Republiek twee totaal verschillende talen.

De spraakverwarring kon voortduren vanwege een fenomeen dat we 'koloniale dissociatie' kunnen noemen, in de letterlijke betekenis van ont koppeling: het Nederlandse onvermogen om zich in de geestesgesteldheid van de gekoloniseerde te verdiepen en deze als gelijkwaardig en gerechtvaardigd te beschouwen. Deze dissociatie heeft een geografische en een mentale, zelfs morele, kant. De gebeurtenissen in Indië/Indonesië stonden voor de verantwoordelijken in Nederland op grote afstand. Ze waren daarvoor moeilijk te doorgronden en wekten weinig empathie. De informatie die uit Indonesië naar Nederland kwam, was gering en kreeg vooral betekenis in het licht van Nederlandse belangen. Daarnaast konden Nederlanders die gebeurtenissen buiten de eigen morele orde plaatsen, vanwege de afstand, maar ook door percepties dat dingen buiten Europa wezenlijk anders zijn. Deze scheiding tussen het 'moederland' en het koloniale domein was al sinds de vroege Europese veroveringen in andere continenten zichtbaar. Voor de buiten-Europese bezittingen golden andere regels, andere normen ook, dan voor thuis. Het duidelijkst uitte zich dat in het toestaan van slavernij in de gekoloniseerde gebieden, waar zij in de Republiek der Verenigde Nederlanden verboden was. Het blijkt ook uit de uitsluiting van gekoloniseerden van de gelijkheidsbeginselen die voor het eerst in de Bataafse republiek werden verkondigd. En uit de vanzelfsprekendheid van hoge geweldsniveaus in koloniale verovering.¹ Bijna alles in de koloniale

relatie werd geformuleerd in termen van verschil tussen ‘Nederlanders’ en koloniale onderdanen, een verschil dat doorgaans, zij het met juridische varianten, in raciale termen werd geconstrueerd. Dat is tot het einde van de koloniale overheersing zo gebleven. Het kolonialisme creëerde een morele hiërarchie waarin de Nederlandse en westerse normen voor de Indoneziërs niet of minder golden.

Gewelddadige ordereflexen en paternalisme waren – en zijn – belangrijke manifestaties van de koloniale dissociatie. Koloniaal bestuur kon zich slechts legitimeren door het scheppen van rust en orde. Zonder onderdrukking en dreiging met geweld is een bezettingsregime niet te handhaven. De Franse historicus Olivier Le Cour Grandmaison noemt dit de ‘pouvoir du sabre’ – de macht van het zwaard.² Koloniale bezettingen ontwikkelden ook wel andere beheersingsmechanismen, maar het fundament werd gelegd door militaire verovering en geweld.³ De ruime geweldstoepassing werd in het koloniale recht ingepast, door overheden en het gezagsapparaat bevoegdheden te geven om met dwang en geweld op te treden bij vermeende of werkelijke bedreiging van de rust en orde. Censuur, de inperking van het recht op vereniging en vergadering, het recht van de gouverneur-generaal om individuen zonder proces te verbannen en strafwetartikelen tegen staatsondermijning zijn een paar voorbeelden van hoe het recht als instrument van staatsgeweld werd ingericht. Het primaire doel van het koloniale recht was het garanderen van het koloniale gezag.⁴

Gewelddadige onderdrukking was slechts mogelijk door andere normen voor gekoloniseerden te hanteren dan voor de eigen bevolking. Omdat de legitimiteit van koloniale regimes ook altijd problematisch was, kon de bezetting alleen voortbestaan door de stem van de gekoloniseerden te dempen. Gehoorzaamheid ging altijd boven participatie, om de simpele reden dat als de overheerste bevolking het werkelijk voor het zeggen had, ze de weg van de onafhankelijkheid of verzet zou kiezen. De kritische stem van de gekoloniseerde werd daarom steevast weggedrukt, genegeerd of gemarginaliseerd. De gekoloniseerde kon nooit als gelijke worden geaccepteerd – ondanks de idealen van verheffing en de voornemens van de koloniale machthebbers om de gekoloniseerde bevolking politiek en bestuurlijk te emanciperen. De Indiase politicoloog Partha Chatterjee noemde dat de ‘rule of colonial difference’: het raciale onderscheid dat koloniale elites en overheden maakten stond gelijkheid altijd in de weg.⁵ De werking van censuur, de juridische en administratieve ingrepen en het politieel toezicht laten zien hoe centraal dwang en beheersing – zonder geweld indien mogelijk, met geweld indien

noodzakelijk – in het Indische bestel waren. De ‘rust en orde’ werden afgedwongen door ontrecting. Dit is allemaal weinig verrassend, maar om zowel de Indonesische als Nederlandse reflexen tijdens de revolutie te bevatten, is het van belang te beseffen hoe diep dergelijke mechanismen ook op langere termijn ingrepen in de percepties van de tijdgenoten, Indonesiërs én Nederlanders. De patronen van morele dissociatie en de tolerantie jegens geweld waren vanaf de veroveringen aanwezig.

VEROVERING

Nederlands-Indië is het resultaat van militaire verovering, van oorlogvoering. De negentiende eeuw is zonder enige twijfel de bloedigste eeuw van de kolonie geweest. Er was nauwelijks een jaar zonder militaire operaties op een van de vele eilanden in de archipel.⁶ Sommige koloniale oorlogen zijn in de canon van de koloniale geschiedenis opgenomen, zoals de Java-oorlog en Aceh-oorlog. De dozijnen andere veroveringsoorlogen zijn bij het Nederlandse publiek weinig bekend, hoewel deze tienduizenden, zo niet meer slachtoffers hebben gekost en het grootste deel van het latere Indonesië onder formeel Nederlands gezag hebben gebracht.

De impulsen tot verovering kwamen eerst uit de regio's zelf, of zoals Elsbeth Locher-Scholten het formuleerde, uit de ‘periferie van de periferie.’⁷ Vaak waren het lokale koloniale bewindvoerders die de noodzaak tot verovering voelden en aan Batavia om versterkingen en toestemming vroegen om de strijd aan te binden met roerige vorsten. Het leidde tot een eindeloze aaneenschakeling van ‘kleine’ oorlogen. In 1894 werden de sluisdeuren naar grootscheepse koloniale veroveringen opengezet. Dat had te maken met het aantreden van een veroveringsbeluste gouverneur-generaal, Carel Herman Aart van der Wijck (1893-1899) en een veranderde mentaliteit in Den Haag.⁸ Het internationale klimaat van gewelddadige verovering, een toenemend nationalisme en economische expansiedrang maakten een late maar intensieve fase van oorlog en annexatie in de Indonesische archipel niet alleen acceptabel maar zelfs wenselijk. Het feit dat het Nederlandse gezag enkele keren werd ‘verraden’ – door de nachtelijke overval op het Nederlandse invasieleger in Lombok op 25 augustus 1894, door het overlopen van de bondgenoot Teuku Umar in Aceh in 1896 – versterkte de strijd lust en rechtvaardigde in de ogen van het Nederlandse gezag hard optreden.⁹

De veroveringsoorlogen waren bloedig. Precieze aantallen slachtoffers zijn niet bekend, maar lopen in de honderdduizenden.¹⁰ Het ging daarbij lang niet altijd om strijders. Omdat de inwoners van dorpen en paleizen deelna-

men aan het verzet, of met de strijders vluchtten, was het voor Nederlandse troepen moeilijk om onderscheid te maken tussen militaire tegenstanders en non-combattanten. Bij de verovering van Cakranegara op Lombok in 1894 werden bijvoorbeeld honderden vrouwen en kinderen gedood, omdat zij trouw bleven aan het gezag van de Balinese vorst.¹¹ In de beruchte bestormingen van Kuta Reh, Likat en Kuta Lengat Baru in Aceh in 1904 werden honderden vrouwen en kinderen vermoord.¹² Gewonden komen nauwelijks in de militaire statistieken voor. De gevolgen van het optreden waren desastreus: dorpen werden uitgemoord en platgebrand, en rijstschuren, voorraden en oogsten vernietigd, waardoor de overlevenden van het oorlogsgeweld in grote nood kwamen te verkeren en niet zelden massaal de hongerdood stierven.¹³

Het brute geweld werd gelegitimeerd door het vermeende fanatisme en het verzet van de tegenstanders.¹⁴ Dat gaf Nederlandse overheden een reden om hun claims als gerechtvaardigd en hun optreden als noodzakelijk te presenteren. De semantische cirkel sloot zich. De tegenstanders werden als rebellen neergezet die de rechtmatige Nederlandse gezagsclaim weerstreefden. Zo werd Aceh in januari 1874 tot Nederlands bezit verklaard en kon de resterende oorlog, die zich nog veertig jaar zou voortstlepen, als een actie tegen opstandelingen worden gepresenteerd. Uiteraard was er wel erkenning dat Indonesische vorsten de leiders van onafhankelijke staten waren, maar eenmaal in oorlog werd de tegenstand beschouwd als een vorm van verzet tegen de gerechtvaardigde aanspraken van Nederland en de noodzaak vrede en welvaart te brengen. Zoals de gouverneur van Aceh, Jo van Heutsz, aan de vooravond van de grote expeditie tegen Pedir op 31 mei 1898 aan zijn troepen verkondigde: ‘Wij zullen optreden als beschermers van alle goedgezinden, van de have, het goed en de eigendommen van de geheele bevolking.’ De oorlog werd alleen gevoerd tegen degenen die zich tegen de Nederlanders verzetten.¹⁵ Het verschil tussen goedgezinden en kwaadwilligen werd gemarkeerd door het bezit van wapens: het werd de inwoners verboden wapens te dragen of te bezitten. De *Instructie voor den Gouverneur van Atjeh* bepaalde dat wie ‘met de wapens in de hand worden aangetroffen’ als vijand zou worden behandeld. Tegen hen zou ‘van de wapens mogen worden gebruik gemaakt.’¹⁶

De claims gingen dus voor de verovering uit en legitimeerden een hard optreden tegen een tegenstander en bevolking die het Nederlandse gezag trotseerden. Hier was op geen enkele manier sprake van een oprechte poging de *hearts and minds* van de bevolking te winnen. Het grootschalige verzet maakte dat wellicht ook onmogelijk, en de Nederlanders hadden geen andere methode dan de toepassing van hard geweld om het verzet te breken.

Militairen van het KNIL na de landing in Parepare, Sulawesi, 1905. Bron: Legermuseum Delft.

Ondanks allerlei aansporingen van de overheden om alleen gericht geweld toe te passen en de bevolking niet van zich te vervreemden, leken Nederlandse troepen geen ander antwoord te hebben op massaal volksverzet.

We kennen natuurlijk de expeditie in Aceh, die zich over veertig jaren uitstrekten. Vooral de expeditie van generaal Karel van der Heijden in 1878 en de expeditie van luitenant-kolonel Frits van Daalen naar Gayo en Alas, in het zuiden van Aceh, in 1904, maakten duizenden slachtoffers, onder wie ook veel kinderen en vrouwen. Kapitein Hendrik Colijn schreef in 1903 naar aanleiding van beschuldigingen van wreed optreden in Aceh: ‘men opent het vuur op de mannelijke vluchtelingen, die men niet achterhalen kan en gevangen nemen, ja men jaagt die vluchtelingen soms nog uren na om hen onder schot te krijgen. Daarbij worden herhaaldelijk ook vrouwen getroffen, die zich bij de mannen ophouden en met deze verenigd op de vlucht gaan. Niet nu en dan, maar herhaaldelijk komt het voor.’ Men zou volgens hem bovendien ‘een bezet dorp zijn projectielen niet sparen ook al ziet men dat er vrouwen en kinderen in waren.’¹⁷ Een probleem lijkt het voor Colijn niet te zijn geweest. Een ander voorbeeld vormen de oorlogen in Zuid-Sulawesi. In 1905 startte Nederland zijn expeditie om het gebied in Zuid- en Midden-Sulawesi geheel onder het eigen gezag te brengen. De vorst van Bone had al na de vorige oorlog in 1860 een verdrag met het Nederlands-Indische gouvernement

gesloten, waarbij hij zijn koninkrijk in leen kreeg. Toen de Nederlanders in het begin van de twintigste eeuw belastingen wilden heffen, begonnen de vorsten in Zuid-Sulawesi te protesteren. Onderhandelingen hadden geen effect, waarop de Nederlanders naar de wapens grepen. De aanval werd voorbereid met oorlogstaal. De vorst van Bone had, zo sprak het Kamerlid J.M. Pijnacker Hordijk in november 1904, een 'lang zondenregister', hij negeerde de contractuele verplichtingen en zijn koninkrijk was een 'wespenest'.¹⁸ De minister van Koloniën Dirk Fock zei in de Tweede Kamer: 'wij waren verplicht voor die bevolking [van Bone] op te komen en haar te onttrekken aan de knevelarij van dezen vorst.'¹⁹

Toen de Nederlandse troepen op 28 juli 1905 op Bajoé aan de oostkust van Zuid-Sulawesi landden, boden de Buginezen hevig weerstand. De Nederlanders bombardeerden het dorp vanaf de schepen, terwijl de troepen aanvielen. Er vielen volgens Nederlandse berichten 461 doden, volgens het Buginese 'Gedicht over de val van Bone' vielen er 'meer dan vijfhonderd kinderen van edel bloed en ontelbare soldaten'.²⁰ Het is duidelijk, ook uit foto's die van de expeditie en de slag bij Bajoé zijn overgeleverd, dat het Nederlandse geweld matig noch gericht was.²¹ Een Nederlands verslag meldt dat Buginese soldaten als verdoofd in de loopgraven werden aangetroffen en zich eenvoudig lieten doden.²²

Overigens is het verhaal van Aceh en Bone niet alleen de tragedie van de ondergang van twee vorstendommen, maar ook die van een zwijgende geschiedenis. Terwijl er aan Nederlandse kant een grote stroom informatie beschikbaar is in de vorm van militaire en bestuurlijke rapporten, krantenverslagen, memoires en geschiedschrijving, is die aan Acehse en Buginese kant uiterst dungezaaid.²³ Het gevolg is dat het lot van de dorpsbewoners grotendeels onder de historische radar is gebleven. In het beste geval hebben we cijfers, maar de stemmen ontbreken. We zien de Indonesiërs steevast door de lens van de veroveraars. In de traditie van koloniale oorlogen werd de vijand niet alleen vaak als agressor of provocateur, maar dikwijls ook als fanatiek en onbeschaafd neergezet. Deze framing rechtvaardigde de Nederlandse annexatie en het geweld van de veroveringstroepen. Er zijn nauwelijks bronnen aanwezig die deze beelden tegenspreken en de ervaringen van de Indonesische strijders weergeven.

Informatie over de oorlogvoering kwam overigens zeer gefragmenteerd op de bureaus van ambtenaren en bestuurders in Den Haag terecht. Zelden reisden journalisten met de expedities mee. Details van operaties werden vaak wel bekend door de persoonlijke verslagen van deelnemers en door be-

Spotprent van de socialistische tekenaar Albert Hahn, 20 januari 1912. Het onderschrift luidt: 'Wij zijn geen wreede Italianen. Wij vermoorden onzen tegenstanders niet, maar leggen ze neer. En als wij wat vrouwen en kinderen doodden, gebeurt dat slechts bij ongeluk.'

Bron: Wikimedia Commons.

stuurlijke rapportages die ook bij pers en parlement terechtkwamen. Het waren geschoonde versies, in de zin dat gruwelijke details meestal achterwege werden gelaten, maar opvallend genoeg deden de meesten niet geheimzinnig over het gepleegde geweld en de aantallen slachtoffers. Kennelijk waren de autoriteiten overtuigd van de legitimiteit van het koloniale optreden en werd kritiek vanuit Nederland niet als erg bedreigend ervaren.

De berichten en beelden van het frequente bloedvergieten schokten op gezette tijden de Nederlandse parlementariërs en commentatoren. In de pers verschenen in die jaren verscheidene stukken en spotprenten die het geweld hekelden.²⁴ Ook in het parlement staken stemmen van protest op. Bij de begrotingsbehandeling in november 1905 sprak het SDAP-Kamerlid H. van Kol: 'Nooit is men zoo blindelings aan het vechten gegaan als thans; er is geen tijdperk geweest in onze koloniale geschiedenis, waarin zoo gevoch-

ten is in den Archipel als thans. Er wordt gevochten, gemoord en gedood op Atjeh, in de Gajoe- en Bataklanden, tegen Kwatan, Djambi, Zuid-Oost-Borneo, op Ceram, Nieuw-Guinea en in de binnenlanden van Timor, en eerlang ook in het rijke, vruchtbare Bali is een bloedige krijg te wachten.²⁵ Hij noemde de oorlog op Sumatra een 'misdaad'. Maar zelfs Van Kol was geen antikoloniaal. Hij verzette zich tegen de ongebreidelde en gewelddadige expansie, maar pleitte voor behoud en ontwikkeling van Java. Na zijn reis naar Indië, waar hij ook Aceh bezocht, prees hij overigens generaal Van Heutsz om zijn 'humane wijze van optreden' en wees vooral op diens ondergeschikten die de regels aan hun laars laptten.²⁶ Kritiek was overigens niet het prerogatief van de socialisten. Ook de rooms-katholiek Victor de Stuers liet zijn verontwaardiging de vrije teugel, toen hij sprak van het 'beulswerk' van het Indische leger en de 'gruweldaden, een christen-, een beschaafde natie onwaardig'.²⁷ Het geweld in de Indonesische archipel was dus zeker niet normaal, maar werd door de meerderheid wel geaccepteerd.

De pers speelde een belangrijke rol in het openbaar maken van de militaire praktijk. Zo maakte het SDAP-Kamerlid Pieter Jelles Troelstra zich naar aanleiding van publicaties in de pers druk over het afbranden van dorpen in de oorlogen in de archipel.²⁸ De minister van Koloniën, Dirk Fock, reageerde op twee manieren, die we in de oorlog veertig jaar later ook regelmatig zullen tegenkomen: hij diskwalificeerde de berichten als – mogelijke – stemmingmakerij en zegde toe een onderzoek in te laten stellen naar het optreden van het leger. Hij beloofde, als 'onverhoopt de gemelde feiten waar blijken te zijn', de daders te straffen en maatregelen te nemen om een herhaling te voorkomen. Troelstra drong er vervolgens op aan dat het onderzoek vanuit Nederland zou worden geleid, 'omdat ik vrees, dat wij er niet vast op kunnen rekenen, dat omtrent het oorlog voeren met inlanders, in Indië dezelfde eischen van humaniteit worden gehuldigd die in Nederland gesteld worden'.²⁹

Een onderzoek kwam er wel, maar pas later en zeker niet zoals Troelstra het had gewenst. Het werd uitgevoerd onder leiding van niemand minder dan Van Heutsz, die in 1904 gouverneur-generaal was geworden, en de legercommandant, luitenant-generaal M.B. Rost van Tonningen. Pas in juni 1908 waren de verslagen rond en werden ze aan de Kamer gepresenteerd. Van Heutsz ging vooral in op het bestuurlijk beleid in Aceh. De commandant schreef een vergoelijkend rapport, waarin hij enerzijds memoreerde dat het internationale oorlogsrecht niet in de kolonie gold en anderzijds wees op de noodzaak van de oorlog in Aceh. De meerderheid in de Kamer ging overigens niet met de conclusies mee en vroeg om meer humanitaire militaire voor-

schriften, zoals Van Heutsz eerder in Aceh had bepleit, maar die er kennelijk niet werden toegepast. De minister van Koloniën liet zijn legercommandant en de gouverneur-generaal in Indië niet vallen, maar bevestigde wel een zachtere aanpak voor te staan.³⁰ Daarmee was de kwestie politiek afgedaan.

Juist in deze periode waren het oorlogsrecht en de normen van oorlogvoering aan het verschuiven, misschien niet zozeer in het koloniale leger, als wel in de politiek en de samenleving in Europa. In 1899 was in Den Haag een internationaal ‘verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land’ gesloten, waarin een onderscheid werd gemaakt tussen combattanten en non-combattanten. De regels golden echter slechts voor een oorlog tussen ‘beschaafde volken’.³¹ Daar had legercommandant Rost van Tonningen zich in zijn onderzoek achter verscholen. Helemaal nieuw waren de gedachten achter het Haagse verdrag niet. Zo bevatte het Nederlands-Indische wetboek van militair strafrecht, dat van 1815 dateerde, al een verbod op geweld tegen burgers, plundering en het vernietigen van dorpen en bestaansmiddelen. Dat letter en leven zeker in koloniale situaties uiteen konden lopen, bewijst de oorlogspraktijk in de Indonesische archipel. Verovering en tuchtiging gingen er vaak gepaard met bombardementen, het platbranden van dorpen en het gebruik zo min mogelijk gevangenen te nemen.

Vijanden in de Indonesische archipel werden niet in staat geacht zich aan de regels van oorlogvoering te houden. Hun fanatisme, hun guerrillatactieken en het feit dat de dorpsbevolking aan de strijd deelnam, maakten dat er nauwelijks regels te stellen waren.³² Van Heutsz mocht toen hij nog gouverneur van Aceh was zijn troepen op het hart drukken alleen ‘functioneel’ geweld jegens gewapenden te gebruiken, maar de militaire praktijk bleef toch om weinig gevangenen te maken en iedereen die op het pad van de legers kwam uit te schakelen.

De spagaat tussen leer en praktijk bleek hardnekkig toen er rond de eeuwwisseling aan Nederlandse kant een discours ontstond om het geweld te beperken. Er verschenen nieuwe instructieboeken voor militaire operaties, die voorschriften gaven over de wijze van oorlogvoering. We lezen er duidelijk de echo’s van de Haagse vredesconferentie van 1899, die het doden van ontwapende vijanden, het plunderen en het bombarderen van onverdedigde nederzettingen verbood – maar alleen in conflicten tussen partijen die de conventie hadden ondertekend.³³ Deze normen circuleerden dus wel, maar drongen nauwelijks tot de koloniale praktijk door. Een moeilijk punt was onderscheid te maken tussen gewapende vijanden en ‘gewone’ bevolking. Was het in theorie evident dat de laatste gespaard moest blijven, de algehele

teneur was toch dat men het zekere voor het onzekere moest nemen, zelfs als het vrouwen en kinderen betrof.³⁴ Hoezeer norm en praktijk uit elkaar liepen, blijkt uit de geruststellende uitspraak van de voormalige chef-staf van Van Heutsz in 1905, dat er geen gesneuvelde vijanden meer werden onthoofd.³⁵ Daarentegen schreef I Mallaq Daéng Mabéla, Arung Manajéng in zijn ‘Gedicht van de nederlaag van Boné’ dat gevallen wel degelijk werden onthoofd. Dat was in juli 1905.³⁶

De discussies in de pers en het parlement tijdens de laatste fase van de Nederlandse veroveringen laten zien hoe tegenstrijdig de visie op het koloniale geweld was en hoezeer de koloniale dissociatie de tolerantie tegenover het geweld mogelijk maakte. Militairen en bestuurders konden in de kolonie een eind gaan, maar zodra er uitzonderlijk veel bloed werd vergoten, en dit in de openbaarheid kwam, rezen er in Nederland protesten. Tot een afkeuring van de veroveringsoorlogen kwam het echter niet. Nederland was op oorlogspad. De Nederlandse pers sprak doorgaans in juichende bewoordingen over de krijgsverrichtingen, mits er werd gewonnen. Zoals militaire commandanten in het veld gewelddadig optreden rechtvaardigden op grond van ‘militaire noodzaak’, zo waren de meeste politici in Den Haag doordrongen van de politieke noodzaak van gezagsvestiging en ‘pacificatie’ in de kolonie.³⁷ Door de grote afstand was de aard van de strijd in de Indonesische archipel voor het Nederlandse publiek niet goed waar te nemen. De ministers van Koloniën waren zeer terughoudend om zich te bemoeien met de wijze waarop het leger optrad en waren nauwelijks bij machte om vat te krijgen op de oorlogvoering. Dat kwam niet door de afwezigheid van normen, maar door de onwil van Nederlandse politici en militairen om deze zonder reserve op de situatie in de archipel toe te passen.

De Nederlandse discussies over de koloniale oorlogen in de Indonesische archipel laten zien hoe de koloniale dissociatie op verschillende niveaus werkte: in de beperkte toegang tot informatie, in de relatieve onverschilligheid van de meeste Nederlanders, in het morele onderscheid tussen Nederland en kolonie en tussen westerling en inlander, in de gebrekkige urgentie om conclusies te trekken, en in de wijze waarop koloniaal geweld acceptabel werd gemaakt. De ophef over het koloniale bloedvergieten in 1904 en de daaropvolgende jaren laat zien dat de normen in die tijd niet zo heel anders waren dan nu, en dat er humanitaire maatstaven bestonden die een rol speelden in de beoordeling van het koloniale oorlogsgeweld. Van die normen ging echter weinig dwang uit. Nederlandse politici en bestuurders zagen koloniale expansie als noodzakelijk en gerechtvaardigd en niet als oorlogvoe-

ring in formele zin. Indonesische tegenstanders werden expliciet uitgesloten van de Europese oorlogsnormen.

GELEIDE ONTWIKKELING

De veroveringen lieten in de overwonnen gemeenschappen diepe littekens na. Herinneringen aan de nederlaag tegen de Nederlanders bleven op veel plaatsen voortbestaan. Leaders van het verzet werden vaak volkshelden en inspireerden decennia later nog de bewoners om zich tegen het Nederlandse gezag te keren. Het overheersende beeld is dat de Nederlandse pacificatie succesvol was. Inderdaad zien we in de laatste decennia van de koloniale bezetting zelden grootschalige opstanden tegen het Nederlandse gezag. Toch ontstond er regelmatig klein of groter verzet tegen het gezag, tegen koloniale instituties of tegen maatregelen van het Nederlands-Indische regime. Niet alleen in nieuw veroverde gebieden als Aceh of Sulawesi bleef er onrust, vaak in de vorm van religieus geïnspireerd geweld, maar ook op Java ontstonden regelmatig opstootjes en waren er golven van vandalisme. Zelden werd dat verzet georganiseerd door de oude of nieuwe bestuurselites, die succesvol onderworpen of getemd waren. Verzet kwam vaker van onderop, in de vorm van protesten en stakingen van arbeiders over hun werkomstandigheden of loon, van boeren over de belastingdruk, of van religieuze leaders. Ook zien we de opkomst van nieuwe organisaties als de Sarekat Islam, die de onvrede kanaliseerden en mobiliseerden. In de Nederlandse berichtgeving werden dergelijke daden zonder uitzondering voorgesteld als ordeverstoring, als daden van 'kwaadwilligen' of als geïnspireerd door religieus fanatisme, nooit als antikoloniaal verzet. Maar de gesteldheid van de kolonie was er een van onvrede en ergernis over de buitenlandse inmenging. Het koloniale gezag was nooit vanzelfsprekend.³⁸ Wie de Maleisitalige pers uit de jaren twintig en dertig beschouwt, ziet in de gecensureerde berichten het ongemak en het protest alom doorschemeren.

De onderwerping aan het Nederlandse gezag had grote gevolgen voor de lokale machtsverhoudingen en de aard van het verzet. Sommige Indonesische elites voegden zich naar de nieuwe machtssituatie en haalden er niet zelden voordelen uit. Vaak behielden zij een zekere mate van zelfbestuur. Zo profiteerden de Acehse lokale bestuurders, *ulëëbalang*, van het Nederlandse bestuur doordat hun macht over land en rechtspraak werd versterkt.³⁹ In Zuid-Sulawesi werden opstandige vorsten en edelen vervangen door leaders die loyaal beloofden te zijn aan het koloniale opperbestuur.⁴⁰ Ook in sommige vorstendommen op Bali werden na de Nederlandse veroveringen

nieuwe raja's benoemd.⁴¹ De bezettingspolitiek in grote delen van de archipel buiten Java bestond dus uit het creëren van een loyale bestuurselite door middel van onderwerping en intimidatie aan de ene kant, en het verlenen van prestige en beperkt gezag aan de andere kant. Dat bleek een uiterst efficiënte mengeling van wortel en stok die het politiek verzet vanuit de vorstenhoven of adel minimaliseerde.

De combinatie van repressie en beloftes was een effectief middel tot disciplineren van de Indonesische elites en opkomende middenklasse. Zo creëerde de koloniale overheersing wel acceptatie maar zelden een onvoorwaardelijke loyaliteit. Collaboratie van gekoloniseerden is dan ook vaak verkeerd begrepen. Door de Nederlandse zelfrechtvaardiging en Indonesische volgzzaamheid bleef de kolonisator blind voor de andere kant van de koloniale verhouding. De gekoloniseerde werd niets gevraagd en wie zijn of haar stem verhief, werd als subversief gebrandmerkt. Repressie heeft een buitengewoon sterk effect op het bedekken van onvrede: aangezien kritische stemmen worden gedempt, lijkt het of men de situatie accepteert. Het verstomt het verzet, maar verblindt de bezetter ook.

Slechts weinigen aan Nederlandse kant twijfelden aan de gedachte dat de koloniale overheersing gerechtvaardigd was. Aan het begin van de twintigste eeuw verkondigde de jurist en grondlegger van de 'ethische politiek' Conrad Theodor van Deventer tijdens lezingen dat koloniale veroveringen weliswaar een daad van geweld waren 'en dus door den democraat af te keuren', maar dat het behoud van die koloniën nodig kon zijn in het belang van de 'inlanders'. Deze 'zouden niet in staat zijn van de verkregen onafhankelijkheid gebruik te maken'.⁴² Deze redenering werd een bekende stijlfiguur onder 'progressieve' geesten. Vijftien jaar na Van Deventer hield Huib van Mook, de latere luitenant-gouverneur-generaal, in zijn studententijd in Leiden een lezing voor het Congres van Indische Studenten, waarin hij verovering door een staat met een 'hogere rechtsorde' legitimeerde. Het feit dat Nederland in de Indonesische archipel rust en orde gebracht had, en het land dus had klaargemaakt voor ontwikkeling en onderwijs, rechtvaardigde 'gezagsvestiging'. Dat was in 1917. Het woord verovering viel niet; evenmin noemde Van Mook de tienduizenden slachtoffers die bij de gezagsvestiging vielen. Ontwikkeling legitimeerde verovering, in elk geval achteraf. En het volk wenste niet anders dan vrede en ontwikkeling. Deze redenering was ook in de revolutiedagen nog leidend.⁴³ Aan de morele grondslagen van het koloniale denken zou weinig veranderen, noch door de conservatieve wind die er in de jaren dertig ging waaien, noch door de Japanse overname, en zelfs niet door de revolutie.

Elsbeth Locher-Scholten heeft herhaaldelijk getoond hoezeer ‘ethische’ principes en overheersing vervlochten waren.⁴⁴ Het ontwikkelingsmodel vormde een nieuwe, krachtige ideologische onderbouwing van de koloniale overheersing. Hier ging het dus, in theorie, niet meer om exploitatie, maar om verantwoordelijkheid. Koloniaal bestuur als dure plicht. Dat werd de ideologische pijler van het Nederlandse gezag in de kolonie. Zo vond de ‘ethische’ gouverneur-generaal J.P. graaf van Limburg Stirum (1916-1921), die de troon in Buitenzorg bezette in de tijd dat Van Mook in de collegebanken zat, het de taak van Nederland om ‘deze volkeren geestelijk, zedelijk en staatkundig zodanig te onderleggen, dat zij in staat zijn zelfstandig te beslissen over hun staatkundige status’. Over de toekomstige band met Nederland kon overigens slechts ‘in gemeenschappelijk overleg’ worden gesproken.⁴⁵ Het lijkt alsof deze woorden in de Nederlandse ziel gegrift bleven. Ze zeiden alles: de overtuiging van de eigen goede bedoelingen, de opvoedende taak van Nederland, de onbestemdheid van het tijdpad, het onvermogen van Indonesiërs om zelf te beslissen, en het feit dat de toekomst alleen in overleg met Nederland bepaald kon worden. De woorden tekenen de diepgewortelde grondhouding waarmee de meeste Nederlanders Indië en Indonesië beschouwden: als politiek onvolwassen en slechts in overleg naar een eigen toekomst, mét Nederland, te geleiden.

Ook in vooruitstrevende koloniale kringen in de jaren twintig en dertig waren dergelijke standpunten canoniek. Zo bracht de vereniging De Stuw een groep Nederlandse vooruitstrevende ethici, vooral uit overheidskringen, bij elkaar. In 1930 opgericht, zou het genootschap zich vier jaar later mede onder druk van het conservatieve en repressieve gouvernement opheffen. Voor koloniale kringen was deze club ongetwijfeld buitengewoon progressief. Zo pleitte De Stuw expliciet voor onafhankelijkheid. De initiatiefnemers meenden dat Nederlands koloniale taak pas zou zijn voltooid als er een zelfstandig Indisch Gemenebest zou zijn gevormd. Toch was dat doel niet onvoorwaardelijk. De Stuwers vonden dat dit Indisch Gemenebest banden met Nederland moest blijven onderhouden. Het zou de rechten en belangen van niet-inheemse ingezetenen moeten erkennen en beschermen – vandaar ook dat ze de naam Indonesië meden. En van onmiddellijke onafhankelijkheid kon geen sprake zijn.⁴⁶ Wel drongen verschillende prominente leden in het verenigingsblad aan op concrete hervormingen in het welvaartsbeleid en de organisatie van bestuur en rechtspraak. De Stuw stond voor een vorm van rentmeesterschap waarin ethische principes van ontwikkeling het ‘Indische Gemenebest’ rijp zouden maken voor onafhankelijkheid, in blijvende verbondenheid met Nederland.

De Stuw was een klein maar geruchtmakend Nederlands groepje, dat in omvang trouwens geheel overschaduwde werd door behoudende organisaties als de Vaderlandsche Club. Toch zouden veel Stuw-leden na de Japanse capitulatie aan de Nederlandse knoppen van de dekolonisatie zitten: Van Mook als luitenant-gouverneur-generaal, Johann Logemann en Jan Jonkman als ministers van Overzeese Gebiedsdelen, Frederik baron van Asbeck als lid van de Nederlandse delegatie in de VN en een tijdje kabinetschef van Van Mook, Charles Olke van der Plas als Regeringscommissaris (Recomba) in Oost-Java. Opvallend is hoezeer zij ook toen, terwijl de revolutie om hen heen raasde, bleven vasthouden aan de principes die zij ruim voor de oorlog hadden geformuleerd. Bovenal zagen de Stuwers verandering als een proces van bovenaf, in goede banen geleid door een heilzaam bestuur. Vader Staat moest aan het stuur blijven.

Hetzelfde gold voor een nog iets progressievere groep rond het tijdschrift *Kritiek en Opbouw*, dat tussen 1938 en 1942 verscheen. Meer literair georiënteerd en minder geworteld in bestuurlijke kringen stond het blad min of meer onder de eenhoofdige leiding van de sociaaldemocraat Marcel Koch. Het was kritisch op de koloniale verhoudingen en predikte zelfstandigheid en 'geleidelijke democratisering'.⁴⁷ De bekendste medewerker was Eddy du Perron, die echter in 1939 Indië verliet, want, zoals hij schreef, om 'overtuigd "aan de goede kant" te staan, moet je Indonesiër zijn'.⁴⁸ Er waren ook enkele Indonesische redacteurs en schrijvers, zoals Achmad Soebardjo, die minister van Buitenlandse Zaken in het eerste Republikeinse kabinet zou worden, en de latere premier Amir Sjarifoeddin. Nederlanders waren P.J. (PéJé) Koets, toen nog vicerector van het lyceum in Bandung, maar na de Japanse tijd directeur van het kabinet van Van Mook. Daarnaast waren er de journalisten, schrijvers en ambtenaren Beb Vuyk, Jacques de Kadt en Ivo Veenstra, Rob Nieuwenhuys, Dirk de Vries en Ivo Samkalden, die in de revolutietijd de meest vooruitstrevende geluiden zouden laten horen. Toch bleef *Kritiek en Opbouw*, ondanks de aanwezigheid van Indonesische medewerkers, bovenal een blad van en voor Nederlanders. Zelfs Koch, gebrand als hij was op staatkundige hervormingen, ontkwam niet aan een bevoogdende houding. Ook had hij weinig op met buitenparlementair activisme. Het ging hem, zoals nagenoeg alle Nederlanders, om een afgewogen verandering vanuit de instituties.⁴⁹

We kunnen de dynamiek van het dekolonisatieconflict slechts doorgronden als we beseffen hoe diep ideeën over de Nederlandse verantwoordelijkheid en voogdij in de geesten van bijna alle Nederlanders, van links

tot rechts, geworteld waren. Gewelddadige handhaving was onlosmakelijk verbonden aan de zelfopgelegde taak van ontwikkeling. Dat gold zelfs voor meer progressieve geesten onder de spaarzame Nederlanders die in de jaren dertig voor een route naar losmaking kozen.

VREEMDE BEZETTING EN BINNENLANDSE DREIGING

De paradox van dwang en ontwikkeling vond zijn synthese in het idee van de Pax Neerlandica, dat vooral in de jaren dertig opgeld begon te doen. Dat was niet toevallig, want juist in deze periode raakte de legitimiteit van het koloniale bestuur door het optreden van de nationalisten meer en meer omstreden. Het antwoord van de koloniale overheid was de ontwikkeling van een fijnmazig stelsel van inlichtingenwerk, persbreidel en streng optreden tegen diegenen die de openbare orde bedreigden. De koloniale overheid verzekerde dus de orde en gezag die ze noodzakelijk achtte om de ontwikkelingstaak te kunnen volvoeren.

Zo ontpopte het koloniale bestuur zich als een vreemde bezettingsmacht. Socioloog Cor Lammers was wellicht de eerste die het begrip 'bezetting' exploreerde voor het koloniale bestuur over Indonesië. Nu is er eigenlijk niets bijzonders aan de vaststelling dat het in Nederlands-Indië om een 'bezetting' zou gaan. Voor een Indonesiër was en is dit volstrekt vanzelfsprekend. In zijn beroemde toespraak op 1 december 1930 voor de landraad van Bandung, 'Indonesië klaagt aan', omschreef Soekarno het koloniale regime bijvoorbeeld als een bezetting.⁵⁰ In Nederland was het echter volstrekt ongebruikelijk om in die termen over de koloniën te spreken of schrijven. De bezetting in Nederlands-Indië/Indonesië betrof in retrospectief altijd de *Japanse* bezetting, niet de Nederlandse.

Voor Lammers ging het bij een bezetting om 'vreemde overheersing gepaard gaande met geweld' die met behulp van lokale elites in stand werd gehouden.⁵¹ Het koloniale regime werkte volgens Lammers met een mengeling van lok- en dwangmiddelen, met wortel en stok dus. Het voortbestaan van het regime dreef niet alleen op geweld en dwang. De bezetting had op veel plekken een relatief 'dun' karakter. De bezetter regeerde via plaatselijke elites, die vaak voortkwamen uit oude bestuursgeslachten. Daarnaast bood het regime carrièremogelijkheden en een ideologie van ontwikkeling die voor een groot aantal mensen uit de groeiende middenklasse interessant waren.⁵²

Aan de dwangkant van het bezettingsregime werd er een netwerk van veiligheidsinstituten en regelgeving ontwikkeld dat de koloniale orde be-

waakte en de vrijheden van de Indonesische bewoners inperkte. Uiteraard speelden politie en leger hier een belangrijke rol in. In de gebieden buiten Java bleef het leger een essentieel onderdeel van het bestuur. Hoewel in de meeste gebieden militaire bestuurders snel na de verovering vervangen werden door civiele ambtenaren, bleven militairen onmisbaar.⁵³ Geen bestuursambtenaar ging op pad zonder militaire escorte. Ook ontwikkelde zich een vorm van bestuurlijke onderdrukking, waarin kritische geluiden waar mogelijk uit de bestuurlijke gremia en de pers werden gehouden. Inspraakorganen als gemeenteraden hadden weinig macht en behielden tot het einde van de Nederlandse bezetting op de meeste plaatsen een Europese meerderheid.⁵⁴

De koloniale orde was sterk ingebed in juridische constructies. Deze zijn in autoritaire regimes van groot belang. Zij versterken de legitimiteit van het gezag, niet alleen tegenover de onderdanen, maar ook, belangrijker nog, voor de machthebbers zelf.⁵⁵ Het recht stelt de regels, biedt rechtvaardiging en stelt grenzen tussen het oorbare en onoorbare. Regels creëren een vanzelfsprekendheid en een status quo en scheppen, alleen al door hun bevoordingen, de werkelijkheid. Handelingen die buiten de regels van recht en bestuur vallen, worden als illegaal en crimineel bestempeld. Het recht stuurt het taalgebruik en de maatschappijvisie van, primair, de koloniale overheid. De verschuiving van militaire macht naar autoritair legalisme in Nederlands-Indië was een essentieel onderdeel van de zelfrechtvaardiging en bestendiging van het koloniale gezag.

De juridische verankering van de politieke orde was in Europa natuurlijk niet minder sterk, maar er waren verschillen. Koloniale staten werden getekend door een ver doorgevoerd wetspluralisme. Voor de wettelijke categorie van Inlanders golden andere rechtsprocedures en gedeeltelijk andere wetten dan voor Europeanen. Ook was de scheiding tussen rechtspraak en bestuur gebrekkig, vooral op de eilanden buiten Java. Zodoende mankeerde er in rechtsstatelijke zin heel wat.⁵⁶ Het recht creëerde ongelijkheid en onrecht en diende de belangen van de koloniale overheid. Zo waren persbreidel en verboden op nationalistische acties en stakingen gericht op handhaving van het koloniale gezag. Indonesische intellectuelen wisten feilloos wat dat betekende, al was het maar omdat hun integriteit en bewegingsvrijheid voortdurend door dat recht werden bedreigd en ingeperkt. Veel Indonesiërs schreven in pamfletten, kranten en romans over de rechtsverschillen. Soekarno maakte in zijn lange redevoering tijdens zijn proces in 1930 duidelijk hoezeer recht onrecht kon betekenen. Het koloniaal recht was volgens Soekarno bedoeld om de Indonesiërs hun vrijheden te ontnemen.⁵⁷

Zo schreef ook de latere premier Sutan Sjahrir tijdens zijn ballingschap in de jaren dertig over de ontrecting van de Indonesische onderdanen. In zijn *Indonesische overpeinzingen*, in 1945 uitgegeven, hekelt hij de Nederlandse historicus Johan Huizinga, die in zijn *In de schaduwen van morgen* had geschreven zijn leven te geven om zijn rechtsorde te handhaven en het maatschappelijk evenwicht te bewaren. Sjahrir meldt fijntjes dat Huizinga's rechtsorde 'gebaseerd is op tegenstellingen, op de macht van de ene groep over de andere'.⁵⁸ De koloniale rechtsorde had immers de groepstegenstelling tot fundament. Ook de verschillende waarde die aan de 'rechtsorde' werd gehecht, was onderdeel van de essentiële spraakverwarring tussen Republikeinse nationalisten en Nederlandse gezaghebbers. De Nederlanders beriepen zich op de rechtsorde, de Indonesische nationalisten op sociale rechtvaardigheid die buiten en boven de koloniale rechtsorde stond.

De rechtsorde was door het koloniale gezag in het leven geroepen en moest tegen haar mogelijke vijanden beschermd worden. De manier waarop een overheid of samenleving veiligheidskwesties benoemt of bepaalde zaken als een dreiging karakteriseert, wordt in de academische literatuur ook wel securitisering genoemd. Dreigingen zijn geen objectief gegeven, maar worden door een bepaald taalgebruik geconstrueerd. Woorden beschrijven de werkelijkheid niet alleen, maar scheppen haar ook. Elke dreiging, hoe evident ook, wordt geconstrueerd in de taal van de machthebbers.⁵⁹ Dat is ook wat in de laatkoloniale tijd geschiedde. Koloniale securitisering was uiteraard gericht op de bestending van het koloniale gezag en het veiligstellen van de economische exploitatie. In laatkoloniaal Indonesië ontstond een veiligheidsdiscours dat aan de ene kant werd gevoed door koloniale noties van ontwikkeling en orde, en aan de andere kant een reactie was op recente ontwikkelingen in de samenleving, zoals de opkomst van politieke partijen en arbeidsorganisaties. Zo vormde zich een uitgebreid veiligheidsdiscours met een eigen vocabulaire en visie op de bedreigingen van de koloniale orde. Dat kreeg praktisch vorm in een institutioneel bouwwerk van informatieverzameling en politieel ingrijpen. In de Eerste Wereldoorlog richtte de regering een Politieke Inlichtingen Dienst (PID) op, in antwoord op de golf aan stakingen en toenemende nationalistische activiteit. De politie zette een netwerk van spionnen en rapporteurs op die bijeenkomsten van partijen en organisaties bijwoonden en verslag deden van wat er werd besproken en wie het voortouw namen. Zoals de historicus Harry Poeze opmerkt, 'was eigenlijk elke inheemse organisatie bij voorbaat verdacht'.⁶⁰ Indonesiërs die zich organiseerden, vormden een bedreiging voor de koloniale status quo, omdat

de collectieve belangen van Indonesiërs onvermijdelijk de politieke privileges en economische belangen van de Nederlanders zouden aantasten.

Nederlands-Indië ontwikkelde zich tot wat de Britse historicus John Darwin een *security state* noemde: een koloniale staat die steeds meer investeerde in het optuigen van zijn veiligheidsapparaat: politie, intelligence, gevangenis en strafdampen.⁶¹ Dat trof vooral de Indonesische onderdanen; Europeanen merkten er doorgaans weinig van. De politie kreeg de bevoegdheid om in te grijpen als ze dat nodig achtte. Zeker na de communistische opstanden van eind 1926 en begin 1927 werd het Indonesiërs steeds moeilijker gemaakt bijeenkomsten of stakingen te organiseren of te pleiten voor onafhankelijkheid. Voor de Nederlandse kolonisten was de repressie nauwelijks zichtbaar, maar wie zich op politiek gevoelig vlak begaf, kreeg er onherroepelijk mee te maken. De sterk autobiografische roman *Buiten het gareel* van de Indonesische schrijfster Soewarsih Djojopoespito uit 1940 geeft een treffende illustratie van de intimidatie die van politie-interventies uitging. Scholen werden gesloten, boeken in beslag genomen en vermeend subversieve onderwijzers gearresteerd.⁶² Op deze manier werden nationalistische gevoelens niet bestreden, maar werd de verspreiding ervan wel zo veel mogelijk lamgelegd.

Het koloniale veiligheidsbouwwerk ontwikkelde een eigen taal en archief. Na de opstanden in 1926 en 1927 werd de politie-informatie gebundeld in periodieke rapportages van de Algemeene Recherche Dienst, 'Politiek-Politioneel Overzichten' genoemd. Ze bevatten een maandelijks compilatie van berichten over bijeenkomsten en het 'verenigingsleven', waarin mogelijke dreigingen voor de 'rust en orde' werden geïdentificeerd. Daarnaast stelde het Kantoor van Inlandse Zaken wekelijkse overzichten van de 'inheemse pers' op, die ook dienden om de politieke activiteiten en denkbeelden van de Indonesiërs in de gaten te houden. Boven aan de lijst van dreiging stonden communistische activiteiten. Uiteraard werden nationalistische bewegingen nauwlettend in de gaten gehouden, alsook islamitische organisaties, Chinese verenigingen en vakbonden. De rubricering geeft precies aan waar de dreiging voor het regime van uitging. Communistische en andere militante (messianistische) bewegingen werden veelvuldig als 'extremistisch' bestempeld. Die term was na de Eerste Wereldoorlog uit Europa komen overwaaien om radicale of militante nationalisten mee aan te duiden. Het bleek, niet alleen in koloniaal Indonesië, een effectieve term om vijanden van de bestaande orde aan te duiden. In de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog werd de term gemeengoed voor alle militante Repu-

blikeinen of nationalisten die onafhankelijkheid uit Nederlandse handen afwezen.

Een cruciaal ingrediënt in de Nederlandse visie op bestuur en geweld was de vermeende volksaard van de Indonesiërs. In een klein boekje, geschreven in de nadagen van het Nederlandse bestuur en uitgegeven in 1946, schrijft oud-bestuursambtenaar C. Poortman uitgebreid over 'de mentaliteit van den Oosterling, te midden van welke menschen de Nederlander, die als bestuursambtenaar naar Indië gaat, de mooiste jaren zijns levens verkeert'. Poortman schetst de Indonesiër als iemand die dichter bij de natuur staat en minder in aanraking is geweest met de beschaving van het Westen. De natuur in de tropen geeft overvloedig maar heeft ook een enorme vernielende kracht. Het resultaat waren 'een grote dosis fatalisme' en 'plotselinge uitbarstingen van geestesverbijstering'.⁶³ Het beeld van de serviele maar onberekenbare Indonesiër werd in koloniale volkenkundige en psychiatrische beschouwingen over de Indonesische volksaard breed uitgemeten.⁶⁴ Zulke opvattingen vonden veel weerklank, want we komen ze vaak en op verschillende plekken tegen – onder wetenschappers, schrijvers, bestuurders en militairen – en ze hadden een lange houdbaarheid.⁶⁵ Ze doen karikaturaal aan, maar in al hun clichématigheid waren ze wijdverbreid en hadden ze een buitengewoon krachtige werking in de legitimatie van het Nederlandse gezag.

Dergelijke uitingen werkten op alledaags niveau door. Koloniale bestuurders en militairen waren diep doordrongen van denkbeelden over de fundamentele beschavingsverschillen tussen Oost en West. Men kan zich voorstellen hoe dergelijke concepties de securitisering hebben bepaald. Nederlandse bestuurders namen aan dat de meerderheid van de bevolking welwillend en gedwee was en altijd voor de sterkste zou buigen. Ze moest daarom beschermd worden tegen de invloed van de extremisten. Ook gewone soldaten kregen zulke ideeën over beschavingsverschillen in hun opleiding en door de voorlichting mee.⁶⁶ Veel soldatenmemoires getuigen van de ongelijke beschavingsverhouding tussen Nederlanders en Indonesiërs.⁶⁷ Ze schreven het geweld waartoe Indonesische strijders in staat waren toe aan die lagere beschavingsgraad.

GEWELDS CULTUREN

Er stonden in de revolutie niet alleen twee visies op de weg naar de toekomst tegenover elkaar, maar ook twee geweldsculturen. Ook deze hadden een lange voorgeschiedenis. In de ogen van de Nederlanders pleegden Indonesiërs een vorm van ongereguleerd en ongelegitimeerd geweld. Dat vonden

ze al tijdens de veroveringsoorlogen in de negentiende en begin twintigste eeuw, en in de revolutie was het niet anders. Daarentegen beschouwden Nederlanders het eigen geweld als gereguleerd en gerechtvaardigd. Het stond ten dienste van een hoger doel: orde en ontwikkeling.⁶⁸ Met andere woorden: Indonesiërs kenden in het Nederlands perspectief een ‘geweldscultuur’, Nederlanders zelf een ‘beheerscultuur’. Het Nederlandse veiligheids- en dwangapparaat werd geacht het recht te dienen en door het recht gereguleerd te worden. Dat rechtsdenken was diep verankerd in de Nederlandse geest, en we zien het dan ook overal in het Nederlandse discours rond de onafhankelijkheid en de oorlog terug – ook als de regels werden overtreden.

De Nederlandse geweldscultuur in Indonesië kreeg een impuls door de Tweede Wereldoorlog. Nederlanders kwamen uit een gewelddadige bezetting, zowel in Nederland als in Indonesië. In weerwil van zijn neutraliteitsstreven had Nederland zich sinds 1939 ontwikkeld tot een oorlogsnatie.⁶⁹ Door Nederland waarde een zekere strijd lust. Veel Nederlandse jongens, opgegroeid onder de Duitse bezetting, raakten gegrepen door het idee van bevrijding. Het idee dat ook Indië ‘bevrijd’ moest worden, gaf heroïek aan de eerste bataljons oorlogsvrijwilligers (ovw’ers) die richting Azië werden verscheept.⁷⁰ In Indonesië ontmoetten deze oorlogsvrijwilligers de soldaten van het Nederlands-Indische Leger, die drieënhalf jaar in Japanse krijgsgevangenkampen hadden doorgebracht. Beide groepen waren op hun manier getekend door de oorlog. De oorlogsvrijwilligers zagen zichzelf als de dragers van het verzetsideaal, als brengers van vrijheid. De manschappen van het KNIL zagen hun families bedreigd en wilden hun leefwereld herstellen. In elk geval zien we vanaf het begin van de revolutie een Nederlands leger dat met een zekere gretigheid de vijanden van de vrijheid wilde aanpakken.

Hoe zat het met een ‘Indonesische’ geweldscultuur? Waar kwam het geweld van de revolutie vandaan, en in het bijzonder de agressie die zich tegen burgers, burens en bestuurders richtte? In de eerste jaren spraken veel Nederlanders van indoctrinatie van de Japanners, die de Indonesiërs niet alleen tegen de Nederlanders hadden opgehitst maar hen ook in het hanteren van wapens had getraind. Volgens Charles Olke van der Plas, de gedelegeerde bij het geallieerde opperbevel in Zuidoost-Azië, was de Indonesische jeugd jarenlang ‘volgepompt met propaganda’.⁷¹ Later zijn er pogingen gedaan om het geweld – met name zoiets als een ‘amokcultuur’ – als structureel element van de Indonesische cultuur te duiden.⁷² Maar geweld komt niet uit het niets. Het is sterk bepaald door lokale omstandigheden op een bepaald tijdstip. Het is opvallend dat tijdens de revolutie de bevolking op veel plaatsen niet

geneigd was meteen naar de wapens te grijpen; ze werd de strijd in getrokken door de noodzaak zich te verdedigen, of werd daartoe gemobiliseerd. Dat relateert de Japanse indoctrinatiethese of Indonesische cultuurthese. Geweld heeft een voedingsbodem, een aanleiding, legitimatie, mobilisatie en organisatie nodig. Alleen in die combinatie komt het tot ontbranding.

Om het geweld van de revolutie te verklaren, moeten we niet alleen kijken naar de invloed van het Japanse bezettingsregime, maar ook naar de geest van weerstand die zich op allerlei manieren ook al voor de Tweede Wereldoorlog manifesteerde, naar meer geïnstitutionaliseerde patronen van geweld, en naar de specifieke situaties waarin het geweld in de revolutie ontstond. We zien vaak over het hoofd hoeveel verzet er altijd in de kolonie is geweest. Dat bestond uiteraard eerst uit het verzet tegen de verovering, een geschiedenis die nooit werd vergeten of uitgewist. De laatste golf van annexaties had pas na 1900 plaatsgevonden. Dat de gehele bevolking zich na de Nederlandse verovering blijmoedig of zelfs gelaten bij de situatie zou hebben neergelegd, is een misvatting. Grootschalige opstanden bleven weliswaar uit, maar de koloniale ongelijkheid werd terdege gevoeld. Het merendeel van de Indonesische bevolking was 'apolitiek'. Sommige nationalistische politieke organisaties waren groot, maar gelet op de omvang van de bevolking hadden ze relatief weinig leden. Toch vormde de koloniale overheersing een voedingsbodem voor de politisering van de bevolking. Wie verzet alleen wil zien als politiek expliciete uitingen van nationalisme, mist veel andere vormen van verzet en protest: in messianistische bewegingen, in burgerlijke ongehoorzaamheid en vandalisme, in demonstraties en petitie's, en in opstootjes tegen het gezag. Zelden was het protest massaal, maar alom waren de tekenen aanwezig dat de legitimiteit van het gezag broos was en dat de koloniale orde, ondanks de relatieve rust en veiligheid voor de Europeanen in de kolonie, verre van geaccepteerd was. Geweldpleging was nooit veraf. We zien dat in de vele incidenten die de krantenpagina's in de jaren twintig en dertig vullen. In de nieuwsberichten werden deze gebeurtenissen zelden benoemd als antikoloniale actie. Verzet werd juist gecriminaliseerd en in die termen gerapporteerd en bestraft.

In de revolutie kwamen verschillende geweldsdynamieken samen. Belangrijk waren de lokale zelfverdedigingsreflexen – de traditie van dorpswachten die al in de koloniale tijd en vermoedelijk eerder waren ontstaan,

'Verdedig je geboorteplaats'. Een Republikeinse poster roept op tot verdediging van de dorpen. Bron: NL-HaNA, NEFIS/CM1 2.10.62, inv.nv. 4070.

Pertahankanlah

**KAMPONG
HALAMAMOE**

SEKRETARIAT
Gempur
JOGJAKARTA

waaraan vooral jongeren deelnamen die zich collectief op indringers of vermeende vijanden stortten.⁷³ Een andere invloed was de criminaliteit, die mede door de zwakte van de koloniale politiemacht in de koloniale periode al een bron van inkomsten en aanzien voor mannen was.⁷⁴ Er was de Japanse training van de jongeren en vrijwillige soldaten – hoewel niet zeker is of juist deze getrainde kaders de bron van het meeste geweld waren. Er was in elk geval een bodem van frustratie over achterstelling, of vooral afgunst over de privileges van groepen die met het koloniale regime samenwerkten en ervan profiteerden. Er waren ook mannen die het moment aangrepen uit lust op avontuur, uit criminele motieven, uit sadisme of uit wanhoop. De Japanse tijd had grote delen van de bevolking in armoede gestort, er was veel werkloosheid en veel mensen leefden op de rand van de hongerdood. Vooral jongeren vormden de groepen die aanvankelijk in de grote steden opereerden en onder de bevolking – en zeker de mensen met een (deels) Nederlandse, Chinese of Molukse achtergrond – veel slachtoffers hebben gemaakt.⁷⁵

INFORMATIECULTUREN

Wat in Nederland bekend werd van het geweld in Indonesië, was afhankelijk van de informatiestromen en het informatiemanagement. Ook hier was de koloniale dissociatie – de geografische en morele afstand – tussen Indië en Nederland bepalend. Veel van hetgeen in Indië gebeurde, onttrok zich aan de waarneming en de controle van bestuurders, politici en media in Nederland. Een steeds terugkerende observatie is dat er in Nederland weinig interesse voor de koloniën bestond. Premier Hendrik Colijn – die als officier en olieman in Indië had gediend – sprak in een publiek optreden in 1936 van ‘een beangstigend tekort aan belangstelling’ voor Indië.⁷⁶ Op enkele uitzonderingen na kregen koloniale zaken weinig aandacht van het publiek. Opvallend is dat de Nederlandse overheid de koloniale bezittingen nauwelijks voor de rituelen van de staat of van het koningschap benutte.⁷⁷ Dat paste in de ideologie van Nederland die het koloniale bezit als een uitvloeisel van Nederlandse handelsactiviteit zag, en na 1900 als een ethische taak.

Een uitzondering vormde misschien de periode rond 1900, toen de Boerenoorlogen en de grote veroveringsoorlogen in de Indonesische archipel een kortstondige imperialistische trilling door Nederland lieten gaan.⁷⁸ Die betijde overigens snel, toen koloniale zaken voor het grote publiek weer een kwestie van handeldrijven en ontwikkelen werden. In het parlement was het koloniale budget doorgaans een hamerstuk, en er waren slechts een paar woordvoerders over het koloniale beleid. In linkse partijen leefden wel

sterke antikoloniale sentimenten, maar nooit waren deze een sleutelstuk in hun politieke programma's.⁷⁹ Andere partijen onderschreven in essentie de status quo van weldadig rentmeesterschap en geleidelijke ontvoogding.⁸⁰ Men sprak van een 'dure plicht' tegenover de overzeese gebiedsdelen en hun bevolking.⁸¹ Er was een brede consensus over het nut en de duurzaamheid van de koloniale verhouding. Het koloniale beleid was bovendien buitengewoon technocratisch: koloniaal bestuur was een zaak van vakkennis.⁸² Al met al hadden politieke partijen zelden een electoraal belang bij Indië – maar dit zou na 1945 veranderen.

De gouverneur-generaal in Batavia had veel beslissingsruimte. De grote veroveringen rond 1900 waren dan ook voornamelijk van hem of zelfs vanuit de bewindhebbers in bepaalde regio's uitgegaan en de positie van de minister was hierin doorgaans volgend.⁸³ Ook andere belangrijke beslissingen werden zelfstandig door de landvoogd genomen, zoals de arrestatie van nationalisten, de oprichting van de Politieke Inlichtingen Dienst in 1917, of de inrichting van straf- en interneringskamp Boven-Digul. De minister werd achteraf ingelicht, soms zelfs veel later; hij moest het besluit dan maar in het parlement verdedigen. Veel invloed op de beslissingen van de gouverneur-generaal kon hij niet uitoefenen.⁸⁴ De minister in Nederland was weliswaar politiek verantwoordelijk voor wat er in Indië gebeurde, maar zijn bemoeienis concentreerde zich vooral op de grote lijnen: de defensie, financiën, personeelszaken en de inrichting van het bestuur. De autonomie van het koloniale bestuur in Indië werd formeel nog versterkt in de grondwet van 1922 en de Indische Staatsregeling van 1925, toen die bepaalden dat de regelgeving vooral in Indië moest plaatsvinden en het Nederlandse 'opperbestuur' slechts een controlerende rol zou hebben.⁸⁵

Binnen het kabinet was de minister van Koloniën de eerst aangesprokene als het over koloniale zaken ging; de minister-president bemoeide zich niet in eerste aanleg met de koloniën en had slechts in een enkel geval rechtstreeks contact met de gouverneur-generaal.⁸⁶ De parlementaire controle op de dagelijkse gang van zaken was minimaal. Wel begon de Tweede Kamer zich na de Eerste Wereldoorlog intensiever met het Indische beleid bezig te houden, vaak tot ergernis van de minister en de gouverneur-generaal in Batavia. Dat kwam vooral door de noodzaak tot bezuinigingen tijdens de economische crisis van de jaren dertig, en later in dat decennium door het vraagstuk van de Indische defensie in een atmosfeer van internationale dreiging.⁸⁷ De Tweede Kamer stelde in 1934 een Commissie voor Indische Zaken in, die in regelmatig overleg met de minister kon treden. Ook gingen steeds meer

Kamerleden een kijkje nemen in Indië.⁸⁸ Deze parlementaire controle werd in bestuurlijke kringen eigenlijk als nodeloze bemoeizucht ervaren.⁸⁹ Toch bleef het toezicht van de Nederlandse volksvertegenwoordiging uiteindelijk gering. Het aantal keren dat Indië in de Handelingen van de Staten-Generaal wordt genoemd, is in de loop der jaren nauwelijks gestegen.⁹⁰ Het debat in de Staten-Generaal bleef aan de oppervlakte. Discussies werden vooral gevoerd bij begrotingsbehandelingen en betroffen het algemeen beleid en de staatkundige en financiële verhoudingen tussen Nederland en Indië. De minister deelde ook weinig mee over zijn verhouding tot de gouverneur-generaal in Batavia. Openheid van zaken was niet gewenst en werd niet geëist.

Ondanks de grote beslissingsmacht die in Indië lag, waren de informatiestromen tussen Indië en Nederland talrijk en groot. Voor de formele lijnen was natuurlijk de correspondentie tussen enerzijds de gouverneur-generaal en zijn departement (de Algemene Secretarie) en anderzijds de minister van Koloniën het belangrijkste. Voor het ministerie van Koloniën hadden de frequente mailrapporten uit Batavia een belangrijke informatieve functie. Deze konden tot wel enkele duizenden per jaar oplopen, met een hoogtepunt in de jaren twintig. De gouverneur-generaal en zijn staf besloten daarbij doorgaans wat het rapporteren waard was. Daarnaast onderhielden de gouverneur-generaal en de minister een zogenoemde semiparticuliere correspondentie, een vaak zeer frequente informele briefwisseling die zonder inmenging of inzage van de ambtenaren tot stand kwam. Ze diende om de relaties te smeren en elkaar van inzichten en voornemens op de hoogte te houden.

De gedetailleerde verslaglegging in de mailrapporten gaf een schijn van volledigheid en objectiviteit. Dat werd nog versterkt door de filtering op het ministerie van Koloniën, dat de jaarlijkse Koloniale of Indische Verslagen uitbracht, waarin tot in de details beleidsterreinen werden gerubriceerd en gekwantificeerd. Het ministerie van Koloniën was rond 1910 het grootste departement in Den Haag. Daarna groeide het echter nauwelijks, in tegenstelling tot andere ministeries. Er werkten in 1910 140 ambtenaren, in 1939 waren het er 152.⁹¹ De atmosfeer was er doorgaans conservatief. Er waren vrij veel oudgedienden uit Indië, onder wie militairen.⁹² Contacten met de pers waren er weinig.

De Kamer werd overladen met verslagen van instellingen en organisaties in Indië, maar die werden meestal voor kennisneming aangenomen. Misschien is het vanzelfsprekend, maar het is wel belangrijk te beseffen dat de Haagse bestuurders en politici alleen de stemmen van de Nederlandse bestuurders in de kolonie te lezen kregen. Dit versterkte het beeld van een

strak geleide kolonie, bestuurd door een goedertieren voogd. Stemmen van Indonesiërs werden genegeerd en, zeker als ze kritisch waren, tot zwijgen gebracht. De informatie die op de bureaus in Den Haag terechtkwam, gaf alleen de prestaties en zorgen van de Europese bestuurslaag in Indië weer. Daarmee werd veel beleid teruggebracht tot bureaucratische en technocratische proporties.

De overheid was natuurlijk niet de enige die informatie over Indië produceerde. Ook in de Nederlandse pers zien we een toenemende belangstelling voor Indië. Een simpele exercitie in het digitale krantenbestand van de Koninklijke Bibliotheek laat zien dat waar er tot 1900 hoogstens 40.000 berichten per jaar de term 'Indië' bevatten, dit daarna opliep tot zo'n 120.000 aan het einde van de jaren dertig.⁹³ Dat zegt natuurlijk nog niets over de aard van de berichten en de manier waarop het Nederlandse publiek er kennis van nam. Veel Nederlandse kranten hadden lang geen eigen correspondenten in Indië. Die kwamen er pas na de Eerste Wereldoorlog. De Nederlandse pers bleef lang afhankelijk van de mailberichten en kranten en tijdschriften uit Indië, en gaf dus sterk vertraagd nieuws over de gebeurtenissen in de kolonie. Dat veranderde met de oprichting van Aneta (Algemeen Nieuws- en Telegraafagentschap) in 1917, die overheidssubsidie en een monopoliepositie kreeg op de telegrafische berichtgeving tussen Indië en Nederland, in ruil voor preventieve censuur.⁹⁴

Door de verbeterde verbindingen werd ook de Indische pers steeds belangrijker voor de verspreiding van nieuws in Nederland. Die pers kwam in de laatkoloniale tijd steeds meer onder druk te staan. Hoewel met het Drukpersreglement van 1906 meer vrijheden aan de journalistiek waren verleend en de preventieve censuur was afgeschaft, werd de pers snel weer aan banden gelegd toen met de opkomst van nationalistische geluiden de toon over de verschillende bevolkingsgroepen verscherpte. In 1914 kwamen de zogenoemde haatzaaiartikelen in het Indisch Wetboek voor Strafrecht, die het uitdrukking geven aan 'gevoelens van vijandschap, haat en minachting tegen bepaalde groepen' strafbaar stelden. Belangrijker voor de alledaagse gang van zaken was ongetwijfeld de mogelijkheid van de regering om door het intrekken van licenties de pers tot gehoorzaamheid te dwingen. Intimidatie – het dreigen met maatregelen – ging tot de instrumenten van de staat behoren om krantenredacties en uitgevers in het gareel te dwingen.⁹⁵ De regeringsinterventies troffen in verreweg de meeste gevallen Indonesische of Chinees-Indonesische journalisten. Met succes werd de politieke angel uit de Indische pers gehaald. Later, met de woelingen van de nationalist in de

jaren twintig en de communistische opstanden in 1926 en 1927, werden de bepalingen op 'revolutionaire propaganda' en verstoring van de openbare orde (of het aanzetten daartoe) uitgebreid. In 1931 werd de persbreidelordonnantie ingevoerd, die de gouverneur-generaal de bevoegdheid gaf om na een eerste waarschuwing ('aanwijzing') een (tijdelijk) verschijningsverbod op te leggen.⁹⁶ De handhaving van rust en orde werd het absolute criterium van wat er gezegd mocht worden. Daarmee werd ook de diversiteit van standpunten uitgebannen.

De regering trachtte de verspreiding van 'opruimende' bladen tegen te gaan door de import ervan in de gaten te houden en ze in beslag te nemen. Veel links drukwerk werd op deze manier tegengehouden, tot ergernis van sociaaldemocratische en communistische parlementsleden in Nederland. Op de lijst van verboden tijdschriften stond bijvoorbeeld het blad *Indonesia Merdeka* van de Indonesische studentenvereniging in Nederland, Perhimpunan Indonesia. Ook koos de regering voor de publicitaire tegenaanval. Door de verspreiding van regeringsberichten via Aneta en de publicatie van tijdschriften door het Kantoor voor de Volkslectuur in Batavia probeerde zij informatie te sturen en manipuleren.⁹⁷

Veel van de koloniale bestuurlijke patronen en informatiestromen die in de laatkoloniale tijd tot ontwikkeling waren gekomen, zouden in de revolutietijd blijven spelen. De nadruk op geleide ontwikkeling bleef ook na 1945 het dominante discours. Parlementsleden bleven mentaal en vaak ook feitelijk op grote afstand van de gebeurtenissen in Indonesië staan. Van belang hiervoor was niet alleen de bestuurlijke autonomie van Batavia, maar ook de sterke traditie van persbreidel door intimidatie, confiscatie en verschijningsverboden die verankerd was in de bestuurspraktijk van de Indische regering en door de gezagsgetrouwe Nederlandse pers niet werd aangekaart.

KOLONIALE OORLOG

De lange lijnen in dit hoofdstuk leiden ons naar de oorlog van 1945-1949. Die oorlog zou in veel opzichten de patronen volgen van koloniale oorlogen die in de lange decennia ervoor waren gevoerd.⁹⁸ In de veroveringsoorlogen opereerde de rechtvaardiging van koloniaal geweld op verschillende niveaus. Zo werd het gewelddadige optreden voorgesteld als noodzakelijk middel om vrede te verkrijgen en het geweld van de tegenstander te stoppen. Bovendien werd de Nederlandse claim op gebied en bevolking als vanzelfsprekend en legitiem voorgesteld. Het is opmerkelijk hoe vanzelfsprekend voor de meeste Nederlanders de verovering – men sprak liever van gezagsuitbrei-

ding – van de archipel was. De claim ging voor de oorlog uit en maakte het resultaat even onvermijdelijk als rechtmatig. Ook werd er dikwijls gesproken van de ‘bevrijding’ van de vredelievende bevolking van de onderdrukking door hun hoofden, zodat Nederlandse acties als een soort humanitaire interventie konden worden voorgesteld.⁹⁹ Ten slotte werden Indonesische staten niet als gelijken gezien en gold hun oorlogvoering als onbeschaafd. Zo was het mogelijk verovering en repressie te combineren met humanitair gedachtegoed.

De kenmerken van deze koloniale oorlogen en de daarmee verbonden oorlogsculturen waren ook in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zichtbaar. In de eerste plaats was er de grote geografische afstand tussen de plaats van strijd en het centrum van de politieke beslissingsmacht van de kolonisator. De lange communicatielijnen tussen Indonesië en Nederland waren van groot belang voor de dynamiek van het geweld in de oorlog. Legercommandanten hadden te velde vaak een grote mate van autonomie. Een effectieve controle op de gebeurtenissen in het veld was vanuit Batavia al nauwelijks mogelijk, laat staan uit Nederland. Hoewel de Haagse regering politiek verantwoordelijk was, waren de betrokken ministers als regel zeer slecht op de hoogte van de militaire praktijk in Indonesië. Voor de meeste Nederlanders bleef het geweld in Indonesië bij gebrek aan informatie volkomen abstract. Militaire operaties vonden grotendeels buiten het gezichtsveld van de politici en de pers plaats, ook omdat het nieuws sterk werd gefilterd door de militaire en civiele instanties in Indonesië. Zo was er weinig ruimte voor politieke en institutionele checks op de geweldsontplooiing.

Een tweede kenmerk van koloniale oorlogvoering was de vermeende ongelijkheid van de partijen. Er is geen Nederlands equivalent voor het Britse begrip ‘savage war’ – de strijd tegen minder beschaafde tegenstanders – maar sinds de grote veroveringen van de negentiende eeuw bestond ook in het Nederlandse militaire, strategische en juridische discours een duidelijk beeld van de vijand als ‘minder beschaafd’.¹⁰⁰ Aan Europese of westerse zijde werden en worden koloniale conflicten in technische zin vaak voorgesteld als een strijd tussen een professioneel koloniaal leger versus minder goed-georganiseerde guerrillastrijders. Het verschil in uitrusting, organisatie en strijdmethoden is vaak verwoord in termen van efficiëntie, discipline en zelfs beschaving. De strijd tegen legers die guerrillatactieken toepasten, bepaalde sterk de beeldvorming over de vijand. Die vijand zou geen ‘beschaafde’ strijdmethoden hanteren en niet tot de juridische en morele westerse orde behoren.¹⁰¹

Een derde fenomeen was dat Indonesische strijders systematisch een beroep konden doen op steun van de bevolking waaruit ze voortkwamen. Nederlandse veroveringsacties tegen onafhankelijke Indonesische staten werden bestreden met guerrillamethoden en volksverzet. Ook in de onafhankelijkheidsoorlog zou de steun van de bevolking voor de Republikeinse troepen een belangrijke factor blijken. De Indonesische generaal Abdul Haris Nasution zou in de revolutie het concept van de ‘totale volksoorlog’ of ‘totale volksverdediging’ ontwikkelen.¹⁰² Hij streefde weliswaar naar professionalisering van de Republikeinse strijdkrachten, maar vond het ook nodig de dorpsbevolking te mobiliseren om mee te helpen in het verzet.¹⁰³

Zodoende was het voor de Nederlandse troepen vaak moeilijk onderscheid te maken tussen wat in de militaire literatuur combattanten en non-combattanten heten. Bij de strijd om gebiedsbeheersing en de jacht op verzetslieden werd daarom vaak geschoten op ieder die bewoog. De guerrillatactieken die de tegenstander toepaste, overtuigden de Nederlandse legerleiders ervan dat de Indonesische strijders zich niet aan de westerse regels van oorlogvoering hielden. Daar waren zij ook niet op getraind, ze hadden er vaak geen weet van en ze hadden er geen belang bij.

Ten slotte kenden de koloniale oorlogen ook een tendens tot fragmentatie van het geweldsmonopolie van de koloniale bestuursapparaten. Op allerlei manier maakten ze gebruik van paramilitaire groepen ter versterking van de eigen gelederen. Het is een misvatting dat gevechtstroepen aan Nederlandse zijde onder één centraal commando stonden en dat het geweldsgebruik strak werd gereguleerd en gecontroleerd. Tussen 1945 en 1949 maakte Nederland bijvoorbeeld ook gebruik van milities als de HAMOT (‘Harer Majesteits Ongeregelde Troepen’), Chinese buurtbewakingsorganisaties en ondernemingswachten.¹⁰⁴ Deze troepen vielen buiten formele gezagslijnen en opereerden vaak op eigen houtje, verhandelden soms hun wapens en werden inactief of deserteerden als de perspectieven verslechterden. Ook aan Indonesische kant streden milities met uiteenlopende politieke, religieuze en regionale motivaties die zich niet wilden scharen onder de militaire commandostructuur en de politieke leiding van de Republiek.

Deze kenmerken zien we in de meeste koloniale oorlogen terug: de oorlog die van september 1945 tot het eind van 1949 woedde was in veel opzichten een ‘klassieke’ koloniale oorlog. Tegelijkertijd had de oorlog ook andere, nieuwe kenmerken. In de eerste plaats werd hij op veel grotere schaal ge-

voerd dan bij eerdere koloniale expedities of veroveringsoorlogen het geval was. Dit had te maken met de kracht en aard van de Indonesische tegenstander. Niet minder dan 150.000 man waren op het hoogtepunt van de oorlog voor Nederland in het veld, en enkele malen zoveel aan Republikeinse kant.¹⁰⁵ Eerdere koloniale oorlogen waren beperkt gebleven tot specifieke vorstendommen of de repressie van lokaal en regionaal verzet. De oorlog om de onafhankelijkheid van Indonesië werd echter gevoerd in grote delen van Java, Sumatra, Bali en andere eilanden. Inzet was nu Nederlands gezagsherstel over de hele kolonie versus verdediging van de onafhankelijkheid van het gehele volk van de archipel. Dat was nieuw en dat vergde een enorme inzet van militairen.

Een tweede opvallend fenomeen was de verstrengeling van civiel-bestuurlijke ambities en militaire noodzaak. De vermenging van bestuurlijke en militaire taken is een algemeen kenmerk van koloniale overheersing; de ene kon in principe niet zonder de andere. Na 1945 werden de civiel-bestuurlijke doeleinden duidelijk ondergeschikt gemaakt aan de militaire noodzaak de tegenstander te verslaan en de orde te herstellen. De Nederlanders wisten vooral in de nieuw bezette gebieden nauwelijks een goed werkend alternatief te bedenken voor harde militaire pacificatie.¹⁰⁶

Hierbij komt, ten derde, dat definitieve verovering of inlijving niet het ultieme doel was. Het ging om het bereiken van een politiek-militair overwicht om de dekolonisatie naar eigen hand te zetten, in zekere zin om het creëren van een soort exitstrategie.¹⁰⁷ Dit moest de eigen belangen veiligstellen en de vijand dusdanig verzwakken dat deze politiek bakzeil moest halen. Het is de vraag of de politieke of diplomatieke doelstellingen het geweld van de Nederlandse krijgsmacht heeft ingedamd. Ook kan men eraan twifelen of de militairen dit subtiele verschil werd bijgebracht. Tijdens acties in het veld was het doel meestal om de tegenstander definitief uit te schakelen.

Een vierde bijzonderheid betreft de sterke politieke inmenging vanuit Nederland. Omdat de dekolonisatie de belangen en wereldbeelden van het moederland ten diepste raakte, roerden politici en opiniemakers in Nederland zich intensief in de oorlog om Indonesië en mobiliseerden zij het electoraat. Dat was bij de eerdere koloniale oorlogen nooit het geval geweest. Nederlandse premiers, ministers en Kamerleden reisden naar Indonesië om de situatie zelf in ogenschouw te nemen en met de gezaghebbers in Batavia te overleggen. Dit had geen precedent in de Nederlandse geschiedenis, toen Haagse politici zich zelden in de kolonie vertoonden.

We zien, ten vijfde, ook een sterke tendens tot juridische aankleding van bestuurlijk en militair optreden. De staat zocht legitimatie in juridische constructies. Er was een voortdurende inspanning zichtbaar om de koloniale overheersing en het militaire optreden een juridische basis te verschaffen. De juridisering van de koloniale verhouding bleef niet onopgemerkt aan Republikeinse kant. Joop Warouw, bevelhebber van de 16e Brigade TNI, die in de bergen bij Malang vocht, schreef in april 1949 aan zijn ondercommandanten dat de Nederlanders alles ‘juridisch’ bekeken. Het lijkt een merkwaardige opmerking, maar moet gelezen worden in de context van een koloniale orde die pretendeerde een rechtsorde te zijn en de politieke claims van de nationalistische criminaliseerde.¹⁰⁸

Ten zesde werd deze oorlog veel meer dan voorheen het onderwerp van nieuwsverspreiding en propaganda, zowel aan Indonesische als aan Nederlandse zijde. De overheden werden zich veel meer bewust van het belang van de beheersing van informatie. Ook arriveerden er talrijke journalisten met verschillende achtergrond, uit binnen- en buitenland, die met de neus op de gebeurtenissen wilden staan. Dit vergde een intensief informatiemanagement van de betrokken partijen. De Indonesischtalige pers speelde voor het eerst een essentiële rol, omdat die de bevolking van alternatieve en voor het Nederlandse gezag mogelijk subversieve informatie kon voorzien.

Een laatste bijzonderheid van de oorlog in 1945-1949 was de internationalisering van het conflict. Dit gebeurde zeer tegen de zin van het Nederlandse gezag, dat de oorlog als een intern conflict wilde zien. De internationale politieke en diplomatieke bemoeienis met de oorlog was echter groot, zowel van afzonderlijke staten (zoals de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, China, Australië, India) als van de pas opgerichte Verenigde Naties. De Republiek en Nederland waren zich ervan bewust dat de wereld over hun schouder meekeek – en invloed op de tegenpartij kon hebben. Het feit dat de Tweede Wereldoorlog was uitgevochten in de naam van zelfbeschikking had wereldwijd een discours over internationale rechtvaardigheid op gang gebracht, die zijn symbolische ankerpunt kreeg in het Atlantic Charter – een gezamenlijk statement van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, waarin zelfbeschikking, zelfbestuur, vrijheid van angst en gebrek en ontwapening de sleutelwoorden waren. De Republiek rechtvaardigde haar strijd op deze gronden.

Al deze elementen maakten de strijd om Indonesië anders dan de koloniale veroverings- of beheersingsoorlogen uit eerdere dagen. Kenmerkend is dat aan Nederlandse kant de discussies lang zijn gegaan over de vraag of dit

wel een oorlog was. Ook hier waarde – en waart – het juridische spook nog rond in het taalgebruik. Het beïnvloedde het optreden van het Nederlandse leger en de tolerantie van de Nederlandse autoriteiten ten aanzien van buitenlandse bemoeienis. Voor de Republikeinse politici en strijders stond het buiten kijf dat hier een oorlog werd gevoerd. Voor hen stond vrijheid boven de juridische dogmatiek van de Nederlanders. Daarmee zijn we weer terug bij de spraakverwarring tussen de twee partijen. Rechtsorde stond tegenover vrijheid.

2.

Op oorlogspad

Het Nederlandse beleid tussen 1945 en 1949 volgde een dubbelspoor van praten en oorlog voeren. In de politieke beeldvorming is er altijd een scherp onderscheid gemaakt tussen de fasen van diplomatie en strijd, waarbij vooral de onderhandelingen op de voorgrond kwamen te staan. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de manier waarop het conflict indertijd door de Nederlandse autoriteiten is gepresenteerd. In de communicatie tussen Batavia/Jakarta en Den Haag overheersten de politieke en diplomatieke verwickelingen. Deze voorstelling van zaken heeft het zicht op de werkelijke aard van de oorlog vertroebeld. In werkelijkheid werd gedurende het hele conflict in Indonesië militaire strijd gevoerd. Nederland en de Republiek waren op oorlogspad.

Dit beeld heeft grote invloed gehad op de manier waarop historici het conflict later hebben beschreven. De nadruk op de diplomatieke pogingen om met de Republiek tot een vergelijk te komen vormt een terugkerend en dominant thema in de Nederlandse geschiedschrijving. Het beeld suggereert ook dat diplomatie en militair geweld elkaars alternatieven waren, terwijl ze elkaar in de praktijk volstrekt niet uitsloten.¹ Dat is uiteraard bekend,

Foto op een ansichtkaart met de tekst: 'In alle vroegte trekt de spits behoedzaam door de sawah op een vijandelijke kampong aan'. Te zien zijn vijf mariniers. Oost-Java, 1947 (detail).

Foto: Hugo A. Wilmar/Mariniersbrigade. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2174-0397.

maar het lijkt nooit helemaal in het Nederlandse historische narratief te zijn doorgedrongen.

In de Indonesische geschiedschrijving wordt het onderscheid tussen fasen van vechten en praten nauwelijks gemaakt. Uiteraard is ook daar sprake van de twee grote Nederlandse offensieven, Agresi Militer Belanda I en II, en van de onderhandelingen in Linggarjati en op de Renville, maar er is ook veel aandacht voor het militaire optreden buiten die offensieven. Dat is geen wonder, want het Republikeinse leger was permanent in actie, misschien wel meer voor en na dan tijdens die twee grote confrontaties. Er zijn dan ook allerlei andere markeringspunten in de Indonesische geschiedenis van de oorlog te vinden, meestal met een sterke lokale impact en betekenis. Men denke hierbij aan de veldslagen rond Semarang in oktober 1945 en Surabaya in november 1945, maar ook de strijd om Bandung in maart 1946, de oorlog in Bali en Sulawesi in 1946, de fasen van totale guerrilla na de twee Nederlandse offensieven, en de aanval van de TNI op het door Nederland bezette Yogyakarta (de zogenoemde *Serangan Umum* of Algemene Aanval) van 1 maart 1949.

In dit hoofdstuk staat de oorlogvoering centraal. We onderzoeken welke plaats de militaire confrontatie speelde in de politiek van herbezetting van de Nederlandse regering. Aan bod komt ook de vraag waarom de militaire agenda's zo dominant konden worden en op welke manier die de informatiestroom zijn gaan beheersen. Daarnaast kijken we naar de manier waarop de oorlog is gevoerd en waar het extreme geweld heeft kunnen plaatsvinden. Dat leidt tot de vraag wat daarvan bekend is geworden. Niet alleen het feit dat het meeste geweld plaatsvond buiten het gezichtsveld van bestuurders en pers, maar ook de manier van verslaglegging speelde een rol in de versluiting van het extreme geweld zoals dat in de dorpen en velden plaatsvond.

HERBEZETTING

Voor de Nederlandse regering was Nederlands-Indië in 1945 nog steeds een Nederlandse bezitting, die eerst weer in Nederlandse handen moest komen om vervolgens de staatkundige verhoudingen met het moederland opnieuw vorm te geven. Voor de meeste Nederlandse gezagsdragers was de toespraak die koningin Wilhelmina op 6/7 december 1942 via Radio Oranje uitgesproken had leidend. In haar rede had de vorstin gesproken over de gelegenheid 'om gezamenlijk te overleggen over een voor de veranderde omstandigheden passende bouw van het Koninkrijk en zijn deelen'. Ze had het over 'politieke eenheid en verbondenheid', over 'rijkseenheid', en 'harmonisch en

vrijwillig samengaan'. En ze veronderstelde dat 'de Indonesiërs in de lang gegroeide samenwerking den besten waarborg vinden voor het herstel van hun vrede en geluk'.²

Veel bestuurders en ambtenaren hadden de lijn van Wilhelmina geïnternaliseerd.³ Zo ook luitenant-gouverneur-generaal Huib van Mook. Dat was geen wonder, want hij was als minister van Koloniën in het oorlogskabinet-Gerbrandy betrokken geweest bij de formulering van de koninklijke radiotoespraak. Het cruciale ingrediënt van de toekomstige verhouding tussen Indonesië en Nederland bleef dat van samenwerking. De boodschap paste ook het beste bij de geest van ordentelijk bestuur en ontwikkeling die de Nederlandse ambtenaren in hun opleiding was bijgebracht.

In elk geval hielden de Nederlanders er niet serieus rekening mee dat ze na de Japanse capitulatie niet meer welkom zouden zijn. Niemand vroeg zich af wat de beleidslijn moest zijn als er geen 'harmonisch en vrijwillig samengaan' mogelijk was. In de werkelijkheid van 1945 – en eigenlijk al veel eerder – hadden Indonesische leiders een veel radicalere breuk voor ogen dan de Nederlanders: de Nederlandse nederlaag tegen de Japanse invasielegers, de verwijdering van het Nederlandse bestuur, de Japanse voorbereiding op de onafhankelijkheid, de voedingsbodem die de oorlogsellende aan het nationalisme gaf: het waren de ingrediënten voor een militante Indonesische houding tegenover de Nederlandse claims op de archipel. Ook al bestonden aan Republikeinse kant veel verschillende visies op de te volgen strategie en de toekomstige staat van Indonesië, ze gingen bijna allemaal verder dan het Nederlandse scenario.

Het gevaar dat voor de Republikeinen van de Nederlanders uitging, was volstrekt niet denkbeeldig. Zodra Nederlandse troepen op Java landden, eind september en begin oktober 1945, keerden zij zich tegen manifestaties van onafhankelijkheidsstreven en de Republiek en openden het vuur op Indonesiërs, tot grote ergernis van de Britse bevelhebbers.⁴ KNIL-militairen die uit hun interneringskampen waren weggelopen, hadden het gemunt op Republikeinse politieagenten en strijders. Dat deden ook spontane strijdgroepen van Indo-Europese en Ambonese jongens en militairen, die zich organiseerden om hun families te beschermen en nationalistische strijders en bendes aan te vallen.⁵

Aan de Nederlandse kant onderschreven de meeste kopstukken het principe van geleidelijke ontvoogding op basis van overleg. Nadat Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid hadden uitgeroepen, pleitte Van Mook voor een 'openhartige bespreking van toekomstpolitiek en tegemoetkomen aan rede-

lijke wensen'. Dat leek te getuigen van openheid, maar uiteindelijk liet ook Van Mook niet tornen aan de Nederlandse oppermacht in Indonesië en de rechtmatigheid van de Nederlandse aanspraken. Toen hij eind september 1945 klaarstond om vanuit Australië naar Indonesië terug te keren, stonden voor hem voor de korte termijn drie doelstellingen als een paal boven water: de zorg voor de bevolking moest op gang komen, de (Europese) geïnterneerden moesten worden bevrijd en in samenwerking met 'aan het gezag getrouwe en meer bezadigde elementen' moest het bestuur weer in Nederlandse handen komen.⁶

Van Mook dacht in termen van gematigden en extremisten, die hij van elkaar dacht te kunnen scheiden. Soekarno behoorde volgens hem tot de laatsten.⁷ Het was een cruciale misvatting van Van Mook, en niet zijn enige of laatste. Zo vergiste hij zich ook in het gezag dat Soekarno en de Republiek onder de bevolking genoten. De Republiek was volgens hem ten enenmale incompetent om de welvaart en orde te herstellen. Ze 'bezet, rooft en plundert' de Nederlandse bezittingen.⁸ Het nationalisme was voortgekomen uit 'de meest gruwelijke verdrukking' gecombineerd met 'een op rassenhaat gerichte propaganda, die alle booze geesten wakker riep'. Opvallend genoeg formuleerde Van Mook het verzet in termen van rassenhaat of xenofobie, niet als een antikoloniaal sentiment. Hij relateerde het geweld niet aan het feit dat de komst van Nederlandse troepen en bestuurders voor Indonesische jongeren een provocatie en een regelrechte bedreiging van de pas gewonnen onafhankelijkheid betekende.⁹

In officiële kringen aan Nederlandse kant meende zo goed als iedereen dat 'pacificatie' van Java en Sumatra nodig en onvermijdelijk was, wat de gesprekken met vertegenwoordigers van de Republiek ook zouden opleveren. Nederlandse autoriteiten waren bezig hun militaire macht te versterken en de voorwaarden te scheppen om te kunnen ingrijpen. Het Nederlandse militaire beleid verschoof na de Japanse capitulatie snel van het idee van een vreedzame herbezetting naar militair ingrijpen om de nationalistische opstand te onderdrukken en Java en Sumatra te heroveren.

Herovering stond boven aan de agenda van de landvoogd, al noemde hij het herstel van orde en gezag. Uit Van Mooks correspondentie uit deze maanden blijkt hoezeer hij erop was gericht de Republiek te bestrijden en de Britten te bewegen om tegen haar in actie te komen. Tegelijkertijd ontstond de dubbelstrategie van praten en vechten. Het Nederlandse beleid was sterk juridisch geïnspireerd en oplossingen moesten langs constitutionele weg en via gesprek vorm krijgen. Bovendien was Van Mook zich bewust van de

militaire zwakte van Nederland. Ook wist hij dat de Britten, die namens het South East Asia Command in eerste instantie voor de Japanse capitulatie en de machtsoverdracht op Java en Sumatra verantwoordelijk waren, de vingers niet wilden branden aan een strijd tegen de Republiek. Van Mook zocht noodgedwongen de dialoog met de ‘gematigde’ Republikeinen over de opbouw van een toekomstig Indonesië. Dat moest vorm krijgen op basis van een Nederlands programma van bestuurlijke hervormingen en met behoud van de koninkrijksbanden. Voor de Republikeinse leiders stond dit gelijk aan een terugkeer naar de koloniale verhoudingen. Pogingen van Van Mook om met Soekarno in gesprek te gaan, werden door Den Haag geblokkeerd.

De Republikeinse bereidheid om voor de onafhankelijkheid te vechten en de strijd lust van de Nederlanders om hun claims op de archipel te behouden leidden tot vier jaar oorlogvoering die grote delen van de samenleving ernstig heeft ontwricht en tienduizenden mensen het leven heeft gekost. Het herstel van de Nederlandse orde zou tijdens de revolutiejaren in grote delen van de archipel onmogelijk blijken. Dat had niet alleen ernstige humanitaire consequenties, maar ook fundamentele gevolgen voor de manier waarop de bezette gebieden werden bestuurd. De oorlog maakte dat militaire belangen prevaleerden en militaire autoriteiten uitgebreide bestuursmacht kregen. Zat er in Batavia een civiel bestuur op het pluche, in veel gebieden daarbuiten bleef gedurende het conflict het militaire gezag dominant. Dat kwam mede doordat de Staat van Oorlog en Beleg (SOB) van kracht bleef.

De Staat van Oorlog en Beleg was op 10 mei 1940 in Nederlands-Indië uitgeroepen op het moment dat Duitse troepen Nederland binnenvielen.¹⁰ Aangezien de SOB niet was herroepen, gold hij bij aanvang van de revolutie nog steeds voor heel Indonesië. In gebieden waar de geallieerde troepen de rust wisten te vestigen, werd de Staat van Oorlog en Beleg nog tijdens de revolutie opgeheven. Zo schaften de Nederlanders op 15 juli 1946 de SOB voor Borneo en de Grote Oost af, met uitzondering van Bali en enkele afdelingen in Borneo, omdat de situatie onder controle leek. In december 1946 bleek het echter toch nodig de Staat van Oorlog en Beleg in bepaalde afdelingen in Zuid-Sulawesi weer in te voeren, omdat het verzet te machtig werd.¹¹ In januari 1948 werd de SOB in delen van Zuid-Sulawesi weer opgeheven, de laatste afdelingen (Makassar en Bantaeng) volgden in juli 1949; in Bali gebeurde dat in juni 1949, in Madura in november 1949.¹² Op Java en Sumatra zou de SOB tot het einde van het conflict – en zelfs nog lang daarna – van kracht blijven.

Onder de SOB was het burgerlijk bestuur in zaken van openbare orde en veiligheid, dus ook de politie en andere veiligheidsdiensten, ondergeschikt aan het militaire gezag. De bevoegdheden van de militaire commandanten strekten ver. Politieke vergaderingen werden onder de SOB verboden. Het gezag mocht het drukken en verspreiden van geschriften beperken of verbieden en had het recht op briefcensuur. Het militair gezag was ook bevoegd om mensen aan te houden, te verhoren en tijdelijk vast te zetten en te verbannen, of reisverboden op te leggen. De civiele ambtenaren moesten gehoorzamen aan de bevelen van het militair gezag. De militaire overheden mochten zelfs maatregelen nemen die indruisten tegen bestaande algemene regelingen – mits ze de gouverneur-generaal maar in kennis stelden. Nu was er op veel plaatsen in de praktijk sprake van overleg en samenwerking tussen leger en civiele bestuurders, maar duidelijk was dat het herstel van orde absolute prioriteit had, waarmee de militaire autoriteiten de zwaarste stem hadden.

DRANG NAAR VOREN

Nederlandse leiders hielden gedurende het gehele conflict vast aan een paar denkbeelden die het eigen optreden rechtvaardigden. Het eerste principe was dat Nederland ‘soevereine rechten en plichten’ in Indonesië had. Die maakten dat Nederland zich verantwoordelijk achtte voor de binnenlandse orde en de toekomst van het land, en dat het een beslissende stem hield in de buitenlandse betrekkingen. Het ‘uitoefenen van soevereine rechten’ werd als een eufemisme gehanteerd voor de militaire confrontatie.¹³ Een ander onwrikbaar idee was dat Nederland als bevrijder en vredestichter kwam. We zien dat op talloze plaatsen terug, ook in het paleis van de landvoogd in Batavia/Jakarta. In een overleg met de hoge vertegenwoordiger van de Kroon, in aanwezigheid van de ministers Sassen en Stikker en de gehele ambtelijke top van het koloniale bestuur, zei de legercommandant luitenant-generaal Simon Spoor het in november 1948 zo: ‘Het Leger in Indonesië is een vredesleger, een leger, dat vrede en veiligheid moet brengen.’¹⁴ Dat idee drong diep door in de rangen. Een soldaat schreef dat ‘wij uit humaan oogpunt verplicht [zijn] onze werkelijk “bruine broeder” van het terrorisme te bevrijden.’¹⁵ Een derde diepgewortelde visie was dat de Republiek niet in staat was om de orde te handhaven en een ordelijk staatsgezag uit te oefenen. Daarmee werd de Republiek als een levensvatbaar en legitiem alternatief afgeserveerd en kon Yogya als een roversnest worden bestempeld. De Republiek werd ook stevast voorgesteld als speelbal van andere duistere

krachten. In de eerste oorlogsjaren was de Japanse invloed een belangrijk onderdeel geweest in de stemmingmakerij over het Republikeinse leger en gezag, later in de oorlog werd het communisme de grote tegenstander. Het was geen motief om de oorlog te starten, maar demoniseerde wel de Republiek als een disfunctioneel regime, een maaksel van Japans militarisme of een marionet van de Sovjet-Unie.

Het Nederlandse gezag in Indonesië dacht voortdurend in termen van pacificatie en militaire interventie. Dat bleek ook uit de strategische plannen van de legerleiding. Spoor noch zijn staf geloofde werkelijk in een oplossing langs de weg van onderhandeling. De chef Generale Staf, kolonel

Spotprent van Van Mook door Abdul Salam, 1947. Bron: Museum Bronbeek.

D.C. Buurman van Vreeden, formuleerde al op 28 maart 1946 een plan tot zuivering en bezetting van een zo groot mogelijk gebied in West-Java. Het plan liet zien hoe weinig de militaire leiding in onderhandelingen geloofde: 'Voor de herbezetting van Java zal moeten worden gevochten. Het resultaat van de onderhandelingen met Sjahrir kan slechts invloed uitoefenen op de mate van de te verwachten weerstand.' Volgens Buurman van Vreeden was het om 'politieke redenen' belangrijk om 'een belangrijk gebied geheel van extremisten te zuiveren en daarin een sfeer te scheppen, geschikt voor het voeren van onderhandelingen'.¹⁶ Zijn plan laat zich als volgt samenvatten: de steden consolideren, hun omgeving beveiligen door actief patrouilleren, West-Java veroveren, dit gebied 'schoonvegen' en uiteindelijk 'doorstoten' naar het hart van de Republiek in Midden-Java. Het was een agressieve militaire strategie die, hoewel in haar totaliteit niet zo uitgevoerd, wel duidelijk doorklonk in de acties die de Nederlanders zouden ondernemen.

Gedurende het eerste jaar was het moeilijk om een werkelijke vuist te maken, omdat de Nederlandse troepenmacht te klein was en men formeel gebonden was aan het gezag van het Britse South East Asia Command. De legerleiding liet geen kans onbenut om haar inzichten te verkondigen. Generaal Spoor bleef gedurende de gehele oorlog plannen voor een grote operatie maken, overtuigd als hij was dat bestanden het niet zou houden en dat een einde aan de Republiek moest worden gemaakt. Met behulp van plaatselijke commandanten produceerde hij uitgebreide overzichten over de Republikeinse schendingen, om aan te tonen dat de Republiek de agressor was.¹⁷ Hij benaderde in december 1946 zelfs rechtstreeks premier Beel in Den Haag met een lange litanie over de funeste politiek van praten en het akkoord van Linggarjati.¹⁸ Zijn brief werd ondersteund door twintig van zijn stafofficieren.¹⁹ In januari 1947 zou hij dit pleidooi voor militaire actie tijdens zijn bezoek aan Nederland voor de politieke en militaire leiders met klem herhalen. Daarbij schetste hij ook een beeld van de Nederlandse troepen die voortdurend onder vuur van de Republikeinse troepen lagen, maar zelf uitmuntten in zelfbeheersing.²⁰ Dat laatste was kwade opzet. Inderdaad schonden Republikeinse troepen regelmatig het bestand – dat overigens aan Republikeinse kant nog niet was afgeroepen – maar ook Nederlandse patrouilles gingen regelmatig over de schreef. Spoor sprak op de bijeenkomst met geen woord over de Nederlandse acties die op dat moment gaande waren of net waren afgesloten – op Java, Bali en in Zuid-Sulawesi.

De militaire strijdlust werd ingetoomd door het politiek en militair realisme van Van Mook en het kabinet in Den Haag. Toch heeft Van Mook op enkele uitzonderingen na gedurende zijn gehele bewindsperiode tot november 1948 de militaire initiatieven gesteund en de militaire optie in zijn calculaties meegenomen. In zijn onderhandelingsstrategie speelden de uitbreiding van wat hij 'veiligheidszones' noemde en de inzet van de Nederlandse militaire macht een belangrijke rol.²¹ Hij zette de Nederlandse landing op Bali in maart 1946 door omdat het de Nederlandse positie zou versterken en omdat 'gematigde Republikeinen' de steun van de Nederlandse strijdkrachten nodig hadden.²² Hij hechtte zo'n groot belang aan militair ingrijpen omdat hij, net als de meeste Nederlanders in het landsbestuur, meende dat er zonder bestrijding van het 'terroristische' geweld geen bestuur en geordende overdracht mogelijk waren. Langs dezelfde lijnen steunde hij de onderdrukking van het verzet in Zuid-Sulawesi in december 1946 en de bezetting van Mojokerto in maart 1947.

De oorlogszuchtige houding van de Nederlandse leiding had grote gevolgen. Vanaf het moment van aankomst van Nederlandse troepen werden de militairen aangespoord om het verzet te breken. Een commandementsorder van 1 december 1945 riep de troepen op zich 'met alle kracht' aan de actie te wijden. Alle commandanten moesten 'de drang naar voren stimuleren'.²³ Nederlandse troepen zochten de confrontatie om het Nederlandse gezagsgebied uit te breiden – zodra ze van de Britten en Australiërs de ruimte kregen. Zo werden pas gearriveerde troepen op 15 februari 1946 meteen ingezet voor de bezetting van Bangka en in maart in Bali, Lombok en de oostelijker eilanden. In maart landden vijftienduizend man in Java, die direct in Batavia/Jakarta, Bandung, Semarang en Surabaya in het veld werden gebracht en in de nog betwiste randgebieden werden ingezet.²⁴

De effecten van de 'drang naar voren' werden in Batavia/Jakarta meteen duidelijk zichtbaar. Vanaf december 1945 werden de grenzen van het Nederlandse territorium steeds wijder opgerekt.²⁵ De permanente behoefte om de opschuivende 'perimeters' te beveiligen bracht de Nederlandse strijdgroepen keer op keer in conflict met Republikeinse troepen, die van hun kant ook voortdurend de confrontatie zochten, maar zich door de sterkte van de Nederlandse troepen veelal beperkten tot het uitdelen van speldenprikken. De acties van de bataljons die vroeg in de oorlog in Indonesië werden ingezet, spreken boekdelen. Een voorbeeld is het bataljon oorlogsvrijwilligers van de Veluwe, 1-8 RI (1e bataljon, 8e regiment infanterie), 'de Haantjes' genoemd, dat op 9 maart 1946 in Jakarta/Batavia arriveerde. Direct na

aankomst werd het bataljon in Meester Cornelis/Jatinegara gestationeerd, aan de zuidkant van de stad. In de volgende weken en maanden zou het bataljon geleidelijk steeds verder zuidwaarts van de stad worden ingezet, eerst in Klender en Ujung Menteng. Daarna volgden acties westwaarts via Tangerang naar Serpong. Elke keer als het ergens zijn bivak had opgeslagen, werd de omgeving gezuiverd en werden revolutionaire troepen verjaagd. Het geweldsniveau was hoog. Naarmate het bataljon vooruitschoof, kreeg het steeds heviger aanvallen te verduren. Groepen tegenstanders werden met automatische wapens in groten getale neergemaaid.²⁶ Een soldaat van 1-8 RI schreef: ‘We hebben een ring om een stad gevormd en die ring breiden we uit door patrouille te lopen, en dan zo af en toe een stelletje peloppors tegen te komen die [...] altijd het loodje moeten leggen, meestal zonder verliezen onzerzijds.’²⁷

Van eind maart tot augustus 1946 ging er nauwelijks een week voorbij of Nederlandse troepen voerden zuiveringsacties uit of veroverden dorpen en kampongs in de perimeter van de bezette steden. Dit patroon van harde pacificatie was ook op andere eilanden zichtbaar. Sinds januari 1946 werden opstandige regio’s in Zuid-Sulawesi meteen hard aangepakt en voortvluchtige opstandelingen onverbiddeijk achtervolgd. Het optreden van de KNIL-bataljons was in sommige streken meedogenloos, waarbij hele dorpen met de grond gelijk werden gemaakt. Dit begon in januari in Palopo, aan de Golf van Bone, en het patroon zette zich later in andere regio’s in Zuid-Sulawesi voort.²⁸ Het eiland Bali, waar Nederlandse troepen op 2 maart 1946 landden, werd ook meteen het toneel van een harde repressie en rusteloze jacht op opstandelingen. Binnen een week na aankomst raakten KNIL-troepen verzeild in een harde en ingewikkelde guerrillaoorlog met Balinese opstandelingen.²⁹

Gevechten werden in de laatste maanden van 1946 enigszins getemperd door de onderhandelingen en het staakt-het-vuren van 14 oktober 1946. Toch bleef de strijd doorgaan, niet alleen van Republikeinse maar ook van Nederlandse kant. Zo werden Nederlandse militaire acties in de aanloop naar het definitieve vertrek van de Britten op 30 november 1946 opgeschroefd.³⁰ Eind oktober – begin november 1946 nam de Nederlandse 7 December Divisie van de Koninklijke Landmacht (KL) de bezetting van Bogor/Buitenzorg van de Britse troepen over. Deze begon meteen de regio te zuiveren en mensen te arresteren. De Republikeinse locoburgemeester werd bij deze acties doodgeschoten en de Republikeinse posten, die door de Britten getolereerd waren, werden aangepakt. Dit lokte ook reacties van Republikeinse troepen uit

en de kwetsbare balans raakte verstoord. Midden december bezette kolonel A.A.J.J. Thomson, de commandant van de 1e infanteriebrigade van de 7 December Divisie, op eigen houtje de gemeentekantoren en arresteerde het gehele kader en vele agenten van de Republikeinse Polisi Negara op verdenking van wapensmokkel.³¹ De actie werd later door Spoor gebillijkt.

De carrousel van het voortgaande geweld werd van beide kanten aangedreven. Republikeinse bevelhebbers weigerden lange tijd om een staakt-het-vuren af te kondigen, niet alleen omdat ze weinig fiducia hadden in de onderhandelingen, maar ook omdat Nederlandse eenheden posten langs de – vaak eenzijdig vastgestelde – demarcatielijnen bezetten en hun machtsgebied verder uitbreidden. Zoals het Republikeinse delegatielid Amir Sjarifoeddin op een bespreking op 2 januari 1947 aan de Nederlanders meldde: ‘Vaak wordt van Nederlandsche zijde een zoodanige patrouille-actie gevoerd, dat onze manschappen zich bedreigd voelen.’³² Op Sumatra gebeurde dat in Padang, Medan en Palembang.³³ In Padang hadden Nederlandse troepen maar een klein gebied in handen en stonden ze bloot aan snipervuur. Om hier een einde aan te maken werd een grote actie op touw gezet voor volledige zuivering, met steun van artillerie en jachtvliegtuigen. Op 20 januari 1947 voerde het oorlogsvrijwilligersbataljon Zeeland (2-14 RI) de actie uit buiten de demarcatielijn ten oosten van Padang om artillerie van de TRI (Tentara Republik Indonesia) uit te schakelen. Een deel van het bestreken gebied werd bezet.³⁴ Ook werd het hoofdkwartier van de TRI in Bukittinggi/Fort de Kock gebombardeerd.³⁵

In de laatste maanden van 1946 en eerste maanden van 1947 bereikten ook de gevechten in Zuid-Sulawesi een hoogtepunt en vond op Bali de laatste grote confrontatie tussen Nederlandse troepen en het Balinese verzet plaats.³⁶ Op 24 januari 1947 bezette het Nederlandse leger in een groot-scheepse operatie de plaats Krian en de Sidoarjodelta ten zuiden van Surabaya.³⁷ Deze acties waren volgens de Nederlandse rapportage ondernomen omdat de TRI zich had teruggetrokken en er een ‘vacuüm’ was ontstaan. Dat het Nederlandse leger eind januari ook enkele bruggenhoofden had bezet aan de Porongrivier ten zuiden van Surabaya achtte de legerleiding ‘volkomen normaal [...] met het oog op de beveiliging van de overgangen.’³⁸ Daarmee werd het Nederlandse gebied enorm uitgebreid. De actie gebeurde juist voordat Soedirman het bestand in Surabaya zou afroepen. Premier Sjahrir bracht dit onder de aandacht van Van Mook en de voorzitter van de Commissie-Generaal, Willem Schermerhorn, die woedend waren over dit eigenzinnige optreden van de militairen.³⁹

Rust duurde nooit lang. Begin maart 1947 kwam de TRI weer in actie aan het front rond Surabaya. Eenheden staken de dijken bij Mlirip in Mojokerto door, waardoor delen van de Porongdelta onder water kwamen te staan. Al snel greep het Nederlandse leger in. De Republikeinen waren van tevoren ingelicht, maar de Nederlandse troepen gingen verder dan was afgesproken en bezetten plaatsen ver buiten de nieuwe demarcatielijnen. Het leidde tot het opschorten van overleg door de Republikeinse onderhandelingsdelegatie.

De strijd lust was onder de divisiecommandanten misschien nog groter dan bij de legerleiding in Batavia/Jakarta. Commandant van de A-divisie, generaal-majoor M.R. de Bruijne, schreef de chef-staf in juni 1947 vanuit Surabaya dat hij had overwogen een 'fikse sweep' uit te voeren, maar dat de regels het hem verboden dieper in vijandelijk gebied te opereren. Hij verzocht een grote mate van vrijheid van actie, zodat hij de Oosthoek (Java ten oosten van Surabaya) kon innemen en zuiveren en het terrein voor de frontlijn van Mojokerto kon 'sweepen'. Als hij Pacet kon bezetten, kon hij door patrouilles Malang 'doen rillen'.⁴⁰ De ambities uit de regio vonden weerklank op de bureaus van de legerleiding. In mei en juni stelde Spoor acties in Sumatra, Madura en Mojokerto voor, maar daar stemde Van Mook niet mee in.⁴¹ Viceadmiraal A.S. Pinke wilde prauwen en batterijen in Oost-Java laten vernietigen om de oversteek naar Bali te voorkomen, maar ook dat werd door de landvoogd verboden.⁴²

Het zijn maar een paar voorbeelden. Ze maken duidelijk dat de TRI noch het Nederlandse leger stilzat. De militairen in het veld kregen weinig voorlichting over de diplomatieke ontwikkelingen en beschouwden wat er aan politiek nieuws doorkwam met grote scepsis. In legerkringen heerste een groot ongeloof in het nut en succes van besprekingen en een fundamenteel wantrouwen tegen de Indonesische legerleiding. In februari schreef chef Generale Staf Buurman van Vreeden in een brief aan een soldaat 'dat er maar één taal is welke door hen goed wordt verstaan'.⁴³ Deze voorstelling van zaken komen we ook elders tegen. Ook kapitein Westerling, de commandant van het Depot Speciale Troepen in Zuid-Sulawesi, hanteerde een dergelijke redenering.⁴⁴

De militaire bevelhebbers hadden grote invloed op het Nederlandse beleid. In de eerste plaats door hun monopolie op informatie over de situatie in het veld en hun consistente framing van de situatie als bedreigend. In de tweede plaats wisten zij, Spoor voorop, voortdurend de militaire optie te agenderen, ook in fasen waarin de Nederlandse autoriteiten nog in onderhandeling met de Republiek waren. Spoor stuitte nooit op principiële te-

genspraak, omdat alle Nederlandse spelers de toepassing van militair geweld misschien niet als ultieme oplossing zagen, maar wel als een geoorloofd middel om de onderhandelingen kracht bij te zetten, de economische belangen veilig te stellen en bezet gebied te consolideren. Omdat de onderhandelingen steeds vastliepen, kregen de legerleiders uitgelezen kansen om nut en noodzaak van grootschalig militair ingrijpen uit te venten. Waar het dominante beeld er een was van extremistische opstand en halsstarrigheid van de Republiek, kreeg de strategie van het militaire offensief een grote aantrekkingskracht voor de meeste bestuurders.

ZUIVERINGSACTIES

De grootscheepse actie die het Nederlandse leger op 20 juli 1947 inzette, hing al maanden in de lucht. De legertop had in februari de plannen al klaar voor een uitgebreide actie, Operatie Product genaamd, die met de divisiecommandanten werden besproken. De operatie werd tegengehouden door Haagse verdeeldheid over doel en noodzaak van de actie en de tegenstand van enkele leden van de Commissie-Generaal, in het bijzonder Schermerhorn. De weigering van de Republiek om in te stemmen met de Nederlandse voorstellen – die overigens gebaseerd waren op de eenzijdige interpretatie van het akkoord van Linggarjati – overtuigde uiteindelijk zelfs hem dat een militaire ingreep onvermijdelijk was. Van Mook was al wat eerder tot die conclusie gekomen. Hij had zelfs een aanval op Yogyakarta in gedachten, maar het bleef bij een offensief om de belangrijkste productiegebieden in handen te krijgen.⁴⁵

De start van het offensief lijkt ook het moment te zijn geweest dat Van Mook en Spoor, de opperbevelhebber en de legercommandant, meer tot elkaar kwamen. Tijdens de actie drongen zij er nog bij de regering op aan om naar Yogyakarta op te rukken. Zij stonden daarin niet alleen. Een groot aantal hoge civiele ambtenaren, onder wie de meeste directeuren en de gerechtelijke top, stelden zelfs een petitie aan de koningin op waarin zij pleitten voor een opmars naar het bestuurlijke centrum van de Republiek. Deze zou een einde maken aan de ‘voor niets terugdeinzende Republiek’ en de ‘psychologische en daadwerkelijke terreur’. Voor bijna het gehele Nederlandse establishment in Batavia/Jakarta was het Yogya of de chaos.⁴⁶ Het verzet binnen de gelederen van regeringspartij PvdA weerhield het kabinet ervan om verder te gaan dan de ‘beperkte’ actie.⁴⁷

Bij het einde van Operatie Product op 4 augustus werden de Nederlandse aanvalsacties niet meteen stopgezet. Nederlandse troepen bezetten nog snel

een deel van Madura, consolideerden de veroverde gebieden en maakten nog een corridor tussen West-Java en Semarang. Zuiveringen werden hard doorgezet.⁴⁸ In de verslaglegging van Spoor aan Van Mook – die weer aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag rapporteerde – verschenen uitgebreide berichten over ‘inbreuken op het staakt-het-vuren’, terwijl de eigen gebiedsafrondingen en zuiveringsacties kennelijk als legitiem werden beschouwd. Van Mook bleek opnieuw niet vies van militaire expansie. Vlak voor zijn vertrek naar Nederland schreef hij op 30 augustus 1947 in een memorandum dat het leger zich tijdens zijn afwezigheid weliswaar moest richten op ‘zuivering naar binnen’, maar instrueerde ook dat ‘indien een duidelijk verzoek om hulp van de zijde van de bevolking in bepaalde gebieden (Madoera, Bantam, Bataklanden) binnenkomt en zich in die gebieden bewegingen ontwikkelen tegen de republiek’, het leger in actie mocht komen.⁴⁹

Ook elders ging de strijd door. Aan het front bij Malang bleven Nederlandse troepen aanvallen om de perimeter rond die stad te beveiligen. Daarbij werd veelvuldig gebruikgemaakt van artilleriebeschietingen.⁵⁰ Het dagboek van Roswitha Djajadiningrat, een jonge vrouw van adellijke afkomst uit Jakarta die ervoor koos achter het Republikeinse front bij Malang als verpleegster te dienen, verhaalt over de voortgaande oorlog en de gewonde en verminkte soldaten en burgers die het hospitaal bleven binnenstromen. Op 26 augustus 1947 – ruim drie weken na het formele einde van Operatie Product – schreef ze rond middernacht in haar dagboek: ‘De mortieren, kanonnen en machinegeweren brullen en schetteren nog steeds. Vlakbij is een strijd ontbrand. ’t Begon om 5 uur ’s middags en ze zijn nog niet klaar. [...] Om 8 uur werd een truck vol gewonden naar ’t ziekenhuis gereden. Meer dan de helft bestaande uit vrouwen, kinderen en oude mannen. Allen mensen uit ’t volk. Slechts 3 militairen waren erbij. De militairen weten precies hoe ze dekking moeten zoeken, maar de arme desa bevolking niet.’⁵¹ Het is maar een klein voorbeeld van de intensiteit waarmee ook buiten de grote offensieven werd gestreden en van de mate waarin de burgerbevolking het slachtoffer werd.

Operatie Product veranderde de dynamiek van de strijd op Java en Sumatra. De grote gebiedsveroveringen leidden, veel sterker dan daarvoor, tot problemen van beheersing en vergrootten de noodzaak verzet en infiltraties te bestrijden. De tactiek van de TNI verschoof definitief naar de guerrillastrijd en richtte zich op het leggen van hinderlagen, op ontwrichting en intimidatie. De Nederlandse troepen raakten in een uitzichtloze pacificatiecampagne verzeild. De Nederlandse krijgsmacht stelde op 29 augustus

1947 eenzijdig een demarcatielijn vast, maar de acceptatie daarvan moest wel nog bevochten worden. De patrouilleactiviteit werd opgevoerd en Nederlandse troepen joegen intensief op de Indonesische 'bendes', zoals ze werden genoemd. Spoor verordonneerde zijn commandanten om 'hard' op te treden.⁵²

Vooraf het leger, maar ook veel bestuurders in Jakarta/Batavia, hadden een gevoel van *unfinished business*. Half december 1947 pleitte Spoor opnieuw voor een aanval op Yogyakarta om af te maken wat tijdens Operatie Product was verzuimd: de liquidatie van de Republiek. Hij was positief over de mogelijkheid de laatste delen van Java te annexeren en binnen enkele maanden het verzet grotendeels op te ruimen. Bij een bezoek van premier Louis Beel aan Indonesië in die maand werden een Nederlandse offensief en de verovering van Yogyakarta als reële doelen besproken.⁵³

Net als Linggarjati zette de Renville-overeenkomst van 17 januari 1948 tijdelijk een rem op het conflict. De botsingen namen sterk af, van enkele honderden gerapporteerde incidenten per week tot een gemiddelde van 79 per week in de maanden tot juni 1948 – dit allemaal volgens Nederlandse statistieken. Na het vastlopen van de onderhandelingen in juni laaide de strijd weer op. De Nederlandse krijgsmacht poogde een antwoord te vinden op de guerrilla. Troepen werden in detachementen van enkele tientallen militairen verdeeld over posten die op tien kilometer van elkaar vrij zelfstandig opereerden en verantwoordelijk waren voor de orde in het patrouillevak.⁵⁴ Het gevolg was dat er weinig toezicht op het optreden bestond en de pelotonscommandanten met beperkte mankracht en middelen moesten proberen zich van deze taak te kwijten. De legercommandant spoorde zijn troepen aan om snel en actief te werk te gaan bij hun patrouille- en zuiveringstaken. Deze instructie vertaalde zich in een toename van het aantal acties en incidenten, omdat de Nederlandse troepen de vijand 'opzochten' en onder grote druk zetten.⁵⁵

Generaal Spoor bleef aandringen op stevig ingrijpen. Na het aantreden van een nieuw kabinet op 7 augustus 1948 klom Spoor onmiddellijk in de pen om opnieuw te pleiten voor een definitieve oplossing voor het beheersingsprobleem door de 'haard van het verzet te breken' en Yogyakarta te veroveren.⁵⁶ De komst van Beel als opvolger van Van Mook gaf hem de wind in de zeilen. Op 20 september 1948 verzamelde de gehele ambtelijke en militaire top zich in het huis van generaal Spoor. De commandant zette niet alleen de militaire situatie uiteen, maar hij was ook degene die de politieke analyses produceerde. Hij presenteerde de toestand zo, dat militair ingrijpen onvermijdelijk leek. Er was eigenlijk niemand in het

gezelschap die hem tegensprak, al was er enig verschil van mening over de vraag of Nederland meteen moest aanvallen of kon wachten. Volgens Spoor konden zijn troepen in vier dagen de opmars aanvangen.⁵⁷ Eigenlijk was bijna iedereen in Batavia/Jakarta rijp voor een nieuw offensief.⁵⁸ Het was opnieuw het Nederlandse kabinet, nu onder de nieuwe premier Drees, dat een verovering van Yogyakarta lang tegenhield, niet zozeer uit angst voor bloedvergieten, als wel uit vrees voor buitenlandse en in het bijzonder Amerikaanse tegenstand.⁵⁹

Toch wonnen de haviken het pleit. Op 19 december 1948 ging de al lang voorbereide Operatie Kraai van start. Op grotere schaal herhaalde zich begin 1949 wat na Operatie Product was gebeurd. Het Nederlandse gezag kreeg grote moeite met de pacificatie van de veroverde gebieden en greep naar een straffe contraterreur. Dat gebeurde zowel door intensieve patrouillering als door grootscheepse zuiveringsacties. Steeds vaker werden vliegtuigen ingezet om de patrouilles of zuiveringsacties te ondersteunen.⁶⁰ Niet zelden leidde dat tot burgerslachtoffers.⁶¹ Regelmatig werd de steun van het Korps Speciale Troepen of andere commando-eenheden ingeroepen om met harde middelen een verzetskern uit te schakelen. Het KST fungeerde in deze maanden als een vliegende brigade die op talloze plekken werd ingezet.⁶² Waar het korps optrad, gingen onherroepelijk berichten over hard en excessief geweld de ronde doen. Geen van de methoden kon de guerrilla echter doen stoppen of de TNI definitief verjagen. Op veel plaatsen konden de TNI-troepen rekenen op een systeem van volksdefensie en sabotage- en hulpstroepen – de *pager desa* – die uit de bevolking waren gerekruteerd.

Zelfs in gebieden die eerder relatief rustig waren geweest, laaide het geweld op. Terwijl de guerrilla om zich heen greep, verkeerde generaal Spoor in een staat van ontkenning. Hij bleef rapporteren over de Nederlandse successen. Zo schreef hij begin februari 1949 een brief aan zijn legercontactpersoon bij het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag dat er van verzet in eigenlijke zin geen sprake meer was, maar van 'een bendewezen van gewapende vrijbuiters, zich bezighoudend met moord, roof brandstichting en gericht vrijwel uitsluitend tegen de bevolking en haar eigendommen.'⁶³ In april meldde Spoor dat de strijd zijn 'laatste fase' was ingegaan: de Republikeinse strijdkrachten waren door de Nederlandse aanval van elkaar afgesneden en met grote acties vernietigd en verstrooid.⁶⁴ Steeds verbeterener hield Spoor vast aan zijn opvattingen dat de Republiek militair en bestuurlijk, en als idee, vernietigd moest worden. De legitimering van massaal geweld is overal in zijn teksten aanwezig. Zo schrijft de commandant over de 'uit-

schakeling van gevaarlijke prominente figuren', de 'vernietiging der benden' en 'systematische zuiveringsacties'.⁶⁵ Dit vertaalde zich in een niet-aflatende inspanning om de tegenstander op te ruimen en te vernietigen.

De militaire situatie werd echter steeds somberder en de behoefte aan een politieke oplossing groter. Na het sluiten van de overeenkomst tussen de diplomaten Mohammad Roem en Herman van Roijen op 7 mei 1949 kwamen Spoor's spel en de gesanctioneerde oorlogszucht ten einde. Beel nam diezelfde dag ontslag. Ook procureur-generaal Felderhof hield het voor gezien. Binnen het leger was de wanhoop compleet. Diezelfde wanhoop heeft generaal Spoor mogelijk het leven gekost, want op 25 mei overleed hij aan de gevolgen van een hartaanval.

Luitenant-generaal Buurman van Vreeden, die het zwaard en de pen van Spoor overnam, hield de lijn van harde pacificatie van zijn voorganger vast, maar zijn berichten toonden steeds meer verwarring en frustratie. Uiteindelijk zouden de militaire bevelhebbers nog een pleidooi houden voor een derde grote actie, om greep op het land te kunnen krijgen, maar met de onderhandelingen voor de soevereiniteitsoverdracht – de Ronde Tafel Conferentie – onderweg, weigerde de nieuwe landvoogd Tony Lovink hierop in te gaan.⁶⁶ In wezen was het leger nauwelijks voorbereid op een Nederlandse terugtrekking en overdracht en eindigde de oorlogstemming in bitterheid. Legercommandant Buurman van Vreeden erkende begin januari 1950 'dat het moment van neerhalen van de Nederlandse vlag van het Paleis Koningsplein zeer moeilijk was te verwerken'.⁶⁷

GEWELD

Gelegitimeerd door het discours van militaire en politieke noodzaak is er gedurende ruim vier jaar strijd gevoerd. Er waren voor de Nederlandse troepen ruwweg vier soorten militaire actie: de zuivering van wat het Nederlandse bestuur als 'eigen' gebied beschouwde, door intensieve patrouillering en gerichte 'sweeps'; de pogingen om de perimeter of demarcatielijnen te beveiligen en pacificeren; de min of meer kleinschalige acties die de Nederlandse enclaves geleidelijk uitbreidden, zoals we zagen in Krian en Padang; en de grote offensieven die de Nederlanders veel gebiedswinst op de Republiek moesten opleveren of haar moesten vernietigen. Zoals bekend zijn de meeste slachtoffers in de Indonesisch-Nederlandse oorlog niet gevallen tijdens de grote – maar verhoudingsgewijs kortdurende – offensieven van het Nederlandse leger in juli 1947 en december 1948. Het meeste geweld vond plaats tijdens de fasen van 'zuivering' en patrouillering.⁶⁸

Intensieve patrouillering en zuivering waren vanaf het eerste begin de belangrijkste strijdmethoden van de Nederlandse krijgsmacht. Zij waren het antwoord op de guerrilla van de Republikeinse en andere revolutionaire troepen. Hoewel de TNI pas in 1947 formeel de guerrilla als strategisch fundament van de strijd aannam en deze structureel organiseerde, waren hit-and-runacties vanaf de eerste revolutiedagen een gebruikelijke tactiek. Deze was ook door de militaire realiteit ingegeven, want de Nederlandse vuurkracht was veel groter dan die van de vaak slecht bewapende TRI/TNI. Infiltraties, sabotage, hinderlagen en trekbommen zetten permanente druk op de Nederlandse troepen, die vaak met harde contraguerrilla antwoordden.

Uiteraard had elk actieterrain zijn eigen dynamiek. Toch zijn er duidelijke patronen te ontwaren. Veel geweld vond plaats aan de 'rafelranden' van

Overleg tussen Republikeinse en Nederlandse troepen over de demarcatieline, Surabaya, 30 november 1946. Links de commandant van de A-divisie en territoriaal commandant van Oost-Java, generaal-majoor van de mariniers M.R. de Bruijne. Rechts de commandant van de 6^e divisie TRI, generaal Soengkono. Foto: Hugo Wilmar. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2174-0633.

het Nederlandse gezag: langs de demarcatielijnen waar troepen van de TNI en verzetsgroepen infiltreerden en sabotageacties ondernamen en in plaatsen binnen het door Nederland beheerste gebied waar zich revolutionaire groepen ophielden.⁶⁹ Als Republikeinse troepen zich rond de demarcatielijn vertoonden of infiltreerden, voerden Nederlandse troepen de intensiteit van de patrouilles op.⁷⁰ Het leidde tot talloze schietpartijen, represailleacties en af en toe tot grotere zuiveringsacties van Nederlandse kant. Natuurlijk leidden lang niet alle patrouilles tot een treffen of tot gewelddadigheden tegen dorpen en kregen niet alle legeronderdelen daarmee te maken. Maar de dagrapporten van troepen in de omstreken gebieden spreken boekdelen over de frequentie van de confrontaties.

Gebiedsveroveringen leidden tot nieuwe ordeproblemen. Na Operatie Kraai infiltreerden TNI-eenheden bijvoorbeeld massaal de geannexeerde gebieden. Grotere steden konden over het algemeen wel beveiligd worden, maar in het achterland huisden Republikeinse troepen en verzetsgroepen. Zij moesten van de legerleiding door agressieve patrouillering en contraterreur worden bestreden en verjaagd. In tegenstelling tot de verwachtingen van Spoor, en zeker tot hetgeen hij de buitenwereld voorspiegelde, konden Republikeinse troepen op veel steun van de bevolking rekenen – of ze dwongen haar loyaliteit af. De instelling van *Wehrkreise* in 1948 – een systeem waarbij het Republikeinse leger in nauwe samenwerking met de lokale gemeenschappen de verdediging moest organiseren – versterkte dit patroon.⁷¹ Patrouillegang betekende dus vaak opereren in een gebied waar de bevolking vijandig was en steun verleende aan het Republikeinse leger.

Nederlandse legeronderdelen hadden de opdracht hun patrouillevakken ‘schoon te maken’ en te beveiligen. De instructies wonden er vaak geen doekjes om. De instructie voor de para’s van het Korps Speciale Troepen in de omgeving van Sukabumi luidde ‘de vernietiging van de benden en haar markassen [hoofdkwartieren]’⁷² Patrouilles die de opdracht hadden de vijand uit te schakelen of te vernietigen of een gebied te zuiveren, of die regelmatig onder vuur kwamen te liggen, schoten nogal eens op alles wat mogelijk een tegenstander kon zijn. Op alle specifieke plaatsen waar we lokaal onderzoek hebben gedaan, bleek dit het geval geweest te zijn en op al die plekken werden burgers getroffen.⁷³ Uit verslagen en getuigenissen van Nederlandse en Republikeinse kant weten we hoezeer Nederlandse troepen geregeld met zware wapens op bewegende doelen vuurden zonder te verifiëren of zij gewapende tegenstanders waren. Mortieren, bazooka’s en kanonnen schoten op dorpen waar de vijand werd vermoed.⁷⁴

Het neerschieten van ‘verdachten’, al dan niet in gevangenschap, kwam regelmatig voor. Nog vaker zien we de vermelding dat gevangenen op de vlucht waren neergeschoten.⁷⁵ Niet zelden was er sprake van wraakneming of bestraffing. In andere gevallen ont deden patrouilles zich onderweg van hun krijgsgevangenen. Op veel plaatsen in de archieven, maar ook in memoires van Nederlandse militairen, komen we zulke executies tegen.⁷⁶ Zo verhaalt de voormalige boerenknecht Freark Beuckens uit het Zuid-Friese Nijemirdum, die met de 4e compagnie Luchtvaarttroepen bij Kalijati in West-Java was gelegerd, in zijn dagboek hoe mannen uit de velden werden geplukt en tot verklikken werden gedwongen. Bijna terloops meldt hij hoe er twee gevangenen op patrouille werden meegenomen en werden gebruikt om de woningen van een paar ‘rampokkers’ aan te wijzen. ‘We waren van plan om ze op de terugweg de kogel te geven.’ Aangezien de gezochte rampokkers niet thuis waren, ‘moesten we ze noodgedwongen wel laten leven. We kunnen ze nog nodig hebben om ons foute mannen aan te kunnen wijzen.’⁷⁷

Executies tijdens acties en patrouilles hadden een stevig draagvlak bij de troepencommandanten. Toen soldaat Beuckens bezwaar maakte tegen het aftuigen van gevangenen, kreeg hij als antwoord: ‘Beter dertig onschuldige zwarten dood dan een van ons.’⁷⁸ Het bleef niet bij woorden. Beuckens schreef ook over een verdachte die tijdens een verhoor werd mishandeld. Toen hij volhardde in zijn zwijgen werd hij naar een stille plek gebracht en geëxecuteerd. Beuckens merkt in zijn dagboek op: ‘[I]k kan niet geloven dat zoiets tot heil van de bevolking is. En toch moet het zo.’⁷⁹ Een ambtenaar bij het Hooggerechtshof schreef over de executies bij Rawagede: ‘Het is nu eenmaal een harde tijd waarin harde maatregelen moeten worden genomen [...] Gaat men dit soort lieden niet op meededogenlooze wijze te lijf, dan is het leed niet te overzien.’⁸⁰ Ondanks de controverse over het optreden van Westerling in Zuid-Sulawesi pleitte kolonel H.J. de Vries, voormalig territoriaal commandant van Zuid-Celebes maar sindsdien naar Batavia overgeplaatst, in augustus 1947 voor herinvoering van deze methode. Spoor voelde er niets voor, misschien niet uit principe, maar omdat het bij de civiele bestuurders en ook bij militairen op verzet kon rekenen.⁸¹

Het is onmogelijk om de exacte frequentie van normoverschrijdend geweld aan te geven. Veel historisch onderzoek is gericht geweest op gevallen die al in de oorlog zijn aangekaart, door militaire overheden, pers, getuigen of ambtenaren, en die het onderwerp van onderzoek en schandaalmanagement zijn geworden. Deze gevallen werden indertijd al als ‘excessen’ bestempeld en zijn voor een belangrijk deel bijeengebracht in de archieven van ko-

loniale autoriteiten en als het ware gecanoniseerd in de Excessennota van 1969.⁸² De term 'exces' is misleidend, want hij suggereert dat de gewelddaden uitzonderingen waren. De term wijst dus niet alleen op een overtreding van de wetten en regels van oorlogvoering, maar ook op een uitzondering op de gewone gang van zaken. 'Exces' heeft de betekenis gekregen van een afwijking van de gewettigde én reguliere praktijk. Een aantal van deze zaken is door historici verder uitgediept. Het zijn zaken die indertijd al veel stof hebben doen opwaaien. De meeste studies naar het oorlogsgeweld leunden uiteindelijk vooral op de dossiers die voor onderzoek naar misstanden zijn gevormd, gevallen die door individuen, Republikeinse vertegenwoordigers, militaire overheden, pers en ambtenaren zijn aangekaart en daardoor een voetafdruk in de archiefcollecties hebben achtergelaten.

Er waren echter nog veel meer situaties waarin grote aantallen slachtoffers zijn gevallen, ook onder de burgerbevolking. De framing van excessen en de archiefvorming hebben tijdgenoten en ook latere historici het zicht ontnomen op de aard en omvang van het Nederlandse geweld. J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix constateerden in 1970 al dat 'het militair geweld zelf' tussen de gecanoniseerde gruwelen buiten de publieke opinie is gebleven.⁸³ Dat geweld beperkte zich in elk geval niet tot de bundels 'excessen' die de koloniale instanties en latere onderzoekscommissies bijeen hebben gebracht.⁸⁴ De dynamiek van de oorlog – de hit-and-runacties van het Republikeinse verzet, de deelname van de burgerbevolking aan de verdediging, de Nederlandse methode van sweeping en vernietiging – maakte dat grote delen van de bevolking door geweld werden getroffen, was het niet door Nederlands vuur, dan wel door de noodzaak dorpen en huizen te ontvluchten. Uit bijna alle gevechtsterreinen komen gegevens tevoorschijn die de conclusie rechtvaardigen dat er regelmatig Nederlandse oorlogsregels werden overtreden, er burgerslachtoffers werden gemaakt en de bevolking zwaar werd getroffen.

Een groot aantal slachtoffers is juist in de praktijk van patrouilleren en zuiveren gemaakt. Veel patrouilleverslagen, gedenkboeken en memoires maken melding van de intensieve patrouillering, de jacht op snipers, de zuiveringsoperaties en strafexpedities. Wie slechts op zoek gaat naar expliciet vermelde 'oorlogsmisdaden', leest er misschien overheen. Wie de ogen openhoudt ziet de alledaagsheid van en gewenning aan het harde optreden. Deze kon alleen plaatsvinden in de context van een zich uitkristalliserende militaire traditie van contraterreur en een politieke tolerantie tegenover grootscheeps geweld.

Voor Indonesiërs is dit niet erg nieuw. Op veel plaatsen in Indonesië vindt men monumenten voor en graven van slachtoffers van de oorlog.⁸⁵ Veel mo-

numenten verwijzen naar gebeurtenissen in het eerste half jaar van 1949. Opvallend is ook dat er vaak zowel soldaten als burgers op de monumenten staan, een herinnering dat de bevolking vaak steun verleende aan de Republikeinse troepen en net zo goed het doelwit was van de Nederlandse jacht op het verzet. Toch lijkt er, zeker in de loop van de oorlog, in de organisatie van de Republikeinse troepen een duidelijk onderscheid tussen militairen en burgers te hebben bestaan. De laatsten konden meedoen met sabotageacties, maar waren niet of slecht bewapend en waren geen onderdeel van de legerorganisatie. Ze vonden geregeld de dood omdat Nederlandse troepen op mannen – en soms ook vrouwen en kinderen – schoten die ze in de velden aantroffen, zonder te overwegen of het gewapende tegenstanders waren of niet. Het is te begrijpen dat het Nederlandse optreden de bevolking – ook als ze niets met het verzet te maken hadden – grote schrik aanjoeg. Naast de monumenten zijn er ook de levende herinneringen. Oudere bewoners in de dorpen kunnen nog steeds verhalen van de angst voor Nederlandse patrouilles. Het nieuws van naderende troepen stuurde vooral de mannelijke bevolking massaal de rijstvelden of bossen in.⁸⁶ Talloos zijn de berichten in patrouilleverslagen dat vooral lege dorpen werden aangetroffen.

EXECUTIES

Er zijn veel voorbeelden te geven van overleveringen over het Nederlandse geweld in de dorpen in Java, maar we zullen er één uitlichten. Voor deze studie hebben we enkele gebeurtenissen nader onderzocht. Hiervoor zijn zowel Nederlandse archieven als lokale geschiedschrijving onderzocht en is met inwoners gesproken over de gebeurtenissen en ervaringen in de oorlog. Een van die gebieden betrof de dorpen ten zuidwesten van Mojokerto, langs de spoorlijn naar Jombang, zoals Mojoranu, Wates Lor, Bicak en Balongwono. De spoorlijn fungeerde als een as waarlangs patrouilles opereerden, omdat het spoor cruciale infrastructuur was en een snelle verplaatsing mogelijk maakte. We kunnen aan de hand van de verhoren van ooggetuigen en deelnemende mariniers vrij nauwgezet reconstrueren wat er op 4 juni 1949 is gebeurd.⁸⁷ Het geval is niet in de Excessennota opgenomen, omdat het niet buiten de lokale autoriteiten is terechtgekomen en dus niet tot een dreigend schandaal en daardoor ‘archiefgeschiedenis’ heeft kunnen worden. Wel circuleren er in de betrokken dorpen nog levende herinneringen aan het drama.

Op 4 juni stapte een patrouille van acht man van de Mariniersbrigade in Mojokerto op de trein westwaarts. Op de trein zaten ook zo’n zes mariniers voor de beveiliging en enkele spoorwegaarbeiders. De patrouille had

als taak een aantal dorpen te onderzoeken langs de spoorlijn waar de dag tevoren rails waren gesaboteerd. Er was aan het begin al enig oponthoud, omdat er een trekbom onder een spoorbrug werd ontdekt. De bom, 75 kilo zwaar, werd op de trein meegenomen. Drie of vier kilometer verder op het traject kwam de trein tot stilstand, omdat er een kleine reparatie aan het spoor verricht moest worden. Zeven mariniers gingen het belendende dorp Mojoranu in. Volgens een zestigjarige inwoner die door de patrouille aan de tand was gevoeld, waren de mariniers op zoek naar volwassen mannen. Zijn antwoord was dat iedereen in de sawa's aan het werk was. De mariniers namen vervolgens een lamp, een horloge en een ring uit zijn huis mee.⁸⁸ Toch was niet iedereen buiten het dorp. De twintigjarige vrouw Tasmina paste op haar zieke man Doelhadi. Ze hoorde schoten vanaf de spoorbaan.

Kort nadat ik had horen schieten kwamen in onze woning 6 a 7 Nederlandse militairen. Een van hen zei mij dat ik stil in de woning moest blijven zitten, terwijl mijn man mee naar buiten moest komen. Kort hierna hoorde ik een schot. Wat of er buiten gebeurd was weet ik niet, aangezien ik niet durfde te gaan kijken. De militairen hebben uit mijn woning meegenomen 2 gewone kains, 1 rose hoofdsluier, 2 gouden oorbellen, 3 spelden voor een baadje en een actetas. Nadat de militairen waren weggegaan zag ik voor mijn woning Doelhadi dood liggen, met een schotwonde aan zijn hoofd.⁸⁹

Twee mannen werden in Mojoranu neergeschoten, zonder duidelijke aanleiding. De marinier L. Bouma getuigde later: 'In die kampong zijn naar ik meen twee personen uit hun woningen gehaald, en door een van ons, ik weet niet wie, doodgeschoten.'⁹⁰ De mariniers keerden met allerlei gestolen eigendommen naar de trein terug, die zijn weg vervolgde. Enkele kilometers verder kwam hij weer tot stilstand, omdat het spoor over 35 meter was opgebroken. De meegereisde arbeiders begonnen meteen met het herstel. Mariniers begaven zich in groepjes van drie of vier man naar dorpen aan weerszijden van de spoorbaan. We volgen nu de getuigenis van marinier Trebus, die het dorpje Wates Lor (nu desa Balongwono) aan de zuidkant van het spoor doorzocht: 'Toen wij de kampong binnen kwamen, zagen wij naar schatting ongeveer 8 a 9 Indonesiers, gekleed in witte broekjes en zwarte hemden, naar de andere zijde van de kampong vluchten. Wij hebben vuur op die personen uitgebracht, doch niet kunnen beoordelen of dit resultaat heeft opgeleverd.'⁹¹

Getuigenissen zijn onduidelijk en tegenstrijdig. Zelden worden individuele daders aangewezen. Marinier Bouma erkende dat er wel iemand van het vluchtende groepje was neergeschoten. Later in zijn verhoor vertelde hij ook: 'In bedoelde kampong hebben wij 3 a 4 manspersonen uit de woningen gehaald en doodgeschoten met de bedoeling de schrik er in te brengen.'

In totaal zouden zo'n elf of twaalf mensen zijn gedood. Nergens staat vermeld dat de slachtoffers gewapend waren. De patrouille begon de woningen in Wates Lor te doorzoeken, kennelijk op zoek naar verzetslieden of saboteurs. In een groot stenen huis in het midden van het dorp troffen de mariniers ijzeren platen aan waarmee de rails aan elkaar werden verbonden en ijzeren pinnen om rails op de bielzen te monteren. Vier mariniers plunderden vervolgens het huis en namen een fiets, sarongs, zilveren ringen, een aktetas en een gaslamp mee. In een ander huis trof marinier Trebus een koevoet aan: 'Ik vermoedde dat deze Indonesier tot een sabotageploeg behoorde, en daarom heb ik hem met een schot van mijn karabijn gedood.'

Vervolgens brachten de mariniers de trekbom naar het stenen huis waar de ijzeren platen waren aangetroffen en brachten hem tot ontploffing. Teruggekeerd bij de trein vuurden de mariniers nog vier bazookagranaten af op een ossenkar, zonder hem te raken. Daarna reed de trein door. Bouma merkte in zijn verhoor nog op: 'Onder het rijden is vanaf de trein met een B.A.R.M. I's [machinegeweer] en karabijnen geschoten op de bevolking welk werkzaam was op de sawahs. Het is mij niet bekend of hierbij nog slachtoffers zijn gevallen.'

Na terugkeer dwong de sergeant de soldaten de geroofde goederen in te leveren. Trebus besluit zijn verhoor: 'Ik heb Lt. Verploeg wel eens horen zeggen, dat het gehele gebied langs de spoorlijn van Modjokerto naar Djombang vrij jacht gebied was. Ook heb ik van de jongens gehoord, dat Lt. Verploeg wel eens heeft gezegd "voor iedere spoorbiel [sic], mag je tien man neerschieten en tien huizen verbranden".'

Tot zover de getuigenissen van de mariniers. De bewoners van de dorpen hadden de autoriteiten gealarmeerd. Margono, de assistent-*wedana* (districtshoofd) van Trowulan, ten zuiden van Wates Lor, deed samen met de *mantri polisi* (politieopzichter) Imam Sedjati onderzoek in de getroffen dorpen Mojoranu, Bicak en Balongwono, en hoorde op 11 juni alle lokale getuigen. We volgen hun verslag aan de *wedana* in Mojokerto.⁹² In Mojoranu was een man, Sadir, veertig jaar oud, op zijn voorerf padi aan het drogen, toen de Nederlandse mariniers aankwamen en hem van een afstand met en-

kele schoten doodden. Even verder kwamen ze de zestigjarige Tasrip tegen, die met zijn kleine zoontje liep. Tasrip kreeg een schot in het hoofd. Later kwamen de mariniers bij het huis van Mbok (mevrouw) Haji Asnawi, waar Doelhadi ziek lag. Ze brachten hem naar buiten, inspecteerden zijn handen en voeten (klaarblijkelijk om te zien of hij wel een echte boer was) en executeerden hem. In verscheidene huizen stalen ze sarongs, jassen, tassen, juwelen, lampen en een wekker. Teruggekomen bij de spoorweg schoten ze op drie man die in de sawa's werkten – de afstand was zo'n vijftig meter. De zestigjarige Talkah werd gedood, twee anderen moesten naar het ziekenhuis. In het naburige Bicak werden de zwagers Sadiman en Ladjer, veertig en vijfenvijftig jaar oud, door de soldaten uit hun woning naar buiten geroepen en in het hoofd geschoten. Satemin werd vanaf de spoorbaan in zijn wang geschoten en was meteen dood.

In het volgende dorp, Wates Lor, vermoordden volgens het rapport en de verhoren van de assistent-*wedana* Margono de militairen nog vijf mannen. Pak (de heer) Saoemoe, vijfenvertig jaar, en zijn zoon Satikan, achttien jaar, op weg terug uit de rijsvelden waar ze padi hadden gesneden, werden op straat door hoofd en handen geschoten. Pak Giso zat voor zijn huis te werken toen de militairen hem de vraag stelden: 'Apa tidak taoe ada spoor roesak?' (weet je niet dat het spoor vernield is?) en hem neerschoten. Pak Kanah, vijfendertig jaar, werd naar buiten gesommeerd en ter plekke doodgeschoten. Ten slotte werd Pak Poerah, veertig jaar, onder de ogen van zijn dochter Saminah, toen vijftien jaar, neergeschoten. We vertalen de Indonesische tekst van haar ooggetuigenverslag, zoals de assistent-*wedana* en mantri-polisi hebben genoteerd:

Ik laat weten dat ik op zaterdag 4 Juni 1949, omstreeks 10.00 uur mijn vader, Pak Poerah bediende, die in de keuken kwam eten. Ik hoorde schieten uit zuidelijke richting. Mijn vader, die al in de keuken was, vroeg meteen: 'Op wie wordt daar in het zuiden geschoten?' Ik zei dat ik het niet wist. Iets later voordat vader ging eten, stonden er plotseling drie Nederlandse militairen in de keukendeur. Meteen zei mijn vader: 'Dag heren, ik woon in dit dorp en ben boer.' Mijn vader werd direct bevolen naar buiten te gaan en naar het westen te lopen, terwijl ze zeiden: 'Hoezo woont in dit dorp, loop.' Meteen begon vader te lopen en na zo'n twee stappen werd hij één keer beschoten. Op dat moment hoorde ik vader nog zeggen: 'Dood meneer', waarop er nog twee keer op hem werd geschoten en vader dood neerviel. Vervolgens toen de Nederlandse militai-

ren weg waren, schoot ik vader te hulp maar hij was al dood, en had een schot aan zijn halswervel die er in zijn mond en hoofd uit kwam. Ik verklaar dit naar waarheid en onderteken met mijn duimafdruk hieronder.⁹³

Ten minste drie huizen werden in brand gestoken, waarvan twee van vrouwen. Tot slot werd, enkele uren later, Mbok (mevrouw) Lasmo aan haar schouder door een scherf getroffen van een granaat die vanaf het spoor was afgevuurd. Ze ging meteen naar de dokter in Mojokerto, die de scherf verwijderde. Het stukje metaal uit haar lichaam bevindt zich, in een wattenbolletje, in het archief in Den Haag.

Het verslag van de assistent-*wedana* vindt bevestiging in de verhalen die na ruim zeventig jaar nog door de oudere inwoners van Wates Lor worden verteld. De overlevering is zeer precies. Inwoners kunnen de exacte plaats aanwijzen waar de trekbom tot ontploffing is gebracht en ze kennen de namen van de neergeschoten slachtoffers – Pak Kanah, Giso, Poerah – en de omstandigheden van hun executie.⁹⁴ Soms wijkt het verhaal iets af van de ooggetuigenverslagen zoals in 1949 werden vastgelegd. Zo gaat in het dorp het verhaal dat Pak Poerah in een kokospalm moest klimmen en toen beschoten is. Dat vinden we nergens terug. Maar andere details kloppen zonder meer.

Het geweld in Mojoranu, Balongwono en Wates Lor was bijna terloops. Alles wijst erop dat de patrouille op strafexpeditie werd uitgestuurd. Mannelijke dorpsbewoners werden niet verhoord maar meteen neergeschoten. Van afstand werd op ‘vluchtende’ mannen geschoten. Vanaf de trein schoten soldaten op mensen die in het veld werkten. Er werd geen huis doorzocht of er werden goederen gestolen. Het optreden van deze militairen kenmerkte zich door schietgraag gedrag, willekeur en wraaklust. De hardhandige repressie leidde tot een vorm van generiek geweld – schieten op alles wat beweegt, het bestoken van burgerdoelen – waar onschuldige inwoners aan ten prooi vielen.

Onderdeel van de contraterreur vormden ook de buitengerechtelijke executies van verdachten of gevangenen tijdens patrouilles en zuiveringsacties. Er zijn talloze voorbeelden te geven. Eén zo’n geval betreft de gebeurtenissen rond de dood van de Republikeinse minister van Opbouw en Jeugd in het kabinet van Mohammad Hatta. Soepeno was in december 1948, toen de Nederlanders Yogyakarta binnenvielen en veroverden, in Cepu (Blora, Midden-Java). Hij kon Yogyakarta niet meer op tijd bereiken en sloot zich bij de guerrilla aan.⁹⁵ Drie andere ministers hadden zich ook uit handen van de Nederlanders weten te houden.⁹⁶ De ministers vormden het commissariaat van de noodregering (die in Sumatra zetelde) op Java. Van besturen kwam

echter weinig terecht. De vier ministers waren bijna permanent in beweging om aan de zuiveringsacties van de Nederlandse troepen te ontsnappen. Twee maanden lang zwierf Soepeno dan ook door Midden- en Oost-Java, van dorp naar dorp om de bevolking tot verzet op te roepen.⁹⁷

Op 24 februari 1949 bevond hij zich met een kleine groep in het dorp Ganter in Nganjuk, op de hellingen van de Gunung Wilis, tussen Madiun en Kediri. Dat was ook het werkterrein van het Nederlandse Korps Speciale Troepen, dat eind februari een zuiveringsoperatie (Actie Tijger) op de hellingen van de Gunung Wilis uitvoerde. Het was een heftige strijd, waarbij veel slachtoffers aan Republikeinse kant vielen.⁹⁸ Op de vierentwintigste februari arriveerde een KST-patrouille in Ganter. Daar troffen ze de Republikeinse minister Soepeno aan. Hij werd – naar verluidt tijdens het baden – aangehouden en ondervraagd. Soepeno deed zich voor als een lokale bewoner, maar de Nederlanders roken lont. Soepeno verkoos te zwijgen. Zonder dat er van strijd sprake was, en misschien wel zonder te weten wie ze voor zich hadden, hebben de KST'ers hem en zes anderen ter plekke geëxecuteerd, onder wie zijn adjudant, majoor Samudro. Volgens een Republikeins radiobericht hadden Nederlandse militairen hem een revolver in de mond geduwd en geschoten. Hij werd ter plaatse begraven.⁹⁹

Voorbeelden stapelen zich op. Sommige gebeurtenissen zijn berucht geworden, andere leven slechts in de lokale herinnering voort. Elk lokaal onderzoek in Indonesië levert nieuwe aanwijzingen op. Zo heeft de Indonesische historicus Hendi Johari in West-Java onderzoek gedaan naar een executieplaats in het dorp Takokak, in de bergen ten zuiden van Sukabumi. Daar ligt een veld met 68 graven van mannen die naar het afgelegen dorp waren gevoerd en in groepjes waren neergeschoten. Volgens ooggetuigen waren het vooral burgers.¹⁰⁰ Het is vrijwel zeker de plek waar leden van het KST eind januari 1949 in een vergeldingsactie tientallen bewoners uit omringende dorpen hebben geëxecuteerd, een gebeurtenis die, zij het summier en met compleet verhaspelde dorpsnamen, haar weg naar de Excessennota heeft gevonden. Het aantal geëxecuteerden is volgens een Nederlands onderzoek overigens 116, die dus niet allemaal in Takokak zijn begraven.¹⁰¹

Bijna elk gebied dat door Nederlandse troepen werd 'gepacificeerd', levert stof voor verhalen over burgerdoden, executies van gevangenen, het neerschieten van bewegende of 'vluchtende' mannen, het beschieten van dorpen met mortieren, kanonnen en vliegtuigen. Uiteraard verschilde het geweld per plaats. Waar verzet en guerrilla hardnekkig waren, werd het optreden drastischer. Ook specialiseerden bepaalde eenheden zich in hardhandige

zuivering. Het Korps Speciale Troepen is berucht geworden, maar ook andere eenheden werden voor harde zuiveringsacties ingezet. Onder de noemer van ordehandhaving en pacificatie werd er op veel plaatsen een krachtige contraguerrilla uitgevoerd, met het doel gewapende tegenstanders te vernietigen, maar die op allerlei manieren ook de bevolking trof.¹⁰²

VERSLAGLEGGING

Veel geweld vond plaats buiten de waarneming van Nederlandse bestuurders en zelfs van de bataljonshoofdkwartieren. Als Indonesische bewoners of dorpschouwen niet naar de hogere autoriteiten stapten, waren de patrouilleverslagen de enige bron van informatie over de gebeurtenissen in het veld. Deze verslaglegging werd op allerlei manieren gefilterd, zowel als een bewuste manier om bepaalde gebeurtenissen te verzwijgen, als vanwege formele procedures en tradities van rapportage.

De Nederlandse krijgsmacht in Indonesië was, zoals overal, een buitengewoon bureaucratische organisatie. Het gevolg was dat militairen, officieren vooral, een groot deel van hun tijd bezig waren om rapporten te schrijven, verantwoording af te leggen en instructies op te stellen. De informatie over legeracties volgde de hiërarchieke lijn. De patrouillecommandant schreef zijn verslag na afloop van de actie. Het stafbureau van de bataljonscommandant (de eenheid tussen regiment en compagnie, onder bevel van een luitenant-kolonel), was een centrale plaats in de organisatie waar inlichtingen uit de verschillende vakken en van lagere onderdelen samenkwamen en op stafkaarten en in overzichtsrapporten werden verwerkt.¹⁰³ Van daaruit gingen de rapporten naar de staf van de territoriale commandant en verder naar het hoofdkwartier in Batavia/Jakarta. Alles werd in telegramstijl gerapporteerd en geteld: de marsroutes, de ontmoetingen met de vijand, de verschoten munitie, het aantal slachtoffers. Daarmee kregen de verslagen een schijn van scrupuleuze volledigheid. Belastende details bleven echter stelselmatig achterwege. Zelden bevatte een patrouilleverslag de precieze omstandigheden waarin een persoon werd gedood. Er was doorgaans sprake van 'vuurcontact', waarbij 'kwaadwilligen' of gewoon 'vijanden' waren 'neergelegd'.

We geven een voorbeeld uit Sedayu, ten zuidwesten van Yogyakarta. Het was een gebied waar zich veel Republikeinse troepen ophielden. De bevolking verleende er massaal steun aan het leger door het aanleggen van versperringen en de zorg voor legereenheden. Op 18 maart 1949 werd daar door leden van 1-15 RI (het 1e bataljon van het 15e regiment infanterie) een zuiveringsoperatie gehouden. Het dagrapport vermeldt:

Er bleken veel gewapende vijanden in de sawah te schuilen, welke allen gedood werden. [...] In Sengon een *markas*, legerplaatsen en een keuken aangetroffen, welke vernietigd werden [...]. Bij bestijgen der auto's probeerden enkele gevangenen te vluchten, allen neergelegd. [...] Eigen verliezen: 2 gesneuvelden. Vijand. verliezen: 104 doden geteld, 25 gevangenen. Buit: 2 zware Colt mitrailleurs, 3 P.M.'s, 5 karabijnen, 2 Amerikaanse geweren, 23 handgranaten, 2500 coltpatronen, 400 diverse patronen, 1 accu radio, 1 schrijfmachine, slag- en steekwapens.¹⁰⁴

De situatie waarin de doden vielen, blijft onduidelijk. Op zich was dat niet uitzonderlijk. Een dergelijke summiere vorm van verslaglegging diende praktische militaire doelen en was ook in andere oorlogen gebruikelijk.¹⁰⁵ Tot zover niets bijzonders dus. Het effect was wel dat de verslagen de precieze gang van zaken bij de contraguerrilla verhulden. De cijfers staan er, maar nogal achteloos en ontdaan van context. Wel vertellen ze ons van het permanent hoge geweldsniveau bij de zuiveringspogingen.¹⁰⁶

Dit patroon van verslaglegging werd algemeen door Nederlandse patrouilles gehanteerd. Neem het gevechtsrapport van de Actie Haai – die uitgebreid aan bod komt in hoofdstuk 8 over Peniwen. Deze actie was in februari 1949 op touw gezet om het gebied op de zuidelijke hellingen van de Kawi, achter Malang, te zuiveren. Het rapport noemt vrij summier de routes waarlangs de drie betrokken compagnieën van 4-5 RI (het 4e bataljon van het 5e regiment infanterie) van de X-Brigade waren opgemarcheerd. Zoals in de meeste gevallen worden weinig details gegeven over hoe vijanden werden gedood. Uiteindelijk meldt het rapport droog dat er 82 man waren gedood, 9 man gearresteerd, enkele wapens waren buitgemaakt en dat er geen eigen verliezen waren geleden. Ook geeft het verslag secuur aan hoeveel munitie er is vershoten. Over het treffen in Peniwen op 19 februari werden iets meer details gegeven: 'Op pt 221872 een Indonesisch ziekenhuis aangetroffen, bij nadering daarvan vuurcontact met vijandelijke bewakingsgroep. Hiervan werden 5 man neergeschoten. Gevangen werden genomen 8 verplegers en 11 verpleegsters. Bij zuivering kpg vluchtte vijand, waarvan de sterkte door bevolking werd geschat op 500 man, in alle richtingen, 6 man hiervan werden neergeschoten.'¹⁰⁷

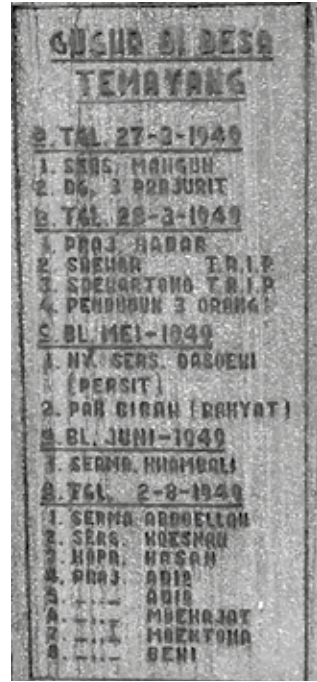
Hoewel het verslag iets specifiekker was dan bij de acties in Sedayu, verdraaide en verhulde het de werkelijkheid. Op grond van de verhoren die een onderzoeksc commissie heeft afgenomen, weten we dat in werkelijkheid vijftien ongewapende mensen – verplegend personeel en patiënten – zijn gesommeerd uit het hospitaal te komen en zes van hen op het erf zijn neer-

geschoten. Vijf stierven ter plekke. Over de dood van de andere zes genoemde slachtoffers is nauwelijks iets bekend. De plaatselijke dominee vermeldde vijf doden, die de dag na de bezetting bij het vertrek van de compagnie werden neergeschoten.¹⁰⁸ Het plaatselijke monument meldt twaalf gesneuvelde strijders en vijf gedode bewoners (*rakyat*).

Deze voorbeelden zijn eindeloos aan te vullen. De precieze gang van zaken werd in de verslagen niet verantwoord, en dat werd ook niet vereist. Het taalgebruik was eufemistisch en verhullend. Woorden als 'neergelegd' of 'op de vlucht neergeschoten' versluierten de werkelijkheid. Het begrip 'vijand' kon van alles betekenen, zowel combattant als non-combattant. Het onderscheid was moeilijk te maken en kennelijk niet relevant. Vaak stond er slechts 'kwaadwilligen'. Wie vluchtte, was per definitie verdacht. Toch was dat gebrek aan onderscheid slechts de perceptie van de Nederlandse partij. Aan Republikeinse kant waren de namen van de gesneuvelden precies bekend, evenals wie militair en wie burger was. Langs die lijnen zijn de slachtoffers ook op de monumenten vermeld.

Wat aan de bron al onzichtbaar werd gemaakt, bleef dat logischerwijs in de hele hiërarchische lijn van verslaglegging. De informatie over de acties vond haar weg in een wekelijks 'overzicht en ontwikkeling van de toestand' (OOT) van de brigadecommandant of de territoriaal-tevens-troepencommandant, die naar de Generale Staf in Batavia, het kantoor van Spoor, werd gestuurd. De OOT maakte veel zaak van de aanwezigheid, verplaatsing en acties van de tegenstander, maar was zeer summier over het eigen optreden en sprak daarover doorgaans slechts in generieke termen ('zuiveringsactie'; 'aantal gelopen patrouilles').¹⁰⁹ In de lange weg van vertaling tussen het treffen van de eenheden en het bureau van de legercommandant en uiteindelijk de landvoogd werd de informatie verder gecondenseerd en van details ontdaan.

De Generale Staf maakte op basis van de OOTs min of meer wekelijkse rapporten – de 'Beoordeling van de Toestand' – die naar de top van het bestuur in Batavia/Jakarta werden gestuurd. Ook hierin werden vooral vijandelijke activiteiten vermeld. Legercommandant Spoor – en na zijn dood Buurman van Vreeden – had met deze verslagen grote invloed op het bestuur, omdat de verslaglegging langs militaire lijn zo goed als de enige bron van informatie over de oorlogstoestand was. De luitenant-gouverneur-generaal en later de hoge vertegenwoordiger van de Kroon rapporteerden vervolgens aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag in zogenoemde situatierapporten (sitrap). Deze rapporten werden sinds maart 1946 op verzoek van de minister van Overzeese Gebiedsdelen wekelijks

Monument Brigade 1 Ronggolawe Div. Brawijaya, Temayang, Bojonegoro (1973). Op 28 maart worden ook drie anonieme gedode burgers genoemd ('penduduk 3 orang'). Foto's: Remco Raben.

naar Den Haag gestuurd. Onder Beel werden dat dagelijkse verslagen.¹¹⁰ De sitraps behandelden de veiligheidssituatie volledig vanuit het paradigma van gezagsherstel. Ze bevatten vooral informatie over het optreden van vijandelijke troepen, waarbij Nederlandse troepen nooit als agressor figureerden.¹¹¹ Slechts in zeer algemene en eufemistische termen maken de sitraps melding van Nederlandse acties, zoals patrouilles of zuiveringen van een bepaald gebied. Uiteraard ontbraken ook hier details over de aard van de gevechtshandelingen.

De taal van de sitraps verraadt dat de gegevens van het kabinet van generaal Spoor en admiraal Pinke af kwamen. Republikeinse troepen werden stevast in een kwaad daglicht gesteld en als bendes, extremisten, terroristen, raddraaiers en kwaadwilligen neergezet. De rapporten hanteerden ook terminologie die deels in militaire verslaglegging gebruikelijk was, maar in elk geval de precieze gang van zaken verhulden, zoals schietincidenten, patrouillebotsingen, bestandsschendingen, bendeactiviteit en infiltraties. Dit is uiteraard een frequent verschijnsel in gewapende conflicten: het eigen geweld is gerechtvaardigd, dat van de vijand barbaars.¹¹² We komen dit discours ook op veel andere

plaatsen tegen, in memoires, briefwisselingen en officiële stukken. Het is diep in alle lagen van het overheidsgezag doorgedrongen en geïnternaliseerd. Door de Republikeinse vijand op deze wijze neer te zetten, werden niet alleen zijn acties gecriminaliseerd en werd zijn legitimiteit onder de bevolking in twijfel getrokken, maar werd hard militair optreden gerechtvaardigd.¹¹³

Opvallend in de militaire rapportage is de openheid over grote aantallen slachtoffers aan Indonesische zijde. Al enkele maanden nadat de Nederlandse troepen in Indonesië waren gearriveerd, werd er een protocol van kracht om de cijfers van de acties stelselmatig te boekstaven – de verschoten munitie, de aantallen buitgemaakte wapens, de gevangenen, en de eigen en vijandelijke slachtoffers. Elke eenheid hield deze statistiek bij en gaf de cijfers door aan de territoriale commandanten, die op hun beurt verslag deden aan het Kantoor Operatiën van de Generale Staf in Batavia/Jakarta.¹¹⁴ De opsommingen van het aantal gesneuvelden had een goede reden: om de eigen effectiviteit te bewijzen moesten de vijandelijke verliezen worden geturfd.

In de gevallen die we hebben onderzocht en waar we informatie uit lokale bronnen hebben kunnen bemachtigen, lijken de Nederlandse militaire cijfers aardig overeen te komen met de cijfers die lokaal bekend zijn. Ook Bart Luttkhuis, Christiaan Harinck en Nico van Horn, die de Nederlandse cijfers hebben geanalyseerd, wijzen erop dat de Nederlandse militaire statistieken een vrij realistische weergave van de aantallen Indonesische slachtoffers lijken te geven.¹¹⁵ Maar er is geen garantie dat alle cijfers accuraat zijn. Alleen een minutieuze telling door onderzoek ter plaatse kan hier meer licht op werpen. In gevallen waarvoor er verder is gekeken dan de Nederlandse statistiek komen we zowel overrapportage tegen als gevallen waar het aantal slachtoffers behoorlijk is gedrukt.¹¹⁶ Het bloedbad in Rawagede in het West-Javaanse Karawang is een voorbeeld van het laatste. Nederlandse opgaven spraken van 150 doden, terwijl Indonesische getuigen en bronnen meer dan het dubbele aantal noemden.¹¹⁷ Ook bij de harde zuiveringen in Zuid-Sulawesi in 1946-1947 zijn aantoonbaar niet alle acties en slachtoffers exact doorgegeven.¹¹⁸ De redenen zijn niet altijd duidelijk. In elk geval was er niet altijd kwade opzet in het spel bij onderrapportage. Vaak gebeurde het dat eenheden van grote afstand met automatische wapens of grover geschut op vermeende vijanden schoten en niet alle slachtoffers konden tellen.

TOEDEKKING

De militaire berichtgeving was bepalend voor hetgeen het bestuur en de rest van de samenleving te weten kwamen over de oorlog. Civiele bestuur-

ders kregen informatie over het gevechtstoneel vooral via de militaire kanalen. De verslaglegging maakte en maakt het onmogelijk om een precies idee te krijgen van de omvang en aard van het geweld. Op alle niveaus in de militaire hiërarchie werd ruw optreden toegedekt. Niemand in de militaire gezagslijn had er belang bij dat er juridische onderzoeken zouden plaatsvinden en dat misstanden in de openbaarheid kwamen. Veel onderzoeken strandden dan ook in de stroperige onwil van de regionale of lokale commandanten. Een klein voorbeeld. In Bangil, tussen Surabaya en Pasuruan, hadden op 8 maart 1949 groene baretten van het Korps Speciale Troepen op hun zoektocht naar een groep Republikeinse strijders een ambtenaar van het lokale gerecht geëxecuteerd, een vrouw verkracht en goederen gestolen. Nog diezelfde dag was de assistent-*wedana* Soeparno in de telefoon geklommen om er melding van te doen. Hij produceerde enkele rapporten, die hij bij de (Javaanse) waarnemend regent van Pasuruan afleverde, die ze weer bij de (Nederlandse) resident НТВ (Hoofd Tijdelijke Bestuursdienst) in Malang neerlegde. Het kwam tot een onderzoek, waar de officier van justitie – tevens vertegenwoordiger van de procureur-generaal in Oost-Java – zich voor inzette. Het leger treuzelde dusdanig, dat na veelvuldige aanmaningen in november het hoofd van het Korps Militaire Politie – belast met het onderzoek – meldde dat er geen uitsluitsel in de zaak kon worden gegeven omdat militairen vaak waren overgeplaatst of getuigen niet kwamen opdagen. De procureur-generaal zette niet door en besloot de zaak te deponeren.¹¹⁹

Er waren zeker ook militairen die melding maakten als er troepen volgens hen over de schreef gingen. In sommige gevallen waren het soldaten die bij hun meerderen of de geestelijk verzorger hun beklag deden, maar het is moeilijk te achterhalen hoe vaak dat gebeurde. Soms maakten ook commandanten zich zorgen over de acties van bepaalde troepen. Dat was het geval bij een bericht van de commandant van 1-11 RI, reservemajoor der artillerie R.F. Schill, die in april 1948 aan de commandant van de w-Brigade meldde dat het optreden van het Korps Speciale Troepen 'schade aan de Nederlandsche zaak' berokkende. Ze hadden in West-Java tussen Ciamis en Tasikmalaya na afloop van een actie vijf gevangenen langs de weg met klewangs geliquideerd en op de openbare weg laten liggen. Later herhaalden ze deze daad nog eens, nu onder de rook van een militaire post.¹²⁰ De commandant van de w-Brigade, kolonel M.H.P.J. Paulissen, riep onderluitenant Van Hal op het matje.¹²¹ De kwestie werd geheel binnen de kaders van het leger afgedaan. Eerst werd de commandant van het KST, Westerling, opgedragen onderzoek te doen,

maar toen die zijn troepen in bescherming nam, moest de commandant van de militaire politie, luitenant-kolonel H.E.M. Bakhuis, zich erover buigen. Deze gaf de commandant van 1-11 RI gelijk, maar adviseerde wel de zaak te laten rusten omdat Westerling binnenkort als commandant van het KST vervangen zou worden. Dat was ook de opvatting van legercommandant Spoor, die verder onderzoek vooruitschoof naar de nieuwe commandant. Waarmee de kwestie werd afgerangeerd.

Zo zijn er veel gevallen bekend waarin het optreden van militairen wel werd aangekaart, maar binnen legerkringen werd 'opgelost'. In bijna alle bekende zaken van protest tegen het optreden van legeronderdelen zien we op verschillende niveaus een terughoudendheid om gewelddadig optreden te bestraffen. Ook de executies in Mojoranu en Wates Lor waar we hierboven van vertelden, werden 'opgelost' zonder tussenkomst van een krijgsraad of rechtbank.¹²² Wel werden zaken krijgstuuchtelijk – dus intern – bestraft.¹²³ Relatief weinig geweldszaken zijn daardoor in de openbaarheid gekomen. Het primaat van het leger, de onwil van de legercommandanten en de onmacht van het militair justitiële apparaat hebben gemaakt dat de meeste zaken van onoorbaar geweld niet zijn bestraft.¹²⁴

Als er geen dringende aanleiding was – in de vorm van politieke druk uit Nederland of een dreigend schandaal in de media – werden meldingen van normoverschrijdend geweld niet onderzocht. Zo gaf zelfs de executie van de Republikeinse minister Soepeno geen reden om het militaire optreden te onderzoeken. Dat leek eerst anders te lopen. De executie van een minister kon natuurlijk niet stil blijven, al duurde het even voordat de berichten tot de bewoonde wereld doordrongen. De Republikeinse regering gaf op 8 maart, twaalf dagen na de moord, een verklaring uit over de dood van de minister die ondanks het bevel van generaal Spoor om het vuren te staken toch in koelen bloede was vermoord.¹²⁵ Via de Republikeinse radio werd het bericht van de moord snel verspreid. Radio RI Djawa Timur, die vanaf de berg Wilis uitzond, besteedde in een uitzending op 9 maart veel aandacht aan Soepeno, die 'door beulen vermoord' was. De Nederlandse luisterdienst pikte de uitzending op en meldde die in haar verslag over de Indonesische pers en radio.¹²⁶

Voor het Nederlandse gezag gaf de dood van een minister van de Republiek echter weinig reden tot actie. Alleen doordat de Republikeinse pers het aan de grote klok hing, voelden de Nederlanders zich gedwongen iets te doen. Naar aanleiding van de nieuwsberichten vroeg advocaat-generaal A. van Maanen namens de procureur-generaal aan zijn vertegenwoordiger in Oost-Java in hoeverre de berichten in de Republikeinse pers op waarheid berustten. De

vertegenwoordiger beloofde informatie te zullen inwinnen.¹²⁷ Het bleef echter stil, zodat de procureur-generaal op 2 april een aanmaning moest sturen. Op 5 april beloofde de vertegenwoordiger per telegram de zaak persoonlijk bij de territoriaal-tevens-troepencommandant van Oost-Java te zullen voorbrengen. Dit leidde tot enige actie, want de commandant wist even later te melden dat de daders tot de Compagnie Faber van het KST behoorden.¹²⁸

De druk van de Nederlandse justitie viel echter slecht bij de legerleiding. Spoor, bij monde van het hoofd kantoor politieke zaken van zijn kabinet, meldde dat een onderzoek naar de dood van Soepeno 'voorhands nodig noch gewenst' was, omdat het bericht afkomstig was van de 'Republikeinse radio-propaganda' en er geen gefundeerde aangifte was gedaan – een argument dat Spoor en de troepencommandanten dikwijls hanteerden.¹²⁹ Dit werd door de commandant in Surabaya omarmd, want hij liet in dezelfde bewoordingen aan de procureur-generaal weten dat hij een onderzoek evenmin nodig vond. Dat wekte de wrevel van de procureur-generaal Felderhof, die onder aan een telegram van zijn vertegenwoordiger uit Surabaya krabbelde dat het leger niet uitmaakte wat er wel of niet onderzocht moest worden.¹³⁰ Desondanks wist het leger het onderzoek te saboteren. In augustus vroeg de militaire politie in Batavia/Jakarta nog aan de ambtgenoten in Surabaya of er nou officiële aangifte was gedaan en of er in dat geval onderzoek was ingesteld.¹³¹ De militaire politie in Surabaya antwoordde simpelweg dat er geen aangifte was binnengekomen.¹³² Nog tot november 1949 drong de procureur-generaal aan op een verslag van de gebeurtenissen, maar hij kreeg als antwoord dat het door de onveiligheid in Oost-Java moeilijk was om de betrokkenen te spreken. In november meldde de commandant van het korps militaire politie dat er nergens 'enige gefundeerde aangifte' was gedaan.¹³³ De zaak stierf een stille dood.

Vreemd genoeg lijkt de Republiek niet te hebben aangedrongen. Het voortbestaan van de Republiek en de strijd tegen de Nederlandse bezetter hadden kennelijk voorrang. Een centraal gezag ontbrak op dat moment, omdat de echte Republikeinse leiders gevangenzaten. Misschien speelde ook mee dat Republikeinse troepen in december 1948 zelf de oud-premier Amir Sjarifoeddin hadden omgebracht. Uiteraard bleef de dood van minister Soepeno niet onopgemerkt. Op woensdag 13 juli 1949 kwam het kabinet van de Republiek voor het eerst na de terugkeer naar Yogyakarta bijeen. Eén minister uit het oude kabinet ontbrak: de minister van Opbouw en Jeugd, Soepeno. Bij aanvang van de kabinetszitting werd een moment stilte gehouden. Hoe dat in Nederlandse kringen werd opgevangen, laat de Semarangse krant *De Locomotief* zien: die meldde in zijn bericht over de terugkeer van

het kabinet dat Soepeno inmiddels was ‘overleden’.¹³⁴ Zo kon het gebeuren dat het neerschieten van een minister van de Republiek geen aanleiding gaf tot actie. Minister Soepeno was niet meer dan een van de vele slachtoffers van de Nederlandse executiedrang, zij het een van de meest prominente.

Het jaar 1949 zag meer meldingen van wreedheden en misdaden van Nederlandse troepen. In veel gevallen geschiedde de alarmering via Nederland en niet op basis van militaire verslaggeving. Een reeks van zaken kwam in de publiciteit, waardoor Spoor en zijn ondergeschikten gedwongen werden onderzoek in te stellen en te rapporteren. Vaak ging het initiatief uit van de minister of het kabinet, die door de Kamer ter verantwoording waren geroepen.

Nader onderzoek werd onvermijdelijk als een zaak in de buitenwereld bekend werd en er druk werd uitgeoefend – door de internationale gemeenschap of door de politiek en pers in Nederland. Zo’n geval was de moord, eerder in de oorlog op 9 december 1947, op de mannelijke inwoners van het dorp Rawagede (nu deel van Balongsari) in Karawang, ten oosten van Jakarta. Het dorp, dat ervan werd verdacht een concentratie van verzetslieden te huisvesten, was eerst met mortieren beschoten. Op basis van zeer ruwe criteria (de afwezigheid van eelt op de handen) werden mannen in groepjes van circa twaalf man geëxecuteerd.¹³⁵ De Republiek meldde de slachting bij de Commissie van Goede Diensten van de Verenigde Naties, die een onderzoek instelde en constateerde dat de Nederlandse actie ‘doelbewust en genadeloos’ was.¹³⁶ Toen Spoor en Felderhof de feiten vernamen, bespraken ze of er op grond van opportuniteit kon worden afgezien van strafvervolging, of zelfs van disciplinaire maatregelen.¹³⁷ Ze noemden deze moordpartij namelijk, net als die in Zuid-Sulawesi, gerechtvaardigd vanwege de noodzaak de opstandigheid in de streek resoluut te onderdrukken. Gevangenen maken werkte volgens hen niet, want de gevangenen waren overvol en gevangenen tegenstanders werden vaak snel weer vrijgelaten.¹³⁸ De procureur-generaal adviseerde de legercommandant uiteindelijk om de bevelvoerend officier, majoor Alphonse Wijnen, niet te vervolgen omdat ‘iedere vreemde inmenging en belangstelling’ was verdwenen.¹³⁹

Een ander geval was de moord op enkele Indonesiërs bij de opmars van de Nederlandse troepen naar Yogyakarta op 19 december 1948. Een van de slachtoffers was Santoso Wirodihardjo, secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs en echtgenoot van Maria Ullfah Santoso, de eerste vrouwelijke minister in de Republiek. Santoso Wirodihardjo was op dat moment politiek secretaris van premier Hatta.¹⁴⁰ Hij was met twee mannen en twee vrouwen in zijn auto op weg naar Solo en werd door para’s van het Korps Speciale

Troepen tegengehouden. De drie mannelijke inzittenden werden ter plaatse neergeschoten, tezamen met vier andere Indonesiërs die al gevangen waren genomen. Waarschijnlijk heeft de Indonesische delegatie bij de United Nations Commission for Indonesia (UNCI) om een onderzoek gevraagd. Op advies van de auditeur-militair E. Bonn werd vervolging ingesteld, omdat het hier geen enkele militaire noodzaak, en dus een misdrijf, betrof.¹⁴¹ De verantwoordelijke voor de moord, sergeant-majoor Pieter Marinus Geelhoed, zou wel voor de krijgsraad worden gebracht, maar de zaak werd eerst uitgesteld, omdat Geelhoed in een actie gewond was geraakt, en later geseponneerd.¹⁴²

Dezelfde Geelhoed was ook betrokken bij de moord, twee dagen later, op de jurist Masdulhak Nasution, een alumnus van de Utrechtse universiteit en naaste medewerker van Mohammad Hatta, en enkele andere gevangenen.¹⁴³ Zij werden in Nasutions verblijfplaats Kaliurang, ten noorden van Yogyakarta, tijdens een foerageringstochtje onder leiding van Geelhoed geëxecuteerd.¹⁴⁴ Tijdens een verhoor, bijna een jaar later, zou Geelhoed beweren in opdracht van zijn meerdere, luitenant R.F. de Mey, de gevangenen te hebben geëxecuteerd. Hij voegde eraan toe dat hij dat wel vaker had gedaan.¹⁴⁵ In elk geval had luitenant De Mey het verslag van Geelhoed laten passeren. Doordat de kwestie in de openbaarheid kwam, moesten de autoriteiten actie ondernemen. Nasutions vrouw, Adriana van der Have, die drie dagen voor de dood van haar man van een baby was bevallen, was een Nederlandse ingenieur, die haar connecties in Nederland en Indonesië aanwendde om de executie aan te kaarten.¹⁴⁶ Ook meldde de Republikeinse delegatie de gebeurtenis bij de UNCI en vroeg om een onderzoek.¹⁴⁷ Hoezeer autoriteiten bang voor publieke ophef waren, blijkt uit de opmerking die de weduwe uit de mond van de officier van justitie K. Bieger optekende, dat 'hij bang was dat dit schandaal in de Hollandse kranten gepubliceerd zou worden.'¹⁴⁸ Via Nederlandse contacten van de weduwe kwam het nieuws op het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen terecht, dat de HVK aanschreef. Hoewel het onderzoek eerst serieus werd genomen, is uiteindelijk ook deze zaak geseponneerd. Ook de UNCI heeft niet meer gereclameerd.

Het zijn slechts een paar voorbeelden van zaken waarop de Nederlandse autoriteiten vanwege externe druk actie hebben ondernomen – en die dus in de archieven zijn terechtgekomen – maar die uiteindelijk in de militaire en ambtelijke siroop zijn blijven kleven. We kunnen constateren dat de legerautoriteiten de doofpot belangrijker vonden dan het recht. De krijgsmacht had geen behoefte om de vuile was buiten te hangen. Dat wil niet zeggen dat de militaire leiding alle geweldspraktijken goedkeurde. Toch

legde het rechtsgevoel het doorgaans af tegen de behoefte om geen ruchtbaarheid te geven en de legerorganisatie te beschermen tegen kritiek van buiten en binnen.

Spoor was uiteraard op de hoogte van hetgeen speelde in de troepen. Hij moest alle vonnissen van de krijgswaarden fatteren en zag dus de betreffende dossiers. Ook kwam hij graag bij de acties van zijn troepen kijken.¹⁴⁹ Met regelmaat heeft hij zijn troepen tot discipline gemaand. Op 4 maart 1946 schreef hij al aan alle KNIL-gezaghebbers over de gebrekkige tucht. Spoor zag een 'vervlakking van krijgstuuchtelijke verhoudingen' in het KNIL en militairen die het recht in eigen handen namen. Hij riep op tot beheersing en een strakkere discipline.¹⁵⁰ Later maande de legerleiding de troepen nog eens om van plunderingen af te zien. Daarbij zwaaide Spoor ook met het strafrecht.¹⁵¹ In mei 1948 schreef hij aan alle territoriale-tevens-troepencommandanten 'dat aan de discipline onder de troepen nog steeds veel ontbreekt'. Hij had het daarbij vooral over incorrecte uniformen, haardracht en groetplicht.¹⁵² Toen hem ter ore kwam dat een luitenant van de KL in Salatiga bij een verhoor een arrestant met benzine had overgoten en in brand gestoken, liet hij weten dat dit niet kon worden geduld. Toch wees Spoor ook 'op de noodzaak, dat aan dit voorval – hoe ergerlijk het ook moge zijn – zo min mogelijk ruchtbaarheid worde gegeven'.¹⁵³ Nog op 21 april 1949 wees hij de krijgsmacht op de 'erecode voor de soldaat'.¹⁵⁴ Het betrof instructies voor een praktijk die, zo erkende de legercommandant zelf ook, wel eens anders uitviel. Toch verlangde de generaal van de regering dat ze deze aansporingen als een afspiegeling van de werkelijkheid in het veld accepteerde.¹⁵⁵

De sterke indruk bestaat dat Spoor de bescherming van het leger tegen aanvallen vanuit pers en politiek serieuzer nam dan het vermijden van geweld tegen de burgerbevolking. Hij was zich ervan bewust hoe moeilijk de eenheden in het veld het hadden. Ondanks zijn vermaningen ging hij zelden spontaan tot vervolging over en verdedigde hij het handelen van de troepen tegenover kritiek vanuit de politiek, pers of zelfs het openbaar ministerie. Nooit zou hij zijn geloofwaardigheid tegenover de troepen in gevaar brengen. Maar hij was het aan de politiek en misschien zijn soldateneer verplicht om zaak te maken van de meldingen van extreem gewelddadig optreden. Hij besepte ook dat schandalen de militaire zaak alleen maar zwakker maakten. Zo stuurde hij, of zijn kabinet, op 10 april 1949 een streng telegram aan alle troepencommandanten. Hij meldde dat hij nog steeds klachten ontving over ernstige misdrijven. De meeste klachten waren volgens hem overdreven, maar hij erkende

dat ze altijd een kern van waarheid bevatten. Hij zei dat elke melding grondig onderzocht en de schuldigen onverbiddelijk gestraft zouden worden. Daartoe verlangde hij elke maand een opgave van ‘misdragingen’ die waren voorgevallen, en van de maatregelen die daartegen werden ondernomen.¹⁵⁶ Het lijkt niet dat dit tot een toename van meldingen heeft geleid, noch tot het voorkomen van misdragingen. Wel stuurde het hoofd Politieke Zaken van zijn kabinet, luitenant-kolonel J.Ph.H.E. van Lier, ‘een relatief gering aantal’ van ‘uitwassen’, voorzien van tal van verontschuldigende argumenten, aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen, om vragen in de Kamer en de pers bevredigend te kunnen beantwoorden.¹⁵⁷ Overigens legde Spoor gewoontegetrouw de meeste klachten terzijde, omdat ze anoniem waren.¹⁵⁸

Spoor gaf tegenover de buitenwacht herhaaldelijk aan dat het leger de eigen juridische boontjes goed kon doppen. Toch geven de resultaten van de krijgsraden niet aan dat er hard en helder tegen misdaden en overtredingen van de legervoorschriften werd opgetreden. De krijgsraden kregen weinig gevallen van moord te behandelen. Ze hielden zich vooral bezig met inbreuken op de militaire discipline en misdrijven, waaronder ook roof, diefstal, verkrachting en fysiek geweld tegen de bevolking, maar steeds buiten de context van militaire acties. Een overzicht van de krijgsraad bij de Mariniersbrigade van januari tot september 1947 liet zien dat er 71 vonnissen werden gewezen, waarvan verreweg de meeste voor plundering, diefstal en verduistering, en slechts 4 voor dood door schuld en 6 voor het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel.¹⁵⁹ Ook andere krijgsraden lijken zich vooral te hebben beziggehouden met zaken van diefstal, insubordinatie, dronkenschap en ‘schildwachtdelicten’ – meestal het in slaap vallen tijdens de wacht.¹⁶⁰ Dit beeld komt ook naar voren uit de beroepszaken die voor het Hoog Militair Gerechtshof werden gebracht.¹⁶¹

Dat wil niet zeggen dat er helemaal geen gevallen van doodslag of moord werden behandeld. In januari 1949 werden twee sergeant-majors en een majoor veroordeeld wegens de moord op assistent-*wedana* Hardjosentono in Sukorejo (bij Semarang) in september 1947. De assistent-*wedana* had lucht gekregen van een smokkelactie in geconfisqueerde tabak door de verdachten, en was vervolgens door twee onderofficieren van de Inlichtingen- en Veiligheidsgroep (IVG) vermoord.¹⁶² Ook elders in de stukken van de krijgsraden komen we bestraffing van geweldsdelicten tegen, vaak in zaken van plundering en roof.¹⁶³ Gevallen van extreem geweld tegen Indonesiërs kwamen slechts spaarzaam voor de krijgsraden. Dat gold zelfs voor de ‘excessen’ die in de openbaarheid kwamen. Maar het frequente extreme geweld

tijdens zuiveringen en patrouilles en de executies van gevangenen en dorpelingen onttrokken zich aan verslaglegging, controle en daardoor aan de rechtspraak. Het zelfreinigend vermogen van het leger bleef dus ernstig in gebreke.

GEWELDSTOLERANTIE

Dit hoofdstuk heeft een lange en kronkelende weg afgelegd van de confrontaties tijdens de zuiveringsoperaties en patrouilles tot de bureaus van de bestuurders en rechters. Op elk niveau is er een grote mate van acceptatie van normoverschrijdend geweld waar te nemen. Deze geweldstolerantie in Indonesië is alleen te begrijpen in het licht van de oorlogsbereidheid die bijna alle Nederlandse kringen domineerde. Het werd duidelijk dat vanaf het eerste moment, zelfs al tijdens de voorbereidingen op de herbezetting van de archipel, gerekend werd op strijd. De bereidheid daartoe hield de gehele revolutietijd stand, al werden militaire ambities tijdens perioden van staakt-het-vuren wel teruggeschroefd. Oorlog en onderhandeling waren geen tegengestelde strategieën. Er ging geen week voorbij of het Nederlandse leger nam initiatieven om het eigen gebied te zuiveren of uit te breiden. De Nederlandse militaire aanwezigheid was gericht op het verkrijgen van een dominante positie. Door demarcatielijnen eenzijdig vast te stellen, door 'aandringend' te patrouilleren en door gebieden te zuiveren, kwamen Nederlandse troepen voortdurend in botsing met Indonesische troepen, en provoocerden ze acties van hen. Republikeinse troepen en verzetsgroepen lokten die ook uit en probeerden het de Nederlandse troepen en het bestuur zo moeilijk mogelijk te maken door een strategie van intimidatie, hit-and-runacties en sabotage.

In grote delen van de door Nederland beheerste gebieden in Indonesië was het leger bestuurlijk dominant en kregen militaire belangen de voorrang. Generaal Spoor kon zich in die omstandigheden ontpoppen als een militaire onderkoning die een sterke invloed uitoefende op het discours en de politieke agenda. Zijn informatievoorsprong was onovertroffen. De framing van de tegenstander als misdadig en ongecontroleerd en de nadruk op de noodzaak van militair ingrijpen, tezamen met een permanente agressieve militaire interventie, hebben de loop van de oorlog sterk beïnvloed en legeronderdelen tot hard optreden aangezet.

Veel geweld vond plaats aan de rafelranden van het Nederlandse gezagsgebied: de plekken waar het Nederlandse gezag werd betwist en werd uitgedaagd door Republikeinse en ondergrondse acties. Het is vooral tijdens

pogingen de vijand te bestrijden en te ‘vernietigen’, zoals de instructie vaak luidde, dat de meeste slachtoffers zijn gevallen. Dit wordt zichtbaar in de slachtofferstaten die het Nederlandse leger heeft bijgehouden: de meeste Indonesische doden vielen buiten de grote offensieven, meer dan de helft in het laatste jaar van de oorlog, toen guerrilla en contraguerrilla zich over grote delen van Java en Sumatra verspreidden, buiten het zicht van hogere civiele en militaire autoriteiten.

De verslaglegging over de militaire acties verhulde structureel de werkelijke gang van zaken. Dat was voor een deel toe te schrijven aan bureaucratische standaardprocedures: details van militaire acties kwamen zelden in rapporten terecht. Aan de andere kant werkten de verslaglegging en het taalgebruik ook bewust verhullend door de confrontatie slechts in zeer algemene termen te beschrijven en de slachtoffers steevast als vijand te betitelen. Tenzij er iemand aan de bel trok, zou de werkelijke gang van zaken dus geheel buiten beeld blijven.

Militaire kaders op alle niveaus hebben eraan meegewerkt om mogelijk gevoelige zaken onbenoemd te laten. De legertop had een monopolie in de informatievoorziening over de militaire acties en heeft hier ruimschoots gebruik van gemaakt door het bestuur en de Haagse politiek te souffleren, agenda’s te stellen en informatie over ‘schandalen’ te filteren.

3.

Pen en geweer

In Nederlandse bestuurlijke kringen in Indonesië bestond een sterke tolerantie voor het harde optreden van de Nederlandse troepen. De vraag is waarom nagenoeg iedereen meeging in deze oorlog, waarin in toenemende mate burgers het slachtoffer werden. Een achterliggende kwestie is wat de bestuurders van de acties in het veld afwisten. Speelde het meeste militaire geweld zich buiten de waarneming van de bestuurders af? Of waren er andere redenen om te zwijgen over wat aan alle kanten erkend werd als normoverschrijdend geweld?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het nodig de geest en de werking van het bestuur onder de loep te nemen. In dit hoofdstuk zullen we onderzoeken wat de houding van het civiele bestuur was tegenover de oorlogvoering en de dominantie van het leger – dus hoe zij de verhouding tussen pen en geweer zagen. We zullen proberen een verklaring te geven voor het feit dat de meeste ambtenaren de militaire ingrepen steunden. Het zal duidelijk zijn dat hier niet op een eenvormige manier over werd

Een lurah (dorpshoofd) in Banyuwangi poseert op 31 augustus 1947 met een marinier, enkele KNIL-militairen en de verzamelde bevolking ter gelegenheid van de viering van Koninginnedag, nog geen maand na het einde van Operatie Product. Foto: H. Hakens/Mariniersbrigade. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2174-1775.

gedacht. We volgen in onze analyse de bestuurlijke hiërarchie van de landvoogd, zijn directe ambtelijke omgeving, tot aan de bestuursambtenaren die in de regio waren geposteed en het dichtst op het geweld zaten, inclusief Indonesische bestuurders. Duidelijk zal worden dat deze ambtenaren regelmatig kennis kregen van extreem geweld gepleegd door Nederlandse troepen, en daarover geregeld aan de bel hebben getrokken. Soms leidde dat tot onderzoek door de legerleiding of door justitie, maar zelden tot een rechtszaak en bestraffing.

Een belangrijke rol speelde het feit dat er weinig externe controle was op het bestuur. Nederlands-Indië was na 1945 in essentie een bureaucratische dictatuur bij volmacht. De landvoogd opereerde formeel met de hulp van de raad van departementshoofden, maar had grote vrijheid om zijn wil op te leggen.¹ Controleorganen waren er niet. De Volksraad was niet uit de as van de Japanse bezetting herrezen en zelfs de Raad van Indië functioneerde niet meer. De landvoogd was slechts verantwoording schuldig aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag, en die liet hem in veel gevallen de vrije hand. Dat was door de tijd heen zo gegroeid. De Republikeinse pers noemde het Nederlandse bestuur met enige regelmaat ‘fascistisch’. Dat was vooral bedoeld als provocatie, om de Nederlanders te tonen dat ze Indonesië aandeden wat ze zelf onder de Duitse bezetting hadden meegemaakt. Die term lag aan Nederlandse kant uiteraard gevoelig, maar feit was wel dat er geen sprake was van gelijkwaardig burgerschap en zeker niet van democratie.

Koloniaal bestuur in de twintigste eeuw was ook een regime van goede bedoelingen. De rechtvaardiging van het koloniale gezag werd steeds meer in termen van ontwikkeling geformuleerd. Sinds de eeuwwisseling waren bestuursambtenaren opgeleid met de gedachte dat Nederlands-Indië op het pad naar een moderne samenleving moest worden gebracht. Nederlandse ambtenaren vergeleken Nederlands-Indië ook nooit met een gewoon land, maar zagen het meer als een ontwikkelingsproject.² De combinatie van bevoogding en verantwoordelijkheidsgevoel – de Indonesiërs zouden niet klaar zijn voor de zware bestuurstaak en de Nederlanders wisten wat het beste voor het land was – maakte het na 1945 voor de Nederlanders lastig voorstelbaar dat de Republiek de oplossing voor het land was. Zelfs de meest progressieven konden zichzelf vaak moeilijk uit de kolonie wegdenken en rekenden er op dat Nederland nog gedurende minimaal een generatie een belangrijke rol in Indonesië zou hebben.

De bestuurlijke tolerantie tegenover normoverschrijdend geweld begon en eindigde met de verantwoordelijkheid en kennis van de landvoogden, achtereenvolgens luitenant-gouverneur-generaal Huib van Mook en de hoge vertegenwoordigers van de Kroon Louis Beel en Tony Lovink. Hoewel hun achtergronden sterk verschilden – Van Mook was een Indisch ambtenaar, Beel het product van de Haagse politiek en Lovink ex-Indisch ambtenaar en diplomaat – zagen deze drie bestuurders vroeg of laat heil in grootschalige militaire acties tegen de Republiek. Ze lieten grote ruimte aan de legercommandant om het discours rond het veiligheidsbeleid en de militaire inzet te bepalen. Geen van drieën deed zijn best om op te treden tegen oorlogsmisdaden van Nederlandse militairen.

Luitenant-gouverneur-generaal Van Mook, als bestuursambtenaar opgeleid in de geest van het ethische ontwikkelingsdenken, hield vast aan de noodzaak van Nederlandse regie. Hij ontwikkelde een plan voor een federale staatsconstructie van Indonesië. Het was niet slechts een strategische oplossing om de invloed van de Republiek in te dammen, maar ook diepgeworteld in vooroorlogse Nederlandse opvattingen over de grote diversiteit van Indonesië en het belang van regionale autonomie.³ Uiteraard ervoeren Republikeinse nationalistinnen dit als een verdeel-en-heerspolitiek, wat het in essentie ook was.⁴ Het maakte de verhouding tot de Republiek buitengewoon ingewikkeld.

Van Mook was bereid militaire middelen in te zetten om de Nederlandse belangen en zijn staatkundige plannen veilig te stellen en gaf zijn goedkeuring aan grootscheepse zuiveringsacties, inclusief de inzet van het Depot Speciale Troepen in Zuid-Sulawesi eind 1946. Tijdens de conferentie in Denpasar in december 1946, waar de deelstaat Oost-Indonesië werd opgericht, verkondigde hij dat de bestrijding van terreurgroepen noodzakelijk was om een werkelijke democratie mogelijk te maken.⁵ Ook in de aanloop van Operatie Product, de grootscheepse aanval op het Republikeins gebied in juli 1947, toonde Van Mook zich strijdlustig. In een brief aan zijn vriend Johann Logemann, oud-minister van Overzeese Gebiedsdelen en inmiddels hoogleraar staatsrecht in Leiden, betoogde Van Mook dat ‘de factoren van bederf in Djokja’ steeds sterker waren geworden. In de eerste helft van 1947 was ‘de terreur in het republikeinse gebied gesystematiseerd’, zo schreef hij. Een krachtig herstel van ‘eenigszins geregelde toestanden, in onderlinge samenwerking’ moest het begin zijn van iedere reconstructie. Hij verweet de Republikeinse top dat deze zich daar nooit

De openingsbijeenkomst van de Malino-conferentie in Zuid-Sulawesi, 16 juli 1946. Achter de tafel: P.J. Koets (chef-kabinet van de luitenant-gouverneur-generaal), H.J. van Mook, W. Hoven (directeur departement van Binnenlands Bestuur) en C.J.H.R. de Waal (plaatsvervangend algemeen regeringscommissaris). Bron: UBL, KITLV, inv.nr. 157702.

sterk voor had gemaakt. Er spreekt dedain uit zijn mening over de Republikeinse leiders: premier Amir Sjarifoeddin noemde hij eerzuchtig en een verrader, en Soedirman (opperbevelhebber) en A.K. Gani (vicepremier) waren corrupte 'schurkjes'. Er 'moest een einde komen aan het schieten, moorden en branden'.⁶

Van Mook verwoordde ongetwijfeld de gevoelens van de meeste bestuurders. Hij kon bij de meeste ambtenaren op bewondering en goodwill rekenen, mede dankzij zijn informele omgangsvormen en grote kennis van Indonesië. Ook zijn houding tegenover de Nederlandse politiek nam veel ambtenaren voor hem in.⁷ Hij vertegenwoordigde de algemene ergernis onder de ambtelijke elite over de Nederlandse politieke onstandvastigheid.⁸ Ondanks zijn amicale houding tegenover zijn medewerkers nam hij de belangrijkste beslissingen alleen. De raad van departementshoofden bood doorgaans weinig weerstand. Vergaderingen waren kort en zakelijk.

In vrij technische beleidszaken werden de beslissingen in deze raad collegiaal genomen, maar in meer politieke kwesties opereerde Van Mook nogal geïsoleerd.⁹ Hij had een kleine kring van vertrouwelingen om zich heen verzameld, zoals zijn adviseur Abdulkadir Widjojoatmodjo en de chef van zijn kabinet P.J. Koets, mannen die hem op handen droegen en die hem altijd trouw zijn gebleven. Volgens jhr. H.F.L.K. van Vredenburg, gezant van het ministerie van Buitenlandse Zaken en onderhandelaar voor de Nederlandse regering, behoorden ook de directeur van Algemene Zaken Pieter Idenburg en het hoofd van de Algemene Secretarie Karel Verboeket tot Van Mooks inner circle, die zich elke dag voor de lunch in de werkkamer van de landvoogd verzamelde om de gebeurtenissen van de dag door te nemen.¹⁰ Dan was er nog de 'lagere adel', in de termen van Van Vredenburg, bestaande uit adviseur Carel de Villeneuve en enkele hoge ambtenaren van de Algemene Secretarie, zoals eerste gouvernementssecretaris Eric van Boetzelaer en de secretarissen J.G. Kist en E. Schokker. Ook Spoor was een geregelde gast.

Al was Van Mook opperbevelhebber van de strijdkrachten in Indonesië en was hij overtuigd van het nut van militair ingrijpen, hij lijkt zich niet intensief met legerzaken bemoeid te hebben. Kolonel De Vries, de territoriaal commandant van Borneo en de Grote Oost ten tijde van de Zuid-Celebes-affaire, zou later voor de parlementaire enquêtecommissie verklaren dat Van Mook eigenlijk weinig moest hebben van militaire zaken. Die afstandelijkheid had ook een formele basis. Bij de reorganisatie van het leger begin 1946 was afgesproken dat Van Mook met de legercommandant het strategische beleid zou bepalen, maar zich niet zou bemoeien met tactische kwesties en de interne zaken van het leger.¹¹ Legercommandant Spoor had een grote autonomie, zowel in algemene tactische keuzes en besluiten om tot lokale acties over te gaan, als in de beoordeling van de procedures bij melding van overtredingen.

Van Mook had uiteraard goed door dat het legeroptreden op sommige plaatsen buitengewoon hard was en de (eigen) normen overschreed. Hij kreeg daarover informatie uit verschillende bronnen, zowel van plaatselijke ambtenaren als van de staf van de Algemene Secretarie en de procureur-generaal. Er is echter weinig van terug te zien in zijn correspondentie met vrienden en ministers in Nederland. Van Mook repte nauwelijks van het permanente militaire ingrijpen.

Op enkele uitzonderingen na nam Van Mook geen spontane actie op meldingen van overtredingen of misdaden. Die zag hij primair als een zaak

van het leger en de krijgswaarden. Wel moest hij reageren op vragen om informatie of acties van de minister wanneer er een kwestie in het parlement of de Nederlandse pers was gerezen. De landvoogd gaf dan opdracht aan Spoor onderzoek te doen. Bij andere signalen bleef hij doorgaans passief. Toen de Republikeinse delegatie bij de VN-Commissie van Goede Diensten begin februari 1948 meldde dat er in Karangjunti, tussen Cirebon en Tegal, 285 dorpelingen waren geëxecuteerd en in het naburig dorp Negla nog eens 27, leidde dat niet tot een schandaal en dus niet tot enige actie van de luitenant-gouverneur-generaal – hoewel de zaak ook in een groot aantal Nederlandse kranten terecht kwam.¹² Ook de Commissie van Goede Diensten zag overigens geen aanleiding tot nader onderzoek.¹³

Alleen in uitzonderlijke gevallen kwam Van Mook in actie om geweld te stoppen of te onderzoeken. In december 1946 kwamen hem berichten ter ore over de acties van Westerlings Depot Speciale Troepen (DST) in Zuid-Sulawesi. Omdat vertegenwoordigers uit Sulawesi de problemen aankaartten tijdens de conferentie in Denpasar, liet Van Mook zijn adviseur Sonda daeng Mattajang poolshoogte nemen. Sonda kwam met geruststellende berichten terug, maar in de maand erna kreeg Van Mook andermaal zorgwekkend nieuws, ditmaal uit de mond van Nadjamuddin daeng Malewa, de eerste premier van Oost-Indonesië, en van procureur-generaal Henk Felderhof. Hij weigerde, ongetwijfeld op advies van Felderhof, om de methoden van het DST te wettigen.¹⁴ Eind januari schreef hij aan directeur Algemene Zaken Idenburg en kabinetschef Koets dat het optreden van Westerling verwant was aan Duitse en Japanse methoden; het had 'slechts onder de meest dringende omstandigheden nog eenige verontschuldiging kunnen vinden'. Hij wilde dan ook zo snel mogelijk een einde maken aan het optreden.¹⁵ Toch duurde het nog enkele weken voordat Spoor de knoop doorhakte en de acties van het Depot liet stopzetten – direct na zijn terugkeer uit Nederland op 21 februari 1947. Kennelijk wilde Van Mook zich niet in de militaire gezagsverhoudingen mengen en nam hij enkele extra weken van contraterreur op de koop toe.

Ook in de Bondowoso-affaire in november 1947 greep Van Mook persoonlijk in. Door, al dan niet opzettelijke, nalatigheid van verantwoordelijke officieren van de Mariniersbrigade stierven 46 Indonesische gevangenen die van het Oost-Javaanse Bondowoso op transport waren gesteld naar Surabaya. Het is niet duidelijk of Van Mook al op de hoogte was, of dat hij het nieuws vernam uit een boos telegram van minister Jonkman, die het van het persbureau Aneta had vernomen.¹⁶ In elk geval zat Van Mook erbovenop.

Hij stuurde zijn adviseur Abdulkadir Widjoatmodjo met Spoor en de vertegenwoordiger van Buitenlandse Zaken Van Vredenburg naar Surabaya om de zaak te onderzoeken. Spoor gaf bij de bespreking aan dat zij waren uitgezonden teneinde stappen te ondernemen 'om dit ongeval buiten de politieke sfeer te houden.'¹⁷ Van Mook was echter wel gebrand op strafvervolging van de verantwoordelijken, dit in tegenstelling tot de commandant van de zeemacht Pinke, onder wiens bevel de Mariniersbrigade viel, die de zaak krijgstuuchtelijk wilde afdoen. Met de verslaglegging aan de minister hield Van Mooks bemoeienis op. Jonkman kon de Kamer inlichten dat er werk van de zaak werd gemaakt.

Een maand later, in december 1947, kwam premier Beel met de ministers Jonkman en Drees naar Batavia/Jakarta. Ze spraken daar met de bestuurlijke en militaire top. Een van de dingen die op tafel kwamen was het Nederlandse legergeweld. Jonkman wilde weten 'wat hij moet denken en moet zeggen over de incidentele verwickelingen, waar het leger af en toe in raakt, zoals bij de incidenten in Zuid-Celebes, bij het afmaken van gevangenen in Z. Preanger, bij het incident Bondowoso etc.'. Volgens de notulen van het overleg wees Jonkman er met klem op 'dat vooral de Zuid-Celebes-kwestie het parlement hoog zit' en dat hij zo volledig mogelijke inlichtingen wenste. Spoor antwoordde direct 'dat hij als commanderend generaal vaak harder tegen deze incidenten optreedt dan de krijgsraad'. Elke misdaad werd scherp onderzocht. De gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi waren niet 'symptomatisch'. Er 'heerste een dusdanige terreur, dat maar één antwoord mogelijk was: contra-terreur'. De ministers drongen aan op snelle en volledige duidelijkheid. Van Mook beloofde binnen enkele weken resultaten.¹⁸

Het gesprek legt de patronen bloot waaronder de geweldsschandalen geneutraliseerd werden. De politieke leiding in Den Haag was vooral bezorgd over hoe ze in het parlement verantwoording moest afleggen. De legercommandant wilde duidelijk maken dat het uitzonderingen betrof en dat hij streng tegen iedere misstand optrad. Van Mook hield zich ver van de zaken van het leger en beperkte zich tot zijn plicht om de minister te voorzien van informatie – die grotendeels door de legerstaf werd verschaft. Van Mook was wel degelijk op de hoogte van de details in deze kwesties en werkte mee om de schade voor het leger en de regering zo beperkt mogelijk te houden. Bovenal vermeed hij het om de legercommandant te overrulen. Niet alleen had Van Mook een groot belang bij het herstel van orde en gezag en het neerslaan van de opstand, maar ook gaf hij goede relaties met

het leger en met Den Haag prioriteit boven het lot en recht van Indonesiërs die slachtoffer werden van de oorlog. Er was bovendien in Indonesië geen persoon of instantie die Van Mook dwong zich tot het geweld te verhouden en in te grijpen.

AANVAL ALS OPLOSSING

Wat voor Van Mook gold, gold nog sterker voor de twee landvoogden die na hem aantraden. Van Mook werd op 1 november 1948 opgevolgd door Louis Beel, voormalig plaatsvervangend gemeentesecretaris van Eindhoven, minister van Binnenlandse Zaken en premier van het tweede naoorlogse kabinet. Als KVP-premier was hij al een fervent voorstander van militair ingrijpen en had hij geen enkele sympathie voor de Republiek of haar onafhankelijkheidsstreven. Hij was er tijdens zijn bezoek aan Indonesië in mei 1947 van overtuigd geraakt dat militaire actie noodzakelijk was.¹⁹ Ook was hij tijdens Operatie Product voorstander geweest van een 'doorstoot' naar Yogyakarta en had hij er bijna een kabinetscrisis voor overgehad.²⁰ Beel ging er geheel van uit dat het belangrijkste obstakel voor een oplossing de Republiek zelf was.

Deze overtuiging nam hij mee op zijn missie als landvoogd. Koud geland in Batavia in september 1948, voorafgaand aan zijn benoeming tot landvoogd, uitte Beel zich tegenover minister van Overzeese Gebiedsdelen Maan Sassen al in ultimatieve termen: Nederland moest een 'onverbidelijk standpunt' innemen en geen tijd verdoen om met de regering in Yogyakarta tot een akkoord te komen.²¹ Hij benadrukte de moordpartijen, ontvoeringen, infiltraties en bestandsschendingen door Republikeinse troepen en spoorde Den Haag aan militaire actie te starten: 'het is nu of nooit.'²² Hij werd hierin volledig gesteund door de legercommandant. Hij hekelde de tegenwerking door de Republikeinse regering, de toenemende infiltraties en het oprukkende communisme. Volgens Beel was een militaire aanval de enige oplossing. Die zou door tegenstand van de Good Offices Committee en interne strubbelingen in het kabinet-Drees nog drie maanden op zich laten wachten.

Beel mag de gevoelens van velen in de kolonie hebben vertegenwoordigd, maar hij genereerde er niet veel liefde. Volgens een enquête die historicus G.C. Zijlmans dertig jaar later onder 122 oud-bestuursambtenaren afnam, bleek dat 83 procent positief over Van Mook oordeelde en slechts 15 procent over Beel.²³ Volgens assistent-resident P.A. Lanting was Beel 'geen licht'.²⁴ Assistent-resident W.C. Schroevers vond hem 'niet zo geweldig'.²⁵ Beel werd

gezien als een Hollandse politicus, geen Indische bestuursambtenaar als Van Mook. H.N. Boon, politiek adviseur van Van Mook, merkte later op dat Beel 'uitsluitend belangstelling had voor wat ze er in Nederland van zouden denken.'²⁶ 'Indonesië bleef hem vreemd' constateerde ook zijn biograaf Lambert Giebels.²⁷ Beel zelf formuleerde het verschil met zijn voorganger anders: hij vond dat Van Mook 'zich niet in de eerste plaats Nederlander' voelde.²⁸ Veel meer dan Van Mook hechtte Beel aan protocol. Hij kleepte zich formeler dan Van Mook, die er vaak uitzag of hij op vlinderexpeditie ging, en gebruikte zijn maaltijden alleen, terwijl Van Mook altijd gezamenlijk met zijn staf at.²⁹ Beel karakteriseerde zijn positie in het paleis in een brief aan zijn familie als 'eenzaam'.³⁰ Hij zocht ook geen contact met het Indische bedrijfsleven en was nooit in de sociëteit te vinden.³¹

Als hoge vertegenwoordiger van de Kroon, de nieuwe benaming van de landvoogd, bleef Beel toewerken naar een militaire actie die een einde aan de Republiek moest maken. Tijdens de gespannen dagen voor Operatie Kraai nam Beel helemaal het militaire verhaal van Spoor en zijn staf over dat een aanval geen uitstel duldde. In een persoonlijk bericht aan minister Sassen op 15 november 1948 schreef hij dat de stemming onder de soldaten steeds verder achteruitging en dat zelfs ambtenaren, werknemers op de ondernemingen en vakbondsleden slechts 'met veel moeite' rustig gehouden konden worden.³² Dit waren bij uitstek geluiden die ook de legercommandant liet horen. Meer dan Van Mook trok Beel met generaal Spoor op en liet hij zich door diens adviezen leiden, ook in zijn communicatie met Den Haag.³³ Hij lijkt sterk onder de indruk van de flinke persoonlijkheid van Spoor te zijn geweest en leunde zwaar op diens inzichten. Spoors weduwe Mans Spoor-Dijkema schreef in haar memoires dat Beel om de haverklap opbelde, 'soms 's avonds laat nog', om Spoors adviezen te vernemen.³⁴ Deze schroomde dan ook niet om Beel uitgebreide traktaten te sturen over het te volgen 'militair-politieke' beleid.³⁵

Beel bleef in de maanden na Operatie Kraai, geheel in lijn met de militaire bevelhebbers, de noodzaak van voortgaande zuiveringen benadrukken.³⁶ Daarmee legitimeerde hij de harde contraguerrilla van het KNIL en de KL in de laatste fase van de oorlog. Beel heeft nooit uit zichzelf aangedrongen op onderzoek naar misdragingen van militairen, maar alleen op verzoek uit Den Haag. En dat terwijl onder zijn bewind, dat gedeeltelijk samenviel met de dramatische periode na het tweede offensief, het geweld exponentieel toenam en er meer slachtoffers vielen en vermoedelijk meer misdaden plaatsvonden dan op enig moment tevoren.³⁷

Toch kon de hoge vertegenwoordiger zich niet onttrekken aan de geweldsproblematiek. De minister van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag riep hem herhaaldelijk ter verantwoording als er een schandaal dreigde. In de Nederlandse pers verschenen steeds meer brieven van militairen en andere getuigen die de ministers – tot februari 1949 de KVP'er Maan Sassen, daarna zijn partijgenoot Johan van Maarseveen – noopten die kwesties in Indonesië te laten onderzoeken. De eerste zaak kwam in januari, toen de minister uit 'volstrekt betrouwbaar geachte bron' berichten kreeg over martelmethoden in Indonesië en *De Waarheid* een brief citeerde over het platbranden van kampongs en foltering met elektrische stroom.³⁸ Onderzoek bij de betrokken eenheid wees uit dat de martelingen niet konden worden bevestigd, maar de kampongsbrand wel. Die was volgens Spoor noodzakelijk omdat de bevolking geen gehoor had gegeven aan het bevel om de huizen af te breken om het gebied onbewoonbaar te maken voor bendes. De legercommandant adviseerde Beel om de minister in deze termen te antwoorden en leverde voor het gemak van de landvoogd al een conceptbrief.³⁹

Beel liet ook onderzoek doen naar het geval van een wraakactie van het Korps Speciale Troepen op dorpen bij Sukabumi, waar een Rode Kruiswagen op een mijn was gereden en Nederlandse troepen als wraakneming tientallen doden hadden gemaakt en huizen in brand hadden gestoken.⁴⁰ Ambtenaren klaagden bij het staatshoofd (de *wali negara*) van de deelstaat Pasundan, die de HVK verwittigde. Op 19 maart, bijna twee maanden na de gebeurtenissen, verzocht Beel aan Spoor om een onderzoek in te stellen.⁴¹ De directeur van het kabinet van de landvoogd, Koets, had hierop aangedrongen, omdat er zelden dergelijke nauwkeurig omschreven klachten van 'vermeend [dit woord was er later tussengevoegd] wreed en onmenselijk optreden' werden ontvangen.⁴² Spoor reageerde een maand later. Hij refereerde aan een verslag van de territoriaal-tevens-troepencommandant van West-Java, generaal-majoor Edu Engles, die beweerde dat 'er geen sprake is geweest van een rechteloze en redeloze wraakuitoefening op de onschuldige bevolking', maar van zuiveringsacties op dorpen waar bendes hun hoofdkwartieren hadden. Hij betreurde dat er veel slachtoffers waren gevallen, die het gevolg waren van 'een gebrek aan begrip over en weer tussen de plaatselijke militaire macht en de bevolking van de bovengenoemde kampongs, zonder dat aan een van beide zijden fouten aanwijsbaar zijn'. Hij zegde toe alles in het werk te stellen om een herhaling te voorkomen.⁴³ Spoor was hier tevreden mee en stelde voor de zaak verder

te laten rusten.⁴⁴ Ook Beel nam er kennelijk genoeg mee. Deze zaak was niet in Nederland terechtgekomen. Er was dus geen politiek-bestuurlijke noodzaak om recht te doen.

Beel nam overigens niet alles van de legercommandant voor zoete koek aan. Op 23 maart 1949 wees hij Spoor erop dat niet alle klachten als anonieme zwartmakerij opzij konden worden geschoven.⁴⁵ Waar de legercommandant zijn leger zo veel mogelijk trachtte te vrijwaren van de demotiverende en ontregelende effecten van strafrechtelijk onderzoek, was de landvoogd toch wat meer begaan met de rechtsprincipes, vooral onder druk van Den Haag. Hoe dan ook werden de meeste initiatieven om het geweld te onderzoeken in de boezem van het leger gesmoord en heeft Beel daar geen punt van gemaakt. Ook Beel heeft geen prioriteit gegeven aan de klachten.

Beel gooide op 19 mei 1949 de handdoek in de ring. Na zijn ontslag veranderde er echter niets in de opstelling van het opperbestuur tegenover misdaden van het leger. De laatste chef van de kolonie, Tony Lovink, was voor de oorlog hoofd van de Dienst der Oost-Aziatische Zaken geweest en was in de oorlogsjaren via diplomatieke posten in Australië, Londen, China en de Sovjet-Unie in 1948 op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag terechtgekomen. Daar had hij zich herhaaldelijk als voorstander van hard optreden laten kennen.⁴⁶ Net als Beel hechtte Lovink aan protocol. Volgens zijn secretaresse, Ellen van Marle, die uitgebreid aan haar ouders in Nederland schreef, dienden mannen op het paleis in jas en das te verschijnen – een groot verschil met de dagen van Van Mook. ‘Vooral bij de inlander maakt dat diepe indruk,’ aldus Van Marle.⁴⁷ Het oorlogsgeweld was ver weg. In juli 1949 schreef ze aan haar moeder: ‘Het is toch wel heerlijk, dat ik hier alleen maar met het goede soort inlanders te maken heb, want zowel de baboe’s als de djongossen zijn nog van het oude stempel en je merkt hier niets van het felle gedoe buiten.’⁴⁸ Hoe representatief haar wereldbeeld was, is niet te zeggen, maar er spreekt weinig ontzag of begrip uit voor de Indonesische Republikeinen en hun strijd om onafhankelijkheid.

Lovink voelde zich niet geroepen om in het herfsttij van het Nederlandse bestuur over Indonesië schoon schip onder zijn militairen te maken. Zijn korte bestuursperiode werd opgeslokt door de geleidelijke terugtrekking van Nederlandse troepen, het staakt-het-vuren van 11 augustus 1949, de onderhandelingen in Den Haag en de soevereiniteitsoverdracht. Net zomin als zijn voorgangers zette hij de bevelhebbers onder druk om de vaak slepende onderzoeken naar militaire misdragingen voortvarend door te zetten. Zijn argumentatie en bewoordingen verraden een sterke identificatie met het mi-

litaire discours. Hij onderhield een nauwe band met Spoors opvolger Buurman van Vreeden – ze waren in hun jeugd klasgenoten geweest.⁴⁹ Lovink betrok de generaal bij veel beleidszaken en besprak met hem de correspondentie met Den Haag.

Lovink deelde met Buurman van Vreeden een weinig flatteus beeld van de Republikeinse tegenstanders. Net als de legercommandant was hij nogal gefrustreerd over de manier waarop het Republikeinse leger zich na de terugkeer van de Republiek naar Yogyakarta en de wapenstilstand als overwinnaar opstelde en anticipeerde op de machtsoverdracht. Bovendien maakten Republikeinse troepen zich veelvuldig schuldig aan grof geweld. Ze waren volgens Lovink ongedisciplineerd, werden slecht geleid en bevatten veel ‘op rampok beluste individuen’. Ook liet Lovink zien dat zijn vooroorlogse racistische denkbeelden nog intact waren, want hij meende dat de Indonesiërs – overigens ook in Nederlandse dienst – ‘eerder geneigd zijn tot wreedheid dan de Nederlandse soldaat’. Hij noemde die eigenschap inherent aan de ‘volksaard – of zou ik hier moeten spreken van een raseigenschap?’⁵⁰

Lovink ontkende het geweld van Nederlandse kant niet – dat kon ook niet, in het licht van de vele onthullingen – maar hij legitimeerde het door de terreur van de tegenstander te benadrukken en stelde de Nederlandse misdaden als incidenteel voor.⁵¹ Hij benadrukte de zelfbeheersing van de Nederlandse troepen en het ingrijpen van de legerleiding bij mogelijke misstanden. Hij zag geen enkel belang in een volledige opening van zaken en juridisch onderzoek en bemoeilijkte dus het proces van verantwoording van zijn minister aan de Nederlandse volksvertegenwoordiging. Formeel was dit volgens hem een zaak van het leger en van justitie in Indonesië, dus van de krijgsraden en rechtbanken, in hoogste instantie van de legercommandant en de procureur-generaal. De landvoogd accepteerde de gang van zaken waarin het onderzoek en de vervolging van evidente misstanden doodliep.

Lovink verzette zich tegen een onafhankelijk onderzoek naar geweldadaden, zoals het PvdA-Kamerlid Frans Goedhart had voorgesteld (zie ook hoofdstuk 10). Wel kwamen er drie juristen, C. van Rij, W.J.H. Stam en F.A. Groeninx van Zoelen, naar Indonesië die een aantal gevallen van excessief geweld nog eens tegen het licht moesten houden.⁵² Door te concentreren op ‘excessen’ werd de kwestie van geweld juridisch versmald tot een handvol schandaalgevallen. Lovink gaf, net zomin als zijn voorganger, prioriteit aan het onderzoek en de berechting van mogelijke oorlogsmisdaden, terwijl de signalen juist in deze maanden overweldigend waren dat er

op veel plaatsen dingen gebeurden die tegen het oorlogsrecht en de militaire regels ingingen.

De ene landvoogd was natuurlijk de andere niet, maar we zien wel duidelijke patronen in hun omgang met de kwesties van (mogelijke) oorlogsmisdaden en ander grensoverschrijdend geweld. In de eerste plaats hadden de drie landvoogden gemeen dat ze de oorlogvoering en de politieke strategie voorrang gaven boven het recht. Helemaal verrassend is dat niet. De politieke en militaire problemen waren immens, de verhouding tot de deelstaten was ingewikkeld en de relatie met Den Haag was regelmatig gespannen. Het primaire doel was om greep te houden op de losmaking van Indonesië, de Nederlandse belangen in Indonesië te bewaken en het toekomstige Indonesië naar Nederlands inzicht vorm te geven. Ze probeerden de schandalen die bovenkwamen uit de politiek en de openbaarheid te houden. Hierbij leunden ze sterk op de verklaringen die het leger en vooral de legercommandant hun aanreikten. Slechts in uiterste gevallen, zoals bij de massa-executies in Zuid-Sulawesi en de Bondowoso-zaak, grepen ze persoonlijk in. In hun communicaties vinden we nauwelijks een veroordeling van of zelfs maar twijfel over het niveau van het toegepaste geweld. Eenmaal besloten tot militair ingrijpen, accepteerden ze kennelijk dat er zaken 'misgingen', maar tegenover de minister van Overzeese Gebiedsdelen hielden ze consequent vol dat de misdaden uitzonderingen waren en dat de legerleiding strikte instructies uitvaardigde ter bestrijding van 'excessen'. In navolging van de militaire framing criminaliseerden de opeenvolgende landvoogden het optreden van de TNI en schilderden ze de Republikeinse troepen af als misdadige of terroristische bendes, hetgeen de harde contraterreur legitimeerde.

BATAVIASE KRINGEN

De landvoogden stonden niet alleen. Ze leunden op een kring van trouwe medewerkers en een loyaal ambtenarenapparaat. Deze bestuurders hadden een sterk esprit de corps, niet alleen omdat ze in de bestuursopleiding dezelfde waarden hadden meegekregen, maar ook omdat ze collectief het gevoel hadden in hetzelfde schuitje te zitten. Er was in het ambtenarenkorps een grote mate van loyaliteit jegens de meerderen en aan de grondbeginselen van een verlicht koloniaal bestuur. Dat wil overigens niet zeggen dat ze allen hetzelfde dachten over het conflict met de Republiek of over het militaire ingrijpen.

Er liepen juist in de hoogste kringen vrij veel mensen rond met een zekere sympathie voor de Republiek en het Indonesische onafhankelijk-

heidsstreven.⁵³ Een van de meest uitgesproken pro-Republikeinse bestuurders was Peter John (voor vrienden PÉJÉ) Koets. Hij was voor de oorlog in Nederlands-Indië docent klassieke talen en ambtenaar op het departement van Onderwijs geweest, en redacteur van, naar koloniale begrippen, progressieve tijdschriften als *Kritiek en Opbouw* en *De Fakkel*. Hij werd chef-kabinet van Van Mook, en werd een van de belangrijkste adviseurs van Van Mook en later van Beel.⁵⁴ Misschien was Koets wel Van Mooks nauwste vriend en medestander.⁵⁵ Hij noemde zich later, na het vertrek van zijn chef, niet voor niets ‘een van Mokiaan’.⁵⁶ De twee deelden behalve een groot intellect ook eenzelfde visie op de toekomst van Indonesië, al was Koets wat principiëler in zijn houding tegenover het Indonesische vrijheidsstreven. Hij zei ooit van zichzelf dat hij was gevormd door de Veertien Punten van Woodrow Wilson – waaronder het principe van zelfbeschikking – en had tijdens een vooroorlogs verblijf in Londen contact onderhouden met Indiase nationalisten.⁵⁷ Ook tijdens de revolutie beoogde hij, zo schreef hij aan een vriend bij Buitenlandse Zaken, een ‘breuk met ieder kolonialisme’.⁵⁸

Koets had als een van de weinigen goede contacten in intellectuele Indonesische kringen. Hij was bevriend met enkele hooggeplaatste Republikeinen, onder wie de door Van Mook zo verfoeide Amir Sjarifoeddin, met wie Koets voor de oorlog al in *Kritiek en Opbouw* had samengewerkt en die tussen juli 1947 en eind januari 1948 premier van de Indonesische Republiek was. Dergelijke banden waren uitzonderlijk, want er waren in het Bataviase opperbestuur niet veel Nederlanders met goede contacten met Republikeinen – een gevolg van de diepe scheiding van sferen onder de koloniale bezetting en tekenend voor de geslotenheid van de Nederlandse bestuurselite.

Schermerhorn noemde Koets ‘de enige werkelijk zelfstandige geest’ in de kring rond Van Mook.⁵⁹ Toen de redacteur van *Het Parool* en PvdA-Tweede Kamerlid Frans Goedhart in augustus 1946 als eerste Nederlander in de Republiek een kijkje had genomen en met positieve verhalen terugkeerde, besloot Koets om ook eens – informeel – zijn licht in Yogyakarta op te steken. Hij deed bijna enthousiast verslag van wat hij er had aangetroffen. Zo meldde hij dat in de Republiek ‘een evenwichtstoestand van recht en orde tot stand was gebracht’. De voedselsituatie was er voldoende.⁶⁰ Volgens hem was ‘overal duidelijk voelbaar, dat de bevolking een sterk ontwikkeld gevoel van eigen menselijke waardigheid heeft gekregen’. Hij was getuige van ‘een geestelijke wedergeboorte’. Hij observeerde ook dat de meeste In-

donesiërs achter de Republiek stonden.⁶¹ Deze visie op de Republiek kwam in Batavia als een openbaring.⁶² Toch leidde het niet tot een principiële verandering van houding jegens de Republiek.

Hoewel hij als zeer progressief en als Republikeinenvriend te boek stond, steunde Koets wel geheel loyaal het Nederlandse beleid. Begin juli 1947 schreef hij aan zijn vriend Amir Sjarifoeddin, net benoemd tot premier van de Republiek, dat hij overtuigd was 'dat zowel jij als ik de toekomst van dit land in grote lijnen op dezelfde wijze zien: een vrij, welvarend, sociaalvoelend land dat banden blijft onderhouden met mijn eigen land, in ons beider belang'.⁶³ Altijd weer dat laatste, en laat nu juist dat Nederlandse belang de blokkade voor de meer principiële Republikeinen te hebben gevormd. Ofschoon Koets zich inzette om tot een akkoord met de Republiek te komen, raakte ook hij gedesillusioneerd door de onwil van Yogyakarta om eendrachtig vorm te geven aan de door Nederland gewenste uitvoering van Linggarjati. In juli 1947 ging hij, net als Van Mook en Schermerhorn, akkoord met het militaire ingrijpen, als in hun optiek uiterste en enig overgebleven middel. In december 1948, voor Operatie Kraai losbarste, toonde hij zich overtuigd dat de eerdere offensieven hun nut hadden bewezen: 'de reconstructie van dit land in de ruimste zin' was alleen mogelijk geweest door het militaire ingrijpen. Hij zou dan ook opnieuw instemmen met een tweede groot offensief. '[Ik ben] evenals verleden jaar volkomen bereid om het gebruik van geweld bij een poging tot oplossing te aanvaarden, zoodra ik geheel en al ervan overtuigd ben, dat geen andere uitweg ons is gelaten'.⁶⁴

Ondanks zijn steun aan de militaire operaties liet Koets zich herhaaldelijk kritisch uit over het optreden van het leger, de rapportages van de legercommandant en de verhulling van misdaden. In maart 1949 schreef hij een memorandum aan de hoge vertegenwoordiger van de Kroon, Beel, getiteld 'Romantiek in onze berichtgeving'.⁶⁵ Daarin keerde hij zich fel tegen de verslaglegging van de legercommandant in zijn wekelijkse 'Beoordeling van de Toestand'. Koets nam een 'romantische neiging tot overdrijving, tot gebruik van schelle kleuren' waar. Volgens Koets had Spoor een 'neiging om de werkelijkheid te ontvluchten'. Ook laakte Koets de manier waarop Spoor ontkende hoe diep de Republikeinse nationale gevoelens bij de bevolking waren.

Als directeur van het kabinet wist Koets uiteraard van de gewelddadigheden die werden gerapporteerd of publiek waren gemaakt.⁶⁶ In maart 1949, toen de berichten over hard optreden van Nederlandse militairen in de me-

dia en het parlement de ronde gingen doen, benadrukte Koets bij de landvoogd dat onderzoek naar het 'vermeend wreed en onmenselijk optreden' nodig was – al was het maar om ze te ontkrachten, voegde hij er diplomatiek aan toe.⁶⁷ We kennen Beels reactie niet, maar er werd geen gevolg aan gegeven.

Met zijn speldenprikken over de berichtgeving van het leger bleef hij binnen de lijnen van zijn functie. Koets' houding bleef loyaal en ambtelijk. Hij mengde zich niet intensief in militaire zaken. Bovenal achtte hij het legeroptreden noodzakelijk om een ordelijk bestuur te kunnen garanderen. Begin 1949 schreef Koets ook een andere lange nota, getiteld 'Ontstellende en zorgwekkende wandaden,' waarschijnlijk bestemd voor Beel.⁶⁸ Het stuk gaat niet over Nederlandse gewelddaden, maar reflecteert op het revolutionaire geweld. Het optreden van het Nederlandse leger kreeg in deze nota slechts lof. Zijn houding lijkt uiteindelijk toch gekenmerkt door een respect voor de taak waar de militairen voor stonden. Zoals zoveel andere bestuurders zag Koets dat er zonder optreden van het leger niet aan besturen gedacht kon worden. Waar hij wel een eigen geluid liet horen, was in zijn herhaalde oproep om de Republikeinse leiders bij de staatsopbouw te betrekken om 'verder afglijden in de chaos' te voorkomen.

Naast Koets waren er in de ambtelijke top in Batavia/Jakarta ook anderen te vinden die zich met de Indonesische wens tot onafhankelijkheid konden identificeren. Onder hen waren ook stafleden van de Commissie-Generaal, die in september 1946 door de regering naar Indonesië was gestuurd om met Van Mook de onderhandelingen met de Republiek te voeren. Voorzitter was oud-premier Willem Schermerhorn, die welwillend tegenover het onafhankelijkheidsstreven stond, maar wel binnen de lijnen door Nederland getekend. Zijn stafleden Piet Sanders en Ivo Samkalden hadden uitgesproken sympathieën voor de Republiek. Zeker Ivo Samkalden, die voor de Japanse inval als ambtenaar in Indië had gewerkt en voor de Commissie-Generaal de public relations verzorgde, had veel goede contacten in Republikeinse kringen. Net als Piet Sanders zou hij tot het einde strijden om een grootschalig Nederlands offensief te vermijden.⁶⁹ Overigens werden ze zozeer door de verwickelingen van de Commissie-Generaal met het Indische bestuur, de Republiek en Den Haag opgeslokt dat zij zich nauwelijks met het legeroptreden hebben ingelaten.

Iemand in de kringen rond Van Mook met evenzeer uitgesproken sympathieën was Pieter Idenburg, die Koets' voorganger was geweest als directeur van het kabinet van de luitenant-gouverneur-generaal en in september 1946

directeur-generaal van Algemene Zaken werd. Hij gold als een pro-Republikein. Hij sprak zich uit voor het Indonesische zelfbeschikkingsrecht en was een groot voorstander van de overeenkomst van Linggarjati. Volgens Daniël van der Meulen, die in die tijd voor de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) werkte, wist Idenburg beter dan Van Mook wat er bij de Indonesiërs leefde en was hij er voorstander van de nationalistische zelfverantwoordelijkheid te geven.⁷⁰ Toch was Idenburg niet gespeend van het essentialistische denken van zijn tijd. In een verslag van een reis naar Yogyakarta, in mei 1947, grossierde Idenburg in de oriëntalistische beelden van de Yogyase politiek. Zo zag hij de Republiek als een 'masker', een 'Javaansch verschijnsel'.⁷¹ Men kopieerde er 'Westersche organisatievormen', en pretendeerde meer eenheid dan er in werkelijkheid was – volgens Idenburg een staaltje van Javaans-hindoeïstisch syncretisme. Overigens werd er tijdens zijn bezoeken aan Republikeinse hoogwaardigheidsbekleders, onder wie de president, over geweld niet gesproken, al kaartte hij wel de voorbereidingen van de vernielingstactiek van de Republiek aan.

Net als Koets zou Idenburg in de loop van 1947 steeds meer teleurgesteld raken in de houding van de Republiek en uiteindelijk Operatie Product steunen.⁷² Idenburg schreef enkele weken na de start van 'Product' dat het bezette gebied gezuiverd en bestuurd moest worden, desnoods 'met de grootste hardheid'. Als de bevolking niet mee wilde werken door inlichtingen over de vijand te verstrekken, dan moest er desnoods keihard worden opgetreden. Idenburg noemde dit niet aangenaam, 'maar het lijkt in dit uitgestrekte gebied de eenige manier om op korten termijn de bendes te localiseren en te vernietigen'.⁷³ In een memorandum in september 1947 schreef Idenburg een buitengewoon negatief beeld van de Republiek: ze was ondemocratisch – een interessante opmerking voor iemand die de koloniale staat diende – en incorporeerde 'de meest misdadige van [de] onregelmatige strijdkrachten'. Volgens Idenburg vormden zich in Indonesië van oudsher bij enige gezagsonzekerheid meteen bendes 'met een zuiver misdadige doelstelling'.⁷⁴ Nu was dit niet helemaal onwaar, maar de gevolgtrekking dat er dan maar op geslagen moest worden en de ontkenning dat Nederland een rol had in het ontstaan en aanblazen van het geweld maakten van hem uiteindelijk een representant van de Nederlandse overtuiging van het eigen gelijk.

Eenzelfde route van hoop naar ontgoocheling bewandelde Carel de Villedeneuve, oud-voorzitter van de Indische Ondernemersbond en in de revolutietijd adviseur van de luitenant-gouverneur-generaal. In oktober 1946 ver-

telde De Villeneuve tegen *Het Vrije Volk* dat men in ondernemerskringen ‘in het algemeen niet vastzit aan het Indië-in-de-oude-stijl’ en men gemakkelijk geneigd was het nieuwe te accepteren.⁷⁵ Toch steunde ook hij in juli 1947 de militaire actie. Later in de oorlog keerde hij zich af van de Nederlandse halsstarrigheid. In maart 1949 schreef De Villeneuve, die zich een ‘mopperende backbencher’ noemde, aan zijn vriend Koets dat de Nederlandse gemeenschap ‘goeddeels in een Harmonie-droomwereld’ leefde. ‘*Wij* zien het ontwikkelingsproces van Indonesië vrijwel uitsluitend in het straatje Den Haag-Batavia en zijn dan geërgerd wanneer Indonesië zelf, en met haar de wereld-opinie, dat straatje maar van betrekkelijke waarde acht. [...] Ons standpunt is tot nu toe geweest: *wij* hebben gelijk, *wij* willen het beste, het is *onze* uitsluitende verantwoordelijkheid en een ieder die hier niet mee eens is, kan doodwaaien, of zou dit althans moeten doen.’⁷⁶

Er waren dus wel degelijk kritische stemmen in de ambtelijke top in Batavia/Jakarta. Toch zouden Koets, Idenburg, De Villeneuve, ondanks hun begrip voor de Republiek en het principe van zelfbeschikking, in juli 1947 zwichten voor de druk om de patstelling tussen Nederland en de Republiek met militaire middelen te doorbreken. De voorzitter van de Commissie-Generaal, Willem Schermerhorn, achtte ‘de gehele top rondom Van Mook’ vanwege zijn oorlogszucht ongeschikt om de toekomst met de Republiek vorm te geven.⁷⁷ Toch was ook Schermerhorn niet principieel tegen militair ingrijpen. In oktober 1946 sprak hij zelfs de hoop uit dat de Engelsen, als er geen wapenstilstand gesloten kon worden, een militaire actie zouden inzetten, omdat ‘de militaire heeren van de T.R.I. dan ontdekken, dat zij niet ongestraft de zaak op sleptouw kunnen houden.’⁷⁸ In november had hij er geen bezwaar tegen ‘wanneer onze soldaten eens duidelijke taal laten hooren.’⁷⁹ Eenmaal op de weg van Linggarjati was hij echter wel huiverig om verdere militaire bezetting door te zetten. Het onderhandelingsproces kreeg voor hem voorrang.⁸⁰ Pas laat verliet hij die houding, toen het hele Bataviase establishment al de draai naar een grootschalig offensief had gemaakt. Ook Schermerhorn meende in juli 1947 dat de Republiek in handen van ‘extremisten’ was gekomen.

Schermerhorn kreeg tijdens zijn verblijf in Indonesië herhaaldelijk informatie over geweld van Nederlandse troepen. Halverwege februari 1947 sleepte journalist en Kamerlid Frans Goedhart, opnieuw op reis in Indonesië, een soldaat mee naar Schermerhorn, om hem te vertellen ‘over de methoden, die door onze troepen, althans in groote meerderheid, worden toegepast’. In Schermerhorns dagboek kwam het zo terecht:

Gevangenen mishandelen en dan ten slotte afmaken na het verhoor wordt als vrij normaal beschouwd onder het motto dat dit allemaal rampokkers zijn, tegen wie alles is geoorloofd. De waterproef toepassen in den vorm van den mond vol papier proppen, daar water op laten druppelen, zoodat dit papier zwelt, is ook geen zeldzaamheid. Een luitenant, die deze methoden weigert en zijn gevangenen uitlevert aan de officieele crimineele instanties, voor zoover zij daarvoor in aanmerking komen, is in den geheelen omtrek bekend onder den naam van 'de ethische'. Zooiets spreekt op zichzelf reeds boekdeelen.⁸¹

Schermerhorn lijkt niets met de informatie over dergelijk geweld te hebben gedaan, hoewel het voor de Nederlandse rechtsnormen misdaden betrof. Hoewel hij er in zijn dagboek nog wel kort op terugkwam, repte hij er in zijn correspondentie verder niet van.⁸²

Het bleef niet bij deze ene openbaring. In mei 1947 sprak Schermerhorn enkele keren met zijn partijgenoot Nico Palar, toen nog PvdA-Kamerlid, die op oriëntatiereis in Indonesië was en ook in Makassar was geweest. Palar waarschuwde dat het militaire optreden veel kwaad bloed in Zuid-Sulawesi had gezet. Schermerhorn wees er Palar op dat de Republiek dan eerst maar eens moest ophouden met 'het geknoei van infiltraties'. Ging ze toch op deze voet door, 'dan blijft het hard tegen hard'.⁸³ Hij rechtvaardigde het geweld als antwoord op Republikeinse ongehoorzaamheid. Terreur was volgens hem alleen met tegenterreur te onderdrukken, 'zoals op Zuid-Celebes is gebeken'.⁸⁴ Hij schuwde het militaire antwoord dus niet, en vergoelijkte het optreden vanuit politieke noodzaak.

Biograaf Herman Langeveld ziet in Schermerhorns tweeslachtige houding jegens het geweld een vorm van disharmonie of onevenwichtigheid.⁸⁵ Maar uitzonderlijk was dat niet. Op een enkele uitzondering na – met name Schermerhorns stafleden Piet Sanders en Ivo Samkalden – steunden alle Nederlanders in Batavia/Jakarta de militaire offensieven, zij het in verschillende gradaties van overtuiging of wanhoop. Onder grote delen van de Nederlandse gemeenschap heerste een oorlogsstemming, een soort van opluchting om een beslissing te kunnen forceren.⁸⁶

De oorlogsstemming en geweldstolerantie in Nederlandse bestuurskringen kwamen voort uit plichtsgevoel jegens de eigen taak en het land dat ze dachten te dienen. Het Nederlandse discours was doordrongen van de gedachte dat Indonesië onder Nederlandse leiding de toekomst in moest. In een interview met de historicus Robert Cribb vertelde Koets later dat de Nederlandse

houding sterk bepaald werd door een calvinistisch gevoel van verantwoordelijkheid. De oprechte liefde voor het land ging gepaard met een gebrek aan inlevingsvermogen in de politieke wensen van de Indonesiërs.⁸⁷ Uiteindelijk waren Nederlanders niet bereid om over hun schaduw heen te stappen en de ultieme consequentie te trekken uit het principe van zelfbeschikking.

Het verantwoordelijkheidsgevoel manifesteerde zich ook in een telegram dat een groot aantal hoge ambtenaren op 11 augustus 1947, zes dagen na beëindiging van Operatie Product, aan koningin Wilhelmina stuurde. Het tekent hoe de knoppen in Batavia/Jakarta waren omgegaan na de regeringswisseling in de Republiek begin juli en het succesvolle maar toch onbevredigende Nederlandse offensief dat erop volgde. De opstellers van het telegram schreven daarin over de 'voortreffelijke prestatie' van het leger, uitten hun bezorgdheid over de verslechtering van de toestand waardoor niet alleen de veiligheid, maar ook 'een normaal beheer en economische activiteit' werden bedreigd. De oorzaak lag in het voortbestaan van de Republiek 'in huidige vorm en onder huidige leiders'. Volgens de brieveschrijvers zouden Java en Sumatra 'onafwendbaar in chaos ten onder gaan'. Hierdoor zouden 'de stellige beloften onzerzijds aan de bevolking', evenals 'de hoogste morele verplichtingen worden geschonden'.

De enige uitweg was een 'snelle vernietiging van extreme gewapende groepen' in de Republiek en de 'huidige Djocjasche sfeer', gevolgd door de vorming van een nieuwe regering. De ondertekenaars meenden dat de 'liquidatie' van de huidige Republiek door de grote meerderheid van de Indonesiërs met vreugde zou worden begroet.⁸⁸ Ze argumenteerden dat onderwerping van de Republiek – en dus de bezetting van Yogyakarta – de pro-Nederlandse Indonesiërs de politieke ruimte zou geven om volledig voor samenwerking te gaan. Tussen de ondertekenaars waren vermeende 'Republikeinenvrienden' als Idenburg (Algemene Zaken) en De Villeneuve (adviseur), naast meer behoudende figuren als Van Hoogstraten (Economische Zaken), procureur-generaal Felderhof, regeringsadviseur K.L.J. Enthoven en het hoofd van de Regeringsvoorlichtingsdienst Jacob Ozinga. Bijna de gehele Bataviase top liet hier zijn stem horen in een pleidooi voor vernietiging van de Republiek. Hierin volgden zij, zoals we zagen, hun chef, Van Mook. De oorlogszucht van de topambtenaren was ingegeven door hun sterke gevoel voor verantwoordelijkheid en mag dan ook niet gezien worden als een oproep tot grof geweld als zodanig – al was dat wel de consequentie van hun houding.

Uiteraard wisten deze ambtenaren van het grove geweld waartoe de Nederlandse troepen soms in staat waren. Ze stonden misschien op grote af-

stand van het oorlogsterrein, maar ze blijken herhaaldelijk kennis en sterke vermoedens te hebben gehad dat er dingen fout gingen. Verschillende malen hebben topambtenaren bezwaren aangetekend tegen de praktijken van het leger. Veel van die protesten kwamen van de burelen van de Algemene Secretarie.⁸⁹ Als ondersteunend apparaat van de landvoogd had de Algemene Secretarie, die naast het gouverneurspaleis was gevestigd, zicht op alle correspondentie tussen de landvoogd en de departementen, het ministerie in Den Haag, de legerleiding en de procureur-generaal. Herhaalde malen hebben ambtenaren van de Algemene Secretarie blijk gegeven van hun scepsis over de militaire onderzoeken naar het legeroptreden.

Zo maakte een inlichtingenrapport van het leger over Midden-Java van 2 april 1949 melding van 108 gedode en 180 gevangenen tegenstanders, met een buit van slechts 13 vuurwapens en wat handgranaten. Waarnemend algemeen secretaris E.O. (Eric) baron van Boetzelaer had het rapport kennelijk aan zijn medewerkers voorgelegd. Een ambtenaar van de Algemene Secretarie, E. Schokker, had in een memo opgemerkt: 'Ook wil ik niet uitschakelen, dat onder de "verliezen" wel non-combattanten zijn opgenomen. Ik vrees soms, dat deze laatste factor een groter rol speelt dan plezierig is. Het leger zal dit nooit toegeven.' Koets schreef erbij: 'Daar ben ik juist ook bang voor!'⁹⁰ Naar aanleiding van het bericht was Van Boetzelaer op 8 april van plan Spoor te schrijven dat het was opgevallen dat er tegenover het grote aantal vijandelijke slachtoffers relatief weinig buitgemaakte wapens stonden. Namens Beel vroeg hij Spoor om een uitleg 'en over maatregelen, die wellicht zouden kunnen leiden tot een verbetering in de gesignaleerde ongunstige verhouding'.⁹¹ Een diplomatieke manier van zeggen dat er veel burgerslachtoffers vielen. Het briefje werd nooit verstuurd. Beel besprak de zaak mondeling met Spoor en tekende in de kantlijn van het concept aan: 'Hedenavond besproken met lt.gen. Spoor. Niet verzenden.'⁹² Kennelijk was het voor de landvoogd van belang dat dergelijke protestgeluiden niet in het formele circuit terechtkwamen.

Al was de omvang van het geweld niemand duidelijk, het stond voor ambtenaren in Batavia/Jakarta buiten kijf dat in het veld dingen gebeurden die onacceptabel waren. Op elk niveau kwamen berichten binnen over dergelijk militair geweld. Uiteindelijk stond het civiele apparaat echter machteloos tegenover het leger. De verzuchtingen in de marges van de ambtelijke stukken vertellen van een zekere berusting dat de praktijken in het leger moeilijk te veranderen waren. Nederlandse ambtenaren hielden zich in navolging van hun chefs aan hun competenties. Zij onderschreven bovendien

de noodzaak om in te grijpen en volgden doorgaans de framing van het Nederlandse optreden als een reactie op het terroristische geweld van de Republikeinse vijand.

Dat gold ook voor de hoogste juridische ambtenaar in Batavia/Jakarta, de procureur-generaal. Naast de legercommandant en diens kabinet was deze ambtenaar vermoedelijk degene die de meeste informatie over Nederlands geweld onder ogen kreeg. De procureur-generaal gaf leiding aan het openbaar ministerie in Nederlands-Indië, was verantwoordelijk voor de rechtsvervolging en fungeerde als hoofd van de politie en het gevangeniswezen. Hij besloot of een kwestie onderzocht en eventueel strafrechtelijk vervolgd moest worden. Vanaf 1 april 1946 was Henk Felderhof procureur-generaal. Hij zou dat tot mei 1949 blijven, toen hij uit teleurstelling met de overeenkomst tussen Roem en Van Roijen en vooral de vrijlating van de Republikeinse leiders ontslag nam.⁹³

Het is de vraag in hoeverre Felderhof zijn functie als waakhond van het recht heeft vervuld in het licht van het militaire geweld. Limpach schildert Felderhof af als een medestander van generaal Spoor, als iemand die de gaten voor de legercommandant juridisch dichtte.⁹⁴ Ook De Moor noemt Felderhof de langdurige bondgenoot van Spoor.⁹⁵ De werkelijkheid was wel iets ingewikkelder. Felderhof was in koloniaal opzicht behoudend en hij was zeker gebeten op de Republiek, die volgens hem slechts een 'schijngezag' uitoefende. Hij steunde de grote militaire acties in Zuid-Sulawesi in december 1946 en op Java en Sumatra in juli 1947 en december 1948. Toch zien we hem primair als jurist denken en opereren. Dat was uiteraard geen neutrale bezigheid. Hij moest ervoor zorgen dat de rechtsbeginselen van de Nederlands-Indische staat werden gegarandeerd. Daarnaast was hij als hoofd van de politie verantwoordelijk voor het 'herstel van wettig gezag, orde en veiligheid'.⁹⁶ Hij moest daarbij regelmatig afwegingen maken van juridische haalbaarheid en politieke opportuniteit.⁹⁷

In zijn stukken zien we herhaaldelijk verontwaardiging doorklinken over het militaire optreden en ergenis over het toedekken van misdaden en frustreren van gerechtelijk onderzoek. In de marge van een stuk over de dood van een arrestant door leden van het Ite Bewakingsbataljon in Jakarta/Batavia in februari 1947 schreef Felderhof in potlood: 'Ze zijn weer eens bezig geweest.' En elders: 'Een vies zaakje.' Hij droeg op een streng onderzoek in te stellen. Het bleek echter onmogelijk om voldoende bewijs te krijgen en Felderhof nam er uiteindelijk genoegen mee dat de zaak krijgstuuchtelijk – en niet strafrechtelijk – werd afgedaan.⁹⁸ In de Bondowoso-affaire in november

1947, waarbij 46 Indonesiërs in een treinwagon waren gecrepeerd, verzette Felderhof zich tegen de houding van de commandant van de zeemacht Albert Pinke om de zaak niet strafrechtelijk te behandelen. Volgens Felderhof moesten verantwoordelijke officieren zich wel degelijk voor de strafrechter verantwoorden, en konden de zaken niet krijgstuuchtelijk worden afgedaan.⁹⁹

De procureur-generaal lijkt hier op te treden tegen de militaire willekeur en als de beschermer van het recht, maar hij merkte ook op dat hij krantenberichten over het neerschieten van vluchtende gevangenen ‘minder wenschelijk’ vond. Het tekent de spagaat van Felderhof. Hij was een overtuigde en ervaren jurist, voor wie de rechtsorde een pilaar was van een stabiele samenleving en een rechtmatig bestuur. Toch lieten Felderhof en zijn ambtenaren zich in hun acties sterk leiden door niet-juridische motieven. Wie de gang van zaken rond de bekend geworden geweldplegingen van het Nederlandse leger onderzoekt, ziet dat de procureur-generaal herhaaldelijk oorlogsmisdaden heeft willen aankaarten, maar ook dat hij de relaties met de militairen niet in gevaar wilde brengen. Daarom gaven de procureur-generaal en zijn staf zich regelmatig gewonnen als zij uit legerkringen procedurele tegenwerking ontmoetten. Dat hij geen vuist maakte was niet alleen een uiting van onwil of koloniaal conservatisme, maar ook toe te schrijven aan de machteloosheid tegenover de manipulatie van informatie en onderzoek door de legerautoriteiten.

Een dergelijke spagaat is ook zichtbaar in Felderhofs houding tegenover de moorddadige acties van het Depot Speciale Troepen (DST) in Zuid-Sulawesi, zoals in hoofdstuk 6 uitgebreid aan bod zal komen. Felderhof weigerde het optreden formeel onder de wet te brengen, zoals zijn ambtenaar Bernard Lambers had gesuggereerd. Wel bedacht hij er de constructie ‘als in noodrecht gegronde militaire actie’ voor. Dat was een juridische noodgreep om nog enige legitimiteit aan het optreden van Westerling te geven. Het optreden van Westerlings mannen werd (tijdelijk) gedoogd omdat het de enige uitweg leek om het geweld van Indonesische kant in te dammen. Het resultaat legitimeerde, ook voor deze juristen, het middel.

BESTUREN IN OORLOG

In Batavia was de militaire werkelijkheid na de eerste chaotische maanden veraf geraakt en konden ambtenaren het idee hebben dat ze bestuurden. In de regio's waar gevochten werd, was die situatie heel anders. Op bijna alle vlakken waren in die gebieden het leger en de militaire belangen dominant: rechtens volgens de Staat van Oorlog en Beleg, in de praktijk door het pri-

maat van de ordehandhaving.¹⁰⁰ Formeel moest er in samenspraak worden bestuurd, maar het hing erg van de situatie en de betrokken personen af in hoeverre dat gebeurde. Een ‘operatief bevel’ van de commandant van de Mariniersbrigade in Oost-Java uit april 1948 laat zien dat het leger zich volledig op de stoel van de politie en civiele overheden plaatste. Zo verbood de commandant alle politieke activiteiten als het houden van vergaderingen, demonstraties en andere bijeenkomsten of het dragen van insignes, vlaggen en afbeeldingen. Het leger moest bij ontdekking van een dergelijk voorval meteen ingrijpen als er geen politie voorhanden was, of als de politie het niet alleen afkon. Hoewel de order van samenwerking spreekt, is het duidelijk dat de politie hier het verlengstuk van het leger was, ter uitvoering van orders van de legerautoriteiten.¹⁰¹

Uiteindelijk heeft een ‘normalisering’ van het bestuur bijna nergens volledig haar beslag kunnen krijgen. Op Sumatra, Java, Bali en in enkele andere delen van de archipel is gedurende bijna de gehele revolutie de ordeproblematiek overheersend geweest. Het leger bezette daarmee een belangrijke sleutelpositie in het reilen en zeilen van de herbezette kolonie. De meeste civiele ambtenaren – overigens waren ze in de eerste maanden gemilitariseerd – hebben deze situatie geaccepteerd. Ze deden dat uit de overtuiging dat het Nederlandse bestuur onmisbaar was en dat herstel van het gezag daarvoor noodzakelijk was. Bestuursambtenaren koesterden een diepgeworteld geloof in de grote verantwoordelijkheid van het Nederlandse bestuur.¹⁰² Zo getuigen de tientallen interviews die G.C. Zijlmans en C. Otte in de jaren zeventig met voormalige bestuursambtenaren hebben gehouden van een collectief beleefde visie op de rechtmatigheid van het Nederlandse gezag en de plicht om Indië na de verwoestingen van de Japanse bezetting weer op te bouwen. De meeste ambtenaren koesterden een groot wantrouwen tegen de Republiek, die ze als een product van Japanse manipulatie zagen. Volgens één ambtenaar vormde die Japanse oorsprong een ‘vitium originis’, een geboortefout, een oerzonde zelfs.¹⁰³ Ambtenaren twijfelden ook sterk aan de competentie van Indonesiërs om het bestuur in goede banen te leiden.¹⁰⁴ Een enkele keer was er expliciete lof voor Indonesische ambtenaren, maar meestal waren Nederlandse ambtenaren kritisch of neerbuigend.¹⁰⁵

Volgens Louis Jaquet, voor de oorlog bestuursambtenaar en tijdens de revolutie hoofd van de afdeling voorlichting van het departement van Binnenlandse Zaken, was het korps Binnenlands Bestuur (BB) ‘paternalistisch en a-politiek’.¹⁰⁶ Dat laatste is met een korrel zout te nemen, want ambtenaren zagen het politieke en bestuurlijke overwicht van Nederland als iets vanzelf-

sprekends. Volgens Jaquet waren de meeste bestuursambtenaren emotioneel sterk aan Indonesië gebonden. ‘Wij beschouwden het als ons eigen land, waarvan wij hielden en waarvoor wij verantwoordelijkheid droegen.’¹⁰⁷ De meeste ambtenaren steunden dan ook de offensieven tegen de Republiek – het eerste massaal, het tweede nog steeds met grote meerderheid.¹⁰⁸ Resident C.C. de Rooy verwoordde de steun aan de militaire acties zo: ‘Wilde men tot een geregeld bestuur komen op Java, in welke vorm dan ook, dan was het nodig. Wij zagen het verschil in Oost-Java tussen de gebieden die in de eerste actie waren vrijgekomen en die niet rep[ublikeins] waren geweest. Die actie was echt in belang van de bevolking.’¹⁰⁹

Een enkeling was tegen, althans achteraf. Controleur J.F. Stutterheim, die een kantoorbaantje in Makassar had, vond de offensieven ‘het allerslechteste wat men had kunnen doen’. Volgens hem had Nederland Indonesië snel moeten overdragen.¹¹⁰ Hij vertelde later dat hij op zich weinig had gemerkt van de acties van het Depot Speciale Troepen in Zuid-Sulawesi. ‘Het was een militaire aangelegenheid die voor een groot deel langs de bestuursambtenaren heen ging.’ Toch zagen de ambtenaren er wel rapporten over. Stutterheim schijnt nog bij zijn chef, resident C. Lion Cachet, te hebben geklaagd dat de acties ontoelaatbaar waren. ‘Lion Cachet zei niet veel terug. Hij was nogal autocratisch en kon niet zoveel tegen de militairen doen.’¹¹¹ Uiteraard waren ambtenaren beschroomd om afstand te nemen van officieel beleid. Het was niet de bedoeling dat de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur hun mening openlijk uitventten.¹¹²

De praktijk van het bestuur in een land in oorlog was vaak moeilijk. Ambtenaren konden op veel plaatsen nauwelijks werk verrichten, omdat er in de veroverde gebieden geen Indonesische ambtenaren te vinden waren.¹¹³ Die waren met de Republikeinse troepen gevlucht of ondergedoken. Nederlandse ambtenaren moesten het bestuursapparaat opnieuw opbouwen, inclusief de politie. Als ze de dorpshoofden in een regio bij elkaar riepen, kwamen de meesten niet opdagen. Het grootste probleem was dat Indonesiërs uit angst voor geweld van het verzet niet meer voor de Nederlanders durfden te werken. Zelfs in Tangerang, onder de rook van Batavia/Jakarta, waren nauwelijks desahoofden meer aanwezig.¹¹⁴

Op veel plaatsen was het onmogelijk om reguliere bestuursactiviteiten te ontplooiën. Na de grote veroveringen van juli 1947 en december 1948 hadden de Nederlanders vooral de steden in handen, maar bleef het omliggende gebied betwist. Op tournee gaan was zonder gewapende escorte nauwelijks mogelijk, terwijl de militaire veiligheidsvoorschriften dit soms niet

eens toestonden.¹¹⁵ In Palembang, zo schreef de Recomba (regeringscommissaris voor bestuursaangelegenheden, het regionale hoofd van bestuur ingesteld na Operatie Product) voor Zuid-Sumatra H.J. Wijnmalen in december 1947, bestond het bestuur 'bij gratie van de wapenen en hun kundige bedienaren'. Van een normale ontplooiing van het civiele bestuursapparaat kon voorlopig geen sprake zijn.¹¹⁶ Werken voor de inwoners buiten de steden was slechts op enkele plekken mogelijk. Volgens de controleur, later assistent-resident P.A. Lanting ging 'veiligheid' voorop; pas dan kon men denken aan het opbouwen van instituties die de zorg voor de bewoners op zich konden nemen.¹¹⁷ Resident W. Schols schreef in augustus 1947 een wanhopige brief aan Koets dat de situatie in Jember na Operatie Product in het honderd liep: '[W]e kunnen allerlei atoerans [regelingen] maken op financieel en economisch gebied [...], maar we doen niets zonder rust en orde.'¹¹⁸ Controleur F.P.E. Kemmerling in Pasuruan vertelde: 'Je ging wel eens met een mil. patrouille mee. Je kwam dan in een dessa, die dan leeg was of er zat 1 ½ man en een paardenkop; daar kon je dan een contactje mee leggen maar dan ging je weer mee met de mil. patrouille en dan was het weer gebeurd. [...] Het was dan eigenlijk meer een mil. bezetting dan werkelijk bestuurswerk.'¹¹⁹

Na het tweede offensief werd de situatie nog chaotischer. Zo was de Nederlandse bestuursambtenaar P.A. Lanting tijdens Operatie Kraai met de troepen meegetrokken en als resident in Blitar neergezet om een nieuw bestuur op te zetten. Bij aankomst bleken alle Republikeinse ambtenaren vertrokken. 'Er was niets.'¹²⁰ In een later interview bekende hij dat hij er eigenlijk niet in slaagde een bestuur op te zetten. De onveiligheid was groot. In zijn verslag van 24 januari 1949 schreef hij dat de verbindingswegen door de vele versperringen en vernielingen slechts met moeite opgehouden konden worden, en vaak ook niet. Blitar was medio januari zeven dagen geïsoleerd geweest. Trekbommen en bommen die uit bomen werden geworpen deden hun moordende werk. De Nederlandse troepen beheersten de steden, maar op het platteland was de Nederlandse invloed volgens Lanting 'practisch nihil'.¹²¹ Commentaar op het beleid gaf Lanting niet in zijn officiële verslag. Dat deed hij wel in een brief aan zijn zoon in Nederland: 'De militaire actie is voorlopig een mislukking, al zal dat door de leiding openlijk nooit worden toegegeven. Voor de zoveelste maal is de tegenstander onderschat. We hebben wat steden bezet, waar we ternauwernood een zekere mate van veiligheid kunnen handhaven, de verbindingswegen tussen die steden zijn nauwelijks open te houden [...] en op het platteland hebben we niets in te brengen.'¹²²

Op 23 juli 1947 – het Nederlandse offensief onder de naam Operatie Product is twee dagen oud – krijgt een regent in Karawang (West-Java) richtlijnen van de Nederlandse militaire commandant en de controleur van het Binnenlands Bestuur. Bron: NL-HaNA, Dienst Legercontacten

2.24.04.01, inv.nr. 7135.

Dat Lanting kritiek uitte op het militaire beleid, wilde niet zeggen dat hij het gewelddadige optreden van het leger in twijfel trok. Sterker nog, hij verklaarde dat er alleen orde kon komen als er meer militairen kwamen om de Republikeinse troepen ‘rusteloos te achtervolgen’ – de terminologie ver-raadt hoezeer het militaire jargon in bestuurskringen was doorgedrongen.¹²³ Daarmee sloot Lanting zich aan bij de heersende mening in het Nederlandse kamp dat het verzet met militaire macht moest worden neergeslagen. Toch waren er ook ambtenaren die meer principiële twijfels ontwikkelden. Assistent-resident T.G. Woustra in Balige aan het Tobameer in Sumatra erkende dat de situatie geheel uit de handen van de Nederlanders glipte. ‘Het volk lijdt. Ook bij mij begint een vraag te rijzen. De morele vraag of wij het recht hadden met die wetenschap het land te bezetten.’¹²⁴

De bestuursambtenaren waren erg afhankelijk van het militaire gezag. Toch wrong er regelmatig een en ander tussen civiel bestuur en leger.¹²⁵ De oud-assistent-resident in Probolinggo (Oost-Java), L.J. Dijkstra, had het over een ‘chronische conflictsituatie.’¹²⁶ Militairen traden nogal eens ei-

genmachtig op. Ze wilden geen gebruikmaken van de kennis en contacten van de bestuursambtenaren of wilden politieagenten voor militaire taken inschakelen. Ook arresteerden zij burgers, bestuurders en politieagenten, in hun doorlopende zoektocht naar Republikeinse sympathisanten, zonder hierover met het Binnenlands Bestuur te overleggen.¹²⁷ Maar het spanningsveld was misschien wel van principiële aard. Ambtenaren zagen het over het algemeen als hun taak om de legitimiteit en geloofwaardigheid van het Nederlandse gezag te versterken. Gewelddadig optreden van het leger zette die onder druk.¹²⁸ De assistent-resident M. Peddemors in Parepare schreef in juli 1947 – toen de hardste Nederlandse acties in Sulawesi voorbij waren – aan minister Jonkman: ‘De bestuursambtenaren hebben moeizaam getracht een sfeer van vertrouwen aan te kweken in het Nederlandse gezag. Door optreden van militairen [...] wordt dit werk geheel te niet gedaan.’¹²⁹

Kenmerkend voor de ambtenaren is dat ze nogal in isolement moesten werken en slecht zicht hadden op de bredere ontwikkelingen.¹³⁰ Er waren wel circulaire van de regering die de ambtenaren moesten inlichten over de gebeurtenissen op het politieke vlak en in het beleid. Deze werden door de Regeringsvoorlichtingsdienst, de RVD, aan de bestuursambtenaren gezonden, maar de indruk is dat deze weinig om het lijf hadden.¹³¹ De ambtenaren zelf waren verplicht om periodiek verslag te doen van de ontwikkelingen in hun ressort. Vaak was dat tweewekelijks, maar het kon ook maandelijks of in urgente situaties – zoals vlak na de vestiging van Nederlands bestuur in bezette gebieden – wekelijks. De verslagen legden de hiërarchische weg omhoog af, van de controleur tot assistent-resident en resident, die hun verslagen naar het departement in Batavia/Jakarta stuurden. De verslagen kwamen ook bij de Algemene Secretarie en bij de inlichtingendiensten terecht. Verslagen waren er in verschillende soorten, maar bestonden meestal uit politieke informatie en paragrafen over de economische en sociale toestand en het verenigingsleven. Geweld komt in de verslagen meestal voor als terroristische activiteit van de Republikeinse strijdgroepen. Er wordt uitgebreid stilgestaan bij aanvallen, ontvoeringen en moorden. Over de eigen militaire bewegingen zijn de bestuursambtenaren opvallend summier. Men liet dat duidelijk aan de militaire rapporteurs over. Wel werd er melding gemaakt van militaire zuiveringsacties, maar meestal in zeer algemene zin. De periodieke verslagen waren duidelijk niet de plek om je over het optreden van de militairen te beklagen.

PROTESTEN

De reacties van de Nederlandse bestuursambtenaren op normoverschrijdend legergeweld werden sterk bepaald door hun tegenstrijdige houding tegenover de machtsontplooiing van het leger. Sommige ambtenaren die dertig jaar later door Zijlmans en Otte werden geïnterviewd, zeiden niets van het geweld te weten.¹³² Ze zetelden vaak op afstand van de plaatsen waar de zuiveringen en patrouilles plaatsvonden en waren zelden persoonlijk getuige van het militaire optreden. Toch waren er ook regelmatig bestuursambtenaren die melding maakten van buitensporig geweld van het Nederlandse leger.¹³³ We leunen hierbij opnieuw op de uitgebreide gegevens van Govert Zijlmans. Van de 95 bestuursambtenaren die hij in de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft ondervraagd, erkenden 24 dat zij hadden meegemaakt dat het leger te hard optrad. Het ging daarbij om executies, hardhandig verhoren en brandstichting.¹³⁴

H. Menke, assistent-resident in Pasuruan in Oost-Java in de laatste twee jaar van de oorlog, vertelde: 'Het is eigenlijk algemeen bekend dat er wreedheden door militairen zijn begaan.' Dit was niet alleen wijsheid achteraf. Hij vertelde hoe hij een compagnie van het Korps Speciale Troepen op bezoek kreeg, die een groot aantal mensen doodde, terwijl er maar een paar wapens werden gevonden. Menke beweerde dat hij onder andere bij de resident tegen het geweld van de militairen had geprotesteerd.¹³⁵ Verscheidene andere bestuursambtenaren gaven aan dat er bij verhoren veel geweld werd gebruikt. R. Terpstra, controleur in Banyuwangi, kwam nogal eens in gevangnissen om te onderzoeken wie er vrijgelaten mochten worden. Hij was er getuige van 'wraakoefeningen' door Nederlandse militairen. Hij ging er niet tegen in. Zijn collega L.C. Wesseldijk in Surabaya deed dat wel en 'sprong de verantwoordelijke majoor op zijn dak'.¹³⁶

Het is nogal sprokkelen, maar al met al zijn er vrij veel vermeldingen te vinden van ambtenaren die protesteerden tegen in hun ogen te ruw legergeweld. De assistent-resident in Surabaya, A.M. van Liere, vertelde dat hij samen met de Recomba (regeringscommissaris voor bestuursaangelegenheden, die leiding gaf aan de opbouw van de nieuw veroverde gebieden in juli 1947) Ch.O. van der Plas eens een actie van de militairen had tegengehouden, die een aantal kampongs langs de spoorlijn naar Malang wilden ontruimen en platbranden, omdat de lijn voortdurend gesaboteerd werd.¹³⁷ Hij vertelde ook dat er bij de bezetting van Jombang tijdens Operatie Kraai mensen op de pasar waren geëxecuteerd. 'Daar is een onderzoek naar ingesteld. Ik pikte dat niet.'¹³⁸ Ook C.C. de Rooy, resident ter beschikking in

Surabaya tijdens de Operatie Kraai, vertelde dat hij een klacht indiende tegen de roofzucht van mariniers in Madiun.¹³⁹ In Tangerang, in West-Java, trad controleur M. Sanderse naar eigen zeggen op tegen de harde onderzaging door de militairen.¹⁴⁰ Op Bali was het de controleur van Badung, Siebe Lijftogt, die in een verslag had gemeld dat Anak Agung Gde Agung, de vorst van Gianyar, gevangenen liet executeren. Lijftogt werd vervolgens naar Lombok overgeplaatst.¹⁴¹

De invloed van de ambtenaar bleef gering. Ook op Sulawesi kwamen ambtenaren in verzet tegen de in hun ogen te harde acties van het leger. Zo schuurde de eerdergenoemde assistent-resident M. Peddemors in Parepare met de regionale bevelhebber, luitenant-kolonel H.J. Veenendaal. Op een vergadering met alle bestuurders in 1946 zei Veenendaal 'dat we terreur moesten stellen tegenover terreur'. Peddemors riposteerde dat 'terreur altijd fout was'.¹⁴² In het interview dat historicus Willem IJzereef in 1981 met hem hield, beschuldigde hij het Depot Speciale Troepen van het neerschieten van mensen, nationalisten en intellectuelen 'die al lang weer aan onze zijde stonden'. Hij was ook getuige van roof en mishandeling door militaire patrouilles. Zijn klacht bij de resident Lion Cachet bleef onbeantwoord.¹⁴³

Elders in Zuid-Sulawesi, in Bulukumba, was controleur J.J. Wesseling op zich wel voorstander van het bestrijden van misdaad, maar hij was weinig gecharmeerd van het militaire optreden: 'De mentaliteit van de militairen, die voor het grootste gedeelte in Makassar gelegerd waren lag mij in het geheel niet: dat ruwe en tactloze behandelen. [...] men had een mentaliteit van "maar doen", zeker na het succes van Westerling. De KNIL-militairen probeerden hem te imiteren'.¹⁴⁴ Naar eigen zeggen protesteerde Wesseling bij zijn meerdere, de assistent-resident L.A. Emanuel in Bone, tegen de executie van gearresteerde Republikeinen door militairen. Onder de Staat van Oorlog en Beleg mochten de militairen zich over de gevangenen ontfermen, maar in plaats van hen op te sluiten, werden ze neergeschoten. Wesseling kaartte dit ook aan bij de militaire commandant, kapitein Meys. In de woorden van de controleur: 'Voor hem waren het allemaal extremisten'.¹⁴⁵

Wesseling was geen uitzondering. Zo schreef de controleur van Rappang-Sidenreng in Zuid-Sulawesi, D.F. Uhlenbeck, op 17 januari 1947 aan zijn meerdere, assistent-resident R.A.H. Bergmann in Parepare over de acties van de KNIL-troepen in het kielzog van het optreden van het DST: 'Wanneer wij dan ook nog geweld op deze schaal gaan gebruiken, zal de bevolking

inderdaad denken “of men nu van de hond of de kat gebeten wordt”. Ik ben voor een krachtig optreden en dat tijdens de actie wel slachtoffers zullen vallen, daar is niets aan te doen, doch het moet niet een moord op grote schaal worden.¹⁴⁶ Bergmann stuurde de berichten wel door aan een bevriende ambtenaar in Batavia/Jakarta, maar kaartte het geweld niet formeel aan.¹⁴⁷ Uit de woorden van de controleur blijkt dat er kennelijk grenzen waren aan wat als acceptabel geweld werd beschouwd, zelfs al stond men achter het principe van militair optreden.

Het is niet te achterhalen met welke frequentie de civiele ambtenaren zich bezwaard voelden door het militaire geweld of zich tot de militairen hebben gewend. Wel kunnen we vaststellen dat er regelmatig is geprotesteerd, zowel uit eigen beweging als naar aanleiding van klachten van Indonesische bestuursambtenaren die bij de Nederlandse bestuurders terechtkwamen. Ambtenaren hebben regelmatig aan de bel getrokken als ze iets hoorden over mogelijke oorlogsmisdaden of ander normoverschrijdend geweld. Dat deden zij meestal niet in hun periodieke verslaglegging, maar wel in mondelinge of incidentele berichtgeving aan hun superieuren en in de contacten met de troepencommandanten. De ambtenaren hadden echter niet het volle zicht op de militaire acties in hun ressort. De meeste ‘schandalen’ over het Nederlandse optreden werden niet via bureaucratische weg getriggerd, maar door stemmen van buitenaf: de pers, de openbaarmaking van soldatenbrieven of Republikeinse pressie op het internationale toneel.

Ook justitiële ambtenaren van het openbaar ministerie hadden kennis van normoverschrijdend geweld. De officieren van justitie, die in de hoofdplaatsen waren gestationeerd, opereerden als openbare aanklagers in strafrechtzaken voor de civiele rechtbank én fungeerden als auditeur-militair in de krijgsraden. Hun kantoren waren knooppunten van informatie over gepleegde misdaden. Ze kregen niet alleen orders van de procureur-generaal om zaken te onderzoeken, maar kregen ook van lokale ambtenaren en zelfs militairen informatie over het legeroptreden.

De positie van de officieren van justitie was wel tweeslachtig. Zo deden ze niet alleen als auditeur-militair onderzoek naar het gedrag van militairen, maar waren ze ook betrokken bij het bestrijden van de misdaden van Indonesiërs. Daarbij waren ze volledig afhankelijk van de militairen en stonden dus in nauw contact met de plaatselijke militaire commandanten. Het is geen wonder dat zij zich soms sterk identificeerden met het legeroptreden. Dat was het geval bij officier van justitie A.G. Veldhuis in Zuid-Sulawesi, zo-

als in hoofdstuk 6 nog verder zal blijken. Hij vergoelijkte het optreden van het Depot Speciale Troepen en keurde zelfs goed dat de bevoegdheden tot standrechtelijke executie werden uitgebreid tot KNIL-officieren. Veldhuis liet zich kennen als zo'n sterke voorstander van militair ingrijpen dat zijn juridische objectiviteit op de tweede plaats kwam.

In Midden-Java trad officier van justitie Karel Bieger op tegen inlichtingenofficieren die gevangenen met stroomstoten folterden.¹⁴⁸ Hij kreeg daarvoor een sneer van de commandant. Toch wilde ook Bieger de militairen niet te hard aanpakken. Zo schreef hij aan de procureur-generaal: 'Wellicht behoeft in deze mishandelingzaak geen strafvervolgning te worden ingesteld, doch uit preventief oogpunt lijkt het me zeer nuttig om hier in te grijpen.' De procureur-generaal merkte in de kantlijn op: 'waarom niet?', maar er lijkt niet te zijn opgetreden. Bieger voerde ook een onderzoek uit naar 'Kempeitai methoden' die de inlichtingendienst in Cilacap hanteerde.¹⁴⁹ In dit geval trad de territoriaal commandant van Midden-Java kolonel J.K. Meyer disciplinair op en onthief de schuldigen van hun functie bij de inlichtingendienst. Wel voelde de kolonel de behoefte nog op te merken dat de stroomstoten geen nadelige gevolgen voor de verhoorden veroorzaakten.¹⁵⁰

Soms meldden officieren van justitie zelf misstanden aan de procureur-generaal, zoals in het geval van de moord op dertig gevangenen in Gendang in Zuidoost-Kalimantan in februari 1949.¹⁵¹ De verantwoordelijke KNIL-sergeant, M.B. Singh, werd opgespoord, gearresteerd en disciplinair gestraft. Er begon een zaak tegen hem bij de krijgsraad te velde in Makassar. De rechtszaak werd begin december 1949 uitgesteld, de beklaagde uit arrest ontslagen en naar Java overgeplaatst – wat commandanten vaker deden om strafvervolgning te belemmeren. Dankzij de amnestieregelingen en de soevereiniteitsoverdracht ontsprong sergeant Singh vermoedelijk de juridische dans.¹⁵²

Bij hun onderzoek naar bepaalde misstanden ondervonden officieren van justitie veel tegenstand van de militairen, die getuigenissen manipuleerden en informatie tegenhielden. De officier van justitie en auditeur-militair E. Bonn schreef in maart 1949 in een rapport aan de procureur-generaal dat in de voorafgaande twee jaar 29 misdrijven gepleegd door militairen op Java waren bestraft. Hieronder waren gevallen van moord, doodslag, plundering, verkrachting en seks met minderjarigen. Betekenisvol is Bonns verzuchting aan het slot van het rapport:

Het is voor mij zeer lastig te beoordelen wat er precies te Velde gebeurt tijdens werkelijke acties. Dat e.e.a. niet mals is, staat voor mij vast. Het is echter onmogelijk tot vervolging over te gaan, omdat *na acties* of niets wordt gerapporteerd dan wel alleen wordt vermeld: 'tijdens actie cq op de vlucht gedood'. De diverse eenheden zijn op dit punt solidair en verraden elkaar uiteraard niet. Ik meen de vraag of juist zou zijn hierin te gaan roeren, pertinent ontkennend te moeten beantwoorden. Daarenboven zou ik overladen worden met verklaringen, inhoudende e.e.a. is geschied uit militaire noodzaak en elke gedode man volledig verantwoord is. In deze actie-gevallen rust op de commandanten een grote verantwoordelijkheid en plicht om hetgeen gebeurt in goede banen te leiden en excessen tegen te gaan.¹⁵³

We lezen hier niet alleen dat de militairen de waarheidsvinding frustrerden, maar zien ook hoezeer deze officier van justitie, hoewel hij zijn juridische geweten liet spreken, uiteindelijk boog voor de macht van het leger over de informatie. Uiteindelijk won het pragmatisme en verkoos justitie niet in de zaken te 'roeren'.

INDONESISCHE AMBTENAREN

Verreweg de meeste zaken werden door Indonesische lokale bestuurders aangekaart. Vaak moesten die berichten een lange route afleggen voordat ze bij het lokale Nederlandse bestuurshoofd of de regionale commandant terechtkwamen. Dat kwam doordat het koloniale bestuur nog steeds een dualistische grondslag had: Europese en Indonesische ambtenaren opereerden in gescheiden hiërarchieën. Hoewel er plannen waren om het dualisme na de Japanse capitulatie op te heffen, is dat niet gebeurd, behalve in de bestuurlijke 'proeftuin' Mojokerto in 1947 en een enkele andere plaats.¹⁵⁴ Het dualisme was gebaseerd op het principe dat het lokale bestuur zo veel mogelijk via Indonesische hoofden moest lopen. Europese bestuursambtenaren hadden niet veel bemoeienis met de dorpschoufden; die rapporteerden doorgaans aan de *wedana* (districtshoofd) of *bupati* (regent).¹⁵⁵

Een van de gevolgen van de dualistische structuur was dat informatie vanuit de Indonesische burgers en dorpschoufden langs de hiërarchische lijnen van de Indonesische bestuurders een weg omhoog zocht. Pas op het niveau van de *wedana* of *bupati* waren er contacten met de Nederlandse bestuursambtenaren. Zo schreef de assistent-*wedana* van Duduksampeyan (bij Gresik in Oost-Java) aan de *wedana* van Cerme dat soldaten een arres-

tant in het hoofd hadden geschoten.¹⁵⁶ Op zijn beurt briefte de *wedana* de regent in Surabaya, die de resident aansprak. De resident was degene die vervolgens contact zocht met de territoriaal-tevens-troepencommandant in Surabaya. Op diens bevel deden twee officieren onderzoek en hoorden zij de betrokken sergeant. Die beweerde dat de arrestant, Wujud, een rampokker was, tijdelijk in de mandikamer was opgesloten, maar dat hij probeerde te ontvluchten en op de vlucht was neergeschoten.¹⁵⁷ Er lijkt geen vervolg op te zijn gekomen.

Eenzelfde patroon zien we elders. Indonesische lokale bestuurders liepen naar hun meerderen, die de zaak bij het Nederlandse bestuur aankaartten. Vaak was het de regent die de Nederlandse assistent-resident of resident aansprak. De Nederlandse ambtenaren meldden de klachten bij het militaire gezag, soms ook bij de officier van justitie. Het was aan de militairen of justitie om actie te ondernemen. Het bleef meestal bij een informele melding. Slechts in enkele gevallen kwamen deze zaken in de periodieke politieke verslagen van de bestuursambtenaren terecht.

De assistent-wedana, lurah en andere beambten van het dorp Kateman in Oost-Java met een militair van 2-6 R.I., ter gelegenheid van dorps hoofdverkiezingen, september 1947. Bron:

Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2155_022976.

Of een zaak door militaire of justitiële autoriteiten onderzocht werd, hing af van de wil van en mogelijkheden voor Indonesische ambtenaren om een zaak op hoger plan of bij de Nederlanders aan te kaarten. Controleur F.P.E. Kemmerling vertelde dat de Indonesische bestuursambtenaren de contacten met de militairen het liefst via de Europese ambtenaren lieten lopen. ‘Militairen hadden soms een beetje de neiging om een beetje fel militair te zijn en niet altijd even soepel op te treden.’¹⁵⁸ Toch was er ook een afstand tussen de Indonesische ambtenaren en hun Europese collega’s. De laatsten verbleven in hun kantoor in de hoofdplaats. Hun werk bestond grotendeels uit bureau-arbeid, zoveel zelfs, dat volgens de oud-controleur in Medan R.M. van Rhee ‘het moeilijk was om voldoende aandacht aan het buitenwerk te besteden.’¹⁵⁹ Contacten met lokale Indonesische bestuurders waren daardoor weinig intensief. Ook sociaal bleven de sferen gescheiden. We vernemen zelden dat de verhoudingen echt vriendschappelijk werden. Als Nederlandse of Indonesische ambtenaren elkaar opzochten, ging het meestal om een ‘beleefdheidsbezoek’. Controleur Kemmerling: ‘Niet dus van: daar ga ik nou eens gezellig naar toe om eens een beetje te kletsen.’¹⁶⁰

De militaire acties ontregelden het bestuur volledig. Republikeinse bestuurders sloegen bij de Nederlandse aanvallen op de vlucht of doken onder. Een rapport van een team van *military observers* van de VN dat in januari 1949 – vlak na de beëindiging van Operatie Kraai – ten westen van Surabaya reisde, maakt duidelijk hoe het civiele bestuur volledig was ingestort. De meeste dorpen en steden in het voormalige Republikeinse gebied waar het team doorheen reisde, waren verlaten. Met de uitzondering van Tuban had geen van de bezochte plaatsen nog een civiel bestuur of politie. De bevolking was apathisch en bezorgd en keek de kat uit de boom. De houding van Nederlandse militairen jegens de burgers noodde ook niet tot toenadering. In de woorden van de waarnemers van de VN: ‘while not unkind, [there seems to be a] lack of interest and the tendency to ignore the majority of the inhabitants of all towns and villages.’¹⁶¹ De Nederlandse troepen vormden een bezettingsleger, bemand door militairen voor wie het land vreemd was en die naar huis wilden. In grote delen van Java en Sumatra was de bevolking al volledig ingesteld op het Republikeinse bestuur, dat er al enkele jaren had gefunctioneerd. Het is niet verwonderlijk dat de bevolking en de bestuurders afwachtend en non-coöperatief waren en dat het herstel van het civiele bestuur na de Nederlandse overname moeilijk van de grond kwam.¹⁶²

Met enige moeite vonden de Nederlanders wel Indonesische bestuursambtenaren die wilden doorwerken of de opengevallen plekken wilden bezetten. Dat waren vaak ambtenaren die een lange staat van dienst hadden onder Nederlands bewind of zelfs al waren gepensioneerd. Ook rekruteerden de Nederlanders bestuurshoofden van lagere rang die op deze wijze promotie konden maken.¹⁶³ De meeste ambtenaren waren pro-Republiek en probeerden met een dubbel gezicht te opereren. Zeker lagere functionarissen, zoals dorpschoufden, zorgden dat ze niet veel met de Nederlanders te maken kregen. In de dorpen, waar de Nederlandse aanwezigheid vaak beperkt bleef tot periodieke en vaak gevreesde bezoeken van militaire patrouilles, ontweken dorpschoufden het contact. Ze vluchtten met de bevolking mee de velden in als er Nederlandse troepen werden gesignaleerd.¹⁶⁴ Patrouillerapporten maken dan ook vaak melding van uitgestorven dorpen.

Op allerlei manieren probeerden Republikeinse bestuurders de in Nederlands gebied achtergebleven schoufden onder druk te zetten en te beïnvloeden. Gevluchte regenten bleven rondzwerven en riepen de achtergebleven dorpschoufden en ambtenaren op om de Republiek trouw te blijven.¹⁶⁵ De pressie nam vaak ook gewelddadige vormen aan. Pro-Republikeinse troepen en verzetsgroepen bedreigden, intimideerden, ontvoerden en vermoordden functionarissen die aanbleven. Vanaf het begin van de oorlog werden dergelijke bedreigingen geuit, maar pas na het eerste grote Nederlandse offensief van juli 1947 zien we ze als een systematische strategie verschijnen – uiteraard omdat toen pas grote Republikeinse gebieden in Nederlandse handen overgingen. De controleur J.A. Kernkamp, die in juli in Sukabumi was geplaatst, noemde dit de stijgende ‘terreurcurve’.¹⁶⁶ Wie niet met de Republikeinse troepen wilde of kon meevluchten, had de keuze onder te duiken of zich op een of andere manier in te passen in het bestuurlijke bouwwerk dat de Nederlanders probeerden op te zetten. Dat was vol risico’s, en de angst onder ambtenaren was groot.

De moorden op lokale ambtenaren vormen een morbide hoofdstuk – een van de vele – van de Indonesische revolutie. De archieven van de Nederlandse militaire inlichtingendienst (NEFIS) bevatten talloze pamfletten en dreigbrieven die opriepen om de banden met de Nederlanders te verbreken.¹⁶⁷ Intimidatie vond op grote schaal plaats en een groot aantal ambtenaren werd ontvoerd en vermoord. De Nederlanders hielden daar nauwkeurige statistieken van bij, als bewijs van het misdadige karakter van het regime in Yogyakarta. Op Java werden van december 1948 tot eind juli 1949 577

ambtenaren vermoord, op Sumatra 77. Ongeveer eenzelfde aantal werd ontvoerd.¹⁶⁸ De cijfers, zoals zo vaak, vertellen slechts een deel van het verhaal. Het was namelijk niet altijd even duidelijk of het om ontvoering of overlopen ging.¹⁶⁹ Controleur Kernkamp meldde in een verslag over Sukabumi in oktober 1947 dat ambtenaren de bedreigingen als excuus gebruikten om hun onwil tot samenwerking te camoufleren.¹⁷⁰ Dat kon op principiële of pragmatische gronden zijn. Ook was de scheidslijn tussen pro-Republiek en pro-Nederland niet altijd absoluut. Lang niet alle Indonesische bestuurders waren zo vol Republikeins vuur dat ze hun baan ervoor opgaven. Maar zich hard inspannen voor de Nederlanders was er ook niet bij. Op deze manier modderde het binnenlands bestuur door.

Slechts af en toe krijgen we zicht op de persoonlijke dilemma's en drama's die zich hebben afgespeeld in de dorpen en de gezinnen van deze ambtenaren. In Bojonegoro, dat tijdens het tweede offensief werd ingenomen, werd in januari 1949 Raden Gondosoediknjo als 'gedelegeerd territoriaal bestuursadviseur' aangesteld, en enkele maanden later werd hij resident – een functie die voorheen altijd door Nederlanders was bezet.¹⁷¹ Hij had vlak voor de Japanse inval zijn opleiding aan de bestuursacademie voltooid en was tot *wedana* in Malang benoemd. Hij meldde begin mei 1949 dat de uitbouw van het bestuursapparaat getemperd moest worden omdat de ambtenaren en vooral dorpshoofden niet beveiligd konden worden.¹⁷² Hij zag een tweespalt ontstaan tussen 'de nationalist die het wel menen met volk en vaderland' en 'de extremen, die in het voortduren van de ongeregelde toestanden hun heil en hun toekomst zien'. Volgens hem 'reikhselde' de dorpsbevolking naar 'normale omstandigheden'.¹⁷³ Hoewel Republikein, was Gondosoediknjo loyaal aan het Nederlandse bestuur. In juli 1949 schreef hij in een verslag dat hij zich zorgen maakte over de Republikeinse druk op ambtenaren om zich bij de Republiek aan te sluiten. Hij ontwikkelde programma's om de jeugd te informeren en haar binnen en buiten de stad in te zetten voor de voorlichting tegen geweld.¹⁷⁴

Dergelijke acties waren niet zonder risico. In de loop der tijd kreeg Gondosoediknjo talloze dreigbrieven en werd ook zijn gezin bedreigd. Eenmaal werd er een granaat naar zijn huis geworpen, waarbij zijn zoon gewond raakte. Toch bleef hij bescherming weigeren. Eind oktober werd hij door onbekenden in zijn huis neergeschoten. Hij overleed enkele dagen later in het marinehospitaal in Surabaya.¹⁷⁵ Van der Plas hield een herdenkingsrede over de radio, waarin hij Gondosoediknjo prees als een 'groot Indonesiër'. Overste Rijkers noemde de overledene bij de begrafening

nis 'een Republikein in hart en nieren'.¹⁷⁶ Dat waren ook de woorden van luitenant-kolonel Soedirman, de TNI-commandant van Bojonegoro, in een advertentie in *De Vrije Pers*.¹⁷⁷

De Indonesische ambtenaren zaten, meer dan hun Nederlandse tegenhangers, dicht op de gebeurtenissen in de dorpen. Regelmatig hebben ze over gevallen van vernieling, geweld en verkrachting bij het Nederlandse bestuur aangeklopt. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het geval van de patrouille van de mariniers in Mojoranu en Wates Lor ten westen van Mojokerto in juni 1949, dat in het vorige hoofdstuk is beschreven. Het was de assistent-*wedana* van het naburige Trowulan die aan de bel trok en onderzoek verrichtte. Ook in Bangil was het de assistent-*wedana* die de moord op de gerechtsambtenaar Soetjipto aldaar meldde bij de waarnemend regent in Pasuruan. Die slaagde erin om de resident in Malang te bereiken. Die schakelde justitie in – tevergeefs, want de militairen werkten dusdanig tegen dat de werkelijke toedracht niet meer achterhaald kon worden.¹⁷⁸

Een enkele keer bereikte zo'n zaak Batavia/Jakarta. Uit Sukabumi schreef de regent op 12 april 1949 aan de minister van Binnenlandse Zaken van de Negara Pasundan over het wrede optreden van de 'rode baretten' – paratroopers van het KNIL – die sinds begin april in Sukabumi waren gelegerd. Zij bonden er de strijd aan tegen guerrillatroepen, maar terroriseerden ook de plaatselijke bevolking.¹⁷⁹ De regent klaagde bij zijn politieke chef over de verkrachting en aanranding van vrouwen en meisjes, het doden van 77 onschuldige burgers en 177 gevallen van diefstal. De klachten kwamen terecht bij de autoriteiten in Batavia. Spoor liet de betreffende brigade een onderzoek uitvoeren naar het gedrag van de paratroopers. Procureur-generaal Felderhof, die op de hoogte was gebracht van de brief van de regent, schreef in de kantlijn slechts: 'Een fraai beeld van dit partijtje schavuiten die druk bezig is onze Nederl. reputatie grondig te torpederen.'¹⁸⁰ De conclusie van het onderzoek, dat vele maanden op zich liet wachten, was echter dat de regent had overdreven.¹⁸¹

Er kwamen meer signalen uit West-Java over Nederlands geweld tegen burgers. Lokale beambten stuurden verscheidene rapporten over het Nederlandse optreden. Ook in Sumedang, ten noordoosten van Bandung, klaagden ambtenaren herhaaldelijk over plunderingen en verkrachtingen. Deze kwamen via de minister van Binnenlandse Zaken van Pasundan, Raden Moehamad Ma'moen Soemadipradja, bij de hoge vertegenwoordiger van de Kroon Beel terecht. Een onderzoek werd zodanig door de militaire

autoriteiten getraineed dat het door de soevereiniteitsoverdracht werd ingehaald.¹⁸²

We kunnen aannemen dat er bestuursambtenaren waren die zich geëind hielden of geen weg zagen om hun beklag te doen. In het geval van de massale slachtofferaantallen tijdens de Nederlandse acties in Sedayu, vertelde het voormalige dorpshoofd Sumaryamtono dat hij nergens zijn recht kon of wilde halen. De enige Nederlanders in de buurt waren immers de militairen die de slachting hadden uitgevoerd.¹⁸³ Het Nederlandse civiele bestuur had in het gebied rond Yogyakarta nooit voet aan de grond gekregen. Het Indonesische bestuur bleef trouw aan de Republiek en meed elk contact met de Nederlanders. Ook de herhaaldelijk te lezen opmerking dat de Indonesische ambtenaren liever niet met de Nederlandse militairen te maken hadden, duidt erop dat veel geweld ongeregistreerd bleef. Onze eigen gesprekken in de dorpen rond Bojonegoro (Ngumpakdalem, Dander, Temayang), Mojokerto (Bicak, Modongan, Wates Lor, Mojoranu) en Yogyakarta (Argomulyo) wezen uit dat veel patrouillegeweld de burelen van de Nederlandse bestuurders niet heeft bereikt. De koloniale scheiding van sferen en de druk van Republikeinse kant om zich niet met het Nederlandse bestuur in te laten marginaliserden op deze manier de berichten over het Nederlandse geweld.

TUSSEN TOLERANTIE EN ONMACHT

Goede bedoelingen, paternalisme, frustratie en de prioriteit van ordeherstel: de gesteldheid van de meeste Nederlanders in Indonesië bestond uit deze vier levenssappen, uiteraard in wisselende samenstelling. Ze vormden de basis van de breedgedragen tolerantie voor militair geweld, ook als dat de normen van het recht, de militaire instructies of het menselijk gevoel van ambtenaren overschreed.

De grens tussen tolerantie en onmacht was vaag. Aan de ene kant deelde de ambtelijke top in Batavia/Jakarta het idee dat de Nederlandse inbreng een voorwaarde was voor de verdere ontwikkeling van de autonomie of onafhankelijkheid van Indonesië, en dat militair ingrijpen een essentieel middel was om de Nederlandse greep op Indonesië en het onderhandelingsproces te verzekeren. Het stevige legeroptreden werd onmisbaar geacht in het licht van de dominante rol die Nederland wilde spelen in de vorming van Indonesië. Dit creëerde een sterke basis voor de vergoelijking en legitiemerings van militair ingrijpen en extreem geweld. Aan de andere kant zien we dat er sterke normen aanwezig waren over wat toelaatbaar geweld was.

Zowel lokale ambtenaren als bestuurders in Batavia/Jakarta lieten herhaaldelijk hun verbazing, afkeuring en afgrijzen blijken over het harde optreden van legereenheden in het veld. De dominantie van de ordeproblematiek, de rechten die het leger dankzij de Staat van Oorlog en Beleg zich kon toe-eigenen, en de manier waarop het leger de informatiestromen en het onderzoek naar misdrijven kon beheersen maakten de klachten van het bestuur vaak ineffectief. Dat de hoogste ambtelijke top de zaken nooit op de spits heeft gedreven, was echter een bewuste keuze. De landvoogden en hun adviseurs en topambtenaren hebben het legergeweld nooit tot een politieke kwestie willen maken.

Los van het diepgewortelde bewustzijn dat Nederland tot het einde toe verantwoordelijk was voor het lot van Indonesië – en dat de eigen belangen in een toekomstig Indonesië gegarandeerd moesten blijven – werd de houding van de Nederlandse bestuurders sterk bepaald door een ambtelijk-juridisch principe dat men zich strikt aan de eigen bevoegdheden diende te houden. Dat klinkt logisch en als een zinvol principe van goed bestuur, maar in het licht van de gewelddadige strategie van het leger die systematisch de eigen en internationaal aanvaarde normen van oorlogvoering en medemenselijkheid te buiten ging, betekende dit dat er nauwelijks controle op het militaire apparaat was. De landvoogd, hoewel formeel opperbevelhebber, bemoeide zich nauwelijks met de interne zaken van het leger. Hoewel er een mogelijkheid was grove misstanden strafrechtelijk te vervolgen, toonde justitie zich onmachtig om een vuist te maken tegen het leger en liet zij veel over aan de militair-tuchtrechtelijke afdoening van misstanden. Uiteindelijk werd in de meeste gevallen alleen actie of de schijn van actie ondernomen als er een publiek schandaal leek te ontstaan – in verreweg de meeste gevallen zonder grote consequenties voor de daders.

Veel geweld is bestuurlijk ongezien of in elk geval ongemeld gebleven. Toch vond informatie over normoverschrijdend geweld langs allerlei wegen haar weg naar de burelen van de ambtenaren. We treffen regelmatig protesten aan van ambtenaren over het harde militaire geweld. Juist Indonesische ambtenaren hebben dikwijls hun bezwaren laten horen, maar stuitten op de militaire, en gedeeltelijk ook bestuurlijke onwil om recht te doen. Zeker in het centrale bestuur wisten zowel de ambtelijke top als de ambtenaren in de betrokken departementen en diensten van de veelvuldige executies en van het grootschalige geweld tijdens acties. De archieven van de Algemene Secretarie staan vol berichten over dit geweld, in de vorm

van meldingen of klachten van Indonesische en Nederlandse ambtenaren. Opvallend is wel dat in de persoonlijke correspondenties van de hoogste Nederlandse bestuurders geen melding gemaakt wordt van het extreme legergeweld. Dat geweld vond plaats in een werkelijkheid die maar zeer ten dele voor de bestuurders zichtbaar was.

4.

Stemmen en stiltes

Niet alleen bestuurders, ambtenaren en militairen hebben zaken van normoverschrijdend geweld aangekaart. Ook de media, maatschappelijke organisaties, politieke groeperingen en niet te vergeten de Republiek hebben hun stem laten horen en het Nederlandse militaire optreden aangekaart, of zelfs het doel van de oorlog aangevochten. Daartegenover stonden krachten die alarmistische geluiden over het legeroptreden dempten of bagatelliseerden. Informatie werd onderdeel van de politieke en militaire strijd, waarin vooral de voorlichtingsdiensten van regering en leger en het openbaar ministerie een regime van censuur, voorlichting en propaganda leidden dat de oorlog en het legeroptreden legitimeerde en de tegenstemmen verstikte. Maar dit regime kon alleen opereren in een klimaat waarin de Nederlandse pers en publiek het Nederlandse optreden ondersteunde en de meeste organisaties te zwak waren om een luide tegenstem te doen klinken.

Dit hoofdstuk brengt het informatielandschap in Indonesië in kaart. We zullen kijken naar de manier waarop informatie over geweld door personen

Adaman, de leider van de Republikeinse propagandadienst in Bukittinggi/Fort de Kock en redacteur van het Republikeinse blad Detik wordt ondervraagd. Volgens het bijschrift was in zijn papieren onder meer de frase aangetroffen: 'Het volk behoeft niet te weten wat de regering wil.' Eind december 1948 of 1949. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2155_800266.

en instituties buiten het Nederlandse leger en het bestuur in Indonesië onder de aandacht van de overheid en het publiek werd gebracht, en hoe de overheden daarop inspeelden. De informatie kwam uit zeer verschillende hoeken, zoals uit een kleine en belaagde gemeenschap van progressieve antikolonialen, kerkelijke netwerken, de Nederlandse en Republikeinse pers, de commissies van de Verenigde Naties die sinds augustus 1947 in Indonesië actief waren, en uiteindelijk ook via stemmen uit de Republiek. Ook de acties van de Nederlandse militaire en civiele overheden om de publieke informatie en het politieke leven en de activiteiten van de pers te sturen komen hier aan bod, vooral in de vorm van propaganda- en voorlichtingspraktijken en de werking van de uitgebreide censuur.

Het geweld van de revolutie en dekolonisatie is niet te vatten zonder begrip van de samenleving waarin deze plaatsvond, en in het bijzonder van de relaties tussen het koloniaal bestuur en de burgers of onderdanen. Indonesië was niet alleen een land in oorlog, waar informatie een belangrijk onderdeel van de oorlogvoering uitmaakte; het door Nederland bezette gebied was ook nog steeds een koloniale samenleving, waar het politieke leven werd onderdrukt en maatschappelijke organisaties die het bestuur konden beïnvloeden weinig talrijk en krachtig waren. De relatief weinig ontwikkelde civil society in Indonesië, tezamen met het moedwillige optreden van de overheden om de informatiestroom te beperken en te beïnvloeden, heeft de stiltes gecreëerd die een voortgaande geweldsontplooiing en geweldstolerantie mogelijk maakten.

De koloniale staat fungeerde als een technocratisch en fundamenteel ondemocratisch bewind, waarin – Indonesische, maar ook Nederlandse – tegenstemmen werden onderdrukt. De ‘publieke sfeer’ – een term van de Duitse filosoof Jürgen Habermas waarmee hij een ruimte aangaf waar op basis van vrijheid en gelijkheid rationele discussies konden worden gevoerd – was daardoor sterk belemmerd.¹ Er was wel een pers – en zelfs Republikeinse kranten werden tot op zekere hoogte getolereerd – maar nieuwsgaring was sterk belemmerd en de marges voor politieke discussie waren smal. Bovendien was het koloniale bestuur op geen enkele manier het onderwerp van democratische strijd of besluitvorming. Politieke tegenstellingen werden niet zozeer in de publieke ruimte uitgevochten, als wel binnen de ambtelijke (en militaire) top. Stemmen uit de samenleving hadden daar weinig invloed op. Misschien is het Nederlandse bestuur over Indonesië in de revolutietijd daarom het beste te karakteriseren als een *bureaucratic polity*, een staat waarin beslissingsmacht en invloed bijna geheel beperkt bleven tot mensen

in dienst van de overheid en waar de bepalende politieke discussies zich grotendeels binnen de instituties van de staat afspeelden.²

PROGRESSIEVEN

In het vooroorlogse Nederlands-Indië waren politieke uitingen en maatschappelijke organisaties aan strakke banden gelegd. In de revolutiejaren werden de riemen aan Nederlandse kant nog verder aangehaald, op grond van de Staat van Oorlog en Beleg die in grote delen van de archipel van kracht was. Deze gaf het leger bevoegdheden om alles wat als opruiing werd gezien tegen te gaan door middel van censuur, verboden en arrestaties. De Volksraad kwam na de Japanse bezetting niet meer terug en de Nederlandstalige pers was geen schaduw meer van wat ze voor de Tweede Wereldoorlog was geweest.

Slechts heel even leek er in de door de geallieerden bezette steden iets van een politiek leven te ontstaan. In januari 1946 werd in Batavia/Jakarta de Democratische Bond gevormd, een initiatief van Indonesische intellectuelen onder leiding van Mas Slamet, die zich wel voor 'uiteindelijke onafhankelijkheid' van Indonesië uitsprak, maar zich tegen 'Soekarno's dictatuur' keerde.³ De Bond stuurde in februari 1946 een petitie aan de Britse legercommandant met het verzoek de rust en orde te herstellen en het land van 'fascistische elementen' te zuiveren.⁴ In 1946 werden nog andere partijen opgericht, zoals, in februari, de Bond voor Actie voor Nieuw-Indië en in september de Democratische Partij. Zij stelden zich voorzichtig op en bepleitten een geleidelijke weg naar onafhankelijkheid onder Nederlands leiderschap.⁵ De partij had dus een sterk vanmokiaanse inslag. Er waren ook meer conservatieve stemmen die zich begonnen te organiseren. Zo was er een poging om de Vaderlandsche Club weer leven in te blazen. Deze bundelde de krachten met andere conservatieve groeperingen in de Vereenigde Politieke Partijen. Hun grootste actie was een telegram aan de minister-president in maart 1947 om Linggarjati niet te ondertekenen.⁶ Daarna werd het stil rond de VC en de VPP.

Er waren ook pro-Republikeinse Nederlanders. Ze vormden weliswaar een minderheid, maar waren van belang omdat ze zich tegen het gebruik van geweld keerden en enkele keren zaken van extreem geweld onder de publieke aandacht hebben gebracht. Deze progressieven kenden elkaar van voor de oorlog, waar ze in kringen rond de tijdschriften *Kritiek en Opbouw* en *De Fakkel* hadden verkeer. Ze vonden elkaar snel na de Japanse capitulatie. Het Rode Kruis in Batavia werd eind 1945 een verzamelplaats van pro-Republikeinse geesten als Wim Wertheim, W.F.C. van Hattum en Bernard van Tijn. Ze hadden contacten met schrijvers en journalisten als Beb Vuyk, Jacques de

Kadt en Ivo Veenstra. Op 7 november 1945 stelden zij een verklaring op dat zij Van Mooks voorstellen voor het nieuwe Indonesië volstrekt onvoldoende vonden en elk gebruik van geweld afwezen. De verklaring kreeg echter nauwelijks verspreiding.⁷

Begin maart 1946 verzamelden linkse figuren in Batavia/Jakarta zich in de Progressieve Groep onder leiding van Bernard van Tijn. Hij had, net als Wim Wertheim, vlak voor de oorlog in de Commissie-Visman zitting gehad, die – vrij gematigde – voorstellen tot staatkundige hervorming had gedaan. Andere leden van de Progressieve Groep waren Veenstra, de aan de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) in Batavia/Jakarta verbonden Jan de Graaff, de journalist en vakbondsman Marcel Koch en de voormalige kweekschooldirecteur Albert de la Court.⁸ Deze laatste had al in 1945 in een brochure gepleit voor de beëindiging van de koloniale status. En Koch had naar eigen zeggen de ‘koloniale onderdrukking’ altijd al ‘als een de inheemse bevolking aangedaan onrecht’ beschouwd.⁹ De Progressieve Groep presenteerde zich aan het publiek in een serie artikelen in *Het Dagblad*, waarin zij zich afficheerde als ‘de stem van waarlijk vooruitstrevende Nederlanders’. Ze waren voor ‘liquidatie der koloniale verhoudingen’ en tegen de oplossing van het conflict ‘met geweld van wapenen’, en stelden internationale arbitrage voor indien onderhandelingen zouden mislukken.¹⁰

Tot levendige politieke actie leidde dit niet. Van Mook meldde optimistisch aan zijn minister dat zich aan Nederlandse kant groepen manifesteerden ‘die de Regeering van harte willen steunen’.¹¹ Daarmee negeerde hij de principiële antikoloniale houding van sommige leden van de Progressieve Groep. Niet dat het veel uitmaakte. Politieke actie beperkte zich voornamelijk tot het schrijven van petitieën en een enkel stuk in periodieken in Nederland. Veel meer mogelijkheden waren er niet. Veel Nederlandse pers was er in Indonesië niet, en deze was vooral van conservatieve snit. In juli 1946 publiceerden de Progressieve Groepen (nu in meervoud) een brochure getiteld *Ons standpunt*, waarmee ze een ‘eigen geluid’ wilden laten horen naast ‘het koor, dat bij de ontwikkeling van het politieke conflict tussen Nederland en Indonesië steeds meer één van toon dreigt te worden’.¹² Onder de schrijvers van de brochure waren Ivo Veenstra, Albert de la Court en Bernard van Tijn. Zij verkondigden een systematische afkeer van de koloniale verhoudingen en een diepe verbondenheid aan democratische beginselen. Opvallend is dat zij zich vooral op de Nederlandse kring richtten en daarmee het eigen streven van Indone-

Dr. A. P. J. van der Burg

D. M. G. Koch

A.P.J. van der Burg en Marcel Koch tijdens de Pangkalpinang-conferentie in oktober 1946. Tekeningen van Hofer. Bron: D.J. van Wijnen, Pangkalpinang. Werkelijkheidszin der minderheden (z.p. [Batavia] z.j. [1946]).

sisch-Nederlandse gezamenlijkheid logenstrafte. In die zin werd het margere politieke leven, ook in progressieve kring, nog steeds getekend door de koloniale scheidslijnen.

Sommige progressieven gaven acte de présence op de conferentie voor minderheden en maatschappelijke organisaties in oktober 1946 in Pangkalpinang op Bangka. De conferentie had als belangrijkste doelstelling de verschillende belangengroepen achter Van Mooks plan voor een federaal Indonesië te krijgen.¹³ Naast de Progressieve Groep waren oudere politieke verbanden als het Indo-Europeesch Verbond, de Staatkundig Christelijke Partij, en nieuwere als de Democratische Bond en de Eenheidspartij vertegenwoordigd. Republikeinen waren er niet welkom. Meer conservatieve geluiden domineerden tijdens de conferentie. Namens de Progressieve Groep hield De Graaff er een betoog over het 'onwrikbare recht' van Indonesië op volledige onafhankelijkheid en de Nederlandse taak om een vreedzame oplossing te zoeken.¹⁴ Koch sprak er over de noodzakelijke integratie van Indo-Europeanen in de toekomstige Indonesische staat, maar werd, volgens zijn zeggen, door Van Mook geschoffeerd.¹⁵

Ook later liet de Progressieve Groep van zich horen. Op 22 juni 1947 – terwijl allen in Indonesië in spanning zaten of het tot een grootschalig Nederlands militair offensief zou komen – riepen de Progressieven in een verklaring op om niet het pad van het oorlogsgeweld op te gaan. ‘Het zou een ramp zijn voor Indonesië en Nederland waaruit niets goeds kan voortvloeien.’ Met de oproep verspreidde de groep ook een brief van de voorzitter van de Partij van de Arbeid in Nederland, Koos Vorrink, aan de besturen van de Partai Sosialis Indonesia, Partai Boeroeh Indonesia en Partai Pemoeda Sosialis Indonesia. De PvdA riep de Indonesische zusterpartijen op om er bij de eigen regering aan te dringen enkele ‘concrete tegemoetkomingen’ te doen teneinde een ‘vruchtbaar overleg’ mogelijk te maken. Op een licht bevoogdende toon drong Vorrink aan op ‘redelijkheid’. Ook klonken partijpolitieke belangen in de brief door: ‘In de gegeven politieke verhoudingen in Nederland dreigt het standpunt van de Republiek de politiek van de Partij van de Arbeid de nek te breken.’¹⁶ De brief maakte vermoedelijk weinig indruk en haalde in elk geval niets uit, want de Socialistische Partij van Sutan Sjahrir zou eind juni 1947 splijten en Sjahrir zou als premier het veld ruimen.

In november 1947, na de eerste Nederlandse militaire actie, bundelden de progressieven hun krachten in de Progressieve Concentratie, een samenwerking tussen de Progressieve Groep, de Democratische Partij en enkele leden van de Democratische Bond. Ook sloten enkele nieuwe personen zich bij de organisatie aan, zoals Beb Vuyk en Bernard Lambers, ambtenaar bij het parket van de procureur-generaal, en Han Resink, hoogleraar aan de Nooduniversiteit. Het leidende beginsel was de erkenning van de Republiek en ‘van het recht van Indonesië om geheel zelfstandig over eigen status te beslissen’. De Nederlandstalige pers in Indonesië berichtte hierover bijna unaniem met hoon en vijandigheid, gegoten in de nogal zware ironie die de journalistiek in de koloniale bolwerken kenmerkte.¹⁷ Zo schreef de *Nieuwe Courant*: ‘Is deze progressieve concentratie zó onbekend met de werkelijke toestanden dat ze millioenen en millioenen Indonesiërs wil overleveren aan de heerszucht van Djokja?’¹⁸

De Concentratie richtte zich begin januari 1948 opnieuw tot de regering met de klacht dat ze de kracht van het Indonesische vrijheidsideaal onderschatte en dat ze ten onrechte volhardde in de politiek van confrontatie die in juli 1947 was ingezet. Erkenning van de Republiek bleef volgens de Concentratie noodzakelijk.¹⁹ Van Mook negeerde de groep vervolgens volkomen bij de uitnodigingen van de Derde West-Javaconferentie in fe-

bruari 1948, omdat de Concentratie volgens hem 'een te geringe fractie der samenleving' uitmaakte.²⁰

Het aantal 'waarlijk vooruitstrevenden' was inderdaad klein en hun invloed was navenant gering. Slechts een handvol mensen aan Nederlandse kant schaarde zich achter de Republiek en zelfs onder hen pleitte nauwelijks iemand voor een radicale breuk. Communisten deden dat wel, maar hun geluid hoorde men in Indië nauwelijks. De meeste progressieve Nederlanders pleitten voor geleidelijkheid en de democratische weg. Ondanks de partijvorming waren socialisten en sociaaldemocraten in de kolonie machteloos en werden zij vaak geïsoleerd. Een van hen, D. Groeneveld, schreef 'dat er in Batavia absoluut geen contact tussen de "progressieven" is en dat je volkomen los en op jezelf staat.'²¹ En Schermerhorn merkt in zijn dagboek op 'dat men nog altijd in dit land als socialist geen eenvoudig leven heeft.'²² Hij duidde op uitspraken van de directeur van de RVD in Batavia/Jakarta, Jacob Ozinga, die in juni 1947 in een voordracht voor ambtenaren van Economische Zaken zou hebben opgemerkt dat als je nog in de Republiek wilde geloven, je wel lid van de Partij van de Arbeid moest zijn en dat Schermerhorn geen kennis van het land bezat en dus niet kon oordelen.²³ Het laat zien hoe er in het hart van de voorlichting van de regering over de zaken werd gedacht. Men werd er als socialist al snel van verdacht het geweld van de Republiek goed te keuren.

De Progressieve Concentratie sprak zich slechts in heel algemene termen over het oorlogsgeweld uit. Nooit heeft zij specifieke gebeurtenissen van militair geweld publiekelijk aangekaart. Individuele leden hebben dat wel gedaan, zoals Marcel Koch, Beb Vuyk en de gouvernementsarts en oud-bestuurslid van de Democratische Bond A.P.J. van der Burg. Dat gebeurde onder meer in de nasleep van de Nederlandse aanval op Pesing, ten westen van Jakarta, op 15 april 1946, waarover uitvoeriger in het volgende hoofdstuk. Ivo Veenstra hoorde van een Nederlandse officier over wangedrag van Nederlandse troepen tijdens en na de aanval.²⁴ Hij deed zijn verhaal aan de met hem bevriende Beb Vuyk, die vervolgens een vlammend stuk schreef in *De Baanbreker*, een in Nederland verschijnend 'weekblad voor socialistische politiek en cultuur'.²⁵ De aantijging maakte veel los en leidde zelfs tot Kamervragen.

Slechts een handvol mensen hebben dergelijke kritische geluiden laten horen. Dat was niet zonder risico, want het kwam ze vaak op hoon van de pers en intimidatie door de autoriteiten te staan. Dat moest Beb Vuyk ervaren, toen ze door de inlichtingendiensten werd gevolgd en de autori-

teiten in Indonesië zelfs strafvervolgning overwogen. De journalist Jacques de Kadt werd uit het vliegtuig gehaald op het moment dat hij, in het bezit van de juiste papieren, op weg wilde naar Australië.²⁶ Marcel Koch werd aan het begin van Operatie Product acht dagen als 'staatsgevaarlijk' gevangengezet – naar verluidt omdat hij als adviseur van enkele Indonesische verenigingen in Bandung optrad. Dankzij protesten van het bestuur van de Progressieve Groep werd hij weer vrijgelaten.²⁷ Inspecteurs van politie woonden vergaderingen van de Progressieve Concentratie bij en noteerden de namen van de aanwezigen. Ook werden de Progressieve Concentratie en Progressieve Groep door de secretaris van staat voor binnenlandse veiligheid gesommeerd om lijsten van namen, beroepen en adressen van alle bestuursleden te verstrekken.²⁸

Politieke rechten en individuele vrijheden bleven in de kolonie sterk gekort, waardoor de progressieve stemmen bewust onderdrukt werden. Dat werkte tot in de overheidsorganisaties door. Jan de Graaff, die bij de Regeeringsvoorlichtingsdienst werkte, werd er door de directeur, Ozinga, volledig gemarginaliseerd.²⁹ Weinig mensen van progressieven huize werden in Indonesië op belangrijke ambtelijke posities benoemd, waardoor het conservatisme dominant bleef.³⁰ Veel progressieve Nederlanders van het eerste uur als Wertheim, Veenstra, De la Court, Vuyk en Van Tijn vertrokken in 1946 naar Nederland, omdat ze dachten daar nuttiger te kunnen zijn.³¹ Beb Vuyk zou een jaar later wel terugkeren en nog van zich laten horen. De Indische progressieven zouden zich na terugkeer in Nederland inzetten voor de erkenning van de Indonesische onafhankelijkheid en tegen de grootschalige militaire inzet van Nederland. Ook in Nederland zouden ze een minderheidsstandpunt innemen.

KERKELIJKE NETWERKEN

In de beperkte publieke sfeer in Nederlands-Indië waren er weinig organisaties die als klokkenluiders of als doorgeefluik van informatie over het Nederlandse militaire optreden konden fungeren. Tot die weinige organisaties behoorden kerkelijke instellingen en hun vertegenwoordigers. Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen de geestelijk verzorgers van de troepen en de vertegenwoordigers van de lokale kerken in Indonesië. Plaatselijke geestelijken waren getuige van hetgeen er in de dorpen plaatsvond, zo blijkt uit hun correspondentie en memoires. Voor legeraalmoezeniers en veldpredikers lag de situatie anders. Zij hadden natuurlijk kennis van zaken die in de troep voorvielen. Sommigen hadden

vanuit hun geloof of politieke overtuiging moeite met het gewelddadige optreden, maar ze waren gebonden aan strikte instructies van hun hoofdaalmoezenier of hoofdlegerpredikant geen mededelingen aan de pers te doen.³² In de interne verslaglegging, zoals de maandverslagen van aalmoezeniers, wordt dan ook met geen woord geschreven over normoverschrijdend geweld. Onder de geestelijke verzorgers bestond dus een sterke rem op de openbaarmaking van gebeurtenissen.

In enkele gevallen hebben geestelijk verzorgers bij de commandanten van hun eenheid geklaagd. Dat deed bijvoorbeeld de aalmoezenier H.M. van Beek van 4-1 RI, gelegerd in Kepahiang bij Bengkulu op Sumatra. Hij meldde in mei 1949 twee gevallen van buitensporig geweld bij luitenant M.H.W.R. Rutten. Van Beek had gehoord dat een gevangengenomen TNI-officier door de Inlichtingen- en Veiligheidsgroep (IVG) was gemarteld en vervolgens was doodgeschoten. Tegenover de luitenant had hij zijn zegsman niet genoemd, maar deze was achterhaald en voor de krijgsraad in Bengkulu gebracht. De aalmoezenier bleek in zijn verklaring voor de krijgsraad echter zeer terughoudend, aangezien hij vertrouwensman van de troep was en niet als verklikker te boek wilde staan. Overigens meldde hij nog een andere zaak, waarbij een in hinderlaag liggende patrouille een groep vrouwen en kinderen had neergeschoten.³³

Priesters en dominees hebben zich in hun persoonlijke correspondentie wel over ernstige vormen van geweld uitgelaten. In 1947 schreef de kapucijner monnik W. van Straelen aan de overste van zijn orde dat hij in Zuid-Sulawesi persoonlijk getuige was geweest van het meedogenloze optreden van het KNIL, waaronder ook standrechtelijke executies. Hij schreef er overigens ook bij dat de bevolking beslist in opstand zou komen als het KNIL niet zo straf de orde handhaafde. Ondanks zijn geschoktheid vergoelijkte hij het optreden van het leger: '[...] het druist hevig tegen mijn christelijke priesterlijke gevoelens in..., maar er is geen andere remedie op.'³⁴

Langs kerkelijke kanalen kon informatie uit het veld in de openbaarheid komen. Vooral tijdens het laatste oorlogsjaar kwamen langs deze weg protesten naar buiten. Dat gebeurde in het geval van Peniwen, een dorpje ten zuidwesten van Malang waar tijdens een zuiveringsactie personeel en patiënten van een ziekenhuis werden geëxecuteerd. Een verslag van de plaatselijke dominee S. Martodipuro, waarin de moorden nauwkeurig werden beschreven, vond zijn weg naar de zendeling H.A.C. Hildering in Surabaya, die de bal aan het rollen bracht door het bericht in het tijd-

schrift van de Oost-Javaanse synode bekend te maken. Dat vond zijn weg naar het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk in Den Haag, dat er een persbericht aan wijdde. Dit veroorzaakte een nieuwstorm die de autoriteiten dwong in actie te komen. We zullen dit in hoofdstuk 8 verder uitdiepen.

Het legergeweld kon een kerkgemeenschap natuurlijk zwaar treffen. Op lokaal niveau waren er veel Indonesische predikanten die getuige waren van militair geweld of klachten uit hun gemeenschap hoorden. Op een synode van de Protestantse Kerk van Indonesië in Bogor/Buitenzorg, vertelde de predikant Denso, die werkte in Soppeng in centraal Zuid-Sulawesi, hoe door het DST op 22 januari 1947 zestien mensen waren gedood, onder wie ook gewone dorpsbewoners. Het nieuws is langs kerkelijke kanalen ook in Nederland beland, waar het in de Protestantse Werkgemeenschap van de PvdA werd besproken en uiteindelijk in juli in *Vrij Nederland* terecht kwam.³⁵

Een ander geval komt uit Yogyakarta. Op 29 maart 1949 werd een zekere Tiberius Margono, inwoner van Kintelan, een dorpje ten zuiden van Bantul, door Nederlandse militairen van de Inlichtingen- en Veiligheidsgroep (IVG) van de T-Brigade gedood. De pastoor van het naburige Bintaran, I.M. Harjadi, schreef dezelfde dag een verslag van de gebeurtenis, met de bedoeling om verhaal te halen. De pastoor besloot zijn verslag: 'Er is iemand in onze parochie door Ned. militairen doodgeschoten. Zonder vorm van proces. Zonder voorafgaand onderzoek.' Volgens de pastoor, die het slachtoffer kende, had deze nooit iets met enige TNI-activiteit te maken gehad.³⁶ Harjadi reisde naar Yogyakarta en meldde de zaak aan luitenant-kolonel D.R.A. van Langen, de commandant van de T-Brigade en hoogst verantwoordelijke voor de IVG in Yogyakarta. Van Langen stelde meteen een onderzoek in. Sergeant W.T. Verwey van de IVG, die betrokken was geweest bij de actie, bleek zelf al een rapport te hebben opgesteld. Hij meldde dat twee dorpsbewoners Margono hadden aangegeven omdat hij lid was 'van de guerilla' en speciaal was belast met het aanbrengen van mensen die met de Nederlanders samenwerkten. Verwey en twee andere militairen hadden Margono opgezocht. Hij had tijdens het verhoor bekend dat hij lid van de guerrilla was en een pistool bij de rivier had verstopt. Op zoek naar het pistool zou Margono hebben willen vluchten, waarop hij werd neergeschoten.³⁷ Iemand op het kantoor van de procureur-generaal schreef bij het relaas van de vluchtpoging in de kantlijn: 'klets'.

Het hoofd IVG van de T-Brigade had zelf ook al een onderzoek ingesteld waaruit zou zijn gebleken dat het rapport juist bleek. Daarmee zou de zaak een gebruikelijk einde hebben gekregen. Pastoor Harjadi gaf zijn verslag echter ook aan pater R. van Thiel S.J. in Yogyakarta. Deze stuurde het op zijn beurt naar zijn broer, het Tweede Kamerlid voor de KVP, Frans-Jozef van Thiel, die het bericht onder de aandacht van minister van Overzeese Gebiedsdelen Van Maarseveen bracht. Waarom het Kamerlid de particuliere weg koos, is niet vast te stellen, maar ongetwijfeld wilde hij de berichten over misdaden in Indonesië niet aan de publieke klok hangen. De bal rolde weer terug naar Indonesië, waar Van Maarseveen op 13 april de hoge vertegenwoordiger van de Kroon om een onderzoek verzocht, zodat hij het Kamerlid kon beantwoorden.³⁸ De zaak was vakkundig uit de publiciteit gehouden.

Wel liep er in Indonesië nog een juridisch onderzoek naar het voorval, dat door de procureur-generaal in gang was gezet. De vertegenwoordiger van de PG in Yogyakarta, K.S. Bieger, had bij het hoofd van de IVG het rapport in handen gekregen van sergeant Verwey, dat door de twee andere betrokken militairen geheel werd bevestigd. Opnieuw leidde de melding van een mogelijke misdaad tot actie jegens de aangever. Het hoofd van de IVG in Yogyakarta, kapitein A.V. Vosveld, had contact opgenomen met het hoofd van het missiebisdom, de apostolisch vicaris Albertus Soegijapranata, 'die toegaf, dat de handelwijze van pastoor Harjadi geheel onjuist was' – dit zijn de woorden van Bieger.³⁹ Bieger deed zelf geen lokaal onderzoek. Hij leunde geheel op de militaire rapportage en maakte in één adem de aanbrengrer van het nieuws verdacht.

Kennelijk had de vraag van Bieger in Yogyakarta ook kolonel Van Langen wakker geschud. Die schreef op 13 mei aan de territoriaal-tevens-troepencommandant van Midden-Java over de affaire die door de pastoor was aangezwengeld. Van Langen onderschreef het rapport van Verwey en stelde meteen de pastoor in een kwaad daglicht. Hij schreef dat Harjadi's rapport 'niet uitmunt door objectiviteit' en dat 'zonder enig onderzoek een conclusie wordt getrokken die een ernstige blaam wierp op Nederlandse militairen'.⁴⁰ Van Langens brief werd via de territoriaal-tevens-troepencommandant in Semarang ook aan legercommandant Spoor gestuurd. Overigens was pastoor Harjadi enkele weken na de moord op Margono opnieuw in de pen geklommen in een andere zaak. In de woorden van Van Langen: Harjadi was opnieuw betrokken 'in een anti Nederlandsche propagandazaak'.⁴¹ In zijn verslag aan de procureur-generaal nam Bieger de bewoordingen van

Van Langen letterlijk over.⁴² Soegijapranata liet ondertussen zijn oren naar de Nederlandse autoriteiten hangen. In een brief aan kapitein Vosveld meldde de bisschop dat Harjadi 'in alle stilte' uit Yogyakarta zou vertrekken; hij werd naar Semarang overgeplaatst. De bisschop dankte de kapitein voor zijn 'welwillende houding' in de afwikkeling van 'deze voor ons beiden niet bepaald aangename affaire'.⁴³ Inderdaad regelde het leger snel en discreet het transport voor Harjadi.⁴⁴

Justitie bleef met lege handen achter. De militaire spelers dekten elkaar en Bieger volgde gedwee het militaire verhaal. Hij verzuumde om ter plaatse onderzoek te doen of Javaanse getuigen te horen. Het recht bleef een zaak tussen Nederlanders. De berichtgeving uit het veld leidde, zoals vaker, wel tot ironische maar machteloze marginalia van de juristen bij de procureur-generaal in Batavia/Jakarta. Bij de opmerking van Bieger dat Vosveld zelf de kwestie nog eens had onderzocht, kladderde Felderhof of advocaat-generaal J.E.K. Bondam in de kantlijn een helder 'o ja?', met onderstreping. In de ondermarge schreef Bondam: 'Het lijkt mij ook een ietwat apocrief verhaal, dat de man maar [...] in eens zou bekend hebben tot de guerilla te behoren.' Om dan wel te eindigen: 'Maar we kunnen deponeren.'

We weten niet wat er op 29 maart precies in Kintelan is gebeurd. We weten evenmin of Margono het verzet had geholpen of niet. Wel weten we dat het 'op de vlucht neerschieten' in veel voorkomende gevallen een eufemisme was voor executie. Ook zien we dat de militaire verslaglegging niet werd aangevochten. De juristen deden geen moeite om de zaak verder uit te pluizen en stelden zich tevreden – zelfs in ongeloof – met het onderzoek dat betrokkenen zelf of hun verantwoordelijken hadden verricht. Het tekent de onmacht van de civiele juristen tegenover de gesloten doos van de militaire verslaglegging. Het tekent ook de onwil om de zaken werkelijk te forceren. Zodra de procedure juridisch was gesloten, waren de meesters in Batavia/Jakarta tevreden.

Soegijapranata liet zich later wel kritischer uit over het Nederlandse optreden. Hij was de hoogste en meest geziene Indonesische functionaris in de katholieke kerk in Indonesië. Hij was na het eerste Nederlandse offensief vanuit Semarang naar Yogyakarta getrokken, waar hij een nauwe band met Soekarno ontwikkelde. Ook liet hij vanuit Yogyakarta via artikelen en interviews de wereld zien dat katholieken in de Republiek hun thuis konden vinden.⁴⁵ Tijdens de Nederlandse aanval van december 1948 en in de maanden daarna kwamen hem verhalen over moord- en geweldple-

V.l.n.r. de apostolisch gedelegeerde voor Indonesië Georges-Marie-Joseph-Hubert-Ghislain de Jonghe d'Ardoye, president Soekarno en apostolisch vicaris Albertus Soegijapranata, c. 1947. Bron: Kedaualatan Rakyat, 17 August 1950, p. 4.

ging door Nederlandse troepen ter ore. Toen het katholieke tijdschrift *De Linie* – dat bekendstond om zijn kritische houding over Indonesië – Soegijapranata benaderde met de vraag hoe de Republikeinse leiders bij terugkeer naar Yogyakarta de situatie in en om de stad zouden aantreffen, deed hij uitgebreid verslag van zijn bevindingen, dat in mei werd gepubliceerd. De apostolisch vicaris wees op de manier waarop de Nederlandse troepen dorpen zuiverden. Mannen werden collectief uren in zon of regen gezet – ‘juist als de Japannezen vroeger deden’ – en de huizen werden geplunderd. Nederlandse militairen schoten op elke beweging. Dorpen en wegen werden met kanonnades schoongeveegd – ‘met een ware slachting als gevolg’. ‘Wie vallen dan gewoonlijk als slachtoffers? Gewoonlijk de niets vermoedende vrouwen en kinderen van de *desa*’s en slechts heel weinigen van de *guerilla*’s, die intussen al lang verdwenen zijn.’⁴⁶ Volgens Soegijapranata vreesde de bevolking vooral de soldaten van het KNIL, en in het bijzonder de Indonesische soldaten. Ze waren ‘huurlingen’ met weinig ontwikkeling die vochten om zo veel mogelijk slachtoffers te maken en hun strijd als een ‘heilige zaak’ zagen.

Hoewel Soegijapranata ook opmerkte dat de *pemuda* tot alles in staat waren, was zijn betoog vernietigend over het Nederlandse bezettingsregime. Hij vond 'dat het optreden van leger en politie niet altijd vrij te pleiten is van de invloed van totalitaire staatsystemen,' waarbij hij expliciet de vergelijking met de Japanse Kempeitai maakte. 'En het resultaat? Bijna heel Jogja is bezet door de Nederlandse troepen, maar of zij ook heel Jogja onder controle hebben is een andere vraag. Nergens hebben zij contact met de mensen, tenzij met enkelingen, daartoe gedwongen. Want zoals de dessamensen aanvankelijk zich passief gedroegen, zijn zij nu actief geworden in hun lijdelijk verzet. [...] En wat ik bovenal jammer vind is dat de haat zich nu meester begint te maken van de harten der eenvoudigen, die de massa uitmaken.'

Het relaas van de monseigneur was kwetsbaar voor kritiek. Hij meldde dat hij de 'gruwelen' niet kon staven met gedetailleerde documentatie, omdat hij de berichten slechts uit de tweede hand had, en bovendien alleen van katholieken. Zoals hij zei: 'De betrokken slachtoffers zijn gewoonlijk of ter ziele gegaan of niet in staat een verslag uit te brengen.' Ooggetuigenverslagen ontbraken. Wel had de geestelijke de indruk dat er bij de militaire actie praktijken voorkwamen 'waarvan de geoorloofdheid naar mijn bescheiden mening nogal twijfelachtig is'. Het ontbreken van details gaf de pers de ruimte om zijn uitlatingen in twijfel te trekken – zoals voortdurend werd gedaan als er aantijgingen kwamen zonder precieze aanduiding van plaats en tijd.⁴⁷ In kranten in Indonesië en Nederland kreeg de bisschop te horen dat hij 'niet de aangewezen figuur' was om zich over de militaire praktijk uit te spreken of spraken van 'kwetsende uitlatingen'.⁴⁸

Er waren ook enkele kranten die de bisschop serieus namen. De *Leeuwarder Courant*, die wel vaker kritisch was over het Nederlandse militaire optreden, noemde het artikel van Soegijapranata 'verontrustend'.⁴⁹ De *Waarheid* besteedde er ook aandacht aan en het Tweede Kamerlid Paul de Groot sprak op 17 mei over het verslag in de Tweede Kamer.⁵⁰ Opvallend is dat de uitspraken van de geestelijke in Nederland verder weinig publieke opschudding hebben veroorzaakt. Wellicht heeft het te maken gehad met het verzuilde karakter van de pers, met het feit dat het hier een Javaanse zegsman betrof, of doordat de communisten zich over het nieuws hadden ontfemd. Hoe het ook zij, de vlam doofde al snel. Opwinding gaf het wel in katholieke kringen in Nederland, Indonesië en Rome. De bisschop van Batavia/Jakarta, P.J. Willekens, was zeer op de hand van Beel en Spoor, liep aan de leiband van de KVP en was daarom een van de sterkste voorstanders

van de militaire aanval geweest.⁵¹ Hij vond Soegijapranata's artikel onwaar en beledigend.⁵² Hij trakteerde Soegijapranata op een vermaning en dwong hem sommige uitspraken te herroepen.⁵³ De Nederlandse generaal-overste van de Sociëteit van Jezus in Rome, P. van Gestel, was op de hand van Willekens, hoewel hij erkende dat Nederlandse troepen vele onschuldigen doodden.⁵⁴ De houding van Van Gestel lijkt vooral door pragmatische overwegingen te zijn ingeblazen. Hij vond dat met name het communistische gevaar dat bij een herstel van de Republiek weer kansen zou krijgen, de missiebelangen zou kunnen schaden.⁵⁵ Hij dwong *De Linie* om een geanonimiseerd tegenstuk van Willekens te plaatsen.⁵⁶ Rome verbood vervolgens *De Linie* om verder nog politiek commentaar op de Indonesische kwestie te plaatsen.⁵⁷

Ook aan protestantse zijde werd er wel tegen het militaire geweld geaard. Zo stuurden protestantse prominenten in Batavia op 6 mei 1946 een 'Dringend beroep op Nederland' de wereld in, waarin zij de regering oproepen een vreedzame oplossing te vinden en het conflict met de Republiek niet met wapengeweld op te lossen. Niet alleen moesten de democratische beginselen worden gediend, maar ook het zendingswerk mocht niet in gevaar worden gebracht. Juist in deze periode moest de 'verder voortvretende vergifting van de Indonesische volksziel' worden tegengegaan. Onder de ondertekenaars was een aantal hoge ambtenaren, maar ook de zendingspredikant Jo Verkuyl, die de oorlog in Japanse internering had doorgebracht en juist door het Bersiap-geweld tot de conclusie was gekomen dat het de Indonesische revolutionairen ernst was. Een militaire aanval zou, volgens de opstellers, 'diepe sporen van wrok en haat' trekken. Eenzelfde oproep deden tien zendingswerkers op 9 december 1948 aan de hoge vertegenwoordiger van de Kroon Beel, waarin ze waarschuwden dat een nieuwe militaire actie 'onuitroeibare haat' tussen het Nederlandse en Indonesische volk teweeg zou brengen en de positie van kerk en zending schade zou toebrengen.⁵⁸ Heel radicaal was het niet, maar het was wel een duidelijke stem voor vrede en een volmondige erkenning van het Indonesische onafhankelijkheidsstreven. Juist zendingspredikanten, zoals we ook in het geval van Peniwen nog zullen zien, hadden begrip voor de idealen van de Republiek. Op de militaire praktijk had hun stem echter geen effect.

GEZAGSGETROUW NIEUWS

Alle zaken die tot politieke ophef en onderzoek leidden, werden via de publieke media aangekaart. De media speelden dus een sleutelrol in het alar-

meren van het bestuur over geweldszaken. Kranten vonden ook de weg naar de parlementaire bankjes in Den Haag, wat weer tot politiek rumoer kon leiden, of de bewindspersoon kon dwingen om verantwoording af te leggen. Het leidde onherroepelijk tot een verzoek aan de regering in Batavia/Jakarta om opheldering.

Het waren echter niet de kranten in Indonesië, maar die in Nederland die voor de meeste ophef zorgden. De Nederlandstalige pers in Indonesië was wel goed in het produceren van opgewonden redactionele stukjes, maar fungeerde nauwelijks als platform voor politiek debat of als waakhond voor burgerlijke vrijheden. Het aantal kranten was gering, redacties waren klein en de mogelijkheden om eigen reportages te maken waren beperkt. Voor het nieuws over het verloop van de oorlog waren de kranten afhankelijk van de voorlichtingsdiensten van de regering en het leger en de persagentschappen in Indonesië en Nederland. Bovendien was de oriëntatie van de Indische pers doorgaans behoudend. Een 'linkse', niet-gouvernementeel ingestelde Nederlandstalige pers bestond in Indonesië nauwelijks. De meeste redacties waren gezagsgetrouw en anti-Republikeins. Sterk kritische geluiden verschenen uiteraard wel in de Republikeinse pers, maar die werd door de Nederlandse overheden en media steevast als propagandistisch afgeschilderd en grotendeels genegeerd.

De Nederlandstalige pers kwam na de Japanse capitulatie in augustus 1945 maar heel langzaam op gang. Bovendien was ze armlastig en lag ze zeker gedurende het eerste jaar aan de banden van de regering. Kranten werden door de overheid gefinancierd en als doorgeefluik van informatie gebruikt. Later maakten de kranten zich los van de regering, maar bleven doorgaans wel gezagsgetrouw. Het rijke journalistieke klimaat van voor de oorlog keerde niet terug. Elke grote stad had een of twee kranten, die doorgaans een nogal bescheiden bestaan leidden, met kleine redacties, die afhankelijk waren van hetgeen de voorlichtingsdiensten, persbureaus en buitenlandse bladen hun leverden.⁵⁹ Als de pers een afspiegeling vormde van de stemming in het Nederlandse deel van de samenleving, dan was die behoorlijk gezagsgetrouw.

De eerste echte Nederlandstalige krant was *Het Dagblad*, dat vanaf 23 oktober 1945 in Batavia/Jakarta verscheen. Het werd geheel door het gouvernement betaald en werd gratis verspreid. De krant werd gedrukt op de oude drukkerij van de firma Kolff in Batavia/Jakarta, die door de regering als landsdrukkerij werd aangewezen.⁶⁰ Hoofdredacteur was de journalistieke veteraan Willem Belonje. Hij was voor de oorlog voor Nederlandse be-grippen een nogal vooruitstrevende ethicus geweest, die opkwam voor de

rechten van de Indonesiërs. In de revolutietijd ontpopte hij zich echter als een conservatieve koloniaal, gebrand op het behoud van Indië voor Nederland en fel gekant tegen de Republikeinse leiders.⁶¹

Belonje benadrukte in het eerste redactioneel van *Het Dagblad* op 23 oktober 1945 dat de krant geen propaganda 'voor de Nederlandsche zaak' wenste te geven. Wel drukte het op de eerste voorpagina de rede van Wilhelmina van 6/7 december 1942 af, die 'in deze landen, uit den aard der zaak, niet voldoende bekend' was.⁶² Een dag later werd een redevoering van Van Mook van 15 oktober afgedrukt.⁶³ Propaganda mocht het niet heten, maar voor het gouvernement diende *Het Dagblad* wel degelijk als een kanaal om regeringsgezind nieuws te verspreiden.

Voor de berichtgeving over de militaire situatie was de pers geheel afhankelijk van wat de voorlichtingsdiensten van het leger voorschotelden. Veel verslaggevers waren er niet en ze werden bovendien toch niet tot het oorlogsterrein toegelaten, zodat redacties moesten volstaan met het weergeven van de communiqués van de regering. Meestal werden de persberichten of briefings van militaire woordvoerders letterlijk overgenomen. We komen ze in identieke vorm in de meeste kranten tegen. Dat was op zich niet ongebruikelijk. Journalistiek bestond, zeker in Nederlands-Indië, voor een groot deel uit een gezagsgetrouwe weergave van institutionele berichtgeving. De teksten van de legervoorlichtingsdienst bestonden vaak uit simpele opsommingen van militaire acties tegen 'terroristen'. Acties werden slechts in hoofdlijnen beschreven, vaak met een opgave van gedode of vastgenomen 'extremisten'. Over het optreden van Nederlandse troepen lezen we doorgaans alleen in positieve zin. Dat er ondertussen wel degelijk allerlei afrekeningen plaatsvonden door militairen van het Nederlandse leger bleef onvermeld.⁶⁴

De uitgebreide Nederlandse acties in Zuid-Sulawesi werden op deze globale manier behandeld. Op 13 december 1946, vlak na het begin van de acties van het Depot Speciale Troepen, heette het: 'Een uitgebreide zuiveringsactie in de omgeving van Makassar resulteerde in den dood van 42 beruchte rampokkers en bendeleiders [...] De territoriaal-commandant deelde mede, dat deze actie slechts het voorspel was van hetgeen gedaan wordt met terroristen in Zuid-Celebes.'⁶⁵ Over de werkelijke toedracht bij acties werd niets gezegd. De bureauredacties konden alleen op de communiqués van de legervoorlichtingsdienst varen. Het was bijna onmogelijk om verdere details over militaire operaties te verkrijgen. Dat is ook goed zichtbaar bij de acties in Karawang (ten oosten van Jakarta/Batavia) in december 1947, toen de

slachting bij Rawagede (Balongsari) plaatsvond. *Het Dagblad* meldde op 17 december slechts: ‘Tegen het steeds driester optreden van rondzwervende benden in het Krawangse wordt met kracht opgetreden. Deze benden zijn thans onschadelijk gemaakt.’⁶⁶ Dit kwam letterlijk uit een perscommuniqué, werd door Aneta verspreid en kwam identiek in alle kranten terecht. De enige alternatieve berichtgeving kwam van de Republikeinse pers. *Berita Indonesia* bracht op 16 december het nieuws dat Nederlandse troepen een grote schoonmaakactie waren gestart en dat er 312 doden waren gevallen. *De Nieuwsgier* was de enige krant die dat bericht overnam, zij het vol ongeloof: ‘Een dergelijk fantastisch gerucht kan niet snel genoeg de kop in worden gedrukt.’⁶⁷ De legervoorlichtingsdienst kwam eindelijk met meer informatie – wellicht daartoe gedwongen door de publiciteit – maar beweerde dat het aantal slachtoffers niet goed te bepalen was. Wel ontkende het communiqué beschuldigingen van roof of wreedheden: ze waren ‘volkomen onwaar’.⁶⁸ Dit legerverhaal werd door alle kranten woordelijk overgenomen. Nader onderzoek deden journalisten niet.

De kranten berichtten wel dat de Republiek een klacht had ingediend bij de Commissie van Goede Diensten, die namens de Verenigde Naties toekeek op de handhaving van het bestand. Het *Algemeen Indisch Dagblad* noemde dat een daad van ‘een bijna ongelofelijke driestheid’, gezien de aansporingen tot geweld die van de Republikeinse overheden zelf afkomstig waren. Ook verzekerde de krant dat de Nederlandse troepen ‘een zeer specialistische opleiding’ hadden en ‘waarlijk het verschil tussen landvolk en terroristen’ wisten.⁶⁹ Opvallend is dat de hoofdredactie hier voorbij het script van de militaire voorlichting ging en vol op eigen aannames voer. Kennelijk resoneerden die ook elders in de Nederlandse kringen, want *De Locomotief* nam het redactioneel over en sprak zelfs van Republikeinse ‘krokodillentranen’.⁷⁰

De berichtgeving rond de actie in Karawang laat zien hoezeer de nieuwsgaring en nieuwsgierigheid tekortschoten. De Nederlandse kranten trokken hun informatie uit andere bladen en persbureaus, en bovenal uit de communiqués van de civiele en militaire overheden. De redactionele artikelen rechtvaardigden vrijwel altijd het optreden van de Nederlandse troepen. Het discours van een Republiek die zich aan terrorisme schuldig maakte domineerde de berichtgeving, net als de boodschap dat de Nederlandse troepen met recht hiertegen straf moest optreden. Na Operatie Product lijkt dit discours alleen nog maar sterker te zijn geworden. Met een opvallende eenvormigheid berichtte de Nederlandstalige pers over schermutselingen rond de demarcatieline, de Republikeinse infiltraties en provocaties en aanslagen

op (vermeende) collaborateurs, zonder ook eigen acties als daden van agressie te willen aanmerken.

Het leger beheerste de informatiestroom over de militaire acties bijna volledig. Dat deed het niet alleen door de informatievoorziening. De Dienst voor Legercontacten (DLC) waakte nauwgezet over de toegang van journalisten tot de conflictgebieden. Tijdens het eerste offensief probeerde de dienst de nieuwsvoorziening over de gevechten in handen te houden, door alleen journalisten van regeringsgezinde kranten in actiegebieden toe te laten en altijd militaire voorlichters te laten meelopen.⁷¹ Tijdens Operatie Kraai in december 1948 werd de verslaggeving nog strakker georganiseerd. Alleen journalisten van de DLC mochten met de troepen meereizen; hun berichten en fotoreportages werden gescreend door de dienst. Telegramverkeer werd gecensureerd en reportages over gevechten en bombardementen werden niet toegestaan. Militairen, voorlichters en bestuurders werkten in de praktijk samen om een geheel ontsmette versie van het militaire optreden op te dissen. De nieuwsvoorziening was niet alleen uitermate selectief, maar ook buitengewoon karig. De pers kreeg slechts heel laat en mondjesmaat door de DLC informatie over de operatie toegespeeld.⁷²

De lezer in Indonesië werd dagelijks geconfronteerd met nieuws over het oorlogsgeweld, maar het bleef wel sterk versluierd. Veel meer aandacht ging naar de politieke verwickelingen, met name op internationaal vlak. De meeste informatie over het geweld lag besloten in verlieslijsten en de vele kleine berichten over beschietingen, bestandslijnoverschrijdingen en overvallen, gepleegd door 'terroristische benden'; het ging dus om geweld van Indonesische zijde. Slechts heel af en toe ging het over concrete Nederlandse legeracties. De dagelijkse praktijk van zuivering en patrouillering bleef zo voor de krantenlezers, die zich overwegend in de steden bevonden, een blinde vlek.

Civiele en militaire overheden lieten geen ruimte voor een ander discours dan die van een gerechtvaardigd optreden tegen terroristische elementen. Dat daarbij stevig tegengeweld noodzakelijk was, werd niet verhuld, al werden realistische reportages en zeker foto's stelselmatig geweerd. De kranten bevroegen niet de achterliggende politieke keuzes en gaven ook geen details over de gebruikte tactieken. Dat gold ook voor de berichtgeving in de eerste maanden van 1949, na de verovering van Yogyakarta, toen het Republikeinse geweld en de Nederlandse contraterreur escaleerden. Berichten over de zuiveringsacties bleven even summier als rechtvaardigend. De *Nieuwe Courant* meldde bijvoorbeeld op 8 februari 1949: 'Tijdens een zuiveringsactie,

welke in het Ambarawase is gehouden, werd ter hoogte van de goenoeng Tjemenggal de beruchte organisatie “Oentoeng Soerapati” vernietigd.⁷³ Het bericht kwam van de legervolichting en werd ook in andere kranten zo herhaald. Dat gebeurde ook bij andere acties. Onder de kop ‘Gunstige ontwikkeling’ schreef dezelfde krant eind maart: ‘Ten Zuid-Oosten van Mangelang werd opgetreden tegen benden die zich schuldig maakten aan terreur op de bevolking; bij de zuiveringsactie werden 85 leden van deze gewapende groepen gedood en een aantal zware infanteriewapens buitgemaakt.’⁷⁴ De meeste acties werden echter niet eens in de krant vermeld.

De Nederlandstalige kranten in Indonesië reageerden doorgaans erg defensief op berichtgeving in de pers in Nederland over misdaden van het eigen leger. De brieven van militairen die in linkse dagbladen als *De Waarheid* en *Het Vrije Volk* verschenen, werden als communistische stemmingmakerij en in elk geval als nestbevuiling gezien. Zoals de *Nieuwe Courant* reageerde: ‘Zonder de juiste feiten te melden, zonder tegenover deze brieven andere militaire reportages te stellen, wordt hier een smet geworpen op een leger en zo dus op de mannen en jongens van Nederland, die hier nog militaire acties hebben uit te voeren.’ Alleen een streng en rechtvaardig militair onderzoek kon als oordeel gelden. ‘Burgers kunnen niet over militaire zaken oordelen, omdat hierbij andere normen gelden,’ zo heette het.⁷⁵ Dit was exact het geluid dat de legerleiding altijd liet horen en dat kennelijk door de redactie geïnternaliseerd was. De wil om de rijen te sluiten en het geloof dat het legeroptreden gerechtvaardigd en effectief was, prevaleerde over de behoefte aan waarheidsvinding.

Het krantenlezende publiek werd getraakteerd op een barrage van verdachtmakingen aan het adres van Yogyakarta. Er waren wel kleurverschillen te zien tussen nogal conservatieve kranten als *Het Dagblad* (in Batavia/Jakarta) en *De Vrije Pers* (Surabaya), en de wat kritischer *Nieuwsgier* (Batavia/Jakarta). Het meest oppositionele geluid aan Nederlandse kant kwam van *Kritiek en Opbouw*, het tijdschrift van Marcel Koch, dat in 1942 was gestopt en op 5 maart 1947 opnieuw verscheen. Enkele maanden later versmolt het blad tijdelijk met het tijdschrift *Opbouw-Pembinaan*, dat op initiatief van de hoofdredacteur van *Vrij Nederland* Henk van Randwijk en directeur van de Stichting Vrij Nederland Cees de Koning was opgericht en op 7 juni het licht zag met een gemengd Indonesisch-Nederlandse redactie. Het blad ging echter na het begin van de Nederlandse offensief op 21 juli alweer ten onder. Pas in februari 1948 verscheen *Kritiek en Opbouw* opnieuw.

Kritiek en Opbouw liep niet aan de leiband van de overheid. Koch, Vuyk en De Graaff aarzelden niet het gewelddadige militaire optreden in het tijdschrift aan de kaak te stellen. Zo schreef Beb Vuyk in september 1948 over politiemannen die het vuur hadden geopend op kinderen in de Pegangsaan-Oost in Jakarta die de viering van de onafhankelijkheid aan het voorbereiden waren. De dagbladen hadden al meteen na het gebeurde berichten over de schietpartij geplaatst, maar hadden de politieagenten volledig vrijgepleit en het incident in de schoenen geschoven van ‘recalcitrante kinderen’ en ‘terroristen’.⁷⁶ Met overtuiging volgden zij de officiële lezing van de gebeurtenis.⁷⁷ Vuyk sprak voor haar artikel zelfs met de gewonde kinderen, politieagenten en andere getuigen, en kwam tot een heel andere conclusie.⁷⁸ Ook de moord op de hoge Republikeinse ambtenaar Santoso tijdens de Nederlandse verovering van Yogyakarta werd in *Kritiek en Opbouw* uitgebreid en kritisch behandeld.⁷⁹

Het grootste effect sorteerde het artikel ‘Drama in Tjilatjap’, dat in het nummer van 15 augustus/1 september 1949 in *Kritiek en Opbouw* verscheen over de wilde schietpartij van een patrouille op een bruiloftsgezelschap op 1 augustus 1949 in Gunung Simpang bij de havenstad Cilacap, waarbij ongeveer 27 mensen omkwamen.⁸⁰ De regent, R.M.A.A. Tjokrosiwojo, stelde een onderzoek in en stuurde het rapport aan de HVK en de Republikeinse onderhandelingsdelegatie. Het kwam ook in handen van *Kritiek en Opbouw*, dat er uitgebreid aandacht aan besteedde. Dat bracht het nieuws aan het rollen, want media in Nederland pikten het bericht op, zoals *De Groene Amsterdammer*, *Het Parool* en *De Waarheid*, en het leidde tot Kamervragen van PvdA-Kamerlid Frans Goedhart.⁸¹ Pas daarna werd het ook door Nederlandstalige dagbladen in Indonesië vermeld.⁸² De gealarmeerde autoriteiten haastten zich aan het persbureau Aneta te melden dat ze ‘onmiddellijk een ernstig en serieus onderzoek’ hadden ingesteld.⁸³ De krijgsraad te velde pleitte de patrouillecommandant vrij, maar de nabestaanden kregen wel een schadevergoeding.

Bij de nieuwsvoorziening was een belangrijke rol weggelegd voor de persagentschappen als Aneta (Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap). Krantenredacties namen berichten van deze zijde doorgaans letterlijk over. Aneta, dat in 1917 was opgericht en dat een monopoliepositie had verworven in het telegrafisch nieuwsverkeer tussen Indië en Nederland, wist zich na de Japanse bezettingstijd weer in het centrum van de nieuwsverspreiding te positioneren. In 1946 werkten er ongeveer twintig redacteuren, twee jaar later vijftig. Zij ontleenden hun nieuws aan internationale persbureaus als

Reuters, maar ook aan het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) en zelfs aan het Republikeinse persbureau Antara, dat vlak bij het kantoor van Aneta was gevestigd, en Republikeinse radiostations. Omdat er ook berichten over Nederlands geweld werden verspreid, leidde dat tot ergernis bij de Nederlandse autoriteiten en oefende legercommandant Spoor druk uit op de landvoogd om dergelijke 'nadelige' berichtgeving tegen te houden.⁸⁴ Overigens leunde Aneta doorgaans juist heel sterk op de communiqués van het leger en de Regeringsvoorlichtingsdienst. Aneta's nieuwsbulletins vonden hun weg naar alle krantenredacties in de archipel, zodat het persbureau een belangrijke sleutelfunctie vervulde in de verspreiding van gouvernementele nieuwsinterpretaties.⁸⁵

Ook de berichtgeving van zijn tegenhanger aan Republikeinse kant, het in 1937 opgerichte Antara, dat begin september 1945 opnieuw was gestart, vond regelmatig haar weg naar de kolommen van de Nederlandstalige kranten, ook over Nederlandse militaire acties.⁸⁶ Overigens lazen de redacties van de Nederlandstalige kranten ook hun Republikeinse tegenhangers. Vooral de *Merdeka*, het grootste Republikeinse dagblad in Jakarta/Batavia, werd regelmatig door de Nederlandstalige kranten geciteerd, tot ergernis van leger en bestuur. Toch had de Republikeinse pers nauwelijks invloed op de openbaarmaking van het Nederlandse geweld. De kranten maakten weliswaar veelvuldig melding van Nederlands (en Brits) geweld, maar juist deze berichten vonden hun weg niet naar de kolommen van de Nederlandstalige pers. Nederlanders schilderden die tijdingen meestal af als propaganda en leugenachtig. Nu was de pro-Republikeinse pers allesbehalve objectief, maar dat was de Nederlandstalige pers doorgaans evenmin.

Waar Nederlandse overheden probeerden onwelgevallige berichtgeving uit de pers te houden, wezen Republikeinse leiders de Indonesische journalisten op hun verantwoordelijkheid de revolutie te steunen.⁸⁷ De Republikeinse regering oefende min of meer zachte dwang uit en hield de façade van een vrije pers in stand. Op plaatselijk niveau was er overigens wel sprake van censuur.⁸⁸ De regering in Yogyakarta probeerde vooral via de beheersing van informatie het nieuws te beïnvloeden. Het persagentschap Antara was voor zijn nieuws grotendeels afhankelijk van de Kementerian Penerangan, het ministerie van Voorlichting. De kranten, op hun beurt, haalden hun berichten van Antara. Het persbureau kwam wel steeds meer onder gezag van het ministerie te staan.⁸⁹ In die zin weerspiegelde de situatie in de Republiek die aan de Nederlandse kant.

De Indonesische journalisten zagen zichzelf doorgaans als medestrijders voor de onafhankelijkheid en schreven hun berichten ook met dat doel. Dat had natuurlijk zijn weerslag op de berichtgeving. In de eerste periode na de Japanse capitulatie, die in Nederland de Bersiap-periode wordt genoemd, verschenen in Republikeinse dagbladen bijvoorbeeld nauwelijks berichten over het geweld tegen Nederlandse burgers. Als het wel gebeurde, was het nooit in een kritische of afkeurende zin. De kranten legden de nadruk in de eerste plaats op de gerechtvaardigde strijd van het Indonesische volk en leger.⁹⁰ Indonesische kranten in de buitengewesten – die niet onder invloed van de regering in Yogyakarta stonden – meldden wel grote geweldsuitbarstingen, zoals de moord op honderden Chinezen rond Tangerang in mei 1946 en de gevechten in Bagan Siapiapi in september 1946.⁹¹

Republikeinse kranten en radio verspreidden wel regelmatig berichten over specifieke gebeurtenissen waarbij Nederlandse troepen grof geweld gebruikten en burgerslachtoffers maakten. Nooit hebben de Nederlandse civiele en militaire overheden hierin aanleiding gezien om een onderzoek in te stellen. Berichten van de Indonesische radio en in de kranten en tijdschriften werden stelselmatig genegeerd of als laster en propaganda afgedaan. Toen de Nederlandse regering in mei 1946 een onderzoek naar de Nederlandse acties in het dorpje Pesing, ten westen van Batavia/Jakarta, gelastte, wist generaal Spoor direct te melden dat de berichten uit de Republikeinse pers waren overgenomen en dus niet klopten. Het was een effectieve manier om een bericht meteen verdacht te maken. Ook het bericht over de moord op de Republikeinse minister Soepeno op 24 februari 1949, dat eerst door de Republikeinse Radio Djawa Timur werd verspreid, werd meteen als Republikeinse propaganda bestempeld.

De Republikeinse pers worstelde overigens net als haar Nederlandse tegenhangers met de informatievoorziening uit het veld. De meeste militaire acties werden niet in de media vermeld. Hoe slecht de verbindingen waren en hoe traag het nieuws reisde, laat de verslaglegging van de gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi zien. Het Indonesische persbureau Antara zweeg aanvankelijk in alle talen.⁹² Pas na medio 1947 kwam Yogyakarta in actie en maakte de regering zich sterk om de gebeurtenissen in Sulawesi aan te kaarten. Ook het geweld tijdens de maanden van intensieve zuiveringsacties op Java in de eerste helft van 1949 vond maar moeizaam zijn weg naar de media. Republikeinse kranten in de veroverde gebieden waren door het Nederlandse gezag gesloten of werden streng gecontroleerd, en de enige manier om berichten

de wereld in te krijgen was via illegale radiostations. Maar die bereikten de Nederlandse oren niet.

VOORLICHTING

De Nederlandse autoriteiten probeerden de berichtgeving actief te beïnvloeden. Dit was vaak zeer succesvol. De communiqués van de regerings- en legervoorlichtingsdiensten waren van groot gewicht, omdat andere nieuwsbronnen meestal ontbraken. De Nederlandstalige pers nam deze berichten vaak woordelijk over, rechtstreeks of via het persagentschap Aneta. Deze diensten speelden dus een belangrijke rol in het framen van het geweld en de vijand. Voorlichting en propaganda waren niets nieuws in de koloniale samenleving. Ze kregen echter tijdens de revolutie een urgentie die ze eerder niet hadden gehad. Dit begon meteen na de terugkeer van het Nederlands gezag in Batavia/Jakarta.⁹³ In de eerste plaats ging de overheid ervan uit dat de Indonesische bevolking tijdens het Japanse bestuur aan grootscheepse propaganda was blootgesteld en dat deze op een of andere manier tenietgedaan moest worden. Ten tweede bleek het tijdens de revolutie urgent om de goede bedoelingen van Nederland via een voorlichtingscampagne aan de inwoners te verkondigen. Tenslotte waren grote delen van de Nederlandse bevolking geïnterneerd geweest en onkundig van de ontwikkelingen in de wereld en de gedachtevorming over de toekomst van de kolonie.

De Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) werd in oktober 1945, direct na de terugkeer van de eerste Nederlandse bestuurders, opgezet. Hij viel rechtstreeks onder de Algemene Secretarie, het ondersteunende apparaat van Van Mook. De RVD huisde aan de westkant van het Koningsplein, niet ver van het paleis waar Van Mook zetelde. Het eerste hoofd van de RVD was de chemicus Kees Posthumus, de voormalige rector van het Christelijk Lyceum in Bandung en hoogleraar aan de Technische Hogeschool aldaar. In maart 1946 werd hij aangesteld bij de zojuist in Jakarta/Batavia opgerichte Nooduniversiteit en werd hij opgevolgd door Karel Verboeket, die voor de oorlog al bij de RVD had gewerkt. Hij behoorde tot de kleine kring getrouwen rond Van Mook en was, in de woorden van Willem Schermerhorn, 'in alles his master's voice'.⁹⁴

De RVD probeerde in de late maanden van 1945 zijn voorlichting op gang te brengen. Het eerste doel was de Nederlandse bevolking in Indonesië van nieuws te voorzien. De dienst rekruteerde zijn personeel uit journalisten die uit de internering kwamen. Onder hen was het onderhoofd van de RVD, Jan

Ritman, die voor de oorlog hoofdredacteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad* was geweest. Voorts probeerde de dienst een krant, radio en filmstudio op te zetten om berichten van de regering te kunnen verspreiden. Een van de eerste resultaten was de oprichting van *Het Dagblad*, dat voor een groot deel van zijn nieuwsgaring van de RVD afhankelijk was en in die eerste maanden het belangrijkste medium was om de Nederlandse gemeenschap voor te lichten. De redactie ontkende steevast dat Nederland propaganda verspreidde. Deze besmette term kon alleen op de Japanners en de Republiek slaan.⁹⁵ Alle betrokkenen vonden overigens dat de beïnvloeding van de buitenwereld van essentieel belang was, maar erkenden ook dat die door eerlijke voorlichting moest gebeuren.

In januari 1946 riep de RVD ook het tijdschrift *Uitzicht* in het leven. Het doel was om de politiek van Van Mook onder de Nederlandstalige lezers in Indonesië te verbreiden.⁹⁶ Het leidde meteen tot de oprichting van een Republikeinse tegenversie, *Het Inzicht*, een Nederlandstalig orgaan met Indonesische en Nederlandse medewerkers, dat werd uitgegeven door het Republikeinse ministerie van Voorlichting. Het stond onder leiding van de jonge Soedjatmoko – volgeling en zwager van Sjahrir en werkzaam op het ministerie van Voorlichting – en had in de redactie behalve Indonesische medewerkers als Ida Nasution en Moehamad Djoehana (een zwager van Sjahrir) ook Nederlanders als Jacques de Kadt en Beb Vuyk. Het blad was buitengewoon kritisch over Van Mooks plannen voor een federaal Indonesië.⁹⁷ In geen van beide tijdschriften kwamen specifieke geweldsdelicten ter sprake. Het intellectuele debat ging over de politieke toekomst van Indonesië en over nationale cultuur. Beide tijdschriften gingen samen met die hoop ten onder in het geweld van het Nederlandse offensief van juli 1947.

De RVD liet *Het Dagblad* in 1946 los en ging steeds meer werken met communiqués en brochures. De dienst richtte zich niet alleen op het informeren van de pers, maar ook op voorlichting aan de voorlichters – vele departementen hadden een eigen voorlichtingsdienst. De departementale voorlichters kregen hun informatie van de RVD en via bijeenkomsten met Ritman, Koets of de adviseur van de luitenant-gouverneur-generaal, Abdulkadir Widjojoatmodjo.⁹⁸ De RVD produceerde ‘weekkronieken’ en ‘stemmingsbeelden’ met interne informatie voor verspreiding onder de voorlichters, en ‘paleisrapporten’, die een dagelijks overzicht gaven van de laatste bestuurlijke besluiten en ontwikkelingen. Ook produceerde het grote hoeveelheden communiqués, die gretig door het persagentschap Aneta en de dagbladen als kopij werden opgenomen.

Net als in de ambtelijke top zien we bij de RVD een ontwikkeling waarin een grote militaire actie steeds meer acceptabel werd gemaakt. In maart 1947 werd Verboeket opgevolgd door Jacob Ozinga, oud-voorzitter van het Nederlandsch-Indisch Rubberfonds (NIRUB), een man met veel conservatiever opvattingen.⁹⁹ De legerleiding was verheugd over deze benoeming, want ze vond de RVD te veel het verlengstuk van de politiek van Van Mook, en dus te Republiek-vriendelijk. Ozinga had veel meer dan zijn voorgangers een afkeer van de Republiek en was het met Spoor eens dat militaire actie geboden was.¹⁰⁰ Hij was lid van de Anti-Revolutionaire Partij en stond in contact met de in koloniale kwesties onverzoenlijke partijleiders Jan Schouten en Siewert Bruins Slot. Onder Ozinga's leiding heeft de RVD sterk bijgedragen aan de sfeer waarin de besluitvorming om in juli 1947 tot de aanval over te gaan gestalte kreeg.¹⁰¹ De RVD-medewerkers verzamelden zich wekelijks in een 'Grote Koempoelan' (bijeenkomst), waarbij Ritman als 'desahoofd' fungeerde. Meestal gingen de discussies over politieke kwesties, zoals de wisselende kansen voor Van Mooks deelstatenpolitiek en de verhouding tot de Republiek. Hoewel de RVD uiteraard de beslissing om tot een grote aanval over te gaan voor het publiek acceptabel moest maken, was er een duidelijke tendens om het oorlogsgeweld zelf uit de voorlichting te houden. Ritman wilde zelfs het toenemende geweld tegen Indonesische ambtenaren onvermeld laten, omdat dit 'het politieke klimaat zou bederven'.¹⁰² De ambtelijke voorlichters, de pers en het publiek kregen geschoonde versies van de oorlog voorgeschoteld. De filtering van het nieuws en de voorlichting creëerde bewuste stiltes over het bloedvergieten in de desa's.

Naast de RVD en civiele voorlichtingsdiensten opereerden militaire voorlichtingsdiensten, die meer van belang waren voor het verspreiden, en tegenhouden, van informatie over de feitelijke oorlogvoering, maar die ook regelmatig zeer politiek naar buiten traden. Generaal Spoor was zich er terdege van bewust dat de oorlog ook een informatieoorlog was. Hij was tijdens de oorlog tegen Japan directeur geworden van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS), de inlichtingendienst van het leger, die vanuit Australië opereerde. Ontevreden over de manier waarop de regering in Batavia/Jakarta de voorlichting ter hand nam, en vooral over de manier waarop volgens hem de Republiek werd bejegend, richtte hij in september 1946 een Legervoorlichtingsdienst (LVD) op, die rechtstreeks onder hem kwam te vallen.¹⁰³ Hoe belangrijk Spoor het werk van de LVD achtte, blijkt uit het aantal werknemers van de dienst: alleen in Batavia al werkten er 160 mensen.¹⁰⁴ Daarnaast waren er ook bij de brigades in het veld voorlichters werkzaam.

Een redacteur leest het blad Wapenbroeders, oktober 1947. Bron: NL-HaNA, Dienst Leger Contacten 2.24.04.03, inv.nr. 380-5-4.

Aanvankelijk was er nogal wat wrijving tussen RVD en LVD. De legerleiding zag de RVD als een klikje dat de plannen van Van Mook moest verbreiden. Op bezoek in Den Haag rond de jaarwisseling van 1946/1947 besprak Spoor deze kwestie op regeringsniveau, een staaltje van bestuurlijke inmening van de legercommandant. Volgens hem liet de RVD het Nederlandse standpunt te weinig consequent zien en gaf hij te veel ruimte aan dat van de tegenpartij. Spoor kreeg in de besprekingen onder meer steun van prins Bernhard en admiraal Helfrich. Minister Jonkman kondigde bij die gelegenheid aan dat het hoofd van de RVD, Verboeket, spoedig zou worden vervangen door Jacob Ozinga en dat hij verwachtte 'dat na diens optreden de klachten zullen afnemen'.¹⁰⁵ Inderdaad gingen de diensten sindsdien beter samenwerken.

De Dienst voor Legercontacten (DLC), zoals de LVD sinds april 1947 was gaan heten, produceerde een grote hoeveelheid materiaal voor de eigen troepen, zoals brochures en tijdschriften als *Wapenbroeders* en *Blijf op de hoogte*. Veel van de teksten werden door de legerleiding zelf geproduceerd. Dikwijls werden ook toespraken en dagorders van legercommandant Spoor opgenomen. De publicaties dienden om de geest onder de troepen hoog te houden en het militaire optreden te legitimeren. De politieke boodschap was gedurende de oorlog bijna onveranderlijk dat de Nederlandse militairen in Indo-

nesië waren om vrijheid, rust en orde te brengen. Er was begrijpelijkerwijs geen enkele aandacht voor mogelijk delicten van Nederlandse troepen of van morele dilemma's over de methoden van ordeherstel. Evenmin werd het onafhankelijkheidsstreven van de Republiek erkend. De Republiek was de bron van chaos en geweld – het woord terreur valt vaak – en het Nederlandse optreden was noodzakelijk om de nieuwe verhoudingen tussen Nederland en Indonesië vorm te kunnen geven. Het conflict mocht geen oorlog genoemd worden, maar was 'een maatregel tot herstel van orde en rust'.¹⁰⁶

In de uitgaven van de DLC werd een vijandbeeld geschapen waarin het optreden van de Republikeinse en revolutionaire groepen als wreed en terroristisch werd afgeschilderd. In *Onze taak overzee*, een uitgave van de LVD uit 1947, heet het: 'Onze vijanden zijn de talloze ongedisciplineerde legertjes en benden, die het land afstropen en die, aangehitst door een waanzinnige propaganda van fanatici, uit verblindheid, ijdelheid of roofzucht het volk aan de rand van de afgrond hebben gebracht. Slecht georganiseerd en dillettantisch geleid, leeft dat leger op de oogst en de andere bezittingen der bevolking, een ware terreur uitoefenend'.¹⁰⁷

De effecten van dit taalgebruik zijn moeilijk precies te meten, maar we mogen aannemen dat ze een sterk socialiserende werking hebben gehad en het heersende discours over het doel van de oorlog en de aard van de vijand zo niet hebben gecreëerd, dan toch hebben versterkt. Opvallend is overigens hoezeer het bestuurlijke en militaire discours al in 1947 naar elkaar toe groeiden. Ook de relaties tussen de legercommandant en de luitenant-gouverneur-generaal verbeterden nadat de onderhandelingen over Linggarjati waren gestrand en ze het militaire offensief als enige overgebleven alternatief waren gaan zien. In de voorlichting aan Nederlandse kant ontstond een vrij homogeen beeld van een goedwillend Nederlands optreden dat door de 'slechte elementen' aan Republikeinse kant werd gefrustreerd. Deze konden slechts door legeringrijpen worden 'geëlimineerd'.¹⁰⁸

De DLC richtte zich niet alleen op de troepen, maar ook op de buitenwereld. Omdat dagbladen de persberichten van persagentschappen vaak klakkeloos overnamen, was het voor de autoriteiten belangrijk en mogelijk om het nieuws voor te koken. De militaire voorlichting bleek zeer doeltreffend in het sturen van het nieuws. Daarmee was de opzet van generaal Spoor geslaagd. Niet alleen werden de eigen troepen met een vrij eenduidige boodschap bediend, maar ook de binnenlandse en buitenlandse pers kregen strak geregisseerde communiqués voorgeschoteld. Met name tijdens en na Operatie Kraai bleek de DLC in staat om veel van de militaire actie uit beeld

te houden.¹⁰⁹ Bij het oprukken van de Nederlandse bataljons werden fotografen en journalisten van de DLC meegestuurd. De DLC zorgde er echter voor dat de informatie uit het veld ernstig werd vertraagd en dusdanig werd gemanipuleerd dat de suggestie dat er een oorlog werd gevoerd geheel uit de berichtgeving werd gefilterd. Hoewel de fotografen vele rolletjes volschoten, kwam slechts een handvol beelden in de pers. Legerfotografen in het veld kregen snel door dat expliciete oorlogsbeelden niet door de selectie van de DLC kwamen. Zonder daartoe expliciete orders te hebben ontvangen, lieten fotografen dergelijke beelden achterwege. Slechts een kleine minderheid van de foto's kwam naar buiten.¹¹⁰

De strakke regie leverde onder verslaggevers wel wat gemor op. Luitenant-kolonel Wim Koenders, sinds november 1947 hoofd van de DLC, reageerde in januari 1949 op het ongenoegen van journalisten dat de informatie over de operatie zo karig bleef. In een vertrouwelijke notitie betoogde hij dat Nederland geen oorlog voerde in Indonesië. Het ging er slechts om 'destructieve elementen' te bestrijden en de 'goedwillende bevolking' te beschermen. Dat maakte het werk van de DLC, aldus Koenders, bijzonder delicaat. Hij vervolgde:

Wij kunnen in dit verband het werk van de 'oorlogsreporter' niet gebruiken. Willen wij de over het algemeen niet veel sympathie voor de acties tonende buitenwereld laten zien wat hier in werkelijkheid gebeurt, dan hebben wij heel wat anders te doen dan de gewone oorlogscorrespondent. [...] Nu wij praktisch het gehele voormalige Republikeinse gebied weer 'in eigen beheer' genomen hebben, wordt het veeleer noodzakelijk steeds op de voorgrond te stellen, wat wij doen om dit land zo spoedig mogelijk weer op te bouwen. Daarbij is het werk van het leger dat orde, rust en veiligheid brengt en handhaaft van groot belang en niemand zal ons kwalijk nemen, wanneer deze *achtergrond* van de taak van het leger op de voorgrond wordt gesteld.¹¹¹

In een notendop zegt Koenders hier waar de DLC en de legerleiding voor stonden. De oorlog was een vredesmissie, van de buitenwereld was niets goeds te verwachten, het geweld diende een betere toekomst en de nadruk lag op opbouw. In feite was dit een manier van zeggen dat de wereldpers misleid moest worden. Het citaat toont ook dat de leiding van de DLC en het kabinet van de legercommandant wel aanvoelden dat het geweld geen aangenaam beeld gaf. Veel werd daar onderling trouwens niet over gedelibere-

reerd. Men zocht rechtvaardiging in de steeds valser klinkende boodschap van het Nederlandse leger dat orde kwam brengen en het goed met de Indonesische bevolking voorhad.

CENSUUR

De achterkant van de voorlichting was de censuur, die de Nederlandse overheid in Indonesië op grote schaal toepaste. Waar zij door voorlichting en propaganda de publieke opinie gunstig probeerde te stemmen, wilde zij negatieve invloeden en 'onwaarheden' uit de openbaarheid houden. Op allerlei manieren mengde het bestuur zich in de circulatie van nieuws en informatie, in het bijzonder via de censuur. Die was niet alleen een zaak van simpele repressie. Het Nederlandse bestuur zwalkte tussen de behoefte om de samenleving te normaliseren en om de berichtenstromen te controleren.

Postcensuur was bijvoorbeeld een gevoelig punt. Het leger toonde zich regelmatig voorstander van een strikte controle op het brievenverkeer. Op grond van de Staat van Oorlog en Beleg had het daartoe ook de bevoegdheid. In de eerste periode van de oorlog werd er dan ook op vrij grote schaal post gecontroleerd. Volgens de cijfers over de eerste helft van januari 1946 werd 5 procent van de brieven uit Indië (op een totaal van bijna 400.000) naar Nederland geopend, zo'n 2,25 procent (op 672.000) in de andere richting.¹¹² Hoewel begin februari 1946 de brievencensuur officieel werd opgeheven, betekende dat niet het volledige einde ervan. Ook later werden nog brieven geopend.¹¹³ De praktijk is niet altijd goed te achterhalen, maar duidelijk is dat de post steekproefsgewijs werd geopend en de Nederlands-Indische regering dus een beperkte postcensuur uitvoerde.

De procureur-generaal heeft de briefcensuur enigszins getemperd door te bepalen dat bestuurshoofden alleen in dringende gevallen brieven mochten openen, dat wil zeggen als er 'bij uiterlijke waarneming' verdenking was dat de inhoud van 'opruiende of gezagsvijandige' aard was, of als het post van 'bepaalde gesignaleerde personen' betrof. Postkantoren hielden hiertoe lijsten bij.¹¹⁴ De situatie verschilde van plaats tot plaats. In Borneo en de Grote Oost bleef censuur op civiele en militaire post nog tot ver in 1946 gehandhaafd, kennelijk vanuit de gedachte dat de Republikeinse boodschap daar niet mocht doordringen.¹¹⁵

Spoor bleef tegenstander van het vrijgeven van de brievenpost. Op 1 juli 1946 liet hij het bestuur weten dat 'de kanalen der posterijen een belangrijke schakel vormen in de anti-Nederlandsche activiteit en propaganda in Nederlandsch-Indië' en sprak hij de wens uit dat deze kanalen gecontroleerd

zouden worden. Spoor zag echter ook wel dat hij, noch de procureur-generaal 'onder de bestaande verwarde toestanden' alle postverbindingen konden controleren. Daarom adviseerde hij met duidelijke spijt om onder deze omstandigheden af te zien van de instelling van volledige censuur waarbij ook al het civiele brievenverkeer zou worden gecontroleerd.¹¹⁶ Maar de lokale overheden hadden en gebruikten wel de bevoegdheid om 'verdachte' post te openen en tegen te houden. Alles wat naar communisme riekte, gold als verdacht, net als de communicatie met Republikeinse correspondenten. Ook de Partij van de Arbeid werd in de gaten gehouden. Zo klaagde het Kamerlid Dolf Joekes in december 1946 over de onderschepping van een verslag van Beb Vuyk van het Partijcongres van de PvdA dat aan Indonesië was gewijd. Vuyk had het verslag toegestuurd aan een zekere Noegroho van het Republikeinse ministerie van Voorlichting in Jakarta/Batavia. Niet rechtstreeks, maar via zendingspredikant Jo Verkuyl, die de brief dan weer had moeten doorgeven. De brief was echter geopend en met een maand vertraging afgeleverd.¹¹⁷

De militairen stonden onder veel strakker toezicht, omdat de legerleiding wilde waken over de geestelijke en politieke gesteldheid van de troepen. De meer dan 100.000 Nederlandse militairen overzee correspondeerden intensief met het thuisfront. De legerleiding zag dit postverkeer als een belangrijke ondersteuning van het moreel van de troepen, maar zij was tegelijkertijd zeer beducht voor politieke beïnvloeding. Door de enorme omvang van de briefwisseling was een volledige controle in de vorm van censuur echter volstrekt onmogelijk. Wel konden de troepencommandanten beslissen de correspondentie van specifieke militairen in de gaten te houden, als die op een ongewenste manier politiek actief waren. Zo berichtte de commandant van de 7 December Divisie, generaal-majoor H.J.J.W. Dürst Britt, in april 1947 aan een brigadecommandant dat twee soldaten in zijn eenheid communistische sympathieën hadden. Specifieke subversieve activiteiten bleken niet uit hun correspondentie, maar de troepencommandant kreeg de vrijheid van de generaal om betrokkenen over te plaatsen of extra in de gaten te laten houden.¹¹⁸

Censuur werd ook toegepast om de verspreiding van kritische lectuur onder militairen tegen te gaan. Dit gold bijvoorbeeld pro-Republikeinse tijdschriften en dagbladen, zoals *Het Inzicht*, *Merdeka* en *Ra'jat*.¹¹⁹ Ook communistische lectuur werd volledig uit legerkringen geweerd. Zo schreef de chef van de Generale Staf op 2 december 1946 aan alle commandanten dat het legerpersoneel beschermd moest worden tegen 'politieke besmettingspogin-

gen'. Hiertoe werd een geheime lijst opgesteld van kranten en tijdschriften die 'ongewenst' waren. Veiligheidspersoneel moest de desbetreffende publicaties uit de kampementen en kantines verwijderen. Op de lijst van 'ongewenste lectuur' stonden onder meer *De Vlam* en *De Vrije Katheder* – bladen met een linkse signatuur – en *Indonesië*, het tijdschrift van de Perhimpunan Indonesia in Nederland.¹²⁰ Omdat het bezit van dergelijke lectuur niet strafbaar was, kon de legerleiding alleen proberen de verspreiding tegen te gaan. Daarbij moesten de militairen die de periodieken regelmatig ontvingen in de gaten worden gehouden.¹²¹

Ook bepaalde boeken werden ongeschikt geacht voor soldatenogen. Zo verscheen in 1947 bij de uitgeverij Vrij Nederland het boek *Diogenes in de tropen* van de journalist J.H.W. (Ivo) Veenstra. Het boek was kritisch over het Nederlandse beleid en het leger en hekelde het onbegrip van de Nederlander in Indonesië voor het vrijheidsstreven van de Republiek. Een hoofdstuk was gewijd aan de Nederlandse aanval op Pesing in april 1946, zoals in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde zal komen. De chef van de Generale Staf, generaal-majoor Dirk Buurman van Vreeden, kreeg het in *Diogenes in de tropen* ook te verduren. Hij nam meteen contact op met de procureur-generaal om te polsen of Veenstra vervolgd kon worden. Hij karakteriseerde het boek als 'een would-be progressief verhaal – afkammen v.d. Nederlanders in Indië waar hij maar kan en ophemelen v.d. bruine broeder'. Felderhof zag echter niet voldoende termen voor inbeslagname of vervolging wegens belediging van de generaal-majoor. De PG erkende zelfs dat er in Pesing dingen waren gebeurd 'die bepaald niet door de beugel kunnen'.¹²² Buurman deed het enige wat hem nog ter beschikking stond: het boek als 'ongewenst' bestempelen voor lezing door militairen.¹²³ Het werk van Veenstra viel de eer te beurt om in december 1947 als de zesde titel – en het eerste boek – op de lijst van ongewenste literatuur voor het leger te belanden.¹²⁴

Naast de postcensuur en de controle op het leesvoer van de militairen was de perscensuur een cruciaal instrument van de autoriteiten om de informatiestroom te beïnvloeden. Perscensuur en -breidel hadden een lange traditie in koloniaal Indonesië. Van 1914 dateerden bijvoorbeeld de zogenoemde haatzaaiartikelen in het Wetboek van Strafrecht, die opruiing tussen bevolkingsgroepen of tegen de overheid strafbaar stelden. In 1926 gaven nieuwe wetsartikelen de overheid het middel om strafrechtelijk op te treden als er sprake was van een (dreigende) verstoring van de openbare orde. Vanaf 1931 kon de gouverneur-generaal zonder rechterlijke uitspraak de verschijning

van een krant of tijdschrift tijdelijk stopzetten. De persbreidel werd nog versterkt door de Staat van Beleg, die in mei 1940 werd uitgeroepen, de pers aan nog striktere regels bond en de autoriteiten de mogelijkheid tot complete censuur bood. Ook bij de herbezetting in 1945 bleef deze van kracht.¹²⁵ Tijdens de revolutie werd dit hele repertoire effectief ingezet om vooral de nationalistische pers in Nederlands gebied te breidelen. Dat bleek voor de Nederlandstalige pers nauwelijks nodig.

De basis van het Nederlandse persbeleid was 'repressief optreden'. Dit betekende, in tegenstelling tot preventieve censuur, dat er achteraf werd ingegrepen bij voor de overheid onwelgevallige publicaties. In het geval van film was er overigens wel sprake van preventieve censuur. Voor de schrijvende pers was het voor de oorlog de praktijk om redacties per brief of persoonlijk te waarschuwen wanneer ze volgens de regering over de schreef gingen. Redacties werden dan gemaand om zich te verbeteren, onder dreiging van sluiting van hun krant of tijdschrift.¹²⁶ Het doel was om een totaal verbod of preventieve censuur te vermijden maar wel de rust en orde te garanderen.

Procureur-generaal Felderhof, die het proces van censuur moest bewaken, deed zijn best om de bevoegdheden die het militair gezag had op grond van de Staat van Oorlog en Beleg niet te snel uit te spelen. De Nederlands-Indische regering was terughoudend bij het breidelen of tot zwijgen brengen van de pers krachtens de Staat van Oorlog en Beleg. Ze wilde de bladen niet ondergronds duwen en daarmee aandacht geven.¹²⁷ Op 15 november 1946 zette de PG in een circulaire voor zijn ambtenaren zijn beleid uiteen. Hij zei het 'algemeen erkende democratische beginsel' van vrije meningsuiting te zijn toegedaan, maar wilde onderscheid maken tussen goede en kwade trouw. Hij vond beperkingen op de vrijheid van meningsuiting nodig als berichtgeving 'te kwader trouw' was. Dat was het geval als kritiek de vorm aannam van ondermijning van het bestaande wettige gezag, als de politieke vrijheid van een persoon werd bedreigd of als geweld werd gepropageerd. Het probleem was, zo erkende de PG, dat stelselmatige gezagsondermijning zelden onder het strafrecht te brengen was. Hij erkende dat de theoretische toonzetting van veel publicaties een strafrechtelijk optreden moeilijk maakte.¹²⁸ Toch waren 'repressiemaatregelen tegen dergelijke persproducten volkomen verantwoord'. Kritiek kon al snel als gezagsondermijning worden uitgelegd. Zo achtte Felderhof repressie op haar plaats als de politieke doelstellingen van de conferentie van Malino en eventuele volgende conferenties werden ondergraven.¹²⁹

Lokale bestuursambtenaren zagen pro-Republikeinse media soms als giftige ordeverstoorders. De assistent-resident van Lombok, E.G.A. Lapré, meldde in januari 1947: 'Bedeekte denigratie van gezagsdragers of gezagsinstellingen behoeft in een ontwikkelde samenleving nog geen effect te sorteren, maar heeft in een primitieve samenleving al licht het effect van een gezagsondermijning.'¹³⁰ Volgens de assistent-resident waren de gevolgen voor de stemming op Lombok goed merkbaar in de toenemende anti-Nederlandse gezindheid onder vooral lagere ambtenaren en onderwijzers. Lapré zag dat als een 'stelselmatige vergiftiging'. Hij verzocht dan ook om de verspreiding van anti-Nederlandse lectuur op Lombok tegen te houden, omdat hij anders de orde en rust niet kon garanderen.

Waar het militaire gezag dominant was, konden legerautoriteiten forse druk op de civiele bestuurders leggen om tegen de pers op te treden.¹³¹ In Semarang ergerde de territoriaal commandant kolonel D.R.A. van Langen zich in augustus 1946 aan berichten in het lokale Republikeinse dagblad *Warta Semarang*. Hij wilde tot een algemeen verbod overgaan, maar de Commanding Officer Amacab (het bestuurshoofd) van Semarang, P.H. Angenent, wilde de richtlijnen van de Indische regering volgen en een zekere mate van vrijheid van meningsuiting handhaven. Bij een overleg tussen Angenent, Van Langen, een officier van justitie, het hoofd van de NEFIS en het hoofd van Field Security, bleek dat allen behalve Angenent voor een verbod waren.¹³²

De procureur-generaal koos ervoor om een pro-Republikeinse pers in de Nederlandse gebieden te laten bestaan. Dat was gemotiveerd door de wens om iets van burgerlijke vrijheden overeind te houden, maar ook om de Republikeinse leiding niet te veel voor het hoofd te stoten en de precaire relaties te verstoren.¹³³ In Batavia konden daarom pro-Republikeinse kranten als *Merdeka* en *Ra'jat* verschijnen, terwijl hun verspreiding elders op Java eveneens werd toegestaan. Ook in Padang, Palembang en Medan werden pro-Republikeinse media voorwaardelijk toegestaan. Er ontwikkelde zich een kat-en-muisspel, waarbij de kranten de grenzen van het toelaatbare opzochten. Plaatselijke officieren van justitie hielden in de gaten of bepaalde kranten of periodieken niet over de schreef gingen. Redacties werden op het matje geroepen en gemaand af te zien van publicatie van bepaalde artikelen of zelfs het gebruik van bepaalde woorden te vermijden.¹³⁴ Voor strafvervolgung was een machtiging van de procureur-generaal nodig.¹³⁵ In veel gevallen werd een krant simpelweg een (tijdelijk) verschijningsverbod opgelegd. De procureur-generaal prefereerde deze maatregelen niet alleen uit politieke, maar ook uit pragmatische overwegingen boven de toepassing van het straf-

recht of de persbreidelordonnantie, want die vergden een lange procedure. Daarom verkoos de procureur-generaal de vorm van een verordening van de legercommandant.¹³⁶

Indonesische kranten die in Batavia/Jakarta verschenen, zoals *Merdeka* en *Ra'jat*, hadden het niet gemakkelijk. Ze voelden voortdurend het Nederlandse gezag in hun nek. Redacteuren kregen bij herhaling oproepen van de officier van justitie en werden met arrestatie bedreigd. In *Merdeka* verscheen op 17 december 1946 een stuk waarin generaal Spoor als een 'Hollandse extremist' werd afgeschilderd. De *Ra'jat* van 7 januari 1947 schreef, in een ironisch spel met de in Nederlandse kringen gebezigde taal voor Republikeinse troepen, met betrekking tot de Nederlandse acties in Palembang ook over 'extremisten'. Felderhof achtte deze stukken 'uitgesproken beleedigend' en droeg de officier van justitie op om de betrokken redactieleden te verhoren, als een waarschuwing. Strafvervolging zou pas worden ingesteld als de bladen niet wilden gehoorzamen. Felderhof vond het hoe dan ook een 'aanfluiting' van het Nederlandse gezag als dergelijke bladen met hun beleedigend geschrijf konden voortgaan.¹³⁷ De redacteuren werden in Batavia/Jakarta door de officier van justitie verhoord. De journalisten ontkenden dat het Nederlandse gezag zich met de kranten konden bemoeien. Dat was voor de Nederlandse bestuurders onacceptabel. Felderhof zag het Nederlandse bestuur uiteraard als het wettige gezag en vond daarom optreden tegen 'gezagsvijandige uitingen' en 'overschrijdingen van de normen van fatsoen' gelegitimeerd. Toch besloot hij het voorlopig bij een verhoor te laten en de zaak in de bestandscommissie te bespreken, om de toon van de Republikeinse propaganda te doen matigen.¹³⁸ Zou dat niet gebeuren, dan was het volgens hem onvermijdelijk om tegen de krant op te treden.

Ook Indonesische kranten elders liepen tegen Nederlandse repressie aan. Zo werd in januari 1947 in Gorontalo de gehele oplage van het weekblad *Soeara Pemoeda* geconfisqueerd, omdat de assistent-resident in een aantal artikelen een oproep tot fysieke strijd en een intimidatie van 'gematigder' elementen las.¹³⁹ Een maand later, begin februari 1947, werd in Buitenzorg/Bogor *Gelora Ra'jat* door de territoriaal commandant gesloten omdat deze artikelen bevatte die, aldus de Legervoorlichtingsdienst, 'de militaire veiligheid in gevaar brachten en van ophitsenden aard waren tegen het Nederlandsch gezag'.¹⁴⁰

De start van de militaire offensieven leidde tot extra censuurmaatregelen. In juli 1947, bij de start van Operatie Product, werd *Merdeka* tijdelijk verboden. Vervolgens werd het 'repressieve toezicht' op de kranten in Bata-

via/Jakarta verscherpt. Op 7 augustus gaf het Hoofd Tijdelijk Bestuur – de resident – de drie pro-Republikeinse dagbladen die in Batavia/Jakarta verschenen een waarschuwing vanwege de ‘vaak opruiende publicaties’. De drukkerijen van de *Ra’jat* en *Merdeka* werden door het Nederlandse bestuur tijdelijk gesloten.¹⁴¹ Pas op 1 oktober mocht *Merdeka* weer verschijnen.¹⁴²

De krant *Soember* plaatste op 8 augustus 1947 – drie dagen na de officiële beëindiging van Operatie Product – enkele artikelen die de Nederlandse autoriteiten staken. Eén stuk ging over de vakcentrale Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia (SOBSI), die buitenlandse arbeidersorganisaties opriep om Nederlandse schepen te boycotten. Ook was er een bericht over wredeheden van Nederlandse militairen in Cirebon, die honderden militairen van de Republikeinse marine na overgave zouden hebben ‘gemित्रailleerd’ en gewonden moedwillig zouden hebben verwaarloosd.¹⁴³ Het leidde niet tot onderzoek naar de gebeurtenissen, maar tot actie tegen de pers. Felderhof had nog diezelfde dag de redacties van alle in Batavia/Jakarta uitgegeven Indonesische dagbladen ontboden om hen tot matiging te dwingen. Hij dreigde met sluiting als dat niet gebeurde. Hij had al een drukkerij gesloten waar een ‘opruierend’ pamflet vandaan kwam en waar ook dagbladen werden gedrukt.¹⁴⁴ Ook daarna bleef het Nederlandse gezag druk op de pers uitoefenen. In ja-

Redacteur van Merdeka en later van Siasat en Pedomani, Rosihan Anwar, sprekend op het slotdiner tijdens de Malino-conferentie, juli 1946. Bron: UBL, KITLV A157731.

nuari 1948 stopte de resident van Batavia de persen van de *Berita Indonesia* voor onbepaalde tijd, omdat de krant ingezonden stukken had afgedrukt die werden aangemerkt als ‘intimidatie, belediging en destructie van de opbouw van Indonesië’.¹⁴⁵ De vereniging van Republikeinse dagbladen in Batavia/Jakarta protesteerde hier tegen zelfs bij de Commissie voor Goede Diensten.¹⁴⁶

Het tweede offensief in december 1948 ging gepaard met een verder verscherpt perstoezicht en nieuwe verboden.¹⁴⁷ Op 20 december 1948, de dag na de start van Operatie Kraai, liet het gezag bijvoorbeeld weten dat er ‘in verband met de Zondag genomen maatregelen’ – bedoeld is het begin van het offensief – censuur op alle perstelegrammen was ingesteld. Het ging hier dus om preventieve censuur.¹⁴⁸ De hoge vertegenwoordiger van de Kroon, Beel, zei tijdens een persconferentie wel dat er ‘over het algemeen geen speciale censuur’ op brieven zou worden uitgeoefend, maar hij benadrukte wel dat de Staat van Oorlog en Beleg nog steeds gold en dat de overheid daarbij gemachtigd was zo nodig censuur toe te passen.¹⁴⁹

Ook kregen *Merdeka* en *Berita Indonesia* bij aanvang van de actie opnieuw een verschijningsverbod. *Het Dagblad* noemde de reden: de *Berita Indonesia* gaf ‘een zeer eenzijdige voorlichting door alle berichten, die op de een of andere wijze ten voordele van de Nederlandse zaak uitgelegd zouden kunnen worden, uit haar kolommen te weren, terwijl zij met voortvarendheid alle berichten die het doen en laten van Nederland ongunstig belichten, publiceerde’.¹⁵⁰ Het dagblad *Pedoman*, dat in Jakarta/Batavia onder redactie van Rosihan Anwar verscheen, kreeg na het begin van de aanval diverse waarschuwingen. Deze krant had volgens het bestuur herhaaldelijk een ‘afbrekende eenzijdige voorstelling’ van de Nederlandse en federalistische activiteiten gegeven, ‘waardoor het blad zich heeft doen kennen als een verzetsblad en een strijdorgaan ten behoeve van de republiek’. De berichtgeving vormde een ‘voortdurende indirecte bedreiging van de gezagshandhaving’. Op 31 januari 1949 zou het blad zelfs tot de strijd hebben opgeroepen. Het leidde tot een verbod van *Pedoman*.¹⁵¹

Na de tweede Nederlandse aanval op de Republiek werd de Republikeinse pers overigens geheel ontmanteld. Volgens een onderzoekje van *The New York Times* waren sinds Operatie Kraai in het nieuw veroverd gebied 30 dagbladen, 35 tijdschriften en 150 andere uitgaven verboden. Een aantal bladen in het eerder door Nederland bezette gebied was eveneens een verschijningsverbod opgelegd.¹⁵² Elders werden ook maatregelen genomen. De West-Borneo Raad stelde vanwege de oorlog op Java zelfs een tijdelijke algemene censuur in op alle dagbladen en tijdschriften.¹⁵³ In Medan verscheen

sinds 1946 het blad *Waspada*, dat al herhaaldelijk tegen een verschijningsverbod was aangelopen.¹⁵⁴ In april 1949 moest de krant een maand sluiten vanwege 'onjuiste en onrustwekkende berichtgeving'. Het ging om een bericht dat afkomstig was van het Amerikaanse persbureau Associated Press over een mogelijke terugkeer van Soekarno naar Yogyakarta.¹⁵⁵ Niet alleen de Indonesische pers protesteerde, maar zelfs *De Nieuwsgier* deed dat. Frans Goedhart stelde er in Nederland vragen over in de Tweede Kamer.¹⁵⁶ De protesten leidden tot een opheffing van het verschijningsverbod.

Gedurende de hele oorlog werden Indonesische journalisten van Nederlandse zijde tegengewerkt en monddood gemaakt. Toen Indonesische journalisten in december 1946 naar de conferentie in Denpasar wilden reizen, werden ze tegengehouden omdat er in een van de betrokken bladen een karikatuur van Van Mook had gestaan.¹⁵⁷ Journalisten en schrijvers werden in de gaten gehouden, hun huizen werden doorzocht, en niet zelden werden ze opgepakt om soms voor lange tijd achter tralies of prikkeldraad te verdwijnen. De later beroemd geworden schrijver Pramoedya Ananta Toer werd op 23 juli 1947, na de start van het eerste Nederlandse offensief, gearresteerd vanwege het bezit van verdachte papieren. Hij zou ruim twee jaar zonder enige vorm van proces in gevangenschap blijven, waar hij werd mishandeld en dwangarbeid moest verrichten.¹⁵⁸ De hoofdredacteur van *Siasat* en *Pedomoman*, Rosihan Anwar, werd door Nederlandse militairen op 21 juli 1947 gearresteerd en voor een nacht opgesloten in de Bukit Duri-gevangenis in het zuidoosten van Jakarta.¹⁵⁹ Het startsein van de aanval ging gepaard met grootscheepse arrestaties van intellectuelen, journalisten en andere pro-Republikeinse figuren in de stad.¹⁶⁰

De verstomming van de Indonesische stem had grote gevolgen voor de circulatie van opinies en nieuws over het oorlogsgeweld. Van een vrije nieuwsgaring en verspreiding van nieuws in Nederlands bezet gebied was geen sprake. Alles wat het leger in diskrediet kon brengen of riekte naar gezagsondermijning werd onderdrukt. De kritische persstemmen konden in de openbaarheid geen gehoor vinden.

VOOR DE OGEN VAN DE WERELD

De pers had weinig mogelijkheden om het legeroptreden aan te kaarten, al was het maar omdat het geen gedetailleerde informatie over de legeracties kon verkrijgen. Een medium voor berichtgeving waarop het Nederlandse bestuur slecht greep had, waren de Verenigde Naties en de VN-commissies die in Indonesië opereerden. De bemoeienis van de Verenigde Naties met

de oorlog kwam in een stroomversnelling tijdens Operatie Product in juli en augustus 1947. Toen er niet volledig gehoor werd gegeven aan de oproep van de VN tot een staakt-het-vuren, stelde de Veiligheidsraad een Consulaire Commissie in. Die constateerde dat er van beide kanten nog steeds werd gevochten. De VN stelde vervolgens op 1 november 1947 een Good Offices Committee (GOC, in het Nederlands Commissie van Goede Diensten) in om het overleg tussen de strijdende partijen te bevorderen en toe te zien op de naleving van de wapenstilstand. De GOC, die begin 1949 werd omgevormd tot United Nations Commission for Indonesia (UNCI), had de beschikking over militaire waarnemers (*military observers* of *milobs*), die ter plaatse onderzoek konden doen naar bestandsovertredingen en andere zaken die de onderhandelende partijen aanbrachten. Zo waren er na de Renville overeenkomst 55 waarnemers van vooral Australische en Amerikaanse herkomst, maar er waren ook Belgen, Chinezen, Fransen en Britten. Negen teams werden aan de demarcatielijn in Java en Sumatra geposteed, die moesten toezien op de uitvoering van het akkoord, de evacuatie van Republikeinse troepen en de vrijlating van krijgsgevangenen.¹⁶¹

Nederland en de Republiek begonnen al snel elkaar van bestandsschendingen te beschuldigen als middel om de ander onder druk te zetten. Beide kanten stelden lange lijsten met overtredingen op. De Republikeinse delegatie beschuldigde de Nederlandse troepen ook herhaaldelijk van wreedheden tegen de bevolking. De Indonesische delegatie heeft op deze manier in de loop van 1947 en 1948 tientallen kwesties bij de GOC aangekaart. In de meeste gevallen ging het om patrouilles die de bestandslijn overschreden of marineacties voor de kust, maar er werden ook ernstige geweldsdelicten gemeld, waaronder verkrachting, het vuren op dorpen en het doodschieten van dorpen. Zo meldden de Indonesiërs de GOC op 17 februari 1948 dat een Nederlandse legereenheid het dorp Cibingbin (tussen Tegal en Kuningan) had omsingeld en het vuur had geopend, met als gevolg dat er 25 dorpsbewoners omkwamen, een aantal gewonden vielen en 113 huizen afbrandden.¹⁶² In de dorpen Negla en Karangjunti (in Brebes, tussen Cirebon en Tegal) zouden respectievelijk 27 en 258 inwoners zijn vermoord.¹⁶³ Deze zaken leidden niet tot onderzoek.

Er is een handvol van dergelijke brieven teruggevonden, met in totaal zo'n 170 klachten over Nederlands geweld. De meeste klachten betroffen willekeurige beschietingen of bombardementen, de dood van burgers of vernieling van huizen en goederen van inwoners. De beschuldigingen waren niet juridisch onderbouwd, maar laten wel zien hoezeer normen over grens-

overschrijdend geweld, in het bijzonder jegens burgers, hoewel die pas in 1949 in de vierde Geneefse Conventie gecodificeerd werden, ook onder de Indonesische delegatieleden en onderhandelaars al duidelijk bekend waren en leefden.

De GOC heeft weinig met de meldingen gedaan. De activiteit van de GOC bleef grotendeels gericht op het faciliteren van de besprekingen en het observeren van de bestandslijn, en ze deed slechts in een klein aantal gevallen onderzoek naar incidenten. Haar doel was niet om recht te spreken of juridisch onderzoek te doen. Het ontbrak de commissie ook aan mankracht. De militaire waarnemers vermeden bovendien gevaarlijke gebieden. Ook was de Indonesische bevolking terughoudend om informatie te geven. Nederlandse militairen waren al helemaal weinig toeschietelijk om de waarnemers bij te staan. Zo klaagde generaal Spoor in januari 1948 dat vooral Australiërs en Britten het land in en uit wandelden zonder specifieke toestemming van de Indische regering te vragen.¹⁶⁴ Dat druiste in tegen Spoors ambitie om de informatiestroom zo veel mogelijk te beheersen en te bepalen. In april 1948 werden instructies aan de eenheden gegeven om preciezer rapportages te produceren, zodat de GOC ervan werd weerhouden zelf plaatselijk onderzoek te doen.¹⁶⁵ Dirk Buurman van Vreeden beschouwde in januari 1949 de VN-waarnemers zelfs als ‘een aanranding van het Ned. gezag’.¹⁶⁶ Lokale commandanten zagen de waarnemers ook niet graag in hun bevelsgebied neuzen. Ze gaven geen openheid van zaken of verscholen zich achter het argument dat betrokken eenheden overgeplaatst waren. Bovendien waren waarnemers vaak afhankelijk van Nederlandse escortering, wat hun actieradius beperkte. Leden van het waarnemerskorps bleken overigens nogal eens gevoelig voor het Nederlandse discours over de ongeregelde toestanden aan Republikeinse zijde, wat hun observaties beïnvloedde. De capaciteit van de waarnemers was bovendien gering, en ze konden dus maar weinig gevallen onderzoeken. En als dat wel gebeurde, was het effect van dergelijke rapportages vaak beperkt. Zo kwam er op 11 december een klacht over de Nederlandse moordpartij in Rawagede (Balongsari) twee dagen eerder, waar meer dan driehonderd burgers waren gedood.¹⁶⁷ Op verzoek van de Republikeinse delegatie bezocht een team van militaire waarnemers in januari het dorp en stelde vast dat het Nederlandse leger er bewust meedogenloos had opgetreden. Tot verdere actie leidde het echter niet.

Een enkele keer sorteerde onderzoek door de GOC wel effect. Zo onderzocht de GOC in april 1948 klachten over martelingen met elektrische

schokken en mishandeling in Gombong in Midden-Java. Twee officieren ondervroegen twee gevangenen in de Nederlandse gevangenis van Banyumas, die tegenstrijdige verklaringen aflegden. De vertegenwoordiger van de procureur-generaal, Karel Bieger, ontdekte dat bij het verhoor inderdaad een telefoontoestel was gebruikt om stroom op te wekken en stelde vervolging in.¹⁶⁸ De daders werden uit hun functie ontheven. Het feit dat deze zaak bij de GOC terecht kwam, had zeker geholpen.

Operatie Kraai maakte de GOC tijdelijk geheel overbodig, maar de internationale bemoeienis hield daarmee niet op te bestaan. Na de beëindiging van de actie stuurde de United Nations Commission for Indonesia (UNCI), zoals de GOC was gaan heten, weer militaire waarnemers het veld in, maar onafhankelijk en vrij onderzoek was bijna onmogelijk. De situatie was op veel plaatsen onveilig, sommige gebieden werden door de Nederlandse mili-

Een delegatie van de Good Offices Committee in Lumajang in Oost-Java in gesprek met officieren van de TNI. V.l.n.r.: Generaal-majoor Djatikusuno, kolonel Molloban, majoor Deckers, majoor Th.J. Rijkers (Mariniers) en luitenant-kolonel (KL) J. Hof, 5 februari 1948. Foto: H. Hakens, Mariniersbrigade. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2174-1013.

taire autoriteiten voor waarnemers gesloten en elders kregen die waarnemers niet de volle medewerking van het Nederlandse leger waarvan zij afhankelijk waren.¹⁶⁹ De UNCI zelf richtte haar aandacht geheel op de politieke impasse na de arrestatie van de Republikeinse leiders en de kwestie of ze naar Yogyakarta moesten terugkeren. Bij een bezoek aan Yogyakarta nam dit een UNCI-missie volledig in beslag. Daardoor had zij geen oog voor het geweld in de wijde omgeving van Yogyakarta en deed zij er dus ook geen onderzoek naar.

De Indonesische delegatie bij de Verenigde Naties voerde na Operatie Kraai wel haar activiteiten op. Met name Nico Palar, het oud-Tweede Kamerlid dat in Republikeinse dienst was overgegaan, maakte zich sterk om het gewelddadige optreden van de Nederlanders te belichten. In minstens één geval leidde dat tot onderzoek. In maart 1949 meldde Palar bombardementen en gevechten in Wonosari, ten zuidoosten van Yogyakarta, bij de VN. Hij rapporteerde dat er honderd doden waren geteld en honderden huizen in vlammen waren opgegaan.¹⁷⁰ Een team van VN-waarnemers bezocht Wonosari in maart 1949, maar kreeg weinig informatie los. In hun rapport noemden de waarnemers de Republikeinse klachten 'slightly exaggerated'.¹⁷¹ Het leidde niet tot verdere actie. In augustus 1949 kregen de waarnemers een melding binnen dat het Regiment Speciale Troepen bij een actie in Solo twaalf burgers had gedood bij een Rode Kruispost en elders nog negen evacués. Het was in Solo een roerige tijd, waarin veel geschoten werd. Het verslag van de waarnemers vermeldde dat het optreden van de Nederlandse troepen geen reden tot alarm gaf, zij het dat de 'groene baretten' niet altijd boven kritiek verheven waren.¹⁷²

Zo trokken de Republikeinse vertegenwoordigers regelmatig aan de bel over oorlogsmisdaden en ander grootschalig geweld, maar ze kregen in de UNCI weinig concreets voor elkaar. Volgens Jeroen Kemperman ging het er bij de VN-waarnemers niet in de eerste plaats om afzonderlijke geweldsincidenten te onderzoeken. Hun doel was de conflicten te matigen en een politieke oplossing mogelijk te maken, niet om oorlogsmisdrijven op te sporen en te onderzoeken.¹⁷³ De bestandsovertredingen waren een gevaar voor het onderhandelingsproces en waren daarom van belang. Opereren als arbiter bij beschuldigingen van specifieke geweldsvoorvallen kon het politieke doel ook schaden.

In de verslaglegging van de GOC aan de Veiligheidsraad werden over de gebeurtenissen opmerkelijk genoeg alle controversiële details weggelaten en geen beschuldigingen geuit. Vooral de vertegenwoordigers van de Verenigde

Staten waren terughoudend om over de geweldskwesties aan de Veiligheidsraad te rapporteren. Ze argumenteerden dat dit slechts tot beschuldigingen over en weer zou leiden en daarmee de onderhandelingen zou bemoeilijken.¹⁷⁴ De Amerikanen, die min of meer een leidende rol in de GOC innamen, hielden vooral het grotere doel – een definitieve diplomatieke oplossing – in het vizier.

DE REPUBLIEK

De Republikeinse leiders en vertegenwoordigers hebben in hun propaganda en de onderhandelingen de kaart van het Nederlandse geweld nooit volledig uitgespeeld. We weten niet wat de precieze redenen daarvoor waren, omdat bronnen en getuigenissen daarover ontbreken. Een grote handicap voor het onderzoek naar de Republikeinse kennis van geweld is het ontbreken van lokale archieven, waardoor de bestuurlijke informatiestromen buiten beeld blijven. Ook centrale overheidsarchieven zijn te summier om een reconstructie mogelijk te maken. Legerarchieven zijn nagenoeg ontoegankelijk.

Toch zijn er verklaringen te geven voor de vele stiltes aan Republikeinse kant over het Nederlandse legeroptreden. In de eerste plaats was er de vaak moeizame communicatie. De verbindingen met eilanden buiten Java was vaak moeilijk. Dat blijkt uit de traagheid waarmee informatie over de Nederlandse moordpartijen in Zuid-Sulawesi in Yogyakarta doordrong. Dat lag iets anders voor Java. De verspreide gegevens maken wel duidelijk dat de Republikeinse regering en onderhandelaars langs allerlei kanalen berichten over Nederlands geweld ontvingen. Uit de frequente aantijgingen over Nederlands geweld in de GOC blijkt dat er in de Republiek een systeem van melding van vijandelijke overschrijdingen van de demarcatielijn en van extreme gewelddaden bestond. Dat werd moeilijk na het tweede Nederlandse offensief, toen er slechts een noodregering functioneerde en het leger op zichzelf was aangewezen, alle Republikeinse kranten werden gesloten en alleen illegale radiozenders vanuit de bergen bleven opereren. In de periode waarin naar alle waarschijnlijkheid de meeste slachtoffers zijn gevallen, is de minste informatie in Republikeinse kanalen terug te vinden.

Een tweede reden voor de vele stiltes was de tweeslachtige houding van Republikeinse politieke en militaire top tegenover het geweld van de revolutie. Op verschillende momenten heeft president Soekarno het geweld van Nederland veroordeeld.¹⁷⁵ Het vormde een rechtvaardiging voor de Repu-

blikeinse strijd. Toch hebben Republikeinse leiders herhaaldelijk getracht een escalatie te voorkomen. Toen in oktober 1945 de strijd tussen revolutionairen en Britse troepen in Surabaya ontvlamde, probeerde Soekarno de strijders in die stad te doen stoppen, in de hoop dat de onderhandelingen het conflict zouden kunnen beslechten.¹⁷⁶ Hij vond dat het volk ‘ontspoorde’ en daarmee de idealen van de revolutie bedreigde.¹⁷⁷ Aan de andere kant verheerlijkte de pers al tijdens de slag om Surabaya de strijdlust en opofferingsgezindheid van de *pemuda*.¹⁷⁸ Ook Soekarno romantiseerde later het Indonesische geweld: ‘The British were hacked to pieces with knives, literally torn limb from limb, brutally slain. [...] [W]hen we are pressed we are capable of great deeds.’¹⁷⁹ We zien ook in de praktijk hoe de Republikeinse centrale autoriteiten bepaalde vormen van geweld propageerden of in elk geval toelieten.

Het beeld was dus erg tweeslachtig. Abu Hanifah, arts en later minister van Onderwijs, vond dat de wraakzucht en ‘blinde woede’ van de jonge guerrillastrijders een ‘zwarte bladzijde’ vormden in de geschiedenis van de revolutie.¹⁸⁰ Hij verklaarde de wreedheden uit de mentaliteit van een volk dat in opstand was, uit de gevoelens van afgunst en een diepe wrok van vele jaren, zo niet eeuwen, en geloof in sociale rechtvaardigheid.¹⁸¹ Het is aan de andere kant onmiskenbaar dat veel revolutionaire leiders een cultuur van geweld propageerden. Die cultuur uitte zich niet alleen in de aansporing tot de gewapende strijd, maar ook tot de vernietiging van alles wat de Nederlanders ten dienste kon zijn of ten dienste stond. In een interview met Aneta in september 1946 dreigde Hatta met de voorspelling dat als de Nederlanders tot een militaire aanval zouden overgaan, ‘het Indonesische volk’ zou antwoorden met een politiek van de verschroeiende aarde. Dat bericht kwam ook in de Indonesischtalige pers terecht.¹⁸² Inderdaad zijn er vernielingskorpsen opgericht die voor de oprukkende Nederlandse troepen alles van waarde moesten vernietigen, maar die ook veel geweld hebben gepleegd jegens Chinese burgers.

De Republikeinse leiders waren zich ervan bewust dat de revolutie nooit zonder guerrillastrijd kon worden gewonnen. Toch probeerden zij de wilde moordlust jegens minderheden en tegenstanders in te perken, vooral om de internationale geloofwaardigheid niet op het spel te zetten. De moord op duizenden Indonesische, Nederlandse, Chinese en andere inwoners is grotendeels onbesproken gebleven in de Indonesische geschiedschrijving en media. Het was de duistere kant van een revolutie die eensgezindheid wilde uitstralen maar dat ten diepste niet inhield. Ook de talloze moorden op en

ontvoeringen van Indonesische bestuurders en ambtenaren is uit de annalen verdwenen.

De Republikeinse autoriteiten refereerden intern, maar ook in hun propaganda en communicatie met de Verenigde Naties regelmatig aan enkele beruchte acties van de Nederlanders, zoals in Zuid-Sulawesi, Karawang en Bondowoso, die ook aan Republikeinse kant dus een zekere iconische status kregen. In de Republikeinse pers werden wel veel kleinere voorvallen gemeld, net als door de Republikeinse vertegenwoordigers bij de GOC. Hoewel lokale bestuurders herhaaldelijk een onderzoek hebben ondernomen naar bepaalde gebeurtenissen, heeft de Republikeinse regering nooit een uitgebreid onderzoek naar die voorvallen geïnitieerd. Het ontbrak de Republikeinse overheden vermoedelijk aan de wil om de vele voorvallen van geweld tegen burgers politiek te gebruiken. Ze waren natuurlijk kwetsbaar voor het verwijt dat Republikeinse troepen zich ook zelf schuldig maakten aan geweld tegen burgers.

Ook lijkt het discours van de Republiek veel minder dan dat van de Nederlanders bepaald te zijn door juridisch denken. Hoewel sommige Indonesiërs blijk gaven van kennis van of belangstelling voor het oorlogsrecht, zien we heel weinig referentie aan concrete rechtsbronnen. Ruw gezegd: het juridische denken lijkt veel minder verankerd te zijn geweest in de geesten van de Republikeinse leiders dan onder de Nederlanders. Een zeker wantrouwen tegen het recht, dat immers een koloniale oorsprong had, kan hier debet aan zijn, of ook gebrek aan een juridische scholing, waarvan het Nederlands bestuur juist was doordeesemd. In elk geval appelleerden Indonesische politici en onderhandelaars vooral aan praktische afspraken of aan meer abstracte normen als zelfbeschikkingsrecht. Het gewicht kwam bij de onderhandelingen te liggen op internationale erkenning en op een politieke oplossing.¹⁸³ De achterliggende aanname was dat het einde van de oorlog ook het einde van het massaal en misdadig geweld zou brengen.

DE BELEGERDE VESTE

Een rode draad in de tolerantie tegenover het Nederlandse geweld in Indonesië wordt gevormd door de afwezigheid of marginalisering van de Indonesische stem. De sluiswachters aan Nederlandse kant waren in staat om de meeste geluiden van Republikeinse kant – de pers, politici, onderhandelaars – te negeren of als irrelevant, leugenachtig en als propaganda af te doen. Een essentieel kenmerk van kolonialisme is de verstomming van de inheemse, in dit geval dus Indonesische stem.

Een tweede kenmerk is de afwezigheid van een politiek leven in de koloniale samenleving, in de zin van een gereguleerde krachtmeting van belangen in de openbare ruimte. Oppositie die er was of werd toegestaan, bleef beperkt tot geluiden binnen de bestuurlijke gremia en was daardoor mild van karakter. Ook het ontbreken van een bloeiend intellectueel en literair klimaat heeft ongetwijfeld de autonomie van de overheid en de straffeloosheid van het legeroptreden bevorderd.

De uitsluiting van tegenstemmen – van progressieve Nederlandse en van Republikeinse zijde – werd natuurlijk versterkt door de oorlogssituatie. Het informatielandschap in een land in oorlog is een belegerde veste. Conformerend en loyaliteit van de pers, burgers, onderdanen en maatschappelijke organisaties werden belangrijke elementen in de bestuurlijke regulering van informatie. In dit informatiemanagement waren zowel de verslaglegging aan de regering als de conformering van militairen en ambtenaren en de beïnvloeding van de interne en externe gemeenschap belangrijke doeleinden.

Voorlichting en censuur waren de twee-eiige tweeling van dit informatiemanagement. Op allerlei manieren hebben de civiele en militaire overheden hun best gedaan, vaak met succes, om het discours en de berichtenstroom te beïnvloeden en te bepalen. De militaire voorlichtingsdiensten hadden zo goed als een monopolie op de informatie uit het veld. De communiqués van deze diensten en van de RVD waren voor de in Indonesië verschijnende kranten vrijwel de enige bron van informatie over de militaire gebeurtenissen. Deze berichtgeving was heel effectief in het sluiten van het discours en het weghouden van informatie. Slechts een fractie van de zuiveringsacties en andere operaties vond daarom haar weg naar de media, en alleen als individuele personen of instanties naar de pers liepen of buiten het leger om politici benaderden, kwamen de autoriteiten in beweging.

De media hebben het monopolie op informatie van de overheden nauwelijks aangetast. Redacties waren klein en de toegang tot de afgelegen dorpen waar de meeste zuiveringsacties plaatsvonden was problematisch. De gehele sfeer onder de krantenredacties was bovendien nogal conservatief. Al met al zijn er nauwelijks geweldsvoorvallen in de Nederlandstalige pers in Indonesië aangezwengeld. Dat kwam ook omdat een gebeurtenis eigenlijk alleen een schandaal kon worden zodra de Haagse politiek zich erin mengde. De informatieroute via Nederland was een noodzakelijke omweg om een geweldszaak onder de publieke aandacht te krijgen. Zelfs de veelvuldige klachten van de Republiek bij de commissie van de Verenigde Naties voor Indonesië hebben weinig teweeggebracht, niet alleen omdat Republikein-

se beschuldigingen door Nederlandse aantijgingen werden geneutraliseerd, maar vooral omdat de commissies niet in staat of bereid waren als rechter op te treden of de politieke onderhandelingen in gevaar te brengen door alle affaires in de schijnwerpers te zetten. Ook beschuldigingen in de Republikeinse pers hadden slechts een zwakke signalerende werking. Hoewel sommige ervan ook hun weg vonden naar de Nederlandstalige pers, konden ze gemakkelijk als malicieuze propaganda worden afgedaan. De belangrijkste sleutels tot openbaarmaking waren het optreden van enkele Kamerleden en dreigende schandalen in de pers in Nederland. Deze brachten de bewindslieden in beweging en dwongen militaire en civiele autoriteiten tot actie. Dat zal uitgebreid aan de orde komen in de hoofdstukken in het derde en laatste deel van dit boek.

II.

GEWELD

Introductie

In deel II nemen we een viertal casussen onder de loep, om in detail aan te geven hoe in deze specifieke gevallen de informatiestromen liepen en welke actoren op welk moment van invloed waren op de politieke en bestuurlijke interpretatie van normoverschrijdende geweldpleging. De vier casussen zijn geselecteerd op basis van hun verschillende locaties, tijdstip en problematiek.

Hoofdstuk 5 verdiept zich in de Nederlandse actie in Pesing, ten westen van Batavia/Jakarta, op 15 april 1946. Het is een voorbeeld van een vroege offensieve actie, die leidde tot beschuldigingen van ongeoorloofd geweld. De zaak laat zien hoe de legerleiding al heel vroeg in de oorlog technieken ontwikkelde om slecht nieuws over militaire gedragingen te neutraliseren.

Het uitgebreide hoofdstuk 6 kijkt naar het optreden van Nederlandse troepen in Zuid-Sulawesi. Daarbij ligt de nadruk op de continuïteit van harde contraguerrilla en de rol van bestuurlijke zuiveringen in het neerslaan van het verzet. We zoeken naar verklaringen waarom niet alleen de bekende acties van het Depot Speciale Troepen gedurende drie maanden tussen december 1946 en maart 1947 doorgang konden vinden, maar waarom een voortdurend extreem hoog geweldsniveau gedurende bijna twee jaar werd getolereerd.

In hoofdstuk 7 bereiken we het laatste, zeer gewelddadige oorlogsjaar. Het buigt zich over de situatie in Sedayu, ten zuidwesten van Yogyakarta,

een gebied dat nooit volledig door de Nederlandse militairen is gepacificeerd. Begin 1949 vond er een kat-en-muisspel plaats tussen Nederlandse bezettingstroepen en het Republikeinse leger, waarbij veel slachtoffers, onder wie ook burgers, vielen. Door de berichtgeving over het patrouilleoptreden nauwgezet te volgen, maken we duidelijk dat de meeste details van het legeroptreden nooit de hogere echelons in de militaire en bestuurlijke hiërarchie bereikten.

Hoofdstuk 8 ten slotte geeft een minutieuze analyse van de gebeurtenissen in Peniwen, ten zuidwesten van Malang, waar in februari 1949 patiënten en personeel van een ziekenhuis werden neergeschoten. Dit voorbeeld laat zien dat alarmerende berichten over het legeroptreden langs kerkelijke kanalen de Nederlandse politiek bereikten. Het illustreert ook hoe onderzoek naar de gebeurtenissen door militaire overheden werd gefrustreerd en waarom die gang van zaken door de bestuurlijk en politiek verantwoordelijken werd geaccepteerd.

5.

Pesing, 15 april 1946

BRITTEN, INDONESIËRS EN NEDERLANDERS

Op 17 april 1946 meldde het Republikeinse persbureau Antara dat Nederlandse troepen twee dagen tevoren een aanval hadden gedaan op het dorp Pesing, vijf kilometer van het centrum van Batavia/Jakarta gelegen aan de spoorlijn naar Tangerang. Bij de aanval werden zestig manschappen van het Republikeinse leger, de TRI (Tentara Republik Indonesia), gedood of gevangengenomen. Volgens berichten in Republikeinse media hadden Nederlandse troepen gevangenen mishandeld en doodgeschoten. De aanvallers zouden zeker dertig gesneuvelde tegenstanders in een rivier hebben geworpen.¹ De bezetting van Pesing was onderdeel van een serie doelgerichte pogingen van Nederlandse zijde om de controle te versterken over de omgeving van het koloniale bestuurscentrum. Dit optreden zorgde ervoor dat al bestaande spanningen met het onder Brits commando staande hoofdkwartier van de Allied Forces Netherlands East Indies (AFNEI) in Batavia/Jakarta verder opliepen.²

Parade op het Koningsplein in Batavia ter gelegenheid van de verjaardag van prinses Juliana, enkele dagen na het treffen in Pesing. Op het podium v.l.n.r. de Britse luitenant-generaal E.C.R. Mansergh, waarnemend luitenant-gouverneur-generaal N.S. Blom, legercommandant S.H. Spoor, adjudant-generaal kolonel C.H.J.F. van Houten, generaal-majoor S. de Waal, 30 april 1946. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2155_023279.

De aanval op Pesing toont hoe de Nederlandse legerleiding op Java wilde optreden om het koloniaal gezag te herstellen, en op welke weerstanden dit stuitte. De nasleep is interessant omdat zichtbaar wordt hoe het Nederlandse leger, het koloniale bestuur en de Haagse politiek al in deze eerste fase van de oorlog zijn omgegaan met berichten over wreedheden begaan door de eigen troepen. Op instructie van de minister van Overzeese Gebiedsdelen stelde de luitenant-gouverneur-generaal een ambtelijke commissie in om een onderzoek naar de beweerde misdragingen in te stellen. Het onderzoek en de rapportage gaven echter geen volledige duidelijkheid over de vraag wat er in Pesing precies was gebeurd. Deze casus laat zien hoe een repertoire van informatiemangement tot stand is gekomen, waarmee een mogelijk schandaal de kop werd ingedrukt.

De Nederlandse aanval op Pesing vond plaats enkele maanden na de bezetting van het gebied rond Batavia/Jakarta door Britse troepen. Op 29 september landde een onderdeel van de 1st Indian Infantry Brigade, de 1st Seaforth Highlanders, in de haven van Tanjung Priok, spoedig gevolgd door andere in hoofdzaak Brits-Indische eenheden, maar ook enkele Nederlandse troepen en gezagsdragers, onder wie luitenant-gouverneur-generaal Van Mook.³ De Britse legerleiding constateerde dat er in de hoofdstad een Indonesisch bestuur functioneerde en de bevolking niet zat te wachten op een terugkeer van het Nederlandse gezag. De Nederlandse kwartiermakers wilden daarentegen toewerken naar een snel gezagsherstel en toonden zich niet erg onder de indruk van de proclamatie van de Republiek Indonesië, enkele weken tevoren.

De Britse autoriteiten op Java en Sumatra hadden slechts beperkte doelen. De eerste prioriteit had de overgave van de Japanse troepen en de recuperatie van burgergeïnterneerden en krijgsgevangenen. Daarnaast stonden ze voor de opgave om het opkomend geweld tussen Indonesische en Nederlandse militairen en strijdgroepen in te dammen. Het in staat van oprichting verkerende leger van de Republiek, de TKR (Tentara Keamanan Rakjat) en de TRI, en onafhankelijke strijdgroepen wilden de terugkeer van het Nederlandse gezag verhinderen. Daartegenover organiseerden zich ex-krijgsgevangenen, inheemse militairen en Indo-Europese jongeren, die als strijdgroepen of in KNIL-verband de strijd aangingen met het doel zich te wreken en zichzelf en hun gemeenschappen te verdedigen. Zo vonden er in de laatste maanden van 1945 in en rond Batavia/Jakarta ongeregelde, maar hevige gevechten plaats, waarvan veel burgers en militairen het slachtoffer werden.

Om hieraan een einde te maken, besloot de Britse bevelhebber, luitenant-generaal Sir Philip Christison, eind december Batavia van de buiten-

wereld af te sluiten en de stad te zuiveren van Republikeinse strijders (Operation Pounce). Op instructie van de Republikeinse regering vertrokken de eenheden van de TRI en de meeste militias uit de stad en bezetten ze posities buiten de ring van stellingen die de Britten om de stad hadden gelegd. Het 4^e regiment TRI, het Tangerang Regiment, onder leiding van commandant Singgih, nam posities in buiten deze ring aan de westkant van Batavia/Jakarta.⁴ Op 4 januari 1946 vertrok ook de Republikeinse regering naar Yogyakarta, dat de nieuwe hoofdstad van de Republiek werd. Alleen minister-president Sutan Sjahrir bleef achter.⁵ Dit bood de Nederlandse autoriteiten ter plaatse onder Britse dekking de gelegenheid om hun militaire en bestuurlijke posities stap voor stap te consolideren.

Inmiddels waren de eerste troepen uit Nederland onderweg naar Indonesië, maar de Britten besloten begin november deze eenheden vooralsnog niet op Java toe te laten. AFNEI dirigeerde ze naar Melaka om de tegenstellingen niet verder op te jagen. Bij de Britten liep de irritatie steeds meer op over het agressieve, 'trigger-happy' optreden van de KNIL-eenheden. In het najaar van 1945 maakten de Britse troepen mee hoe de Nederlandse koloniale troepen 'indiscriminately and unnecessarily' hadden geschoten op 'inoffensive Indonesians'. Volgens hun inlichtingen waren het vaak de Nederlandse troepen die door aanvallen op Indonesische burgers en militairen een spiraal van geweld op gang brachten. De Britse politici en bevelhebbers gaven uit welbegrepen eigenbelang prioriteit aan het bevorderen van een vreedzame oplossing van het conflict.⁶

Begin januari 1946 besloot de geallieerde opperbevelhebber Lord Louis Mountbatten toch om de eerste Nederlandse eenheden van de in de vs opgeleide Mariniersbrigade op Java toe te laten. Ze werden begin maart 1946 gevolgd door bataljons oorlogsvrijwilligers (OVW'ers). Hiermee wilde Mountbatten de eigen troepen ontlasten. Hij verwachtte ook dat de verse troepen gedisciplineerder zouden optreden. De nieuwbenoemde legercommandant, luitenant-generaal (KNIL) Simon Spoor, liet echter weten dat hij erop was gebrand de tegenstander aanzienlijk terug te dringen.⁷ De opvolger van Christison als bevelhebber van AFNEI, luitenant-generaal Sir Montague Stopforth, verbood Spoor expliciet enige actie te ondernemen die tot gewapende botsingen kon leiden.⁸ Volgens zijn biograaf Jaap de Moor was Spoor wel bereid tot overleg met het Britse hoofdkwartier, maar wilde hij niet onderhandelen met de Republikeinse strijdkrachten. Spoor wilde eerst het gebied rond Batavia/Jakarta zuiveren voordat de demarcatielijn werd bepaald. Zo'n actie leidde tot een botsing met het Tan-

gerang Regiment, dat vijf kilometer westelijk van Batavia/Jakarta het dorp Pesing bezet hield.

DE AANVAL OP PESING

In de vroege morgen van 15 april 1946 openden Nederlandse troepen de aanval op Pesing. De aanval werd uitgevoerd door eenheden van de Koninklijke Landmacht (2-14 RI, het tweede bataljon van het 14e regiment infanterie, het bataljon oorlogsvrijwilligers uit Zeeland) en het KNIL. Ook namen eenheden veldpolitie en een peloton militaire politie (MP, van grotendeels Ambonese en Chinese afkomst) deel aan de actie. In totaal bestond de Nederlandse macht uit 250 manschappen. Volgens de uitvoerigste militaire rapportage, het 'Overzicht van verplaatsingen en gevoerde acties' van het bataljon uit 1947, ging het om een offensieve actie tegen de Republikeinse bezetting van Pesing, bestaande uit 250 man TRI en *pemuda*. Tegen de middag was de bezetting na een hevig gevecht een feit en waren de tegenstanders verdreven. Er werden aan Indonesische kant 50 doden en 31 gevangenen geteld (onder wie drie zwaargewonden). De eigen verliezen bedroegen volgens het verslag drie man.⁹ In eerdere Nederlandse rapportages fluctueerden de cijfers over de gedode tegenstanders, maar waren die over gevangenen en eigen verliezen consistent.

Nog in de middag van 15 april verscheen generaal Spoor ter plaatse, vergezeld van kolonel (KNIL) S. de Waal, verbonden aan zijn hoofdkwartier. De legercommandant toonde zich tevreden en bedankte de manschappen voor de succesvolle actie. Dezelfde avond echter kwamen Britse officieren verhaal halen op zijn hoofdkwartier. Ze verweten Spoor dat zijn troepen zonder Britse voorkennis de aanval hadden ingezet, terwijl er nota bene overleg gaande was tussen AFNEI en de TRI over ontruiming van het dorp. Volgens historicus Robert Cribb was de Republikeinse regimentscommandant hiertoe in beginsel bereid geweest, maar moest hij toestemming voor deze terugtrekkende beweging vragen aan het opperbevel in Yogyakarta.¹⁰ Als de Nederlanders enkele dagen hadden gewacht, zo luidde de boodschap van de Britse officieren, dan hadden ze zonder strijd en zonder slachtoffers te maken Pesing binnen kunnen trekken.¹¹ De commandant van de 161st Indian Brigade, Brigadier Weston, beklagde zich ook bij de commandant van de U-Brigade, luitenant-kolonel J.W. Sluijter, en kolonel De Waal, dat ze de aanval voor de Britten geheim hadden gehouden. De Waal antwoordde glashard: 'This is to inform you that I cannot repeat NOT accept your orders about boundaries patrol-area [...] In regard with safety of my troops and of the Indonesian population I insist on fixing boundaries.'¹²

Op 17 april maakte het Republikeinse persbureau Antara melding van het gevecht. Het persbericht stelde dat de Nederlanders hadden aangevallen terwijl er nog overleg met het geallieerde hoofdkwartier gaande was.¹³ Nog dezelfde dag gaf ook AFNEI in Batavia/Jakarta een perscommuniqué uit, waarin de tegenstelling met de Nederlanders uitvoerig werd gladgestreken en de eigen bezwaren werden ingeslikt.¹⁴ Het communiqué stelde dat de aanval verband hield met het vaststellen van een demarcatielijn tussen TRI en AFNEI, ten westen van Batavia/Jakarta. Volgens deze weergave lag Pesing in het patrouillegebied van 2-14 RI en was het dorp 'a source of trouble' voor dat Nederlandse bataljon. De Nederlandse bataljonscommandant had daarom geëist dat Pesing aan de Nederlandse kant van de bestandslijn zou komen te liggen. Hij had op zijn verzoek van AFNEI toestemming gekregen om het dorp op een geschikt moment te bezetten. Dit was volgens AFNEI 'the correct story', waarbij werd aangetekend dat de bataljonscommandant wel instructie had gekregen om zo mogelijk slachtoffers te vermijden.

AFNEI legde de schuld van het 'incident' bij de TRI: 'had the TRI agreed to the terms laid down by the commander BATAVIA, this incident would never have occurred. Up to date, the TRI have ignored the allied proposals and have made no further effort to contact the BATAVIA Commander.' Volgens dit communiqué hadden de Indonesiërs ten onrechte gemeend dat ze nog in een situatie van onderhandeling verkeerden. Toen de TRI AFNEI had gevraagd om bemiddeling bij het trekken van de demarcatielijn ten westen van Batavia, waar Pesing lag, wilde de Britse commandant dat koppelen aan het vaststellen van een demarcatielijn bij het verder westelijk gelegen Tangerang. Het Britse communiqué stelde dat was afgesproken dat het TRI-regiment instructies zou vragen aan het hoofdkwartier van de Republikeinse opperbevelhebber Soedirman in Yogyakarta, maar, aldus het document, 'there was NO question of a truce being made while these discussions were going on.'¹⁵ Van een bestandschending was dus volgens deze weergave geen sprake geweest. Niettemin zou de spanning tussen Britten en Nederlanders hiermee niet uit de lucht zijn. Dit werkte door tot het hoogste politieke niveau in Londen, zoals blijkt uit een uitspraak van de Britse premier Clement Attlee. Naar aanleiding van een reeks van incidenten zou hij in een kabinetsberaad zeggen dat 'a strong line' jegens de Nederlanders getrokken moest worden: 'Their conduct is intolerable.'¹⁶

VERONTWAARDIGING

Het Republikeinse persagentschap Antara had, als gezegd, op 17 april het nieuws over de Nederlandse aanval op Pesing naar buiten gebracht. Het

bericht werd door diverse Republikeinse kranten overgenomen, waaronder *Merdeka* en het Engelstalige, pro-Republikeinse dagblad *Independent*. Op 18 april beschreef deze krant de actie als een stormaanval die door drie Nederlandse bataljons, in totaal 2500 man, werd uitgevoerd – in werkelijkheid ging het om circa 250 man. Volgens deze weergave wilde het Nederlandse leger de TRI provoceren, terwijl de Indonesische strijdkrachten bezig waren de evacuatie van door de Japanners geïnterneerde burgers voor te bereiden.¹⁷ Op 17 april berichtte ook de Nederlandstalige pers in Indonesië over het gebeurde. *Het Dagblad* (Batavia) meldde onder de ‘verzetslieden’ ongeveer veertig doden en ‘tallose gewonden’, en grote voorraden wapens, kleding en voedsel als krijgsbuit. De Nederlandse troepen hadden volgens eigen opgave drie doden te betreuren.¹⁸

Berichten over de strijd bij Pesing in de internationale pers werden onmiddellijk in Nederland overgenomen. Het *Algemeen Handelsblad* citeerde eveneens op de zeventiende al een mededeling van het Britse persbureau Reuters: de Britse commandant ter plaatse zou naar aanleiding van Republikeinse klachten over het optreden van de Nederlandse troepen een onderzoek hebben aangekondigd.¹⁹ De Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) in Den Haag vatte in zijn dagelijks nieuwsbulletin radioberichten samen van de BBC, een nieuwszender in New York en Radio Hilversum. Volgens dit bulletin waren de Nederlandse troepen tot actie overgegaan terwijl er nog onderhandeld werd. Radio Hilversum citeerde bovendien Indonesische nieuwsbronnen die meldden dat de aanval door hevig mortiervuur was ingeleid en dat de ongeveer dertig gedode Indonesiërs in de rivier zouden zijn geworpen.²⁰ In de hieropvolgende dagen citeerde de Nederlandse pers echter het AFNEI-communiqué dat de toedracht van de Britse en Nederlandse kant belichtte en de Indonesische klacht tegensprak.²¹

Enkele weken later vroeg het Tweede Kamerlid Nico Palar, die van Indonesische afkomst was, minister Johann Logemann van Overzeese Gebiedsdelen in het parlement om opheldering over de aanval. Palar citeerde een briefschrijver die meldde dat de troepen die Pesing hadden bezet zich schuldig zouden hebben gemaakt aan mishandeling en executie van gevangengenomen Indonesische militairen.²² Palar refereerde in zijn interventie in de Tweede Kamer aan een verhaal dat inmiddels onder journalisten in Batavia/Jakarta rondging. Een Nederlandse officier had op de avond na de actie met de journalist Ivo Veenstra gesproken. Het ging om reservekapitein Dirk P. Roosenburg. Hij had in het Nederlandse verzet zijn sporen verdiend.²³ Begin 1944 was hij gearresteerd, maar had weten te ontsnappen en

was naar Engeland ontkomen. Hij keerde naar het bevrijde zuiden terug als Civil Affairs-officier onder Brits bevel. Vervolgens werd hij als commandant van de stafcompagnie toegevoegd aan het Zeeuwse bataljon OVW'ers en vertrok eind 1945 met 2-14 RI naar Indonesië. Roosenburg was een socialist met meer levenservaring dan de meeste manschappen.²⁴ Op de avond na de actie in Pesing vertelde hij Veenstra over wat zich daar had afgespeeld. Veenstra vertelde dit verhaal aan collega's en een jaar later zou hij het relaas ook in zijn boek *Diogenes in de tropen* opnemen. Roosenburg wordt daarin geanonimiseerd als 'B' opgevoerd. Veenstra schrijft: 'Hij sluit zich allerminst op in die militaire kring, gaat zijn eigen weg en zoekt ook contact met de Indonesiërs om zich te oriënteren in de vraagstukken van de dag.'²⁵ Dirk Roosenburg had hem verteld van een 'zware strijd die ongeveer zeven uur duurde, waarbij aan Nederlandse zijde drie en aan Indonesische zijde zeer vele doden vielen, terwijl enige tientallen Indonesiërs werden gevangengenomen'.

Volgens deze lezing waren de gevangen TRI-soldaten in Pesing aanvankelijk goed behandeld. Roosenburg had nog een langdurig gesprek gevoerd met de zoon van de plaatselijke TRI-commandant. Na afloop van de actie had een afdeling militaire politie van het KNIL de zaak overgenomen en toen waren de mannen zwaar mishandeld, aldus de zegsman: 'De politiemannen hielden huis op beestachtige wijze. De gevangenen werden ergerlijk mishandeld en gemarteld. De meesten werden afgemaakt. Van sommigen werden de geslachtsdelen afgesneden. Lijken werden in de rivier gesmeten. Later trokken deze flinke kerels nog eens diverse kampongs in en zetten deze in brand.'²⁶ Roosenburg voegde hieraan toe dat Spoor dezelfde dag nog op inspectie kwam en de mannen prees. Hijzelf had met enkele anderen drie zwaargewonde gevangenen aangetroffen en ze naar een ziekenhuis gebracht.

De in Batavia verblijvende journalist Beb Vuyk, die Veenstra goed kende, kreeg het verhaal van hem te horen. Vuyk had de oorlog doorgemaakt in een burgerinterningskamp en Veenstra als reservist in Japanse krijgsgevangenschap. Beiden waren kritisch over de vanzelfsprekendheid waarmee vrijwel alle Nederlanders alweer spraken over herstel van het koloniale gezag. Vuyk schreef een fel artikel over de aanval op Pesing in *De Baanbreker*, een aan het linkse verzet en het socialistische vakverbond NVV gelieerd blad dat in Utrecht werd uitgegeven. Ze hekelde 'blanke en bruine extremisten' van beide kanten, die door gewapend optreden het oprechte streven een vreedzame oplossing te vinden zouden ondermijnen. Vervolgens richtte ze haar aanklacht tegen de behandeling van de gevangenen: de MP maakte van het slagveld een slachtveld, zo schreef ze verontwaardigd. Volgens haar walgden

Beb Vuyk, in 1945 in het interneringskamp Kampong Makassar, 1945. Tekening van Elisabeth Rietveld. Bron: Beb Vuyk, Kampdagboeken. Drie verhalen, dagboeken en aantekeningen (Utrecht en Antwerpen 1989).

de Nederlandse OVW'ers van de moordpartijen en gingen ze zelfs met de KNIL'ers op de vuist.²⁷

Vuyk en Veenstra spraken Frans Goedhart aan, de oud-verzetsman die op dat moment lid van de Tweede Kamer van het Noodparlement was en Indonesië bezocht. Goedhart behoorde tot de socialistische fractie. Hij ging in gesprek met Dirk Roosenburg, die hoofdverspreider was geweest voor Zuid-Nederland van *Het Parool*, de in het oorlogsjaar 1940 door Goedhart opgerichte verzetskrant.²⁸ Waarschijnlijk heeft Goedhart hen aangespoord de Haagse politiek in kennis te stellen. Vermoedelijk heeft Veenstra vervolgens Nico Palar geschreven, al dan niet op advies van Goedhart. Palar heeft in het Kamerdebat op 6 mei uitgebreid uit de brief voorgelezen, maar heeft de identiteit van de schrijver niet prijsgegeven. Uit de geciteerde brief wordt duidelijk dat deze niet van Roosenburg zelf afkomstig was. Het verhaal was vrijwel identiek aan het relaas in het artikel van Vuyk en het latere boek van Veenstra.²⁹ De briefschrijver had volgens Palar opgemerkt dat de Nederlandse troepen hun best deden 'zoo humaan mogelijk op te treden'. Het gevaar kwam veeleer van de militaire politie, die onder leiding van KNIL-officieren 'geheel volgens Japansche methode te werk gaat'.³⁰ Ook zat het de briefschrijver dwars dat de commandant van de KL-eenheid (2-14 RI) ondergeschikt leek te zijn aan de MP en daarom niets kon ondernemen toen de MP de ongeveer zeventig

gevangenen na afloop van het gevecht opeiste. De MP, volgens briefschrijver 'in hoofdzaak bestaande uit Ambonneezen en Indische jongens', maakte daarop bijna alle gevangenen 'op beestachtige wijze' af, 'na het plegen van diverse gruweldaden'. De lijken werden in de rivier gesmeten en daarna stak de eenheid vele woningen in de desa in brand. Ook de rol van de legercommandant verdiende de aandacht, omdat hij ter plaatse zijn tevredenheid had uitgedrukt en geen enkel woord van afkeuring had laten horen.

Palar stelde in navolging van de briefschrijver dat uit Nederland afkomstige troepen er niet voor voelden 'zich voor het karretje der koloniale extremisten te laten spannen', en dat ze door hun beheerste en faire optreden een zeker vertrouwen onder de bevolking hadden gewonnen. 'Ze wenschen niet met Kempetai- en Gestapomethoden een z.g. gezag te vestigen, dat alleen maar de tegenstellingen doet verscherpen. Reeds dikwijls hebben deze lieden geweigerd gevangenen uit te leveren aan de gehate militaire politie, wier methode zij ten eenenmale verafschuwen.' De nieuw aangeworven KNIL-militairen, onder wie veel Chinezen, hadden volgens Palars bron erg te lijden gehad van rampokkerij en terreur en waren daarom wraakbelust. Hij waarschuwde voor een vicieuze cirkel van geweld als de gemoederen nog meer werden opgezweept. Volgens Palar stond het bloedbad in het licht van 'de oude koloniale machtspolitiek, waar de geweldsgedachte leeft'. Deze zou een vredelievende oplossing van het conflict in de weg staan. Aan het slot van zijn speech vroeg Palar de minister om een onderzoek naar de gebeurtenissen in Pesing.³¹

Het Kamerdebat van 6 en 7 mei 1946 ging over veel meer dan alleen Pesing. Het draaide om de beoordeling van het regeringsbeleid in het licht van wat er inmiddels bekend was over de politieke, bestuurlijke en militaire situatie in Indonesië. In zijn replieken ging minister Logemann in op de talrijke critici en sprak daarbij ook kort over de interventie van Palar. Hij gaf aan dat hij de toedracht van het gevecht kende en haalde het Britse standpunt aan dat de Nederlandse autoriteiten geen blaam trof. Maar, zo voegde hij toe, over wreedheden van de militaire politie was hem niets bekend. Daarom gaf hij Palar uitdrukkelijk de verzekering, dat hij een onpartijdig onderzoek zou instellen. Dat moest zo nodig ook consequenties hebben, aldus Logemann. Hij meldde 'dat het volstrekt tegen den wensch van de Nederlandsche Regeering en van de Nederlandsch-Indische Regeering is, wanneer zoo iets zou kunnen gebeuren, wanneer dat in den doofpot zou worden gestopt en de verantwoordelijke autoriteiten daarvan onkundig zouden zijn gebleven; ik zeg dus niet alleen een onderzoek toe, maar ook, dat, wanneer er iets van waar is, daartegen ook maatregelen genomen zullen worden'.³²

Zo werd de zaak-Pesing een testcase voor de connectie tussen informatievoorziening, bestuurlijk onderzoek en verantwoording met betrekking tot klachten over wangedrag.

POSITIEBEPALING

Minister Logemann uitte zich in krachtige termen over de noodzaak van een onderzoek. Hij vroeg Van Mook per telegram van 14 mei 1946 een onpartijdig onderzoek in te laten stellen, met nadruk op ‘onpartijdig’: ‘liefst niet alleen door militairen maar mede b.v. door lid rechterlijke macht’. Logemann schreef Van Mook dat Palar hem de naam van zijn correspondent had gegeven, maar dat hij die voornamelijk niet noemde. Hij stuurde het artikel van Vuyk enkele dagen later per luchtpost na.³³ Op 17 mei vroeg Van Mook de legercommandant en de directeur van Justitie om een procedurevoorstel. De directeur van Justitie A.H.C. Gieben stelde een interdepartementale commissie in die de zaak in handen gaf van bestuur, leger en justitie gezamenlijk. Voorzitter werd J.H. de Pater, de president van de temporaire krijgsraad in Batavia; tot leden werden benoemd de hoofdambtenaar H. van der Wal van het departement van Binnenlands Bestuur en de reserveluitenant-kolonel A. Hamming. Secretaris was de justitieambtenaar J.F. Verlinden.³⁴

Al voordat de commissie aan het werk ging reageerde Spoor op 27 mei in een lange brief aan Van Mook (in afschrift aan minister Logemann en de directeur van Justitie in Batavia) op de beschuldigingen.³⁵ Hij betoogde dat de opmerkingen van Palar in de Kamer onweerlegbaar afkomstig waren uit Republikeinse bron, namelijk de krant *Merdeka*. Om ‘de onwaarachtigheid’ van deze verklaring aan te tonen beriep hij zich op een statement van de Britse legerleiding waaruit zou moeten blijken dat er geen aanwijzingen waren van moord op grote schaal. Spoor verwees naar een eerste gevechtsrapport van 16 april, dat volgens hem ook geen enkele aanwijzing voor de veronderstelde moordpartij bevatte. Dit verslag maakte melding van 31 gevangenen, van wie er drie naar het militair hospitaal in Batavia waren overgebracht en de overigen via het bataljonshoofdkwartier in Grogol en de gevangenis Struiswijk naar Paalmerah. Van deze groep was één gevangene in Struiswijk overleden. Spoor gaf vervolgens aan dat hij in de middag van 15 april de troep had bezocht en daar de 31 gevangenen goed verzorgd had aangetroffen.

De MP-afdelingen hadden volgens Spoor de taak om de gevangenen te verhoren, want de manschappen spraken de landstaal. Hij gaf toe dat MP’ers ‘wel eens te ruw’ optraden, maar dan werden ze bestraft – hij verwees naar een geval dat bij Klender had gespeeld en dat juist door de krijgsraad werd behan-

deld.³⁶ In Pesing was dit volgens Spoor niet aan de orde geweest, en ook in het algemeen deden 'de tot het KNIL behorende militairen hun plicht naar hun besten weten, al tasten zij somtijds mis in de middelen, doch het zijn geen moordenaars, zooals de heer Palar tracht te suggereeren'. Spoor ontkende ook dat bij wijze van represaille woningen in brand waren geschoten – hij had tijdens zijn inspectie geen afgebrande huizen gezien. Wel hadden vijandelijke eenheden een week later tijdens een tegenaanval brandgesticht.

Spoor deed Palars verhaal af als 'een door de republikeinse propaganda opgeblazen samenstelsel van leugens'. Hij vond het kwalijk dat Nederlandse auteurs als W.F. Wertheim (in *De Groene Amsterdammer* van 11 mei 1946) voetstoots wilden aannemen dat dit soort geruchten op waarheid berustten.³⁷ Deze krachtige interventie van Spoor liet haar sporen na in de correspondentie tussen Van Mook en de regering. Twee dagen later bevatte het 'dagelijks Indisch Telegram' van het kabinet van Van Mook de mededeling aan Den Haag dat de door Palar voorgelezen brief op de voornaamste punten 'volslagen onjuist' was. Er waren niet 70 maar 26 Indonesiërs gearresteerd, geen enkele arrestant was op beestachtige wijze afgeslacht en in de rivier gesmeten – allen waren 'springlevend en opgewekt arbeidend'.³⁸

Republikeinse strijders die gevangen zijn genomen bij de Nederlandse verovering van Pesing, 15 april 1946. De foto is 's middags genomen in de gevangenis in Grogol.

Bron: NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr 3741.

Inmiddels was het onderzoek wel toegezegd. Nog voor het in gang werd gezet wilden Van Mook en zijn kabinet weten wat de Britse weergave van het gebeurde was. Bij het hoofdkwartier van AFNEI was nader onderzoek gedaan. De hoofdambtenaar van de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) in Batavia, W.A. van Goudoever (voorheen hoofdredacteur van het dagblad *De Locomotief*) werd erop uitgestuurd.³⁹ Bij de Britse staf kreeg Van Goudoever inzage in de rapportage van twee Britse officieren. Zij hadden inderdaad zo'n dertig gevangenen aangetroffen in Grogol en noemden de omstandigheden daar 'appalling'.⁴⁰ Of er gevangenen waren afgemaakt bleef in nevelen gehuld. De Britse officieren hadden zich geen afgerond oordeel kunnen vormen omdat ze niet bevoegd waren de manschappen van KL en KNIL te ondervragen. Wel hadden ze in een militair hospitaal drie gewonden aangetroffen, en dat geringe aantal vonden ze gezien de aard van de gevechten wel verdacht. 'Volgens de verklaring dezer Britsche officieren waren de bij Pesing ingezette Nederlandsche troepen "quite good fighters", die in de hitte van het gevecht alles over de kling joegen, hetgeen bij jonge troepen normaal is.' Van Goudoever maakte melding van foto's van lijken in staat van ontbinding die door de Britten uit de kali waren gevist. 'De lijken van de gesneuvelde Indonesiërs zijn in de rivier geworpen, daar men dit wel zoo gemakkelijk vond als begraven.'⁴¹

Van Goudoever's rapport ontzenuwde de verdenkingen van een bloedbad niet, maar bevestigde juist diverse twijfels, waaronder de verbazing onder de Britten dat de troepen nauwelijks gevangenen hadden gemaakt. Onduidelijk bleef of de doden in de rivier in het gevecht waren gevallen of nadien waren geëxecuteerd. Bovendien maakten de Britten geen onderscheid tussen KL en KNIL-eenheden. De uitdrukking 'jonge troepen' kan op de pas herstelde eenheden KNIL slaan of op de pas overgekomen Nederlandse OVW'ers die bij Pesing hun vuurdoop ondergingen.

Van Goudoever vroeg zich ten slotte af waarom de gebeurtenissen in de publiciteit toch niet de volle aandacht hadden gekregen, ook niet aan Indonesische zijde. Hij zag een verband met de onderhandelingen op de Hoge Veluwe, die mede tot stand waren gekomen onder druk van de Britse onderhandelaar Sir Archibald Clark Kerr. Volgens Van Goudoever wilde geen van de partijen dit moeizaam tot stand gekomen onderhandelingsproces verstoren. Daarom zouden alle partijen het verhaal zo veel mogelijk hebben gedempt – ook de Republikeinse leiding had volgens hem geen vervolg gegeven aan de sterk aangezette berichtgeving van de eerste dagen:

De republikeinsche bladen hebben veel minder gepubliceerd dan er aan propaganda kopie uit het geval te halen viel, de buitenlandsche correspondenten zijn blijkbaar op Britsch initiatief uit de buurt gehouden en het republikeinse departement van voorlichting heeft foto materiaal van wreedheden, die er gepleegd zouden zijn, opzettelijk en doelbewust binnenskamers gehouden, weigerend dit voor publicatie vrij te geven; dit fotomateriaal zou bestaan uit opnamen van gemutilleerde lijkens, die in de rivier (kali Angke?) geworpen zouden zijn en er benedenstrooms uitgevischt. Een en ander verklaart, waarom de door den heer Palar op 6.5.'46 in de Tweede Kamer voorgelezen brief een min of meer onthullend karakter droeg ofschoon er in Nederlandsche dagbladen wel publicaties zijn geweest.⁴²

Dit kon ook verklaren waarom de Britse legerleiding tot twee keer toe had geweigerd voor het Internationale Rode Kruis de toegang tot de gevangenen mogelijk te maken.

Hoewel er dus aan alle kanten informatie over de gebeurtenissen voorhanden was die tot dieper onderzoek noodde, werd het delen van de informatie belemmerd door de wens om tot een vergelijk tussen de troepenmachten rond Batavia/Jakarta te komen, en door de gescheiden competenties van Britse en Nederlandse legerautoriteiten. Dit zou ook in de onderzoekscommissie blijven opspelen.

INTERDEPARTEMENTAAL ONDERZOEK

Op 10 juni werd de interdepartementale onderzoekscommissie ingesteld. Ze had als opdracht te onderzoeken of bij de bezetting van Pesing 'wreedheden of andere wandaden zijn bedreven', en zo ja, wie daarvoor aansprakelijk gesteld moest worden.⁴³ De commissie beschikte over de mededelingen van Palar in de Tweede Kamer en het antwoord van Logemann en de bovengenoemde brief van Spoor aan Van Mook van 27 mei 1946, plus de daarbij gevoegde gevechtsrapporten. Ook ontving de commissie nog een op 3 juli gedateerd verslag, getiteld 'Gevechtsrapport actie Pesing op 15 april 1946'. Dit laatste stuk was geproduceerd nadat de commissie aan het werk was gegaan. De bataljonscommandant had hierover tevoren getelefoneerd met de commandant van de U-Brigade. Dit rapport telt drie pagina's en bevat opvallend meer details dan het verslag 'heet van de naald' van 16 april, in het bijzonder met betrekking tot de behandeling van de gevangengenomen en gesneuvelde tegenstanders. Het legde ook uit hoe gevluchte tegenstanders

de dood hadden gevonden in de kali en hoe snipervuur van de TRI een eigen hospitaalsoldaat had gedood.⁴⁴

De commissie kwam vanaf 1 juli 1946 in drie zittingen bijeen en hoorde 14 getuigen, 11 militairen van KL en KNIL, onder wie de commandant van de U-Brigade, luitenant-kolonel KNIL J.W. Sluijter, die op 15 april in Pesing aanwezig was; de bataljonscommandant van 2-14 RI, reservemajoor (KL) J.J. van Oort; kapitein (KNIL) F.B. van Straalen; sergeant (KL) J.J. Francken; de commandant van de MP-eenheid, sergeant-majoor Wolzak; diens plaatsvervanger, de inspecteur van politie P.E. Rijnders; de posthuiscommandant 1e klasse MP-KNIL Soeratman; en de officier van gezondheid H.M. Borst. Drie Indonesische militairen (TRI) werden eveneens gehoord: Misan bin Doellah, Karta bin Animan en Hasbi bin Salim; allen waren geïnterneerd in de gevangenis van Glodok. Belangrijke getuigen waren ook reservekapitein (KL) D.P. Roosenburg en de aalmoezenier van 2-14 RI, L.W.G. van der Vrande. Beb Vuyk werd op 31 juli opgeroepen om op 1 augustus te getuigen, maar ze was een dag tevoren naar Nederland vertrokken. Veenstra werd niet opgeroepen, waarschijnlijk omdat hij onder de radar van de commissie was gebleven.

De commissie diende haar verslag op 3 augustus 1946 in. De conclusies waren gebaseerd op de getuigenverklaringen, de gevechtsverslagen van 17 april en het aanvullende 'actieverslag' van 3 juli. Ze betroffen drie onderwerpen. Allereerst stelde de commissie vast dat de troepencommandant in deze operatie niet ondergeschikt was geweest aan de MP. De mededeling van Palar in de Tweede Kamer was in dit opzicht onjuist geweest. De troepencommandant had, zoals gebruikelijk, het bevel gevoerd en de MP was ondergeschikt geweest. De bataljonscommandant en de commandant van de MP-eenheid bevestigden dit eensluidend, en in andere verklaringen werd dit ook niet aangevochten. Roosenburg – de officier die met Veenstra en Goedhart had gepraat – was ook gevraagd of hij feiten kende waaruit bleek dat MP'ers zich onbehoorlijk hadden gedragen of wreedheden begaan. Zijn antwoord was: 'In Kapoek haalde ik een mat opzij waarachter een paar TRI-soldaten verscholen zaten; de MP soldaten die kwamen aanlopen moest ik tegen houden, anders hadden ze erop los geslagen. Ik wist uit ervaring, bij een vorige gelegenheid had ik meegemaakt, dat zij aan het rampokken waren [...] De gevangenen die ik in Grogol aantrof waren 26 in getal bont en blauw geslagen, daar waren jongens bij, die volkomen gaaf waren, toen ik ze afleverde.'⁴⁵

Roosenburg ging in zijn verklaring niet in op de gezagsverhoudingen die hij eerder had gehekelde – en werd daar volgens het verslag ook niet naar gevraagd. Hij bleef wel bij zijn forse kritiek op het harde optreden van de

MP'ers na afloop van het gevecht, tot en met het bewaken van de gevangenen in Grogol. Andere getuigen gaven uiteenlopende oordelen over de MP'ers tijdens en na het treffen. Volgens bataljonscommandant Van Oort nam de MP naast de ongeveer dertig militaire gevangenen na het gevecht dertig tot veertig burgers gevangen (die laatsten werden op tien man na vrijgelaten). De commandant van de eenheid MP bevestigde dit en meldde dat hij over gebrek aan discipline onder zijn mannen (meest van Chinese achtergrond) nooit te klagen had gehad. Roosenburg daarentegen hield staande dat er 'onder de MP geen discipline [heerste], wel veel verbittering', namelijk over wat de Republikeinen hun bevolkingsgroep hadden aangedaan.⁴⁶

Het meer gedetailleerde rapport van de bataljonsleiding, het 'actieverslag' van 3 juli 1946, vermeldde dat 'de hulp van de inheemsche MP troepen voor de zuivering van groote waarde [was], hierdoor werden nog vele gevangenen gemaakt, welke anders aan de aandacht van de Nederlandsche troepen zouden zijn ontsnapt'.⁴⁷ Sergeant Francken verklaarde dat gevangen tegenstanders al tijdens het gevecht waren overgedragen aan de MP; van misdragingen van die kant was hem niets bekend. Posthuiscommandant Soeratman vertelde dat zijn MP-eenheid bij de actie in de achterhoede bleef om het terrein te zuiveren en gevangenen te ondervragen. Hij verklaarde categorisch dat zijn mannen de vastgehouden tegenstanders niet hadden geslagen en dat er beslist geen van hen was gedood. Overste Sluijter gaf aan dat de MP 'inderdaad fel (was) en er ontbrak het noodige aan de discipline. Maar de zaak was volkomen in de hand'.⁴⁸ Hiermee was het onderzoek naar de rol van de MP afgerond, met de conclusie over de bevelsverhoudingen als enige uitkomst.

De tweede kwestie die de commissie behandelde betrof het in brand steken van woningen. De conclusie luidde dat er in Pesing geen woningen in brand waren gestoken – hooguit waren er twee kilometer buiten Pesing twee of drie huizen 'ter verruiming van het schootsveld weggebrand'. Deze conclusie was gebaseerd op mededelingen van de bataljonscommandant en bevestigd door Roosenburg. In het verslag van 3 juli werd dit nader toegelicht: 'twee inlandsche huizen, door de TRI gebruikt als wachtpost en gelegen aan de W.zijde van de K[ali] Angke tegenover de bunkers 122082 [werden] afgebrand teneinde een beter schootsveld te verkrijgen.' Dit had dus plaatsgevonden na de inname van Pesing, toen de Nederlandse troepen deze plaats in staat van verdediging brachten. De overige getuigen wierpen hierop geen ander licht, en daar bleef het in het rapport bij.

De derde conclusie beantwoordde aan de algemene opdracht van het onderzoek, namelijk of er sprake was geweest van wreedheden of wandaden.

Zij luidde uitdrukkelijk dat er bij de bezetting van Pesing ‘geen wreedheden’ waren gepleegd. Deze vaststelling was gebaseerd op de verklaringen van de betrokken officieren en onderofficieren die als getuigen waren gehoord. De commissie liet de definitie van ‘wreedheden’ in het midden, en die keuze vergemakkelijkte het oordeel. De ontkenning betrof in de eerste plaats de executie van krijgsgevangenen waarvan Palar in het kielzog van Goedhart en Vuyk in de Tweede Kamer gewag had gemaakt. Roosenburg, door wie het verhaal over wreed optreden gewild of ongewild aan het rollen was gebracht, nam voor de commissie stevig afstand van het door Palar genoemde aantal van zeventig gevangenen die op beestachtige wijze zouden zijn afgemaakt. Hij had die aantallen in de krant gelezen, zei hij: ‘de getallen leken me erg fantastisch. Ik had van die gruwelen gehoord, gezien had ik ze niet.’

Roosenburg hield op grond van een mededeling van aalmoezenier Van der Vrande wel staande dat er gevangenen ernstig mishandeld waren, in het bijzonder in de gevangenis van Grogol. Hij meldde dat hij ‘de gaaf door mij afgeleverde gevangenen later bont en blauw terugvond, met bebloede koppen en verbanden om hun hoofd. Na de eerste dag zijn ze goed behandeld.’ Ook wilde hij aannemen dat na het gevecht ‘een paar gevangenen-gewonden doodgeschoten zijn. Ik veronderstel dit omdat er maar 3 gewonden waren op 50 á 60 doden.’ De blaam voor wat er was misdaan lag in zijn optiek volledig bij de MP van het KNIL, niet bij zijn eenheid. Desgevraagd erkende Roosenburg dat hij Beb Vuyk had ontmoet, maar noemde hij de gegevens van Palar ‘natuurlijk leugens’.

De bataljonscommandant Van Oort ontkende in zijn verhoor categorisch dat er gevangenen waren gedood: dat was ‘absoluut onwaar’. Mogelijk was er verwarring omdat de lijken van enkele snipers in de rivier terecht waren gekomen. Inspecteur van politie, tevens plaatsvervangend commandant van de MP-eenheid, P.E. Rijnders, verklaarde dat veel verzetslieden uit eigen beweging in de kali waren gesprongen om zich te redden. Hij veronderstelde dat sommigen aangeschoten waren geweest en in de rivier waren omgekomen. De commissie stelde verder geen vragen over mogelijk opjagen en doden van vluchtende strijders. Van Oort gaf toe dat de MP (hij sprak van ‘Am-bonneezen’) gevangenen had geschopt en geslagen, ‘maar dit noem ik geen wreedheden’. Van Oort voegde eraan toe dat de MP goed werk leverde en ‘hun schreeuwen en neiging tot slaan schrijf ik toe aan hun Oostersch bloed. Hardhandig zijn ze, doch van wreedheden is geen sprake.’ KL-sergeant Franken zei dat de MP ‘niet tactvol’ was opgetreden: ‘ze liepen voor ons uit te knallen en waren meer gevaarlijk voor ons.’ Misdragingen jegens krijgsgevangenen had hij echter niet meegemaakt. De officier van gezondheid Borst

verklaarde eensluidend, net als de overige militairen die verhoord werden.

Inspecteur Rijnders leverde de commissie in het Nederlands gestelde verklaringen aan van de drie genoemde TRI-gevangenen in Glodok. De verklaringen waren volgens hem zonder enige dwang opgemaakt en ondertekend. De drie mannen van achttien en twintig jaar oud vertelden dat ze van hun overste instructie hadden gekregen om in Pesing gewapend met een bamboespeer de orde te handhaven. Ze hadden geen opdracht om tegen de Nederlanders te vechten. De mannen zeiden dat ze bij gevangenneming geslagen waren, maar geen getuige van martelingen waren geweest. In de internering bij Paalmerah werden ze naar eigen zeggen goed behandeld en hadden ze besloten dat ze het liefst dienst wilden nemen bij de MP van het KNIL.

Was er dus geen sprake geweest van executies? Roosenburg zei in zijn verhoor dat hij van pater Van der Vrande had gehoord over het doodschieten van een gevangen TRI-strijder. De commissie hoorde de aalmoezenier, die vertelde dat hij de ochtend van de aanval in Pesing was geweest. Hij had toen gezien hoe een soldaat (geen MP) vijf gevangenen binnenbracht. Later op de dag was hij in Grogol geweest, waar hij twaalf gevangenen had geteld, van wie er drie aan een paal waren vastgebonden. Eén van hen kreeg klappen met de kolf van een geweer op zijn hoofd. 'Ik heb me toen verwijderd omdat ik het geen opwekkend gezicht vond.' Bovendien vertelde Van der Vrande dat hij in Pesing had gezien dat een gevangene werd losgelaten en daarna doodgeschoten. Zijn relaas:

Het was een jongen van een jaar of 17, die met de handen op de rug geboeid, tusschen een groep vrouwen en kinderen liep, die door Ambonneezen werden afgevoerd. Dit vond plaats bij de spoorbaan rechtsaf. De jongen was erg zenuwachtig en riep een paar maal 'tabe toean' tegen mij. Toen ik vroeg wat er met hem aan de hand was, antwoordde een Ambonnees mij dat dit een pemoeda was. Opeens maakten de Ambonneezen de touwen los en zeiden in het hollandsch tegen hem 'ga maar weg'. De jongen wilde zelf niet weggaan, waarop de Ambonneezen hem een duw gaven. De jongen liep het talud af en werd door 2 of misschien 3 Ambonneezen op ongeveer 8 meter afstand neergeschoten. Hij viel achter een boom. Toen ik bij hem kwam lag hij met gebroken oogen zoodat hij vrijwel dood was. Een Ambonnees gaf hem een klap met de vlakke kant van zijn klewang om aan te toonen dat hij dood was. Ik ben in Maart jl voor het eerst in Indië gekomen en ken vrijwel geen Maleisch.

Pater L.G.W. van de Vrande MSC, de aalmoezenier van 2-14 RI (Bataljon Zeeland).

Bron: <http://www.betdepot.com/GB-zeeland.html>.

De aalmoezenier getuigde dat hij direct naar overste Sluijter was gegaan om te vertellen wat hij had gezien, ‘waarop de overste antwoordde “ik zal wel eens kijken”. Dit alles gebeurde na afloop van het gevecht. Ik acht geen ontvluchtingspoging van den jongen aanwezig. Mijn stellige indruk is dat hij opzettelijk is gedood. Ik geloof niet dat er tijdens het dooden een militair met rang in de buurt was.’

Ten slotte noemde Van der Vrande berichten over gruwelen, beestachtige wreedheden en brandstichting ‘volkomen leugenachtig’ en ‘het geven van een pak slaag vind ik niet de moeite waard om over te praten; ik ben tot de overtuiging gekomen dat dit vaak zeer nuttig is.’ Hij noemde het een raadsel hoe de gruwelverhalen de wereld in gekomen waren, want onder de militairen was er niet over gesproken.

Luitenant-kolonel Sluijter, bij wie de aalmoezenier zijn verhaal had gedaan, werd hierover ook ondervraagd:

Ik ben commandant van de U-Brigade. Ik was zelf in Pesing op 15 april 1946. Pater v.d. Vrande is daar bij mij gekomen en zei tegen mij: ‘er worden lui neergeschoten die niets met de zaak te maken hebben’. Ik liet toen de betrokken commandant, kapt. Van Straalen er bij halen, die mijn verklaarde: ‘er wordt niemand neergeschoten, die zich niet verzet of niet wegloopt’. Ik weet niet of kapt. Van Straalen nog een onderzoek heeft ingesteld. Pater v.d. Vrande heeft op de verklaring van kapt. Van Straalen niets meer gezegd.

Sluijter noemde de behandeling van de gevangenen ‘vanuit menselijk oogpunt zeer humaan’. Hij meende te weten hoe de berichten over wreedheden de wereld in waren gekomen: namelijk door mensen die er munt uit wilden slaan voor hun politieke partij: ‘Ik heb geconstateerd, dat kapt. Roosenburg met den heer Goedhart (die in het Parool schrijft) onmiddellijk persoonlijk contact had na diens aankomst op Batavia en vóór diens officiële contact met ons.’

Van Straalen werd hierna verhoord. Over de door de aalmoezenier gemelde moord kon hij niets meedelen. ‘Indien er inderdaad een man doodgeschoten is, moet dat een booswicht geweest zijn.’ Toen hij door overste Sluijter over de zaak was aangesproken, had hij geen onderzoek kunnen instellen, want er moest een vijandelijke mitrailleur tot zwijgen worden gebracht. In zijn verklaring maakte Van Straalen overigens melding van een ander, tot dan toe onbesproken, geval dat evenmin voorkomt in Van Oorts gedetailleerde ‘actieverlag’ van 3 juli. Tijdens de actie, terwijl het terrein werd gezuiverd, werd een KL-soldaat gedood door een sluipschutter. ‘Als gevolg daarvan waren mijn soldaten verbitterd en schoten 2 of 3 in uniform gekleede Indonesiërs, die bij hun aanhouding en fouilleering in het bezit van wapenen werden aangetroffen, onmiddellijk neer.’ Aan het slot van zijn verhoor meldde Van Straalen nog: ‘ik heb zeer zeker geen gevangenen willens en wetens zien doodschieten.’ Over deze tegenstrijdigheid heeft de commissie niet willen doorvragen. De suggestie bleef dat de gevangenen in de hitte van het gevecht waren doodgeschoten, wat wellicht niet mocht worden gezien als het ‘willens en wetens’ – ofwel in koelen bloede – executeren van gevangenen. Wie eventueel was doodgeschoten, was ‘een booswicht’, ‘had zich verzet’ of ‘was weggelopen’. De commissie accepteerde deze uitleg en legde zo een ernstig geval – in strijd met haar opdracht – terzijde alsof het geen ‘wreedheden’ betrof.

De commissie van onderzoek concludeerde in haar verslag aldus dat bij de militaire bezetting van Pesing geen wreedheden waren gepleegd. Uit de verklaring van de aalmoezenier had de commissie wel ‘eenige aanwijzing’ willen zien dat er een wandaad had plaatsgevonden. Naar aanleiding van diens verklaring stelde de commissie echter plompverloren: ‘Niettegenstaande een gedaan verder onderzoek heeft de commissie de ware toedracht hiervan niet kunnen achterhalen.’ Dat ‘verder onderzoek’ kan niet veel hebben ingehouden. Overste Sluijter had aangegeven dat hij kapitein Van Straalen naar de toedracht rond het doden van de gevangene had gevraagd. De commissie hoorde Van der Vrande en Sluijter op 31 juli 1946 en Van Straalen op 2 augustus. Het rapport is gedateerd op 3 augustus, dus ‘verder onderzoek’ zal niet meer hebben ingehouden dan het horen van Van Straalen, die over dit

specifieke geval dus niets kon meedelen – maar terloops wel de drie andere executies meldde.

De commissie wijdde een relatief lange beschouwing aan de melding van Van der Vrande over het doden van een gevangene. In het rapport besloeg deze een hele pagina (even lang als de weerlegging van de andere beschuldigingen). Het ‘verder onderzoek’ had, aldus het rapport, geen bewijs opgeleverd dat – ‘aangenomen dat bedoelde jongen inderdaad is doodgeschoten – hiermede een wandaad is bedreven’. Met andere woorden: wellicht was hij doodgeschoten, maar de verklaring van de verantwoordelijke militairen werd als aannemelijk overgenomen, namelijk dat *als* het slachtoffer al geëxecuteerd was, hij *dan toch* een ‘booswicht’ was geweest. Daarbij komt dat de vraag of hij een booswicht was geweest niet relevant was, want ontwapende gevangenen mogen in geen geval worden gedood.

De argumenten om deze weergave te volgen en die van de pater terzijde te leggen luidden als volgt: ten eerste kende de pater geen Maleis en was hij dus niet in staat de met de gevangene gewisselde woorden te begrijpen. De commissie noemde het ten tweede hoogst onwaarschijnlijk dat de MP'ers de jongen in de Nederlandse taal hadden gezegd: ‘Ga maar weg.’ Van der Vrande had aangegeven dat er ‘Hollands’ was gesproken, maar de commissie nam dit deel van de getuigenis van de aalmoezenier niet serieus en hield vast aan de aanname dat hij geen Maleis kende en dus ook niet kon begrijpen wat er gebeurde. Ten derde vermeldde de commissie dat de aalmoezenier zelf had getuigd dat er geen wreedheden waren gepleegd en dat hij daarover ook niets had vernomen. Ook hier wreekte zich de formulering van de opdracht van de commissie, die draaide om vage begrippen als wreedheden, wandaden en gruweldaden, terwijl het hier in concreto ging om de willekeurige en wederrechtelijke executie van een gevangene.

RECEPTIE

De commissie diende haar verslag in bij de directeur voor Binnenlands Bestuur van het gouvernement in Batavia, die haar had ingesteld, met afschrift aan de legercommandant en de directeur voor Justitie. Bij het departement van Justitie reageerde de hoofdambtenaar Lemaire. Hij legde in een bericht aan directeur Gieben de vinger op de ‘excessen’ die aan het licht waren gekomen in de verklaringen van Van der Vrande en Van Straalen. Hij meende dat hieraan niet zonder meer voorbijgegaan kon worden, ‘al zijn m.i. bestraffende maatregelen i.v.m. de wandaden in aanmerking genomen de gemoedsbeweging der militairen in het gevecht, niet nodig.’ Lemaire noemde het wel wenselijk dat de legercomman-

dant nogmaals een order zou laten uitgaan dat zulke excessen niet meer zouden worden getolereerd. Indien Spoor daarmee akkoord ging, kon het commissieverslag met deze kanttekening aan de minister worden aangeboden.⁴⁹ Gieben nam deze zienswijze over. Hij noemde het inderdaad te betreuren dat de commissie geen aandacht had gewijd aan de verklaring van Van Straalen ‘inzake het onder invloed van hevige gemoedsbeweging neerschieten van 2 á 3 gevangenen’. Dat moest volgens hem in de brief aan de regering worden gemeld.⁵⁰

De directeur van Justitie schreef na overleg met zijn ambtgenoot van Binnenlands Bestuur aan de legercommandant dat beiden zich met de algemene conclusies van de commissie konden verenigen, maar dat er twee kwesties onvoldoende waren belicht. Ten eerste was er de melding van Van der Vrande over de executie van de jonge gevangene, waarbij de commissie onvoldoende recht had gedaan aan het feit dat de aalmoezenier dit uit eigen waarneming had gemeld. Hoe dan ook stond vast dat het slachtoffer gevangen was en dus buiten gevecht gesteld. ‘Daardoor kon het niet gerechtvaardigd zijn hem af te maken.’⁵¹ Ten tweede had de commissie de verklaring van Van Straalen over de andere executies ‘jammer genoeg’ buiten beschouwing gelaten. Op basis van deze verklaringen was volgens Gieben in strafrechtelijke zin geen rechtsoordeel te baseren: ‘Onderkend moet worden, dat excessen als de onderwerpelijke moeten worden gezien in het kader van den onmiddellijk voorafgaanden gevechtstoestand. Als verontschuldigungsgrond kan dan ook gelden, dat de bedrivers onder den invloed zijn van een, in of kort na den strijd moeilijk te beheerschen, hevige gemoedsbeweging.’⁵²

Maar, zo voerde hij ook aan: de zaak was nu van breder maatschappelijk belang en daarom was het niet verantwoord deze verklaringen ‘achteloos terzijde te stellen’. ‘Het is immers evident, dat daardoor sterke aanwijzingen geleverd zijn, dat bij de huidige militaire operaties, die de vestiging van orde en veiligheid tot doel hebben, wel eens de hand gelicht wordt met de normen, welke in verband met genoemde doelstelling de militaire activiteit beheerschen.’⁵³

Al met al luidde het ambtelijk oordeel negatiever over het werk van de commissie van onderzoek dan over de gebeurtenissen in Pesing die aan het licht waren gekomen. Gieben zag uiteindelijk geen reden voor bestraffend optreden, maar deed wel de aanbeveling dat zo veel mogelijk paal en perk zou worden gesteld aan zulke ‘excessen’. Hij ging ervan uit dat Spoor er net zo over dacht en adviseerde hem bekend te maken dat dit soort misdragingen in het vervolg door de krijgsraad zouden worden berecht. Na verkregen instemming van Spoor – die beloofde de gevraagde order naar de troepen

uit te laten gaan – werd het rapport aan de regering aangeboden, vergezeld van een uiteenzetting in bovengenoemde zin.⁵⁴

Voordat Van Mook Den Haag op de hoogte kon stellen van de inhoud van het rapport plaatste zijn kabinetschef P.J. Koets er nog een paar kanttekeningen bij. Na bestudering van het dossier was Koets tot de conclusie gekomen dat er kennelijk geen wrede moordpartijen waren geweest en dat de lezing van Palar dus schromelijk overdreven was. Wel waren er volgens hem dingen gebeurd die niet door de beugel konden. Koets noemde het verkeerd dat de getuigenis van Roosenburg over ernstige mishandeling van gevangenen geheel buiten beschouwing was gebleven. Dit was volgens hem veel ernstiger dan het neerschieten van bewapende gevangenen ‘in begrijpelijke verbittering over den dood van een kameraad’⁵⁵ Koets ging er hier ten onrechte van uit dat de gevangenen nog wapens droegen op het moment dat ze werden doodgeschoten. Van Oort had immers getuigd dat ze bij fouillering waren doodgeschoten.

Dit alles laat zien hoe de oordeelsvorming over de zaak-Pesing voor, tijdens en ook na het onderzoek versplinterde. De commissie zelf had opdracht te onderzoeken of er ‘wreedheden of andere wandaden’ waren bedreven. Deze opdracht was algemeen gesteld, maar richtte zich op de bevelsverhoudingen KL/MP-KNIL, op het afbranden van huizen en op ‘wreedheden’ in het algemeen. Hoe vaag dit laatste begrip was, blijkt onder meer uit het commissieoordeel dat het door Van der Vrande gemelde doodschieten van de jonge gevangene niet per se als ‘wreedheid’ of ‘wandaad’ hoefde te gelden. De commissie wilde het rondzingende verhaal van de tientallen vermoorde gevangenen ontkrachten, maar hoorde noch de Britse, noch de Indonesische betrokkenen. Alleen drie jonge gevangengenomen Republikeinse militairen werden als getuigen à décharge opgevoerd. Daarmee raakte de kwestie waar het eigenlijk om was begonnen buiten beeld. De harde aanwijzingen over concrete wandaden die in de verhoren wel naar boven kwamen, werden terzijde geschoven.

De oorspronkelijke kwestie van de vermeende massale afslachting van gevangengenomen tegenstanders kon ook buiten beeld raken omdat de commissie de getuigenissen van zowel Roosenburg en Van der Vrande over mishandeling van gevangenen, respectievelijk het doodschieten van een gevangene, diskwalificeerde. De aalmoezenier gold niet als betrouwbaar getuige omdat hij nieuwkomer was (hij was overigens gewoon met het Zeeuwse bataljon meegekomen en was niet méér een nieuwkomer dan de overige manschappen) en omdat hij geen Maleis kende (toch had hij de executie met eigen ogen gezien). Roosenburg werd ervan verdacht dat hij zich, als behorende tot een socialistische coterie (Goedhart, Vuyk), voor de kar van de

Republikeinse propaganda had laten spannen. Dat Roosenburg Goedhart direct na diens aankomst ontmoette, hoefde gezien hun gedeelde verzetsverleden overigens niet verdacht te zijn, maar lag juist voor de hand. Alleen die onderdelen van beide getuigenissen werden gebruikt die het verhaal over wreedheden konden ontkrachten. Van der Vrande en Roosenburg bleken overigens klokkenluiders tegen wil en dank, want beiden zeiden in hun verhoor expliciet dat Palar leugens had verkondigd.

Legercommandant Spoor had nog in de middag na de aanval Pesing bezocht en de troepen gecompliceerd. De aanval was onderdeel van zijn strategie om de tegenstander rond Batavia/Jakarta terug te dringen. Tegelijkertijd ontwikkelde hij een beleid om publieke opschudding over het optreden van zijn troepen vóór te zijn. Zodra hij hoorde over het rumoer in Nederland over de zaak-Pesing zette hij zijn visie op papier en stuurde die al voordat de commissie werd geïnstalleerd naar Van Mook en Logemann. Van Mook koos op zijn beurt voor de weergave van Spoor in zijn eerste rapportage aan Den Haag. De samenstelling van de commissie weerspiegelde de 'koloniale driehoek' van leger, bestuur en justitie. Vervolgens maakten de summier bevindingen van de commissie en de toch wel begripvolle kanttekeningen van de ambtenaren het mogelijk de afhandeling weer aan de legercommandant over te laten. Tegelijkertijd werd de vraag wat wreedheden eigenlijk waren omzeild, en zo bleef de onderzoeksvraag vaag geformuleerd. Zag de commissie het doden van ontwapende gevangenen niet als wreedheid en beschouwde zij ieder die vluchtte alleen al daardoor als schuldig? Spoor wilde in ieder geval onderstrepen dat de krijgsraden wel in staat waren wangedrag van de eigen troepen te vervolgen. Hij zond Van Mook daarom documentatie over het eerdergenoemde geval-Klender. Ook liet hij de door de commissie gevraagde orders naar de troepen uitgaan.⁵⁶

Het commissieverslag bleef lang op het bureau van de luitenant-gouverneur-generaal liggen. Van Mook zond het pas op 28 november 1946 naar minister Jonkman, die inmiddels Logemann was opgevolgd, en tekende daarbij aan: 'Het was mijn voornemen de stukken op eenige punten te doen ophelderen, doch tengevolge van de opeenstapeling van werk is de gewenste afronding niet gegeven kunnen worden, terwijl op het oogenblik deze aangelegenheid al zoodanig verouderd is, dat een hernieuwd onderzoek slechts misverstand zou kunnen wekken.'⁵⁷

Op de minuut van deze brief hadden enkele ambtenaren overigens nogmaals twijfels aangetekend: over het door Roosenburg gesignaleerde 'onnodig hardhandig' optreden van de MP en over de niet opgehelderde omstandigheden waaronder gevangengenomen verzetslieden waren neergeschoten.⁵⁸

Jonkman zond op 30 december 1946 een brief aan de Tweede Kamer, waarin hij de bevindingen van de commissie van onderzoek samenvatte: Palar had onjuiste mededelingen gedaan over de positie van de MP, van systematische brandstichting en wreedheden was geen sprake geweest, het verhaal over een zeventigtal door de MP vermoorde gevangenen was ‘in flagrante strijd met de waarheid’. De drie gewonden waren naar een hospitaal gebracht, een vierde man was in gevangenschap overleden. In het slot van de brief memoreerde Jonkman de executie van gevangenen. Hij noemde de verbittering van de manschappen in de hitte van het gevecht en merkte op: ‘de juiste toedracht dezer gevallen is strafrechtelijk niet door een voortgezet onderzoek komen vast te staan.’⁵⁹ Deze zin kan op twee manieren worden gelezen: uit een strafrechtelijk onderzoek was niets gebleken, of: er was geen strafrechtelijk onderzoek geweest, waaruit iets kon blijken. Het eerste werd gesuggereerd, maar het laatste was in werkelijkheid het geval.

Procureur-generaal Felderhof had Van Mook op 21 oktober om inzage van het rapport verzocht. Spoor had namelijk gevraagd of strafvervolgning van Beb Vuyk mogelijk was in verband met haar ‘aantijgingen’ aan het adres van het KNIL.⁶⁰ De PG wilde het verslag lezen voor hij hierover een beslissing nam. Na kennisname merkte hij op dat hij het betoog van de commissie over wandaden ‘weinig overtuigend’ vond.⁶¹ Zijn ambtenaar Bernard Jan Lambers noemde het onderzoek door de commissie in een handgeschreven notitie ‘weinig uitputtend; de conclusie waartoe zij komt moest derhalve wel nietszeggend zijn, maar haar conclusie over het doodschieten van de pemoeda is toch al te grijs’. Overigens meende Lambers dat men de zaak nu maar beter kon laten rusten – ‘er zal dezer dagen en in de nabije toekomst nog wel meer gebeuren’.⁶² Ook Van Mook vond verdere stappen, mogelijk uitmondend in vervolging, ongewenst. Een ambtenaar van zijn kabinet schreef dat ‘ook hierdoor de zaak Pesing weder op het tapijt zou worden gebracht, hetgeen beter niet kan geschieden’.⁶³ Aldus geschiedde dus niet, en hiermee was de zaak-Pesing afgedaan; de Kamer, inclusief het lid Nico Palar, kwam er niet meer op terug.

VERVOLG

Hoe ging het verder met betrokkenen? Palar rept niet over de zaak in zijn memoires, maar hij zal dit niet als een hoogtepunt in zijn politieke loopbaan hebben gezien. In 1947 zegde hij uit protest tegen het Nederlandse militair offensief zijn lidmaatschap van de Partij van de Arbeid op en legde ook zijn Kamerlidmaatschap neer. Hij vertrok met steun van enkele solidaire partijgenoten naar

de Verenigde Staten, waar hij zich bij de delegatie van de Republiek Indonesië bij de Verenigde Naties voegde. Frans Goedhart bleef tot het eind van de oorlog met Indonesië een actief criticus van het militair optreden tegen de Republiek. De militaire inlichtingendiensten van leger en marine volgden hem met groot wantrouwen en beschuldigden hem zelfs van ‘communistiche sympathieën’ – een absurde beschuldiging gezien Goedhart’s politieke werdegang.⁶⁴

Ook Vuyk werd door de inlichtingendiensten in het vizier gehouden. Strafvervolgning in Indonesië bleef achterwege, maar bij haar komst naar Nederland stuurde de militaire inlichtingendienst NEFIS een waarschuwing aan Nederlandse autoriteiten – onduidelijk blijft welke – naar aanleiding van een voorgenomen lezing. De melding luidde dat ze behoorde tot een groep journalisten die sterk met de onafhankelijkheidsbeweging sympathiseerde. De NEFIS maande dat ‘lezingen door haar te houden zeer ongewenst’ waren.⁶⁵ Dit had geen effect. Vuyk bleef zich in de Partij van de Arbeid en geestverwante organisaties roeren over het conflict met Indonesië.

Kapitein Roosenburg bleef in functie – hij was in gesprekken met Vuyk, Goedhart en Veenstra over mishandeling en marteling van gevangenen en brandstichting uitgebarsten, maar had de berichten over massamoord voor de commissie vervolgens naar het rijk der fabelen verwezen. Zijn kritiek richtte hij op de rol van de MP en haar mishandeling van gevangenen na het gevecht. Roosenburg bleef bij zijn eenheid tot hij later in 1946 als militair adjudant werd toegevoegd aan de door de Nederlandse regering naar Batavia afgevaardigde Commissie-Generaal.⁶⁶

Pater van der Vrande schreef twee jaar na de verovering van Pesing een boek over de inzet van het Zeeuwse bataljon, getiteld *Ons groot avontuur* (1948). Daarin geeft hij een levendige beschrijving van de aanval op Pesing. Hij vertelt over de strijdlust van de manschappen en hun bereidheid het hoogste offer te brengen voor de goede zaak. In zijn weergave trok de vijand de uniformen uit zodra de aanval begon, en daarom werden de orders ingetrokken om niet te vuren op burgers die in de rijstvelden aan het werk waren. Hij geeft geen aantallen slachtoffers en schrijft niet dat hij een executie van een gevangene had waargenomen en gemeld. Hij herhaalde dat gevangenen goed behandeld waren, al hadden Ambonese MP’ers onnodig klappen uitgedeeld. Volgens de auteur hoefde dat niemand te verbazen die de ‘Oosterse mentaliteit’ kende – maar hoe dan ook (en dat was een echo van zijn eerdere getuigenis): een klap in het gezicht was nog geen moord.⁶⁷

De journalist Ivo Veenstra publiceerde in 1947 zijn boek *Diogenes in de tropen*, waarin hij het heet-van-de-naaldrelaas van Roosenburg van de dag van

de aanval herhaalde. Veenstra had zijn zegsman beloofd 'het mijne te doen om aan het geval ruchtbaarheid te geven, al zal het met officiële mooipraterij wel in de doofpot worden gedaan'. Hij is vermoedelijk degene geweest die Palar heeft geschreven. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, heeft chef-staf generaal D.C. Buurman van Vreeden de verspreiding van het boek proberen tegen te gaan. Reden was de 'tendentieuze voorstelling' dat officieren van het KNIL tijdens de actie bij Pesing hadden toegelaten dat manschappen van de Militaire Politie Republikeinse gevangenen in koelen bloede afslachtten.⁶⁸ In Nederland riep het boek nauwelijks enige respons op. Veenstra zou in 1969, in het voetspoor van de psycholoog en voormalig dienstplichtig soldaat in Indonesië Joop Hueting, nog in *Achter het Nieuws* getuigen over de aanval op Pesing en daarbij zijn eerdere weergave herhalen.⁶⁹

VERWARRING EN VERDOEZELING

De werkelijke toedracht is nooit helemaal opgehelderd. Het Nederlandse onderzoeksverslag heeft in elk geval niet de onderste steen boven willen krijgen. Een rapport van twee Britse officieren stelde na onderzoek ter plaatse vast dat na het gevecht zo'n dertig gevangenen waren gemaakt. Tijdens het gevecht zouden tientallen tegenstanders zijn gedood – hoe dat in zijn werk is gegaan, blijft onduidelijk. Het was niet meer mogelijk vast te stellen of er meer gevangenen gemaakt waren, aldus het rapport, en of het vermoeden juist was dat gevangenen gedood en in de rivier gegooid waren.⁷⁰ De verwarring blijft. De Britse historicus Richard McMillan komt bijvoorbeeld op basis van Britse bronnen met iets andere cijfers: 25 Indonesische doden en 10 gewonden, plus 27 gevangenen.⁷¹ De Excessennota uit 1969 noemt de casus eveneens en volgt zonder meer de weergave van de commissie van onderzoek.⁷²

Ondanks de onduidelijkheden over de toedracht van de aanval en de nasleep is de zaak wel verhelderend voor de mechanismen rond het informatiemanagement, de discoursen van geweld en schandaalbeheersing. De casus laat zien dat bepaalde reacties en mechanismen die we ook in latere gevallen tegenkomen al van vroeg af aan zichtbaar waren. Ten tijde van Pesing was de Nederlandse troepenopbouw op Java immers nog maar net begonnen.

In de eerste plaats zien we hoezeer publiciteit in Nederland van belang was om de politieke, bestuurlijke en militaire top in Den Haag en Batavia/Jakarta in beweging te brengen. De zaak kwam aan het rollen door het ongenoegen van een officier die journalisten aansprak. Zij mobiliseerden de parlementaire politiek in Den Haag. De minister was verontrust genoeg om Van Mook om een onderzoek te vragen.

Vanuit het leger werden alle suggesties van misstanden weggewuifd of gebagatelliseerd. De legercommandant was proactief en wist al vroeg in het proces de oordeelsvorming van de luitenant-gouverneur-generaal en diens berichtgeving aan de minister te beïnvloeden. Ook de commissie van onderzoek liet de Nederlandse militaire stem het zwaarst wegen, waarbij de summiere en verhullende gevechtsrapporten golden als waarheid waarvoor in de verhoren bevestiging werd gezocht. Britse verdenkingen over aantallen slachtoffers en mishandeling van gevangenen werden niet serieus onderzocht en die van Republikeinse zijde als vijandelijke propaganda afgedaan.

Kritische suggesties of tegenstemmen werden genegeerd of gemarginaliseerd. De suggesties van Van Goudoever, die door Van Mook op factfinding was uitgestuurd, om Britse rapportages op te vragen en de adjudant van Spoor te horen werden niet opgevolgd. De kritische officier Roosenburg werd verdacht van een dubbele agenda vanwege zijn contacten met socialistische journalisten en politici. De melding van de aalmoezenier werd weggemanipuleerd door hem als een onervaren nieuwkomer te diskwalificeren. De kritische journalist Vuyk werd op het laatste moment – en de dag na haar vertrek naar Nederland – uitgenodigd voor een verhoor, twee dagen voor het rapport werd voltooid.

De opdracht en taakopvatting waren vaag geformuleerd en lieten veel ruimte om de cruciale kwesties – of er gevangenen waren afgemaakt – te ontwijken. De commissie heeft de berichten over het grote aantal doden niet systematisch onderzocht, maar wel de verklaring van de bevelvoerend officier over de specifieke executies overgenomen en deze zelfs nog krachtiger geformuleerd. De enkele executie van een jonge gevangene werd gebagatelliseerd en betwijfeld – en als dit al was gebeurd, dan was hij ‘een booswicht’ geweest. De executie van de ‘twee of drie’ gevangenen en geüniformeerde TRI-militairen werd door de onderzoekscommissie weggemoffeld en door de ambtenaren in Batavia verontschuldigd op grond van de gemoedstoestand van de troepen onmiddellijk na het sneuvelen van een kameraad.

Bij het kabinet van Van Mook, de directeur van Justitie en de procureur-generaal werden de zwakke punten in het rapport wel degelijk gesignaleerd. Deze bedenkingen werden echter gecompenseerd met begrip voor de gemoedstoestand van de troepen en uitgeruild tegen de toezegging van Spoor dat hij stevige instructies tegen wangedrag zou laten uitgaan. Zo viel het besluit om er geen krijgsraadzaak van te maken of de militaire justitie tot vervolging over te laten gaan. Minister Logemanns opvolger Jonkman vertelde de Tweede Kamer vervolgens dat Justitie in Indië niet tot strafvervolging was overgegaan. Dat was voor hem grond om de zaak als afgedaan te beschouwen.

6.

Zuid-Sulawesi, 1945-1948

Wat valt er nog te zeggen over het Nederlandse optreden in Zuid-Sulawesi? Het is, althans in Nederland, de meest bestudeerde episode van geweld uit de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. De ‘Zuid-Celebes-kwestie’ staat symbool voor het repressieve Nederlandse geweld en de oorlogsmisdaden begaan in de onafhankelijkheidsoorlog van Indonesië. Een reeks onderzoekscommissies heeft indertijd al de ‘excessen’ in die strijd onderzocht. Hun verslagen hebben historici in staat gesteld de gebeurtenissen te reconstrueren en te interpreteren. Vooral sinds de jaren tachtig zijn in Nederland uitgebreide studies geschreven over het gewelddadig optreden van het Depot Speciale Troepen (DST) en andere eenheden van het KNIL aldaar.¹

Opvallend genoeg is de Indonesische geschiedschrijving vrijwel aan de strijd in Sulawesi voorbijgegaan. Weliswaar is het Nederlandse optreden in Zuid-Sulawesi in het publieke bewustzijn in Indonesië bekend komen

Luitenant-generaal Pajonga daeng Ngalle (1901-1958) was voor de Japanse inval karaeng (districtshoofd) in Polombangkeng. Hij ontpopte zich als een voorvechter van de Republiek op Sulawesi en was medeoprichter van de LAPRIS. Hij werd pas op 8 januari 1948 door de Nederlanders gevangengenomen. Genomen 23 juni 1948 in de gevangenis. Ngalle is uitgeroepen tot nationale held. Foto: Van Gorkum, Dienst Legercontacten. Bron: Nationaal Archief, Dienst

Leger Contacten 2.24.04.01, inv.nr 3488.

te staan als ‘korban 40.000 jiwa’, oftewel de ‘40.000 slachtoffers’, maar de gebeurtenissen zijn geen inspiratiebron voor historici geweest. Zelfs het monumentale overzicht van de revolutie van Abdul Haris Nasution uit de jaren zeventig besteedt er relatief weinig aandacht aan. Sulawesi wordt kennelijk gezien als een zijterrein van de echte revolutie op Java en Sumatra.² Er is weinig oog voor de ingewikkelde interne politieke dynamiek van Zuid-Sulawesi.³ De Indonesische getuigen, de slachtoffers en hun nabestaanden van deze geschiedenis vormen een stemloos koor in deze geschiedenis – wat overigens tot voor kort ook in Nederlandse studies het geval was.

Vaststaat dat er in het tijdsbestek van twee jaar die de oorlog in Zuid-Sulawesi heeft geduurd duizenden mensen de dood hebben gevonden, vooral in de bloedige maanden tussen december 1946 en maart 1947. Het waren niet de veertigduizend slachtoffers die in het publieke discours in Indonesië rondzingen – een cijfer dat vermoedelijk een verzinsel was van Kahar Muzakkar, een van de leiders van vrijheidsstrijders uit Sulawesi die op Java voor de Republiek vochten – maar evenmin de zeshonderd die kapitein Raymond Westerling, de commandant van het Depot Speciale Troepen, beweerde te hebben gemaakt.⁴ Precieze aantallen zijn vermoedelijk nooit meer te achterhalen. De commissie-Enthoven, die in 1947 onderzoek naar Zuid-Sulawesi deed, telde een aantal van ongeveer 5200 slachtoffers van Nederlands militair en politieel geweld, waarvan ruim de helft in de maanden dat het DST actief was.⁵ Dit aantal is sindsdien aan Nederlandse kant als het meest realistisch aangenomen, maar we weten niet hoe de commissie heeft geteld. Een Republikeinse uitgave, ook uit 1947, noemt een aantal van ruim 29.200.⁶ Vermoedelijk zitten beide ernaast.

Het Nederlandse optreden was indertijd al omstreden. De Nederlandse militaire en civiele autoriteiten in Indonesië hebben ervoor gekozen de harde aanpak af te dekken en goed te praten. In Nederland is het optreden van de troepen in de pers en het parlement aangeklaagd, maar politiek en bestuur hebben er weinig aan gedaan om het bloedbad te stoppen en onderzoek naar de daders door te drukken. Dit roept de vraag op waarom de verantwoordelijke figuren in bestuur, justitie en leger indertijd bereid waren veel misstanden lange tijd te gedogen.⁷ In de officiële onderzoeken werd de aandacht feitelijk niet zozeer gericht op de acties van Westerling zelf, als wel op de talrijke moorden die zijn onderluitenant J.B. Vermeulen en enkele KNIL-officieren hebben gepleegd. Zo werd het grootschalig geweldsgebruik door Westerling gesanctioneerd, terwijl alleen de acties van de navolgers als excessief werden aangemerkt. Veel andere acties bleven zelfs geheel buiten

het vizier van politiek en pers. Deze vernauwing van de problematiek is essentieel voor het begrip van de gebeurtenissen.

OPSTAND

Vanaf de terugkeer van de Nederlandse troepen en ambtenaren was het doel om het Nederlandse gezag volledig te herstellen. Het koloniale bestuur koos voor harde repressie van de onafhankelijkheidsbeweging en grootscheepse zuivering van het inheemse bestuur. Deze reactie werd mogelijk gemaakt doordat het verzet in Sulawesi werd voorgesteld als acties van een extremistische minderheid. NICA-commandant C.C. de Rooy schreef zijn ondergeschikten op 17 november 1945 'dat de massa der bevolking niet met de insurgenten sympathiseert, doch dat een terroristische minderheid haar intimideert en beïnvloedt'.⁸ Andere civiele en militaire verantwoordelijken redeneerden steevast langs deze weg. Volgens de beproefde koloniale constructie legitimeerde het Nederlandse gezag zijn geweld met het argument dat de meeste inwoners 'goedwillend' en pro-Nederlands waren of in elk geval vrede wilden. Doordat de Nederlandse autoriteiten het verzet consequent in een crimineel daglicht stelden, bleef de politieke motivatie van de inwoners verhuuld. Ook wilden de Nederlanders niet zien hoe hun eigen komst de gewelddadige reactie van verzetsgroepen opriep. Bestuurlijke verslagen, verhoren en getuigenissen laten zien dat de nationalistische gedachte in de loop van 1945 en 1946 overal in het gebied steeds sterker werd, en dat velen er werkelijk door werden geïnspireerd.

Al voor de Japanse inval hadden in Makassar en elders bestuurders en intellectuelen nationalistische sympathieën getoond.⁹ Na de Japanse capitulatie kwamen groepen *pemuda* spontaan in beweging toen het bericht van de proclamatie in Jakarta doorkwam. Zij verspreidden de boodschap en waarschuwden de bevolking voor de terugkeer van de kolonisten.¹⁰ Voordat de geallieerden arriveerden, reisde de Republikeinse leider in Sulawesi, Sam Ratulangi, door de regio om steun voor de Republiek zeker te stellen. Met succes.¹¹ De Republiek fungeerde als politiek kristallisatiepunt voor bestuurders, intellectuelen en jongeren die een terugkeer van het koloniale bestuur afwezen.

Bij lokale nationalistes riep de komst van de Nederlandse NICA-bestuurders onmiddellijk reacties op. In Makassar ontstonden relletjes en werden politieposten aangevallen. Veel mensen liepen in de weken en maanden na de Japanse capitulatie met rood-witte symbolen over straat, niet alleen in Makassar, maar ook elders.¹² De weerstand tegen de koloniale overheersing werd op verschillende plaatsen breed gedragen. De assistent-resident van

Parepare, M. Peddemors, ervoer dit toen hij in 1946 tijdens een bezoek aan Rappang werd omringd door een 'Merdeka!' roepende menigte.¹³

De meest gezaghebbende leider in Zuid-Sulawesi was op dat moment Andi Mappanyukki (1885-1967), de *arumpone* of vorst van Bone. Hij had in 1905 en 1906 tegen de Nederlanders gevochten en was verbannen. Toch werd hij in 1931 overgehaald om als rijksbestuurder aan te treden. In 1945 ontpopte hij zich als opponent van de Nederlanders. Controleur J.F. Stutterheim zei later over de vorst: '[We] begrepen wel dat hij, ook gezien de geschiedenis, ons bekeek vanuit het standpunt van een onderworpen Indonesisch vorst.'¹⁴ Mappanyukki was erg gebrand op de autonomie van de zelfbesturende landschappen. Dat was vermoedelijk zijn belangrijkste reden om het nationalisme te steunen tegen de terugkerende Nederlanders. Op 15 oktober 1945 organiseerde hij een bijeenkomst met de andere hoofden in de regio. Zij verklaarden hun steun aan de Republiek en erkenden in navolging van de vorst het gezag van Ratulangie als Republikeins gouverneur van Sulawesi. De vorsten besloten wel zaken te doen met de Australiërs, die op 21 september in Makassar waren geland, maar niet met de NICA.¹⁵ Ze verzochten de Australiërs om de Nederlandse vlag te strijken, omdat veel mensen deze 'niet met vriendelijke gevoelens' zagen wapperen.¹⁶

Een maand later liet Ratulangie een petitie rondgaan die verklaarde dat de inwoners van Zuid-Sulawesi tot een onafhankelijke en democratische Indonesische republiek wilden behoren. Ze werd ondertekend door niet minder dan 391 vorsten, adatleiders, religieuze voormannen en andere voor-
aanstaande figuren.¹⁷ Er gebeurde weinig met de petitie, maar ze gaf wel aan hoeveel steun het idee van verzet had. Zo groeide evident een sterk anti-Nederlands sentiment in Zuid-Sulawesi, aangewakkerd door jonge Republikeinen en omarmd door adellijke hoofden. Anders dan op Java nam de elite mede de leiding in het verzet tegen de koloniale herbezetting.

Er waren twee redenen waarom de adellijke hoofden het verzet steunden of zelfs aanvoerden. In de eerste plaats was er de herinnering aan de gewelddadige Nederlandse veroveringen van slechts een generatie eerder. In 1905-1907 hadden de veroveraars enkele duizenden slachtoffers gemaakt, de vorsten gedood of verbannen en rijksschatten en kroonjuwelen meegenomen.¹⁸ Nadien bleef Zuid-Sulawesi een onrustig gebied, met een reservoir van verzet en antikoloniaal ressentiment. Dit uitte zich bij de Japanse inval in 1942, toen op verscheidene plaatsen anti-Nederlandse acties plaatsvonden.¹⁹ Ten tweede waren vorsten eropuit hun macht en autonomie te vergroten. Velen dachten dat te bereiken door het nationalisme te adopteren. Ondanks de grote concurrentie tussen en

binnen de vorstenhoven stonden de belangrijkste vorsten achter Ratulangie in hun weigering iets met de NICA van doen te hebben.²⁰ De *datu* (vorst) van Suppa, Andi Abdullah Bau Massepe, die een zoon van Andi Mappanyukki was, vertelde tijdens zijn verhoor in januari 1947, vijf maanden na zijn arrestatie door de Nederlanders, wat hij onder het woord ‘merdeka’ verstond: ‘Dat zij bestuurd zouden worden door Indonesiërs, dus niet meer door den Europeaan (Belanda).’²¹ De assistent-resident Peddemors in Parepare noemde hem geen misdadiger, maar meer een idealist en een ‘oprechte’ aanhanger van Soekarno.²² Toch zou hij door de Nederlanders vermoord worden.

Veel verzetsorganisaties hadden een sterk plaatselijke basis en hadden een nogal gevarieerde samenstelling van edellieden, jonge nationalisten en bandieten – categorieën die vaak overlaptten maar ook tegen elkaar in werkten.²³ Naast *pemuda* bekleedden veel lokale edellieden bestuursfuncties in lokale afdelingen van de nationalistische organisaties.²⁴ Geleidelijk ontstond er meer coördinatie en kwamen er overkoepelende organisaties. Een van de belangrijkste was de Partai Nasional Indonesia (PNI), die in oktober 1945 werd opgericht. Het was een van de weinige nationalistische organisaties die aanvankelijk nog door de Nederlanders en Australiërs werden geduld. De PNI groeide uit tot een magneet voor het verzet – totdat zij in augustus 1946 alsnog werd verboden.²⁵ Een andere was de Lipan Bajeng, die begin april 1946 ontstond uit een bundeling van plaatselijke verzetsgroepen in en rond Polombangkeng, ten zuiden van Makassar.²⁶ Ze kwam onder leiding te staan van de jonge edelman Ranggong daeng Romo. De Lipan Bajeng stelde zich achter de Indonesische eenheidsstaat en de eis van 100 procent onafhankelijkheid.²⁷ In de loop van 1946 zou de aanhang flink toenemen. De leden pleegden aanslagen op verbindinglijnen, patrouilles en personen die met de Nederlanders samenwerkten.²⁸

De houding van deze vorsten en hoofden was belangrijk voor de ruimte die het verzet en de politieke organisaties kregen. Toch was nationalistische actie geen kwestie van de vorsten alleen, en evenmin namen de bevolking of de dorpschouwen klakkeloos de kleur van de vorst aan. Bestuurders van de vorstendommen, dorpschouwen en burgers maakten hun eigen afwegingen. In Gowa, de hoofdplaats van het Makassaarse vorstrijk, waren de meningen bijvoorbeeld verdeeld. De raja van Gowa had zich bij de komst van Australiërs en Nederlanders in oktober 1945 bereid verklaard samen te werken – zijn paleis lag immers vlak bij Makassar, waar het Nederlandse bestuur zetelde.²⁹ In juli 1946 gaf hij zelfs mensen aan die zich aan politieke stokerij schuldig maakten.³⁰ Maar verschillende van zijn bestuurders hadden functies in nationalis-

tische organisaties, die over een grote aanhang beschikten.³¹ Bovendien bleef de raja zelf ook de opstandelingen steunen, ongetwijfeld uit opportunisme. Ook elders waren er vaak zeer verschillende partijen en belangen naast elkaar aanwezig en wilden strategieën in de loop van tijd nog wel eens verschuiven.

ZUIVERING

Het Nederlandse gezagsherstel vond dus plaats in een gecompliceerd politiek landschap, waarin verschillende facties en stromingen naast elkaar bestonden en op elkaar inwerkten. De Nederlandse autoriteiten toonden zich vanaf het begin zeer gebeten op de nationalistische beweging. Ze volgden een drievoudig spoor. In de eerste plaats wilden zij het Nederlandse bestuur in alle afdelingen laten terugkeren. Ze zetten druk op de Australiërs om 'opstandige' vorstendommen als Luwu en Bone te bezetten. Ten tweede onderdrukte het KNIL waar mogelijk het gewapende verzet en uitingen van nationalisme. Ten derde verving de NICA bestuurders met nationalistische of anti-Nederlandse sympathieën door loyale figuren. Deze laatste strategie is van cruciaal belang geweest, omdat dit het verzet marginaliseerde en in de illegaliteit dwong.

De herbezetting van de regio was aanvankelijk in handen van de Australische strijdkrachten. Zij landden op 22 september 1945 in Makassar, begeleid door leden van de NICA. Hun komst leidde meteen tot verzet van lokale nationalistische groepen en protest van de vorsten. Dit was voor de Australiërs weer aanleiding om bataljons van het KNIL toe te laten, hetgeen bij de inwoners de indruk bevestigde dat Nederland een totale herbezetting voorbereidde. Halverwege oktober waren er al vier- tot vijfhonderd KNIL-militairen in Makassar gelegerd.³² Die konden zich niet altijd beheersen en reageerden agressief op dragers van rood-witte symbolen.³³ Eind oktober pleegden nationalistische groepen aanvallen op gebouwen van bestuur en politie in Makassar. Australische troepen sloegen de opstand meteen neer.³⁴ Ook elders kwamen KNIL-troepen meteen na aankomst in aanraking met nationalistisch activisme. Zo arriveerde in januari 1946 het XVe Bataljon Infanterie (KNIL) in Parepare, vers uit de krijgsgevangenkampen en in Manila weer gemobiliseerd. Het werd meteen geconfronteerd met anti-Nederlandse demonstraties en verzet en trad daar hard tegen op.³⁵

In november 1945 verklaarden de Australiërs formeel dat zij het herstel van het Nederlandse gezag steunden.³⁶ Zo werden de lokale hoofden gedwongen samen te werken, terwijl de hardnekkigste tegenstanders werden vervangen. Naar vooroorlogs gebruik werden de hoofden verplicht een Korte Verklaring te ondertekenen waarin ze trouw beloofden aan het Neder-

landse gezag. Op 30 december organiseerden de Nederlanders in Makassar een grote bijeenkomst van alle hoofden in Zuid-Sulawesi. Hun werd toegezegd dat ze konden deelnemen aan het bestuur als ze bereid waren samen te werken. Kennelijk waren veel hoofden onzeker op welk paard ze moesten wedden maar voelden ze zich onder dreiging van afzetting wel gedwongen de Korte Verklaring te ondertekenen.³⁷ Toch zetten begin januari 1946 540 hoofden en andere leiders ook hun handtekening onder een nieuwe petitie die om erkenning van de onafhankelijkheid van de Republiek vroeg.³⁸

Dat de Nederlanders konden dwingen, maar geen vertrouwen wekten, blijkt ook uit de houding van de datu van Luwu, Andi Jemma. Hij had in december 1945 nog de Korte Verklaring getekend, maar bleef sterk anti-Nederlands. De *pemuda* in dit gebied kregen steeds meer macht.³⁹ Medio januari leidde de aankomst van KNIL-troepen in Palopo, de hoofdstad van Luwu, dan ook tot bloedige confrontaties.⁴⁰ De Nederlandse troepen startten een zuiveringsoperatie die enkele dagen duurde en de opstandelingen, volgens Nederlandse opgave, 120 doden kostte. Verzetslieden werden mishandeld en een dertigtal werd geëxecuteerd.⁴¹ Duizend tot vijftienhonderd verzets-

Op 15 oktober 1946 tekende deze (onbekende) jonge 'zelfbestuurder' in Zuid-Sulawesi, samen met zes anderen, een Korte Verklaring ten overstaan van de Nederlandse resident C. Lion Cachet. Bron: Fotocollectie Tropenmuseum, inv.nr. TM-10001582.

lieden werden gevangengenomen en in primitieve barakken opgesloten, zonder enige aanklacht of bewijs en zonder een functionerend juridisch apparaat.⁴² Volgens bestuursambtenaar Peddemors was een heel groot aantal van hen onschuldig.⁴³ Hij rapporteerde dat Nederlandse militairen ook in de periode na de verovering nogal eens op verdachte personen schoten, zonder dat die zich agressief gedroegen. Dat zou volgens hem vooral gebeuren als er geen officieren in de buurt waren.⁴⁴ Misschien speelde een rol dat veel militairen van Menadonese en Ambonese afkomst waren en juist die gemeenschappen te lijden hadden gehad van het *pemuda*-geweld.

Na de Nederlandse inname vluchtte Andi Jemma uit Palopo en zwierf hij maandenlang met zijn familie rond in Zuidoost-Sulawesi, aan de overkant van de Baai van Bone, waar hij zich aansloot bij verzetsgroepen rond Kolaka. Het KNIL maakte voortdurend jacht op hem, totdat hij begin juni 1946 werd achterhaald en gevangengenomen.⁴⁵ Daarmee was het verzet nog niet gebroken. Het politieke verslag over de onderafdeling Kolaka over de tweede helft van juni 1946 meldt: 'De bevolking klaagt over het optreden van de Compagnie uit Palopo [...] tijdens het verblijf aldaar. Behalve het mishandelen en doodschieten van vele onschuldige Indonesiërs, paarden, koeien, honden, enz hebben zij belangrijke voorraden padi in een schuur verbrand, zoodat het volk gebrek lijdt.'⁴⁶

De jacht op het verzet in Kolaka ging voort. Medio juli 1946 zaten er meer dan 450 gevangenen in een speciale 'tangsi', met prikkeldraad omgeven. Ze moesten overdag koeliewerk doen.⁴⁷ Dorpen langs de kust waren maandenlang totaal verlaten geweest. De bevolking was voor de verzetsgroepen en later voor het Nederlandse leger weggevlucht. Veel huizen waren door Nederlandse militairen verbrand. Het bevolkingsaantal was sterk teruggelopen door het grote aantal doden als gevolg van onderling en Nederlands geweld.⁴⁸

In september 1946 stak ten noorden van Kolaka de onrust weer de kop op. Volgens de Nederlandse controleur J.G. Kuijl moesten de onbetrouwbare kamponghoofden in Patampanua, waar het een 'chaos' was, 'geëlimineerd' worden.⁴⁹ De militaire actie vond in oktober plaats en lijkt de onrust te hebben neergeslagen. Het zijn summiere gegevens die ternauwernood de ellende onthullen die de bewoners van de oorlog ondervonden.

In de wijde omgeving van Palopo bleef het verzet tot in 1948 actief. Het was duidelijk nationalistisch geïnspireerd. De verzetslieden gebruikten rood-witte emblemen en verspreidden de leuze '100% merdeka ten koste van alles'.⁵⁰ Omdat de KNIL-troepen te sterk waren voor het verzet, richtte het geweld zich vooral tegen vermeende handlangers van de Nederlanders.⁵¹ Patrouillerapporten van het xve Bataljon Infanterie laten zien hoe het KNIL

met geweld en intimidatie probeerde de orde te herstellen. Wie zich verzette of bijvoorbeeld betrapt werd bij het vernielen van bruggen, werd onmiddellijk 'neergelegd'. Er werd snel op verdachte mensen geschoten.

Ook elders werd gewapend verzet met geijkte KNIL-methoden bestreden. Verzetsgroepen werden opgejaagd, dorpen en huizen waar ze verbleven bestookt en verbrand, en vermoedelijke strijders gedood. Deze methode ging ten koste van veel bijkomstige schade en ellende. Herhaaldelijk lezen we in verslagen dat hele streken verlaten waren of door Nederlandse troepen onttruimd werden.⁵² Zo werd gedurende heel 1946 in verschillende delen van Zuid-Sulawesi een rauwe strijd gevoerd waarbij de bevolking niet alleen van opstandelingen te lijden had, maar er ook door Nederlands geweld veel doden vielen, dorpen in vlammen opgingen en bewoners op de vlucht sloegen. Meestal zonder in details te treden, maakten de civiele en militaire rapporteurs duidelijk dat elke vorm van tegenstand met harde hand werd onderdrukt.

Tegelijkertijd werden overal bestuurlijke zuiveringen doorgevoerd. Het Nederlandse gezag ging ervan uit dat het zuiveren van de bestuurders ook de loyaliteit van de bevolking fundamenteel zou beïnvloeden. Hoofden werden vervangen of onder druk gezet samen te werken. CO-CONICA – regionaal bestuurshoofd – C. Lion Cachet voerde drukke onderhandelingen met de hoofden en bracht onder dwang velen ertoe de Korte Verklaring te ondertekenen.⁵³ Ook de druk op Andi Mappanyukki, de nationalistisch gezinde vorst van Bone, werd zodanig opgevoerd dat hij de Australiërs en Nederlanders zijn steun toezegde. Uiteindelijk zou hij op 23 februari aftreden en zich terugtrekken. Volgens IJzereef koos hij hiermee principieel tegen de samenwerking met Nederland, maar vermoedelijk speelden ook interne spanningen een rol.⁵⁴ Hij werd opgevolgd door de pro-Nederlandse Andi Pabenteng. Deze zou met behulp van de Nederlanders de meeste concurrenten weten weg te werken. Hij vulde de rijksraad met vertrouwelingen met een lagere adellijke status en wist zich geleidelijk van de loyaliteit van de hoofden te verzekeren. Het leidde tot het vertrek van nationalistische verzetslieden uit Bone naar andere streken.⁵⁵

Ook elders zetten de Nederlanders vorsten en hoofden af en vervingen hen door loyale bestuurders, die in de ingewikkelde en vaak conflictueuze verhoudingen in Sulawesi gemakkelijk te vinden waren.⁵⁶ De Nederlanders vonden allerlei gronden om anti-Nederlandse hoofden te ontslaan.⁵⁷ In de registers van de krijgswaard te velde van Makassar komen we een aantal van deze hoofden tegen, die werden beschuldigd van 'voorbereiding tot opstand', 'heulen met opstandelingen' en het beramen van een 'complot tegen het gevestigd gezag'. Ze kregen gevangenisstraffen van twee en drie jaar.⁵⁸ Een groot

deel van de bestuurlijke elite van Zuid-Sulawesi werd aldus gezuiverd, soms zelfs met geweld. De geschiedenis van het xve Bataljon Infanterie KNIL, dat in Parepare was gelegerd, schrijft over ‘het elimineren van de voornaamste beschermheren van de benden’, waardoor de verzetsgroepen zich niet meer in de dichtbevolkte laagvlakte konden handhaven.⁵⁹ Uiteindelijk zou het gaan om een kwart tot de helft van alle hoofden. Velen werden opgesloten, anderen vonden de dood of eindigden in ballingschap. Volgens mondelinge informatie die de Amerikaanse historicus George McKahin ter plaatse ontving van de voorzitter van de Zuid-Celebes Raad, Andi Burhanuddin, zou de helft van de afgezette hoofden aan het eind van de revolutie dood zijn en zouden de meeste anderen in de gevangenis zitten.⁶⁰

De meest extreme maatregel was de buitengerechtelijke executie van de *datu* (vorst) van Suppa, Andi Abdullah Bau Massepe. Hij resideerde in Parepare en gaf als een van de meest onverzoenlijke vorsten leiding aan een netwerk van verzetsgroepen die onder PNI-vlag opereerden.⁶¹ In augustus 1946 werd hij gearresteerd en in Makassar gevangengezet. In januari 1947, tijdens de acties van het Depot Speciale Troepen, werd hij naar Parepare overgebracht. Vanwege zijn status en politiek activisme wilden de Nederlanders graag van hem af. De Nederlandse bestuurders in Makassar beraadslaagden over de wenselijkheid hem te laten doden en hoe dat zou kunnen zonder de lokale adat te schenden. Procureur-generaal Felderhof in Batavia/Jakarta seinde echter dat de *datu* onder geen beding ter dood mocht worden gebracht.⁶² De betrokken autoriteiten vonden vrijlaten echter onmogelijk want ze zagen de *datu* als de meest gezaghebbende verzetsleider – en vonden berechting te tijdrovend. We weten niet wie de knoop uiteindelijk heeft doorgemaakt, maar op 1 februari 1947 werd de *datu* meegenomen op patrouille en volgens de rapporten bij een ‘vlucht poging’ door enkele leden van het DST doodgeschoten.⁶³ Twintig van zijn volgelingen werden ‘overeenkomstig het genomen besluit’ geëxecuteerd.⁶⁴

De massale en gewelddadige zuivering van het bestuur was van cruciaal belang voor de vestiging van het Nederlandse gezag. Door de Nederlandse repressie en bestuurlijke zuiveringen werd het verzet geleidelijk uit de steden en dorpen verjaagd en losgeweekt van de zittende en nieuwbenoemde hoofden. De strijders werden gedwongen hun strijd vanuit de bergen en bossen voort te zetten. Het proces van marginalisering van het verzet is in alle streken waar te nemen. Zo was de beroemde verzetsman Andi Selle, die lang rond Parepare ongestoord te werk kon gaan, sinds april 1946 naar het bergachtige binnenland uitgeweken.⁶⁵ Daar werden de verzetsgroepen door foerageurs uit de door Nederland gedomineerde gebieden van levensmiddelen voorzien.

Naarmate het gezag van de Nederlanders steviger werd, moesten opstandelingen steeds vaker hun toevlucht nemen tot roof en afpersing om aan voedsel te komen. Verzetsgroepen gingen zelden de directe confrontatie met de Nederlandse troepen aan en richtten hun acties op de infrastructuur en tegen dorpen, politieagenten en functionarissen die met de Nederlanders samenwerkten.⁶⁶ Talloze bruggen en telefoonlijnen werden vernield, wegen geblokkeerd en bestuurskantoren overvallen, en honderden mensen die werden verdacht van samenwerking met de Nederlanders werden vermoord. Deze intimidatie was buitengewoon effectief, omdat de Nederlandse troepen niet voldoende bescherming konden bieden. Veel ambtenaren verlieten hun post vanwege de toenemende druk van nationalistische groepen.⁶⁷

Nederlandse verslagen meldden regelmatig dat de bevolking blij was met het herstel van de orde. De kwestie van de loyaliteiten van de inwoners van Zuid-Sulawesi ligt echter ingewikkelder dan het simpele Nederlandse beeld van een 'rood-witte terreur'. Verschillende bronnen tonen dat de verzetsgroepen nog lang hulp van dorpshoofden en -bewoners kregen. Ook blijkt dat de bevolking de Nederlandse aanwezigheid weinig op prijs stelde, zelfs in plaatsen waar Republikeinse door pro-Nederlandse hoofden waren vervangen.⁶⁸ Infiltranten uit Java konden nog steeds op steun van de inwoners rekenen en daarmee vaak lang uit handen van de Nederlanders blijven.⁶⁹

Op gegeven moment leek het er overigens op dat het verzet de overhand zou krijgen. Midden juli 1946 droeg het geallieerde opperbevel het bestuur volledig aan de Nederlanders over. De Staat van Oorlog en Beleg werd opgeheven, maar dat bleek voorbarig. Voor het verzet was de bestuursoverdracht juist het teken om de acties op te voeren en zich verder te organiseren. Ook de overkomst van kleine TRI-eenheden uit Java gaven een nieuwe impuls aan de strijd, doordat ze het verzet inspireerden en instructie voor de guerrillastrijd gaven.

De Nederlanders beantwoordden het oplevende verzet met intensieve contraguerrilla. Een overzicht van de inzet van het xve Bataljon Infanterie, in Parepare gelegerd, laat zien hoe sinds juli 1946 het aantal acties toenam.⁷⁰ De politieke verslagen van de resident van Zuid-Celebes melden steeds meer zuiveringsacties en 'doorzoeking van kampongcomplexen'. We vinden er opsommingen van het 'neerleggen' van 'vluchtende personen', 'bendeleden', 'verzetslieden', 'brandstichters', 'rampokkers' – die bijna zonder uitzondering niet of slecht bewapend waren. Het lijkt erop dat er direct geschoten werd. Waar militaire acties gaande waren, moest de bevolking 's nachts in haar huizen blijven. Het bestuur bepaalde in november 1946 dat als er uit bepaalde dorpen 'vijandelijke actie' of 'sabotage' werd ondernomen, de dorpen geheel of gedeeltelijk ontruimd

Op 18 december 1946 staken militairen van de 6^e compagnie van Infanterie XV (KNIL) bij wijze van vergelding een huis in brand in een kampong ten noorden van Campa, dertig kilometer ten zuiden van Parepare. Volgens informatie van kampongbewoners waren er Republikeinse strijders gehuisvest geweest. Links de rook van een ander brandend huis. 18 december 1946. Foto: H.C. Kavelaars. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2025-010-011.

konden worden. ‘Herbewoning wordt toegestaan indien de bevolkingsberichtiging zoodanig blijkt dat de daders kunnen worden gevat.’⁷¹ Dat kon soms maanden duren. Deze strategie werd in verschillende delen van Zuid-Sulawesi toegepast.⁷²

Vermoedelijk waren dergelijke zuiveringsstrategieën standaardpraktijk van het KNIL en was het neerschieten van verdachte personen – ook non-combatanten – een geaccepteerde methode van ordeherstel.⁷³ Daarnaast opereerde een steeds effectiever inlichtingenapparaat dat de ontwikkelingen scherp in de gaten hield en de namen van politiek actieven en verzetsmensen doorgaf. Bij verhoren werden elektrische schokken toegediend. Volgens een commissie die berichten van marteling moest onderzoeken, was dat dit een veel gehanteerde methode.⁷⁴

De van marteling verdachte Nederlandse militairen bleven echter stevast ontkennen en de commissie had alleen de getuigenissen van gevangenen die de foltering konden bevestigen. De verdachten werden alleen disciplinair gestraft.

Verslagen van militairen en bestuurders waren cryptisch en verhullend, zodat we zelden te weten komen wat precies tijdens acties voorviel. Een enkele keer zien we de taal in de verslaglegging uitglijden. In augustus 1946 werden in Anabanua (Wajo) zeven gevangenen 'op de vlucht' neergeschoten. De verantwoordelijke luitenant had in zijn verslag het woord 'geëxecuteerd' gebruikt. Een lokale onderzoekscommissie ondervroeg hem en hij kwam op deze term terug: het had 'neergeschoten' moeten zijn.⁷⁵ Nader onderzoek wees echter uit dat de vluchtpoging geënceneerd was en dat het inderdaad een executie betrof. In Padaelo (Maros) waren bij een confrontatie met een verzetsgroep drie mannen neergeschoten en acht gevangengenomen. Toen de laatsten later voor onderzoek terug naar de locatie werden meegenomen, werden ze 'onhandelbaar' en werden ze neergeschoten. De strikte opdracht had geluid, aldus een verantwoordelijke militair, 'om bij de minste poging tot ontvluchten van onze wapenen gebruik te maken'.⁷⁶

De zaak van Padaelo was vermoedelijk via het dorps hoofd, dat geslagen was, bij de *pabicara* (gerechtsambtenaar) terechtgekomen. Veel wijst erop dat dit geen incidenten waren, maar dat het neerschieten van verzetslieden een gangbare praktijk was. Het paste in het patroon van harde repressie van het verzet.⁷⁷ De lokale commissie die deze klachten onderzocht stelde vast dat er in Padaelo te snel naar de wapens was gegrepen, maar dat de omstandigheden er wel aanleiding toe hadden gegeven. Hoewel er volgens het verslag van de luitenant sprake was geweest van executie van zeven gevangenen zag de auditeur-militair geen aanleiding tot vervolging.

Procureur-generaal Felderhof vond dat niet genoeg. Hij liet legercommandant Spoor weten dat de gerapporteerde feiten te ernstig waren en dat een strafonderzoek op zijn plaats was. Felderhof schreef Spoor veelbetekenend 'dat de feiten waarvan de betrokken militairen worden verdacht ook buiten militaire kringen niet onbekend zijn gebleven'. Kennelijk was het een extra reden om tot vervolging over te gaan als de gebeurtenissen breder bekend werden. Spoor ging akkoord met een strafrechtelijk onderzoek en liet de juridische afdeling van het KNIL de auditeur-militair in Makassar een 'nasporingsonderzoek' starten. Daarna zou de procureur-generaal beslissen over mogelijke strafrechtelijke vervolging.⁷⁸ Er werd verder niets meer van vernomen.

Zowel militaire als civiele autoriteiten werkten een open rechtsgang tegen. Toen in oktober 1946 klachten over het optreden van de troepen begonnen te

circuleren, maakten resident C. Lion Cachet en territoriaal commandant kolonel H.J. (Henk) de Vries een dienstreis om een eigen oordeel over de ‘geruchten’ te vormen. Zij kwamen tot de conclusie ‘dat de terzake loopende verhalen schromelijk overdreven waren’. Hun houding zou de gangbare leer blijven. Lion Cachet vond het niet noodzakelijk bijzondere maatregelen te treffen en De Vries benadrukte in zijn bericht aan Spoor dat er streng werd opgetreden tegen ‘excessen’. Hierdoor was er volgens hem ‘nagenoeg’ een einde gekomen aan de misstanden – die dus kennelijk vaker voorkwamen. De Vries verklaarde deze misstanden niet alleen uit de geestesgesteldheid van de militairen, wier families door extremisten waren vermoord of in moeilijke omstandigheden waren gebracht, maar ook uit de ‘praktische moeilijkheden’ waarmee troepen te kampen hadden bij het handhaven van recht en veiligheid in Zuid-Sulawesi. Ook hij zag geen aanleiding voor bijzondere maatregelen.⁷⁹

Inmiddels was het bij de top van justitie in Batavia/Jakarta al duidelijk dat in Zuid-Sulawesi dingen gebeurden die niet door de beugel konden. In november 1946 correspondeerde Felderhof met Spoor over de gemelde ‘misdragingen’ van militairen in Sulawesi. Later dat jaar schreef hoofdambtenaar B.J. (Bernard) Lambers aan Felderhof dat officieren en onderofficieren voor eigen rechter speelden en gevangenen executeerden. Dit gebeurde ‘in het geheim en zonder getuigen, omdat de orders dit optreden strikt verboden’. Troepen pleegden, volgens hem, ‘militaire moord op gebonden en weerloze gevangenen’. Behoorlijk onderzoek en berechting waren onder de geldende omstandigheden niet goed mogelijk. De KNIL-eenheden overvielen kampings vanwaaruit zij beschoten waren, waarbij ‘onvermijdelijk herhaaldelijk onschuldigen’ werden getroffen, onder wie ook vrouwen en kinderen.⁸⁰ Dat was nog voordat het Depot Speciale Troepen op 10 december 1946 zijn acties begon en de Staat van Oorlog en Beleg opnieuw werd uitgeroepen.

EXECUTIES

Het geweld van verzet en repressie werd in het najaar van 1946 steeds sterker en bereikte ook de stad Makassar.⁸¹ Kolonel De Vries schreef op 29 november dat door de om zich heen grijpende terreur ‘bestuurvoering totaal onmogelijk’ was.⁸² Resident C. Lion Cachet schreef op 2 december: ‘Het verzet MOET worden onderdrukt, in het belang van land en volk, dat door alle bestuursambtenaren unaniem als volslagen geterroriseerd wordt beschreven.’⁸³ Hij had het over een ‘voortschrijdende ravage’.⁸⁴ De Vries en Lion Cachet hadden de nijpende toestand op 1 november in Batavia al met legercommandant Spoor besproken. Op 9 november vertelden ze ook het hoofd van het Binnenlands

Bestuur W. Hoven en de leden van de Commissie-Generaal dat de zaak in Sulawesi 'radicaal uit de hand' liep.⁸⁵ Militaire versterkingen leken een uitweg, en Spoor besloot op 13 november het Depot Speciale Troepen onder (toen nog) luitenant Raymond P. Westerling naar het crisisgebied te sturen. Deze was naar zijn eigen zeggen dorstig 'naar spannende en opwindende belevenissen'.⁸⁶ Later die maand viel ook het besluit de Staat van Oorlog en Beleg opnieuw in Zuid-Sulawesi in te voeren.⁸⁷ Dat had als voordeel dat er mensen zonder voorafgaand onderzoek om veiligheidsredenen vastgezet konden worden.⁸⁸

Op 10 december 1946 begon het DST met zijn acties. Er zijn geen actieverslagen overgeleverd, zodat we geen volledig overzicht hebben over het optreden van de troepen.⁸⁹ Het meeste is bekend over de eerste acties, die in de omgeving van Makassar plaatsvonden. Ze lijken een vrij strak patroon te hebben gevolgd: inlichtingen inwinnen, 's nachts een dorp besluipen, de bevolking bijeendrijven, de mannen isoleren, met vooraf verkregen informatie of bij aanwijzing door dorpsbewoners verdachten identificeren, ter plekke zelf of via een geïmproviseerde volksrechtbank rechtspreken en de aangewezenen en personen die weigerden 'schuldigen' aan te wijzen ter plaatse executeren. Westerling noemde de 'volksoordelen' een foutloze methode, 'hetgeen niet gezegd kan worden van de meer formele processen van de gerechtshoven onzer zo goed georganiseerde Westerse samenleving'.⁹⁰

Over het formele mandaat van Westerling bestaat onduidelijkheid. Er zijn geen schriftelijke bewijzen dat Westerlings bevoegdheden tevoren precies werden vastgesteld. Wel was bekend – het was de bedoeling zelfs – dat hij stevig zou optreden om het verzet te breken en de orde te herstellen. Volgens Westerling zelf kwam de gehanteerde methode uit zijn eigen koker en wilde hij zijn superieuren niet te veel impliceren.⁹¹ Het DST opereerde echter niet in isolément. Westerlings directe meerdere, kolonel De Vries, was betrokken bij de planning van de acties. Inlichtingsofficieren waren ook bekend met de aard van het optreden. Het hoofd van de Militaire Inlichtingendienst (MID) van het KNIL-troepencommando Zuid-Celebes, luitenant G.L. Krol, en het hoofd van het buitenkantoor van de NEFIS, R.W. Kofman, werkten nauw met Westerling en De Vries samen. Krol was zelfs bij de eerste acties van het DST aanwezig, samen met een politieofficier.⁹² In militaire kringen in Makassar was genoegzaam bekend wat er tijdens die eerste acties plaatsvond. Dat bracht kolonel De Vries ertoe Westerling na de eerste zuiveringsactie te manen 'niet te overdrijven'.⁹³

De acties gaven meteen aanleiding tot klachten van de Indonesische bevolking. In een brief aan de resident van 18 december 1946 protesteerden de vrouwenverenigingen in Makassar krachtig tegen het optreden. Tijdens de

acties waren vrouwen, kinderen en baby's blootgesteld aan zon en regen, en moesten zij hulpeloos toekijken hoe hun huizen werden geplunderd. Bovendien werden mensen op aanwijzing afgevoerd, mishandeld en gedood. Enigszins bescheiden merkte het rekest – in de Engelse vertaling waarin het in een Republikeins pamflet terecht kwam – op: 'We, women are certainly not in the position to establish which among the murdered were guilty or not, which is the right and duty of the Government. But we are shocked by the manner, the military troops executed [these] purge-operations. [...] The history of military oppression of Japan and Nazi-Germany during the war is sufficient evidence that peace and order can not be achieved by arbitrary measures, lacking the basis of religion, humanity and justice.'⁹⁴ Gezien het vervolg van het militaire optreden lijkt Lion Cachet niet onder de indruk te zijn geweest van het protest van de vrouwen.

Vanaf 19 december kregen de acties van het DST een ander karakter. Ze bewogen zich verder weg van Makassar, waardoor de vooraf ingewonnen informatie minder zeker werd. Ook werden de te bestrijken gebieden groter zodat

Executie van bewoners in het dorp Salomoni (Barru) door militairen van het Depot Speciale Troepen, 12 februari 1947. Militairen van de 6e Compagnie van Infanterie XV dreven voorafgaand aan de executies mannen uit omliggende kampongs bijeen. Foto: H.C. Kavelaars.

Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2025-007-018.

de steun van het KNIL en geronselde dorpsbewoners bij de omsingeling en afsluiting van dorpen nodig was.⁹⁵ Uit verslagen blijkt dat ook mannen werden doodgeschoten die eerder gevangen waren gezet. Westerling zou later ontkennen dat hij dit had gedaan, maar wilde het wel billijken – mits het in het openbaar gebeurde. ‘Het doel blijft altijd: de terreur te breken.’⁹⁶ Ook liet Westerling in Barru twee mannen tegen elkaar vechten en de verliezer executeren.⁹⁷

Westerling hield vast aan de praktijk van executies, omdat deze zeer effectief bleek. Het werd uitzonderlijk grimmig toen ook anderen dan Westerling deze bevoegdheid kregen of zich haar toe-eigenden. Op 13 januari begaf de onderluitenant Jan Baptist Vermeulen zich in opdracht van Westerling met zestig man DST naar Parepare om orde op zaken te stellen. Dit was besloten in overleg met kolonel De Vries en overste H.J. Veenendaal, de troepencommandant van Zuid-Celebes.⁹⁸ Vermeulens eerste daad was het neerschieten van 25 gevangenen op het busstation van Parepare op 14 januari. Bij zijn acties vond geen onderzoek plaats maar werden aangewezen verdachten stante pede en te midden van de verzamelde groepen geëxecuteerd.⁹⁹ Vermeulens troepen haalden ook herhaaldelijk gevangenen uit de cel om ze publiekelijk terecht te stellen. Dit werd bijna een standaardprocedure. Het dieptepunt van deze methode werd op 1 februari in Galung Lombok bij Majene bereikt. De executie van vermeende terroristen liep uit de hand toen een woedende Vermeulen in het wilde weg mensen begon dood te schieten, naar aanleiding van een aanslag op een Nederlandse patrouille. Toen bijeengedreven mannen de terechtstelling trachtten te ontvluchten liep het uit op een ‘vuurpaniek’, zoals Nederlandse stukken de massamoord hardnekkig bleven noemen.¹⁰⁰ Er werden 364 mensen geëxecuteerd en neergemaaid.¹⁰¹

Na vertrek van Vermeulen op 5 februari namen de KNIL-officieren majoor Jan Stufkens en kapitein Berthold Rijborz het stokje over. Onder hun bevel werden executies van gevangenen voortgezet. Er werd geen voorafgaand onderzoek gepleegd.¹⁰² Executies geschieden op basis van aanwijzing ter plekke, waarbij dorpelingen geïntimideerd werden om ‘terroristen’ aan te geven. Het leidde tot praktijken die, eenmaal bekend, zelfs niet werden getolereerd door de autoriteiten die de DST-acties hadden gesanctioneerd. Het nieuws over het optreden van vooral Vermeulen, Stufkens en Rijborz was de reden voor generaal Spoor om op 21 februari de acties van het DST stop te zetten en de executiebevoegdheden in te trekken. Op 5 maart verliet het DST het eiland.

Ook andere officieren van het KNIL hadden begin februari 1947 de bevoegdheid gekregen – of naar zich toe getrokken – om executies uit te voeren. Over hun optreden, vooral dat van het XVIIIe Bataljon KNIL, is maar weinig

bekend geworden. In april rapporteerde de officier van justitie ter plaatse, A.G. Veldhuis, aan de procureur-generaal dat kapitein G.J. Horsthuis en luitenant J. Boom (KNIL) in Bulukumba (in Bantaeng) ook mannen hadden doodgeschoten, omdat er stukken in militaire handen waren gekomen die hun schuld aantoonde. De PG schreef in de kantlijn: 'hoeveel? En hoe is die schuld vastgesteld aan de hand van hun dossier?'¹⁰³ Kapitein Horsthuis vertelde later aan de raadsheer-commissaris J.L. Paardekooper dat hij op basis van eigen inlichtingen een oordeel velde en bij schuldig bevinden betrokkenen liet executeren, ook mensen die uit de gevangenis waren gehaald.¹⁰⁴ De controleur in Bulukumba, J.J. Wesseling, vertelde dat hij enkele keren getuige was geweest van het optreden van Horsthuis en Boom. Deze hadden mensen geëxecuteerd 'op verzoek van de bevolking', die zelf de schuldigen aanwees.¹⁰⁵ Deze 'rechtspraak' ging buiten het civiele bestuur om. De verdachten werden wel door de politie verhoord maar vervolgens aan de militairen overgedragen. Wesseling zei later: 'ik heb nooit de bedoeling gehad de arrestanten die in de gevangenis zaten wegens een wandaad in de opstand niet normaal te laten berechten. Maar het militair gezag maakte de dienst uit.'¹⁰⁶

Executies bleven zo nog maanden onderdeel van de zuiveringen uitmaken. Lokale bestuurders riepen de hulp van het KNIL in om zich van opstandelingen of tegenstanders te ontdoen, zo blijkt uit de verhoren van raadsheer-commissaris J.L. Paardekooper uit 1949.¹⁰⁷ Luitenant Krol zei dat het dragen van lidmaatschapskaarten van bepaalde strijd- en terreurorganisaties voldoende aanleiding was om iemand te executeren. Ook het bezit van grijsgroene kleding maakte iemand verdacht.¹⁰⁸ Uitgebreid onderzoek werd niet gedaan. Gevangenen werden vermoord, zowel door de troepen als door de politie. Hoofdinspecteur P. van der Plank in Parepare erkende zelf vijftig of zestig 'beruchte misdadigers, van wie de schuld volkomen vaststond', te hebben doodgeschoten.¹⁰⁹ Waar die schuld uit bestond, is niet gedocumenteerd.

Ook de veegtactieken van het DST werden nog maanden na hun vertrek toegepast. Zo namen in de nacht van 10 op 11 juni 1947 tien secties van het XVIIe Bataljon Infanterie deel aan een grote schoonmaakactie bij Sungguminasa, vlak ten zuidoosten van Makassar. In een afgebakend gebied werd de gehele bevolking bijeengedreven, gecontroleerd en 'toegesproken'. Executies worden niet gemeld, wel het neerleggen van drie vluchtende 'extremisten' en de arrestatie van achttien anderen. Buit: een geweer.¹¹⁰

In de geschiedschrijving en beeldvorming over het geweld in Zuid-Sulawesi is de nadruk op de executies van het DST komen te liggen, omdat

deze juridisch het meest omstreden waren en zijn. We kunnen daar enkele kanttekeningen bij plaatsen. In de eerste plaats is duidelijk dat de 'methode-Westerling' in handen van zijn adjudanten en de KNIL-officieren nog wildere vormen aannam. Om die reden kregen de eerste acties onder Westerling het imago dat er misschien hard was opgetreden, maar er toch sprake was van een ordentelijk verloop. Hoewel Westerlings acties altijd omstreden bleven, wekte zijn optreden de indruk dat hij met beleid optrad en vooral 'schuldigen' terechtstelde. De acties van zijn adjudant Vermeulen en de KNIL-officieren die rond Parepare en Mandar actief waren golden in dat licht als uitwassen en kwamen daarom in de schijnwerpers te staan. De opeenvolgende onderzoekscommissies hebben in de jaren na de acties verder geen diepgaand onderzoek gedaan naar de precieze gang van zaken onder Westerling. Zijn optreden gold a priori als 'beheerst' en effectief. Naar de executies onder andere officieren is nauwelijks onderzoek gedaan.

Ten tweede is duidelijk dat het grootschalig Nederlands geweld niet pas met het DST naar Zuid-Sulawesi kwam. De episode-Westerling is niet strikt te scheiden van wat eraan voorafging en wat erop volgde. Weliswaar was de DST-methode in haar systematiek en de schijnbaar strakke orkestratie nieuw, maar op veel punten hanteerde het DST dezelfde middelen als eerdere KNIL-eenheden, zoals brandstichten, het afzetten van hoofden en de organisatie van een politiemacht.¹¹¹ De komst van het DST betekende voor Zuid-Sulawesi een schaalvergroting en verruwing van de contraterreur. In het kielzog van het DST joegen ook KNIL-troepen zeer agressief op verzetsgroepen.¹¹² Westerlings eenheden concentreerden zich op de centra van verzet, zoals Makassar, Polombangkeng, Suppa en Mandar. In andere onderafdelingen bestreed het reguliere KNIL het verzet; tot medio 1947 vonden er nog grootschalige zuiveringsacties plaats.¹¹³ De – incomplete – cijfers die de onderzoekscommissie-Enthoven heeft verzameld, laten zien dat het KNIL in deze periode nog duizenden slachtoffers heeft gemaakt.¹¹⁴

De dagelijkse praktijk van de zuiveringsacties was er een van systematisch elimineren van het verzet.¹¹⁵ Met opstandelingen was er weinig genade. De politieke verslagen uit de eerste helft van 1947 uit Zuid-Sulawesi bevatten reeksen van opsommingen over achtervolging en dood. Dat ging in niet mis te verstane termen. Lion Cachet schreef in februari en maart 1947 over het 'uitroeien' van de resterende bendes.¹¹⁶ Opvallend is dat in de politieke verslagen zelden van gevechtshandelingen sprake is. Ze melden bijvoorbeeld slechts dat er bij doorzoeking van kampongs 'terroristen neergelegd' werden. In een bepaald geval heette het dat '5 terroristen hun gerechte straf'

ondergingen.¹¹⁷ Het aantal doden aan de Nederlandse kant, ook onder de hulptroepen uit de dorpen, was altijd zeer gering.

Overigens liet het verzet zich niet onbetuigd. In een poging het tij te keren, werden veel kamponghoofden en andere beambten die de Nederlanders steunden vermoord of ontvoerd en werden kampongs aangevallen. Informanten van de Nederlanders werden gedood. Onder druk van het Nederlandse geweld verplaatste het verzet zich in januari 1947 naar verderaf gelegen gebieden. In Gowa voerden verzetsgroepen plundertochten uit op de lageregelegen dorpen, waarbij mensen werden vermoord en huizen in de as werden gelegd.¹¹⁸ Oostelijk van Parepare voerden eind februari grote bendes opstandelingen aanvallen uit op dorpen, plunderden huizen en raakten in een verbeterd gevecht verwickeld met de dorpswachten (*peronda*).¹¹⁹ In Bulukumba (Bantaeng), in het verre zuiden van Sulawesi, verviel het verzet in sadisme, door onder andere tientallen slachtoffers te onthoofden – ongetwijfeld om de bevolking te waarschuwen.¹²⁰

De Nederlandse troepen sloegen hard terug. De bevolking werd gemobiliseerd om actieve steun aan de acties te verlenen.¹²¹ Het KNIL zette, vaak in samenwerking met de civiel bestuurder en het zelfbestuur, een netwerk op van spionnen, informanten, politie en *peronda*. Deze dorpswachten werden door de Nederlanders bewapend.¹²² De politie deed aan de antiterreurecampagnes mee en opereerde dus als een verlengstuk van het leger. Andi Waliono, zelfbestuurder in Wajo, vertelde tijdens een verhoor dat de militairen de lokale politie opdroegen om verdachten te mishandelen en particulieren als spionnen gebruikten en hen verdachten lieten slaan.¹²³

Pas in de loop van 1947 werd het verzet definitief gebroken. In Parepare gaven de laatste grote groepen zich in november over.¹²⁴ In Soppeng, de noordelijke onderafdeling van Bone, capituleerde de laatste bende in december.¹²⁵ In Polobangkeng, niet ver ten zuiden van Makassar, zou de strijd zelfs nog tot begin 1948 voortduren.¹²⁶ Toch kon het verzet geen vuist meer maken. KNIL-troepen patrouilleerden systematisch in het gebied. De Nederlandse tactiek had enorme gevolgen voor de bevolking. Dorpen in het vlakke land van westelijk Polobangkeng werden ontvolkt en de inwoners werden gedwongen in enkele speciaal aangelegde dorpen te wonen die onder bewaking stonden. Zo verloor de Lipan Bajeng zijn basis.¹²⁷ Ook het xve Bataljon Infanterie besloot tot het 'stelselmatig ontvolken' van de gebieden waarnaar het verzet zich had teruggetrokken. Door de Nederlandse ontvolkingsstrategie was de situatie van de inwoners ellendig. Dorpen stonden leeg of waren verbrand. De velden waren verwaarloosd. Er was veel armoede en kinder-

'Bevolkingspatrouille in Zuid-Celebes', waarschijnlijk peronda, februari 1947. Bron: NL-HA-NA, Dienst Leger Contacten 2.24.04.01, inv.n° 6933.

sterfte onder de evacués.¹²⁸ Pas in december 1947 werden de bewoners weer tot de rijstgebieden toegelaten. De mensen werden nauwkeurig geregistreerd voordat ze in de nieuwe 'vestigingskampongs' werden toegelaten.¹²⁹ Begin 1948 werden de laatste overgebleven 160 strijders uit hun schuilplaatsen in de bergen gelokt en gearresteerd. Na pakweg twee jaar strijd was het verzet gebroken en had de Nederlandse contraterreur gewonnen.

INFORMATIE EN LEGITIMERING

Op enkele uitzonderingen na hebben het bestuur en leger op alle niveaus het geweld van de zuiveringsacties getolereerd en goedgepraat. De framing van de tegenstander was een essentieel onderdeel van de legitimering van het toegepaste geweld. Zo handelde Westerling op grond van een uiterst versimpeld beeld van de situatie in Sulawesi en van het verzet. Voor hem waren de opstandelingen terroristen, bandieten en 'horden fanatici, die de kruistocht tegen de europeanen opvatten als een soort heilige oorlog'. Volgens hem verlangde de grote meerderheid van de Indonesiërs 'naar het rustig, arbeidzaam leven van vóór de oorlog'.¹³⁰ Hij zag de Indonesiërs in Sulawesi als apolitieke landbouwers op wie '[n]och de Japanse, noch de anti-blanke, de nationalist-

sche of de communistische propaganda' enige uitwerking had gehad, omdat ze doodeenvoudig 'tevreden met hun toestand' waren.¹³¹

De meeste betrokken bestuurders deelden Westerlings visie op de situatie, zij het in minder straffe vorm. Ondanks de vele signalen van nationalistische sentimenten hielden ook zij vast aan de koloniale mythe van een apolitieke bevolking die verlangde naar de Nederlandse rust en orde. Volgens de Nederlandse gezagsdragers was de revolutie uit Java geïmporteerd. De inwoners van Zuid-Sulawesi zouden helemaal niet zo voor de Republiek geporteerd zijn, maar door de extremisten worden geterroriseerd. Zulke aannames ontkenden dat inwoners een legitieme wens tot vrijheid konden koesterden en dat de Nederlandse gewelddadige rekolonisatie een van de oorzaken van de chaos was.

De hoogste Nederlandse militaire en civiele bestuurders gaven Westerling veel krediet. Ze baseerden hun oordeel vooral op zijn acties in de dorpen rondom Makassar. Westerlings stellige bewering dat de door hem geëxecuteerde personen gegarandeerd rebellen of rampokkers waren, en het duidelijke effect dat de acties sorteerden, maakten dat de militaire bevelhebbers en bestuurlijke autoriteiten hem steunden. Bestuurders berichtten zonder uitzondering positief over de acties van Westerling, resident Lion Cachet voorop.¹³²

Af en toe meenden militaire en civiele autoriteiten wel een grens te moeten trekken, maar dat gebeurde halfslachtig. Toen de assistent-resident van Parepare het nieuws van de executie van 25 gevangenen op 14 januari naar Makassar telegrafeerde, reisden overste Veenendaal en resident Lion Cachet voor overleg naar Parepare. Het probleem was vooral dat het gevangenen betrof die door het civiele gezag waren vastgezet. Het leger mocht niet zomaar civiele gevangenen uit de cel halen om ze terecht te stellen, ook al waren zij misschien evident schuldigen. Volgens Veenendaal werd toen verboden om dergelijke gevangenen te executeren.¹³³ Dat verbod hield onder druk van de militairen niet lang stand. Enkele dagen later vond er in Makassar een vergadering plaats van De Vries, Lion Cachet, Hoven, Kofman, Krol, Westerling, Vermeulen en Stufkens, waarbij werd besloten de executie van gevangenen toch toe te staan.¹³⁴ Sindsdien zijn er herhaaldelijk gevangenen geëxecuteerd, ook in acties die door reguliere KNIL-troepen werden uitgevoerd. Hoewel hij dit later ontkende, heeft resident Lion Cachet hier zijn goedkeuring aan gegeven.¹³⁵ Voor hem gaf de noodzaak het verzet te breken de doorslag. In zijn politieke verslagen erkende hij overigens dat op moorde-naars het standrecht als afschrikwekkend voorbeeld werd toegepast.¹³⁶

Zo waren de bestuurders medeplichtig aan het buiten gevechtsacties doden van vele mensen in Zuid-Sulawesi. Hoewel het door hogerhand werd gedoogd,

rezen er bij verschillende Nederlandse lokale ambtenaren bezwaren tegen het optreden van DST en de reguliere KNIL-troepen. Assistent-resident R.J. Schäfer in Bantaeng protesteerde tegen de executie van gevangenen, maar werd daarin overruled door zijn superieur Lion Cachet.¹³⁷ De controleur in Rappang-Sidenreng, D.F. Uhlenbeck, verzette zich tevergeefs tegen het plan van Vermeulen en Stufkens om dertig gevangenen te executeren.¹³⁸ Ook hier heeft Lion Cachet – althans volgens Vermeulen – zijn goedkeuring gehecht aan het meenemen van de gevangenen door het DST.¹³⁹ Er waren er meer die moeite hadden met de acties. De commissaris van politie van Parepare, Mandar en Makale, Frits Laverman, berichtte op 12 februari 1947 de assistent-resident in Parepare gedetailleerd over de acties van kapitein Rijborz. Van enkele militairen van de Militaire Inlichtingendienst (MID), van wie er één persoonlijk aanwezig was, had hij gehoord hoe Rijborz in Kulo te werk was gegaan. Laverman stelde dat de procedure onder onderluitenant Vermeulen wel ‘kalm en rustig’ verliep, maar hij betichtte Rijborz van een ‘sadistische mentaliteit’.¹⁴⁰

De controleur in Parepare, R.A.H. Bergmann, was zelf aanwezig bij een optreden van het DST in Suppa op 29 januari 1947, waarbij ruim 200 inwoners werden gedood. Hij was vreselijk geschokt en luchtte nog op dezelfde dag zijn hart in een persoonlijke brief aan zijn bevriende collega Paul Kuipers in Batavia. Hij schreef dat er ‘honderden personen, waaronder perse onschuldigen, zonder vorm van proces neergeknald worden’. Bergmann voelde zich gekrenkt in zijn ‘diepste rechtsgevoelens’.¹⁴¹ Volgens hem was kapitein Rijborz een NSB’er en een psychopaat. De brief van Bergmann ging kennelijk anoniem rond, want de autoriteiten in Batavia/Jakarta kregen hem ook onder ogen, net als de auditeur-militair in Makassar, Veldhuis, en de troepencommandant van Zuid-Celebes, luitenant-kolonel Veenendaal. Die laatste weigerde overigens in te gaan op anonieme beschuldigingen en legde de verantwoordelijkheid voor de acties van Vermeulen in Parepare bij zijn compagniescommandant, Westerling dus.¹⁴²

Ook in Batavia/Jakarta kwamen al vroeg berichten binnen over de gewelddadige acties in Sulawesi. Medio december 1946 gaf procureur-generaal Felderhof de auditeur-militair in Makassar Veldhuis al opdracht om te onderzoeken of de geruchten over het grove geweld waar waren. Veldhuis antwoordde op 20 december dat de berichten ‘schromelijk overdreven’ waren. Hij gaf toe dat het leger bij de zuivering van kampongs ‘rigoureuus’ optrad. Hiervan werden volgens hem ‘soms enkele onschuldigen wellicht, zij het door eigen schuld, het slachtoffer’. Veldhuis dekte het militaire optreden volledig. ‘Vanzelfsprekend kunnen bij dergelijke snelle en gevaarlijke acties geen uitgebreide onderzoeken worden gehouden,’ schreef hij. Het bestrijden van de

goed gewapende en uit Java geïnfiltreerde troepen zou weinig effect hebben als ze alleen gearresteerd werden. In plaats daarvan moesten ze worden 'neergelegd'. Volgens hem juichte de lokale bevolking de acties toe en was voortzetting absoluut noodzakelijk. 'Al valt het te betreuren dat dit soms aanleiding kan geven tot bloedbaden, niet vergeten mag worden, dat deze steeds worden uitgelokt door de extremisten.'¹⁴³ Kennelijk heiligde voor Veldhuis het doel de middelen en was hij in zijn functie als jurist niet gealarmeerd door het onwettige optreden van de militairen. Procureur-generaal Felderhof was dat wel. Hij stuurde de brief van Veldhuis enkele dagen later – overigens zonder commentaar – door aan luitenant-gouverneur-generaal Van Mook.

Van Mook kreeg ook van Indonesische zijde verontrustende signalen over de acties. Dit gebeurde tijdens de conferentie over de oprichting van de staat Oost-Indonesië, die van 7 tot 24 december 1946 in Denpasar plaatsvond. De Islamitische Raad van Zuid-Sulawesi en gedelegeerden uit het gebied spraken er Van Mook over aan. Het bestuur in Makassar stuurde, kennelijk op verzoek van Van Mook, een overzicht van de eerste vier acties van het DST rond Makassar en één in Malino. Naar verluidt waren 201 'terroristen' gedood en was een kampong door mortiervuur 'in brand geraakt'. Volgens de resident waren beschietingen noodzakelijk geweest omdat verzetslieden in dorpen hun toevlucht zochten.¹⁴⁴

Van Mook was wel gealarmeerd dat er mogelijk onschuldigen waren gedood. Hij gaf Sonda daeng Mattajang, lid van de Zuid-Celebes Raad en adviseur voor Indonesische zaken van de resident in Makassar, opdracht om poolshoogte in Makassar te nemen. Op 24 december sprak Sonda in een bijeenkomst met de resident Lion Cachet en andere bestuurders in Makassar.¹⁴⁵ Lion Cachet noemde de berichten 'wilde geruchten' en gaf een uitgebreide toelichting over de noodzaak tot de maatregelen. Ook de commissaris van politie en de burgemeester van Makassar noemden strenge acties gerechtvaardigd.¹⁴⁶ Bijna alle aanwezigen meenden dat de veiligheidssituatie voor aanvang van de acties onhoudbaar was geworden. Wel benadrukte een lid van de Zuid-Celebes Raad, Abdul Razzaq, de noodzaak van zorgvuldigheid: niemand mocht op aanwijzing van één persoon worden doodgeschoten. Kennelijk was bekend dat er bij de acties van het DST mensen op aanwijzing werden geëxecuteerd. De enige militair in het gezelschap, luitenant Krol van de MID, die nauw betrokken was bij de planning van de acties, zei dat de bevolking begon mee te werken en dat de bendeleiders op de vlucht waren. Hij noemde de acties succesvol en verwachtte dat ze spoedig wel verzacht konden worden. De resident trok aan het slot van de bijeenkomst de conclusie dat de 'bui-

tengewone militaire acties' vanwege de omstandigheden verantwoord waren. Sonda zei voldaan te zijn en dit aan Van Mook te zullen overbrengen.¹⁴⁷ De resident meldde in zijn verslag van de vergadering dat de uiteenzetting van hem en de commissaris 'alle aanwezigen volkomen bevredigde'.¹⁴⁸

Van Mook was misschien gerustgesteld, maar procureur-generaal Felderhof bleef bezorgd. Op zijn beurt stuurde hij zijn ambtenaar B.J. Lambers erop uit om verslag te doen. Lambers, vijfenveertig jaar oud, had een lange loopbaan in Indië en Suriname gehad en was onder meer lid geweest van De Stuw. Hij was voorstander van volledige onafhankelijkheid.¹⁴⁹ Toch had ook voor hem het herstel van de orde prioriteit. Op 30 december stuurde hij zijn chef een lang rapport. Lambers beaamde dat het kwaad 'niet met de gewone middelen was uit te roeien'. Hij prees Westerling voor de eerste resultaten en was daarbij heel expliciet over de gevolgde methode van onderzoek, samendrijving, aanwijzing en executie. Hoewel hij enthousiast was over het resultaat erkende Lambers wel dat de werkwijze 'formeel niets anders dan moord' en 'volstrekt onwettig' was. Onder de omstandigheden zag hij dit echter als de enige mogelijke vorm van 'berechting'.¹⁵⁰ Lambers was niet tegen de methode, maar pleitte voor een poging om de acties onder de wet te brengen door een bijzondere krijgsraad in te stellen. Dat weigerde Felderhof. Hij wilde de actie niet legaliseren.¹⁵¹ Volgens zijn redenering ging het om militaire acties, waarbij het aan de commandant te velde was om te bepalen of er sprake was van een noodtoestand die een bijzondere aanpak behoefde. Felderhof vond zijn inmenging hier niet op haar plaats, tenzij er sprake zou zijn van 'exces'. Kennelijk vond hij dat daar in het geval van Westerling geen sprake van was.

Felderhof stuurde wel een telegram aan Veldhuis, die als officier van justitie en auditeur-militair in Makassar de verantwoordelijke juridische autoriteit was. De procureur-generaal zei het optreden te zien 'als in noodrecht gegronde militaire actie'. Dat was een andere manier om te zeggen dat de acties maar door moesten gaan, maar dat ze niet door het reguliere recht gedekt werden. Hij verzocht Veldhuis hem in te lichten 'als noodzaak ontaardt in noodeloos exces' of als de omstandigheden een verzachting toelieten. Hij sloot af met de opmerking dat hij de nota van Lambers niet wilde houden, zelfs niet in afschrift.¹⁵² Wilde hij een schijn van onwetendheid ophouden? Lag de term 'moord' te gevoelig? Toch had Felderhof begin januari 1947 ook een gesprek met Koets (chef van het kabinet van Van Mook) en Idenburg (directeur-generaal Algemene Zaken), waarin de nota van Lambers van 30 december ter sprake kwam. Lambers schreef minister Jonkman enkele maanden later dat de feiten 'zonder meer ter kennisneming aangenomen' werden en niemand aanleiding zag tot ingrijpen.¹⁵³

Dat was in zijn stelligheid niet helemaal waar, maar kennelijk overheerste het vertrouwen in de noodzaak en effectiviteit van de ‘methode-Westerling’.

De term ‘noodrecht’ ging een eigen leven leiden. Felderhof hanteerde de term als quasi-juridische legitimatie voor het militaire optreden (‘in noodrecht gegrond’), maar in militaire kringen werd het een eufemisme voor besluiten tot executie. Zo sprak de territoriaal commandant De Vries herhaaldelijk van het ‘toepassen’ van het noodrecht.¹⁵⁴ Veldhuis, die op grond van zijn functie van officier van justitie moest toezien op de handhaving van de rechtsorde, ging helemaal mee in de agenda van de militairen. Zijn rol was cruciaal in het toestaan van de executiebevoegdheden aan anderen dan Westerling. Hij schreef Felderhof op 17 januari 1947 dat Westerling het met zijn troepen onmogelijk alleen afkon en dat ‘op talrijke plaatsen’ reguliere KNIL-eenheden met dezelfde taak waren belast. Veldhuis formuleerde dit bijna als een juridische noodzaak: er was te weinig personeel om voor al die gebieden krijgswaarden in te stellen, dus moest op een andere manier ‘recht’ worden gedaan. Hij pleitte ervoor dat ook het KNIL ‘een zekere straffeloosheid’ werd toegekend – en het dus zonder straf de rechts- en oorlogsregels kon overtreden. Veldhuis had al aan kapitein G.J. Horsthuis (KNIL), die in Bantaeng optrad, dezelfde bevoegdheden als aan Westerling toegestaan. Wel had hij laten weten dat er bij ‘excessen’ tot vervolging zou worden overgegaan.¹⁵⁵ De beslissing om de bevoegdheden uit te breiden naar andere officieren van het KNIL lijkt te zijn genomen door luitenant-kolonel Veenendaal, met goedkeuring van kolonel De Vries en de legerleiding in Batavia.¹⁵⁶

Op het kantoor van de procureur-generaal in Batavia/Jakarta was men er niet gerust op. Felderhof legde de brief van Veldhuis aan Lambers voor met de vraag: ‘wat denkt u?’ Lambers antwoordde dat hij hiervoor had gewaarschuwd. Het feit dat Veldhuis als officier van justitie toestemming voor de acties gaf, zinde Lambers allerm minst, maar het alternatief was dat ‘de militairen’ een vrijbrief kregen, ‘en dat m.i. nooit’. Felderhof was minder gelaten. Al op 21 januari schreef hij Spoor dat hij de uitbreiding van bevoegdheden naar andere officieren niet goedkeurde.¹⁵⁷ Felderhof vond dat de KNIL-troepen niet gedisciplineerd genoeg waren. Hij instrueerde Veldhuis de speciale bevoegdheden niet tot het KNIL uit te breiden. Als een vertegenwoordiger van het hoofdparket dat deed, dan zou dat juridische verantwoordelijkheid voor de militaire acties betekenen, en die weigerde de PG te nemen.¹⁵⁸ Het tekent de halfslachtige houding van het parket: aan de ene kant werd de noodzaak tot de acties erkend, en daarmee een zekere mate van ‘exces’ aanvaard, maar wel met grenzen en ook zonder zich ook maar enigszins formeel te verbinden.

De procureur-generaal bleef duidelijk worstelen met de materie, zoals blijkt uit een anonieme notitie van een van zijn ambtenaren gericht aan Buurman van Vreedem. Dit stuk noemde de methode van Westerling ‘volstrekt onwettig’ en kwalificeerde excessen bij de toepassing als moord of doodslag. De schrijver meende dat alleen een noodtoestand buitenwettelijke berechting en executies kon rechtvaardigen. Of er een noodtoestand bestond, kon slechts plaatselijk worden bepaald door ‘ondercommandanten’ met kritisch inzicht.¹⁵⁹ In een andere notitie ging dezelfde schrijver hier dieper op in. De repressie was alleen te rechtvaardigen door de in Zuid-Sulawesi heersende terreur. ‘Zij mag slechts gericht zijn tegen iemand, van wie voldoende vast staat, dat hij ernstige terreur heeft bedreven. [...] Men ga dus niet over één nacht ijs. Het gaat niet om knikkers, maar menschenlevens. [...] Zoo zal aanwijzing door schuldigen van medeplichtigen op zichzelf nooit voldoende mogen zijn om tot de schuld van de aangewezen [sic] te besluiten, zeker niet, als de aanwijzing onder een zekere pressie geschiedt.’¹⁶⁰

Op 27 januari schreef procureur-generaal Felderhof aan legercommandant Spoor, die op dat moment in Nederland verbleef: ‘dat ik mij tot dusverre slechts daarom van inmenging in deze aangelegenheid onthouden heb, omdat ik de noodzaak van de getroffen maatregelen inzag, hoezeer deze ook in het kader van de geldende wetgeving – waaronder ook die van het militair gezag – bepaaldelijk niet te aanvaarden waren.’¹⁶¹

De procureur-generaal had tot dan de militaire noodzaak boven het recht laten prevaleren. Maar eind januari trok hij een grens. Hij verzette zich tegen een verdere uitbreiding van de terreurbestrijding à la Westerling tot andere officieren, zeker indien het geen ‘sterk gedisciplineerde’ en speciaal daartoe opgeleide eenheden betrof. Hij vroeg de legercommandant bovendien om na te gaan of de acties niet een meer gematigd karakter konden krijgen.

Hoewel Felderhof tegen uitbreiding van de bevoegdheid pleitte, zette de legerleiding door. Kolonel Dirk Buurman van Vreedem, die voor de in Europa vertoevende Spoor waarnam, seinde aan De Vries dat de bevoegdheden – dat wil zeggen het recht mensen te executeren – ‘indien noodzakelijk’ wel aan andere officieren konden worden gegeven.¹⁶² De auditeur-militair Veldhuis ging daarin mee, ondanks de instructie van zijn superieur Felderhof. De bevoegdheden, die al aan kapitein Horsthuis waren gegeven, werden niet ingetrokken. Sterker nog, ook een reeks andere officieren van het xve en xvii^e bataljon Infanterie KNIL werd ermee bekleed. Aan hen werd in de eerste dagen van februari vanuit Makassar geseind dat ze van deze bevoegdheid gebruik mochten maken.

Verschillende overwegingen speelden een rol in het terughoudende optreden van de procureur-generaal. In de eerste plaats zag hij de noodzaak in om de verzetsgroepen neer te slaan en stond hij dus achter de inzet van het DST. Ten tweede toonde hij zich bovenal een jurist en deed hij daarom moeite om Westerlings optreden te legitimeren door dit te beschouwen als 'noodzakelijke militaire actie, gegrond in het noodrecht'. Daarmee had hij zichzelf medeplichtig gemaakt aan de acties. Ten slotte was de procureur-generaal huiverig om zich in militaire zaken te mengen. Hij toonde een houding die we vaker in Nederlandse bestuurlijke kringen waarnemen: een strikte afbakening van de eigen bevoegdheden en een sterke schroom om zich in militaire zaken te begeven. Hij vond dat justitie pas kon ingrijpen als er aanwijsbare gronden waren om militairen strafrechtelijk te vervolgen. Het was een ingewikkelde gedoogconstructie die nog veel verwarring zou scheppen, onder juristen in de tijd zelf én later onder historici.

Van Mook, die als landvoogd het oppergezag over het leger had, greep evenmin direct in. Na december 1946, toen hem in Denpasar het eerste nieuws van de acties bereikte, kwamen hem meer berichten ter ore. Tadjuddin Noor, de voorzitter van het parlement van de nieuwe deelstaat Oost-Indonesië, vroeg Van Mook in januari 1947 om het 'standrecht of gelijksoortig recht' in Zuid-Sulawesi in te trekken en de gevangengenomen *datu* van Suppa naar Batavia over te brengen om hem voor dreigende executie te vrijwaren.¹⁶³ Van Mook schreef op 20 januari 1947 een nota voor de legercommandant, de procureur-generaal en de directeuren van Algemene Zaken en Binnenlands Bestuur. Hij wilde de opheffing van het standrecht zien in het licht van de beëindiging van de Staat van Oorlog en Beleg. Hij noemde dat politiek wenselijk met het oog op de start, per 1 maart 1947, van de werkzaamheden van de nieuwe regering van Oost-Indonesië.¹⁶⁴ Van Mook kende op dat moment misschien niet de details van de gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi, maar wel de aard van de acties, waaraan hij overigens zijn goedkeuring had gegeven.¹⁶⁵

We weten niet precies welk nieuws onder de ogen van de landvoogd is gekomen. Was het de brief van Bergmann, of het nieuws in de Republikeinse pers? In elk geval daagde het hem eind januari dat er in Sulawesi dingen gebeurden die hij niet kon verantwoorden. Op 30 januari gaf hij aan zijn naaste medewerkers aan dat er zo snel mogelijk een einde moest komen aan het optreden van het DST. In een brief aan Koets en Idenburg noemde hij de methode 'ten nauwste verwant met de Duitse en Japansche'. Hij schreef: 'Uit de rapporten kan ik niet opmaken, dat zij tot een beperking van het aantal slachtoffers leiden, integendeel, bij actie van het D.S.T. zijn deze getallen steeds zeer hoog.'

Bovendien bestaat de kans, dat men op deze wijze niet de extremisten, doch de minder fanatieke nationalistten treft en daardoor de mogelijkheid van een scheiding in de geesten eer tegenwerkt dan bevordert.¹⁶⁶

Het tekent de verhoudingen in de kolonie dat Van Mooks bezwaren voorlopig geen gevolgen voor het legeroptreden hadden. Westerling zette zijn acties voort en KNIL-eenheden werden toch gemachtigd op gelijke manier op te treden.

Militaire autoriteiten begonnen ondertussen geruststellende tegenberichten te verspreiden. Het hoofd van het buitenkantoor van de NEFIS in Makassar, R.W. Kofman, en het hoofd van de MID bij het troepencommando in Zuid-Celebes, luitenant G.L. Krol, rapporteerden op 8 februari over het optreden van het DST in Parepare en Pinrang: 'Hoewel in normale omstandigheden uiteraard toepassing der door deze t.p.n. gebruikte methoden – dan ook terecht door den Procureur Generaal betiteld met den naam "NOODRECHT" – in een geordende staat ontoelaatbaar moet worden geacht, zijn wij zeer sterk onder den indruk gekomen van de buitengewone discipline welke deze t.p.n. – ook in de uitoefening van die methoden – bij voortdoring in acht nemen [...].'¹⁶⁷ Ook schreven zij: 'Ons is niets gebleken van uit minder oirbare oorzaken geboren drang tot toepassing van ongeoorloofde practijken, hoewel verschil van meening blijft bestaan omtrent de mate waarin dwangmaatregelen gerechtvaardigd kunnen schijnen.'¹⁶⁸ Kofman en Krol waren geen externe waarnemers maar direct betrokken bij de zuiveringsacties van Westerling en De Vries, die mede op de inlichtingen van NEFIS en MID leunden. Ze verbleven tijdens hun onderzoek zelfs in de barakken van het DST.

De berichten en geruchten over het geweld stapelden zich ondertussen in Batavia/Jakarta op. Felderhof kreeg een bericht van het Republikeinse persbureau Antara van 22 januari op zijn bureau, dat luidde: 'Ten oosten van Java vrezden de Nederlanders God niet meer.' Het bericht had het over duizend doden van de acties.¹⁶⁹ Ook kreeg de procureur-generaal de brief van de geschokte controleur in Parepare Bergmann over het bloedbad in Suppa op 29 januari in handen. Felderhof schreef Veldhuis dat dit bericht afkomstig was van 'Europeesche, mijns inziens onverdachte, zijde'. Hij verzocht Veldhuis hem daaromtrent te informeren.¹⁷⁰ Die reageerde er niet op, waarop Felderhof hem op 21 februari er nog eens om moest vragen.¹⁷¹

De auditeur-militair Veldhuis kwam eindelijk in actie en probeerde de territoriaal commandant De Vries over het gebeurde in Parepare aan te spreken, maar kreeg nul op het rekest. Veldhuis besloot persoonlijk op onderzoek

te gaan in Parepare. Hij hoorde er de commissaris, twee militairen van de MID – van wie er één zelf getuige van de executie was geweest – en Rijborz. De laatste benadrukte dat alle gedode personen rampokkers en extremisten waren.¹⁷² Veldhuis vond de verklaringen over Rijborz ‘zeer bezwarend’.¹⁷³ Op 5 maart stuurde hij zijn bevindingen aan Felderhof en verbond hieraan een dringend advies om Rijborz onmiddellijk over te plaatsen. Veldhuis vond een strafrechtelijke vervolging echter niet wenselijk, omdat ook Stufkens acties had geleid en zowel reguliere KNIL- als DST-troepen erbij betrokken waren geweest. Een onderzoek achteraf naar de fouten die waren gemaakt in deze ‘uiterst moeilijke opdracht’ leek hem niet billijk. ‘Het resultaat van de militaire acties is in ieder geval geweest dat in enkele maanden tijd de rust en orde in een volslagen opstandig gebied zijn teruggekeerd.’ Hij vroeg zich zelfs af of het ‘noodrecht’ – de term was door allen omarmd – niet te vroeg was afgeschaft, aangezien niet alle verzetsleiders waren gearresteerd. Veldhuis bepleitte voortgaand krachtig optreden en loofde vooral de organisatie van *peronda*, die door Westerling voortvarend was begonnen. Hij noemde dit een cruciale as tussen het Nederlandse militaire gezag en de bevolking.¹⁷⁴

Op aandringen van Felderhof produceerde Veldhuis na afloop van het optreden van het DST nog enkele verslagen over de militaire acties in Zuid-Sulawesi. Ook hierin was hij doorgaans positief. Hij had uitgebreid met allerlei mensen gesproken en algemene waardering voor de acties ontmoet. De bevolking was opgelucht en men had geen bezwaar tegen het ‘straffe optreden’ als er maar geen onschuldigen het slachtoffer werden. In Sungguminassa (Gowa) had het DST een maand lang geopereerd en vijftig à zestig slachtoffers gemaakt, die door kamponggenoten waren aangewezen. (Felderhof zette hier een dikke streep in de kantlijn.) De bevolking zou geen bezwaar hebben gehad tegen ‘het z.g. standrecht’ (opnieuw strepen van de procureur-generaal). Veldhuis erkende echter dat bij het summiere onderzoek tijdens de acties onherroepelijk fouten waren gemaakt. Ook betreurde hij dat er op grote schaal was geplunderd. Ook hadden ‘eenige handelingen’ zoals het ontkleden van een meisje en het verloten van geroofde goederen ‘beter achterwege’ kunnen blijven.¹⁷⁵ Over Takalar meldde Veldhuis: ‘Er zijn 18 personen uit de gevangenis gehaald, het waren opstandelingen, zij zijn door de Mantri Politie en Kapitein Westerling neergelegd.’ (Felderhof zette hier opnieuw een dikke streep in de kantlijn.)¹⁷⁶

De verslagen van Veldhuis wekten irritatie op het kantoor van de procureur-generaal. Een anonieme notitie – waarschijnlijk van Lambers – aan Felderhof beticht Veldhuis van politieke spelletjes. Lambers verbaast zich ook over de weinige gevangenen die nog vastzaten: ‘Het aantal opgegeven ge-

vangenen valt mee. De rest is geëlimineerd!¹⁷⁷ Dit duidt erop dat men bij de procureur-generaal vermoedde dat er op grote schaal gevangenen waren geexecuteerd. De passages over het doden van gevangenen zijn dik aangestreept. De zorgen op het hoofdparket betroffen niet alleen de acties van Vermeulen, Stufkens en Rijborz, maar ook van Westerling zelf. Op 19 februari schreef vermoedelijk Lambers opnieuw een notitie voor zijn chef, waarin hij meldde dat Westerling onder zijn eigen troepen een 'ijzeren discipline' afdwong, maar bij zijn executies waarschijnlijk 'niet voldoende oordeel des ondersheids' had om 'schuldigen' te onderscheiden van anderen die door de bevolking werden aangegeven. Hij stelde voor om streng te gaan toezien op het optreden van Westerling en zijn bevoegdheden niet aan anderen te geven – wat dus al was gebeurd. Ook bepleitte Lambers een onmiddellijke vervanging van kolonel De Vries, die de zaak uit de hand had laten lopen. De notitie drukte de procureur-generaal op het hart dat hij de bevoegdheid had om beëindiging van de speciale bevoegdheden te eisen. De PG had hiertoe volgens Lambers niet alleen het recht, maar zelfs de plicht. 'Wie zal het anders doen?'¹⁷⁸

De procureur-generaal kreeg ook uit Indonesische hoek informatie over de executies. Ondanks het positieve verhaal dat de autoriteiten in Zuid-Sulawesi over het lokale enthousiasme over de acties verkondigden, bleken hooggeplaatste Indonesiërs wel degelijk vraagtekens te zetten bij het Nederlandse optreden. Zo vertelde het lid van de Zuid-Celebes Raad Sech Hasan bin Ahmad Alamudi uit Parepare in de zitting van de Raad op 13 februari dat hij getuige was geweest van het in koelen bloede doodschieten van 23 gevangenen op de pasar van Parepare. Hij zei dat in de hele regio van Parepare zo'n zeshonderd mensen waren doodgeschoten.¹⁷⁹ Hij deed zijn verhaal later aan assistent-resident L.I. Graf, die in opdracht van de procureur-generaal allerlei mensen in Zuid-Sulawesi over de gebeurtenissen sprak.

Graf hoorde op 8 februari 1947 ook de adviseur voor islamitische zaken in de Grote Oost, Muchtar Luthfi, die vertelde over 'het neerschieten van personen zonder vorm van proces, het op gruwelijke wijze ter dood brengen van verdachten, het berooven van lijken enz. in het kort gezegd moord en roof op groote schaal'. Luthfi had kritiek op de regering van Oost-Indonesië, die geen stappen ondernam om de 'militaire terreur' – die toen nog gaande was – te doen ophouden. Graf reageerde in zijn verslag van 22 februari met de opmerking dat deze verhalen 'schromelijk overdreven' waren en 'dat ik Nederlandsche troepen niet tot zulke wandaden in staat kon achten.'¹⁸⁰

Graf sprak ook met Sonda daeng Mattajang, die in december door Van Mook naar Makassar was gezonden om de geruchten over de executies door

het DST te verifiëren. Hij was eerst overtuigd geweest van de noodzaak een ‘harde klap’ uit te delen om een einde te maken aan het terrorisme. Maar wat men nu over het optreden van het leger vertelde, aldus Sonda in de weergave van Graf, ‘was erger dan de Jap had gedaan’. Dat hij het niet eerder had gemeld, verklaarde Sonda uit het feit, dat hij zich geïntimideerd had gevoeld.¹⁸¹ De raja van Gowa meldde Graf dat de Nederlanders zo’n drie- tot vijfhonderd huizen hadden verbrand, waardoor veel padivoorraden verloren waren gegaan. Ook gingen de troepen van het DST zich aan plundering te buiten. De premier van Oost-Indonesië, Nadjamuddin daeng Malewa, beaamde dit. Hij vertelde dat ook mensen die de opstandelingen rijst hadden geleverd, waren doodgeschoten, ook al hadden zij onder dwang gehandeld. Zijn protesten bij resident Lion Cachet en kolonel De Vries waren afgewimpeld. In de Zuid-Celebes Raad had de afgevaardigde mr. S. Binol met tranen in de ogen verzocht de ‘militaire terreur’ te doen ophouden.¹⁸² Het is duidelijk dat zelfs onder de bestuurders die met de Nederlanders samenwerkten veel commotie bestond over de legeracties.

De Indonesische geluiden kwamen via Graf ook bij de procureur-generaal in Batavia/Jakarta terecht, maar de acties waren toen al beëindigd. Waar de PG begin januari de acties nog gedoogde op grond van ‘noodrecht’, ging het optreden van Vermeulen en vooral Rijborz voor de jurist te ver. Felderhof sprak met Spoor – die op 15 februari uit Nederland was teruggekeerd – en chef-staf Buurman van Vreeden. Kennelijk was dit een pittig gesprek, want op 21 februari besloot Spoor de acties stop te zetten en de speciale bevoegdheden in te trekken. Spoor stuurde een telegram van die strekking aan de bevelheb-

Premier Nadjamuddin daeng Malewa in het parlement van Oost-Indonesië, 30 april 1947.

Bron: NL-HaNA, Fotocollectie Anefo 2.24.01.09, inv. nr. 902-1430.

ber in de Grote Oost en Borneo, kolonel De Vries. ‘Gstreng optreden’ bleef wel geboden, maar geen eigenrecht.¹⁸³ Hij verwittigde ook Van Mook. Later schreef Lambers aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen dat het vooral door het ‘krachtdadig verzet’ van Felderhof kwam, en het feit dat Van Mook intussen persoonlijk was ingelicht, dat alle acties werden stopgezet.¹⁸⁴

Hoewel de acties omstreden waren, was bijna iedereen aan Nederlandse kant tevreden over het resultaat. Kolonel De Vries presenteerde op 3 maart een ‘bijzondere tevredenheidsbetuiging’ aan kapitein Westerling voor de ‘uitmuntende’ wijze waarop hij in drie maanden tijd een einde had gemaakt aan het optreden van ‘terroristische-, extremistische en rampokbenden’, en voor zijn ‘kennis van de Oostersche bevolking en haar mentaliteit.’¹⁸⁵ De Vries beweerde dat door de acties het vertrouwen van de bevolking in het wettig gezag was teruggekeerd. Hij stelde zelfs voor Westerling voor te dragen voor een koninklijke onderscheiding.¹⁸⁶ Dat betrokkenen ondertussen voelden dat er grenzen waren aan de straffeloosheid, blijkt wel uit een telegram van de commandant van het XVIIe bataljon KNIL aan de actieleiders Boom, Horsthuis en Van Oortmerssen, waarin hij niet alleen de bevoegdheden introk maar ook beval de exemplaren van de bijzondere instructie te vernietigen.¹⁸⁷

OPENBAARHEID

Mochten Nederlandse verantwoordelijken de details van het militaire optreden van het DST en KNIL in Zuid-Sulawesi het liefst achterhouden, het nieuws kwam geleidelijk toch in roulatie. Republikeinse kranten op Java hadden weliswaar geen journalisten in Sulawesi, maar ze ontvingen wel informatie via persoonlijke netwerken waarin het nieuws over het Nederlandse geweld circuleerde.¹⁸⁸ Manai Sophiaan, die lid was van de KNIP, het provisorisch parlement van de Republiek, was afkomstig uit Zuid-Sulawesi. In december 1946 kreeg hij brieven uit Makassar over de gebeurtenissen, die in de loop van januari via het persbureau Antara hun weg naar de Republikeinse pers vonden. De *Kedaulatan Rakjat* van 23 januari 1947 plaatste een hoofdartikel met de titel ‘Nederlanders hanteren Duitse nazi- en Japanse legerpraktijken in Indonesië’. Het meldde dat er in de actie op 10 december wel duizend ‘onschuldige inwoners’ waren gevallen. De krant citeerde ook een brief van een kampongpolicieagent die gedwongen was om mee te werken. Deze sprak van een ‘dodenmars’ van mensen op 10 december 1946 die uit de dorpen rond Batua bijeen werden geveegd. Wie achteropraakte werd doodgeschoten. De brief beschreef hoe de Nederlandse commandant alle kampongpolicie mannen had gedwongen aan te wijzen wie de rood-witten, de rampokkers en de

extremisten waren. Wie aangewezen werd, werd onmiddellijk in het openbaar doodgeschoten. Politie mannen die niemand wilden aanwijzen werden met hetzelfde lot bedreigd. Een politiemann wees een jongen van veertien jaar aan, die stellig ontkende. De commandant gelastte dat zij tegen elkaar moesten vechten, onder bedreiging, dat degene, die verloor neergeschoten zou worden. De politiemann verloor en werd ter plaatse gedood.¹⁸⁹ Begin februari kwam de *Kedaulatan Rakjat* nog terug op de executies rond Batua.¹⁹⁰ Dat was aanleiding voor het persbureau Aneta om de berichten snel te ontcrachten. Een correspondent van Aneta in Makassar meldde op grond van inlichtingen – ongetwijfeld bij de Nederlandse autoriteiten ter plaatse – dat het hier een actie van zeven weken tevoren betrof, waarbij 150 ‘Indonesische ongeregelden’ waren ‘gesneuveld’. ‘Van eenig standrechtelijk optreden is echter geen sprake.’ De afgevaardigde Sonda daeng Mattajang had volgens de krant de acties ‘volkomen correct’ genoemd. Dit bericht van Aneta werd in alle Indische kranten letterlijk overgenomen.¹⁹¹

De berichten in de Republikeinse pers blonken niet altijd uit in precisie en gingen vooral over de acties rond Makassar. De *Merdeka* schreef op 18 februari over de ‘wreedheden’ van het Nederlandse leger en over de landing van de ‘7 December divisie’ onder leiding van kapitein ‘Wisseling’. Wel wist de krant te vertellen dat de *datu* van Suppa en andere leiders waren vermoord.¹⁹² Opmerkelijk genoeg maakte de Republikeinse krant niet meteen een grote zaak van de geweldsexplosie in Sulawesi. Dat had te maken met de gebrekkige communicatie, maar ook met het gegeven dat de Republiek op Java te druk was zelf te overleven. De Republikeinse leiders waren in de tijd van de moorden vooral in beslag genomen door Van Mooks initiatieven om een federatieve staat onder Nederlandse supervisie op te zetten en door allerlei militaire initiatieven op Java.¹⁹³ Pas geleidelijk drong in Republikeinse kringen de ernst van de gebeurtenissen door.

In augustus 1947, vijf maanden na het vertrek van het DST, gaf het ministerie van Informatie van de Republiek een boekje uit onder de titel *Massacre in Macasser*.¹⁹⁴ In het Engels geschreven, 25 pagina’s dik, had het ten doel de internationale gemeenschap te laten zien hoe de Nederlanders tekeer gingen en hoeveel steun de Republiek ook buiten Java en Sumatra had. Merkwaaardig genoeg hebben journalisten toen en historici later nauwelijks aandacht aan het boekje geschonken. Hebben ze het vooral als een propagandamiddel gezien? Niet alle gegevens zijn te verifiëren, en zeker de aantallen slachtoffers zijn weinig precies en wellicht overdreven. Toch geeft het een duidelijk beeld van de Nederlandse methoden voor en tijdens de DST-acties, zoals die ook uit andere

bronnen blijken. Opvallend is ook dat het boekje veel aandacht besteedde aan geweld voorafgaand aan de zuiveringsacties van het DST. Het laat zien dat in de beleving van de Indonesische verslagleggers er een duidelijke continuïteit bestond tussen het eerdere optreden en dat van het DST.

De brochure bevat allerlei getuigenissen die in de maanden na de acties waren verzameld en hier en daar al hadden gecirculeerd. Eén zo'n ooggetuige was Bagala Daeng Toeda, die in een ziekenhuis in Makassar werkte. Hij vertelde van een razzia in de vroege ochtend van 14 december (dit moet waarschijnlijk 15 december zijn) bij Kalukuang ten oosten van Makassar, waarbij na ondervraging honderd mannen werden gedood (in Nederlandse bronnen 81 doden).¹⁹⁵ Interessant is dat Nederlandse connecties van belang waren voor de verspreiding van verhalen over het geweld in Zuid-Sulawesi. Zo publiceerde *Massacre in Macasser* ook een vlammend artikel van Henk van Randwijk dat op 5 juli 1947 in *Vrij Nederland* was verschenen. Van Randwijk en zakelijk directeur Cees de Koning hadden kort tevoren Indonesië bezocht en De Koning was zelfs naar Makassar gereisd om getuigen te spreken.¹⁹⁶ Zo is de informatie uit Sulawesi via Nederland weer in Indonesië terechtgekomen. Dat gebeurde ook met het verslag van de Javanen Raden Imam Soedjono Sosro Atmaja, die makelaar in Makassar was. Hij ontmoette het Tweede Kamerlid Nico Palar toen deze in juni 1947 in Makassar was. Soedjono schreef op diens verzoek over de razzia op Jongaya, vlak ten zuiden van Makassar, op 16 december. Er werden daar duizend man bijeengedreven. Verdachten moesten onder dreiging van een pistool anderen aanwijzen. Van rechtspraak was geen teken. Twintig tot dertig van deze mannen werden aan de rand van een kuil neergemaaid, aldus Soedjono.¹⁹⁷

De verklaringen van deze ooggetuigen kunnen niet zomaar als propaganda worden afgedaan. De beschrijving van de gebeurtenissen is gedetailleerd en komt sterk overeen met andere gegevens. De getuigen wijzen ook op zaken die in de Nederlandse rapportages slechts summier aan bod komen. Ze spreken Westerlings verhaal van een 'schone' werkwijze tegen. Het doodschietsen van onwilligen en het gebruiken van een minderjarige bij het aanwijzen van 'verdachten' zijn daar voorbeelden van. Zulke details werden buiten het officiële relaas gehouden.

De brochure geeft ook een uitgebreid overzicht van de aantallen slachtoffers die op vele locaties waren gevallen. Deze cijfers wijken nogal af van die in Nederlandse documenten. De locaties van het Nederlandse optreden worden in Indonesische getuigenissen dikwijls wel goed weergegeven, wat geloofwaardigheid geeft aan het overzicht. Het bevat ook gebeurtenissen

waar Nederlandse archieven over zwijgen, met gedetailleerde cijfers per streek en dorp. *Massacre in Macasser* stelt dat in Zuid-Sulawesi in totaal 29.200 burgers, onder wie vrouwen en kinderen, zouden zijn vermoord. Dat cijfer ligt ver boven de aantallen die in Nederlandse archieven zijn aan te treffen. Dit is op geen enkele manier te verifiëren.

De brochure verscheen pas maanden na de gebeurtenissen. Het is een teken hoe traag de Republikeinse regering was in het erkennen van de gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi. Op 11 december 1947 – een jaar na het begin van de DST-acties – werden in Yogyakarta, de hoofdstad van de Republiek, de moorden in Zuid-Sulawesi herdacht. De toespraak die Kahar Muzakkar bij deze gelegenheid hield, is veelzeggend. Hij verweet de Republikeinse regering te weinig aandacht aan het geweld in Zuid-Sulawesi te schenken en zich alleen maar op Java en Sumatra te concentreren – de gebieden namelijk die bij Linggarjati de facto als Republikeins gebied waren bestempeld. Misschien dat Kahar de Republikeinse regering hiermee wakker heeft geschud, want nog diezelfde maand kondigde de Republiek aan een memorandum over de gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi aan de Good Offices Committee van de VN te zullen overhandigen, wat ook gebeurde. Ook toen pas meldde een vertegenwoordiger van de Republiek in de Verenigde Naties dat er twintig- tot veertigduizend mensen waren gedood.¹⁹⁸

Ook in Nederlandse kringen drong het nieuws over Zuid-Sulawesi maar mondjesmaat door. De Nederlandstalige pers in Indonesië liep volledig aan de leiband van de militaire en gouvernementele voorlichters. Een sleutelrol speelde het persbureau Aneta, dat sterk op de RVD en de Dienst voor Legercontacten in Batavia/Jakarta leunde. De kranten gaven de gouvernementele en militaire perspectieven weer en namen ook hun taal en wereldbeeld over. Tegenover opsommingen van terreurdaden van ‘bendes’ stonden vrij algemene meldingen over Nederlandse acties. Zo schreef de *Nieuwe Courant* begin december 1946 dat ‘bijzondere maatregelen’ nodig waren, ‘welke de door het ordelievende deel der bevolking terecht verlangde bescherming moeten verschaffen’. Moord en plundering werden zonder uitzondering aan ‘rampokbenden’ toegeschreven.¹⁹⁹ De in Batavia verschijnende krant *Het Dagblad* citeerde een Nederlandse militaire woordvoerder over een ‘uitgebreide zuiveringsactie’ die in de nacht van 9 op 10 december in de omgeving van Makassar had plaatsgevonden.²⁰⁰ Het resultaat was, aldus het bericht, dat ‘42 beruchte rampokkers en leiders van benden’ werden gedood. ‘Na afloop van de actie juichte de kampongbevolking de Nederlandsche troepen, die eraan deelnamen, toe, aldus uiting gevend aan de gevoelens van blijdschap

bevrijd te zijn van de terreur, die daar zo langen tijd heerschte.’ Kolonel De Vries voegde hieraan toe dat dit slechts een ‘voorspel’ was van hetgeen verder in Zuid-Sulawesi tegen de ‘terroristen’ zou worden gedaan.²⁰¹

De Nederlandstalige kranten bleven de ontwikkelingen getrouw uit de mond van de militaire woordvoerders optekenen. Op 18 december meldde *Het Dagblad* op gezag van De Vries dat de ‘zuiveringsacties’ ten zuiden en oosten van Makassar waren voortgezet. Bij die operaties waren 150 ‘terroristen’ gedood en velen gearresteerd. Onder hen waren ‘lang gezochte beruchte bendeleiders en moordenaars’. De krant meldde ook: ‘Het kon niet worden voorkomen, dat bij deze operaties ook het goedwillende deel van de bevolking eenige overlast werd aangedaan.’²⁰² Even later is het bericht dat in een kampong in Bone ‘door onvoorzichtigheid’ brand ontstond. Driehonderd huizen brandden af en drie dorpingen verloren het leven.²⁰³

Na eind december 1946 werden de berichten schaarser en korter. Het nieuws was eraf, de acties vonden inmiddels verder van Makassar plaats, en daarmee buiten het zicht van de pers. Alle kranten hadden een rubriek ‘De militaire situatie’, waarin berichten van militaire woordvoerders letterlijk werden opgenomen. Slechts incidenteel meldde deze wat informatie over overvallen of ‘rampok’ in deze of gene onderafdeling. Voor de lezer leek het of de rust was teruggekeerd. Wel reisde medio januari de hoofdredacteur van Aneta naar Makassar. Een Aneta-bericht op 17 januari meldde dat de politieke toestand de laatste tijd ‘aanmerkelijk verbeterd’ was en dat zich slechts hier en daar nog ‘incidenten’ voordeden.²⁰⁴ De redacteur schreef hoe de ‘verrustiging’ van de atmosfeer te danken was aan ‘het tegelijk krachtige en zeer weloverwogen optreden’ van de Nederlandse troepen. Hij ontleende dit aan ‘bevoegde zegslieden’. Een ‘merkwaardig onderdeel’ van het KNIL vormden de speciale troepen die in de wandeling de ‘turco’s’ werden genoemd. Deze troepen hadden zelfstandig geopereerd door in verdachte kampongs ‘gevaarlijke en agitatorische elementen weg te halen.’²⁰⁵ Het nieuws werd rechtstreeks uit de monden van de gezaghebbers opgetekend.

PUBLICITEIT IN NEDERLAND

In Nederland drongen in december 1946 de eerste geruchten over de acties van Westerlings troepen door. Ook daar wisten de krantenredacties niet veel meer dan wat de voorlichtingsdiensten en militaire woordvoerders aan informatie gaven. Zonder het DST te noemen, meldden de dagbladen op basis van RVD-berichten dat er op 9 december bij grootscheepse zuiveringsacties rond Makassar 42 ‘bendeleiders’ waren gedood – net als in de kranten in

Indonesië was gemeld.²⁰⁶ Toen het ANP een correspondent naar de conferentie over de oprichting van Oost-Indonesië in Denpasar stuurde, hoorde hij van de afgevaardigden uit Sulawesi over de militaire acties en deed daarvan verslag. De Nederlandse kranten konden nu melden dat er geruchten waren over ‘noodeloos hardhandig optreden’ bij de zuiveringsacties, waarbij ook onschuldigen zouden zijn omgekomen. Het bestuur in Makassar reageerde direct en stuurde een overzicht naar Denpasar waaruit bleek dat er sinds het uitroepen van de Staat van Oorlog en Beleg op 11 december 251 Indonesiërs waren gedood. Hierbij was een kampong door mortiervuur in brand geschoten. Dat was volgens een woordvoerder van het bestuur gebeurd omdat gevluchte personen een onderkomen zochten in de dorpen, ‘hetgeen een beschieting noodzakelijk maakte’. Er waren, erkende het bestuur, ‘kansen op vergissing’, maar ze waren onvermijdelijk bij ‘de harde maatregelen, welke noodzakelijk geacht werden, aangezien vreedelievende deelen van alle bevolkingsgroepen aan ernstige terreur bloot stonden.’²⁰⁷ Zo kwam het ook in de Nederlandse kranten te staan. Het leidde niet tot ophef. De civiele slachtoffers behoeften geen bijzondere aandacht. Het tekende de koloniale dissociatie in optima forma.

De berichtgeving bloedde vervolgens dood. In januari was er slechts af en toe wat nieuws over Sulawesi te lezen. *De Maasbode* citeerde militaire bronnen met dezelfde positieve teneur als in de Nederlandse pers in Indonesië: ‘Het was ontroerend te hooren hoe districts- en kamponghoofden bewogen verklaarden, dat zij thans, nu de K.N.I.L.-troepen optreden tegen deze terroristen en misdadigers, voor het eerst na weken het door zorgen vermoeide hoofd ter ruste kunnen leggen.’ De militaire zegsman beweerde dat hem geen enkel voorbeeld van enig wangedrag door manschappen van het KNIL bekend was. De troepen kenmerkten zich volgens hem door een ijzeren discipline en zelfbeheersing. Hij benadrukte dat er Japanse vlaggen waren gevonden en dat het ‘uitgebreide oorlogs- maar ook martelmateriaal’ gedeeltelijk van Java afkomstig was.²⁰⁸ Zulke verhalen van militaire woordvoerders werden kritiekloos gekopieerd. Aan de politieke wensen van de inwoners van Sulawesi werden geen woorden vuilgemaakt.

De enige krant die in die eerste dagen van de DST-acties ook een Indonesisch perspectief bracht, was *De Waarheid*. Het dagblad van de Communistische Partij Nederland (CPN) nam weliswaar de overheidsberichtgeving over, maar gaf er ook commentaar op. De krant beweerde op basis van berichten in het Indonesische dagblad *Ra’jat*, dat de bevolking van Celebes pro-Republiek was.²⁰⁹ Een ‘Indonesische medewerker’, waarschijnlijk de

communistiche journalist Jusuf Muda Dalam, betoogde dat het geweld in Zuid-Sulawesi vooral van Nederlandse makelij was; het Indonesische geweld zou vooral tegen de bezettingsmacht, de politie en infrastructuur gericht zijn. Volgens de schrijver kon een vreemde macht een ander volk geen rust en orde brengen door geweld en antidemocratische middelen. *De Waarheid* uitte ook felle kritiek op het neerschieten van vluchtende gevangenen.²¹⁰ Een vergelijking met de recente Duitse bezetting van Nederland en het optreden van het Nederlandse verzet kon niet uitblijven.²¹¹ *De Waarheid* was hiermee een eenzame stem in krantenland maar deze had, net als de vertegenwoordigers van de CPN in het parlement, weinig effect.

Van de groeiende consternatie in bestuurskringen over de executies is in de Nederlandse pers niets terug te vinden. Het duurde enkele maanden voordat er meer details bekend werden. In mei nam het *Algemeen Handelsblad* een bericht van Associated Press over, die met een achttal nationalist – heimelijk en anoniem – in Sulawesi had gesproken. Ze erkenden dat de Nederlanders reden hadden om in te grijpen, maar protesteerden over de wijze waarop dat was gebeurd. Hierbij richtten ze hun pijlen in het bijzonder op ‘een zekere kapitein, bijgenaamd “de Turk”’. Hij zou aan de hand van namenlijsten mensen hebben geëxecuteerd, waarbij naamsverwisselingen waren voorgekomen. Naar hun schatting waren zo’n tweeduizend mensen tijdens deze ‘raids’ omgebracht.²¹² De Engelse communistische krant *Daily Worker* berichtte midden juni dat er tussen de twintig- en veertigduizend mensen zonder proces waren doodgeschoten. *De Waarheid* en *Het Vrije Volk* namen het bericht over.²¹³

Geleidelijk begon de linkse pers zich in de zaak vast te bijten, met name *Het Parool*, *De Waarheid*, *Vrij Nederland* en *De Stem van Nederland*. Frans Goedhart, redacteur van *Het Parool*, schreef op 29 mei in zijn krant, op grond van eigen onderzoek in Sulawesi, dat het KNIL er ‘een bloedbad’ had aangericht ‘waarbij vele duizenden Makassaren en Boeaginezen op wrede wijze vermoord zijn. In Makassar spreekt men zelfs van tienduizenden slachtoffers.’ Dit had volgens Goedhart te maken met het doel van bestuur en leger om de onlangs met Nederlandse steun opgerichte deelstaat Oost-Indonesië te ondersteunen om tegenwicht tegen de Republiek te bieden.²¹⁴ Andere Nederlandse kranten publiceerden het nieuws aarzelend. Het werd snel langs de bestaande scheidslijnen gepolitiseerd. Zo verweet het antirevolutionaire *Friesch Dagblad* Goedhart dat hij gruwelverhalen gebruikte om de PvdA vast te pinnen op een koers van ‘praten en toegeven’ jegens de Republiek (in deze krant gespeld als: de ‘repeoblik’).²¹⁵

De linkse pers liet de zaak niet los. *De Waarheid* meldde op 14 juni, mede op gezag van het Indonesisch Kamerlid Palar en eigen Indonesische bronnen, een ‘Bloedbad op Zuid-Celebes. Tienduizenden inwoners aan bloedige “vergelding” ten offer gevallen.’²¹⁶ In het progressieve weekblad *De Stem van Nederland* beschreef hoofdredacteur Marcus van Blankenstein op 5 juli onder de kop ‘Tropenkolder in Zuid-Celebes, Immune Soldatesca?’ in details hoe onder leiding van ‘kapitein W.’ op grote schaal executies plaatsvonden. Ook hij citeerde schattingen van 10.000 tot 40.000 doden. Zijn bron was ‘een rapport, dat stellig ook onze autoriteiten bekend is’, en hij citeerde weer het ooggetuigenverslag van een Indonesische onderwijzer in Makassar die de actie in Kalukuang op 15 december had meegemaakt en getuige was geweest van executies.²¹⁷

Ook *Vrij Nederland* deed onderzoek. Directeur Cees de Koning en hoofdredacteur Henk van Randwijk waren tijdens een reis in Batavia geschokeerd toen ze verhalen van militairen hoorden over het toegepaste geweld in Zuid-Sulawesi. Ook Schermerhorn had hun in een gesprek onder vrienden verteld over wreedheden, het mishandelen en afmaken van gevangenen, ‘een uitermate triest verhaal van demoralisatie en beestachtigheid’, aldus de oud-premier.²¹⁸ Overigens deed Schermerhorn verder niets met deze informatie.²¹⁹ Zoals al vermeld schrok ook hij niet terug voor het bepleiten van hard optreden. De Koning reisde door naar Makassar en hoorde daar meer getuigenissen over Nederlandse wreedheden. Ook Palar leverde na een recent bezoek aan Sulawesi nog aanvullende gegevens. Van Randwijk publiceerde zijn verhaal op 5 juli onder de titel ‘Het gebeurde op Celebes’ – volgens zijn biografen niet op de voorpagina om niet sensationeel over te komen.²²⁰ Deze berichtgeving leidde opmerkelijk genoeg niet tot grote opschudding in Nederland, behalve in linkse kringen. Enkele kranten berichtten kort en zonder veel commentaar. Het liberaal-gezinde *Algemeen Handelsblad* schreef met duidelijk dedain over ‘het oprakelen van oude gebeurtenissen, die reeds lang bekend zijn.’²²¹

Ook in de Tweede Kamer bleef de verontwaardiging een zaak van links. Parlementariërs van CPN en PvdA bestookten de regering met concrete vragen over de bloedbaden. Minister Jonkman – ook PvdA – verschool zich in de Kamer achter het feit dat er in Indonesië een onderzoek naar de gebeurtenissen in gang was gezet, onder leiding van de jurist en regeringsadviseur K.L.J. Enthoven, en een ruime Kamermeerderheid nam daar genoegen mee.²²² Vervolgens drong de besluitvorming en opwinding over het Nederlandse militaire offensief tegen de Republiek de zaak-Zuid-Sulawesi ver naar

de achtergrond. We zullen in hoofdstuk 10 verder terugkomen op de politieke reacties in Nederland op de berichten uit Zuid-Sulawesi.

Ondertussen ging de minister wel op zoek naar meer informatie over de zuiveringen in Sulawesi. Een medewerker van zijn ministerie zocht contact met Bernard Lambers, die zojuist in Nederland was teruggekeerd. Op 7 augustus 1947 berichtte Lambers minister Jonkman in een persoonlijk schrijven over de gang van zaken in Zuid-Sulawesi. Uitvoerig schetste hij hoe bestuur en rechtspraak er eind 1946 hun greep op de situatie hadden verloren. Hij reproduceerde de koloniale topos waarin het gouvernement 'de bevolking' moest beschermen tegen de al dan niet politiek geïnspireerde terreur van de bendes. Lambers, die tijdens de crisis een kritische stem had laten horen over de in zijn ogen onwettige militaire acties, verdedigde nu het besluit om het DST te laten ingrijpen. 'In het licht van het vorenstaande is het niet te verwonderen dat het civiel bestuur zijn steun aan de speciale actie van kpt. W. heeft gegeven', zo schreef hij aan de minister.²²³

Lambers gaf aan dat het heel moeilijk zou zijn om 'bepaalde personen aan te wijzen, die aansprakelijk zijn voor de gevoerde tegen-terreur'. Dit lag volgens hem gecompliceerd omdat het civiele bestuur had meegewerkt aan het uitleveren van gevangenen ter executie. Lambers stelde vast dat kapitein Westerling zich gedekt en gesteund had kunnen voelen door de militaire en civiele autoriteiten. Het gezag in Makassar had ook besloten om de *datu* van Suppa zonder berechting te laten executeren. Lambers schreef dat Felderhof nog had gepoogd dit tegen te houden. Toch reproduceerde hij voor de minister vervolgens de 'officiële' versie dat de *datu* uiteindelijk bij een vlucht poging was neergeschoten. Hij meldde ook dat enkele KNIL-eenheden zonder medeweten van het bestuur in Batavia/Jakarta met dezelfde bevoegdheden als het DST bekleed waren. Hierbij hadden zich 'ernstige feiten' voorgedaan, die zelfs binnen de bijzondere opdracht aan Westerling nog als exces te beschouwen waren. Zo deelde Lambers in algemene termen met de minister de zorgen die op het bureau van de PG in Batavia/Jakarta heersten over het optreden van DST en KNIL. Minister Jonkman was in elk geval op de hoogte van de executies. Ook vernam hij dus dat het koloniaal bestuur medeverantwoordelijk was voor de moorden op Sulawesi en dat dit om politieke redenen een vervolging van de daders in de weg stond.

ONDERZOEK

Het onderzoek waar minister Jonkman in de Kamer naar verwees, was al enige maanden eerder begonnen. Op 6 maart had generaal Spoor aan Van

Mook voorgesteld een onderzoekscommissie in te stellen. In ‘verschillende rapporten en berichten, doch vooral geruchten’ zag hij aanleiding het optreden van de troepen in Sulawesi te laten onderzoeken. Het moest gaan om een verslag en dus niet om een juridisch onderzoek. Deze aanpak leek hem opportuun omdat er onvermijdelijk vragen zouden komen over het gebeure in Sulawesi. Batavia kon dan antwoorden dat er een onderzoek gaande was. Spoor deed direct een voorstel voor de samenstelling van de commissie, die – net als die voor de zaak-Pesing – zou bestaan uit een gerechtelijk ambtenaar, een militair en een bestuursambtenaar. Bovendien gaf hij ook al een voorzet voor de opdracht: het onderzoek moest zich richten op de oorzaken van de ongeregeldheden (van het verzet) alsmede de maatregelen en acties die hadden geleid tot het herstel van orde en rust ‘bezien in het licht van de uitermate verontrustende en terroristische omstandigheden, waarin Zuid-Celebes door het welig tierende bende-wezen kennelijk was gebracht.’²²⁴ De rechtvaardiging van de acties was al in de onderzoeksopdracht voorgeprogrammeerd. Spoor was de andere bestuurders altijd twee stappen voor.

Van Mook volgde Spoors advies bijna op de letter. Het onderzoek van de commissie moest zich niet alleen richten op de ‘maatregelen en acties, die hebben geleid tot herstel van orde en rust in Zuid-Celebes’ maar ook op ‘de oorzaken, omvang en verschijningsvormen van de plaatsgevonden hebbende ongeregeldheden, die tot de actie hebben geleid.’²²⁵ Van Mook gelastte zijn buitengewoon adviseur, de jurist K.L.J. (Karel) Enthoven, om het onderzoek te leiden.²²⁶ De leden werden aangewezen door de procureur-generaal, de directeur Binnenlands Bestuur en de legercommandant. Ook de regering van Oost-Indonesië mocht drie leden aanwijzen: een zelfbestuurder, een bestuursambtenaar en een vertegenwoordiger van de bevolking – hier week Van Mook af van Spoors voorstel. Deze Indonesische leden waren vermoedelijk op suggestie van de president van Oost-Indonesië aan de commissie toegevoegd.²²⁷ Uiteindelijk zou de commissie bestaan uit controleur P.Th.J. Feldbrugge, de Maleise taalgeleerde professor C.C. Cense, de jurist J. Barendregt en A. Verhoef. Eind juni volgde de benoeming van de leden uit Oost-Indonesië: Andi Pabenteng, de vorst van Bone die door de Nederlanders in het zadel was geholpen, Sampara daeng Lili, hoofd plaatselijk bestuur van Jeneponto, en Sonda daeng Mattajang, vicevoorzitter van de Zuid-Celebes Raad en parlamentslid van Oost-Indonesië.²²⁸ Pas in juli werd de commissie gecompleteerd met het militaire lid, de luitenant-kolonel van de artillerie M.F. Stenger.²²⁹

Tegelijk met de instelling van de commissie probeerden leger en regering de interpretaties van de gebeurtenissen te sturen en in een positief daglicht te stellen. De Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) in Batavia verspreidde eind maart 1947 een intern bericht over het militaire optreden, dat de versie van het leger volledig volgde. 'Men is het er vrijwel algemeen over eens, dat in Zuid-Celebes hardhandig is opgetreden,' zo begon het: 'Verschillende zegslieden waren van meening, dat de manier, waarop is opgetreden niet in alle gevallen kan worden goedgekeurd, maar dat, door dit optreden, vermoedelijk vele menschenlevens gespaard zijn, omdat men bij zachter optreden, veel meer tijd zou hebben nodig gehad om de terreur van de infiltrerende eenheden en van de roerige elementen onder de bevolking de baas te worden. De manier, welke is toegepast, was die van terreur tegen terreur.' Ook noemde het bericht de dankbaarheid van de bevolking over herstel van rust en veiligheid. De RVD ontkende dat er 'zomaar' mensen zouden zijn neergeschoten. 'Er zijn heel wat terechtstellingen op de plaats geweest, maar, naar men zei, alleen als tientallen vingers zich beschuldigend ophieven.'²³⁰

Vanaf het begin deed Spoor zijn best om de beeldvorming te beïnvloeden. Op 17 maart 1947 stuurde hij een artikel uit de *Makassaarsche Courant* aan Schermerhorn, Van Mook, enkele militaire bevelhebbers en, de hiërarchische lijn omzeilend, rechtstreeks aan minister Jonkman. Het maakte gewag van de dankbaarheidsbetuigingen van de Indonesische bevolking bij het vertrek van het DST op 5 maart. Het artikel wierp volgens de legercommandant 'een ander licht' op de kwestie.²³¹ Spoor bleef ook de onderzoekscommissie van zijn standpunten voorzien. In juli hielden Enthoven, Felderhof, Barendregt, Cense en Spoor een bijeenkomst – dus zonder de Indonesische leden. Spoor zette uiteen dat Sulawesi aan de vooravond van de acties een 'volslagen door een extremistische terreur beheerscht land' was. Er was sprake van een 'uiterste noodtoestand'. Bij de acties ging het dus om 'noodweer'. Het was in die omstandigheden moeilijk om een grens te trekken tussen wat oorbaar en onacceptabel was. Spoor gaf aan dat ontoelaatbare handelingen ook moesten worden onderzocht, met alle consequenties van dien. Ontoelaatbaar waren volgens hem het executeren van gevangenen, of martelingen 'die aan een Japansche methodiek doen denken'. Uiteraard moest de zwaarte van de omstandigheden daarbij in het oordeel worden betrokken. De aanwezige commissieleden aanvaardden de denkbeelden van de commandant.²³²

Het onderzoek lag in Sulawesi gevoelig. De resident van Zuid-Celebes, Lion Cachet, was nogal tegen het onderzoek gekant.²³³ Ook zelfbestuurders in Zuid-Sulawesi, onder wie de vorsten van Bone en Gowa, uitten bezwaren

tegen de instelling van de commissie.²³⁴ De *arumpone*, Andi Pabenteng, zelf nota bene lid van de commissie, schreef Lion Cachet dat hij zich gepasseerd voelde en bij de instelling van de commissie niet was geraadpleegd. Het lijkt alsof ook deze vorst de gebeurtenissen liever niet wilde oprakelen. Hij had zijn steun gegeven aan acties die diep ingrepen in de onderlinge verhoudingen in Zuid-Sulawesi en veel slachtoffers hadden gemaakt. Hij noemde de zuiveringsacties noodzakelijk en erkende, bijna bij wijze van verontschuldiging, dat fouten onvermijdelijk waren geweest. De raja's hadden met gevaar voor eigen leven met de militairen samengewerkt om de orde te herstellen. 'Wanneer dus hun fouten zeer nauwkeurig zullen worden onderzocht, zal dit mogelijk hun wil om te werken verlammen.' Impliciet erkende de *arumpone* hiermee dat er dingen mis waren gegaan. Hij stelde voor om alleen de zelfbestuurders te horen die door het bestuur waren aangesteld. 'Wanneer andere personen of jan en alleman gehoord worden, dan betekent dit, dat de radja's niet goed te vertrouwen zijn, terwijl deze de verantwoording dragen.'²³⁵ Uiteindelijk zou alleen Andi Pabenteng aan de commissie meewerken. De anderen weigerden, onder verschillende voorwendsels.²³⁶ Het Republikeinse blad *Mimbar Indonesia* betichtte resident Lion Cachet ervan de zelfbestuurders in Zuid-Sulawesi te hebben opgestookt om tegen de instelling van de onderzoekscommissie te protesteren.²³⁷

De commissie begon laat en deed ook nog eens lang over het onderzoek. Eind december 1947 circuleerde er een conceptrapport. Enthoven diende het verslag pas op 13 april 1948 bij Van Mook in. Op 12 mei werd de commissie ontbonden.²³⁸ Het rapport ging diep in op de aanleiding tot het inzetten van het DST, precies zoals de opzet van Spoor was geweest. Het hardhandige optreden in Zuid-Sulawesi werd in het licht van de toenemende chaos als noodzakelijk afgeschilderd. De commissie deed uitgebreid uit de doeken hoe de terreur van de opstandelingen om zich heen had gegrepen. Daarmee leek de commissie de tegenacties van het DST te rechtvaardigen. Over de procedure van waarheidsvinding bij de executies constateerde de commissie dat bij het onderzoek voor de acties in Parepare en Mandar niet alles in het werk was gesteld om de werkelijke schuldigen te identificeren. Veel aandacht besteedde zij aan het tellen van de aantallen gesneuvelden en gevallen van moord en ontvoering. Deze cijfers hebben hun weg naar de historische literatuur gevonden.²³⁹

Van Mook liet minister Jonkman op 21 april 1948 weten dat het onderzoek van Enthoven was afgerond. Van Mook schreef tevens dat het onderzoeksrapport maar niet in de openbaarheid gebracht moest worden. Van Mook drong

erop aan om de Kamer het rapport alleen vertrouwelijk te doen inzien. Zelfs het feit dat het rapport was ontvangen, kon volgens hem beter uit de openbaarheid blijven. Het verdiende de voorkeur het parlement pas in te lichten als er meer duidelijkheid was over mogelijke strafvervolging. 'De grootste moeilijkheid ligt in de omstandigheid, dat ook de meeste buitenstaanders zich moeilijk een voorstelling kunnen maken van een algemene terreur, zoals in 1946 in Zuid-Celebes heerste en dus ook moeilijk de onvermijdelijkheid kunnen inzien van bepaalde maatregelen.'²⁴⁰ Van Mook stippelde de lijn van restrictieve informatievoorziening aan het parlement zo uit dat kritisch gestemde Kamerleden geen vuist konden maken. Op deze manier werd het afleggen van politieke verantwoording gesaboteerd. Jonkman is hierin tot het eind van zijn ministerschap meegegaan.²⁴¹ Een samenvatting van het rapport-Enthoven is uiteindelijk in december 1948 na aandringen door Kamerleden en minister-president Drees door minister Lubbertus Götzen vertrouwelijk aan de Kamer aangeboden. Politiek had dit geen gevolgen.²⁴²

Uiteraard kreeg Spoor als bevelhebber gelegenheid om een eerste interpretatie van het rapport te geven. In zijn reactie van 7 juni benadrukte hij de kwaliteiten van Westerling, maar erkende dat bij het optreden van de anderen, die zijn methoden volgden, 'ongelukken niet konden uitblijven'. Met andere woorden: de bijzondere bevoegdheden waren bij Westerling in goede handen geweest. Hij adviseerde een onderzoek te doen naar de gezagsverhoudingen en in het bijzonder het optreden van Vermeulen, Stufkens en Rijborz. Hij sloot strafvervolging niet uit. Ook wilde hij de bevelsverhoudingen in Zuid-Sulawesi ten tijde van de acties onderzocht hebben. Spoor drong er bij Van Mook op aan dat er niet naar nog meer mogelijke schulden gezocht zou worden. Hij hechtte eraan om aan de troepen te kunnen meedelen dat – behalve de genoemde gevallen – de Zuid-Celebeszaak als 'afgehandeld' kon worden beschouwd. Spoor gaf aan dat hij het 'psychologisch onjuist en zakelijk onverantwoord' vond om 'tot diep in de details van deze gehele operatie te gaan wroeten.'²⁴³ Felderhof sloot zich bij dit advies aan. Ook de procureur-generaal tornde niet aan de rechtmatigheid van de acties, slechts aan de 'excessen' die eruit waren voortgevloeid. Een mogelijk strafrechtelijk onderzoek zou zich tot de drie officieren moeten beperken.²⁴⁴ Zowel de legercommandant als de procureur-generaal wilden de deksel dus maar een klein stukje openen.

Hoewel Van Mook en Spoor strafvervolging mogelijk achtten, werd de zaak juridisch niet heel voortvarend opgepakt. In opdracht van de procureur-generaal begon pas in april 1949 de raadsheer-commissaris bij het hoog

militair gerechtshof, luitenant-kolonel J.L. (Jan) Paardekooper, een onderzoek naar de gedragingen van Vermeulen, Stufkens en Rijborz. Hij rapporteerde dat hij weinig aan kon met het onderzoek van de commissie-Enthoven, dat geen expliciet juridische conclusies had getrokken. Zijn opdracht was om te zien of er gronden waren voor een strafrechtelijk onderzoek tegen de drie officieren. Dat viel niet bij iedereen goed. In Sulawesi, waar Paardekooper in april naartoe reisde, ontmoette hij ‘een zekere aversie’ tegen zijn onderzoek. De minister van Justitie van Oost-Indonesië, de territoriaal commandant en de zelfbestuurders hadden elk hun redenen om zich tegen verder ‘gewroet’, zoals Spoor het had genoemd, te verzetten. Zo was de commandant bang voor het moreel van de troepen en waren de zelfbestuurders – die immers allemaal door de Nederlanders waren benoemd en hun positie aan de acties te danken hadden – vol lof over het legeroptreden.²⁴⁵

Paardekooper, die zijn onderzoek in augustus afrondde, nam afstand van de commissie-Enthoven door expliciet de militaire, civiele en juridische autoriteiten te noemen als medeverantwoordelijken voor de zuiveringen. Hij noemde het optreden van Westerling onomwonden wederrechtelijk, want de commandant van het DST had gefungeerd als openbaar ministerie, rechter én beul. Paardekooper wees er fijntjes op dat er zelfs over de eerste acties van het DST – die als ‘model’ voor het beeld rond het ‘correcte’ optreden van Westerling zijn gaan dienen – verhalen gingen die naar aard en strekking leken op die over Rijborz.²⁴⁶ De inhoud van Paardekoopers rapport bleef in Den Haag voorsnog onbekend.²⁴⁷

In de laatste maanden van 1949, terwijl de meeste Nederlanders al aan vertrek dachten, stuurde de minister van Overzeese Gebiedsdelen drie juristen naar Indonesië: C. van Rij, W.J.H. Stam en jonkheer F.A. Groeninx van Zoelen. Ze werden na moeizaam overleg uitgezonden om de procureur-generaal ‘bij te staan’ bij het onderzoek naar resterende zaken. Ze keken dus ook nog eens uitgebreid naar de militaire acties in Zuid-Sulawesi en spraken met enkele hoofdpersonen. Groeninx van Zoelen bleek van mening dat een summier onderzoek zou volstaan en speelde in het opstellen van het rapport over Zuid-Sulawesi geen rol. Van Rij en Stam deden overigens geen nieuw onderzoek, maar bekeken de stukken die eerder waren verzameld, vooral door de commissie-Enthoven en door Paardekooper.

Van Rij en Stam startten hun verslag met een schets van de toestand in Zuid-Sulawesi na de Japanse capitulatie. Ze beschreven de opkomst van de verzetsbeweging en het optreden van rampokbendes. Omdat zij zich op bestaande stukken baseerden, herhaalden zij de gevestigde opvattingen

aan Nederlandse zijde. Zo benadrukten zij dat de bevolking haar vorsten volgde en ‘een zeer geringe graad van ontwikkeling’ bezat.²⁴⁸ In het beeld dat ze presenteerden waren rampokbendes, opstandelingen en ‘bewegingen’ vloeiende categorieën. Uitgebreid beschreven zij gevallen van ‘intimidatie, brandstichting, moord en ontvoering’ door de verzetsorganisaties.²⁴⁹ Dit rechtvaardigde het Nederlandse optreden. Zo merkten ze op: ‘Het bestuur bevond zich tegenover een toestand van volslagen anarchie in Zuid-Celebes, waartegenover de te geringe macht van het KNIL niet met succes kon optreden, zulks te meer niet, omdat de eenvoudige bevolking, die rust verlangde, zich voor een zeer moeilijke keus zag gesteld.’²⁵⁰

Van Rij en Stam bleven trouw aan het discours dat al tijdens de acties was uitgekristalliseerd. Het optreden van de Nederlands militairen buiten de al gedefinieerde excessen bleef nagenoeg buiten beeld. De meeste aandacht kregen de executies van gevangenen uit civiele detentie, omdat het leger zich hier op civiel terrein begaf en dit de meest aantoonbare overtreding van rechtsbeginselen betrof. Door deze concentratie op juridisch evidente gevallen bleven andere vormen van moorddadig geweld onderbelicht, net als in de eerdere discussies en onderzoeken. Deze blikvernaauwing vond plaats omdat de onderzoekers de noodzaak van krachtige bestrijding van het verzet onderschreven. Van Rij en Stam spraken twee keer uitgebreid met Westerling en waren ervan overtuigd dat de voormalige commandant van het DST de feiten niet wilde verdoezelen. Ze beoordeelden het denken en doen van Westerling nogal positief: hij was ‘een uitstekend en betrouwbaar compagniescommandant’ en ‘had veel rapporten over Celebes gelezen en wist, hoe Celebes was.’²⁵¹

De twee juristen uit Nederland hielden een tegenstrijdige visie op de gebeurtenissen in Sulawesi. Naast hun kennelijke bewondering voor Westerling waren ze uitermate kritisch op de acties en de wijze waarop daarvoor het mandaat was gegeven. Van Rij en Stam hielden het hoogste gezag in Batavia/Jakarta verantwoordelijk voor het verlenen van bijzondere bevoegdheden aan kapitein Westerling en de uitbreiding van die bevoegdheden tot anderen.²⁵² Anders dan Felderhof, de commissie-Enthoven en generaal Spoor oordeelden Van Rij en Stam uitdrukkelijk dat het concept van ‘in noodrecht gegronde militaire actie’ niet geoorloofd was. Ze waren uitermate kritisch over Felderhofs interpretatie dat de DST-acties door middel van een simpele en niet nader gedefinieerde term als noodrecht ‘buiten de rechtsregelen’ gesteld konden worden.²⁵³ Met rechtspraak hadden de strafacties niets te maken – en overigens meestal ook niet met ‘standrecht’. De executies van

gevangenen wezen ze dan ook van de hand. Van Rij en Stam kwalificeerden het Nederlandse optreden als 'tegenderreuer', die onder alle omstandigheden afkeurenswaardig was.²⁵⁴

Uiteindelijk zou vervolging volgens Van Rij en Stam slechts in enkele gevallen mogelijk en raadzaam zijn. Hoewel het optreden van Westerling 'iedere wettelijke grondslag' miste, zou vervolging gecompliceerd worden doordat hij op ambtelijk bevel handelde. Bij een strafzaak zou die achtergrond, zo betoogden ze, vermoedelijk in de openbaarheid komen.²⁵⁵ Kennelijk was dat niet wenselijk. De juristen vonden een onderzoek naar de gedragingen van Vermeulen, Stufkens en Rijborz wel op zijn plaats, juist omdat hun acties zelfs binnen de termen van 'noodrecht' mogelijk als 'exces' te bestempelen waren. De twee juristen onthielden zich uiteindelijk van een oordeel over strafvervolging. In hun woorden: 'In hoeverre een strafvervolging [...] opportuun zou zijn, gezien het gehele beeld der Zuid-Celebesaffaire en de verantwoordelijkheden van zoveel hoge autoriteiten, beoordelen ondergetekenden niet.'²⁵⁶ Met deze slotsom gaven ze aan hoezeer de overheden zelf geïmpliceerd waren, zonder hieraan enige consequentie te willen verbinden.

Uiteindelijk is niemand vervolgd. Het verslag van Van Rij en Stam werd pas in augustus 1954 aan de ministers van Justitie, Overzeese Rijksdelen, en Oorlog aangeboden. J.K. Rombach, de chef van het kabinet van het ministerie van Overzeese Rijksdelen meldde aan zijn minister dat het rapport voor zijn ministerie nog slechts 'documentaire waarde' had, omdat Buitenlandse Zaken over de relatie met Indonesië ging – maar dat ging voorbij aan de aard van het rapport. De werkelijke reden om het rapport te laten doodbloeden liet de kabinetschef overigens ook doorschemeren: het leek hem niet opportuun om deze 'oude geschiedenissen zonder noodzaak nu nog te gaan oprakelen', omdat dan zou blijken dat niet alleen de militairen maar ook de civiele overheden fouten hadden gemaakt.²⁵⁷ Het was duidelijk dat ambtenaren en politici op geen enkele manier nare zaken uit het verleden wilden oprakelen, ook niet als het om zwaar geschonden rechtsprincipes ging.

Op Justitie ging men er wel voor zitten – daar had de kwestie van oorlogsmisdaden immers primaire relevantie. De raadadviseurs A.D. Belinfante en B.H. Kazemier uitten zware kritiek op de toepassing van het 'standrecht' en de legitimatie ervan door beroep op het begrip noodrecht.²⁵⁸ Maar deze kritiek sneuvelde voor politiek opportunisme. De PvdA-minister van Justitie L.A. Donker bracht in december 1954 het rapport ter sprake in de ministerraad, die er in twee sessies over vergaderde. Donker meende dat de Nederlandse rechter wel niet veel met de zaak aan zou willen. Minister van

Binnenlandse Zaken Louis Beel – ten tijde van de acties in Zuid-Sulawesi minister-president – vond dat ‘de hele affaire niet [...] vanuit een Westerse bril’ moest worden gezien. Premier Drees – indertijd vicepremier – stelde voor geen vervolging tegen Westerling en de andere officieren in te stellen. Hij benadrukte de ‘ernstige terreur aan Indonesische kant’ en wees op de tevredenheid van de ‘Oostindonesiërs’ over het herstel van de orde. De zaak zou ‘alle gruwelen aan Nederlandse en Indonesische zijde’ oprakelen. Minister Kees Staf van Oorlog wees op de waarschijnlijkheid dat ook de politieke verantwoordelijkheid voor de acties in het vizier zou komen. De ministerraad besloot met meerderheid – maar geen unanimiteit – van stemmen Westerling en de andere officieren niet te vervolgen.²⁵⁹ Het rapport-Van Rij/Stam werd niet met de Kamer gedeeld. Zo verdween de verantwoordelijkheid voor de acties en de moorden in Zuid-Sulawesi in de trechter van justitiële onmacht en politiek opportunisme. Schandaalvermijding bleef ook na het einde van de oorlog regel.

BETROKKENHEID

De oorlog in Zuid-Sulawesi zou nooit helemaal uit het nieuws verdwijnen. Gedurende de decennia die volgden kwamen herinneringen aan de strijd en aan de massa-executies steeds opnieuw bovendrijven. Ondanks de bescherming die hij van hogerhand kreeg, zou de naam Westerling synoniem worden met de affaire. De discussie over het ‘exces’ heeft het historisch beeld echter vernauwd. In de eerste plaats is het neerslaan van de opstand niet alleen het werk geweest van Westerling en het Depot Speciale Troepen. De strijd in Zuid-Sulawesi was al vanaf begin 1946 grootschalig en bloedig.²⁶⁰ Er zijn allerlei aanwijzingen dat ook veel non-combattanten het slachtoffer waren van de Nederlandse repressie. Ook zijn veel gebieden als gevolg van de acties ontvolkt en zijn mensen op de vlucht geslagen. De uiteindelijke Nederlandse overwinning was het gecombineerde resultaat van de DST-schokbehandeling, de bestuurlijke zuivering van bestuurders en politie, en de gecombineerde jacht van KNIL, politie en gemobiliseerde bewoners op de steeds verder gemarginaliseerde verzetsgroepen. Vooral de combinatie van bestuurlijke zuivering en militaire repressie was buitengewoon effectief. Ze joeg ook de geweldsspiraal aan, die door de Nederlandse kant eenzijdig werd aangemerkt als ‘terreur’ van het Indonesische verzet.

Waarom kon het geweld in Zuid-Sulawesi zo veelvuldig de grenzen van het recht en de legervoorschriften overschrijden? Waarom konden Westerling, Vermeulen, Stufkens, Rijborz en anderen hun gang gaan? In de eerste

plaats opereerden zij in een langere traditie van harde repressie. Het Nederlandse leger trad vanaf het eerste moment hard op tegen het verzet. Daarbij greep het terug op Nederlandse tradities van bestuurlijke zuivering en gewelddadige tuchtiging. Ten tweede is de tolerantie van nagenoeg alle betrokken autoriteiten voor het normoverschrijdende geweld te verklaren uit de paniek die de Nederlanders beving toen de opstand in Zuid-Sulawesi het Nederlandse gezag fundamenteel bedreigde. Ze zagen hard optreden als de enige optie om het Nederlandse gezag te handhaven en dat van de Staat van Oost-Indonesië te vestigen. Er ontstond een atmosfeer van militair optreden waarin de grenzen van recht en oorlogsregels bewust werden opgezocht en overschreden. In de derde plaats is de Nederlandse inertie bij het tegengaan van het extreme geweld te verklaren uit de vergaande betrokkenheid van de bestuurlijke en justitiële autoriteiten bij de opdracht om koste wat kost een einde aan het verzet te maken. Ze wisten dat ze, zodra ze het optreden van het Depot Speciale Troepen zouden kritiseren, zelf onder vuur kwamen te liggen. Ten vierde speelde ook in Sulawesi het informatiemanagement een belangrijke rol. Militaire verslaglegging bleef summier, bestuurders op alle niveaus onderschreven grosso modo de urgentie van ordeherstel met militaire middelen, en Batavia en Den Haag stonden op grote informatieafstand van de gebeurtenissen op Sulawesi.

De acties van het KNIL voor, tijdens en na de campagne van het DST zijn nooit het onderwerp van onderzoek geweest. Toch heeft het KNIL vanaf het eerste moment op weinig ontziende wijze uitingen van nationalisme en verzet aangepakt. Ook in deze acties zijn talloze slachtoffers gevallen en dorpen verbrand. Op concrete aanwijzingen van oorlogsmisdaden hebben de Nederlandse overheden geen actie ondernomen. De aandacht voor het hanteren van de bijzondere executiebevoegdheid heeft het zicht op de continuïteit tussen het optreden van het DST en de KNIL-eenheden ontnomen. Niet toevallig maken Indonesische verslagen nauwelijks onderscheid tussen de periode voor en tijdens de DST-acties. Daar ziet men vooral de repressie en executies door Nederlandse troepen.

Hoewel het optreden van het DST in een langere traditie begrepen moet worden, introduceerde het ook een tactiek van systematische executie en intimidatie die eerder niet in die vorm bestond. De militaire en civiele autoriteiten sanctioneerden deze 'methode-Westerling'. Het frame van 'noodrecht' gaf het de glans van 'recht', terwijl van rechtspraak geen sprake was, laat staan van ordelijke procedures en rechtswaARBorgen. Westerling cultiveerde een imago van gedisciplineerd en doelgericht optreden. Regelmatig noemen verslagen de

‘ijzeren discipline’ die het DST zou hanteren. Getuigenissen van Indonesische en Nederlandse kant wijzen echter op een executiepraktijk waarin willekeur een grotere rol speelde dan werd voorgedaan. Westerlings navolgers gingen nog extremer te werk, en hun wilde toepassing bracht de methode bij hun meerderen in diskrediet. Officiële onderzoeken focusten zich op deze uitwassen, terwijl het optreden van Westerling vaak werd geaccepteerd en zelfs geprezen. Een uitzondering vormt het onderzoek van Van Rij en Stam, die echter weinig mogelijkheden zagen om de DST-commandant strafrechtelijk te vervolgen zonder het bestuur in de schuldvraag mee te slepen. Ook harde, door het KNIL toegepaste praktijken bleven in hun onderzoek buiten beeld. Dit roept de vraag op hoe de verantwoordelijke figuren in leger en bestuur hun acceptatie van deze methoden hebben verantwoord.

Achter Westerling en het DST stonden militaire, bestuurlijke en justitiële autoriteiten die in feite carte blanche hadden gegeven om het verzet door middel van buitengerechtelijke executies en harde vervolging te bestrijden. Volgens de meeste verantwoordelijke personen rechtvaardigde de effectiviteit van de campagne het extreme geweldsgebruik. Toch liet dit hoofdstuk zien dat de acties al in hun tijd omstreden waren, omdat ze tegen de geldende juridische, militaire en morele normen ingingen. Dat ze nooit zijn bestraft, is te danken aan een combinatie van factoren: de leidende rol van het leger in de legitimering van het eigen optreden, de compliciteit van nagenoeg het hele Nederlandse bestuur in Indonesië en het politiek opportunisme in Den Haag. Bovendien kreeg de militaire en civiele justitie maar moeizaam toegang tot concrete informatie. Getroffenen dienden geen formele klachten in, en militaire en civiele overheden werkten onderzoek tegen. Wat niet hielp, was dat ook de juristen de noodzaak tot ingrijpen onderschreven. De officier van justitie, tevens auditeur-militair in Makassar, A.G. Veldhuis, faciliteerde in feite het legeroptreden. In Batavia/Jakarta demonstreerde procureur-generaal Felderhof een verwarrende combinatie van ergernis over het legeroptreden en terughoudendheid om er juridisch werk van te maken. Door gebrekkige informatievoorziening was er geen bewijs dat er onschuldigen waren geëxecuteerd, en daarom leek de ‘methode-Westerling’ als zodanig acceptabel. Wat er verder tijdens de zuiveringen gebeurde, werd helemaal geen zaak van discussie, al toonde de procureur-generaal zich binnenskamers verontrust over de aanwijzingen dat fundamentele regels van oorlogvoering en recht werden overschreden.

Het militaire informatiemanagement speelde een sleutelrol in de manier waarop bestuurders op de geweldsexplosies reageerden. Commandanten

hebben angstvallig summier over de acties gerapporteerd. Ook civiele overheden in Sulawesi maakten slechts in de meest algemene bewoordingen melding van het verloop van de operaties. Het is waarschijnlijk dat documenten zijn vernietigd of achtergehouden. Toch is er langs allerlei kanalen informatie boven tafel gekomen, waardoor de overheden in Batavia/Jakarta werden gealarmeerd. Er kwamen getuigenissen van slachtoffers en andere betrokkenen naar buiten, en Indonesische en Nederlandse ambtenaren hebben aan de bel getrokken. De verhalen over het grootschalig geweld bereikten Nederlandse media en politiek Den Haag. Ook al sprak de militaire en civiele voorlichting de klachten tegen, deze geluiden waren ernstig genoeg om op justitieel onderzoek aan te dringen.

Legercommandant Spoor heeft net als in andere zaken veel moeite gedaan om een strafrechtelijk onderzoek te voorkomen. Hij hield niet op te benadrukken hoe Sulawesi in het najaar van 1946 in chaos dreigde te vervallen, en dat radicale actie noodzakelijk was. Het militaire discours kon daardoor de onderzoeken naar het gedrag van de troepen bepalen. Westerling, zijn entourage en zijn leidinggevenden cultiveerden het imago van kennis van zaken en beheerst optreden. Als hij bekendstond als de adequate maar misschien wat al te harde uitvoerder van de wensen van zijn superieuren, stonden diverse andere betrokken commandanten er slechter op. Al vanaf de eerste onderzoeken werd vervolging overwogen van de drie (onder) officieren die zich het executierecht hadden toegeëigend. Door Vermeulen, Stufkens en Rijborz als gederailleerde figuren neer te zetten, konden zowel Westerling als de praktijk van contraterreur min of meer buiten beschouwing blijven. De legitimatie van Westerling ging vergezeld van een voorzichtige criminalisering van de andere officieren die op basis van de executiebevoegdheid talrijke moorden pleegden, en van een massief stilzwijgen over de gebeurtenissen tijdens de verdere acties. Van Rij en Stam hebben wel hun twijfels geuit over Westerlings methode, maar ze merkten ook op dat de bestuurlijke en juridische top nauw betrokken was en niet buiten beeld kon blijven als Westerling strafrechtelijk vervolgd zou worden. Overigens rapporteerden de twee juristen pas na het Nederlandse vertrek uit Indonesië – in 1954 – en werd hun verslag in Den Haag meteen onschadelijk gemaakt.

Hoewel het optreden van het DST vanaf de eerste berichten die uit Sulawesi kwamen omstreden is geweest, is het in Nederland nauwelijks een politieke kwestie geworden. Bijna alle bestuurders hadden er belang bij dat de zaak niet werd opgeblazen. Nieuws kwam laat en gefragmenteerd door en werd, behoudens enkele interventies van de linkerkzijde (CPN en PvdA), niet

opgepakt. De overige politici lieten het over aan de autoriteiten in Indonesië. Deze rapporteerden traag, zoals bleek met het verslag-Enthoven. Van Mook adviseerde minister Jonkman, die ook maar summier op de hoogte was, zijn verslaglegging aan de Kamer te traineren. Ook de vertraagde vertrouwelijke inzage van het rapport-Enthoven bevorderde dat de controle door de Kamer tot een formeel minimum werd beperkt.

Ondertussen is het nauwelijks mogelijk vast te stellen hoe de inwoners van Zuid-Sulawesi op de acties hebben gereageerd. Nederlanders benadrukten voortdurend hoezeer de bevolking van Zuid-Sulawesi het herstel van de orde verlangde. Duidelijk is wel dat het nationalisme en de onafhankelijkheidsstrijd een veel grotere steun hadden dan de Nederlandse bestuurders deden voorkomen. Aan Nederlandse kant is indertijd, noch nadien erkend hoezeer de eigen troepen hebben bijgedragen aan de destabilisering van Zuid-Sulawesi. De contraterreur heeft er duizenden doden gemaakt, vermoedelijk een veelvoud van de slachtoffers van het revolutionaire geweld. Recht is er door de diverse onderzoeken niet gedaan en evenmin is een poging gedaan de precieze gang van zaken in Zuid-Sulawesi in kaart te brengen. Het aantal slachtoffers van Nederlands geweld is onbekend gebleven. In Indonesië is het aantal van veertigduizend slachtoffers gecanoniseerd, al leeft ook daar het besef dat dat aantal overdreven is.²⁶¹ Is dat cijfer waarschijnlijk te hoog, de Nederlandse schattingen, ook de wetenschappelijk onderbouwde, zijn hoe dan ook aan de lage kant gebleken.²⁶²

De herinnering aan de bloedbaden leefde wel voort. Al begin jaren vijftig werd er een stichting opgericht voor steun aan weduwen en wezen van de slachtoffers.²⁶³ Sinds 1955 organiseert een comité jaarlijkse herdenkingen ter ere van de slachtoffers.²⁶⁴ Op 11 december 1961 herdacht Soekarno de strijd in Sulawesi en de veertigduizend doden in de strijd tegen het imperialisme – het was de tijd van de Trikora campagne tegen de Nederlandse bezetting van Nieuw-Guinea/West-Papua. Zoals ook op Java gebeurde, verschenen in Zuid-Sulawesi in de jaren zeventig allerlei monumenten om de moorden te herdenken, zoals in Galung Lombok, Parepare en, meest bekend, in de wijk Kalukuang in Makassar, een van de locaties van Westerlings eerste acties.²⁶⁵ Het verleden is nooit uit de samenleving verdwenen.

7.

Sedayu, januari-juni 1949

De Nederlandse militaire verslaglegging was verhullend, wars van verantwoording aan pers en politiek, en vervuld van de noodzaak van het militaire optreden. Dat blijkt goed uit de gang van zaken rond de bezetting van Yogyakarta in het halve jaar na de verovering in december 1948. Het gebied rond Yogyakarta en Solo bleef gedurende de gehele bezetting het decor van strijd en aanslagen. Het land buiten de steden werd gedomineerd door Republikeinse troepen, die de lokale bevolking mobiliseerden voor verzet, sabotage en hulp aan de troepen. De Nederlandse bezettingstijd, die ruim zes maanden duurde, was een aaneenschakeling van Republikeinse prikacties en Nederlandse zuiveringsacties.

Het belangrijkste doel van Operatie Kraai was de verovering van de hoofdstad van de Republiek en de uitschakeling van het civiele en militaire bestuur. Op 19 december 1948 landden Nederlandse paratroepen op en rond het vliegveld van Maguwo. Van daaruit trokken zij de stad in en bezetten het presidentiële paleis en arresteerden de meeste leden van de Republikeinse regering. Een dag later trokken grondtroepen die vanuit Semarang waren opgerukt de stad binnen.

De Republikeinse troepen waren een confrontatie in Yogyakarta uit de weg gegaan en weken vlak voordat de Nederlanders de stad innamen collectief uit.

Het monument Setu Legi in Argomulyo, kabupaten Sedayu, Yogyakarta. Het monument, genoemd naar de zaterdag in de Javaanse jaar- en weektelling, herdenkt de gevallen tijdens de Nederlandse aanval op de buurt op 8 januari 1949, waarbij tientallen inwoners, ook burgers, werden gedood. Foto: Remco Raben.

Zij verplaatsten zich naar de omgeving van Yogyakarta en de bergen oost en west van de Yogyase laagvlakte. Van daaruit ondernamen ze aanvallen op Nederlandse posten en patrouilles en pleegden ze sabotage op wegen, spoorwegen en bruggen. Hoewel de militaire organisatie op papier bleef bestaan – de viceopperbevelhebber Abdul Haris Nasution had zijn hoofdkwartier in de buurt van Prambanan ten oosten van Yogyakarta gevestigd – waren de onderlinge contacten moeizaam en waren veel compagnieën gedwongen vrij zelfstandig te opereren.

In juni 1948 had Nasution een nieuwe tactiek voor de Republikeinse troepen geïntroduceerd. Anticiperend op een Nederlandse aanval en bezetting van de Republiek, werd het grondgebied van de Republiek opgedeeld in verdedigingszones, *Wehrkreise*. De Republikeinse leiders gingen ervan uit dat de Nederlanders slechts de steden zouden kunnen beheersen. Het Republikeinse leger zou de directe confrontatie mijden en zich op het beheersen van het platteland en de tactiek van de verschroeiende aarde richten. Daarbij zouden ze de hulp van de burgerbevolking inroepen. De Republikeinse bestuursstructuur zou intact worden gelaten. In wezen leidde het tot een militarisering van het bestuur, want de meeste macht kwam bij de (onder)districtscommandanten (KODM, Komando Onder Distrik Militer) te liggen. Hun werkgebied viel samen met dat van de civiele onderdistricten, de *kecamatan*.¹ Deze KODM rekruteerden ook vrijwilligers uit de dorpsbevolking voor een volksverdedigingsorganisatie (Organisasi Pertahanan Rakyat, OPR), die ook als *pager desa* (*pasukan gerilya desa*, dorpsguerrillaleger) bekendstond.² Het idee van *Wehrkreise* bleef niet op de tekentafel van de viceopperbevelhebber liggen. Veroverde archiefstukken uit de regio Yogyakarta laten zien dat op het niveau van de onderdistricten zeer gedetailleerde instructies werden gegeven hoe de volksverdediging vorm moest krijgen. De dorpelingen hielpen mee met sabotageacties van de militairen, door het versperren van wegen en het ondermijnen van bruggen en spoorwegen. Militaire goederen werden via een estafettesysteem van dorp tot dorp vervoerd.³ Ook gaven de dorpelingen onderdak aan de soldaten van de TNI en organiseerden gemeenschappelijke keukens. De OPR werd ingeschakeld voor wachtdiensten, zodat Nederlandse patrouilles en acties zelden als een verrassing kwamen.

Het bestuur over het landelijk gebied rond Yogyakarta bleef dus in handen van de Republikeinse bestuurders, zij het dat ze naar de pijpen moesten dansen van de lokale militaire gezaghebbers van de TNI. De Republikeinse dorpschoude bleven op hun plaats. Ze stonden volledig aan de kant van de Republiek. In Yogyakarta identificeerden zij zich niet alleen met de hoofdstad van de Republiek, maar misschien nog wel sterker met de sultan, die kon

bogen op zijn vorstelijke en rituele gezag, maar ook formeel het hoofd was van de bestuurlijke dienst in de Daerah Yogyakarta. De meeste dorpschoufden waren in 1946 gekozen, toen de sultan het bestuur in Yogya hervormde en een democratische structuur aanbracht.⁴ De taak van de *kepala desa* of de *kepala dukuh* (hoofd van een dorp of gehucht) bestond vooral in de registratie van de inwoners en het landbezit en het regelen van het landgebruik. Hij (want er waren alleen mannelijke dorpschoufden) coördineerde de keuze van de rijstsoort, het gebruik van het water en de oprichting van rijstschuren. Hij stond dus dicht bij de bevolking – en was zelf ook landbouwer. Hoewel door de dorpsbevolking gekozen, had hij geen werkelijk politieke functie. Het dorpschoufd diende als manager en als doorgeefluik van de beslissingen op het niveau van de *bupati* (regent) of sultan.

Niet alleen waren dorpschoufden essentieel voor het reguleren van de arbeidsdiensten en het leveren van voedsel aan de brigades van de TNI, maar ze waren ook belangrijk in het organiseren van vernielingsacties, die meestal door de KODM werden verordonneerd. Ook gaven ze desabewoners instructies om zich uit de voeten te maken als er Nederlanders verschenen.⁵ Als Nederlandse patrouilles de dorpen bereikten, vluchtten de dorpschoufden dan ook met de andere mannen de velden in. Bijzonder in deze regio was de positie van de sultan van Yogyakarta, die zich in de *kraton* (paleis) had verschanst en in het territorium van Yogyakarta het opperste gezag vertegenwoordigde. Zijn bevelen gingen langs de hiërarchieke lijn tot aan de dorpen. Het ziet ernaar uit dat niet alleen militaire autoriteiten – Nasution of de districtcommandanten – maar ook de sultan van zich lieten horen en de *wedana* en *lurah* aanzetten tot samenwerking met de militairen en het boycotten van de Nederlanders.⁶

De Nederlandse bezetting van Yogyakarta was een bestuurlijk en militair fiasco. Het Nederlandse bestuur kreeg er geen voet aan de grond. De bevolking van de regio wist niet anders dan dat ze deel uitmaakte van de Indonesische Republiek. Ze ervoer de komst van de Nederlandse troepen dan ook als een vreemde bezetting en steunde op grote schaal de strijd van de Republikeinse troepen. Het Nederlandse gezag was niet in staat greep te krijgen op het Republikeinse civiele bestuur en deed geen poging een regulier civiel bestuur te vestigen. In de ‘randkampongs’ rond de stad was het bestuursapparaat zelfs geheel verdwenen, en op het platteland zorgden de dorpschoufden dat ze weg waren als de Nederlandse patrouilles naderden.⁷ Ook in de stad Yogyakarta waren veel Republikeinse ambtenaren gevlucht en waren ze niet bereid voor de Nederlanders te werken. De bezettingsautoriteiten hadden de grootste moeite om Indonesiërs voor het bestuur te vin-

den.⁸ Het Nederlandse gezag bestond uit militairen die nauwelijks contact konden krijgen met de dorpingen en geen bestuurlijke ambities toonden.

CONFRONTATIES

Yogyakarta had de hoofdprijs moeten zijn van het Nederlandse offensief. Maar de Nederlandse bezettingsmacht wist er geen orde te scheppen. De Nederlandse troepen, aangestuurd door de commandant van de T-Brigade, kolonel D.R.A. van Langen, probeerden om op een harde manier greep op de regio te krijgen. Dat ontging de buitenwereld niet. Op allerlei manieren is er in de ruim zes maanden tussen de verovering van Yogyakarta en de teruggave van de stad aan de Republiek informatie naar buiten gekomen over het Nederlandse legergeweld: ooggetuigen, slachtoffers, geestelijken, militairen en journalisten hebben hun stem laten horen. Soms ging dat over specifieke gevallen, maar meestal was de informatie weinig gedetailleerd, zodat de waarheid ervan met gemak door de autoriteiten in twijfel kon worden getrokken. De misdaden konden daarom als ‘incidenteel’ worden bestempeld en de rest als gerucht. Veel van het dagelijkse geweld bleef ondertussen onvermeld.

Een van de eersten die nieuws over het geweld rond Yogyakarta in de openbaarheid brachten, was de Amerikaanse journalist Harold Isaacs, die half februari 1949 voor *Newsweek* naar Yogyakarta trok en zijn gesprekken, ook die met Republikeinse officieren, optekende.⁹ Zo hoorde hij van een officier ‘détails over het niets ontziende neerschieten in de kampongs’. Hij merkte ook op: ‘In een streek waar guerilla-activiteit vastgesteld is, trekken patrouilles de nabijgelegen kampongs binnen en roeien de bevolking uit.’ Isaacs was zich ervan bewust dat percepties verschilden: ‘De Hollanders geven altijd een omgekeerde lezing: het waren de guerrillabenden die de dorpen terroriseerden.’ Isaacs was ook getuige van de grootscheepse sabotage door de Republikeinse troepen en bevolking, die bruggen opbliezen, huizen en ondernemingen vernielden en wegen blokkeerden. ‘Twee maanden na haar verovering door de Hollandse troepen is Djokjakarta nog een stad van terreur, vrees en onveiligheid.’ Grootschalige arrestaties waren aan de orde van de dag. Volgens cijfers die Isaacs van Republikeinen in de stad had vernomen, waren er sinds de bezetting 344 burgers in de stad gedood en 434 gewond – de meesten werden na spertijd, die elke avond om zeven uur inging, op straat neergeschoten. Volgens Isaacs vond een georganiseerde *rampok* (plundering) plaats door goedbewapende Indonesische mannen in burger, die werd getolereerd door de Nederlandse bezettingsmacht.

Voor de dorpsbevolking was de Nederlandse bezetting een ramp, na

ruim drie jaar van relatieve rust onder Republikeins bestuur. De waarnemend chef-staf van de Indonesische strijdkrachten, kolonel Tahi Bonar Simatupang, schreef later in zijn memoires: '[De Nederlanders] begrepen niet, dat juist de aanwezigheid van Nederlandse troepen het veiligheidsprobleem in Yogyakarta veroorzaakte. Tot de Nederlandse aanval was het een volkomen rustig gebied geweest, dat weer even rustig zou worden zodra de Nederlanders er weg waren.'¹⁰ Het dagelijkse leven werd ontregeld door Nederlandse zuiveringsacties en patrouilles en door de aanwezigheid van de Republikeinse brigades, die de dorpelingen aanzetten voedsel te leveren en bij te dragen aan de volksverdediging.

De Nederlandse autoriteiten merkten al snel dat ze met een sterk georganiseerd en gemotiveerd verzet te maken hadden. De pacificatie van de regio verliep vanaf het eerste moment moeizaam. In de maanden na de verovering van Yogyakarta ontstond een kat-en-muisspel in de wijde omgeving van de voormalige Republikeinse hoofdstad, met veel gewelddadige confrontaties. De Indonesische eenheden probeerden waar mogelijk de Nederlandse troepen verliezen toe te brengen. Regelmatig werden Nederlandse posten beschoten, wegen geblokkeerd en bruggen ondermijnd. Hoe moeilijk de Republikeinse troepen het de Nederlanders maakten, blijkt uit het feit dat gedurende de bezetting in het gebied van de T-brigade in Midden-Java gemiddeld twee keer per dag een post werd aangevallen, en er drie keer per dag schermutselingen waren met Indonesische troepen, een aantal dat in werkelijkheid wel eens een stuk hoger zou kunnen liggen.¹¹ Een soldaat van 4-5-5 RI (4e compagnie van het 5e bataljon 5e regiment infanterie), die in de meest vooruitgeschoven post ten zuiden van Yogyakarta, in Kedaton Pleret, was gelegerd, schreef in zijn herinneringen dat de zwaar versterkte post, die in een totaal verlaten gebied lag, vrijwel dagelijks werd aangevallen en beschoten. 'Van zonsopgang tot zonsondergang en soms ook 's nachts klonk het getok van de Japanse mitrailleurs en het gekets van geweer- en karabijnschoten.'¹² Verscheidene door Nederlandse troepen bezette steden werden binnengevallen door Republikeinse troepen, die daarmee duidelijk maakten dat de Nederlandse troepen het gebied volstrekt niet beheersten. Republikeinse eenheden wisten op verschillende momenten zelfs de stad Yogyakarta binnen te dringen, zoals op 29 december, 9 januari en 1 maart.¹³ De laatste gebeurtenis ging de annalen in als de Serangan Umum (algemene aanval) en werd het meest berucht, omdat het de wereld liet zien dat de Republikeinse troepen nog volstrekt niet verslagen waren.

Snel nadat Nederlandse troepen de stad Yogyakarta waren binnengekomen, begonnen de zuiveringen van de stadswijken en de omliggende dorpen.

Het ging er ruw aan toe. De Nederlandse troepen probeerden de tegenstand met geweld te breken. Daarbij konden ze moeilijk een onderscheid maken tussen TNI-soldaten en de dorpsbevolking. Het was immers onderdeel van de Republikeinse strategie om het leger in de lokale bevolking te integreren en hen gezamenlijk het verzet te laten organiseren. Voor de Nederlanders waren daardoor alle mannen verdacht. Dat leidde regelmatig tot situaties waarin Nederlandse troepen op elke vluchtende persoon schoten. In Bantul circuleerde een pamflet van het ‘guerrilla hoofdkwartier’ dat de bevolking opriep haar huizen te verlaten als de Nederlanders eraan kwamen, ‘want de Nederlanders vermoorden vaak mensen die heimelijk achterblijven’. Nu was dat niet per se waar, maar de realiteit was wel dat vooral mannen het doelwit konden worden van Nederlandse militairen.¹⁴

Het gebied rondom Yogyakarta was het terrein van 1-15 RI en 5-5 RI, die in de posten in de omtrek van Yogyakarta gelegerd waren. Hun stemming was strijdlustig. De bezetting was een langgekoesterde droom in militaire kringen, en zowel leiding als troepen waren erop gebrand het verzet te breken. Stevige taal werd niet geschuwd. Een foto laat zien hoe de T-brigade op een locomotief in het station in Yogyakarta na de verovering de leus schilderde: ‘Al zijn de ploppers nog zo snel 1-15-RI krijgt ze wel!!!’¹⁵

De Nederlandse troepen gingen er vol in. De effecten van hun vechtlust werden direct duidelijk toen de Nederlandse troepen hun eerste posten in de buitenwijken van Yogyakarta inrichtten en de opdracht kregen de buurten te pacificeren. De dagrapporten en de overzichten van het Territoriaal Commando Midden-Java geven een inkijkje in de mate van geweld dat de Nederlanders in de omgeving van Yogyakarta ontplooiden. Op 30 december 1948 zuiverden onderdelen van 5 RS (5e bataljon regiment stoottroepen) samen met een pantsercolonne het gebied ten zuiden van Yogyakarta. Zo meldt het verslag van de actie: ‘Eigen verliezen 2 zwaar gewonden. Vijandelijke verliezen 250 doden.’¹⁶

Soldaat Ben Verschuuren van 5 RS werd rond deze tijd in het zuiden van Yogyakarta geplaatst. Zijn peloton was vaak doelwit van beschietingen, waar de Nederlandse troepen eigenlijk geen goed antwoord op hadden. Ze kregen opdracht de kampongs te ‘zuiveren’, waarbij, volgens het dagboek van Verschuuren, nogal wat burgerdoden vielen.¹⁷ Hij schrijft ook hoe zo’n zuivering in haar werk ging. Een buurt werd afgesloten en het peloton trok in een linie door de kampong. ‘Tijdens deze “sweep” zijn volgens mij veel doden gevallen, ik hoorde meerdere malen schieten en de commanderende officier moet van deze moorden op de hoogte zijn geweest. Ik kwam in een kamponghut binnen, twee mannen zag ik in het halfduister op de grond liggen

in een grote plas bloed. Er bij met het geweer in de hand een soldaat uit Den Bosch. Ik zeg “is dat TNI?”. “Dat weet ik niet, maar we moeten alle mannen kapot schieten,” was het antwoord.¹⁸

Verschuuren merkt op hoe de Nederlandse soldaten – vaak van dichtbij – op vluchtende mensen schoten. Op 5 januari vermeldt hij: ‘Er ontstaat een situatie waarin gewoon op alles geschoten wordt wat beweegt, het is moeilijk te beoordelen waar de grens misdaad/noodzaak ligt.’¹⁹ Op 18 januari noteert hij dat tijdens een actie ten zuiden van Yogyakarta een korporaal een passerende boer plotseling met zijn stengun neerschoot. Hiertegen maakten de jongens uit het peloton bezwaar, maar de korporaal lachte slechts.²⁰ Op 2 februari schrijft Verschuuren dat zijn peloton het vuur opende op een groep van zo’n veertig burgers van vrouwen en mannen die zijn kant werden op gedreven.²¹

Het zijn de persoonlijke waarnemingen van een individuele soldaat. Ze geven goed aan welke kloof er gaapte tussen de werkelijkheid in het veld en die op papier. De militaire verslagen geven alleen de kale cijfers van het treffen, de doden en gewonden aan eigen kant en de vijandelijke verliezen. Ze bieden als het ware slechts het perspectief vanaf de spoordijk waarlangs de patrouilles liepen. Bijna elk verslag van een treffen met tegenstanders bevat de droge vermelding dat tien, twintig of dertig ‘kwaadwilligen’ werden neergelegd. Gevangenen werden nauwelijks gemaakt. Het lijken vrij zakelijke opsommingen, waarin echter elk detail over de aard van de vijand of van het treffen is vermeden. Het taalgebruik in de rapportages is tekenend voor de sfeer waarin de gevechten werden gevoerd. Als vijanden werden gedood, heetten zij ‘kwaadwilligen’, ‘kwade elementen’ of ‘rampokkers’. Het doden werd ‘neerleggen’ genoemd. Een dergelijk woordgebruik had als doel om twijfels over het optreden te voorkomen.

De perfiditeit van de tegenstander rechtvaardigde een hard optreden. De terroristische Republikeinen hadden het land in de greep. Volgens kolonel D.R.A. van Langen, de commandant van de T-brigade, was Yogyakarta als hart van de Republiek ‘reeds jarenlang intensief doortrokken van giftige Republikeinse propaganda’. Bovendien werden de guerrillastrijders gedomineerd door een kleine groep terroristen.²² De terroristische elementen dwongen andere inwoners om mee te werken. Een weekverslag meldt: ‘De bevolking ter plaatse [bij Cebongan ten noordwesten van Yogyakarta] bleek onder sterke druk van de vijand te staan. Vrouwen en kinderen bleken te zijn ingeschakeld in het alarmsysteem van de onruststokers.’²³ In geschrifte werd er weliswaar vaak een verschil gemaakt tussen ‘terroristen’ en bevolking, maar in de praktijk van het bestrijden werd dat genegeerd. De

vijandigheid en angst van de bevolking en de voortdurende confrontaties verhoogden het beeld onder de Nederlandse troepen dat in elke boer een vijand kon schuilgaan. In hun jacht op strijders en verzetslieden konden de Nederlandse troepen moeilijk onderscheid maken tussen vijandelijke soldaten en burgers. In de actieverslagen werd de vijand collectief als misdadig gepresenteerd. Zo werden ook de burgerdoden taalkundig uitgewist. Een anonieme brieveschrijver in *De Groene Amsterdammer* formuleerde dit eenvoudiger: ‘Wanneer er een kampong wordt gezuiverd, is het gebruikelijk dat op iedereen die wegloopt, wordt geschoten.’²⁴

SEDAYU

We kunnen wat verder inzoomen om te zien wat het Nederlandse optreden in de praktijk van de dorpen rondom Yogyakarta betekende. Sedayu was de geboortegrond en het operatieterrein van de latere president Soeharto, die in deze periode als luitenant-kolonel het bevel voerde over *Wehrkreis* III, het militaire district rondom Yogyakarta. Zijn geboortehuis staat in Kemusuk, een gehucht in het dorp Argomulyo in het district Sedayu. De *Wehrkreis* was op zijn beurt opgedeeld in *Sub-Wehrkreise*. Het gebied rond Argomulyo viel onder *Sub-Wehrkreis* 103, dat onder het bevel stond van majoor Ventje Sumual. Soeharto zelf had zijn hoofdkwartier op verschillende plekken ten zuiden en zuidwesten van Yogyakarta.²⁵

Argomulyo bestond uit verscheidene gehuchten met tezamen misschien enkele duizenden inwoners. Voor de Nederlanders was het dorp, en in het bijzonder het gehucht Kemusuk van groot strategisch belang, omdat het aan de hoofdweg van Yogyakarta westwaarts naar Sentolo, Wates en verder naar Purworejo en Cilacap lag. De Nederlandse troepen hadden posten geïnstalleerd in Pedes, langs de grote weg, en in het dorp Klangon, bij de brug over de Progo-rivier, en in Sentolo.²⁶ Vanuit de posten kamden patrouilles de dorpen uit op zoek naar strijders. De methode van verrassingspatrouilles werd de ‘stunt’- of ‘tippel’-tactiek genoemd: een compagnie naderde te voet in de late nacht, om de tegenstanders bij het ochtendgloren te verrassen.²⁷

In Argomulyo, zoals op veel plaatsen rond Yogyakarta, was er massale steun voor de Indonesische troepen. Aan de instructies om het de Nederlandse troepen zo moeilijk mogelijk te maken werd ruim gehoor gegeven. In de periode voorafgaand aan de Nederlandse aanval op Yogyakarta was de dorpsbevolking al in verhoogde staat van paraatheid gebracht. Militairen van de Siliwangi Divisie, die in een oude suikerfabriek in Rewulu waren gelegerd, hadden de bevolking geïnstrueerd over methoden om verzet te ple-

gen. Geheel volgens de plannen van generaal Nasution kwam de regio onder militair bestuur te staan van een KODM (Komando Onder Distrik Militer). Deze zette Organisasi Pertahanan Rakyat (OPR) in de dorpen op, die de inzet van de bevolking organiseerde voor de bewaking van het dorp, het aanleggen van barricades en de oprichting van volkskeukens voor de troepen in het gebied. Elke *dukuh* (gehucht) moest zijn eigen wachtpost oprichten, die kon waarschuwen als Nederlandse troepen naderden.²⁸ De OPR gaf signalen door als er Nederlandse patrouilles in aantocht waren. De mannen sliepen vaak in de sawa's, in de grafhuizen en begraafplaatsen in de velden, waar zij ook hun wapendepots inrichtten. Ondanks de breedgedragen steun zal de inkwartiering de dorpsbevolking soms zwaar zijn gevallen. Uit de instructie blijkt dat 10 procent van de oogst van eigen gronden en 50 procent van desagronden moesten worden geleverd. Daarnaast moest elke *dukuh* een buffel en vijf geiten per maand leveren, of 35 kippen.²⁹

De gebeurtenissen in Sedayu in de eerste helft van 1949 zijn goed te volgen dankzij de verhalen van ooggetuigen. Hoezeer de confrontaties in de lokale gemeenschappen hebben ingegrepen, blijkt wel uit de precisie van de herinneringen. Ze passen dikwijls naadloos in de dateringen die de Nederlandse patrouillerapporten geven.³⁰ Een van de mensen die zich de korte Nederlandse bezetting van de streek nog levendig kunnen herinneren, is Pak Bibit, toentertijd een jongen van acht of negen, nu een tachtiger, die nog steeds in zijn geboortehuis in *dukuh* Srontakan woont.³¹ De bevolking, zo vertelt hij, deed collectief mee aan het verzet tegen de Nederlanders. Volgens hem waren de dorpingen – hij noemt hen *rakyat*, volk – zeer actief in het opwerpen van versperringen, vooral door bommen over de weg te leggen, om de opmars van de Nederlandse patrouilles te hinderen. Ook werkten zij mee aan het vernielen van grote bouwwerken, om te voorkomen dat de Nederlanders ze als (hoofd)kwartier zouden gebruiken.³² Pak Bibit weet nog goed hoe Nederlandse troepen in de maanden na de bezetting van Yogyakarta regelmatig het dorp bezochten op jacht naar soldaten van de Republiek. Vaak werden ook huizen doorzocht. Daarbij werd iedere volwassen man als verdacht beschouwd. De dorpsbevolking was zich daarvan bewust. Op het moment dat een patrouille naderde, vluchtten de mannen de velden in, inclusief het dorpshoofd. Bibit weet nog dat de rijst hoog stond, zodat de sawa's ruime gelegenheid boden voor de mannen om zich tussen de halmen te verbergen.³³

Op de dag dat Nederland Yogyakarta aanviel, 19 december 1949, verschenen rond het middaguur de eerste vluchtelingen in Argomulyo.³⁴ Op bevel

van de KODM zetten de dorpschoufden en de bevolking zich in om belangrijke gebouwen te vernielen, zodat ze niet als post voor de Nederlandse troepen konden dienen. In Argomulyo gingen op die manier een school, het station en een olieopslagplaats in vlammen op. Telefoonraden werden weggehaald en de spoorweg vernield. Ook werden bomen geroid en dwars over de weg gelegd. Er werden gaten gegraven om de doorgang van Nederlandse trucks te belemmeren. De bevolking en de militairen werkten hierin samen.³⁵

Enkele dagen later arriveerden ook Nederlandse troepen. Op 27 december 1948 bezetten de Nederlanders Klangon bij Sentolo iets ten westen van Argomulyo om de brug over de Progo-rivier te bewaken.³⁶ Later vestigden ze een post in Pedes, bij een baileybrug over het riviertje. Deze posten werden gedurende de gehele Nederlandse bezettingstijd regelmatig door de TNI onder vuur werd genomen. Al op 3 januari werd de brug in Pedes opgeblazen. Op 5 januari werd een patrouille beschoten. Op vrijdag 7 januari 1949 lieten TNI-soldaten bij nadering van een Nederlandse vrachtwagen een mijn ontploffen, waarbij een soldaat de dood vond en enkele anderen gewond raakten.³⁷ Kennelijk was dit het teken voor de Nederlanders om de jacht op de TNI te openen. De volgende dag verscheen een groep Nederlandse militairen van 1-15 RI in Argomulyo. Ze doorzochten huizen maar troffen weinig mensen aan. Vier mannen, onder wie het hoofd van de *dukuh* Panggang, werden gearresteerd en gedwongen om de woningen van strijders aan te wijzen. Toen de Nederlanders er niet in slaagden om het hoofdkwartier van de lokale troepen te vinden en in de dorpen alleen vrouwen aantroffen die vertelden van niets te weten, schoten zij de vier gevangenen dood en staken enkele huizen in brand.³⁸ Op hun tocht door de gehuchten van Argomulyo, eerst in Kemusuk en later Srontakan, schoten de Nederlandse militairen op de mannen die ze in de velden aantroffen. Volgens lokale overlevering doodden ze er 23, maar volgens het Nederlandse verslag wel 50.³⁹ Sommige executies vonden volgens ooggetuigen van zeer dichtbij plaats.⁴⁰ Het staat in Argomulyo bekend als de Setu Legi – naar de zaterdag in de Javaanse weektelling.

Veel baten deed het geweld niet, want de strijd zou tot het vertrek van de Nederlandse troepen voortduren. De twee partijen stonden op scherp. De Nederlanders zochten naarstig naar het hoofdkwartier van de mobiele brigade onder luitenant-kolonel Soeharto. Op een gegeven moment legden de bewoners van Kemusuk zelfs een aarden wal aan om niet in het schootsveld van de Nederlanders te liggen die langs de spoorlijn patrouilleerden.⁴¹ In de herinnering van ooggetuigen hadden de Nederlandse acties een averechts effect en waren ze een reden te meer om de TNI in het verzet bij te staan. De

Mannen van T-Brigade 2-1-15 'Blijvertjes' herstellen de treinverbindingen tussen Yogyakarta en Maguwo, december 1948. Foto: J. Zijlstra. Bron: NL-HaNA, Dienst voor Legercontacten 2.24.04.02, inv.nr. 5311.

weken en maanden na Setu Legi lieten een aaneenschakeling van aanslagen van de TNI en zuiveringsacties van de Nederlanders zien. Al op 10 januari liep opnieuw een voertuig van 1-15 RI, ditmaal een carrier, op een mijn, met een dode tot gevolg.⁴² De volgende dagen en weken vonden er geregeld vuurgevechten plaats. De wekelijkse OOT – Overzicht en Ontwikkeling van de Toestand – die het hoofdkwartier van de territoriale troepencommandant voor Midden-Java in Semarang opmaakte, is een lange litanie van beschietingen, sabotageacties en confrontaties, waarbij zonder uitzondering grote aantallen Javaanse slachtoffers vielen.⁴³ Op 25 januari verscheen er weer een Nederlandse patrouille in Argomulyo. De militairen doorzochten elk huis. Omdat tevoren het nieuws was rondgegaan dat de Nederlanders het dorp wilden zuiveren, waren veel inwoners vertrokken; anderen hadden hun toevlucht genomen in de naburige moskee van Kebondalem, waar zij met rust werden gelaten.⁴⁴ Volgens Nederlandse verslagen werden bij een 'zuivering' op 1 februari in het gebied ten westen van Yogyakarta minstens 34 'vijanden' of 'bendeleden' gedood.⁴⁵ Er volgden een paar weken zonder grote acties, maar de beschietingen gingen door, en Nederlandse patrouilles

bleven doden maken.⁴⁶

Gecombineerde TNI-troepen uit de omgeving van Yogyakarta vielen op 1 maart 1949 Yogyakarta aan. Ze wisten de Nederlandse bewaking te overrompelen en de stad gedurende een halve dag te bezetten. Dat was een militair kunststukje, zij het tegen de hoge prijs van veel verliezen, maar politiek was het een meesterzet. De TNI liet hiermee aan de wereld zien nog helemaal niet te zijn uitgespeeld. De Nederlanders waren uiteraard getergd en zetten vrijwel meteen de jacht op de Republikeinse troepen in. Het leidde tot nieuwe botsingen. De territoriaal commandant erkende dat de situatie rond Yogyakarta er niet op vooruit was gegaan, ondanks 'de recente drastische maatregelen'.⁴⁷ Op 14 maart in de vroege ochtend vielen Indonesische troepen de Nederlandse post in Glondong, ten zuiden van Yogyakarta, aan. De Nederlanders kregen al snel steun uit de lucht. De Nederlandse jagers beschoten en bombardeerden verscheidene gehuchten in de omgeving van de Nederlandse post, waarbij negen doden vielen. De Indonesische aanvallers trokken zich daarop terug. Op 16 maart was er weer een treffen, nu tussen een Nederlandse patrouille van zo'n twaalf man uit de post in Glondong en een groep soldaten van de mobiele brigade, die een hinderlaag legden. De Nederlandse patrouille moest uitwijken, maar al snel verschenen twee jagers die het gehucht Kemusuk bombardeerden. Hierbij werden twee huizen vernield, maar er vielen geen doden.⁴⁸

Kennelijk hadden de Nederlandse troepen besloten dat er nu een einde aan het verzet moest komen, want op vrijdag 18 maart planden ze een grote zuiveringsactie. Heel vroeg in de morgen – een vaak gebruikte verrassingstactiek – verschenen Nederlandse troepen en begonnen zij hun zoekacties. De operatie startte in Godean, zes kilometer pal ten westen van Yogyakarta, en werkte van daaruit zuidwaarts naar Kemusuk toe. Om 2 uur 's middags troffen de Nederlandse troepen en TNI elkaar bij Gunung Widara, niet ver van de spoorweg in Samben. Het was een van de grootste botsingen in de periode, waarbij ruim honderd Indonesische mannen het leven lieten.⁴⁹ Waarom de Republikeinse troepen de confrontatie aan wilden gaan, is niet duidelijk, want de vuurkracht van de Nederlanders was veel groter. We citeren wat fragmenten uit het Nederlandse dagrapport, dat ook in hoofdstuk 2 al even aan de orde kwam:

Zuivering vt (8326) en Djetic 6 (8326). Enkele groepen vluchtende mannen waargenomen, waarvan 4 gedood. Buit: bamboeroentjings, documenten. [...]

Opmars en zuivering door 4 colonnes in Z.-richting begonnen. [...]

In Sengon (8122) gevechtsaanraking met sterke vijandelijke groep, welke in W-rand kampong stelling had genomen en op 813222 een zware Colt mitrailleur in stelling brachten. Vuur geopend, enkele gewapende personen neergelegd, rest vluchtte in W.-richting de hoogopgegroeide sawah in.⁵⁰

Het dagrapport was geschoond van alle controversiële handelingen. Kennelijk werden er in het hoofdkwartier geen vragen gesteld. Het rapport was weliswaar nog een stuk gedetailleerder dan het operatierapport van de territoriale commandant – dat breed werd verspreid – maar ook in het eerste was de precieze gang van zaken al verheld. Zo vertellen lokale bronnen dat tijdens de opmars van de Nederlandse troepen ook verdachte huizen in brand werden gestoken, maar dergelijke handelingen vinden we niet of zelden terug in de dagverslagen.

Er vielen die dag volgens de Nederlandse opgaven bij Sengon – bij Samben en Kemusuk gelegen – 104 Indonesische slachtoffers; in het naburige Godean nog eens 4.⁵¹ We hebben natuurlijk geen idee wie de slachtoffers precies waren. Maar zelfs uit de nogal cryptische verslagen wordt duidelijk dat op alle lopende en vooral weglappende mannen werd geschoten, dat er nauwelijks gevangenen gemaakt werden en dat er bij vluchtpogingen – als die werkelijk plaatsvonden – meteen werd geschoten om te doden. Ook was het aantal buitgemaakte wapens gering. Het schieten op alle vluchtende mannen was een reflex van een bezettende macht die de opdracht had een gebied van verzet te zuiveren, zelf voortdurend onder vuur lag en geconfronteerd werd met een vijandige bevolking die elk contact meed. Gezien de enorme steun van de bevolking aan de Republiek was het misschien geen wonder dat de Nederlandse troepen elke volwassen man als verdacht beschouwden, maar de praktijk gaf geen aanleiding tot vragen over de rechtmatigheid van het gewelddadige optreden en de mate waarin de burgerbevolking werd getroffen.

Nederlandse rapporten klonken bij tijd en wijle hoopvol over de afnemende guerrilla-activiteit, maar er was geen sprake van dat het verzet was gebroken. Wel lijken de partijen na maart grote confrontaties te hebben vermeden. Toch zette luitenant-kolonel Soeharto, die zijn hoofdkwartier in april in Kemusuk, zijn geboortedorp – bijna onder de rook van de Nederlandse post in Pedes – had gevestigd, zijn guerrilla voort, om druk op de Nederlanders uit te blijven oefenen.⁵² De dagrapporten laten inderdaad zien hoe de Nederlandse posten en patrouilles bijna dagelijks werden aangevallen en

beschoten, en konvooien met mijnen en trekbommen werden belaagd. Wekelijks sneuvelden er Nederlandse en Republikeinse militairen. De verliezen aan Nederlandse kant zijn exact bijgehouden. Eind maart had de T-brigade al 60 doden en 209 gewonden; 73 voertuigen waren op een mijn gereden. Voor de Nederlandse troepen waren dit grote verliezen. Ze vielen echter in het niet bij de slachtoffers aan Republikeinse kant. Volgens Nederlandse telling waren er toen al 3871 vijanden gesneuveld in het hele territorium van de T-Brigade.⁵³ Hoeveel mensen er in Argomulyo zijn gevallen, is niet precies bekend. Het grafveld Somenggalan in Kemusuk, waar in 1991 de resten van gesneuvelde inwoners uit de buurt zijn samengebracht, telt 203 graven. Het jongste slachtoffer is drie jaar oud. Lang niet alle gevallen liggen er begraven, maar alleen diegenen voor wie de familie met herbegrafenis instemden.⁵⁴

In mei laaide het geweld weer op. Op 1 mei was er nog een zware aanval op de Nederlandse post in Pedes.⁵⁵ Drie dagen later organiseerden de Nederlanders opnieuw een grote zuiveringsactie in de buurt van Pedes, Kemusuk, Samben en Rewulu, maar de Republikeinse troepen lieten zich niet zien. Het lijkt erop dat zij zich na de grote verliezen in de eerdere maanden beperkten tot speldenprikken. Een persoonlijk verslag van een tweedaagse patrouille op 6 mei 1949 ten westen van Yogyakarta laat goed zien hoe het ging. De schrijver vertelt hoe hij bij de rand van een kampong arriveerde:

We zien weer vijanden lopen aan de overkant van de sawah, die we moeten oversteken. Enkele jongens beginnen reeds te schieten met hun geweren. Enkele seconden later roffelt de bren van Henk. Het resultaat is dat een dertig man uit de kampongrand opspringt en de benen neemt. [...] Als we in de kampong aankomen zien we de peloppers overal vluchten over het veld uit de volgende kampong. Het schijnt vol te zitten. Op een hoek van een sawah geeft de Beer uit Tilburg een riedel vuur af. 'Geraakt' roept hij. Door de kampongrand trekken we er op af. Dan midden op een weggetje ligt een gedode man, een geel baadje aan met een wit kort broekje. Nu kunnen er mensen zijn, die zeggen dat er op de bevolking wordt geschoten. Zo te zien zou je zeggen van wel, maar als we de kerel omdraaien vinden we onder zijn baadje, tussen een riem gestoken een geladen revolver.⁵⁶

Het plaatsje Godean was geheel verlaten en de huizen waren verwoest. Een vrouw, gevraagd of er 'tentara' of 'laskar rajat' (volksstrijders) in de buurt waren, antwoordde ontkennend. Plotseling werd de groep van alle kanten beschoten door geüniformeerde Indonesische troepen. De beschietingen

waren zo hevig, dat de schrijver onverbloemd meldt: 'Dit was oorlog.' De beschietingen duurden meer dan drie uur, totdat de patrouille werd ontzet door versterkingen vanuit Yogyakarta.⁵⁷

Na begin mei namen de schoonmaakambities van de Nederlandse troepen duidelijk af. Patrouilles werden nog even veelvuldig gelopen, maar lijkten zich te hebben beperkt tot de hoofdwegen en de omgeving van de posten. Dat zal zeker zijn beïnvloed door de uitkomsten van het diplomatieke overleg tussen Roem en Van Royen op 7 mei, waarbij werd bepaald dat er een staakt-het-vuren zou komen en de Republikeinse regering naar Yogyakarta zou terugkeren. De bevelhebber van de T-Brigade, kolonel D.R.A. van Langen, schroomde niet de afname van het aantal schermutselingen als een succes van de Nederlandse acties te presenteren. In het gedenkboek van de brigade vertelde hij:

Bezien we nu het beeld, dan valt ons direct op, dat de vijand zeker verzeleken met de eerste periode, niet alleen in alle opzichten minder aanvalslust vertoont, maar zich met het gros heeft teruggetrokken diep in het zijterrein en dat onze patrouilles dikwijls grote afstanden moeten afleggen om de benden, die meestal nog trachten een werkelijk gevecht te vermijden, op te zoeken. Dit is het gevolg van de door U uitgevoerde offensieve zuiveringsacties en patrouillegang, waarbij wij beslist onze meerderheid hebben getoond. De vijand werd opgejaagd en er werden zware verliezen toegebracht, niet alleen aan doden, gewonden en wapens, maar vooral ook aan het moreel.⁵⁸

Volgens Van Langen veranderde de houding van de bevolking 'zienderogen', en meldden steeds meer tegenstanders zich.⁵⁹ De brigadecommandant had goede redenen om de situatie gunstig voor te stellen, niet alleen om aan de meerderen te laten zien dat de taak naar behoren werd uitgevoerd, maar ook om het moreel van de troepen hoog te houden.

Ook in het Overzicht en Ontwikkeling van de Toestand komen we herhaaldelijk die positieve beelden tegen. Er moest bewezen worden dat de eigen handelingen effectief waren en bijdroegen aan het einddoel. Zo meldde de territoriaal commandant van Midden-Java op 4 maart: 'Bij het overgrote deel der landelijke bevolking bestaat geen haat voor de Nederlanders.'⁶⁰ Dit was dezelfde bevolking die bij nadering van Nederlandse patrouilles collectief de sawa's in stoof. De positieve voorstelling van zaken versterkte de blinde vlek voor wat er allemaal misging. Daarbij moest het moreel van de troepen worden gevoed

met het beeld dat de Nederlandse troepen vooruitgang en vrede brachten.

Kolonel Van Langen kon wel schrijven: 'Gij zijt de jagers en zij zijn het opgejaagde wild', maar de werkelijkheid was grimmiger en eigenlijk uitzichtloos. De harten en hoofden van de Javaanse bevolking waren niet zo gemakkelijk te winnen als de Nederlandse militaire autoriteiten verwachtten. Dat ervoeren de Nederlandse militairen in het veld ook. Zo schreef de bataljonscommandant van 1-15 RI majoor J.F. Scheers begin januari al aan zijn vrouw hoezeer de bevolking buiten Yogyakarta 'beslist vijandig' was.⁶¹ Eind januari moest hij erkennen al zestien doden te hebben. Dit was een moeilijke tijd, zo schreef hij, en de vijand was volhardend. De guerrillabendes bestonden uit 'diehards'.⁶² Uiteindelijk werden ook de militaire rapportages steeds somberder. Buurman van Vreeden, die Spoor eind mei als legercommandant was opgevolgd, erkende op 1 juli in zijn weekverslag dat de toestand in het gebied van de T-Brigade – Midden-Java – steeds slechter werd.⁶³ Dat eindigde met de totale terugtrekking van de Nederlandse troepen. Op 26 juni werd Sentolo ontruimd en enkele dagen later vertrokken de Nederlandse troepen uit het bezette Yogyakarta.

De reconstructie van de gebeurtenissen in deze kleine streek ten westen

De commandant van de T-Brigade, kolonel D.R.A. van Langen, neemt afscheid van het 5e Bataljon van het 5e Regiment Infanterie, juni 1949. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2096_HO 25.

van Yogyakarta was van belang om de lokale dynamiek van het geweld en het obscurantisme van de militaire verslaglegging te laten zien. Tot de Nederlandse bezetting eind december 1948 was dit een vreedzaam gebied, waar het land goede oogsten opleverde. De komst van de Nederlanders, op de bureaus in Batavia/Jakarta en Den Haag gepresenteerd als een actie om orde en vrede te brengen, betekende in werkelijkheid een drama voor de regio. Los van de duizenden persoonlijke drama's die zich hebben afgespeeld, betekende de Nederlandse bezetting dat dit vreedzame gebied oorlogsterrein werd, waarin levens niet meer veilig waren en vele huizen ten prooi vielen aan brandstichting en bombardementen. Een gedetailleerd verslag van het *markas pertahanan* (defensiehoofdkwartier) van Gondowulung, vlak ten zuiden van Yogyakarta, vertelt hoe op 12 januari de Nederlandse troepen met tanks, mortieren en vliegtuigen het verzet in het dorpje wilden breken, waarbij twee inwoners werden gedood en verschillende gewond.⁶⁴ Luchtaanvallen speelden een grote rol in de pogingen om het verzet te breken. Verschillende getuigenissen vertellen van de aanvallen door Nederlandse vliegtuigen. Zo zag kolonel Simatupang de effecten van de Nederlandse luchtaanvallen op Wonosari en omgeving, in de bergen ten zuidoosten van Yogyakarta, waar de Nederlanders dachten dat de TNI zijn hoofdkwartier had. Veel plaatsen werden getroffen. De kolonel zag 'hoe burgers slachtoffer waren geworden van de beschietingen uit de lucht. Vooral op enige drukke marktplaatsen waren veel slachtoffers gevallen.'⁶⁵

De gebeurtenissen in Argomulyo en omgeving lijken klein in het grote raamwerk van oorlog en revolutie. Maar ze waren maar al te reëel voor de lokale bevolking. Dat de aantallen burgerdoden geen verzinsels zijn, blijkt wel uit de vele graven en monumenten voor burgerslachtoffers die de dorpen rondom Yogyakarta rijk zijn. Lokaal worden de burgerslachtoffers nog steeds herinnerd en herdacht. Zo staat op het plein voor het kantoor van de *kepala desa* van Argomulyo een monument dat getuigt van het dodelijke geweld: de namen van 45 doden staan op het monument gebeiteld.

STILTE

De geschiedenis van Argomulyo en de bredere regio rondom Yogyakarta maakt duidelijk dat het Nederlandse militaire beleid nauwelijks zoden aan de dijk zette. De eenheden van de TNI waren te talrijk en te ongrijpbaar en waren te sterk in de samenleving geworteld om met een relatief kleine bezettingsmacht te worden verslagen. De geweldsdynamiek werd mede bepaald door het systeem van volksdefensie, waardoor de Nederlandse troepen nau-

welijks contact met de bevolking kregen en geen onderscheid wisten te maken tussen combattanten en burgers. Het *Webrkreise*-systeem functioneerde in wezen uitstekend en bleek in staat om het verzet ondanks de grote verliezen van de TNI gaande te houden. De Nederlandse troepen, hoewel ze door de legerleiding waren aangespoord om zich vooral aan hun humanitaire plichten te houden, bleven gewelddadige indringers in een vreemde wereld.

Doordat het meeste geweld in de gehuchten en sawa's rond Yogyakarta plaatsvond, drong er weinig door tot kringen buiten enerzijds de direct getroffen gemeenschappen en anderzijds de Nederlandse militaire organisatie. Door de cryptische en eufemistische rapportage bleef de werkelijke gang van zaken buiten de verslaglegging. De bestuurlijke situatie aan beide kanten van het conflict maakte dat de aard van het geweld nauwelijks breder bekend werd gemaakt. Pak Sumaryamtono, de voormalige *kepala dukuh* van Samben in Argomulyo vertelde dat hij het niet nodig vond om de moorden te rapporteren, omdat alle *lurah* en hogere beambten in de omgeving toch al op de hoogte waren.⁶⁶ Hij maakte duidelijk dat er voor hem geen plaats was om recht te zoeken: hij en zijn dorpsbevolking waren in verzet. Pak Sumaryamtono legde ook uit dat de hiërarchische lijnen van het Republikeinse bestuur nog volledig intact waren. In werkelijkheid hadden de regionale TNI-commandanten het voor het zeggen, wat het niet gemakkelijk maakte om ergens je beklag te doen. Pak Bibit, die als jongeling de moorden had meegemaakt en de gebeurtenissen in de dorpen heeft bestudeerd, vertelde op de vraag waarom er geen recht werd gezocht bij de autoriteiten: 'Recht? Er was nergens recht te vinden.'⁶⁷ Het geeft aan hoe weinig geloof de bewoners hadden in het gezag van het Nederlandse bestuur in de veroverde gebieden. In de naam van het brengen van recht, werd het recht aan alle kanten geweld aangedaan.

De weg van het recht hebben de Javaanse getroffenen nooit bewandeld. Nederlandse ambtenaren waren buiten Yogyakarta niet aanwezig. Via Republikeinse kanalen kwam er weinig naar buiten. Het Republikeinse bestuur was onthoofd en de pers was vernietigd. Toch kwamen er incidenteel wel berichten op het internationale toneel terecht. Bij de Verenigde Naties in New York spande vooral Nico Palar zich als hoofd van de Indonesische delegatie in om de wandaden van Nederlandse troepen aan te kaarten, al maakte hij zich wel schuldig aan overdrijving. Palar meldde aan een correspondent van de Associated Press dat Nederlanders represailles uitvoerden tegen burgers en op 28 januari ten westen van Yogyakarta honderd burgers hadden gedood. Zestien van hen waren onthoofd. Palar meldde dit nieuws uit Sumatra te

hebben ontvangen.⁶⁸ Van de onthoofdingen is geen bewijs te vinden.

Palars aantijgingen gaven geen aanleiding tot speciale internationale aandacht, ook al waren waarnemers van de Verenigde Naties in Indonesië actief. Wel bezocht een delegatie van de UNCI op 21 maart Yogyakarta en sprak er met Republikeinse leiders als sultan Hamengkubuwana IX en minister van Communicatie Djuanda Kartawidjaja. Ze waren er echter slechts één dag en wilden vooral de klacht van de Indonesische delegatie onderzoeken dat de Nederlanders in Yogyakarta en Solo ‘prominente Republikeinen’ hadden gearresteerd. In een gesprek met kolonel Van Langen vroegen de commissieleden ook ‘who usually comprised the groups that made periodical attacks on Netherlands military personnel in Jogjakarta.’ Van Langen antwoordde dat het *pemuda* waren, ‘voormalig TNI personeel’ en ‘communistiche bendes’. Volgens de commandant ‘probeerden’ ze gebouwen en kleine bruggen te vernielen en hielden zich bezig met ‘plunder en terrorisme’ van de Indonesische en Chinese bevolking.⁶⁹ Kennelijk vroegen de delegatieleden vooral naar dergelijke aanslagen en waren ze gepreoccupeerd met de toekomst van de Republiek. Zo sprak de commissie ook met Johannes Latuharhary, lid van de Indonesische delegatie voor de UNCI, die in huisarrest zat en geen contacten buiten de stad zei te hebben. Hij meldde alleen dat hij elke nacht uit alle richtingen schoten hoorde. Djuanda beaamde dit. Hij zei dat er veel plunderingen plaatsvonden en dat de Nederlanders mensen tekortkwamen om er iets tegen te doen. Met de sultan, die de delegatieleden in zijn paleis opzochten, sprak de commissie vooral over een toekomstige terugkeer van het Republikeinse gezag.⁷⁰

Aan Nederlandse kant hield de rapportage van de legeronderdelen de informatie dicht. De OOT – Overzicht en Ontwikkeling van de Toestand – die het Kantoor Operatiën van het Territoriaal Commando Midden-Java in Semarang wekelijks opstelde, werd in 61 exemplaren onder alle betrokken legeronderdelen en hogere militaire autoriteiten in Batavia/Jakarta verspreid. De enige civiele recipiënt lijken de Recomba’s, de territoriale hoofden, te zijn geweest. Daardoor bleef de informatie grotendeels binnen de legerorganisatie. De afwezigheid van civiele autoriteiten in de regio rond Yogyakarta maakte dat er geen parallelle verslaglegging of mogelijkheid tot protest van die zijde bestond, zoals elders wel gebeurde.

De informatie uit de OOTS werd op het kantoor van de legercommandant in Batavia/Jakarta verwerkt in wekelijkse verslagen aan de ambtelijke top in Batavia, onder de titel ‘Beoordeling van de Toestand’. Hierin werd alleen in zeer algemene bewoordingen over de gevechten geschreven. Net als in de

Eigen verliezen een zwaar gewonde (inmiddels overleden). De vijand leed zeer zware verliezen. De op 4 Jan in dit gebied vermiste 4 militairen (Zie daz GJT nr OP 319 Geh dd 7 Jan'49 ad II.C. sub 1.a.) waren volgens bevolkingsberichten na hun gevangennamen afgekant. Op pt A 850412 liep een AAT truck op een mijn. Geen eigen verliezen. Een patrouille van 5-5 RI legde nabij kpg BEMBANGAN A 6673 een kwadwillige neer. Bij zuiveringsacties door patrouilles van Inf V in de omgeving van SALAM A 8599 werden 10 vijanden gedood. Geen eigen verliezen. Smit een aantal handgranaten, slagwapens en bamboeroentjings. Een patrouille van 5-5 RI legde te NGADI-REJO A 5684 4 rampokkers neer.

Di 8 Jan.

Een geniegroep ter sterkte van 13 man op 2 trucks werd op pt A 759509 bevig met automatische wapens onder vuur genomen door een vijandelijke bende van naar schatting 100 man sterkte, welke zich had opgesteld aan beide zijden van de weg. De genisten verlieten de voertuigen en beantwoordden het vuur. Wegens munitiegebrek moest tenlotte worden teruggetrokken, waarbij enkele topkanten, een geweer en een reeds door het vijandelijke vuur vernielde Iren werden achtergelaten en verloren gingen. Met inmiddels gearriveerde versterking werd de vijand verdreven, waarbij een der trucks brandende werd aangetroffen. Eigen verliezen 2 licht gewonden. Vijandelijke verliezen 6 doden. Een patrouille van 2-2 KVA legde in kpg SANGRAHAN A 8528 een kwadwillige neer. Een patrouille van 1-15 RI zuiverde de kpgn FELIS A 7920, GELWA GAN A 8022 en KENTRE-SUK A 8123, waar zich volgens binnengekomen berichten een terroorgroep zou bevinden, welke o.a. verantwoordelijk zou zijn voor het leggen van mijnen in het traject DJOCJA-SINTAJO. Eigen verliezen gene. Vijandelijke verliezen 50 gedood. Een patrouille van 5-8S kwam op pt A 889190 in contact met een bende van ca 20 man. Eigen verliezen gene. Vijandelijke verliezen eengedood.

In de nacht van 7 op 8 Jan. werd bij de zuivering van het h.w. stadsgebied van DJOCJA geringe weerstand ondervonden. Eigen verliezen gene. De vijandelijke verliezen bedroegen 42 getelde doden en 21 gevangenen, Smit een aantal handgranaten, slagwapens en documenten. Een post van 5-8S op pt A 905204 werd beschoten en met handgranaten bestookt. Geen eigen verliezen.

Di 9 Jan.

OOTs gaf de legercommandant meestal een positief beeld van de militaire en bestuurlijke ontwikkelingen. Hij benadrukte de noodzaak om het ‘bende-
wezen’ aan te pakken. Daarbij gebruikte Spoor zonder terughoudendheid
termen als ‘vernietiging’ en ‘systematische zuivering’. Dat de tegenstander
een goedgeorganiseerd Republikeins leger was dat op grote schaal steun van
de bevolking kreeg, wordt nergens duidelijk. Burgerslachtoffers werden niet
genoemd. Ook maakte Spoor zich, in navolging van de territoriale comman-
danten, schuldig aan overdreven positieve interpretaties van de situatie –
ook al kon hij niet ontkennen dat er nog steeds gevochten moest worden.
Zo was volgens hem de situatie nabij Yogya medio april vrij rustig ‘na de
schoonmaak’, maar ‘in een grotere kring rond de stad gelegen is het bende-
wezen nog aanwezig’⁷¹

Het lijkt erop dat de gebeurtenissen langs officiële weg nauwelijks tot Bata-
via/Jakarta en Den Haag zijn doorgedrongen. Het militaire informatiefilter
functioneerde effectief. Dat de situatie in de nieuw veroverde gebieden niet
gunstig was, konden de lezers van de OOTs en zelfs van de ‘Beoordeling van
de Toestand’ wel bevroeden. In bestuurs- en politieke kringen waren de moei-
lijke toestanden in en rond Yogyakarta en elders wel bekend. De discrepan-
tie tussen woord en werkelijkheid bracht de directeur van het kabinet van de
hoge vertegenwoordiger van de Kroon P.J. Koets er in maart 1949 toe de le-
gercommandant van een ‘romantische neiging tot overdrijving’ te betichten.⁷²
Maar er was weinig specifieke informatie voorhanden en de omvang van het
normoverschrijdend geweld lijkt toch niet te zijn doorgedrongen.

De officiële informatielijn gaf dus weinig prijs. Wel begonnen in de eerste
maanden van 1949 steeds meer geruchten over geweld te circuleren, niet in
de laatste plaats omdat berichten uit het veld naar de pers lekten. Misschien
wel het meest geruchtmakend was de brief van een anonieme officier – die
later Ko Zweeres bleek te heten – in *De Groene Amsterdammer* op 26 febru-
ari 1949.⁷³ Hoewel hij instemde met het doel van de Nederlandse aanval op
Yogyakarta en zeker geen goed woord overhad voor het Indonesische vermo-
gen hun samenleving goed te besturen, keerde hij zich tegen de ‘misdaden’
van de Nederlandse troepen. Hij refereerde onder andere aan de reeds beken-
de zaak van de moord op de hoge civiele Republikeinse functionaris Santoso
Wirodihardjo, die na de landing van de Nederlandse troepen op het vliegveld
Maguwo was neergeschoten.⁷⁴ Zweeres was ervan overtuigd ‘dat deze zaak de
doofpot ingaat, zoals alle hier bedreven wandaden de doofpot ingaan’.

Zweeres bevestigde op basis van de informatie waarover hij beschikte
de praktijk zoals we die uit Argomulyo kennen. ‘Wanneer er een kampong

wordt gezuiverd, is het gebruikelijk dat op iedereen die wegloopt, wordt geschoten. En onze soldaten plegen vrij zuiver te schieten! Het militaire succes van een dergelijke actie wordt altijd afgemeten, niet naar het aantal tegenstanders dat wordt neergelegd – dat zegt niets – maar naar het aantal wapenen dat wordt buitgemaakt. Want dan ben je er zeker van dat je met werkelijke troepen te maken hebt gehad. In het aantal doden is altijd met vrij grote zekerheid een vrij groot aantal onschuldige boeren begrepen.’

Opvallend in Zweeres’ brief is de herhaalde verwijzing naar de Duitse bezetting – op een gegeven moment zelfs als positief voorbeeld: ‘Ik ben niet de enige die een steeds grotere bewondering krijgt voor de correcte en beheerste wijze waarop de Duitse bezetters [...] in ons land zijn opgetreden in vergelijking met wat hier gebeurt.’ Dat raakte in Nederland een gevoelige snaar. Zweeres gaf aan hoezeer het recht in Yogyakarta en omgeving volledig verdwenen was. Er werd geschoten op alles wat vluchtte, veel onschuldigen werden gedood. En de toestanden aankaarten was moeilijk, want er heerste een ‘militaire terreur’ die het onmogelijk maakte tegen de praktijken in verzet te komen.

De brief gaf meteen aanleiding tot Kamervragen. Het waren, niet geheel verwonderlijk, de CPN en PvdA die de brief aangrepen om het kabinet aan de tand te voelen over de oorlogvoering in Indonesië. In de Eerste Kamer spraken J.P. Schalker (CPN) en Jo van de Kieft (PvdA) over de brief. Premier Drees waarschuwde in zijn antwoord in de Eerste Kamer dat de brief niet tot generalisaties moest leiden. Hij meldde dat hem bekend was dat er excessen voorkwamen, zoals in Zuid-Sulawesi, en dat daar volgens de regering ‘op de krachtigste wijze’ tegen moest worden opgetreden. In zijn reactie meldde Drees dat onderzoek werd bemoeilijkt doordat aantijgingen niet precies tijd en plaats aangaven. Hij verzekerde ook dat de vrijheid van de melders gewaarborgd zouden zijn.⁷⁵ In de Tweede Kamer was het de partijgenoot van Schalker, Henk Gortzak, die schriftelijke vragen stelde naar aanleiding van de brief in *De Groene Amsterdammer*. Van Maarseveen antwoordde Gortzak enkele weken later met de mededeling dat er al een onderzoek was gestart door de procureur-generaal.⁷⁶ In de memorie van antwoord op de commissie voor de vaststelling van de begroting voor Overzeese Gebiedsdelen schreef Van Maarseveen ten overvloede en ‘met klem’ dat er vooral niet gegeneraliseerd mocht worden.⁷⁷ Zo werd de schijn opgehouden dat het hier slechts uitzonderingen betrof en dat veel aantijgingen te weinig precies waren om er actie op te kunnen nemen. Ook werd de indruk gewekt dat de regering en het leger in Indonesië in staat waren schoon schip te maken en recht te doen.

De meerderheid van het parlement nam daar klaarblijkelijk genoegen mee.

Toch leidden de brief en de aandacht die deze in de pers en het parlement kreeg tot een zekere bestuurlijke paniek in Nederland en Indonesië. De minister liet in Nederland onderzoek doen naar Zweeres, en liet zelfs door de politie in Zweeres' woonplaats Zeist informeren.⁷⁸ Op 1 maart stuurde de minister het artikel ook naar de hoge vertegenwoordiger van de Kroon in Batavia/Jakarta, Louis Beel, met het verzoek een onderzoek in te stellen. De minister benadrukte wel dat de briefschrijver 'geen nadeel van de publicatie' zou mogen ondervinden. Kennelijk was hij zich ervan bewust dat klokkenluiders uit het leger weinig bescherming genoten. Inderdaad was de militaire leiding erg gericht op het tegenhouden van kritische informatie uit het veld aan de pers en de politiek. Spoor was ondanks de woorden van de minister nogal gebrand op de bestraffing van de klokkenluider. Toen hij onderzoek liet instellen, was het dan ook niet naar de misdaden die Zweeres had gemeld, maar naar de 'voor een officier zeker in deze omstandigheden ontoelaatbare houding'.⁷⁹

Op verzoek van Drees maakte *De Groene* de identiteit van Zweeres bekend. Die was tegen die tijd ook in Batavia/Jakarta al achterhaald. De procureur-generaal stuurde een vertegenwoordiger, officier van justitie Karel Bieger, op de zaak af. Die wist al snel de identiteit te achterhalen en had op 10 maart een onderhoud met Zweeres – ze kenden elkaar overigens al. Op 13 en 14 maart rapporteerde Bieger aan de procureur-generaal dat veel informatie uit de tweede hand was en dat Zweeres al enige tijd met zelfmoordplannen liep. Zweeres had na 21 december geen enkele actie meegemaakt. Hij erkende dat hij slechts een enkel voorval had gezien, namelijk twee lijken van neergeschoten Indonesiërs na een schietpartij. Verder was alles van horen zeggen. In zijn verslag weerlegt Bieger nauwgezet alle beweringen van Zweeres en concludeert: 'Hij kan geen enkel concreet feit noemen, wat eventueel onderzocht zou kunnen worden.'⁸⁰ Enkele uren na het gesprek deed Zweeres een poging tot zelfdoding.

Op 21 maart schreef Spoor aan Beel over de brief van Zweeres in *De Groene* dat hij schrijvers van anonieme brieven 'waarin onwaarheden, halve waarheden of slechts "on dits" aan de publiciteit worden prijs gegeven', niet ongemoeid wilde laten. Dat zou de krijgstucht aantasten en de deur voor anderen openen. Ook zou het de Republikeinse propaganda in de kaart spelen. Spoor schreef dat hij de politiek uit het leger wilde weren en anonieme briefschrijvers strafrechtelijk of tuchtrechtelijk wilde vervolgen. Hij kon dat doen, omdat het doorspelen van strategische en andere militaire informatie

verboden was. Wel noemde hij Zweeres een psychiatrisch geval, waardoor strafbaarheid problematisch zou worden.⁸¹ Door Zweeres meteen tot psychiatrisch geval te bestempelen wilde hij vermoedelijk een ingewikkelde juridische procedure voorkomen met het risico dat details over misdaden juist aan het licht zouden komen.

De aantijgingen in Zweeres' brief werden ondertussen door de officier van justitie vakkundig ontzenuwd. Tijdens het onderzoek naar de uitlatingen van Zweeres werd de vraag gesteld waarom er veel meer doden waren dan er wapens werden aangetroffen. Biegers conclusie was niet dat er burgers onder de slachtoffers waren, maar dat niet alle opstandelingen een wapen hadden. De officier van justitie meldde ook dat het in brand steken van kampongs niet kon worden aangetoond en, zo voegde hij eraan toe, dat het in de jaren die hij met het leger had verkeerd ook niet was voorgekomen.⁸²

Inmiddels was in Indonesië de zaak al zo goed als uitgevlamd. Zweeres was opgenomen in het ziekenhuis om van zijn zelfmoordpoging te genezen. Hij verzocht de minister van Oorlog om repatriëring, maar de minister was, net als commandant Spoor, huiverig voor de mogelijke ophef die Zweeres in Nederland zou kunnen veroorzaken. De weigering ging onder het mom dat hij mogelijk zelf in Indonesië zou worden vervolgd voor 'lichtvaardige beschuldigingen' en dat hij dus beschikbaar moest blijven.⁸³

De brief in *De Groene* kwam natuurlijk ook bij de troepen terecht. De commandant van 1-15 RI, majoor J.F. Scheers, schreef op 1 april aan zijn vrouw:

Dat verhaal van De Groene heeft ons hier zeer gekwetst omdat het zo leugenachtig is geschreven. De betrokken officier is een kapitein van hetzelfde jaar Kampen als ik en hij is knettergek. Nou heeft ie een poging tot zelfmoord gedaan om uit de dienst te komen. Wat wil zoo'n man schrijven, die nog nauwelijks een half jaar in Indië is, nog nooit te velde is geweest en maar achter een bureau gezeten heeft [...]. Het is een schande. [...] Ik ben ook officieel verhoord door de Officier van Justitie vanwege het onderzoek dat de Minister heeft voorgeschreven. Uit dit onderzoek blijkt wel hoe deze man is afgegaan op losse praatjes. Enfn, het kan ons niet meer bommen, hoe ze in Nederland over ons denken.⁸⁴

De stelselmatige ontkenning, zelfs door militairen die dicht op de gebeurtenissen stonden, is moeilijk in lijn te brengen met de gegevens die we uit het veld hebben gekregen. Aan de ene kant voelde de operationele praktijk – de patrouilles, de zuiveringen, de aanvalsacties – noodzakelijk, juist in het licht

van de onberekenbare vijand. Aan de andere kant was er wel degelijk een besef dat sommige dingen toegedeekt moesten worden.

Hoe het ook zij, de kwestie-Zweeres maakt duidelijk hoe gevoelig aantijgingen van misdaden lagen en hoezeer de autoriteiten de ophef in de pers en het Nederlandse parlement wilden vermijden. Overigens was Zweeres' (anonieme) brief lang niet het enige bericht dat Nederland bereikte over bruut legeroptreden. Een week voordat *De Groene Amsterdammer* de brief publiceerde, had PvdA-Kamerlid Frans Goedhart tijdens het begrotingsdebat voor Overzeese Gebiedsdelen al enkele brieven van militairen in het veld voorgelezen – in navolging van zijn communistische collega Henk Gortzak eerder. Goedhart diende een motie in waarin hij om een niet-gerechtigd onderzoek naar het toegepaste geweld in Indonesië vroeg. Aangezien hij geen meerderheid kreeg, trok Goedhart de motie weer in, maar niet dan na toezegging van de minister dat alle aantijgingen van normoverschrijdend geweld nauwkeurig zouden worden onderzocht.⁸⁵

Ook langs persoonlijke kanalen kwamen in deze maanden verhalen in Nederland terecht. Dat gold bijvoorbeeld voor de executies van verschillende prominente ambtenaren, onder wie Santoso Wirodihardjo en Masdulhak Nasution tijdens de Nederlandse aanval op Yogyakarta in december 1948. Het nieuws over deze moorden vond zijn weg naar buiten. In het eerste geval hadden twee vrouwen die getuige waren geweest een klacht bij de militaire autoriteiten in Yogyakarta ingediend en had de Republikeinse delegatie de zaak bij de UNCI onder de aandacht gebracht. In de zaak van Nasution, de secretaris van vicepresident Mohamad Hatta, was het zijn weduwe die vanwege haar Nederlandse afkomst bij de Nederlandse ambtenaren op een luisterend oor kon rekenen. Opvallend is dat het vooral individuele zaken betrof. Ze zijn alle door de Nederlandse media en autoriteiten opgepikt en hebben hun weg naar de Excessennota gevonden. Het ging meestal om personen die een zeker netwerk hadden en konden doordringen in de Nederlandse informatielijnen, of via de correspondentie van militairen in Nederland bekend werden. Het geweld tegen dorpsbewoners bleef echter onder de radar van pers en politiek.

Al met al was Yogyakarta een belangrijke bron van nieuws en geruchten over Nederlands militair optreden dat niet door de beugel kon – we zijn in hoofdstuk 4 ook al de kerkelijke protesten tegen het legergeweld ten zuiden van Yogyakarta tegengekomen. Het is niet waarschijnlijk dat de legeracties er nu uitzonderlijk veel harder waren. Brieven met klachten van soldaten, zoals die zich bijvoorbeeld in de collectie van Frans Goedhart bevinden, ko-

men uit verschillende streken. Toch was het niet helemaal toevallig dat er veel schandalen uit deze regio kwamen. De Nederlandse inval en zuivering van de stad en omgeving gingen met grof geweld gepaard, ook vanwege het stevige verzet. Ook was Yogyakarta een knooppunt waar veel prominente Indonesiërs en Nederlandse autoriteiten aanwezig waren, die op de gewelddaden konden worden aangesproken.

De verschillende aanklachten in de Nederlandse pers kwam ook weer bij de Nederlandse troepen in en rond Yogyakarta terecht. *De Vliegende Stoter*, het bataljonsblad van 5 RS, reageerde op 18 april 1949 verontwaardigd op de meldingen van wreedheden in de Nederlandse kranten. De redacteur van het blaadje, S.M.I. van Hooff, noemde de berichten 'onvaderlandslievend, meestal bezijden de waarheid en vaak uit politieke overwegingen geschreven'. De berichten waren niet alleen grievend en beledigend, aldus de redacteur, maar brachten ook levens van de Hollandse militairen in gevaar. 'Het spreekt vanzelf, dat er wel eens dingen gebeuren die niet gebeuren mogen, maar die gebeuren toch alleen tijdens acties en nooit in koelen bloede. Bovendien worden misdragingen ook zwaar gestraft.' De Nederlandse troepen deden volgens hem zelfs hun best medische hulp aan de dorpsbevolking te verlenen, maar werden dan door de vijand in een hinderlaag gelokt.⁸⁶ We kunnen aannemen dat de schrijver wist wat er op de patrouilles gebeurde en hoeveel slachtoffers er onder de Indonesiërs vielen. Ook hier, net als in het geval van majoor Scheers, valt op hoe sterk de zelfrechtvaardiging van het Nederlandse optreden was en hoe diep het militaire discours was verankerd.

Op allerlei niveaus werd het imago van het leger dus in bescherming genomen. Dat deed ook generaal Spoor in een interview dat hij in maart 1949 met het *Limburgsch Dagblad* had. De krant gaf het interview de kop: 'Gen. Spoor weerlegt de lastercampagne tegen onze jongens over zee'. Daarmee was de toon van het stuk gezet. In het vraaggesprek meldde de generaal dat hem geen gevallen van wreedheid zoals in de Kamervragen waren genoemd, bekend waren, dat er onderzoek naar gedaan werd, dat de brief in *De Groene* tendentius was, dat de betreffende officier zijn plicht als officier had verzaakt door de kwesties niet zelf aan te geven, dat het bataljon in Yogyakarta zich voortreffelijk hield, dat hij de troepen had voorgehouden bringers van recht en veiligheid te zijn, en dat de Kamervragen hem merkwaardig voorkwamen omdat er geen enkele aandacht werd besteed aan de gewelddaden van de Republikeinen. De instelling van een Kamercommissie om onderzoek te doen naar de beweerde wreedheden leek hem niet functioneel, omdat hij zelf al had aangedrongen op een justitieel onderzoek. Spoor: 'Het

is mij niet duidelijk, welke voordelen een onderzoek van een commissie, bestaande uit leden van de Tweede Kamer, zoals de heer Gortzak heeft aanbevolen, zou hebben boven het door het Hoog Parket ingesteld deskundig onderzoek, waarbij de gehele aangelegenheid op formeel juridische wijze wordt behandeld, zonder dat hierbij enig politiek element in het geding wordt gebracht.⁷⁸⁷ Het onderzoek kwam er niet.

De militaire logica was hermetisch gesloten en de meeste media volgden Spoors redeneerwijze. De Nederlandse troepen waren voortreffelijk bezig, als er iets misging dan gaven de militaire juridische procedures voldoende garantie om recht te doen. Wie uit de school klapte, bedreef ‘politiek’. Wat des legers was, moest des legers blijven. Spoor betoonde zich een sluiswachter in optima forma. Maar hij was slechts het sluitstuk van een hele reeks filteraars in het informatiekanaal tussen wat er in de dorpen rond Yogyakarta gebeurde en de politieke openbaarheid.

8.

Peniwen, 19 februari 1949

GUNUNG KAWI

Veel gebeurtenissen in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zijn in de mist van de tijd verdwenen. In veel gevallen kan slechts nauwgezet lokaal onderzoek nog ophelderen waar en hoe het oorlogsgeweld heeft toegeslagen en wie en hoeveel mensen zijn getroffen. Aanwijzingen voor het veelvuldige geweld – al bieden ze bij lange na geen volledige inventaris – vormen de vele monumenten die verspreid over Java te vinden zijn en die de slachtoffers van het Nederlandse geweld herdenken. Sommige dateren uit de jaren veertig of vroege jaren vijftig. Het merendeel is echter pas in de jaren zeventig of tachtig van de vorige eeuw opgericht.

Een van die monumenten staat in Peniwen, een dorp aan de voet van de zuidhelling van de Gunung (berg) Kawi, zo'n 25 kilometer van Malang in Oost-Java. Op een hoog voetstuk staat het beeld van een strijder die een getroffen man overeind houdt. Drie kanten van de sokkel zijn versierd met een

De wedana (districtshoofd) van Krebet, ten zuiden van Malang, spreekt de bijeengeroepen bevolking toe. Volgens het bijschrift van de Dienst voor Legercontacten zegt hij dat 'alles zal blijven zoals het was, mits men een zuiver geweten heeft'. Vermoedelijk eind december 1948, na aanvang van het tweede grote Nederlandse offensief onder de naam Operatie Kraai. Bron: Fotocollectie NIMH, Collectie Rups, inv.nr. 2164-026-007.

reliëfschildering met strijders en de executie van slachtoffers. Aan de achterzijde is een plaquette met de namen van twaalf ‘jeugdige Rode Kruis helden’ (*para pahlawan remaja PMI*) die zijn gesneuveld, en vijf burgers (*rakyat*) die bij een Nederlandse aanval in februari 1949 zijn omgekomen.¹ Aan de voet van het monument liggen tien graven. Elk jaar vindt er op 19 februari een herdenkingsplechtigheid bij het monument plaats.² In 2020 werd de bijeenkomst opgeluisterd door een re-enactment van de gebeurtenissen, waarbij de plaatselijke theatergroep het brute optreden van de Nederlandse militairen uitbeeldde.³ Het laat zien hoezeer het geweld van 1949 nog steeds wordt gezien als een uitzonderlijke tragedie die de dorpsgemeenschap heeft getroffen.

In de maanden na het grote Nederlandse offensief van december 1948 was Peniwen Republikeins gebied gebleven. De Nederlandse aanval had de Republikeinse troepen uit steden als Kepanjen en Blitar gedwongen, waarop zij zich in de dorpen hadden verschanst. Het Nederlandse gezag reikte ternauwernood verder dan de grenzen van de steden. Een stadje als Blitar, dertig kilometer ten westen van Peniwen, werd in feite door Republikeinse

Geposeerd groepsportret van strijders van de KRIS (Kebaktian Rakjat Indonesia Sulawesi, Trouw van het Indonesische Volk van Sulawesi), waarvan er velen in 1949 op de berg Kawi vochten. Plaats en datum onbekend. Foto: IPPHOS.

troepen belegerd. De Nederlanders konden met moeite iets van rust creëren in de stad zelf, maar daarbuiten kregen ze geen greep op de samenleving. De verslagen van Nederlandse ambtenaren uit deze tijd klinken weinig hoopgevend. De assistent-resident P.A. Lanting, die in december 1949 met de Nederlandse troepen naar Blitar was meegereisd, vertelde in 1976 in een interview: ‘Het herstel van het overheidsapparaat lukte maar heel, heel erg moeizaam, eigenlijk niet.’ De situatie in deze regio was voor de Nederlanders precair: ‘Blitar was een van de onveiligste posten die ik heb meegemaakt.’⁴

De Gunung Kawi, het berggebied boven Malang, was al lange tijd een toevluchtsoord voor Republikeinse strijders. Na de bezetting van Malang tijdens het eerste Nederlandse offensief in 1947 bestookten Republikeinse troepen de stad vanuit hun kwartieren in de bergen. Begin 1949 waren de berghellingen het werkterrein van Brigade XVI, die samen met het Corps Mahasiswa Djawa Timur (CMDT), de Tentara Genie Peladjar en andere eenheden het Kesatuan Comando Kawi Selatan (KCKS) vormde. Brigade XVI bestond voor een groot deel uit soldaten uit Sulawesi, die afkomstig waren van de KRIS (Kebaktian Rakjat Indonesia Sulawesi). Er waren vrij veel christenen onder de strijders. De brigade stond sinds november 1948 onder bevel van de luitenant-kolonel Joop Warouw, die een achtergrond had in het KNIL en zijn moed in de slag om Surabaya had getoond.⁵ Volgens Harry Poeze bedroeg het aantal strijders van de brigade tussen de 1400 en 2000. Eerst was de brigade in Blitar gelegerd, maar na de Nederlandse opmars in december 1948 richtte Warouw zijn kwartieren in op de hellingen van de Gunung Kawi.⁶ Hoewel formeel onder het gezag van de divisiecommandant van Oost-Java kolonel Soengkonono, opereerde de KCKS in werkelijkheid nogal zelfstandig.

De Republikeinse troepen rond de Kawi vermeden een grootschalige confrontatie met de Nederlanders en richtten zich op het verstoren van verbindinglijnen en het intimideren of zelfs doden van functionarissen die bereid waren met de Nederlanders mee te werken, en wilden door hun aanwezigheid aan de bevolking laten zien dat de Republiek doorvocht. TNI-veteraan J.S. Suwarso vertelde dat de guerrilla op de Kawi er vooral op was gericht om sabotage te plegen en niet de eigen levens in de waagschaal te stellen door in een vuurgevecht met de beter bewapende Nederlandse troepen verzeild te raken.⁷

De bewoners van de dorpen tussen Malang en Blitar, zoals vermoedelijk in de meeste plaatsen die de Nederlanders in hun laatste offensief van december 1948 hadden bezet, zagen de Republiek als het legitieme bestuur en vreesden de Nederlanders. De TNI zocht de samenwerking met de dorpsbevolking, die levensmiddelen moest leveren en bij de sabotage assisteerde.

Bruggen werden vernield, wegen geblokkeerd en de spoorlijn Malang-Blitar beschadigd.⁸ Nederlandse militairen en bestuurders spraken van de ‘terreur’ die de Republikeinse troepen uitoefenden tegen de dorpsbevolking, maar nergens blijkt dat de samenwerking van de bevolking met de TNI door geweld werd afgedwongen. Het gebied was sinds augustus 1945 Republikeins geweest en de mensen steunden de nieuwe Indonesische staat. In geen van de verhoren voor de onderzoekscommissie tonen getuigen uit Peniwen iets van ergernis over de Republikeinse troepen. Integendeel, het was alleen bij nadering van Nederlandse troepen dat de dorpen leegstroomden. Ook de plaatselijke kerk, die centraal kwam te staan in de gebeurtenissen van februari 1949, had een sterk pro-Republikeinse inslag.

Peniwen was geen centrum van Republikeinse troepen. Wel vonden strijders er onderdak en bezochten ze het dorp om voedsel te halen.⁹ Ook bestond er sinds 1945 een polikliniek, die toepasselijk Panti Usada (medicijnhuis) heette. Het ziekenhuis was eigendom van de lokale kerk en was gevestigd in een schooltje naast de woning van de dominee. Omdat het hospitaal in het naburige Sumberpucung bij aanvang van de Nederlandse aanval door Republikeinse troepen was vernield, was Panti Usada in december 1948 met twee schoollokalen uitgebreid. Volgens een van de ziekenbroeders werden er ‘op initiatief van de verplegers’ en met goedvinden van de kerkenraad met enige regelmaat ook gewonde Republikeinse soldaten behandeld. In de maand voorafgaand aan het drama van 19 februari waren dit er volgens dezelfde getuige zo’n twaalf.¹⁰ Het was dus geen hospitaal van de TNI. Er werden ook burgers verpleegd. Volgens de dominee van Peniwen, onder wiens toezicht de kliniek stond, werkten er 23 mensen.¹¹ De leiding was in handen van Raden Slamet, een vijftigjarige veearts, die na het eerste Nederlandse offensief uit Malang naar Sumberpucung was gevlucht en daar als voorzitter van het Indonesische Rode Kruis (Palang Merah Indonesia, PMI) optrad.¹² Een strikte scheiding tussen ziekenhuis en leger was er overigens niet. De Rode Kruismedewerkers in Peniwen waren ook actief in het opzetten van verbandplaatsen in de omgeving, ongetwijfeld ten behoeve van de strijders.¹³

PENIWEN

De Nederlandse bezetting in het gebied ten zuiden van Malang en Gunung Kawi was nog minder intensief dan in de regio rond Yogyakarta. De korpsgeschiedenis van het 4e bataljon van het 5e regiment infanterie (4-5 RI) meldt: ‘Wegens [het] betrekkelijk geringe aantal troepen konden sommige gebieden helemaal niet of slechts zeer zelden bezocht worden, zoals [...] de hoger gele-

gen gebieden op de berghellingen.' De vijand opereerde in vele kleine groepen. Hiertegenover kon 4-5 RI slechts een 'zo intensief mogelijke patrouillegang' en regelmatige grotere en kleinere zuiveringsacties stellen. Het sweepen van de wegen was een dagelijkse bezigheid.¹⁴ De aanwezigheid van het Nederlandse leger lijkt te zijn beperkt tot Kepanjen in het oosten en Blitar in het westen. Het gebied ertussen werd slechts af en toe door patrouilles bezocht. In de twee maanden na het Nederlandse offensief had Peniwen slechts twee keer een Nederlandse patrouille op bezoek gehad. Net als in de omgeving van Yogyakarta zochten Nederlandse troepen vooral naar TNI-troepen. Informatie over hun posities was moeilijk te krijgen. Bij een van de bezoeken aan Peniwen spraken Nederlandse militairen de *kepala desa* Ardja Wibawa en vroegen hem naar het hoofdkwartier van de Brigade XVI, hetgeen hij niet kon of wilde vertellen.¹⁵ Het bleef een kat-en-muisspel tussen de TNI en de Nederlandse troepen.

De derde keer dat Nederlandse troepen Peniwen bezochten, was op 19 februari 1949, toen het plaatsje op de route lag van de C-Compagnie van 4-5 RI, die in samenwerking met leden van het IVe infanteriebataljon KNIL de Actie Haai uitvoerden. Dit was geen patrouille, maar een uitgebreide zuiveringsactie van enkele dagen. In totaal deden er 405 man aan de actie mee. De instructie voor de actie luidde: 'Met een Compagnie de kampongs op en in de nabijheid van ondervolgende route zo zorgvuldig mogelijk te doorzoeken, vijandelijke elementen opsporen en uitschakelen, vijandelijke weerstand breken.'¹⁶ Het ging erom de zuidelijke helling van de Kawi zo grondig mogelijk schoon te vegen. Drie compagnieën waren betrokken bij de actie. De C-Compagnie werkte vanuit het zuidoosten, de A- en B-Compagnieën van noord naar zuid, dus van de hoogte van de Kawi omlaag. Volgens het gevechtsrapport van de Actie Haai was 'de kans om de vijand verliezen toe te brengen het grootst door hem van hoog naar laag aan te vallen.' Het expliciete doel van de actie was het toebrengen van verliezen.¹⁷

Het gevechtsrapport, dat na afloop van de actie werd opgesteld, meldde dat de opzet 'in grote trekken volkomen geslaagd' was. Tevoren was niet precies bekend waar de Republikeinse troepen zich ophielden. De C-Compagnie kwam in de dorpen 'min of meer grote groepen van vijanden' tegen. De relatief slecht bewapende Republikeinen beschoten de Nederlandse troepen, maar gingen een grote confrontatie uit de weg. De TNI-soldaten vluchtten in noordelijke richting, waar ze in de armen liepen van de A- en B-Compagnieën. De meesten wisten echter in westelijke richting te ontkomen. Toch vielen er veel doden onder de Indonesiërs. Nederlandse troepen schoten op alle mannen die ze zagen lopen. 'Er was geen genade,' vertelde een TNI-veteraan

die op de Kawi had gestreden, 'iedere pemuda die ze tegen kwamen werd meteen gedood.'¹⁸ Maar wie was een *pemuda*, en wie niet? Vrij terloops merkt het gevechtsrapport op, en ook in de latere verhoren van de betrokken militairen komt dit terug, dat de gehele mannelijke bevolking in de dorpen afwezig was. De pelotons trokken door verlaten desa's, waar slechts af en toe vrouwen, kinderen en bejaarden werden aangetroffen. De mannen wisten dat ze vogelvrij waren en zochten hun heenkomen in de rijstvelden en bossen.

Het rapport van de Actie Haai is summier als alle gevechtsrapporten. Achter de militaire stenografie schuilt een werkelijkheid die slechts kan worden bevroed. Toch zijn de kale cijfers alleen al veelbetekenend. Secuur werden de aantallen gesneuvelden, gevangenen, gewonden en verbruikte munitie opgegeven. Van de 'vijand' werden 82 man gedood en 9 gearresteerd – de laatsten werden aan de Inlichtingen- en Veiligheidsgroep (IVG) in Kepanjen overgedragen. De buit aan wapens was opvallend gering: een revolver, een Lee Enfield-geweer, een stengun, negen handgranaten en verder klewangs en bajonetten. Was de vijand wel bewapend? Wie wás de vijand eigenlijk? Ook meldt het rapport hoeveel munitie aan Nederlandse kant verschoten is: 9237 kogels werden er afgevuurd, met automatische wapens en geweren. Daarnaast nog 32 geweergrenaten en 88 mortiergranaten. Er is die dagen veel geschoten. De helft van de kogels kwam uit de brengun, een lichte mitrailleur die vanaf een standaard moest worden bediend en die geschikt was om een tegenstander of vijandelijke stelling op relatief grote afstand – tot een kilometer – te beschieten. De kale cijfers zeggen wel iets over de gevolgde tactiek tijdens de actie: op afstand de tegenstander treffen. Schieten op wat beweegt, dus zonder onderscheid tussen strijders en niet-strijders.

Op de derde dag van de actie, zaterdag 19 februari, waren de Nederlandse troepen vanuit hun bivak ten zuidoosten van Peniwen eerst noordelijk bergopwaarts getrokken, westwaarts afgebogen naar Jambuwer en vervolgens zuidwaarts naar Peniwen. Van gevangengenomen mensen van het Indonesische Rode Kruis hoorde de bevelvoerende officier dat er in Peniwen een hospitaal stond. Het lijkt erop dat de Nederlandse troepen de indruk kregen dat Peniwen een centrum van verzet of TNI was¹⁹ – wat later door getuigen uit het dorp is ontkend. Onderweg werden de Nederlandse troepen regelmatig beschoten. Ook toen de troepen Peniwen naderden, ontmoetten zij flinke weerstand 'uit de kamponggrand' – TNI-soldaten hadden opdracht gekregen om niet in de dorpen zelf de strijd aan te gaan.

Op basis van de verschillende getuigenissen en rapporten is het mogelijk om de gebeurtenissen op deze zaterdag enigszins te reconstrueren. Dat de dorps-

bewoners de Nederlanders niet bepaald als beschermers of bevrijders zagen, blijkt uit het feit dat alle mannen uit het dorp bij nadering van de Nederlandse troepen de bossen aan de noordkant van Peniwen in vluchtten, waar schuilplaatsen waren gemaakt.²⁰ Ook de TNI had zich uit de voeten gemaakt. Met hoevelen zij waren, weten we niet. Volgens de informatie die de Nederlandse troepen kregen van de bevolking van Peniwen, bedroeg het aantal rond het dorp zo'n vijfhonderd. Toen Nederlandse troepen rond vier uur in de middag Peniwen binnentrokken, werden bij het hospitaal vijf mensen neergeschoten. De ziekenzalen waren aan de buitenzijde voorzien van een doek met een rood kruis, zodat het duidelijk mocht zijn dat het om een ziekeninrichting ging.²¹ Er lagen op die dag slechts vier patiënten. Dorpelingen hadden eerder op de dag wel TNI-soldaten gezien, maar ze waren weer vertrokken. Dat de TNI het hospitaal als schuilplek gebruikte, is niet waarschijnlijk. De patiënten en personeelsleden van de kliniek ontkenden allen dat er vanuit het gebouw was geschoten, zoals soldaten van de C-Compagnie later beweerden. Wapens zijn er niet gevonden. De dominee die het beheer over het ziekenhuis had, meldde dat troepen geen toegang tot de ziekeninrichting mochten hebben.

Het verhaal van getuige Kasiman brengt ons dicht bij de gebeurtenissen. Hij was een twintigjarige man, afkomstig uit Aceh, die in Malang woonde en tot december 1948 leerling was aan de technische school in Blitar. Hij wilde dienst nemen bij het Rode Kruis (Palang Merah Indonesia), maar werd vanwege eczeem in het hospitaal opgenomen. Een andere getuige noemde Kasiman lid van het Republikeinse leger, wat wel waarschijnlijk was. Bij nadering van de Nederlandse troepen had het personeel in de kliniek dekking gezocht. Kasiman vertelde de leden van de onderzoekscommissie:

Mijn vrienden en ik kregen opdracht van de patrouille, die voor de school stond, om naar buiten te komen, wij mochten niet gewoon lopen, maar hurkend met de handen omhoog. Toen wij buiten kwamen, zagen wij ongeveer 10 militairen staan. Wij kregen bevel om met ons gezicht naar de school te gaan zitten met de benen vooruit en de handen omhoog en met ongeveer een meter onderlinge afstand. Wij waren met 15 personen, waarvan 4 vrouwen. Wij zaten niet op een rij, maar ongeordend door elkaar. [...]

Eerst werden de 4 vrouwen weggevoerd door een militair, die hen opdracht gaf mee te gaan. De vrouwen waren niet gebonden.

Daarna werden 5 aan de linkerkant zittende mannen gebonden en afgevoerd door dezelfde militair, die ze gebonden had. [...]

Een van de militairen achter mij vroeg of er nog touw was, waarop door degene, die de 5 gevangenen wegvoerde, geantwoord werd: er is geen touw meer.

Er bleven dus nog 6 mannen over, terwijl er toen nog 6 of 7 militairen bij ons waren. Deze liepen om ons heen [sic]. Mij is niet bekend of een van deze militairen het bevel voerde. Zij waren gewapend met gewone geweren, maar ik zag er ook een automatisch wapen bij met een standaardje en één stengun.

Toen de 5 mannen weggevoerd werden, riep de bewaker van deze groep tot de achtergeblevenen: kom mee. Daarna begon de militair, die schuin rechts voor mij stond, de man met de stengun, plotseling op ons te schieten. Ik kan niet zeggen op wie het eerst geschoten is. Ik voelde plotseling een hevige pijn in mijn onderbuik, welke pijn naar boven trok, daarna raakte ik bewusteloos.

Ik zat op ongeveer 3 meter afstand van de militair, die schoot. Ik weet niet of de andere militairen ook geschoten hebben.

Toen ik weer bij kwam, lag ik op mijn rug. Er waren toen geen militairen meer en ik ben naar buiten gelopen. De andere 5 zijn blijven liggen, ik weet niet precies hoe.²²

Kasiman had twee schoten in de buik en zes in de arm. Hij wist zich naar een woonhuis aan de overkant van de straat te slepen en werd daar verzorgd. 's Avonds kwam een Nederlandse militair die een verpleger de opdracht gaf Kasiman te verbinden. Twee dagen later werd hij naar het ziekenhuis in Malang gebracht.²³ De vijf andere beschoten mannen uit het hospitaal hadden het niet overleefd. Onder hen was een Menadonese TNI-soldaat, Wimpie Paendong, die voor een schotwond aan zijn been in het hospitaal werd verpleegd.²⁴ De anderen waren verplegers uit het hospitaal. Toen de verpleegsters na hun gedwongen ronde door het dorp weer bij het hospitaal uitkwamen, zagen ze daar de vijf doden liggen. Ze werden haastig door de dragers van de compagnie begraven in een cassaveveldje op het schoolerf.²⁵ De volgende dag werden ze door de dorpelingen herbegraven.²⁶

Het relaas van Kasiman wordt bevestigd door de verklaringen van de verplegers en verpleegsters. Militaire getuigen van Nederlandse kant verkondigden een ander verhaal, maar spraken elkaar en zichzelf nogal eens tegen. Volgens sommigen vluchtten mensen uit het hospitaal, waarop de Nederlandse troepen het vuur openden. Anderen vertelden dat de verplegers op

bevel met opgeheven armen uit het hospitaal waren gekomen maar vervolgens probeerden te ontvluchten, waarop ze werden beschoten.²⁷

Terwijl het drama zich bij het ziekenhuis afspeelde, kamden de troepen het dorp en de omgeving van Peniwen uit. Verschillende getuigen meldden gewerschoten te hebben gehoord. Het gevechtsrapport meldt: 'Bij zuivering kpg. Peniwen vluchtte vijand, waarvan de sterkte door bevolking werd geschat op 500 man in alle richtingen. Zes man hiervan werden neergeschoten.'²⁸ Toen de colonne de volgende ochtend vertrok kwam het iets buiten het dorp weer tot vuurgevechten. Daarbij werden nog eens zes mensen gedood.

De medische instrumenten en een groot aantal medicijnen uit het hospitaal – zoveel dat er twintig dragers voor nodig waren – werden naar Malang gebracht.²⁹ Het ziekenhuispersoneel, 14 vrouwen en 14 mannen, werd in opdracht van de bevelvoerende officier als krijgsgevangenen beschouwd en moest voor verhoor worden meegenomen. Ze werden naar Malang afgevoerd, waar ze in de Lowokwaru-gevangenis en het huis van bewaring werden opgesloten. Daar bleek de IVG weinig met hen te kunnen aanvangen; de gevangenen waren op twee mannen na allen ziekenhuispersoneel of familieleden van dr. Slamet. Kennelijk waren de Nederlanders op zoek naar TNI-strijders, maar troffen deze onder de gevangenen niet aan. Bijna allen werden in de volgende dagen en weken vrijgelaten.³⁰

DOMINEES IN ACTIE

De aanval op het dorp en de executie van personeel en patiënten van het hospitaal gaven uiteraard veel opschudding in Peniwen. Ook de dominee van de plaatselijke kerk, S. Martodipuro, was diep geschokt door de gebeurtenissen die bij 'zijn' ziekenhuis hadden plaatsgevonden. Op 25 februari, enkele dagen na de schietpartij, schreef hij een rapport over de gebeurtenissen aan militaire en civiele overheden van de Republiek en aan het hoofd van de kerkelijke synode van Oost-Java in Malang. Hij verzocht de laatste om een onderzoek in te stellen.³¹ Martodipuro was zelf niet getuige geweest van het drama, maar deed wel nauwkeurig verslag van wat hij erover had vernomen. Hij gaf de namen van de drie gedode personeelsleden van de kliniek. Daarnaast vermeldde hij drie patiënten, van wie er twee waren gedood en één zwaargewond, maar die van hem geen naam kregen (de laatste was Kasiman). Hier wijkt zijn relaas dus iets af van dat van Kasiman. Martodipuro schreef ook dat de militairen alle medicijnen uit het ziekenhuis hadden meegenomen en dat de meubels en gereedschappen door elkaar waren gegooid. Dokter Slamet en de nog levende verplegers waren afgevoerd. Het

ziekenhuis werd acuut opgeheven omdat er geen instrumenten meer waren en het achtergebleven personeel er niet meer durfde te werken. Martodipuro schreef ook dat er drie, bij name genoemde, vrouwen waren verkracht – in de nogal slechte Nederlandse vertaling van de brief staat dat deze vrouwen ‘hard aangepakt zijn en ziek zijn geworden.’ Van een van de verkrachte vrouwen was de echtgenoot op zondag doodgeschoten, van een ander de verloofde. Op diezelfde zondagochtend waren nog enkele andere mannen uit de gemeente neergeschoten. De gang van zaken rond hun dood is nooit opgehelderd. Er waren volgens de dominee twee landbouwers onder, onder wie een oude man. Hun namen zijn in het monument in Peniwen gebeiteld.

Op maandag 28 februari belandde het rapport van de dominee op het bureau van de synode in Malang. Het was het begin van een lange tocht van het nieuws over de executie dat de gemoederen in Indonesië en in Nederland in beweging zou brengen. In de vergadering van het dagelijkse bestuur van de synode op 2 maart werd besloten deze zaak meteen aan de Nederlandse autoriteiten te melden. Voorzitter Mardjo Sir en penningmeester Poedjo Soemanto gingen op zoek naar de commandant van de x-Brigade, luitenant-kolonel H.J. Krönig. Aangezien ze hem niet op zijn kantoor troffen – hij was naar Surabaya – gaven ze het rapport aan een luitenant, die toezegde de zaak zo snel mogelijk bij de commandant onder de aandacht te brengen. De synodeleden wachtten niet af. Ze stuurden een kopie van Martodipuro's brief ook aan de resident van Malang, A.J. van Wilgenburg, en aan het zendingsconsulaat in Batavia/Jakarta, dat bemiddelde tussen zendingsorganisaties en het gouvernement. In de onderwerpregel repte de synode onverbloemd van ‘moorden onder de Christengemeente te Peniwen’. Het was het werk geweest ‘van een groep mensen, die de dienst des Heren niet kennen, zelfs niet een houding van menselykheid’.³²

Bijna een week lang hoorden de synodeleden niets, waarop Mardjo Sir en Poedjo op 8 maart opnieuw bij Krönig langsgingen. Die vertelde dat hij ondertussen kennis van de zaak had genomen en dat hij de zaak drie dagen eerder al in onderzoek had genomen. Toch werd snel duidelijk dat de kolonel de kwestie niet van harte oppakte. Hij vroeg de twee mannen van de kerk eerst of het rapport van de dominee van Peniwen wel betrouwbaar was, hetgeen ze bevestigden. Vervolgens maakte hij zich druk dat een veearts – dr. Slamet – aan het hoofd van het ziekenhuis stond. En hij vroeg retorisch waarom men zich juist om deze kwestie druk maakte en niet om de vele zaken van ondernemers, politie en bestuursambtenaren die door de TNI werden vermoord en gerampokt.³³

Ondertussen had Krönig de zaak wel degelijk in behandeling genomen. Toen hij uit Surabaya was teruggekomen, had hij de brief van dominee Martodipuro in handen gekregen. Aangezien die in het Indonesisch was geschreven, liet hij hem eerst vertalen. Pas op 4 maart deed hij navraag bij de commandant van Inf. IV KNIL, luitenant-kolonel A.F.L. Maris, die op onderzoek uitging. Maris antwoordde op 8 maart – de dag dat de synodelen langskwamen – met een beschrijving van de gebeurtenissen en een afschrift van het gevechtsrapport van de Actie Haai. Volgens Maris hadden de troepen tijdens de aanval op Peniwen uit de richting van het hospitaal ‘vuur ontvangen’. Toen iedereen werd gesommeerd uit het hospitaal te komen probeerden enkelen te vluchten, die vervolgens werden neergeschoten. Volgens ‘inlichtingen’ waren zij ‘tentaraleden’ (TNI-militairen). De andere berichten ontkende Maris ten stelligste.³⁴

Nieuws van de gebeurtenissen in Peniwen kwam dus binnen twee weken in de militaire, bestuurlijke en kerkelijke circuits terecht. Tot directe actie leidde dat niet. De lokale commandanten hadden geen behoefte de zaak aan de grote klok te hangen. In civiel-bestuurlijke kringen bleef het stil, ongetwijfeld vanwege het feit dat dit een militaire zaak betrof; het was niet gebruikelijk dat civiele ambtenaren zich in militaire zaken mengden. Het was in kerkelijke kringen dat het bericht ging rondzingen en uiteindelijk tot een schandaal leidde dat de overheden in beweging bracht. De tweede secretaris van de synode, Raden Nowoharjo, schreef namelijk een artikel over Peniwen in het maandblad van de Oost-Javaanse Kerk, *Pawartos Ringkes* (Javaans voor ‘kort nieuws’).³⁵ Hoewel het blaadje slechts een oplage van honderd exemplaren had, werd het de bron van alle ophef. Dat kwam vooral door toedoen van de Nederlandse zendingsdominee H.A.C. – Herman of ‘Hackie’ – Hildering.³⁶ Hij woonde op 5 maart een kerkelijke conferentie op het zendingsconsulaat in Batavia/Jakarta bij, juist op het moment dat de brief van de synode van Oost-Java over Peniwen binnenkwam.³⁷ Terug in Surabaya telefoneerde Hildering met het synodelid Poedjo Soemanto, die verslag deed van zijn teleurstellende bezoek aan de commandant van de x-Brigade. Later las Hildering het stuk van Nowoharjo in *Pawartos Ringkes*.³⁸ Hij stuurde het rapport van Martodipuro naar de Recomba van Oost-Java, Ch.O. van der Plas, zonder merkbaar gevolg. Hij nam het nieuws ook op in zijn maandrapport voor de zending van 15 maart, waarvoor hij vaker verslagen uit de Oost-Javaanse kerk opnam.³⁹ Hij citeerde hierin uit het rapport van Martodipuro en de *Pawartos Ringkes*. Zijn verslag ging naar verscheidene kerkelijke instanties in Nederland, waaronder het persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk.

OPSCHUDDING

Het persbureau van de Nederlands Hervormde Kerk in Den Haag ontving Hilderings verslag over Peniwen en besloot op 22 maart tot publicatie van een persbericht over de zaak. Zodra dit nieuws de Nederlandse media bereikte, explodeerde de kwestie. Bijna alle kranten plaatsten het bericht op de voorpagina. Het kwam in een tijd dat ook veel andere berichten over Nederlandse gewelddadigheden circuleerden.⁴⁰ Het feit dat de Hervormde Kerk in Nederland het verhaal naar buiten bracht, maakte het voor de pers heel aannemelijk. Bovendien was dit niet het zoveelste gerucht, maar een bericht met zeer concrete aanwijzingen van plaats, tijdstip en slachtoffers. Het bracht de pennen op de redacties in beweging. *Het Vrije Volk* kopte 'Slachting in Oost-Java bij "zuiveringsactie"' en sprak van een 'ontstellend rapport van kerkeraad'. Bijna opgelucht klonk het: 'Hier hebben we nu een bericht met onmiskenbaar duidelijke en controleerbare gegevens uit de eerste hand.' Het rapport 'schreeuwt om een onderzoek'.⁴¹ De blaam op het Nederlandse leger moest worden uitgewist, hetzij door te bewijzen dat de beschuldigingen fout waren, of door de schuldigen te bestraffen. Nu publiceerde *Het Vrije Volk* wel vaker aanklachten tegen het Nederlandse legeroptreden. Maar ook andere kranten hadden stevige koppen. *De Gooi- en Eemlander*: 'Gruweldaad door Nederlandse legerafdeling?' *Tubantia*: 'Huiiveringwekkende zuiveringsactie'. Het *Overijsselsch Dagblad* sprak van 'wandaden'. *De Waarheid* kopte 'Nederlandse overval op kraamverpleging' en had het over 'moordpartijen'.

Het nieuws kwam via de Nederlandse perskanalen terug in Indonesië en zorgde toen wel voor ophef, al was de toon, althans in Nederlandstalige kringen, heel anders dan in Nederland. In elk geval waren de autoriteiten in Batavia/Jakarta volledig verrast. De protesten van de dominees waren niet verder gekomen dan Malang en Surabaya en hadden de bureaus van de legercommandant en het centrale gouvernement nooit bereikt. Daar werd men zwaar in verlegenheid gebracht toen uit Nederland vragen kwamen wat er in Peniwen was gebeurd. Al op 22 maart, het bericht van de Hervormde Kerk was nog niet koud, stelde het persbureau Aneta een bericht op over de kwestie.⁴² De RVD wist het nog tot 25 maart tegen te houden, zodat het gouvernement en de legerleiding twee dagen de tijd hadden om wat feiten op een rij te krijgen. Het was vooral niet de bedoeling dat de Republiek voortijdig gebruik van het nieuws zou kunnen maken.⁴³

De RVD kwam op 25 maart met een eigen persbericht, dat de schijn op-hield dat alles onder controle was. Volgens deze versie had de territoriaal-te-

De informatie van de RVD kwam onmiskenbaar uit legerkringen. Het schandaal moest zo snel mogelijk worden gedempt, door verdraaiing van de feiten, door de betrokkenen als een 'bende' te betitelen en de verslaglegging van het leger te herhalen. Ook werd het klokkenluiden veroordeeld: 'Het is te betreuren, dat een dergelijke mededeling door het persbureau der Synode is gepubliceerd zonder dat tevoren ook maar een poging was gedaan, zich van de juistheid der ontvangen berichten te vergewissen.'⁴⁴

De suggestie dat de troepencommandant pas op 18 maart het rapport van Martodipuro had ontvangen was onheus: daarmee kon dominee Hildering ervan worden beschuldigd dat hij de hoogste militaire autoriteiten niet eerst had ingelicht. Hildering verdedigde zich tegen deze aantijging in een brief aan het Surabayase dagblad *De Vrije Pers*, waarin hij vertelde dat de commandant van de x-Brigade en de resident al in het begin van de maand op de hoogte waren gesteld door de leden van de kerkelijke synode van Oost-Java.⁴⁵

Nu de RVD en Aneta zich over de zaak hadden uitgesproken en de kranten uit Nederland arriveerden, kwam het nieuws in Indonesië los. De berichtgeving klonk er opvallend anders dan in Nederland, onder invloed van de RVD en de oorlogstemming. *De Locomotief* bracht het nieuws onder de kop 'Betreurenswaardige publicatie'.⁴⁶ *Het Dagblad* kopte iets neutraler 'Wat gebeurde er in Paniwen tijdens zuiveringsactie?'.⁴⁷ Alle kranten namen het persbericht van de RVD klakkeloos over. Alleen *Het Dagblad* voegde er eigen commentaar aan toe. De redactie voelde die behoefte vanwege de ernst van de feiten die in het blad van de Oost-Javaanse kerk waren gemeld. 'Maar nu valt het ons juist uiterst moeilijk onvoorwaardelijk geloof te hechten aan dit relaas. Wij kunnen niet aannemen dat ons leger zich aan zulke schanddaden zou schuldig maken als de gesignaleerde.' Nederlandse soldaten waren vast niet allemaal zachtzinnige mensen, maar dat ze tot dingen in staat waren als de *Pawartos Ringkes* meldde, wilde er bij de redactie niet in. Het zou, zo besloot de redactie, in het geheel niet verwonderen wanneer na grondig onderzoek zou blijken dat de feiten schromelijk overdreven waren.

Het dagblad *De Vrije Pers*, dat in Surabaya verscheen, was het meest uitgebreid in zijn berichtgeving over Peniwen. Op 30 maart gaf de krant enkele bespiegelingen over de bekendmaking van de gebeurtenissen, waarbij de vinger naar dominee Hildering wees. 'Iedereen weet, dat dergelijke berichten gretig worden opgenomen door de buitenlandse pers en een nieuwe reden kunnen vormen tot anti-Nederland demonstraties. Degene die tot

publicatie heeft besloten, zonder dat een onderzoek had plaatsgehad, heeft daarmee anti-Nederlands gehandeld.⁴⁸ De volgende dag plaatste *De Vrije Pers* een reconstructie van het klokkenuiden. Het Voorlichtingskantoor van het leger meldde dat Hildering niet onmiddellijk contact had opgenomen met de hoogste militaire autoriteit, waarmee het duidelijk de dominee wilde beschuldigen. Wel plaatste de krant ook een lang verslag van dominee Hildering over zijn bekendmaking. Aangezien hij van de synode had vernomen dat de autoriteiten waren verwittigd – wat geheel waar was – was hij ervan uitgegaan dat deze op de hoogte waren. Ook verkondigde hij dat de zending een supranationale zaak was en dat hij naar zijn geweten moest getuigen, zelfs als dat tegen zijn eigen vlees en bloed inging.⁴⁹

Bij redacties en brievenschrijvers in de kranten overheerste het geloof in de oprechte behandeling van zaken door de militaire commandanten. Zoals *De Vrije Pers* schreef: ‘we zijn er gelukkig van overtuigd dat bedrivers van wandaden aan onze zijde worden bestraft.’⁵⁰ De Republikeinse troepen moesten het daarentegen ontgelden. Toen de TNI eind april op zijn beurt het ziekenhuis Sukun in Malang onder vuur nam, waar overigens geen slachtoffers bij vielen, was de verontwaardiging veel groter dan over Peniwen. *De Vrije Pers* plaatste het bericht over de beschieting naast een ingezonden brief van een militair die de beschuldigingen rond Peniwen hekelde:

Velen zullen zich herinneren wat er allemaal gezegd is over de Peniwen-affaire. K.L. en K.N.I.L. voorgesteld als brute barbaren en als moordenaars van weerloze patiënten. Zoals men weet, is deze zaak nog in onderzoek.

Maar hier is dan een ander geval. Een zeer duidelijke schending van het internationaal gewaarborgde teken van het Roode Kruis. De Tentara van de republiek deed namelijk een aanval op het Nederlandse militaire hospitaal Soekoen in Malang.

Kogels floten door de nacht en weerloze patiënten, onder wie vele kinderen, kropen in radeloze angst onder hun bedden.⁵¹

Los van het feit dat de aanval van de TNI inderdaad had plaatsgevonden, werd op een vrij simpele wijze met deze berichtgeving de Nederlandse aanval op Peniwen gebagatelliseerd: de Republikeinen deden het immers ook, en in het Nederlandse geval was het nog niet eens zeker gebeurd. Dominee Hildering legde in een ingezonden brief bloot hoezeer deze uitruil van geweld niet opging. Hij veroordeelde de aanval op het ziekenhuis in Malang,

maar merkte daarnaast op dat de berichtgeving over Sukun snel en overvloedig was, terwijl dat over Peniwen helemaal niet het geval was:

Niemand schijnt in het geval Soekoen bezwaar te hebben tegen de publicatie, zoals in de kwestie Peniwen vrijwel algemeen geuit werd. [Het] ontstellende in de publieke opinie acht ik de afstomping der gewetens, omdat de nevenstelling van Peniwen en Soekoen lijkt op een spelletje elkaar vliegen afvangen, een wedstrijd in ongerechtigheid. Alsof ik, wanneer ik een moord gedaan heb, mij verontschuldigen kan door te wijzen op een ander die er honderd heeft gepleegd. Dat is misdadigersmentaliteit en blijk van een slecht geweten [...].⁵²

M.P. Bajetto, hoofd van de Regeringvoorlichtingsdienst in Oost-Java, reageerde hierop dat het nog altijd niet bewezen was dat er in Peniwen sprake was van moord, terwijl dat bij Sukun wel het geval was – althans een poging tot moord.⁵³ Zijn redenering illustreert hoezeer de gebrekkige rapportage uit het veld en de geringe toegang van Indonesische burgers tot de Nederlandstalige pers een beeld van Nederlandse onschuld kon scheppen, zeker in contrast tot de vele gewelddaden van Republikeinse kant. In elk geval gingen de krantenberichten over Peniwen al snel bijna uitsluitend over de berichtgeving door de kerk en niet over de gebeurtenissen zelf. In zijn ingezonden brief schrijft Bajetto bijvoorbeeld: ‘En het zal dus ieder, wiens denkvermogen nog niet is afgestompt, hinderen, dat de dominé [Hildering] wel aan de bel trekt voor Peniwen, maar niet voor tal van andere gebeurtenissen, waarbij de kwade intentie bij voorbaat vaststaat.’⁵⁴

We zien dus ongelooft, verdachtmaking van klokkenluiders, een negeren van de feiten, en sterk manipulatieve voorlichters en (leger)overheden. De ronde langs de berichtgeving laat zien hoezeer het informatie- en schandaalmanagement succesvol was in het weghouden of afzwakken van de berichten over Nederlands geweld.

HET LEGER IN ACTIE

Ondertussen liep de kwestie in Den Haag en Batavia/Jakarta hoog op. Het ministerie was in paniek, leden van de ministerraad waren om verschillende redenen verbolgen, de Bataviase autoriteiten in verlegenheid, de militairen beledigd. Alle betrokkenen vlogen in de pen en de telegraaf. Het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen stuurde op 23 maart een spoedtelegram aan de Regeringvoorlichtingsdienst met verzoek om informatie over Peniwen

(‘most immediate’). Men zou dezelfde avond ook proberen te bellen.⁵⁵ In Batavia wist men echter nog van niets. De RVD in Batavia/Jakarta moest telefonisch en per telegram worden bijgepraat door een ambtenaar van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen.⁵⁶

De schrik was groot. De chef Generale Staf telegrafeerde, ongetwijfeld namens legercommandant Spoor, nog dezelfde avond naar de territoriaal-tevens-troepencommandant van Oost-Java, generaal-majoor W.J.K. Baaij, over het bericht dat ‘naar verluidt’ in Peniwen ‘een aantal Christen Indons’ gefusilleerd waren. Het telegram meldde ook dat het bericht door een dominee uit Surabaya in Nederland aanhangig was gemaakt. De chef Generale Staf verzocht uitgebreide inlichtingen ‘en zoo mogelijk naam dominee’. Het was ‘dringend’.⁵⁷ Legercommandant Spoor schreef persoonlijk aan Baaij met het bevel de zaak uit te zoeken en daarbij speciaal oog te hebben voor de rol van dominee Hildering.⁵⁸ Spoor verzocht ook de commandant van de x-Brigade (Krönig) hem rechtstreeks van de details op de hoogte te stellen omdat de kwestie misschien in de Veiligheidsraad in New York ter sprake zou komen en hij de delegatie daar van informatie moest voorzien. De zaak was hem ‘geheel onbekend’.⁵⁹

De volgende dag reageerde Baaij. Waarschijnlijk was hij zich ervan bewust dat hij de dingen ten onrechte onder zich had gehouden. Hij schreef dat hij het bericht over Peniwen al op 18 maart had ontvangen en na vertaling in behandeling had genomen – zonder de legertop in Batavia te verwittigen.⁶⁰ Aangespoord door de legercommandant nam hij nu snel actie. ’s Avonds stuurde Baaij een tweede telegram waarin hij de informatie doorgaf die de commandant van de x-Brigade Krönig op 8 maart van luitenant-kolonel Maris, commandant van IV Inf. KNIL, had gekregen. Baaij had om nog meer informatie gevraagd, zo schreef hij, maar de beantwoording verliep heel traag omdat de compagniescommandant Arnoud Jan Wiselius zwaar gewond was geraakt.⁶¹ Bij verhoor van de gevangenen kwam niets aan het licht ‘welke onteerend zou zijn voor Ned soldaat’.⁶²

De militaire reflex was om meteen de bron van het nieuws te achterhalen.⁶³ Dat was geen daad van nieuwsgierigheid, maar van ergernis en vergelding. Zo ontbood de territoriaal-tevens-troepencommandant van Oost-Java, W.J.K. Baaij, meteen dominee Hildering om hem aan de tand te voelen. De dominee schreef in een verslag van het onderhoud dat de generaal had gezegd de zaak zijn persoonlijke aandacht te geven en ‘de strengste straffen te zullen toekennen aan degenen, die zich misdragen mochten hebben, omdat zulks te enen male in strijd zou zijn met de scherpe orders die hij had

doen uitgaan'. Hildering schetste Baaij als een 'oprecht christenmens' die wandaden verafschuwde.⁶⁴

De toon aan de andere kant van de tafel was echter geheel anders. In zijn verslag van het gesprek liet Baaij aan legercommandant Spoor weten dat hij Hildering had berispt over het feit dat hij het bericht van de synode 'zonder onderzoek af te wachten' naar Nederland had gestuurd. Hildering leek niet erg van zijn stuk te zijn gebracht en onderhield de generaal-majoor over het Rijk van Jezus dat geen rassen kende. We kunnen ons voorstellen dat Hildering hier reageerde op de suggestie van de generaal dat hij zich niet loyaal aan de Nederlanders had getoond, zoals ook in krantenberichten al was gesuggereerd. Hoe dan ook was de boodschap van de dominee niet aan de generaal besteed. Baaij merkte in zijn verslag van het gesprek op 'dat de psyche van dezen man [hiermee] reeds voldoende belicht is' en noemde Hildering 'narrow minded' en 'een ernstig godsdienstijveraar'.⁶⁵ Hildering had zich volgens Baaij uitgelaten in de trant van dat de Indonesiërs in de Nederlandse pers altijd 'in een bepaalde tint' belicht werden, en dat nu er iets van Nederlandse euvelheden aan het licht kwam, dit 'ook in een bijzondere tint' naar voren gebracht werd.⁶⁶ De bron van het nieuws over Peniwen werd dus direct geïntimideerd en verdacht gemaakt. Spoor zat op dezelfde lijn. De berichten gaven hem de indruk 'dat hier bepaaldelijk kwade trouw zijdens degenen die tot publicatie dan wel tot rapportage zijn overgegaan aanwezig moet worden geacht'. Hierdoor was 'wederom een smet op de naam van het leger [...] geworpen'.

Op 26 maart beval Spoor Baaij namens de hoge vertegenwoordiger van de Kroon op 26 maart een commissie van onderzoek in te stellen om de klachten 'tot de bodem' te onderzoeken, waarbij ook iedereen die aan de rapportage ervan had meegewerkt moest worden gehoord. Ook moest gekeken worden of er termen aanwezig waren voor vervolging 'wegens verspreiding van valse geruchten'.⁶⁷ Spoor kon dat vragen op basis van artikel 2 van de Verordening van het Militair Gezag nr. 14. Die luidde onder meer: 'Het is verboden berichten te publiceren, waardoor gevaar ontstaat voor de openbare rust en orde, danwel voor de in- of uitwendige veiligheid, of waardoor op enige andere wijze schade kan worden toegebracht aan de belangen van het Militair Gezag.' Spoor kon de HVK informeren dat het onderzoek er zou komen.⁶⁸ De HVK meldde dit op 7 april aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen.⁶⁹

De Haagse regering reageerde niet veel anders dan de bestuurders en legercommandanten in Indonesië. De bewindslieden in het kabinet-Drees-Van Schaik moesten de berichten over Peniwen uit de krant vernemen. Het nieuws gaf meteen beroering. Lubbertus Götzen, partijloze minister zonder portefeuille op Overzeese Gebiedsdelen, seinde onmiddellijk naar Batavia met de vraag om informatie, maar kreeg te horen dat daar niets bekend was. Minister van Oorlog Wim Schokking, van CHU-huize, nam persoonlijk contact op met de Hervormde Kerk om zijn 'misnoegen' over de publicatie van het bericht te uiten. Een dag later, op 24 maart, werd een buitengewone ministerraadsvergadering belegd, waarin ook Peniwen ter sprake kwam.⁷⁰ Minister-president Willem Drees had zich eraan geërgerd 'dat men een ongecontroleerd bericht publiceert' maar vreesde dat er een grond van waarheid in zat. Er volgden allerlei bespiegelingen over de publiciteit over Indonesië – en niet zozeer over het legergeweld – maar veel concreets kwam er niet uit de vergadering. Men wachtte kennelijk de nadere berichten uit Indonesië af.

Vier dagen later kwam Peniwen ook in de Tweede Kamer ter sprake. Het CHU-Kamerlid Frits van de Wetering, die voor de oorlog burgemeester van Manado was geweest, stelde op 28 maart de (schriftelijke) vraag of de ministers kennis hadden genomen van de berichten over de 'weezinwekkende wijze' waarop het Nederlandse leger in Peniwen had opgetreden en of ze bereid waren een onderzoek in te stellen.⁷¹ Minister Van Maarseveen maakte niet veel haast met zijn reactie. De pers bleek sneller dan de formele informatielijnen. Het persbureau Aneta had ondertussen al bekendgemaakt dat er een onderzoek was gestart. Op 9 april telegrafeerde de minister de hoge vertegenwoordiger van de Kroon Louis Beel met de vraag of het bericht van Aneta juist was en er een commissie was ingesteld.⁷² Dat was inderdaad gebeurd. Beel meldde dat Spoor alle commandanten nog eens strikte orders had gegeven om 'buitensporigheden in iedere vorm' te voorkomen.⁷³ Dat moet de indruk hebben bevestigd dat het uitzonderingen waren en dat er alles aan werd gedaan om extreem geweld te voorkomen. Op 21 april antwoordde de minister-president de Tweede Kamer dat de commandant van Oost-Java een onderzoek had ingesteld. De commissie, aldus Drees, zou met de meeste spoed verslag doen, zodat eventueel zo snel mogelijk tot strafvervolgning kon worden overgegaan.⁷⁴ Hierna werd het stil in het parlement over Peniwen.

Minister en parlement toonden geen grote urgentie. Ondanks de eerste paniek die over het persbericht van de Hervormde Kerk uitbrak, leken be-

richten uit Indonesië niet te wijzen op een grove misdaad van de militairen in Peniwen. De ministers waren geheel afhankelijk van de informatie die de hoge vertegenwoordiger van de Kroon en de legercommandant verschaften en namen hun woorden vaak letterlijk over. En wat hun politieke verantwoordelijkheid betrof: zolang geantwoord kon worden dat er onderzoek werd gedaan, bleek een zaak al snel alle urgentie te verliezen.

COMMISSIE

Generaal-majoor Baaij, als verantwoordelijke voor de troepen in Oost-Java, had op 29 maart in opdracht van de HVK en Spoor een onderzoekscommissie in het leven geroepen, die als opdracht kreeg een nauwkeurig onderzoek in te stellen naar de gebeurtenissen in Peniwen, naar de redenen voor gevangenneming van het personeel van het ziekenhuis én te adviseren of er strafvervolging kon worden ingesteld over de manier waarop de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk was ingelicht en waarop de synode zelf de zaak openbaar had gemaakt.⁷⁵ Over de slachtoffers geen woord.

De commissie was, zoals in eerdere gevallen, samengesteld uit militairen, gerechtelijke ambtenaren en civiele bestuurders. Ze stond onder voorzitterschap van luitenant-kolonel (KNIL) H.G.C. Pel. Andere leden waren luitenant-kolonel (KL) W.A. Acksen, de assistent-resident in Blitar P.A. Lanting, de bestuursambtenaar uit Kepanjen Mas Hoedojo Patih, de vertegenwoordiger van de procureur-generaal in Oost-Java A.F. van de Grampel en de eerste luitenant (KL) J. de Jongh van Arkel. Enkele dagen later werd daar op verzoek van de auditeur-militair bij de krijgsraad te velde (KNIL) in Batavia de substituut-auditeur-militair in Surabaya L.J.H. Koomans aan toegevoegd.⁷⁶ De synode van Oost-Java had nog een verzoek gedaan om een eigen lid in de commissie te krijgen, maar Baaij had, in de woorden van de voorzitter van de synode, hierop gevraagd of zij de commissie dan niet vertrouwde. De synode had het toen maar zo gelaten.⁷⁷

De commissie maakte redelijk vaart. Op 1 april werd de eerste betrokkene gehoord: dominee Hildering. In de dagen en weken erna volgde het verplegend personeel van het hospitaal, de leden van de synode in Malang en de militairen van de betrokken pelotons. Om sneller te opereren, werden de verhoren over twee deelcommissies verdeeld: Pel en Koomans ondervroegen de meeste militairen, en Acksen, Lanting en Mas Hoedojo de anderen. Een groot aantal getuigen kon niet gevonden of gehoord worden. Wel werden niet minder dan 71 betrokken militairen van het IVE Bataljon Infanterie opgespoord. De verhoren van de militairen leverden weinig op dat het relaas

van dominee Martodipuro bevestigde. Allen ontkenden dat er van executie sprake was – al varieerden hun versies van wat er dan wel gebeurd was nogal – en toonden zich verbolgen over de berichten in de dagbladen.

Een van de commissieleden was de bestuursambtenaar Lanting, tot op dat moment assistent-resident in Blitar. Historicus G.C. Zijlmans interviewde hem in 1976. Lanting merkte toen op dat er veel militairen in de commissie zaten: 'Ik heb het gevoel dat er een bestuursambtenaar in moest om de Cie althans naar buiten objectiever te doen schijnen.'⁷⁸ Lanting laat doorschijnen dat de militairen het onderzoek wilden beïnvloeden en hij als civiel ambtenaar er een beetje voor de sier was bijgehaald. Over de moordzaak in Peniwen zei hij: '[T]ijdens een patrouille tocht van het KNIL, vnl Ambonese militairen, zijn er zo maar een aantal mensen doodgeschoten. Meestal lekte dat niet uit, maar in dit geval was een van die mensen niet dood, en hij heeft het gerapporteerd.' Dat was niet helemaal hoe de zaak aan het licht kwam, maar de opmerking van Lanting maakt duidelijk dat bestuursambtenaren wisten dat niet alle slachtoffers aan Republikeinse kant het resultaat waren van een gevechtssituatie en dat het leger dergelijke gevallen wilde toedekken.

BEHOEFTE AAN ONSCHULD

Het leger had haast om het nieuws van de executies te ontkrachten. Al op 22 april – de commissie was nog volop in touw – schreef territoriaal commandant Baaij in een telegram aan Spoor dat Van de Grampel en Koomans 40 militairen en 12 burgers hadden gehoord en geen 'bezwarende omstandigheden' ten nadele van de militairen hadden gevonden. Volgens Baaij was de 'gehele commissie' van mening dat een volledige oordeelsvorming, ook over de 'aantasting eerbaarheid' (de verkrachting van de vrouwen in het dorp) niet mogelijk was, omdat belangrijke burgergetuigen door de TNI waren geëvacueerd. Wel stond volgens de commissie vast dat er op de zondag geen executies hadden plaatsgevonden.⁷⁹

Was Baaij nog enigszins voorzichtig, Spoor kende geen enkele schroom. Hij was er als de kippen bij om de landvoogd te informeren. Enige overdrijving was hem niet vreemd. Zo schreef hij dat 'na een uitgebreid onderzoek niets positiefs is gebleken van ook maar enigszins bezwarende omstandigheden ten nadele van de aan de actie deelgenomen hebbende militairen'. Spoor benadrukte dat belangrijke getuigen uit Peniwen al dan niet gedwongen waren geëvacueerd. 'In dit verband meen ik in herinnering te mogen brengen dat juist deze omstandigheid een zeer sterke aanwijzing vormt voor het

zuiver republikeins propagandistisch karakter van de onderwerpelijke zaak.' Spoor zag al sinds oktober 1945 praktijken 'aan gene zijde' waarbij melding werd gemaakt van incidenten maar het onderzoek vervolgens bemoeilijkt werd, zodat het propagandistisch effect werd versterkt. Hij besloot zijn brief met de suggestie dat het zendingconsulaat nog wel eens de oren liet hangen naar Republikeinse zijde.⁸⁰

Zou Spoor overtuigd zijn geweest van de onschuld van zijn troepen? Was hij te goeder of kwader trouw? We weten het niet. Wel is duidelijk dat hij erop gebrand was om de negatieve berichtgeving over het legeroptreden zo min mogelijk ruimte te geven. Hij voerde een strakke regie over de officiële berichtgeving van de regering. Dat was ook duidelijk in de rapportage van de regering over Peniwen. De HVK schreef op 12 mei aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen in bijna letterlijk dezelfde bewoordingen als Spoor dat de commissie niets ten nadele van de militairen had gevonden.⁸¹ Tegelijkertijd stelde de Dienst voor Legercontacten een perscommuniqué op waarin deze de Peniwen-zaak en de stand van onderzoek uit de doeken deed langs de lijnen van Baaijs verslag.⁸² Opnieuw bleek dat de legervoorlichting in Indonesië het nieuws aan een touwtje had. *Het Dagblad* nam het bericht diezelfde dag nog letterlijk en klakkeloos over. Vijf leden van een 'bewakingsgroep' van het ziekenhuis werden bij vuurcontact gedood. Bij de volgende zuivering van het ziekenhuis vluchtte de 'bende' in alle richtingen. Daarbij vielen nog eens zes doden. 'Zoals men weet is deze zaak in behandeling genomen onmiddellijk nadat zij ter kennis kwam van de militaire autoriteiten,' schreef de krant.⁸³ In werkelijkheid waren de arts Poedjo Soemanto en de predikant Mardjo Sir al op 2 maart naar de commandant van de x-brigade in Malang gegaan en hadden er de brief van dominee Martodipuro achtergelaten. Pas 27 dagen later werd een onderzoekscommissie ingesteld.

Ook andere Indische kranten pikten het bericht op en schreven de voorbarige conclusies van de DLC over. *De Locomotief* en *Het Nieuwsblad voor Sumatra* deden dat onder de kop 'Vermeende wreedheden'.⁸⁴ Een week later sijpelde het nieuws ook in de kranten in Nederland door. Sommige trokken hun eigen conclusie, zoals het *Algemeen Handelsblad*, dat kopte: 'Op de betrokken Zondagmorgen werden geen personen gefusilleerd'.⁸⁵ Klonk het daar als een opluchting, *De Waarheid* bracht hetzelfde nieuws, maar voegde haar verontwaardiging toe: 'De regering te Batavia heeft thans het eerste resultaat van haar onderzoek naar de wreedheden gepubliceerd. Zoals te verwachten was, kan men dit resultaat in een enkel zinnetje samenvatten: "Es ist nicht wahr!"'⁸⁶

Het militaire nieuwsoffensief schoot in het verkeerde keelgat van de onderzoekscommissie en in het bijzonder de substituut-auditeur-militair Koomans. Die schreef in zijn weekrapport aan de auditeur-militair bij de krijgsgaad te velde, E. Bonn, in Batavia/Jakarta:

[d]e publicaties in de kranten van Vrijdag en Zaterdag hebben de hele commissie in opschudding gebracht, omdat deze niet alleen zeer voorbarig zijn, maar bovendien [...] ook onjuist. Het is natuurlijk te gek om te veronderstellen dat juist de heer van Grampel en ik nog voor het einde van het onderzoek reeds een definitieve conclusie zouden hebben getrokken. Deze publicaties berusten natuurlijk weer op een misverstand waar toch niet tussen te komen valt, zodat wij het bij een protest aan Generaal Baaij zullen laten. Een rectificatie in de kranten lijkt ons wel het laatste wat wenselijk zou zijn. Wij hopen nu maar, dat het onderzoek tot de conclusie zal leiden, die thans in de kranten staat.

Kennelijk prevaleerde voor Bonn de geloofwaardigheid van het gouvernement. Hij bracht de ergenis over aan de procureur-generaal Felderhof, die in de kantlijn krabbelde: 't Is weer fraai.'⁸⁷ Bonn sprak ook met mensen van de Algemene Secretarie over de onwenselijkheid dat er gepubliceerd werd over zaken die nog in onderzoek waren.⁸⁸ Het bureau van de PG verwittigde de directeur van het kabinet van de HVK, P.J. Koets.⁸⁹ Of die Beel nog informeerde, is niet bekend. Maar het kwaad was al geschied, en de betrokkenen uit de juridische en civiele hoek leken te berusten in het primaat van het leger en de gesloten rijen aan de Nederlandse kant.

K E R K E N T N I

Het Nederlandse leger zette flink druk op de dominee Martodipuro en andere bewoners van Peniwen om te getuigen. De Nederlandse inlichtingendiensten ontdekten dat de dominee zijn verslag over de gebeurtenissen in Peniwen ook aan de regering van de Republiek, het opperbevel van de TNI, de commandant van de Republikeinse troepen op de zuidelijke hellingen van de Kawi en de assistent-*wedana* van Sumberpucung had gestuurd. De chef-staf van Brigade XVI had het weer doorgestuurd aan de opperbevelhebber over Java.⁹⁰ Voor de Nederlandse autoriteiten was deze correspondentie uiterst verdacht. Het hoofd van het kantoor politieke zaken van het leger vond de onderschepte berichten van veel belang 'om de verschillende getuigenverklaringen naar werkelijke waarde te kunnen waardenen.'⁹¹

Martodipuro voelde zich door de Nederlandse verdachtmakingen en ontkenningen in de pers en door het leger in het nauw gedreven. In een brief aan de synode van 12 april schreef hij dat er wel degelijk mensen voor het ziekenhuis waren neergeschoten en dat het ziekenhuis altijd had geweigerd als schuilplaats voor de ‘tentara’ te dienen. Er waren dus geen gewapende strijders in het ziekenhuis aanwezig geweest. Ook vertelde hij dat op 9 april Nederlandse militairen naar Peniwen waren gekomen om een aantal personeelsleden van het ziekenhuis – die in februari gevangen waren genomen maar alweer waren teruggekeerd – op te roepen voor verhoor op het kantoor van de *pati* in Kepanjen. Uit angst waren ze niet gegaan. Op 12 april kwamen opnieuw Nederlandse militairen naar het dorp en sommeerden de dominee, verplegers en de slachtoffers van verkrachting de volgende dag naar Kepanjen te komen. Twee verpleegsters werden meteen meegenomen. Dit bevel ging volgens Martodipuro gepaard met bedreiging. ‘Indien ik en al die anderen niet zouden opkomen, zouden zij [de Nederlandse militairen] terugkeren naar Peniwen, de huizen der bedoelde mensen verbranden en hen zelf meevoeren.’ Martodipuro wilde alleen meewerken aan een onderzoek als de kerk dat op zich nam en een Republikeinse, Nederlandse en neutrale vertegenwoordiger aanwezig zouden zijn. De opgeroepen inwoners van Peniwen wachtten het vervolg niet af en werden door de TNI in veiligheid gebracht.⁹²

Ondertussen stond dominee Hildering er bij de Nederlandse legertop slecht op. Zijn gangen werden door de inlichtingendiensten nagegaan. In een inlichtingenrapport uit april 1949 stond dat Hildering nauwe betrekkingen onderhield met een zekere dominee Iskandar, die enkele maanden eerder was gearresteerd omdat hij onderdak verleende aan ‘een leider van een subversieve organisatie’, maar ook weer was vrijgelaten. Hildering had zich na de arrestatie bij de algemene politie vervoegd om voor de vrijlating van Iskandar te pleiten. Toen hij hoorde dat deze was vastgezet omdat hij een verzetsleider had gehuisvest, scheen Hildering volgens het inlichtingenrapport gezegd te hebben: ‘Dat vind ik helemaal niet erg, wij Nederlanders deden precies hetzelfde tijdens de Duitse bezetting en dan was je een nationale held. Waarom zouden de Indonesiërs niet hetzelfde mogen doen nu zij in soortgelijke omstandigheden verkeren.’⁹³ Dit was tegen het zere been van het leger. Het rapport circuleerde op het hoofdkwartier en werd onder de aandacht van de legercommandant gebracht. Er werden termen gezocht om Hildering verdacht te maken.

Ook in andere kringen werd de dominee met argusogen bekeken. Op een predikantenconvent, zo schreef hij zelf in een brief, bleken veel legerpredi-

kanten 'zeer ontgaan' over Hilderings actie om de executie in Peniwen aan het licht te brengen. 'Dit en dergelijke berichten [...] werpen een onverdienende smet op de Nederlandse troepen. [...] de Hervormde jongen voelt zich verraderlijk in de rug aangevallen door zijn eigen kerk.'⁹⁴ Er was overigens ook waardering. Hein Logemann, een zoon van de oud-minister van Overzeese Gebiedsdelen, die in Indonesië had gediend en net was gerepatriëerd, schreef aan de dominee: 'Schandalig! En dat [van] een volk dat schreeuwt over wreedheden van Duitsers (Putten), wreedheden van Japanners en wreedheden van extremisten.'⁹⁵

Ondertussen liet Hildering zich niet uit het veld slaan. Hij schreef op 21 juni een verslag waarin hij de gang van zaken rond het onderzoek naar de Peniwen-affaire zorgvuldig uit de doeken deed. Hiermee wilde hij vooral benadrukken dat het rapport van dominee Martodipuro waarheidsgetrouw was. Hij keerde zich ook tegen de premature publicatie van bevindingen van de onderzoekscommissie op 13 mei en tegen krantenberichten die de Republiek ervan beschuldigden getuigen te ontvoeren.⁹⁶ Volgens Hildering had de TNI zich over de inwoners ontfemd 'om hen in veiligheid te brengen'. Hildering nam in zijn rapport ook een verklaring op van acht getuigen die bevestigden dat de dominee de waarheid had gesproken. Ze besloten hun verklaring met de stellige wens 'geen andere verklaring meer te ondertekenen met betrekking tot het vermelde gebeuren te Peniwen, dan na voorafgaand overleg met de Sunode [sic] der Oost Javaanse Kerk.'⁹⁷

Het verdwijnen van getuigen uit Peniwen maakte het werk van de onderzoekscommissie natuurlijk wel lastig. Procureur-generaal Felderhof riep zijn vertegenwoordiger, Van de Grampel, op om toch echt eens de predikant die de berichten de wereld in stuurde aan de tand te voelen over de herkomst van zijn verhaal.⁹⁸ Dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan, want Peniwen was in feite Republikeins terrein. Van de Grampel antwoordde dat er tot twee keer toe een militaire patrouille naar Peniwen was gegaan om Martodipuro als getuige op te roepen, maar volgens de patrouillecommandant was hij door de TNI weggevoerd.⁹⁹ Ook leden van de synode in Malang hadden op verzoek van de onderzoekscommissie een poging gedaan om getuigen in Peniwen op te halen, maar zonder succes. Toen ze in Kepanjen kwamen, adviseerden vrienden uit Peniwen hun om terug te keren omdat dominee Martodipuro en andere getuigen al door de TNI waren weggevoerd 'om ze in veiligheid te brengen, aangezien de militairen, die hun hadden aangezegd om naar Malang te komen voor een verhoor, hadden gedreigd met het in brand steken van hun huis e.d. wanneer ze aan deze oproep geen gevolg konden geven.'¹⁰⁰

De suggestie dat de TNI-dominee Martodipuro zou hebben ontvoerd, is inderdaad vrij onzinnig, al kwam ze sommigen goed uit. Het Nederlandse leger had zich van een zeer gewelddadige kant laten zien en bewezen het recht niet serieus te nemen. Het leger had getuigen na de actie meegevoerd en gevangengezet, en later geïntimideerd om voor het bestuur te verschijnen. Inwoners meldden dat dominee Martodipuro zeer geschokt was door de executie bij het hospitaal en bang was om alleen de Nederlandse militairen onder ogen te komen. Een inwoner meldde dat de dominee op vrijdagmorgen 15 april na de dienst, samen met enkele verpleegsters, met in het zwartgeklede tentaraleden was meegegaan.¹⁰¹ Toen de Nederlandse militairen op 18 april hem in het dorp kwamen zoeken, waren hij en andere getuigen onvindbaar.

Inderdaad vonden de Republikeinse autoriteiten het niet goed dat de getuigen naar Malang zouden gaan. Dat werd ook bevestigd door de voorzitter van de synode in Malang.¹⁰² Er heerste aan Republikeinse kant geen enkel vertrouwen in de Nederlandse troepen en het Nederlandse bestuur. Luitenant-kolonel Joop Warouw, bevelhebber van de Brigade XVI, die op de hellingen van de Kawi opereerde, schreef in april 1949 aan zijn ondergeschikte commandanten hoezeer de Peniwen-zaak ook daar de gemoederen bezighield. Voor Warouw was de Peniwen-zaak een voorbeeld van de meer voorkomende praktijken van de Nederlandse troepen die ‘in strijd waren met het conventionele oorlogsrecht’. Warouw riep op dat het onderzoek naar de Peniwen-kwestie niet aan de Nederlanders moest worden overgelaten, maar aan de UNCI en anders aan leden van de synode van Oost-Java (en geen militairen van een van beide zijden). Hij meldde ook dat dominee Martodipuro niet veilig was in Nederlandse handen. ‘Wij zijn erg bang, dat de Republikeinen, die met deze zaak wat te maken hebben, door de Ned. zullen “verdwijnen”’. De commandant laakte de ‘dierlijke daden’ van de Nederlandse troepen en koesterde geen geloof in het Nederlandse recht. Ten slotte meldde hij dat het Nederlandse optreden de strijdgeest van het Indonesische volk slechts versterkte.¹⁰³

HET ONDERZOEKSRAPPORT

Het onderzoeksrapport was op 16 juli klaar en werd aan territoriaal bevelhebber Baaij overhandigd. Het besloeg vijftien bladzijden.¹⁰⁴ De voorzitter verontschuldigde zich voor de vertraging van de commissie, die was veroorzaakt door de overplaatsing van de betrokken militairen en de drukke werkzaamheden van de commissieleden.¹⁰⁵ Er waren 71 militairen gehoord,

een aantal commandanten en 19 burgergetuigen. Centrale figuren als dominee Martodipuro en de pelotonscommandant sergeant Muskita konden niet worden gehoord. Martodipuro was het dorp ontvlucht en had zijn heil bij de TNI gezocht. Sergeant Muskita was in maart tijdens een andere actie gesneuveld. Ooggetuigen van de schietpartij in Peniwen waren later onvindbaar, net als de verpleegsters uit het ziekenhuis. De commissie had ter plaatse geen onderzoek kunnen (of willen) doen.

We weten helaas niet hoe het eindverslag tot stand is gekomen en of er discussies tussen de commissieleden hebben plaatsgevonden. Het is op cruciale punten glashelder. Van de executie lijken geen feiten verdoezeld te zijn. De conclusie luidde dat de slachtoffers niet tijdens maar na afloop van de actie waren neergeschoten. Toch zien we op allerlei plaatsen een neiging om de situatie te verzachten en details uit de Indonesische relazen over de gebeurtenissen in twijfel te trekken. Zo merkt de commissie op dat de kliniek in Peniwen geen hospitaal 'in de eigenlijke zin van het woord' was, omdat er geen geneesheer aan verbonden was.¹⁰⁶ Zij kon dit beweren omdat de dokter, Slamet, van huis uit een dierenarts was. Hiermee verzwakte de commissie de beschuldiging dat er een met een Rode Kruissymbool gemarkeerd ziekenhuis was aangevallen. Dit was een verwijzing naar de eerste Geneefse Conventie van 1864, die bepaalde dat medisch personeel beschermd moest worden, en naar de vierde Geneefse Conventie in wording, die op 12 augustus 1949 van kracht zou worden, en stelde dat ziekenhuizen onder geen omstandigheid een militair doelwit mochten zijn.¹⁰⁷ Ondertussen was de suggestie van de commissie vrij manipulatief, want tijdens de opmars naar Peniwen had de bevelvoerende compagniescommandant, luitenant Wiselius, juist vernomen dat er wél een ziekenhuis in Peniwen was. Ook het gevechtsrapport van Actie Haai spreekt van een ziekenhuis. Voor het geweldsgebruik van zijn soldaten maakte het kennelijk niet uit.

De commissie liet de verklaringen van de burgergetuigen het zwaarst wegen. Er was op de zes personen voor het ziekenhuisje geschoten nadat ze op bevel met de handen boven het hoofd naar buiten waren gekomen. Er was volgens de commissie geen 'disculperende oorzaak' aanwezig om deze mensen neer te schieten. Zij constateerde ook – niet duidelijk is op basis waarvan, maar we proeven hier een zekere aandrang vanuit de militaire leden van de commissie om dit te benadrukken – dat de troep 'gedisciplienerd' was en 'zich niet aan excessen heeft schuldig gemaakt'. De schietpartij was dus de zaak van één onverantwoordelijke militair geweest. Wie dat was, kon de commissie niet achterhalen. Er was dus een misdaad begaan, maar

de commissie wilde in het onderzoek naar de werkelijke dader niet tot het uiterste gaan. De pelotonscommandant, sergeant Muskita, was inderdaad omgekomen. Hij staat vermeld in *Het Dagblad* van 5 april in de lijst van hen 'die vielen voor recht en veiligheid'.¹⁰⁸ Volgens de commissie compliceerde zijn dood het onderzoek, omdat de andere soldaten Muskita de schuld in de schoenen konden schuiven.

De andere klachten uit de kerkelijke berichten vond de commissie ongegrond. De verkrachtingen werden niet bewezen geacht. De slachtoffers die in de brief van de dominee Martodipuro waren genoemd, konden niet worden gehoord. De militairen ontkenden dat ze vrouwen iets hadden aangedaan en de verpleegsters meldden dat zij niet waren aangeraakt. Daarmee was voor de commissie kennelijk de kous af. Evenmin heeft de melding van de dood van vijf andere mannen bij de zuivering van het dorp, onder wie twee boeren, de commissie aan het denken gezet.

Opvallend is ook de aandacht die het rapport besteedt aan de klokkenluiders – de dominees Martodipuro, Hildering en Raden Nowoharjo. Een van de opdrachten voor de commissie was om na te gaan of het publiek maken van het nieuws aanleiding gaf tot strafvervolging. Inderdaad zag de commissie 'enige mogelijkheid' tot vervolging op basis van de Verordening van het Militair Gezag, die het verbod om berichten te verspreiden die de openbare rust en orde in gevaar konden brengen. Zeker de publicatie in *Pawartos Ringkes* zou in aanmerking komen, maar daarvoor moest het militair gezag aantonen dat de publicatie inderdaad een gevaar had veroorzaakt.

OPEN EINDES

Aangezien de territoriaal commandant Oost-Java, generaal-majoor W.J.K. Baaij, de opdrachtgever was, kwam het verslag eerst op zijn bureau in Surabaya terecht. Hij stuurde het op 19 juli naar de legercommandant Buurman van Vredes in Batavia/Jakarta. Baaij liet al meteen weten dat hij het onderzoek zeer uitgebreid vond en dat de bevindingen voldoende gegrond waren. Het was volgens Baaij niet mogelijk om te concluderen dat de betrokken militairen strafrechtelijk vervolgbaar waren. Een nader onderzoek waaruit dat zou kunnen blijken moest 'uiteraard' een zaak van de militaire justitie zijn. Duidelijker was volgens Baaij de rol van Raden Nowoharjo, wiens 'onjuiste en tendentieuze publicatie' 'het vertrouwen van de troep' ernstig ondermijnde. Volgens Baaij was dominee Hildering ook vervolgbaar omdat het verspreiden van geruchten onrust onder de bevolking had kunnen wekken.¹⁰⁹ Baaij bleef voor zijn troepen staan.

Het verslag bleef lang op het hoofdkwartier van het leger liggen. Pas op 8 augustus – nadat de scriba van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk naar de zaak had geïnformeerd en het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen bij Batavia aanklopte – stuurde het hoofd van het kantoor politieke zaken van de legercommandant het eindverslag van de onderzoekscommissie naar de hoge vertegenwoordiger van de Kroon en de procureur-generaal, en kon eind augustus de minister in Den Haag worden ingelicht.¹¹⁰

Uiteindelijk moest er ook iets besloten worden over mogelijke vervolging van betrokkenen. Op 1 september vroeg de algemeen secretaris E.O. baron van Boetzelaer namens de HVK aan de PG om advies over de mogelijkheid strafvervolging in te stellen tegen de betrokken militairen. De hoge vertegenwoordiger van de Kroon Lovink liet in elk geval weten bezwaar te hebben tegen de vervolging van Raden Nowoharjo en Hilderling.¹¹¹ Hij deed dat mede op advies van ambtenaren van de Algemene Secretarie. Nu was gebleken dat de kerkelijke klokkenluiders gelijk hadden en er sprake was van een ‘ernstig misdrijf’, moest men hun juist erkentelijk zijn, ‘waardoor een groot belang voor het Koninkrijk, nl. de rechtszekerheid, in hoge mate is gediend geworden’. De schrijver van het advies wees ook nog eens op het premature en misleidende bericht dat het leger op 12 mei had gepubliceerd.¹¹²

De vervolgbaarheid van betrokken militairen werd een zaak van de auditeur-militair bij de krijgsgaad te velde en de procureur-generaal. Op 17 september schreef de auditeur-militair E. Bonn aan de procureur-generaal Oerip Kartodirdjo (met een doorslag aan de legercommandant en de territoriaal commandant in Oost-Java) dat de verantwoordelijke persoon misschien nog wel opgespoord kon worden, maar, zo voegde hij eraan toe, hij achtte dat ‘*thans* een niet meer urgent “paardemiddel” en zelfs ook onverantwoord, omdat het eventueel resultaat van dit middel nmbm [naar mijn bescheiden mening] bij lange na niet opweegt tegen de verbittering, welke dit middel bij de onschuldige militairen zou te weeg brengen, ten aanzien van wie de Commissie als haar oordeel heeft uitgesproken dat zij zich gedurende het verloop der actie goed gedisciplineerd hebben betoond’. Bovendien zou de dader slechts door ‘verraad’ van een van de anderen bekend kunnen worden. De auditeur-militair – een officier van justitie die verantwoordelijk was voor de opsporing van misdaden – vond dat onwenselijk. Hij stelde de procureur-generaal voor de zaak te deponeren.¹¹³

Kennelijk ging dat procureur-generaal Oerip wat te snel, want hij vroeg de auditeur-militair Bonn om de verhoren nog eens goed te bestuderen. Deze schreef op 13 oktober dat de zoektocht naar de schuldige gestaakt moest worden.¹¹⁴ Oerip liet daarop ook zelf zijn gedachten over de verhoren gaan, zonder er veel nieuws uit te destilleren. Wel maakte zijn exercitie duidelijk dat de slachtoffers niet in een vuurgevecht waren gesneuveld, maar naderhand waren geëxecuteerd – hoewel hij dat woord niet gebruikte. De slachtoffers waren met één enkele kogel gedood. De getuigenissen van de betrokken militairen waren tegenstrijdig, vermoedelijk met elkaar afgesproken en niet geloofwaardig. Oerip had de nodige kritiek op de onderzoeksprocedure. Hij vond dat het onderzoek in zo'n belangrijke zaak 'nogal rommelig is gehouden'. Desondanks kon hij zich vinden in het advies van de auditeur-militair. Een confrontatie tussen de enige overlevende – Kasiman – en de soldaten van het peloton zag hij niet meer zitten. 'Een snor is gauw afgeschoren,' krabbelde hij op de brief van Bonn.

De procureur-generaal schreef op 25 oktober 1949 aan de hoge vertegenwoordiger van de Kroon, in de teneur van Bonns verslag. Hij onderschreef dus de conclusies van de onderzoekscommissie en constateerde met haar dat de dader onmogelijk nog kon worden gevonden. Oerip wilde niet naar het harde middel grijpen door alle soldaten van de betrokken eenheid te arresteren om de waarheid boven tafel te krijgen. De procureur-generaal was het ook met Bonn eens dat een confrontatie van Kasiman met een grotere groep soldaten nu geen nut meer had. Er was, zo schreef hij, intussen te veel tijd voorbijgegaan. Hij stelde dan ook voor de zaak te deponeren.¹¹⁵ Op de beschuldiging van verkrachting ging hij in het geheel niet in.

Legercommandant Buurman van Vreeden, die een doorslag van de brief van Oerip had gekregen, kwam op 9 november 1949 in een brief aan Lovink terug op de zaak. Hij stemde in met het rapport van de commissie en volgde het voorstel van de procureur-generaal om de zaak de deponeren. Hij adviseerde de HVK om te volstaan met de brief van de procureur-generaal aan het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen te sturen. Het was duidelijk dat hij er zo min mogelijk woorden aan wilde vuilmaken.¹¹⁶ Desondanks stuurde het bureau van de legercommandant een dag later nog een brief aan de HVK en andere betrokkenen met een onderschept telegram van de commandant van de Brigade XVI van de TNI, waaruit een innige samenwerking met dominee Martodipuro zou blijken. Kennelijk was dit bedoeld om alsnog de geloofwaardigheid van het verslag van de dominee in twijfel te trekken. Volgens de schrijver, generaal-majoor J.J. Mojet, bleek uit het telegram 'dat deze

zaak en hetgeen daaromheen is geschied geheel dient te worden beschouwd in het licht van politieke agitatie.' In de kantlijn schreef directeur van het kabinet van de HVK, P.J. Koets, droogjes: 'er zijn tenslotte vijf slachtoffers gevallen.'¹¹⁷

Op 16 november, met de soevereiniteitsoverdracht al aan de horizon, besloot ook de HVK om de zaak te laten rusten.¹¹⁸ Wel wilde de HVK – tegen de wens van de legercommandant – de zaak nog in handen van de juristen Kees van Rij, Wim Stam en F.A. Groeninx van Zoelen leggen, de drie juristen die uit Nederland waren gestuurd om de 'excessen' te onderzoeken. Hij hield de mogelijkheid open dat daar iets nieuws uit kon komen. Inderdaad bogen Van Rij en Stam zich op verzoek van de procureur-generaal tijdens hun verblijf op Java over de zaak-Peniwen. Hoewel zij het eens waren met de conclusies van de onderzoekscommissie, zagen ze toch noodzaak om naar Peniwen af te reizen. Dit was een uitzonderlijk besluit, omdat ze zich in hun onderzoek naar de andere gevallen puur op de beschikbare documentatie baseerden. Het was hun ter ore gekomen dat de Wereldraad van Kerken op verzoek van de Republikeinse regering de affaire nog eens zou onderzoeken. Omdat de commissie van de Wereldraad niet de officiële stukken had opgevraagd, waren Van Rij en Stam bang dat zij 'zeer eenzijdig zou worden voorgelicht'. Hoewel Lovink een bezoek aan plaatsen waar misdaden zouden zijn voorgevallen afraadde, zetten de juristen door.¹¹⁹ Ze slaagden erin om vanuit Mojokerto Peniwen te bereiken – onder bescherming van TNI-troepen – maar ze kregen dominee Martodipuro niet te zien. Die berichtte dat hij zonder toestemming van zijn 'organisaties' niet bevoegd was iets mee te delen. Het personeel van het hospitaal, dat nu weer geheel als school was ingericht, was onvindbaar. Er was dus niets nieuws te vinden. Wel schreven de juristen dat ze door eigen waarneming ter plaatse de conclusies van de onderzoekscommissie bevestigd zagen. Ze hadden ook kritiek op de werkwijze van de commissie. Ze spraken hun bevreemding uit dat niet meteen nadat de eerste ronde verhoren was verricht een onderzoek door de militaire politie was gelast. De substituut-auditeur-militair KNIL, Koomans, was immers lid van de onderzoekscommissie en was dus al vroeg op de hoogte van de resultaten. Volgens Van Rij en Stam had dat op het moment dat zij zelf hun reactie schreven vanwege 'de huidige omstandigheden in Indonesië' geen zin meer.¹²⁰ Hun rapport over Peniwen is overigens nooit ingediend.¹²¹

De vertegenwoordigers van de Wereldraad van Kerken, onder leiding van de secretaris-generaal Wim Visser 't Hooft, bezochten inderdaad ook Peni-

wen in de laatste weken voor de soevereiniteitsoverdracht. De leiders van de Oost-Javaanse kerk hadden de Wereldraad heel nadrukkelijk gevraagd om dit te doen. Visser 't Hooft had zich al eerder expliciet tegen het geweld van de Nederlandse troepen en voor de Republiek uitgesproken, hetgeen hem in Nederland veel schade berokkende maar in de Republiek vrienden opleverde.¹²² Luitenant-kolonel Warouw was van het bezoek op de hoogte gesteld door dominee Martodipuro en wilde hieraan medewerking verlenen.¹²³ Martodipuro had doen voorkomen dat het een onderzoekscommissie van de Wereldraad betrof. Visser 't Hooft was echter bang dat hun komst politiek zou worden uitgebuit. Hij bedong dat het een puur oecumenisch bezoek zou worden 'ter troost en bemoediging' van de christelijke bevolking. Tijdens het bezoek, waarbij ook dominee Hildering zich aansloot, verzamelde zich een grote menigte, voor wie Visser 't Hooft predikte en een gebed uitsprak. Hij had niet de minste indruk dat het bezoek politiek werd uitgebuit.¹²⁴

Er was gebeden maar geen recht gedaan. Voor de slachtoffers en betrokkenen in het dorp en aan de Republikeinse kant had dit allemaal weinig betekenis. Ze waren nauwelijks gehoord en verwachtten waarschijnlijk geen recht van de Nederlanders. Ze hadden het onderzoeksproces zelfs tegengewerkt. Vreemd is dat niet. Niet alleen waren de medewerkers van het hospitaal pro-Republikeins, ze hadden het geweld van de Nederlandse aanval op Peniwen meegemaakt, ze waren meegevoerd en opgesloten geweest. En ze hadden vernomen hoezeer het verslag van de dominee in twijfel was getrokken. Ze waren gevlucht voor het Nederlandse recht.

Hildering was in Nederlandse kringen zwartgemaakt, maar van Republikeinse Indonesiërs kreeg hij veel waardering voor zijn optreden. In een brief vertelde Hildering: 't Is merkwaardig hoezeer de persoonlijke houding van vele Jav. vrienden nu ineens veranderd is door de Peniwen-affaire, plotseling zo hartelijk als we het deze jaren nog niet beleefd hadden.'¹²⁵ Ook uit kringen van de TNI kreeg hij bijval. Eind april en opnieuw in mei zocht kapitein R. Telwe van Brigade XVI contact met Hildering met het verzoek om in de pers op kwesties van Nederlands geweld te reageren. Hoewel Hildering enkele open brieven naar de pers doorstuurde, weigerden kranten om de berichten op te nemen.¹²⁶

In Nederland was de zaak in het najaar van 1949 op de stapel afgedane zaken gelegd. Minister Van Maarseveen had het advies van Lovink opgevolgd. De Tweede Kamer werd niet van het rapport en de besluiten op de hoogte gesteld, ondanks de toezegging van de minister-president in april

deze te zullen informeren.¹²⁷ De Kamerleden kwamen er zelf evenmin op terug. Ook in de Nederlandse pers was de kwestie een stille dood gestorven. Waren er in april nog wat berichten verschenen naar aanleiding van de Kamervragen van CHU-Kamerlid Frits van de Wetering, en in mei in reactie op het premature persbericht uit Batavia dat het leger geen schuld trof, aan de publicatie van het onderzoeksrapport werd geen inkt verspild. Hier blijkt ook hoezeer de pers in Nederland afhankelijk was van de persberichten van de RVD en persbureaus, die zich over het rapport stilhielden. Nederland maakte zich op voor vertrek uit Indonesië.

UITZONDERLIJK GEWELD

De 'Peniwen-affaire' vormt een ingewikkeld relaas van de brief- en telegramwisselingen tussen de vele knooppunten in de informatiestromen in Indonesië en Nederland. Het laat zien hoe groot de afstand was tussen de gebeurtenissen en de mensen die er uiteindelijk politiek verantwoordelijk voor waren. Daarnaast zien we dat bijna alle personen en instituties aan de Nederlandse zijde een belang hadden om berichtgeving over gewelddaden af te zwakken en in twijfel te trekken. Hoewel er zeker juridische bewegingen werden gemaakt, loonde het voor iedereen om niet het onderste uit de kan te halen. De conclusies van de commissie kwamen veel Nederlandse betrokkenen goed uit, al zal Baaij wel even geslikt hebben omdat hij in april zo triomfantelijk had verkondigd dat de commissie niets bezwarends had gevonden.

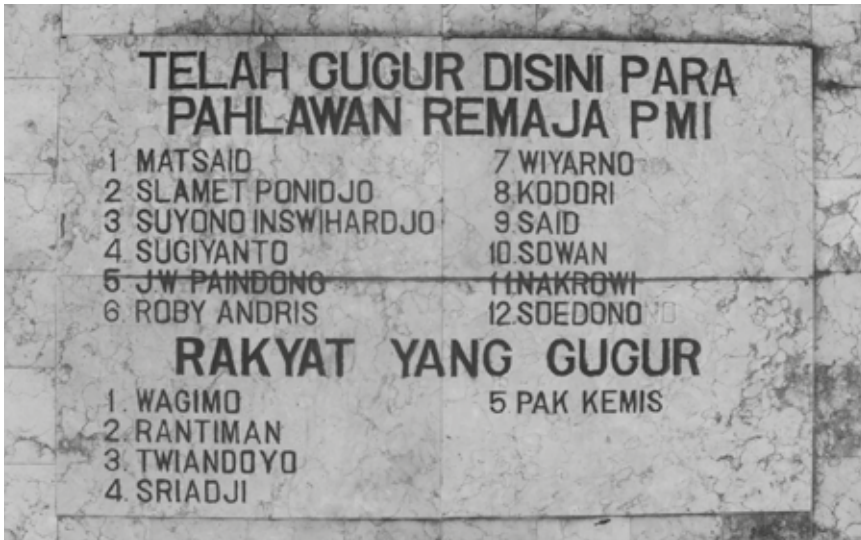
Weten we nu exact wat er in Peniwen is gebeurd? De verklaringen van de Javaanse burgers zijn precies en komen overeen met wat dominee Martodipuro in zijn verslag aan de Oost-Javaanse synode had gemeld. De vijf mannen voor het ziekenhuis zijn niet in een gevechtsactie gedood. Generaal-majoor Baaij kon dat weliswaar niet erkennen, maar de onderzoekscommissie, de procureur-generaal en de juristen Van Rij en Stam waren hierover eensgezind. De misdaad was te flagrant en de getuigen waren te talrijk. Toch heeft het onderzoek de onderste steen niet bovengedaald. Er bleef dus ruimte om twijfel te zaaien, over de toedracht en de dader, en dat is precies wat de militair verantwoordelijken wilden. Wie de trekker heeft of hebben overgehaald, is niet vastgesteld. Dat het Nederlandse troepen waren, is zeker. Dat er ook later nog mensen uit het dorp zijn gedood, is ook zeker, maar onder welke omstandigheden dat gebeurde, heeft de commissie niet eens uitgezocht. Dat gold ook voor de slachtoffers van de verkrachtingen, die geleidelijk uit het onderzoek waren verdwenen.

Peniwen is in de grote stroom geweld een relatief kleine zaak, maar niet voor de dorpsbewoners. De zaak kreeg een bijzondere betekenis doordat de gemoederen in Indonesië en Nederland zo verhit raakten. De beschieting en zelfs executie van burgers waren niet uitzonderlijk, wel dat ze in de openbaarheid kwamen, veel opschudding in media en bestuurskringen veroorzaakten en uiteindelijk tot ‘exces’ in de archieven zijn geworden. Dat het zo’n zaak werd, was te danken aan het feit dat het een hospitaal betrof en bovenal dat de kerk erbij betrokken was. De Hervormde Kerk vormde een soort van informatiebrug tussen circuits die veelal afgesloten van elkaar opereerden. Dat zagen we ook in het geval van het geweld rond Yogyakarta, toen apostolisch vicaris Soegijapranata kritische opmerkingen in de Nederlandse pers maakte over het Nederlandse legergeweld.

De koloniale dissociatie is hier in volle omvang zichtbaar. De Nederlandse politiek bleef op grote afstand staan van de gebeurtenissen in Java. Buiten enkele interventies van CHU-kamerlid Frits van de Wetering en CPN’er Henk Gortzak bleef het stil. Ook premier Drees en minister van Overzeese Gebiedsdelen Van Maarseveen stonden op grote afstand. Ze lieten zich informeren door de hoge vertegenwoordiger van de Kroon in Batavia/Jakarta, maar zetten alleen druk op het proces om de Kamervragen te kunnen beantwoorden. Aan een gevoel van morele verantwoordelijkheid of grote bezorgdheid gaven ze geen uiting. Van Maarseveen toonde zich weinig betrokken – minder dan zijn voorgangers Logemann en Jonkman in vergelijkbare situaties.

Op afstand stond overigens ook de Republikeinse regering, die sinds de Nederlandse bezetting van Yogyakarta op Sumatra zetelde. De informatiestromen in de Republiek waren sterk verstoord. De Republikeinse radio schonk wel aandacht aan de gebeurtenissen, maar stond machteloos. Alle ogen waren gericht op de leiders die op Bangka vastzaten en op de onderhandelingen over hun terugkeer naar Yogyakarta.

Peniwen bleef een dubieuze cause célèbre. Hoewel de schuld van het Nederlandse leger was vastgesteld, volgde er geen actie, kwamen er geen excuses, niet aan de dorpelingen, de kerk, de synode in Malang of de dominees Martodipuro en Hildering. Pas in 1969 kwam de affaire in Nederland weer boven, toen de protestantse krant *Trouw* na de geruchtmakende televisie-uitzendingen van *Achter het Nieuws* Hildering aan het woord liet.¹²⁸ In een reactie op de hernieuwde confrontatie met Peniwen liet luitenant-generaal b.d. W.J.K. Baaij alsnog weten dat de onderzoekscommissie had vastge-

Monumen Peniwen Affair. Plaquette met namen van 'de hier gevallen jeugdhelden van het Rode Kruis Indonesië' en 'gevallenen uit het volk'. Foto: Remco Raben.

steld dat de militairen bij Peniwen geen dingen hadden gedaan die als 'oorlogsmisdaden' konden worden bestempeld.¹²⁹

Een laatste observatie betreft de manier waarop we onze kennis over Peniwen vormen. In de Excessennota van 1969 is de Peniwen-zaak als een geïsoleerde gebeurtenis gepresenteerd.¹³⁰ Het is een zaak die in de openbaarheid is terechtgekomen en daardoor papier heeft gegenereerd. Hoewel geenszins duidelijk is hoe de Nederlandse acties in omringende plaatsen zijn verlopen, is evident dat er veel en snel geschoten is, dat er veel doden zijn gevallen van wie volstrekt niet helder was of het strijders of burgers waren, en dat er weinig wapens zijn buitgemaakt. Het doden van ziekenhuispersoneel was beslist geen gewone zaak, maar paste wel in een meer algemene wijze van optreden. De vele andere voorbeelden uit dit boek kunnen dat staven.

De archieven in Den Haag zijn bijeengebracht door Nederlandse instanties die partij waren in deze oorlog. Het leger rapporteerde in eerste instantie over de gevechtshandelingen bij de aanval op Peniwen en het leger stelde het onderzoek in. De commissie werd gedomineerd door militairen. Zij opereerde vanuit een Nederlands juridisch én militair belang en werkte vanuit Nederlandse bases. Deelname van de kerk, laat staan van de Republiek, in het onderzoek werd afgewezen. Weliswaar werden in eerste instantie getuigen uit Peniwen gehoord, maar een uitgebreid onderzoek ter plaatse was niet mogelijk. Het commissieoordeel baseerde zich dus op zeer beperkt

getuigenmateriaal. Het oordeel wees weliswaar op schuld van de Nederlandse troepen, maar niemand werd voor het gerecht gebracht. De schietpartij werd in de schoenen geschoven van één onverantwoordelijke – vermoedelijk reeds omgekomen – militair en daarmee klein gemaakt. Uiteindelijk is slechts in één zaak recht gedaan, namelijk een zaak die de onderzoekscommissie en juristen totaal hadden veronachtzaamd: de verkrachting van vrouwen in het dorp Peniwen. Alleen dankzij het feit dat de Nederlandse rechter in maart 2020 niet uitsluitend leunde op de informatie in de koloniale archieven maar op de getuigenis van het slachtoffer, werd 71 jaar na dato aan één vrouw schadevergoeding toegekend.¹³¹ Zij is de enige. De twee andere vrouwen hebben met de schande en de schade moeten leven.

Op het monument in Peniwen prijken de zeventien namen. En elk jaar herdenkt de dorpsgemeenschap het drama.

III.

NEDERLAND

Introductie

In het voorgaande deel hebben we de stromen van informatie over het legeroptreden in vier verschillende casussen kunnen volgen vanaf de plek van de gebeurtenissen in Indonesië tot aan de politieke arena en krantenredacties in Nederland. In de komende drie hoofdstukken onderzoeken we nader de politieke en maatschappelijke omstandigheden waarin de berichten over de oorlog in Indonesië circuleerden. We kijken daarbij in de eerste plaats naar de manier waarop de oorlog om de Indonesische onafhankelijkheid in Nederland de inzet is geweest van politieke en bestuurlijke discussie en besluitvorming. Steeds staat de vraag centraal hoe berichten over extreem geweld in Nederland bekend werden en wat er vervolgens met die wetenschap gebeurde. Dit onderzoeken we tegen de achtergrond van het vraagstuk hoe er in verschillende delen van de samenleving tegen de oorlog en het oorlogsgeweld werd aangekeken.

In hoofdstuk 9 worden de eerste twee jaren van het conflict behandeld tot het eerste grote offensief tegen de Republiek Indonesië – in Nederland Operatie Product ofwel ‘de eerste politionele actie’ genoemd – die in juli 1947 van start ging. Tot dat moment was de inzet van het debat de vraag waaraan Nederland prioriteit moest geven: door militair optreden gezag en orde in Indonesië herstellen of onderhandelen met de Republiek over een vreedzame oplossing en de toekomstige staatkundige verhoudingen tussen

Nederland en Indonesië – of omgekeerd. In deze periode ontstonden patronen in de omgang met – onwelkome – berichten over het wangedrag van de eigen troepen.

Hoofdstuk 10 beslaat de periode tussen medio 1947 en eind 1949, toen Nederland inzette op het militair en politiek op de knieën dwingen van de Republiek. Hierin escaleerde het militair geweld een aantal malen sterk en werd de groeiende verontrusting erover gevoed door klokkenluiders en berichten in kritische media. De analyse richt zich op het informatiemanagement rond kwesties van normoverschrijdend geweld en geweldschandalen. We kijken naar de invloed van het leger op de berichtgeving vanuit Batavia/Jakarta, naar de verschillende kanalen waarlangs informatie in Nederland is gaan circuleren, en naar de reacties van de verantwoordelijke autoriteiten en instanties.

Op veel verschillende manieren kregen organisaties en inwoners in Nederland kennis van gebeurtenissen in Indonesië en namen op even diverse wijze deel aan de informatie-economie en het publieke debat. Deze zaken komen in hoofdstuk 11 aan bod. Het hoofdstuk laat zien hoe in de jaren 1945 tot 1949 in Nederland een oorlogscultuur tot ontwikkeling kwam die zowel draagvlak voor de oorlog als een bereidheid creëerde om een hoog geweldsniveau te accepteren.

9.

Het recht op geweld

ZEDELIJKE PLICHT EN GEZAGSHERSTEL

Met regelmaat heeft het oorlogsgeweld in Indonesië de gemoederen in Nederland opgeschud. Discussies betroffen het voeren van oorlog op zich, maar ook verschillende gevallen van extreem oorlogsgeweld en oorlogsmisdaden werden, zoals we zagen in de gevallen van Zuid-Sulawesi en Peniwen, het onderwerp van debat. Toch is het opvallend hoe weinig de wijze van oorlogvoering van het Nederlandse leger in Haagse politieke en bestuurlijke kringen ter discussie stond. De vraag of men op grote schaal strijd moest voeren tegen de Republiek was hoofdzakelijk een politiek en strategisch, niet een ethisch vraagstuk.

In dit hoofdstuk zullen we nagaan waarom de Haagse politiek zich slechts incidenteel heeft ingelaten met het extreme geweld in Indonesië. Daarbij kijken we in de eerste plaats naar de politieke discussies in het kabinet en het parlement gedurende de eerste twee jaren van de oorlog. In deze perio-

De parlementaire commissie Van Poll, op bezoek bij de Mariniersbrigade, onderzoekt de gevechtssituatie rondom Surabaya. V.l.n.r. H.J.W.A. Meijerink (ARP), oud-minister van Koloniën Ch.J.I.M. Welter (KVP), H.A. Korthals (VVD), kolonel D.L. Asjes, CCO Amacab C.C.J. Maassen, en luitenant-kolonel L. Langeveld, 30 maart 1946. Foto: J.A. Vrugt/Mariniersbrigade. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2174-1204.

de werden de politieke doelen in het Indonesië-beleid hevig bevochten. De discussie zou in juli 1947 uitmonden in het besluit om een groot militair offensief tegen de Republiek te starten – de Operatie Product. De discussies vonden plaats tegen de achtergrond van de wereldbeelden van betrokken politici en de denkbeelden over koloniale politiek. Die bepaalden in hoge mate de wens om het koloniale geweld al dan niet te adresseren.

De beeldvorming over de gebeurtenissen in Indonesië werd sterk gestuurd door de informatiestromen tussen Batavia/Jakarta en de Haagse politiek. Verschillende actoren speelden een rol in het doorgeven en framen van informatie: kabinetsleden en de ambtelijke staf op de ministeries, parlementsleden en hun achterbannen, voorlichters en journalisten. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe de informatiestromen liepen en hoe de kennis over de aard van de oorlogvoering in de politiek, het bestuur en het publieke debat in Nederland werd ontvangen, geïnterpreteerd, van betekenis voorzien. Tot welke acties gaven de berichten aanleiding? In hoeverre had de regering in Den Haag greep op leger en bestuur in de kolonie, en was het parlement bereid en in staat om zijn controlerende taak uit te oefenen? Hoe hebben journalisten en politici met zelf verworven kennis de discussies beïnvloed? In welke termen was de informatie gegoten en hoe heeft dat taalgebruik de oorlogvoering overzee voor de Nederlanders acceptabel gemaakt?

Zoals we in eerdere hoofdstukken al zagen, vond de selectie van de berichtgeving over het oorlogsgeweld vooral in Batavia/Jakarta plaats, door de landvoogd en de legercommandant en hun ondersteunende kabinetten. Vooral de manier waarop de legerleiding in Indonesië in staat is geweest het nieuws te sturen en daarmee het beleid te beïnvloeden, verdient een nauwkeurige beschouwing. Formeel gold het primaat van de politiek, maar in de praktijk hadden het leger en bestuur in Indonesië het initiatief. De relatieve autonomie van de verantwoordelijken in Indonesië had een lange koloniale voorgeschiedenis. Daarom was het voor de regering en het parlement in Den Haag moeilijk hun stempel op de besluitvorming omtrent de oorlogvoering te drukken.

De wijze waarop Haagse kringen met de Indonesische kwestie omgingen werden dus sterk geconditioneerd door het axioma van herstel van recht in Indonesië, door de selectieve informatie over het strijdtoneel, en door de traditie dat de primaire beslissingsmacht over de dagelijkse gang van zaken in Batavia/Jakarta lag. De Haagse politieke strijd ging dan ook vooral over de hoofdlijnen van het beleid in Indonesië, in het bijzonder de vraag wat de toekomstige status van de kolonie zou zijn en welke plaats de Republiek in het

nieuw te vormen staatsbestel zou krijgen. De discussies in Den Haag werden op het scherpst van de snede gevoerd. Om dit strijdtoneel te kunnen overzien is in dit hoofdstuk het politieke en bestuurlijke landschap waarin de informatie over de oorlogvoering werd ontvangen en verwerkt in kaart gebracht.¹

Militaire strijd gold om verschillende redenen als een acceptabele, zelfs logische stap in het Nederlandse beleid. In de eerste plaats was het militaire geweld een afgeleide van de grote politieke vraag over de toekomst van Indonesië. Bijna niemand in Den Haag – of Batavia – twijfelde aan het recht van Nederland om de toekomst van Indonesië te bepalen. De vrijwel unanieme aanneme onder Nederlandse bestuurders en politici was dat er een ordentelijk bestuur in Indonesië moest worden gevestigd, om vervolgens de toekomst van de kolonie vorm te geven. De dominante benadering was sterk koloniaal-staatsrechtelijk: Nederland was verantwoordelijk voor de orde en de gang van het (koloniale) recht in Indonesië.

Daarnaast was de militaire interventie in Indonesië een logisch vervolg op de bevrijding van Nederland van de Duitse bezetting. Historicus Hans Blom heeft in zijn interpretaties van opiniepeilingen in ‘herrijzend Nederland’ laten zien dat de ‘Indonesische kwestie’ in de jaren 1946-1949 de Nederlanders weliswaar voortdurend bezighield, maar dat de grootste zorg draaide om de materiële kanten van de nationale reconstructie: schaarste en distributie van primaire levensbehoeften, de verhouding tussen lonen en prijzen en de woningnood.² Onder deze omstandigheden was de rechtvaardiging van koloniaal gezagsherstel vrij simpel met het argument van economische noodzaak te verdedigen.

Ten derde klonk in de Haagse politiek, net als in Batavia, de taal van historische lotsverbondenheid tussen Nederland en Indonesië die tegelijkertijd de taal van geweld was. Het recht om geweld te gebruiken werd in Nederland verantwoord in termen van een ‘zedelijke plicht’ om de Indonesiërs de weg naar zelfbestuur te wijzen en tegen ‘extremisme’ te beschermen. Dit sentiment was gebaseerd op een zelfvoldaan beeld van de ‘goede kolonisator’ die nog steeds een missie te vervullen had. Het gevolg was dat Nederlandse politici, bestuurders en militairen aan beide kanten van de aardbol meenden dat ze met goed recht en goede redenen werkten aan herstel van het Nederlandse gezag, van rust en orde. Oorlog mocht de strijd niet heten – de volkenrechtelijke implicatie daarvan was immers erkenning van de Republiek. Deze mentaliteit was zo sterk, dat degenen die daartegen bezwaar maakten door voorstanders van krachtig gezagsherstel als een bedreiging van de gerechtvaardigde orde werden weggezet.

De eerste jaren van de oorlog die in dit hoofdstuk aan de orde komen, werden gekenmerkt door een snelle opbouw van de Nederlandse strijdkrachten in Indonesië. De legercommandant ging – met goedkeuring van de landvoogd en de politiek verantwoordelijken in Den Haag – ertoe over om de door Nederland bezette gebieden onder controle te krijgen en uit te breiden.³ Dit werd weerspiegeld in het politieke debat in Nederland, dat in het eerste oorlogsjaar vooral draaide om het herstel van het Nederlandse gezag. Bij dit streven moesten de Nederlandse autoriteiten in Den Haag en Batavia/Jakarta rekening houden met de posities van het Britse opperbevel in Indonesië en de regering in Londen. Ook zochten regering en landvoogd naar mogelijkheden om met Republikeinse leiders tot een vergelijk te komen. Na het vertrek van de Britse troepen uit Indonesië, in november 1946, werd het politieke debat gedomineerd door de politieke onenigheid over de invulling van de overeenkomst van Linggarjati en de diplomatieke verwickelingen rond de toekomstige inrichting van de Indonesische staat. In deze gehele periode hebben militaire operaties plaatsgevonden, die als een logisch onderdeel van het gezagsherstel werden gerechtvaardigd. Grootschalig militair optreden markeerde het einde van deze fase. Op 21 juli 1947 opende Nederland onder de naam Operatie Product het militair offensief tegen de Republiek, die indertijd aan Nederlandse kant een ‘politonele actie’ werd genoemd. Dit offensief betekende een verschuiving in het politieke en militair-strategische debat in Nederland. Na juli 1947 draaide de discussie vooral om de vraag of de Republiek als politieke entiteit moest worden vernietigd of dat de tegenstander ‘slechts’ met militaire middelen tot inschikkelijkheid moest worden gedwongen.

VAN BEVRIJDING TOT PACIFICATIE

In het najaar van 1945 ontstond in de Nederlandse politiek een heftige richtingenstrijd rond het doel van ‘gezagsherstel’ in Indonesië. Gezagsherstel hield voor rechtse partijen in het parlement en de koloniaal-conservatieve pressiegroepen in dat Nederlands dominantie in Indonesië werd hersteld. Zoals de antirevolutionaire fractieleider Jan Schouten op 16 januari 1946 in de Tweede Kamer zei: het Nederlandse gezag in Indië is het wettig gezag ‘en het daadwerkelijk verzet tegen de uitoefening van dat gezag [is] ten principale revolutie’.⁴ Gematigde progressieven bepleitten een gemoderniseerde relatie met een autonoom Indonesië in koninkrijksverband. Op deze basis wilden ze overleggen met gelijkgestemde Indonesiërs. De volledige onafhankelijkheid waarvoor de Republiek streed, was alleen het ideaal van kleine groepen aan de linkerkant van het politieke spectrum, zoals de CPN en de linkervleugel

van wat in februari 1946 de PvdA zou gaan heten. Conservatieven wilden pas met 'loyale' Indonesiërs over de toekomst praten als Nederland het weer voor het zeggen had. Zij legden de prioriteit bij het herstel van het Nederlands gezag en vonden grootschalig militair geweld gerechtvaardigd. De schuld voor wreedheden lag voor hen steevast bij de tegenstander. Hoewel gematigd progressieven bereid waren met nationalistische leiders te onderhandelen, geloofden de meesten van hen toch ook dat het leger moest worden ingezet zodra onderhandelingen niet tot het gewenste resultaat leidden. Ook veel gematigden zouden berichten over extreem geweld negeren om de door hen gewenste oplossing niet in gevaar te brengen. Dit overheersende patroon van weggijken werd mogelijk gemaakt door een informatievoorziening waarin zo min mogelijk verantwoording werd afgelegd voor de geweldsontplooiing.

In de zomer van 1945 riepen Nederlandse politici en media luid om de 'bevrijding van Indië'. Pas als Nederland de archipel had herbezet, zou de vraag aan de orde komen hoe aan de nieuwe relatie feitelijk gestalte kon worden gegeven. Op 27 juni 1945 vertelde de nieuwbenoemde minister-president, Willem Schermerhorn, het Nederlandse volk via de radio dat de bevrijding van Nederlands-Indië boven aan de agenda stond. Hij noemde voortzetting van de oorlog tegen Japan nodig vanwege 'de zedelijke plicht die Nederland tegenover Indië' droeg.³ Op dat moment tastte de regering in Den Haag volledig in het duister over de toestand in de voormalige kolonie, maar ze nam als vanzelfsprekend aan dat de Indonesiërs onder Japanse bezetting hunkerden naar bevrijding. De verwachtingen en plannen van de Nederlandse en Indonesische leiders stonden, zonder dat ze die onderling communiceerden, diametraal tegenover elkaar. Soekarno en de zijnen zetten koers richting vrijheid en onafhankelijkheid, terwijl Schermerhorn en zijn kabinet een visie uitdroegen die was gebaseerd op de toespraak die koningin Wilhelmina op 6 december 1942 voor Radio Oranje in Londen had gehouden en die als de 7 decemberrede – het was een dag later in Indonesië – bekend is geworden. Hierin had het staatshoofd een nieuwe relatie met Indonesië in het vooruitzicht gesteld, waarbij de kolonie grotere zelfstandigheid zou kunnen krijgen, maar wel binnen het koninkrijk zou blijven.

Toen de eerste berichten over de proclamatie van de Republiek Indonesië op 17 augustus 1945 Nederland bereikten, was men in Den Haag nog niet bijzonder verontrust. De aanname was dat een Nederlands gemilitariseerd interim-bestuur (Netherlands Indies Civil Administration, afgekort NICA) onder geallieerd oppercommando snel orde op zaken kon stellen. Een maand later las Schermerhorn in de ministerraad een artikel voor uit de Amerikaanse legerkrant *Stars and Stripes* onder de kop 'Java boiling with revolt'. Hij zei

dat het sensationeel aandeed en dat hij bevestiging uit andere bron wilde afwachten.⁶ Van Mook liet begin oktober bij aankomst in Batavia/Jakarta aan Den Haag weten dat hij was getroffen door de ‘slechte en absurde omstandigheden’ daar – duidend op de uitdijende opstand op Java.⁷ Toch was hij op dat moment optimistisch over de mogelijkheid om het vertrouwen van de Indonesiërs in het koloniaal bestuur te herstellen. Daarvoor waren een groot-scheepse bevoorrading en vertoon van daadkracht nodig; ook bepleitte hij een tegemoetkomende houding tegenover ‘acceptabele’ Indonesische leiders.

Op dat moment hielden veel Haagse politici vast aan de oude koloniale verhoudingen. Minister Johann Logemann, namens de Partij van de Arbeid bewindsman van Overzeese Gebiedsdelen, waarschuwde zijn ambtgenoten in de ministerraad daarom tegen de simpele aanname dat ‘de Indonesiërs’ na de Japanse capitulatie in grote meerderheid snakten naar herstel van het Nederlandse bestuur. Hij kritiseerde het koloniale frame dat Indonesiërs vanwege de etnische diversiteit in de archipel en hun beperkte politieke ontwikkeling geen authentiek nationaal gevoel zouden bezitten, laat staan dat ze bij machte waren een eigen staat in te richten.⁸ Logemann was voor de oorlog hoogleraar staatsrecht in Batavia geweest en had zich geprofileerd als lid van de gematigd progressieve groep intellectuelen rond het tijdschrift *De Stuw*. Hij was bevriend met luitenant-gouverneur-generaal Huib van Mook. Logemann hield zijn collega-ministers voor dat het Indonesisch nationalisme authentiek was. De regering moest het serieus nemen, betoogde hij, want ook de intellectuele leiders die een goede band met Nederland wilden, voelden zich toch in de eerste plaats Indonesiër. Een Nederlandse politiek van compromisloze gezagshandhaving zou de weg naar samenwerking met deze leiders afsluiten, waardoor het land niet te besturen zou zijn en er alleen nog maar ‘gedicteerd’ kon worden.⁹ Hiermee wilde hij overigens niet zeggen dat alle Indonesische leiders als gesprekspartners aanvaardbaar zouden zijn – ze moesten zich wel ‘met Nederland verwant’ voelen.

Inmiddels bleek in de Indonesische praktijk dat herstel van het koloniale bewind bepaald niet vanzelf sprak. De Britse troepen bezetten maar kleine gebieden rond enkele vitale steden en er kwamen in Nederland berichten aan over de golf van revolutionair- en contrarevolutionair geweld, die later in Nederlandse kringen de benaming Bersiap kreeg. Minister Logemann moest in november constateren dat de toestand inmiddels erg moeilijk was geworden en dreigde uit te lopen op ‘een groote oorlog’.¹⁰ Inmiddels had de regering in de maanden september-november 1945 al besloten om een grote, sterk bewappende troepenmacht naar Indonesië te zenden om het Nederlands bestuur te

Minister Johann Logemann van Overzeese Gebiedsdelen geeft een regeringsverklaring over de toestand in Indonesië in de Tweede Kamer, 16 oktober 1945. Foto: Meyer, Anefo. Bron: NL-HaNA, 2.24.01.09, inv.nr. 900-9212.

herstellen.¹¹ In politiek en media ontwikkelde zich snel een stemming die de Republiek als de veroorzaker van chaos zag en vooral Soekarno als de grote vijand brandmerkte. Zijn vooroorlogs nationalistisch activisme was bekend, en zijn leiderschap tijdens de Japanse bezetting bepaalde in Nederland zijn imago als ‘de Indische Mussert’.¹² De regering – en dat gold ook voor de gematigde Logemann – sloot daarom elk gesprek met ‘de collaborateur’ Soekarno uit. Het Nederlandse goed-foutdenken uit de Duitse bezettingstijd werd als vanzelfsprekend toegepast op de toestand in Indonesië. De jonge Republiek heette een ‘Japans maaksel’ en een broeinest van opstandigheid.

Deze zienswijze domineerde de Nederlandse politiek van die dagen en bepaalde ook de reactie van de regering toen Van Mook onder zware Britse druk in overleg trad met de Republikeinse leiders over de bevrijding van de geïnterneerde Europeanen en het zoeken naar een politieke oplossing voor de toekomst van Indonesië. Bij het overleg onder Britse leiding was Soekarno op 31 oktober 1945 aangeschoven, en Van Mook had met hem gesproken. Dit leidde

in de Nederlandse media en politiek direct tot een storm van verontwaardiging. De regering besloot Van Mook van zijn functie te ontheffen, maar zag van dat voornemen af op aandrang van koningin Wilhelmina, die vond dat zo'n ontslag de toestand alleen maar verder kon compliceren.¹³ Van Mook bleef in functie en ging te midden van het revolutionaire en contrarevolutionaire geweld met zijn naaste medewerkers en adviseurs op zoek naar een uitweg. Hij zocht enerzijds naar behoud van de Nederlandse invloed en anderzijds naar ruimte voor autonomie voor Indonesië in koninkrijksverband.

Op 15 en 16 januari 1946 verdedigde Logemann zijn Indonesië-beleid in de Tweede Kamer. Van Mooks toenadering tot de Republikeinse leiders was voor degenen die het koloniale gezag hersteld wilden zien aanleiding tot een langdurige demonisering van de landvoogd. De antirevolutionaire afgevaardigde Hendrik Meijerink sprak van een 'staatsgreep' gepleegd door de Republikeinse leiders en hekelde fel dat men zelfs maar overwoog met de daders te overleggen.¹⁴ Een rechtse meerderheid, onder wie Kamerlid Max van Poll als woordvoerder van coalitiegenoot de Katholieke Volks Partij (KVP), hamerde op de noodzaak om eerst het gezag te herstellen, voorafgaand aan overleg – en dat laatste alleen met Nederlandsgezinde Indonesische leiders.¹⁵

Eerder die week had de socialistische journalist en politicus Jacques de Kadt Logemann een open brief met een tegengestelde strekking geschreven. Deze verscheen in het linkse ex-verzetsblad *De Baanbreker* van 12 januari 1946. De Kadt, die de Japanse bezetting in een burgerinterneringskamp had doorgebracht, waarschuwde als geestverwant de minister af te zien van iedere vorm van 'geweldspolitiek'. Dat zou noodlottige gevolgen hebben, want de verzetswil van de Indonesiërs was volgens De Kadt niet te onderdrukken. Waarom koos de regering dat inzicht niet als uitgangspunt, zo vroeg hij: 'vreest u de reactie in Nederland? Vraag het Nederlandse volk of het een ander volk wil onderdrukken? Vraag of het zijn zonen in de tropen wil laten omkomen in een lange, wrede, uitputtende reeks van botsingen met een volk dat tot het uiterste besloten is?'¹⁶

Dit waren achteraf gezien profetische woorden. Een parlementaire meerderheid ging er echter zonder meer van uit dat Nederland politiek en moreel het volste recht had op gezagsherstel. Zij eiste van de regering dat ze dit recht met kracht, gewapenderhand, zou afdwingen. Eind februari 1946 kregen de eerste zes in Nederland gevormde bataljons oorlogsvrijwilligers (OVW'ers) van het Britse opperbevel toestemming om op Java te landen. Tot november van dat jaar, toen de Britten zich terugtrokken, zouden in totaal 24 bataljons OVW'ers in Indonesië aankomen, bij elkaar zo'n 20.000 man.¹⁷

Affiche met oproep voor aanmelding als oorlogsvrijwilliger, 1945. Reclame bureau Dela-Mar, Amsterdam. Bron: Fotocollectie NIOD, inv.n. 106881.

Zoals al bleek in de casus-Pesing ontstonden er snel spanningen tussen Britse en Nederlandse commandanten en hun troepen. De Nederlanders verweeten de Britten een terughoudende opstelling tegen Indonesische strijdgroepen. Spoor liet zijn troepen waar mogelijk offensief optreden om het gebied onder Nederlands gezag te vergroten en tegenstanders uit te schakelen.

De Britten vonden het Nederlandse optreden in deze eerste fase agressief en noemden de troepen ongedisciplineerd en 'trigger-happy'.¹⁸ Deze spanningen werkten ook door op de verhoudingen op regeringsniveau tussen Londen en Den Haag. Daarom vond er eind december 1945 overleg plaats tussen delegaties van de beide landen, geleid door de twee premiers, Clement Attlee en Schermerhorn. De Nederlanders zegden toe bereid te zijn een politiek van ontvoogding te voeren. De Britten beloofden zich niet terug te zullen trekken voor er een politiek vergelijk tussen Nederland en de Republiek zou zijn.¹⁹ Toch bleven de spanningen bestaan. Van Mook wees de Britten er met kracht op dat ze Nederlandse troepen tot Java en Sumatra moesten toelaten; zo niet, dan zouden ze zijn onderhandelingspositie tegenover de Republiek ondermijnen. In de ministerraad van 7 februari 1946 klaagde Schermerhorn over de 'buitengewoon onhebbelijke wijze' waarop de Britse opperbevelhebber van het South-East Asia Command, lord Louis Mountbatten zich had uitgelaten over 'Dutch native troops', die bij wijze van represaille kampongs hadden platgebrand.²⁰ De ministers reageerden verontwaardigd, niet zozeer over het gewelddadige gedrag van de Nederlandse troepen, als wel over de Britse houding. Ze vreesden dat de Britten afstand namen van de Nederlandse belangen om zich zo snel mogelijk van de bemoeienis met Indonesië los te kunnen maken.

Om militair gewicht in de schaal te kunnen leggen, streefde de Nederlandse regering een doelgerichte opbouw van eigen strijdkrachten in Indonesië na. Ze gaf de militaire leiding in handen van twee bij uitstek 'politieke generaals'. Chef van de Generale Staf in Nederland werd luitenant-generaal Hendrik Johan Kruls, tot dan chef-staf van het tijdelijke Militair Gezag. De nieuwe legercommandant in Indonesië werd kolonel Simon Spoor, die in Australische ballingschap leiding had gegeven aan de militaire inlichtingendienst NEFIS. Vanuit het Algemeen Hoofdkwartier in Batavia ging Spoor KNIL en KL gezamenlijk leiden. Hoewel hij formeel ondergeschikt was aan de luitenant-gouverneur-generaal wist hij door initiatiefrijk optreden een sterke en zelfstandige positie uit te bouwen in het krachtenveld tussen krijgsmacht, koloniaal bestuur en Haagse politiek. Tussen de generaals Kruls en Spoor bestond geen bevelsverhouding, maar ze onderhielden nauw onderling contact en steunden elkaar in hun politieke opstelling. Daarmee had Spoor een krachtige medestander in militaire kringen in Den Haag.

Hoewel Van Mook formeel opperbevelhebber was, en daarmee Spoors meerdere, beschouwde hij het optreden van de troepen doorgaans als een interne aangelegenheid van de krijgsmacht en liet hij de afhandeling van klachten bij voorkeur bij de legercommandant. Deze opstelling maakte het voor ministers van Overzeese Gebiedsdelen moeilijk om bij het leger maatregelen af te dwingen en in geval van aantoonbaar laakbare kwesties harde consequenties te trekken. Van zijn kant gaf Spoor als legercommandant boven alles voorrang aan de strategie waarmee hij de oorlog kon winnen. Volgens zijn biograaf Jaap de Moor was hij bereid het primaat van de politiek in de besluitvorming te accepteren, maar wilde hij van zijn kant de vrijheid nemen om de verantwoordelijke politici politiek-strategisch gericht te adviseren.²¹ De ministers en ook veel Kamerleden gaven hem veel ruimte, uit ontzag voor zijn positie en voor zijn offensief gerichte optimisme.

Om herbezetting en gezagsherstel gedaan te krijgen, moest er een leger worden gevormd dat hiertoe in staat kon worden geacht. Bovendien moest er een beleid voor de toekomst van Indonesië worden ontwikkeld. Beide punten leidden tot politieke en diplomatieke spanningen. Vanaf de eerste maanden hebben het ministerie van Defensie en de Chef van de Generale Staf in Nederland de opbouw, uitrusting en training van de troepen ter hand genomen. De inzet van troepen in Indonesië werd echter bemoeilijkt door de terughoudendheid van het Britse opperbevel om Nederlandse troepen toe te laten en daarna om ze vrijheid van handelen te geven. Zolang de Britten in het grootste deel van Indonesië, waaronder op Java en Sumatra, het

opperbevel uitoefenden, leidde dit aan de kant van Nederlandse militairen en politici tot grote frustratie.

Daarnaast ontstond er in Den Haag een felle discussie over de te volgen strategie tegenover de Republiek. In Batavia/Jakarta verzamelde Van Mook een groep topambtenaren om zich heen die zijn visie voor de toekomst van Indonesië deelden: een geleidelijke ontvoogding, de ontwikkeling van Indonesië tot federale staat, en een integratie van Indonesië in een koninkrijksverband. Deze visie kreeg in de late maanden van 1945 steeds meer vorm. Toen er op 15 en 16 januari 1946 een Kamerdebat werd gevoerd over de hoofdpunten van het regeringsbeleid noemden kritische Kamerleden ter rechterzijde de samenstelling van het bestuur in Batavia ‘onevenwichtig’ – ze bedoelden: te progressief.²² Logemann antwoordde hun dat Van Mook omgeven was door een ‘bont gezelschap’ van mannen ‘die noch om politieke inzichten, noch om achtergrond gekozen waren, maar in de eerste plaats vanwege de expertise die ze in konden brengen’.²³

Uiteindelijk draaide de discussie om de grote twijfels bij ‘rechts’, zowel binnen als buiten het parlement, over Van Mooks persoon en positie. Deze werd in het genoemde Kamerdebat in januari 1946 het hardst aangevallen door de antirevolutionaire fractieleider Jan Schouten, die het ‘intolerabel’ noemde dat Van Mook bereid was geweest met ‘opstandelingen’ te onderhandelen en daarmee de Grondwet te schenden.²⁴ Minister Logemann hield in zijn antwoord staande dat er geen verschil van mening bestond tussen de regering en de landvoogd over het te voeren beleid en dat de regering hierover ‘tegenover het volk en de volksvertegenwoordiging’ volledig verantwoording kon afleggen.²⁵

Hoe lastig het voor Nederland was te erkennen dat de situatie in Indonesië sinds de uitroeping van de Republiek principieel was veranderd, blijkt uit het moeizame en uiteindelijk stuklopende overleg tussen de Nederlandse regering, het Nederlands-Indische bestuur en vertegenwoordigers van de Republiek en van de Britse regering, dat van 14 tot 24 april 1946 op de Hoge Veluwe plaatsvond. Een door Van Mook en Sjahrir in Indonesië voorgemaakt compromis over de toekomstige staatkundige verhoudingen leed er schipbreuk op de onwil aan Nederlandse kant om de Republiek als kern van een toekomstig vrij Indonesië te erkennen.²⁶

Tegelijkertijd werd de Nederlandse militaire inzet in Indonesië steeds sterker. De regering-Schermerhorn-Drees, die tot 3 juli 1946 in functie was, zocht al slingerend een middenweg tussen onderhandelen en herbezetten. De meeste PvdA-ministers, maar niet eens allemaal, steunden dit beleid.

De regeringspartij KVP legde de nadruk op gezagsherstel en de liberale en protestantse partijen eisten krachtig militair ingrijpen voordat er met Nederlandsgezinde Indonesiërs gepraat kon worden over staatkundige hervormingen. Gematigd progressieve politici wilden wel onderscheid maken tussen ‘constructieve’ en ‘extremistische’ Indonesiërs. ‘Constructief’ heetten mannen die men persoonlijk kende en vertrouwde, zoals Sutan Sjahrir en Amir Sjarifoeddin, later ook de leiders van de door Van Mook opgerichte deelstaten, kortom degenen die in het kader van een door Nederland geleide dekolonisatie bruikbaar leken. Mohammad Hatta gold als twijfelgeval; ‘extremistisch’ heetten president Soekarno en leiders als de Surabayase verzetsleider Soetomo, de bevelhebber van de Republikeinse strijdkrachten Soedirman, en islamitische en communistische strijdgroepen.

Zo bewoog het beleid van de Nederlandse regering in Indonesië tussen stevig militair optreden en het zoeken naar overleg. De regering had besloten tot troepeninzendingen, met als eerste doel herstel van orde en rust. Daarnaast zette minister-president Schermerhorn in op overleg met gematigde Indonesische leiders op grond van de 7 decemberrede en de principes van zelfbeschikking zoals vastgelegd in het Atlantic Charter.²⁷ Tegelijkertijd toonde hij zich gefrustreerd over het voortdurende geweld van die dagen, dat in zijn ogen vooral van Republikeinse kant kwam. In februari 1946 zei hij in de ministerraad dat ‘de extremisten’ maar eens moesten beseffen dat ze het niet alleen voor het zeggen hadden. ‘Het zou zijns inziens wel overweging verdienen om op een bepaald moment een rake klap uit te delen.’²⁸

Ondanks deze stevige taal werd het Indonesië-beleid van de regering door de partijen rechts van de PvdA hevig gewantrouwd. In het Tweede Kamerdebat over het Indonesië-beleid van januari 1946 stelde de koloniaal woordvoerder van de KVP, Max van Poll, in een motie voor dat een parlementaire delegatie naar Indonesië zou reizen. Zij zou zich een zelfstandig oordeel moeten vormen over het beleid van Van Mook. Schermerhorn en Logemann voelden er niets voor. Ze zagen in het voorstel obstructie van het regeringsbeleid, een blijk van wantrouwen tegen Van Mook en een afkeuring van pogingen om met de Republiek tot een vergelijk te komen.²⁹ Niettemin vloog een door Van Poll geleide parlementaire commissie medio maart 1946 naar Indonesië. De socialisten en communisten zagen er evenmin als Schermerhorn en Logemann heil in en namen geen deel aan de reis.

De commissie gaf prioriteit aan onderzoek naar de positie van de tientallen duizenden Europeanen en Indo-Europeanen die in Republikeins gebied geïnterneerd waren. Verder overleg met de Republiek moest volgens haar

verslag afhankelijk zijn van de vrijlating van deze grote groepen mensen door de Republikeinse autoriteiten.³⁰ De commissie meende in het algemeen dat overleg zonder voorafgaand gezagsherstel heilloos was. In de standpunten van de regering-Sjahrir had de commissie zich ook niet willen verdiepen. In het debat dat de Kamer op 6 en 7 mei 1946 voerde, betoogde Logemann naar aanleiding van het verslag dat de commissie-Van Poll zich zeer eenzijdig had laten voorlichten.³¹ De historicus Pieter Drooglever heeft later inderdaad vastgesteld dat de bevindingen van de commissie voor een belangrijk deel gebaseerd waren op gesprekken met J.H. Ritman, de ambtenaar van de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) in Batavia/Jakarta. Ritman had zelfs de tekst van hun rapport grotendeels voor zijn rekening genomen, aldus Drooglever.³² De RVD had het verslag dus sterk kunnen kleuren.

Ondertussen wijzigden de politieke machtsverhoudingen in Nederland, waardoor het door Schermerhorn, Logemann en Van Mook ingezette beleid verder onder druk kwam te staan. Op 17 mei 1946 won de KVP de verkiezingen en werd zij de grootste partij in de Tweede Kamer. Louis Beel werd minister-president en Carl Romme voorzitter van de grootste Kamerfractie. Volgens historicus Jan Bank ontwikkelde de KVP door deze winst een eigen visie op de Indonesische kwestie.³³ Beel en Romme gingen inzetten op vernieuwing van de koloniale verhouding door een federatief ingericht Indonesië, onder te brengen in een Unie, en wel in een vorm die Nederland in grote kwesties beslissende invloed zou geven. Ze ervoeren tegelijkertijd de voortdurende druk van de andere rechtse partijen en de nog veel luidruchtiger buitenparlementaire oppositie die krachtig militair ingrijpen eisten.

In het parlementaire spel polariseerden de posities snel, en de debatten kwamen op slot te zitten. Toch werd er in 1946 mede onder Britse druk en op initiatief van Van Mook met de Republiek overlegd. Ook in Den Haag brak geleidelijk het inzicht door dat men niet kon onderhandelen met uitsluiting van Soekarno. Toen Van Mooks kabinetschef Koets in september 1946 met een ambtelijke delegatie Yogyakarta bezocht, trof hij daar 'toevallig' ook Soekarno. Logemanns opvolger minister Jonkman moest zich hiervoor verantwoorden in de Kamer en zei dat de principiële afwijzing van contact met Soekarno door de politieke feiten achterhaald was. Het kabinet-Beel stuurde in diezelfde maand de zogenoemde Commissie-Generaal naar Indonesië om de onderhandelingen met de Republiek te leiden over de politieke toekomst van Indonesië in een unie met Nederland. De commissie bestond uit de ex-minister-president Schermerhorn, het Tweede Kamerlid Max van Poll en de reder en tijdelijk burgemeester van Amsterdam Feike de

Boer, met Van Mook als toegevoegd lid. De commissie voorspelde – in de woorden van haar voorzitter Schermerhorn – dat afwijzing van Soekarno als gesprekspartner door de Republiek zeker zou worden opgevat als ‘een kenmerkend symptoom van Nederlandse koloniale wilsoplegging’.³⁴ Dit zou haar taak bij voorbaat belasten, en daarom adviseerde Schermerhorn de regering om Soekarno bij het overleg te betrekken.

In Den Haag kwamen de onderhandelingen ter sprake in de vaste Tweede Kamercommissie voor Overzeese Gebiedsdelen, in de wandeling ‘de Indische Commissie’ genoemd. Hier klonken ook luide verwijten van conservatieve zijde aan Van Mook. Enkele Kamerleden in de commissie klaagden dat het de landvoogd niet was gelukt om Soekarno binnen de Republiek politiek te isoleren, met als verondersteld gevolg dat de gematigde leiders zich nog steeds aan hun president gebonden voelden. Toch moesten ook conservatieve leden van de Indische Commissie als Meijerink (ARP) en H.W. Tilanus (CHU) uiteindelijk met grote tegenzin accepteren dat er niet aan te ontkomen was om Soekarno als gesprekspartner te accepteren.³⁵ Deze Kamercommissie sprak overigens maar sporadisch over het algemene militaire beleid, en berichten over wreedheden van Nederlandse kant leidden er nooit tot discussie. Ook in de plenaire vergadering zouden kritische stemmen telkens weer overstemd worden door een Kamermeerderheid die respect wilde betuigen voor het optreden van de troepen en ‘de zelfbeheersing’ prezen die het leger betrachtte bij het uitoefenen van zijn zware taak.³⁶ In het overleg tussen regering en Kamer ging verreweg de meeste aandacht uit naar de vormgeving van de toekomstige staatkundige verhoudingen met Indonesië en veel minder naar het optreden van de krijgsmacht.

ONTVANGST EN VERWERKING VAN INFORMATIESTROMEN IN NEDERLAND

De Nederlandse politiek was voor beraadslaging en besluitvorming in hoge mate afhankelijk van de informatie die haar vanuit het koloniale bestuurscentrum Batavia/Jakarta bereikte. De politiek-bestuurlijke communicatie werd conform het Nederlandse en Nederlands-Indische staatsrecht in de eerste plaats onderhouden tussen de luitenant-gouverneur-generaal en de minister van Overzeese Gebiedsdelen. De minister deelde de informatie die van de landvoogd kwam in eerste instantie met zijn ambtgenoten, vervolgens met het parlement en, indien hij geen beroep op vertrouwelijkheid deed, met de openbaarheid. Omgekeerd was het aan de minister om zorgen en vragen uit de Kamer en uit de ministerraad met de landvoogd te delen,

om antwoorden te vragen en desgewenst opdracht tot onderzoek te geven. Hoewel het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen het primaire verantwoordelijke departement voor koloniale zaken was, zouden de achtereenvolgende premiers Schermerhorn, Beel en Drees de communicatie met het opperbestuur in Batavia in de belangrijkste politieke beleidskwesties naar zich toe trekken.

De verantwoording voor het optreden van leger en bestuur liep langs de genoemde lijnen, van de landvoogd naar de minister van Overzeese Gebiedsdelen of de minister-president. Lang niet alles kwam in Den Haag terecht. De militair-strategische besluitvorming vond in Indonesië plaats en de signalering en correctie van wangedrag van het leger vonden in de eerste plaats binnen de koloniale militaire, bestuurlijke en justitiële kaders plaats. De landvoogd maakte in zijn bijna dagelijkse communicatie met de minister zelden gewag van militaire overtredingen. Pas als er in Nederland politieke beroering ontstond, vroeg het kabinet om informatie en verantwoording van de luitenant-gouverneur-generaal, later de hoge vertegenwoordiger van de Kroon.

In de ministerraad was Indonesië gedurende de gehele oorlog steeds een afzonderlijk agendapunt dat veel aandacht opeiste. De notulen van de besprekingen werden extra vertrouwelijk en separaat van de overige verslagen aan de Kabinetsleden toegezonden. Als Van Mook of Spoor naar Nederland kwamen, werden ze in de ministerraad ontvangen om de bewindslieden bij te praten. Meer specifieke discussie over het militaire optreden en militair beleid werd gevoerd in een onderraad van de ministerraad, de raad voor Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk (raad-MAK). Hierin hadden de minister-president en de ministers van Overzeese Gebiedsdelen, Oorlog, Marine en Financiën zitting, evenals de hoogste Nederlandse militairen, de chef en souschef van de Generale Staf, de chefs van de Landmachtstaf en de Marinestaf, prins Bernhard in zijn hoedanigheid van inspecteur-generaal van de landmacht en de marine en generaal Spoor als legercommandant in Nederlands-Indië. De keren dat Spoor naar Nederland reisde, presenteerde hij in de raad meestal een optimistisch beeld van de militaire situatie en van de mogelijkheden om met militaire middelen een doorbraak te forceren.

De stem van Spoor telde steeds zwaar in de deliberaties van de raad-MAK. Een bijzondere rol speelden de secretarissen van de raad, de luitenant-kolonel jhr. mr. P.Th. Six, de kapitein F. des Tombe (beiden Koninklijke Landmacht) en de kapitein-luitenant-ter-zee C. Moolenburgh (Koninklijke Marine). Ze fungeerden als militaire liaisons en adviseurs van de minister-pre-

sident, en verwoordden de standpunten van de Nederlandse legerleiding in reeksen nota's aan zijn adres.³⁷ Medio 1947 werd deze raad vervangen door een andere onderraad, de raad voor Zaken Overzee, waarin uitsluitend vakministers zitting hadden, maar waar militairen als adviseurs uitgenodigd konden worden.³⁸ Hun positie was hiermee formeel minder zwaar, maar in de praktijk kan dit nauwelijks uitgemaakt hebben.

De verantwoordingslijnen voor het legeroptreden lagen gecompliceerd. Terwijl de luitenant-gouverneur-generaal formeel het opperbevel voerde over het leger in Nederlands-Indië communiceerde de legercommandant rechtstreeks met het ministerie van Oorlog in Den Haag en de Generale Staf over de voorbereiding, de uitrusting en de uitzending van de troepen, in het bijzonder die van de Koninklijke Landmacht. Daarbij kwam uiteraard ook het algemene militaire beleid aan de orde. De legercommandant onderhield ook direct contact met de militaire verbindingsman op het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, majoor G.P. Kiès. Deze voorzag Spoor van een stroom van berichten over het naar zijn mening desastreuze regeringsbeleid, waarvan hij steeds de PvdA de schuld gaf, en over activiteiten van de parlementaire en buitenparlementaire oppositie.³⁹ Spoor onderhield ook een directe militaire radioverbinding met de chef van de Generale Staf in Den Haag, luitenant-generaal Kruls. Ze zaten politiek op één lijn. Kruls baarde in november 1946 veel opzien toen hij samen met de bevelhebber der zeestrijdkrachten, viceadmiraal C.E.L. Helfrich, bij minister-president Beel en koningin Wilhelmina bezwaar maakte tegen de overeenkomst van Linggarjati, die volgens beide topmilitairen de ondeelbaarheid van het Koninkrijk bedreigde.⁴⁰

Wat betreft de informatie over het gedrag van de Nederlandse troepen was Den Haag in eerste instantie afhankelijk van de militaire rapportages vanuit Batavia/Jakarta. Zoals we zagen, legde informatie over het legeroptreden een lange weg af. Bovendien werd al in de militaire rapportages die bestuurlijk Batavia bereikten de toon gezet van de beeldvorming. Nederlandse acties werden steeds gepresenteerd als noodzakelijke reacties op vijandelijk optreden. De gebruikte terminologie ('zuiveringsacties', 'op de vlucht neergeschoten', 'neerleggen' 'vijandelijke verliezen') legitimeerde en normaliseerde het eigen gewelddadige optreden en criminaliseerde dat van de vijand ('benden').⁴¹ Van Mooks kabinet rapporteerde vrijwel dagelijks aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen. Dit ging vooral over de politiek-militaire situatie in Indonesië en was summierder over het legeroptreden. Op het hoogtepunt van de acties van het DST in Zuid-Sulawesi, in

januari 1947, meldde de landvoogd Den Haag dat 'extremisten' in Zuid-Sulawesi sabotage en rampok pleegden, met als gevolg: 'er werden arrestaties verricht en enkele bendeleiders neergelegd.'⁴² Aan de hand van de verslagen van bestuursambtenaren en van de procureur-generaal analyseerde de rapportage de machtsverhoudingen in de Republiek (hadden Soekarno, Sjahrir of Hatta nog wel voldoende gezag?) en de rol van radicale krachten als de islamitische militie Hizbullah, Darul Islam of de communistische PKI.⁴³

Zo kregen politici in Den Haag vanuit Batavia/Jakarta een beeld van voortdurende schermutselingen veroorzaakt door een even kwaadwillige als hardleerse tegenstander. De acties van de eigen troepen werden beschreven als reacties op deze vijandelijke daden. Op de aankondiging van de wapenstilstand op 14 oktober 1946 volgde een relaas over daaropvolgende bestandsschendingen: 'Slechts op enkele plaatsen goede wil bij TNI.'⁴⁴ De rapportages maakten steeds onderscheid tussen 'de bevolking' en 'de extremisten' en opperden dat de bevolking geterroriseerd werd en om bescherming verzocht. Een rapport uit begin 1947 meldde dat de bevolking bij de zuiveringsacties in Zuid-Sulawesi aan de Nederlandse troepen steun verleende.⁴⁵ Nu was dat op zichzelf juist, maar onvermeld bleef dat er grootscheepse zuiveringen aan waren voorafgegaan. Zonder deze context suggereerde een dergelijke berichtgeving dat de Indonesische bevolking snakte naar ordeherstel door de Nederlanders, en zo konden de verantwoordelijken in Den Haag blijven geloven in de noodzaak van ingrijpen.

Naast de dagelijkse rapportage door het kabinet van Van Mook stuurde de militaire inlichtingendienst NEFIS dagelijkse, wekelijkse en maandelijkse rapporten aan de minister-president en de ministers van Overzeese Gebiedsdelen, Buitenlandse Zaken en Oorlog.⁴⁶ Van Mook had moeite met het karakter van deze rapportages, want hij voelde zich onder druk gezet door de politieke inkleuring ervan. Spoor daarentegen gebruikte de NEFIS-rapporten om de regering te overtuigen van de noodzaak van agressieve zuiveringsoperaties om de Republikeinse strijdgroepen uit te schakelen. Zo nam hij stevig afstand van Van Mook en zijn kabinet, die hij veel te aarzelend vond.⁴⁷ In de zomer van 1948 vond een reorganisatie van de NEFIS plaats; ze werd omgedoopt tot Centrale Militaire Inlichtingendienst (CMI) en kwam onder leiding te staan van een koloniale hardliner, de inlichtingenofficier kolonel (KNIL) J.M. Somer. Somer centraliseerde het militaire inlichtingenwerk en zette de agitatie ten behoeve van de lijn-Spoor voort. In Den Haag was Spoor contactpersoon majoor Kiès degene die de berichtgeving van het CMI doorgaf aan de betrokken ministers.⁴⁸

Vrijwel alle Nederlandse ministeries hadden te maken met de oorlog in Indonesië. Enkele departementen legden verbindingen met hun tegenhangers in Indonesië. Zo stonden de ministeries van Economische Zaken en Financiën in direct contact met de desbetreffende onderdelen van het gouvernement in Batavia/Jakarta. Dat was soms van groot belang. De informatievoorziening over het financieel-economisch beleid in Indonesië had bijvoorbeeld een directe invloed op de discussie in het kabinet over de wenselijkheid van militair ingrijpen. In het bijzonder PvdA-minister Piet Lief tinck van Financiën bleef erop hameren dat Nederland de kosten van de oorlogvoering niet eindelijk kon dragen.⁴⁹ Buitenlandse Zaken vestigde in april 1947 een bureau van de Directie Verre Oosten (DIRVO) in Batavia/Jakarta, dat als taak had de Nederlandse diplomatieke posten in het buitenland van informatie te voorzien. Het departement wilde hiermee inspelen op de tegenwind die Nederland internationaal steeds meer ondervond, zowel van de Verenigde Naties, bevriende staten als de vs, Groot-Britannië, Australië en China, de dekoloniserende wereld, met name Egypte en India, en het Internationale Rode Kruis.⁵⁰ Het ministerie wilde snel en flexibel kunnen reageren op de verwijten dat Nederland een koloniale politiek voerde en op berichten over wangedrag van Nederlandse troepen.

De communicatie tussen Den Haag en Batavia/Jakarta was al met al veelvuldig en gevarieerd. Vakministers en hoge ambtenaren onderhielden tal van directe contacten met bestuur en leger in Indonesië. Ze deden dat per telegraaf en telefoon (al verliep dat laatste vaak omslachtig en niet zonder storingen). Andere kanalen gaven meer persoonlijke ervaringen en overwegingen te zien en stimuleerden zo meer reflectie op de toestand. Hoge ambtenaren in Den Haag en Batavia/Jakarta voegden aan hun formele correspondentie persoonlijke kattedelletjes toe met meningen, beoordelingen van de situatie, familienieuwtjes en ook gewone roddel. Jan Bannier gaf als geëngageerde voor Indische economische zaken bij het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen zijn visie op de politieke en ambtelijke verwickelingen in Nederland door aan Van Mook en zijn entourage. In de correspondentie van de Bataviase topambtenaren Idenburg en Koets komt naar voren hoe bestuurders ‘tusschen hoop en vrees’ levend (aldus Koets) hun inzichten en ervaringen deelden met vertrouwelingen in Batavia en Nederland. In juni 1947 getuigde Koets in een lange brief aan de naar Nederland teruggekeerde Van Asbeck van zijn verontrusting over de richting die het conflict opging – het was de maand voor het eerste offensief – en tegelijkertijd van zijn blijvend geloof in Nederlands ‘zedelijke roeping’.⁵¹

Nederlandse politici en topambtenaren reisden steeds vaker per vliegtuig op en neer. Als ze uit plaatselijke bronnen verontrustende informatie kregen over de gebeurtenissen in het veld betekende dat lang niet altijd dat ze iets met die kennis deden of wilden doen. In de praktijk zou blijken dat het hele of half informele karakter van zulke contacten het voor de legerleiding makkelijk maakte om berichten over wandaden als onbewezen geruchten af te doen. Een aparte rol in de informatievoorziening speelde de Commissie-Generaal die in september 1946 door de regering naar Indonesië werd gezonden met het oog op de onderhandelingen over de politieke toekomst van Indonesië. De commissie zou na een moeizaam onderhandelingsproces op 15 november het akkoord van Linggarjati sluiten met de Republikeinse regering waarin een onafhankelijk Indonesië werd erkend en het pad naar soevereiniteitsoverdracht werd ingeslagen, met alle vaagheden waarover nog verder onderhandeld moesten worden. In de loop van de besprekingen raakte de Commissie-Generaal verstrikt in gecompliceerde politieke perikelen rond de interpretatie en ondertekening van het akkoord. Het is genoegzaam bekend hoe het akkoord in Nederland en Nederlands-Indië – evenals in de Republiek zelf – op heftige oppositie stuitte.⁵² Volgens historicus Joop de Jong was de besluitvorming over Indonesië in de Nederlandse politiek ‘doorgaans meer resultante van interne partijpolitieke compromissen dan van een scherpe evaluatie van de problemen waarmee men in Indonesië te maken had’.⁵³

In de maandenlange politieke heksenketel rond Linggarjati ving Schermerhorn als voorzitter van de Commissie-Generaal en het lid Van Poll wel degelijk verhalen op over extreme gewelddaden van Nederlandse militairen. Ze zouden die berichten echter uitsluitend formeel delen met Nederlandse politieke geestverwanten, Schermerhorn met Van Randwijk en Goedhart, Van Poll met Beel en Romme.⁵⁴ Beide commissieleden waren volledig in beslag genomen door de onderhandelingen, moesten het onder heftige tegendruk ook onderling eens blijven en achtten kennelijk zorgen over extreem geweld geen onderdeel van hun taak. Van Randwijk en Goedhart maakten de berichten over wreedheden wel in hun kranten en in de Tweede Kamer publiekelijk bekend, maar de KVP-leiders hielden ze binnenskamers. Het primaat van de politiek bepaalde hoeveel ruimte betrokkenen voelden om de toegepaste militaire middelen aan de kaak te stellen.

Het akkoord van Linggarjati leidde in Nederland niet alleen tot een heftige politieke strijd over de wenselijkheid en invulling ervan, maar ook tot vragen over de speelruimte voor de strijdkrachten in Indonesië. Voor de

Britse regering betekende Linggarjati *mission accomplished* en was dit het sein om haar troepen per eind november 1946 terug te trekken. Dat was voor de Nederlandse legerleiding een opluchting, want zij zou niet meer onder geallieerd opperbevel staan. Toch betekende dit niet dat ze eindelijk vrij waren om de Republikeinse troepen naar believen aan te pakken, want in aanloop van Linggarjati was ook een staakt-het-vuren afgesproken. Twee naar Indonesië gezonden voorlichtingsofficieren van de Koninklijke Landmacht, luitenant-kolonel J.J.F. Borghouts en kolonel Ch. van Houten, rapporteerden in november 1946 de raad-MAK dat de troepen door de nieuwe inperking van hun handelingsvrijheid volledig gedemoraliseerd dreigden te raken en mogelijk tot munitie zouden overgaan. Volgens hen was het voor de manschappen niet te verteren dat ze nu aan de bestaande posities waren gebonden en het herstel van orde en rust op Java en Sumatra volgens de conferentie in handen kwam van ‘de organen van de zoogenaamde republiek.’⁵⁵

De regering kreeg meer alarmerende berichten van deze aard. Minister Jules Schagen van Leeuwen van Marine hoorde van de marineleiding dat de Nederlandse soldaten meer dan genoeg hadden van de beledigingen die ze hadden moeten ondergaan als gevolg van de Britse afzijdigheid en de apaisevende houding van het Indische bestuur. Ook de Commissie-Generaal waarschuwde minister Jonkman in een persoonlijk schrijven voor een gevaarlijke situatie bij vertrek van de Britten: ‘Na 30 November zal er door onze troepen een zucht van verlichting gaan, die echter vrij zeker aan misschien 4000 Indonesiërs het leven zal kosten.’⁵⁶ Spoor had de commissie namelijk gezegd niet uit te sluiten dat op die datum ‘alle stenguns tegelijk afgaan’⁵⁷ Tot zo’n gewelddadige ontlading onder de soldaten zou het niet komen. In zijn gesprek met de ministerraad roemde Spoor de manier waarop zijn troepen bestandsschendingen verdroegen: ‘Spreker brengt in dit verband hulde aan den eenvoudigen soldaat in het veld en de officieren en onderofficieren voor de betoonde zelfbeheersing.’⁵⁸ Deze lof voor de zelfbeheersing van de troepen zou later als mantra terugkeren in betogen van de politici die het militair optreden wilden verdedigen.

VOORLICHTING EN DE NEDERLANDSE MEDIA

De Nederlandse regering poogde op allerlei manieren de verspreiding van onaangenaam nieuws te belemmeren. De civiele en militaire voorlichtingsdiensten speelden daarin een belangrijke rol. In hoofdstuk 4 bleek al hoe de militaire en civiele voorlichting de informatievoorziening over militaire acties aan de Nederlandse pers in Indonesië volledig beheerste. Dat werkte

ook door in de berichtgeving in de media in Nederland. Deze voorlichtingsdiensten bepaalden ook naar de Nederlandse en internationale media toe de agenda, het nieuws en de beeldvorming over de strijd in Nederlands-Indië en neigden daarbij, in de woorden van de mediahistoricus Louis Zweers, 'tot neutralisering en rechtvaardiging van het koloniale conflict'.⁵⁹

De RVD-Batavia produceerde allerlei communiqués en rapporten voor voorlichters, overheidsdiensten en media in Indonesië en Nederland. Zo verspreidde de dienst dagrapporten over de handelingen van de strijdkrachten in Indonesië onder de Nederlandse en internationale pers en persagent-schappen. De informatie was afkomstig van de voorlichtingsdiensten van de verschillende krijgsmachtonderdelen, vanaf 1947 samengevoegd in de Dienst voor Legercontacten.⁶⁰ De berichtgeving aan Nederland vermeldde schermutselingen tussen Nederlandse troepen en de tegenstanders in de al bekende terminologie van 'benden', 'extremisten', 'rampokkers', 'terroristen' of 'kwaadwilligen'.⁶¹ Net als de militaire en ambtelijke berichtgeving aan Den Haag waren deze persoverzichten veel minder specifiek over de eigen eenheden. Ze vermeldden daarentegen uitgebreid vijandelijke infiltraties, aanslagen op transporten, het leggen van mijnen en trekbommen en schendingen van bestandslijnen. Er was steeds sprake van gevechten waarbij tal van tegenstanders werden gedood of gevangengenomen en soms ook enkele Nederlandse slachtoffers vielen. De uitwerking die deze voorlichting beoogde was aan de wereld te laten weten hoe agressief de tegenstander te werk ging en hoe Nederlandse troepen zich gedwongen zagen daarop te reageren.

Naast de militaire overzichten publiceerde de RVD-Batavia ook politieke 'stemmingsbeelden', die bedoeld waren om informatie te verschaffen aan andere voorlichters. Zo fungeerde de RVD als spreekbuis van het civiele bestuur in Batavia/Jakarta.⁶² Communiqués van de RVD werden door het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen verspreid onder de overheidsinstanties en media in Nederland. De verantwoordelijke bij het ministerie in Den Haag was Andries van Velsen, voormalig verzetsman en nu regeringscommissaris voor de voorlichting.⁶³ Van Velsen had vóór de oorlog in Nederlands-Indië gewerkt en stond voor deze informatievoorziening in nauw contact met W.A. van Goudoever, oud-hoofdredacteur van de krant *De Locomotief* in Semarang en sinds 1945 verbonden aan de RVD-Batavia.

De RVD zond twee soorten berichten naar Den Haag: weekkronieken en 'mailbrieven'. De eerstgenoemde stukken deden verslag van de lopende gebeurtenissen, maar werden zo breed verspreid dat er geen vertrouwelijke informatie in werd opgenomen. De geheime 'mailbrieven' daarentegen be-

vatten 'feiten, waarvan publicatie niet mogelijk of ongewenst zou zijn'. Deze waren uitsluitend bestemd voor hoofdambtenaren om hun beeld te completeren van de zaken die in het bestuurlijk centrum aan de orde waren.⁶⁴ De 'mailbrieven' werden vanaf september 1948 rondgestuurd; ze waren meest geschreven door de al genoemde journalist Jan Ritman, die in 1946 in dienst van de RVD-Batavia was gekomen. Directeur van deze RVD werd in april 1946, zoals we al zagen, Jacob Ozinga. Ozinga was lid van de 'Indische Commissie' van de ARP en stond in nauw contact met partijleider Jan Schouten en de hoofdredacteur van de partijkrant *Trouw*, tevens lid van de Tweede Kamer, Sieuwert Bruins Slot.⁶⁵

De berichten van de RVD-Batavia naar Nederland bevatten ook overzichten van de Nederlands-Indische en de Indonesische pers. Deze waren bedoeld als 'toelichting' bij de berichtgeving van de Nederlandse persbureaus ANP en Aneta in Batavia. Er leefde namelijk zowel bij de Haagse Regeringsvoorlichtingsdienst (vanaf 1952 Rijksvoorlichtingsdienst geheten) als bij de RVD-Batavia – die formeel los van elkaar stonden – flinke irritatie omdat deze persagentschappen zonder commentaar berichten van het Indonesische persbureau Antara overnamen. P.A. Wansink, de directeur van de Haagse RVD, schreef W.F.L. van Bylandt, ambtenaar bij het kabinet van Van Mook over deze rol van het ANP: 'Zoo wordt dus min of meer het bureau in Den Haag een verlengstuk van de Indonesische propaganda.'⁶⁶ Als tegenwicht stelde de leiding van de RVD-Batavia in nauw overleg met de ambtelijke top aldaar een set van niet minder dan 94 interne richtlijnen op voor de overheidsvoorlichting, met 'toelichtende voorlichting tegen wanbegrippen, onjuiste voorstellingen en excessen aan republikeinse zijde'. De Nederlandse propaganda moest benadrukken dat het Indonesische verlangen tot zelfbeschikking gerechtvaardigd was, maar wel tot uiting moest komen in samenwerking in koninkrijksverband. De Republiek zou nog zozeer 'de Japanse geest' ademen dat ze noch door de regering, noch internationaal erkend kon worden; daarom moest ze consequent tussen aanhalingstekens worden geplaatst: 'de republiek'. Militaire acties van Nederlandse kant moesten worden gemotiveerd door de wil en noodzaak van bescherming van lijf en goed van de bevolking; de koloniale terminologie 'rust en orde' moest wel worden vervangen door 'recht en orde'.⁶⁷

Soms slipten ongewenste berichten of beelden naar buiten die Den Haag onwelgevallig waren. Zo maakte in oktober 1947 het ministerie van Buitenlandse Zaken bezwaar tegen het feit dat een Indonesische medewerker van de RVD-Batavia foto's van Republikeinse gruweldaden onder de buitenland-

se pers verspreidde. De algemene richtlijn was dat deze nieuwsvoorziening 'positief en constructief' moest zijn.⁶⁸ Voor wereldwijde verspreiding kwam, aldus het Haagse departement, alleen materiaal in aanmerking dat getuigde 'van gezonde mensen en toestanden in het onder Nederlands gezag staande gebied'.⁶⁹

In Nederland sluisde de Haagse Regeringsvoorlichtingsdienst de informatie die de Haagse ministeries uit Indonesië hadden ontvangen door naar de Nederlandse media. Daarnaast waren er ook individuele functionarissen die een sleutelpositie bezetten in de berichtenvoorziening en framing van het nieuws. Zo nam minister-president Beel als persoonlijk secretaris Hans Hermans in dienst, die tot dan parlementair journalist was bij de katholieke kranten *De Tijd* en *De Maasbode*. In deze rol schreef hij speeches voor de eerste minister en hield hij hem als politiek assistent op de hoogte van wat er in de Nederlandse media en politiek speelde.⁷⁰ Op 14 juli 1947, in de week voor het eerste militaire offensief, benoemde Beel Hermans ook nog tot voorzitter van de Voorlichtingsraad, die de public relations van de diverse ministeries moest coördineren. Dit riep in de ministerraad de vraag op of deze functie zich wel verdroeg met de positie van Hermans als persoonlijk secretaris van de minister-president. Beel noemde de benoeming bij de Voorlichtingsraad voorlopig en zei vooralsnog geen eigen perschef te willen aanstellen.⁷¹

De journalist Ad van Liempt, die de beschikking heeft gehad over het dagboek van Hermans, beschrijft hoe Hermans cruciale speeches en verklaringen voor Beel heeft geformuleerd. Toen Beel op 29 oktober 1948 aantrad als hoge vertegenwoordiger van de Kroon nam hij Hermans als persoonlijk secretaris mee naar Batavia. Er was sprake van dat Hermans ook de overheidsvoorlichting aldaar zou gaan reorganiseren. De tamelijk gesloten Beel kon eerst als premier, vervolgens als landvoogd, de communicatief sterke Hermans goed gebruiken als bliksemafleider. Er bleef kritiek: *Het Parool* zou zich op 15 januari 1949 erover beklagen dat er ondanks de aan Hermans toegedachte rol in de nasleep van het tweede grote offensief nauwelijks toelichting op het nieuws uit Batavia te krijgen was.⁷²

De Nederlandse kranten hadden weinig correspondenten in Indonesië, en degenen die er waren opereerden vooral vanuit Batavia, ver van de epicentra van strijd, en waren sterk afhankelijk van hetgeen de voorlichtingsdiensten hun toeschoof.⁷³ De correspondent voor het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad*, Jaap Joppe, tevens hoofdredacteur van de Bataviase krant *De Nieuwsgier* en bovendien van de door de legerleiding uitgegeven

Nederlandse journalisten zijn op uitnodiging van het ministerie van Oorlog op rondreis door Indonesië, worden in Surabaya bij de Mariniersbrigade toegesproken door commandant kolonel J.A.J. de Bruijn, luitenant-kolonel Waringa en hoofd Voorlichting Mariniersbrigade luitenant W.C. Lemaire. Foto: L. Landwier, Mariniersbrigade. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr.

2174-1915.

soldatenkrant *Het Lichtspoor*, memoreerde later dat de journalisten geen toegang hadden gehad tot goede nieuwsvoorziening en daarom onmachtig waren geweest.⁷⁴ Verslaggevers werden trouwens niet alleen door de officiële voorlichtingsdiensten in hun uitingen beperkt. H.J. (verzetsnaam: Chris) Scheffer was reizend correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in Indonesië totdat zijn hoofdredacteur Maarten Rooij hem in 1947 dwong ontslag te nemen. De reden was dat hij zo kritisch over het Nederlandse optreden schreef dat het de krant nogal wat abonnees kostte.⁷⁵

Toch waren er ook Nederlandse journalisten die zich aan de geleide nieuwsvoorziening wilden onttrekken. Een manier was te gaan schrijven voor buitenlandse media. Zo bleef Scheffer via het Amerikaanse persbureau Associated Press en de Londense *Times* beschouwingen leveren. In juli 1948

interviewde hij generaal Spoor over het bloedige optreden van het Korps Speciale Troepen in Cikalong, West-Java, waarbij 150 mensen gedood zouden zijn, 165 huizen in brand gestoken en een grote voorraad rijst was vernietigd. Scheffer vroeg Spoor ook naar de stand van zaken met betrekking tot het onderzoek naar het optreden van Westerling op Zuid-Sulawesi, waarop toen nog steeds het wachten was en dat naar zijn idee 'met een waas van geheimzinnigheid' was omkleed. In *The Times* citeerde Scheffer niet met name genoemde burgerbestuurders die deze acties afkeurden en zeiden dat 'such methods of "mopping up" reduced the homeless population to banditry and complicated the problem of keeping order'.⁷⁶ De militaire inlichtingendiensten hielden journalisten nauwlettend in de gaten, zo ook Scheffer. Spoor beschikte over door de NEFIS onderscheppte telegrammen van Scheffer naar Londen, waarin uitvoeriger werd ingegaan op de zaak en op de rol van Westerling en het DST.⁷⁷ Spoor zal het betreurd hebben dat hij dit interview had toegestaan, want hij ontstak in woede omdat deze berichten via een omweg toch Nederland bereikten. In een geharnaste brief aan Van Mook met als referentie 'Leugenachtige berichtgeving Associated Press' maakte zijn kabinetschef duidelijk wat Spoor van Scheffer dacht en dat liet hij, in overleg met de RVD, ook aan de vertegenwoordiger van AP in Batavia weten.⁷⁸ Voor zover bekend bleef het hierbij.

Het onafhankelijke socialistische dagblad *Het Parool* beschikte als enige consequent kritische dagblad over eigen nieuwsvoorziening in Indonesië. Bij zijn bezoek aan Indonesië in juli 1947 had de oprichter van deze krant, Frans Goedhart, gesproken met zijn geestverwant Jan de Graaff, die hoofd Documentatie van de RVD-Batavia en bestuurslid van de Progressieve Concentratie in Nederlands-Indië was. Goedhart zocht hem aan als onofficieel correspondent voor *Het Parool* en De Graaff stuurde zijn kopij per luchtpost naar Amsterdam om te voorkomen dat de NEFIS zijn telegrammen zou onderschepen. De Justitie en RVD in Batavia/Jakarta hielden de kritische progressieven nauwlettend in de gaten.⁷⁹ Al spoedig circuleerde in Batavia en Den Haag het bericht dat De Graaff een Moskou-gezinde communist was, en RVD-directeur Ozinga ging aan de slag om hem bij zijn dienst weg te werken.⁸⁰ Dat lukte uiteindelijk, want De Graaff vond elders emplooi. Hij deelde nog wel de gegevens over het bloedbad op de bruiloft in Cilacap, die op 1 augustus 1949 plaats had gevonden, met Goedhart.⁸¹ Deze verzamelde tijdens zijn bezoeken aan Indonesië steeds gegevens over wandaden van de eigen troepen en onthulde deze in de krant en de Kamer. Andere progressieve bladen die controversiële nieuwsvoorziening aandurfdan (*De Groene Amsterdammer*,

De Waarheid, *Vrij Nederland*, *De Vrije Katheder*, en de kleine kerkelijke pers) konden de kosten van een correspondentschap niet dragen en moesten het voor hun berichtgeving hebben van informatie van geestverwante soldaten of klokkenluiders. In het bijzonder het communistische partijblad *De Waarheid* werd gevoed door een netwerk van dienstplichtigen overzee.

De tamelijk eenzijdige teneur van de nieuwsvoorziening in Nederland werd versterkt door het gepolitiseerde medialandschap aldaar. Volgens de socialistische journalist Beb Vuyk, die tijdens de revolutie lange tijd op Java werkte, werd de visie van de Nederlandse correspondenten 'te zeer door de Nederlandse politieke verhoudingen bepaald'.⁸² In het verzuilde Nederland waren veel kranten en tijdschriften spreekbuis van politieke partijen; ook in naam onafhankelijke kranten bedienden een specifieke politieke richting. Zo was uiteindelijk de ruimte voor journalisten om zich te uiten ingeperkt door militaire, bestuurlijke en hoofdredactionele frames en ingrepen in de aard van de berichtgeving. Als kranten al wilden kiezen voor een kritische opstelling, dan legitimeerden ze dat door de stem van de troepen in het veld te verwoorden. Republikeinse stemmen kregen in het geheel geen ruimte.

Op die manier ging onder meer een gezichtsbepalende oorlogsverslaggever als Henk van Maurik te werk.⁸³ Van Maurik, die voor het katholieke dagblad *De Gelderlander* en daarmee verbonden dagbladen in Zuidoost-Nederland werkte, identificeerde zich in zijn reportages sterk met de ervaringen van de Nederlandse soldaten, in het bijzonder van de oorlogsvrijwilligers. Hij zag door hun ogen dat de oorlog niet te winnen was en dat de militairen zich machteloos en politiek bedrogen voelden. Wreed gedrag van de eigen kant wilde hij niet ontkennen, maar daarvoor hield hij de Ambonese en andere Indonesische KNIL-soldaten, voor wie de bevolking bang was, verantwoordelijk. Toch waren alle militairen die Van Maurik had gesproken ervan overtuigd dat de gruwelen van 'de overkant' omvangrijker waren geweest dan die 'van ons'.⁸⁴ Zulke berichten konden lezers misschien wel verontrusten, maar ze hadden ook iets geruststellends: 'onze jongens' hadden goede bedoelingen maar voelden zich daarin wellicht bedrogen, de wandaden waren misdaden van 'anderen'. Die 'anderen' waren Republikeinse strijdgroepen, eventueel ook de 'eigen' koloniale troepen die kennelijk losgeslagen waren.

HET HAAGSE BEELD VAN DE OORLOG

In Nederland waren politici en ambtenaren geneigd de taal en gedachte-wereld over te nemen van de militaire rapportages, en die werden nogal eens met een koloniaal sausje overgoten.⁸⁵ Men kreeg te horen over een te-

genstander die militair niet volwaardig werd geacht, politiek niet relevant zou zijn en mentaal inferieur. In de eerste vergadering van de raad-MAK, die plaatsvond na het aantreden van het kabinet-Beel, op 31 juli 1946, bespraken de minister-president en de ministers Liefstinck en Jonkman de militaire toestand in Indonesië met de top van de krijgsmacht, in aanwezigheid van generaal Spoor en prins Bernhard. Minister Liefstinck vroeg of men zich op Java in oorlog met de Republiek moest beschouwen. Spoor antwoordde dat dat echt niet zo was, er was slechts sprake van 'moeilijkheden' met de Republiek. De Nederlandse troepen deden het volgens hem beter dan de Britse, want ze werden doeltreffender gebruikt en ze geloofden in hun missie. Van de Britten hadden de Indonesische troepen niet veel te vrezen, aldus Spoor, maar '[z]oodra de TRI tegenover de Nederlandsche troepen komt te staan, zakt haar weerstand geheel in elkaar en wordt zij letterlijk weggevaagd'.⁸⁶

Daarnaast presenteerde de legerleiding stevast een optimistisch beeld van de krachtsverhoudingen – hetgeen veel politici en media dankbaar overnamen. 'Het valt sterk op,' rapporteerde luitenant-kolonel Six medio 1946 aan Beel, 'dat, wanneer het een werkelijk gevecht wordt, de tegenpartij elke keer 20 á 30 dooden (minstens) achterlaat tegen onze verliezen van een paar

De generaals Simon Spoor en Hendrik Kruls in een tweegesprek voor de Hilversumse radio over nut en noodzaak van de troepen zendingen naar Indonesië, 9 augustus 1946. Foto: Leger

Film- en Fotodienst. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr. 2001_204-46-03.

licht gewonden of hoogstens – af en toe – één gesneuvelde. Dit pleit ook voor onze training.⁸⁷ De Nederlandse overheden en voorlichters wilden de Indonesische vrijheidsstrijders alleen als een ongeregeld leger zien, als autonoom opererende ‘bendes’ en ‘inheemsche vrijescharen.’⁸⁸ Volgens Spoor was de Republikeinse legercommandant Soedirman een onderwijzer met een jaar Japanse militaire training die politiek zijn eigen weg ging.⁸⁹

Voor de feitelijke opbouw van de strijdkrachten van de Republiek was weinig analytische aandacht. Tijdens overleg in Nederland vertelde Spoor in de ministerraad van 20 januari 1947 hoe hij zich in zijn militaire eer aangetaast voelde door wat hij het lage professionele niveau van zijn tegenstanders noemde. Een dag later werd hij concreter in een bespreking met de raad-MAK. Over de onderhandelingen onder leiding van de Britse lord Killearn meldde Spoor volgens het verslag: ‘zonder de Indonesische delegatie te willen kleineren, moest spreker opmerken, dat het feitelijk voor hem en zijn collega’s een belediging was in deze vergadering met hen als gelijken te moeten aanzitten.’ Hij karakteriseerde de bespreking als een operette: ‘Generaal Soedirman luisterde dan met zijn op Japansche wijze verwrongen gezicht en antwoordde uitsluitend met “*baik*” of “*tidak baik*” [goed of niet goed].’⁹⁰

Ook in de adviezen van de militaire liaisonofficieren Six, Moolenburgh en Des Tombe, tevens secretarissen van de raad-MAK, klonken deze politiek-militaire oordelen steeds door. Hiermee sterkten ze de verantwoordelijke bewindslieden in hun besluiten. Onderschatting van de militaire capaciteit van de tegenstander ging gepaard aan optimisme over wat was te verwachten van het eigen militair ingrijpen. De beeldvorming die Nederland bereikte, betrof niet alleen militaire en politieke verhoudingen, maar de oordelen aan de top werden ook sterk gekleurd door oriëntalistische en racistische ideeën over hoe ‘de Aziatische mens’ dacht en wat ‘de oosterling’ bewoog. Er klonk een permanente ondertoon van miskennis van de capaciteiten van Indonesiërs om constructieve politieke idealen te ontwikkelen en zelfstandig een werkbare staats- en maatschappijvorm tot stand te brengen. Ook de aanname dat voor ‘Aziaten’ een mensenleven minder telde dan voor westerlingen kwam regelmatig naar voren.

Op grond van zulke ideeën gaf bijvoorbeeld minister van Marine Jules Schagen van Leeuwen in de vergadering van de raad-MAK van 12 november 1946 zijn bespiegelingen over de zojuist afgesloten ontwerpovereenkomst van Linggarjati. Hij zag hierin grote gevaren en waarschuwde zijn ambtgenoten tegen ‘de mentaliteit van de met ons gelijkgestelde inheemschen’. Meer ontwikkelde Indonesiërs waren volgens hem qua instelling misschien

nog wel met Europeanen te vergelijken, maar 'in de lagere regionen stuit men steeds op wat wij Westerlingen zouden noemen onbetrouwbaarheid'. Beel en Jonkman vielen hun ambtgenoot bij dat de mentaliteit van de tegenspeler de feitelijke waarde van een overeenkomst bepaalde. Schagen van Leeuwen drong er daarom op aan dat het akkoord desnoods met harde hand zou worden afgedwongen, 'anders werkt het bij de Aziaten nimmer. De machtsfactor in het Oosten staat gelijk met de fatsoensfactor in het Westen.'⁹¹ Met andere woorden: onderhandelingen op basis van gelijkwaardigheid waren feitelijk uitgesloten, en als de tegenstander zich niet schikken wilde in de Nederlandse politiek, dan was aan meer strijd niet te ontkomen.

RECHTVAARDIGING VAN STRIJD

De keuze tussen geleide dekolonisatie of terugkeer naar het koloniale bestel bepaalde de discussie in de Nederlandse politiek en samenleving toen op 15 november 1946 het ontwerpakkoord van Linggarjati was gesloten. De partijen kwamen daarin overeen toe te werken naar de vestiging van een soevereine, democratische staat op federatieve grondslag. Deze zou voor 1 januari 1949 tot stand moeten komen onder de naam Verenigde Staten van Indonesië en het gehele grondgebied van Nederlands-Indië omvatten. De nieuwe staat zou onderdeel worden van een Unie met Nederland en zijn overzeese gebiedsdelen in de West. De ministers en volksvertegenwoordigers van de KVP vonden echter dat deze Unie-constructie Nederland onvoldoende politieke ruimte bood om invloed in Indonesië te kunnen uitoefenen.

De voorstanders van Linggarjati moesten in de Staten-Generaal, de media en zalen in het land spitsroeden lopen onder de agressieve aanvallen van de tegenstanders. Laatstgenoemden betoogden dat de regering hiermee de verantwoordelijkheid voor '70 miljoen onderdanen' opgaf. Prominente woordvoerder was de oorlogspremier Pieter Sjoerds Gerbrandy, die op 2 december 1946 voor de radio zei dat Nederland op het punt stond de Tweede Wereldoorlog alsnog te verliezen.⁹² Hierdoor aangemoedigd volgde een door 300.000 burgers ondertekend 'smeekschrift' aan de koningin. Ook werd een 'Comité Handhaving Rijkseenheid' opgericht, waartoe tal van behoudende politici en andere vooraanstaande Nederlanders toetraden. De politieke tegenstanders probeerden de discussie in juridische termen te gieten, hamerend op het overboord zetten van de Grondwet en het gezag van de koningin; ze verweten de regering toegeven aan 'opstandelingen' en 'collaborateurs'.⁹³ In zo'n sfeer groeide het geloof in grootschalig militair optreden als een voor de hand liggende en onvermijdelijke oplossing.

Om een parlementaire meerderheid voor het ontwerpakkoord van Linggarjati te vinden, legden de coalitiepartijen in een motie vast hoe het akkoord moest worden geïnterpreteerd. Dit Kamerbesluit formuleerde het beginsel dat Nederland in het kader van het akkoord de soevereiniteit over de hele archipel zou blijven uitoefenen en dat de Republiek een ondergeschikte rol in een nieuwe staatsvorm zou spelen.⁹⁴ Den Haag wilde de Republiek een interpretatie van het akkoord in Nederlandse zin opleggen, die de toezegging van soevereiniteit van de Republiek weer teruggedraaide. De Republiek hield vast aan de afspraak dat Nederland en Indonesië als twee soevereine staten een 'lichte' Unie zouden aangaan. De zogenoemde 'aankleding' door Nederland wezen ze af omdat deze de Republiek onmiskenbaar naar een ondergeschikte positie teruggeduwde.⁹⁵

Toen beide partijen de overeenkomst uiteindelijk op 25 maart 1947 ratificeerden, bleek dat niet meer dan een *agreement to disagree* over de interpretatie ervan. Zo belichaamde Linggarjati een paradoxale situatie waarin het onderhandelingsresultaat niet tot vrede maar tot verdere militaire escalatie ging leiden. De Nederlandse legerleiding was bijzonder sceptisch, en Spoor liet blijken dat hij weliswaar instemde met ratificatie, maar zich al voorbereidde op een volgende fase in de strijd. Hij zag dat in de Republiek een krachtige politieke en militaire oppositie tegen het akkoord bestond.⁹⁶ Spoor ging ervan uit dat de onvrede aan de kant van de tegenstander tot schending van de overeenkomst zou leiden en dat die voor hem offensief ingrijpen kon rechtvaardigen.⁹⁷ In Den Haag lieten Beels militaire adviseurs Six en Moolenburgh Spoors opvattingen weerklinken. Ze schreven de minister-president dat men 'van inheemschen zijde' niet bereid was tot concessies bij de uitvoering van Linggarjati en beschuldigden de PvdA-ministers ervan de Indonesische eisen te willen accepteren.⁹⁸ Volgens de beide adviseurs ondermijnden de socialistische politici de motivatie van de troepen. Praten over samenwerking met de Indonesiërs kon bij de militairen alleen maar twijfel zaaien over de zin van hun inzet. Dat 'de inheemschen deze samenwerking niet wenschen' gingen de PvdA-ministers maar liever uit de weg, zo betoogden Six en Moolenburgh. Het lag voor de hand dat ze pleitten voor krachtig en doelbewust militair optreden tegen de hardleerse tegenstander.⁹⁹

In de maanden maart tot juli 1947 liep de spanning tussen Nederland en de Republiek steeds hoger op. De legerleiding in Indië begon met het voorbereiden van een grootscheepse actie en verdedigde plaatselijke commandanten die agressief optraden tegen de Indonesische strijdkrachten tegen

mogelijke kritiek uit Den Haag.¹⁰⁰ Spoor en zijn staf lieten Den Haag steeds weten dat hun troepen niet anders konden dan optreden tegen schendingen van de wapenstilstand. Eind mei 1947 reisden Beel en Jonkman naar Batavia, waar ze de Republikeinse premier Sjahrir uitlegden dat zijn kabinet ervoor moest zorgen dat de Republiek en haar strijdkrachten Linggarjati onverkort op Nederlandse voorwaarden accepteerden. Zo niet, dan achtte Den Haag zich gerechtigd tot militair ingrijpen.¹⁰¹ In de ministerraad werden de geesten steeds rijper voor grootschalig ingrijpen; hieraan droegen pessimistische rapportages van Van Mook en de Commissie-Generaal bij.¹⁰² Inmiddels begonnen de militaire voorlichtingsdiensten met de voorbereiding van de publiciteit rond het steeds waarschijnlijker militaire offensief.¹⁰³

In Batavia/Jakarta werkten de militaire planners aan de voorbereidingen van grootschalige operaties. Topambtenaren van Van Mook als Idenburg en Koets maakten zich, zoals is gememoreerd, grote zorgen, niet zozeer over het militaire vermogen als wel over de bestuurlijke moeilijkheden. Volgens Idenburg zou alles aankomen op de follow-up: zou Nederland in staat zijn orde en goed bestuur te vestigen, de economie weer op gang te brengen, een inlichtingenapparaat op te bouwen om het bestuur te ondersteunen? Als er een Republikeinse kern van weerstand in stand zou blijven, schreef Idenburg aan Van Mook, dan zouden de Nederlandse troepen nog langere tijd 'zeer drastisch' moeten optreden. En dat optreden zou 'methoden [...] vereisen, waarvoor wij van nature terugschrikken'. Koets schreef Van Asbeck in Den Haag dat hij alleen in het uiterste geval voor militair ingrijpen was – en mocht het zover komen, dan moesten 'andere mogelijkheden, die nog erger zijn' worden uitgesloten.¹⁰⁴ Ook Koets doelde kennelijk op verhevigde contraguerrilla.

Zulke overwegingen drongen maar spaarzaam door tot Den Haag. Daar verzetten de meeste PvdA-ministers zich lang tegen grootschalig militair ingrijpen.¹⁰⁵ In het kielzog van de legerleiding en de hardliners in Batavia wisten de KVP'ers onder leiding van Beel in het kabinet en Romme in de Tweede Kamer evenwel het pleit te beslechten. De regering machtigde op 17 juli 1947 Van Mook om tot een militair offensief tegen de Republiek over te gaan, een offensief dat de naam operatie 'Product' meekreeg. De onderneming werd in eufemistische termen gelegitimeerd als een 'politieactie', wat suggereerde dat het doel was orde en rust te herstellen.

In de ministerraad van 21 juli, de dag nadat Van Mook zowel de overeenkomst van Linggarjati als het bestand had opgezegd, stelde minister Jonkman zijn collega's op de hoogte van de vorderingen van het leger. Hij

vertelde dat hij die ochtend een persconferentie had gegeven, waarbij hij de journalisten had gevraagd het woord 'oorlog' niet te gebruiken of een overwinningsroes uit te drukken. Ook naar het publiek toe was het belangrijk de informatievoorziening goed te managen. Dat gold ook de controle van de berichtgeving via de radio. Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting Lambertus Neher noemde het 'van groot gewicht' welk nieuws er werd omgeroepen. De commissaris der Koningin in Zuid-Holland, Lodewijk Kesper, werd in zijn hoedanigheid van regeringscommissaris voor het radio-wezen en voorzitter van de Radioraad aangewezen om de berichten voordat ze werden uitgezonden 'met een kritisch oog te bezien'.¹⁰⁶

LEGITIMATIE VAN EXTREEM GEWELDSGEBRUIK

Het besluit om het leger te machtigen een grootscheeps offensief tegen de Republiek te starten, luidde een nieuwe fase in het conflict in. De tegenstanders van een vergelijk met de Republiek zetten in op een militaire oplossing. Bij wijze van tussenconclusie aan het slot van dit hoofdstuk kan worden vastgesteld dat het geloof in het middel van grootschalig geweld aan Nederlandse kant de overhand had gekregen. Dit zou zijn weerslag hebben op de aard van de oorlogvoering en de vraag welke vormen van geweld acceptabel waren. Grootschaliger en meer extreem geweldsgebruik zou maar in beperkte kring twijfel zaaien over het gerechtvaardigde karakter van de strijd. Ook de gematigd progressieve voorstanders van geleide dekolonisatie in de Nederlandse politieke arena en de kring rond Van Mook in Indonesië zagen het offensief als een betreurenswaardige, doch onvermijdelijke stap. De gematigden hadden hoe dan ook met de hardliners gemeen dat ze de Indonesiërs een politieke toekomst conform Nederlandse belangen wilden opleggen. De regering-Schermerhorn zette al gelijktijdig in op herbezetting en geleide dekolonisatie; de regering van Beel zei dit in principe voort te willen zetten, maar diskwalificeerde de Republiek als gesprekspartner.

Zoals we eerder lieten zien, kan het onderscheid tussen diplomatie en strijd beter niet te scherp worden getrokken. De legitimering van oorlog en geweld kreeg vorm in de politieke discussies in de eerste jaren van de oorlog. Deze kwam niet alleen voort uit percepties over de aard van de Indonesiërs of van de Republiek. In deze jaren ontwikkelden zich ook de mechanismen van het informatiemanagement tussen Batavia en Den Haag die de beeldvorming van de tegenstander en het geweld zouden bepalen. Uiteindelijk draaiden alle inspanningen aan Nederlandse kant om behoud van Nederlandse invloed, direct of indirect. De Nederlandse politiek was en

bleef doordrongen van vooroorlogse noties over beschavingsmissie en verantwoordelijkheid. In dit beeld paste een als vanzelfsprekend aangenomen recht tot terugkeer van het Nederlandse gezag en ook het recht dit met militair geweld af te dwingen. De politieke, bestuurlijke en militaire instituties in Den Haag en Batavia/Jakarta ontwikkelden in de loop van het jaar 1946 een veelvormige praktijk van communicatie en berichtgeving om dit doel te dienen. Het opperbestuur en het leger in Indonesië voedden de informatievoorziening en voorzagen de Haagse politici en bestuurders van een vertoog om de strijd te interpreteren en van betekenis te voorzien.

De houding van de Nederlandse overheden en hun ambtenaren was doordrenkt van een goedbedoelende houding om Indonesië tot rust en welvaart te brengen. Er waren maar weinigen die aan die morele verplichting wensten te twijfelen. Ideologisch als deze houding was, was zij ingebed in een staatsrechtelijk discours. Veranderingen konden alleen worden teweeggebracht in een situatie waarin orde en recht heersten en de partijen zich aan de vooropgezette regels hielden en aan de norm van geleidelijkheid en Nederlandse leiding hielden. Zo'n juridische en formalistische grondhouding hanteerden Nederlandse bestuurders en bevelhebbers ook in hun reacties op het militaire geweld, terwijl er ook in deze eerste jaren signalen binnenkwamen dat er van alles fout ging.

In het Nederlandse bestel was de verdeling van competenties (tussen Den Haag en Batavia/Jakarta en tussen militaire, juridische en civiel-bestuurlijke taken) leidend. Dat maakte het mogelijk om berichtgeving over normoverschrijdend en extreem geweld van haar alarmerend karakter te ontdoen. In politieke, bestuurlijke en militaire kringen werd een breed gevoel gedeeld dat de risico's van scheuren in het front of internationale ophef over Nederlands geweld te allen koste moesten worden vermeden. Niet alleen het leger werkte actief mee aan het creëren van een beeldvorming die het geweld legitimeerde, maar ook voorlichtingsdiensten waren instrumenteel in het framen van de oorlog als een onvermijdelijke en gerechtvaardigde strijd.

De gang van zaken laat zien hoe de relatie tussen communicatie, koloniale preoccupatie en vijandbeeld in deze escalatie van conflict heeft vorm gekregen. De militaire informatiestromen en inlichtingenvoorziening waren dominant en bepaalden in veel opzichten de agenda's in de politieke en bestuurlijke processen, niet alleen in de besluitvorming, maar ook in de inkleuring van denkwerelden. Het idee was dat Nederland moest laten zien hoe de natie opgewassen was tegen de Aziatische tegenkrachten. Ten tweede was er de permanente zorg dat vertoon van zwakte, of zelfs ook 'zelfbeheersing', de

tegenstander zouden sterken en ook de pro-Nederlandse Indonesiërs naar het andere kamp zou drijven. Ten derde miskende de aanname dat goed bestuur en herstel van de economie onder Nederlandse leiding de bevolking weer zou domesticeren de betekenis van het op gang gekomen Indonesische staats- en natievormingsproces. Dat Indonesiërs daartoe op eigen kracht in staat zouden zijn, viel buiten het denkraam van harde kolonials, maar eigenlijk ook van voorstanders van door Nederland gestuurde dekolonisatie, die een door Nederland geleid en meer geleidelijk tempo voorstonden.

Nederlandse critici aan conservatieve zijde vochten de legitimiteit van het regeringsbeleid evenzeer met legalistische argumentaties aan. Ze betoogden bij herhaling en met grote pertinentie dat de Nederlandse Grondwet devolutie van gezag aan een Indonesische staat niet toestond. Dit was zelfs strafbare Grondwetschennis, zo hield onder anderen het liberale Kamerlid Vonk minister Jonkman voor.¹⁰⁷ Niettegenstaande de dynamiek van de oorlog zou dit staatsrechtelijke argument tot het eind ervan in stand blijven en worden aangegrepen om militair ingrijpen te rechtvaardigen. Het woord dat vanaf augustus 1945 de gedachten van veel deelnemers aan het debat bepaalde, was 'gezagsherstel'. In dit koloniale of neokoloniale concept pasten eigenlijk geen politieke onderhandelingen. Gematigde Nederlanders hoopten nog gematigde Indonesiërs te kunnen inpalmen om daarmee de radicalen hun politieke basis te kunnen ontnemen. Deze strategie zou uiteindelijk niet werken, omdat ze voortbouwde op de koloniale praktijk van inschakelen van een betrouwbare inheemse elite als middelaar. In de berichtgeving vanuit Indonesië naar Nederland werd de tegenstander nu juist als onbetrouwbaar, despotisch, wreed en in feite minderwaardig voorgesteld. De gedachte dat zulke vijanden hun gang konden gaan, voedde ook in Nederland een ondergangsstemming, waartegen alleen de gedachte van keihard optreden en vernietigen tegenwicht bood. Al was dit 'niet aangenaam', Indonesische Republikeinen hadden dit aan zichzelf te danken.

Zulk geluid was steeds te horen in de Haagse politiek. In mei 1948 verzochtte Beels militair adviseur C. Moolenburgh in een notitie voor de minister-president dat de toestand in Indonesië maar niet opklaarde:

De geschiedenis herhaalt zich steeds weer; men kan met een bevolking van nauwelijks 10 miljoen zielen geen anders denkend volk van ruim 70 miljoen door praten alleen, tot eerlijke samenwerking volgens onze opvattingen brengen. Slechts wanneer deze talrijke Oosterse volken er van zijn doordrongen, dat zij het onderspit delven, zodra zij zich

niet wensen te voegen naar onze redelijke verlangens, welke ook hun voorspoed betekenen in de op Westerse wijze georganiseerde wereld, zal men in Ned. Indië vooruitgang kunnen verwachten in de door ons nagestreefde richting.¹⁰⁸

De analyse in dit hoofdstuk laat zien hoe het discours aan Nederlandse kant – net als de politieke en militaire strijd – steeds draaide om het opleggen van voorwaarden in de omgang met Indonesiërs en hun politieke, sociale en culturele ambities. De koloniale erfenis ging ervan uit dat het gerechtvaardigd was dwang en geweld te gebruiken om deze voorwaarden af te dwingen. Dit maakte berichten over extreem geweld, specifieke wreedheden en mogelijke oorlogsmisdrijven in feite tot afgeleide problemen die aan de competentie van de militaire en civiele justitie konden worden overgelaten.

10.

Schandalen bezweren

ATROCITEITEN

In de loop van de oorlog kwam een groeiend aantal gevallen van extreem militair geweld aan het licht, die in Nederland tot ophef in de pers en politiek leidden. Het offensief tijdens Operatie Product en de daarmee gepaard gaande gebiedsuitbreiding door Nederlandse troepen gaven de aanzet tot een intensivering van geweld, niet in de laatste plaats vanwege de guerrilla die de Republikeinse en andere strijdgroepen bij wijze van antwoord op de Nederlandse veroveringen ontplooiden. In de nasleep van het grote offensief van Operatie Kraai, in het bijzonder op Java, zou dit culmineren in een uiterst gewelddadige eindstrijd, voorafgaand aan de uiteindelijke diplomatieke beslechting van het conflict.

Ook in de eerste fase van de oorlog werden er, zoals we al zagen, gevallen van normoverschrijdend geweld signaleerd en was er al een patroon ontstaan in de Haagse en Bataviase reacties op deze berichten. Sinds medio 1947 werden de meldingen en daarmee de discussie over zulk militair geweld steeds frequenter. Ook trad duidelijker aan het licht hoe het primaat van het leger in de

Minister-president Beel en minister Jonkman (teruggekeerd uit Indië) te midden van de journalisten op Schiphol, 7 januari 1948. Foto: Harry Sagers / Anefo. Bron: NL-HaNA, Anefo 2.2.4.01.09, inv.

nr. 902-5374

informatievoorziening en de politieke rechtvaardiging van de strijd tegen de Republiek Indonesië gezamenlijk een klimaat van acceptatie van extreem geweld in de hand konden werken. Niettemin dreigden er steeds weer schandalen te ontstaan als kranten berichtten over wreed optreden van de eigen troepen en kritische stemmen in de politiek de bewindslieden ter verantwoording riepen.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of en op welke manier de politiek verantwoordelijken in Den Haag bereid zijn geweest hun verantwoordelijkheid te nemen en zo nodig in te grijpen.¹ De Haagse politici en topambtenaren hebben zich in de loop van de oorlog steeds intensiever met Indonesië beziggehouden. Zoals we al zagen, speelden er voortdurend twee nauw samenhangende twistpunten: de strijd tegen de Republiek en de vormgeving van de toekomstige relatie tussen Indonesië en Nederland. Tot het gedwongen vertrek van Van Mook, in oktober 1948, werd ook steeds touw getrokken over de vraag of hij als landvoogd de juiste man op de juiste plaats was om de Nederlandse belangen te behartigen. Deze vraagstukken werden in de politiek gepassioneerd bevochten. Tegenover de geharnaste tegenstanders van de Republiek stonden degenen die zochten naar overleg met Indonesiërs in de hoop samen tot een oplossing te komen. De aard van het militaire optreden bleef in dit debat doorgaans ver op de achtergrond. De ‘koloniale dissociatie’ speelde een belangrijke rol in de onzichtbaarheid van het geweld voor de meeste Nederlanders; men had eenvoudig niet voor ogen wat zich in het veld afspeelde. Dat was niet alleen een kwestie van fysieke afstand, maar ook van voorstellingsvermogen. Zoals de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis het formuleert: ‘Men kan en wil niet geloven dat het geweld bestaat en daarom grijpt men dikwijls te laat in om moreel onaanvaardbare praktijken te stoppen of te corrigeren.’²

Vanaf het begin van de oorlog bepaalde een vertekend beeld de Nederlandse beoordeling van de toestand in Indonesië. Politici concentreerden zich op het lot van de Europese bevolkingsgroep, het herstel van gezag en de toekomst van de staatkundige verhoudingen. De reikwijdte en aantrekkingskracht van de Indonesische revolutie werden grotendeels miskend. Als extreem geweld door eigen troepen toch op de agenda kwam, werd het onderwerp doorgaans zo mogelijk snel terug naar Indonesië geduwd. Al sinds de eerste maanden van de oorlog bereikten signalen en berichten Den Haag die wezen op onoorbaar geweld. Op 15 en 16 januari 1946 vond in de Tweede Kamer het debat plaats over het algemene regeringsbeleid. In dat kader werd voor het eerst aandacht gevraagd voor berichten over gewelddadige misdragingen van Nederlandse troepen.³ Het socialistische Kamerlid Jo Stokvis vroeg minister Logemann van Overzeese Gebiedsdelen op 16 janua-

ri naar represailles die KNIL-troepen in het begin van die maand bij Meester Cornelis/Jatinegara zouden hebben uitgevoerd als antwoord op een overval door Indonesiërs. Stokvis legde een verband tussen oud koloniaal denken ('de Oosterling buigt alleen voor de harde hand') en deze actie.⁴

Ruim drie maanden later, op 6 en 7 mei 1946, debatteerde de Tweede Kamer over het Indonesië-beleid van de regering-Schermerhorn. Logemann sprak over de geweldsgolven van de voorafgaande maanden en de precaire positie van de Europese bevolking. Zijn partijgenoot Frans Goedhart drukte zijn afschuw uit over de gruwelverhalen die Nederland bereikten. De moordpartijen van Indonesische kant werden, aldus Goedhart, 'geëvenaard door de wreedheden, die de Ambonneezen in naam van het Koninkrijk der Nederlanden op vele punten op Java bedreven hebben.'⁵ Logemann beaamde de ernst van de situatie, maar voegde daaraan toe: 'De atrociteiten zijn zeker niet van Nederlandsche zijde begonnen.' Hij wilde niet uitsluiten dat 'onbetamelikheden van onze zijde' aan de geweldsspiraal hadden bijgedragen, maar die konden het revolutionair geweld volgens hem rechtvaardigen noch verklaren.⁶ Toch wilde hij wangedrag van Nederlandse kant niet in de doofpot laten verdwijnen, en daarom beloofde hij naar aanleiding van de interventie van Kamerlid Nico Palar een onderzoek naar de recente aanval op Pesing.

Onze terugblik op deze eerste discussies over het Nederlandse geweld laat zien hoe er al vroeg een patroon ontstond in de politieke omgang met deze meldingen. Discussies werden vanaf de linkerkant van de politiek gevoed met getuigenissen uit het veld. De bewindspersonen waren vaak onwetend van de aangehaalde acties en moesten dit erkennen. Dit leidde er meestal toe dat ze een verzoek om informatie richtten aan de landvoogd in Batavia/Jakarta. Zo leidden parlementaire debatten in Den Haag in veel gevallen tot het instellen van onderzoek in Indonesië. In de praktijk kwam het echter zelden tot een verdere behandeling van de uitkomsten van zulk onderzoek in de volksvertegenwoordiging.

Ook de taal waarin de vroege debatten werden gegoten, blijkt illustratief voor de wijze waarop de Nederlandse parlementariërs en ministers verantwoordelijkheid eisten en aflegden voor normoverschrijdend geweld. Met vage of ongedefinieerde begrippen als 'onbetamelikheden' en 'atrociteiten' werd in het Nederlandse parlement de toon gezet voor de discussies over extreem geweld door Nederlandse troepen die tot het einde van de oorlog, en lang daarna, zouden voortduren. Een veel concretere term als 'oorlogsmisdrijven' bleef nagenoeg ongebruikt, al zou er zowel in interne bestuurlijke correspondentie als in de publieke sfeer juist wel regelmatig worden gerefereerd

aan Duitse en Japanse methoden uit de bezettingstijd van Nederland en Indonesië.

In de periode na Operatie Product zou de berichtgeving over normoverschrijdend gedrag steeds vaker gevoed worden door informatie die een oorsprong had buiten de ambtelijke circuits. Het ging om berichtgeving in de pers en om particuliere vormen van communicatie. Geruchten, klachten, brievenverhalen en journalistieke interventies over extreem gewelddadig optreden kwamen veelal voort uit ongenoegen en frustratie over de officiële informatievoorziening en hadden op hun beurt invloed op de politieke en bestuurlijke besluitvorming. Als gruwelen publiekelijk werden aangeklaagd en er op actie werd aangedrongen, kwamen verantwoordelijke politici, bestuurders en legerleiding voor de uitdaging te staan de informatievoorziening op zo'n manier te managen dat hun positie niet in gevaar kwam en hun handlingsvrijheid zo weinig mogelijk werd ingeperkt. Overigens leidde vrijwel uitsluitend bloedvergieten tot publieke commotie; deze bleef achterwege als het ging om willekeurige vrijheidsberoving, partijdige rechtspraak, gedwongen verplaatsing van bevolking, het in brand steken van dorpen of het vernietigen dan wel in beslag nemen van voedselvoorraden. Zulke vormen van geweld bleven zo goed als buiten beeld.

ZUID-SULAWESI ALS AFFAIRE IN NEDERLAND

Uit de baaierd van alleedaags geweld kwam in de loop van de oorlog in de Nederlandse media met regelmaat onthutsende informatie naar voren over normoverschrijdend optreden van de eigen troepen. Het optreden van het KNIL en in het bijzonder het Depot Speciale Troepen (DST) op Zuid-Sulawesi, dat duizenden slachtoffers maakte, levert een belangrijk voorbeeld van de manier waarop men in Nederland met dit nieuws is omgegaan. In hoofdstuk 6 hebben we uitvoerig stilgestaan bij de gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi voor, tijdens en na het optreden van het DST. We komen er hier op terug omdat deze bloedige campagne qua ernst, omvang en duur waarschijnlijk de meest brisante van deze affaires is geweest. We willen verklaren waarom dit extreem geweld indertijd in Nederland tot zo weinig ophef heeft geleid. De inzet van het DST speelde, zoals we al zagen, vóór Operatie Product plaatsvond. De gebeurtenissen werden in Nederland echter vertraagd en onvolledig waargenomen; de eerste opschudding ontstond juist ten tijde van de spanning die onmiddellijk aan het offensief voorafging. De ambtelijke onderzoeken namen vervolgens veel tijd in beslag en bleven verborgen voor de verantwoordelijke politici in het bijzonder en de politieke sfeer in het algemeen. De gang

van zaken is bovendien illustratief voor de manier waarop de praktijk van weggijken en ontkennen vorm kreeg en die steeds gebruikelijker zou worden.

Wat wisten de verantwoordelijken in Den Haag over wat er op Zuid-Sulawesi gebeurde, wanneer kwamen ze op de hoogte en wat deden ze met die kennis? In eerste instantie bleef bestuurlijk Den Haag formeel onkundig van wat zich in het operatiegebied van het DST afspeelde. Terwijl de zaak in bestuurlijk Batavia en Makassar binnenskamers veel aandacht opeiste, discussieerden en intrigeerden Haagse politici over grotere politieke kwesties: de interpretatie en naleving van de overeenkomst van Linggarjati, de houdbaarheid van Van Mook als landvoogd en het mandaat van de Commissie-Generaal.

De eerste ambtelijke berichten over het optreden van het DST bereikten minister Jonkman eind december 1946, maar deze klonken op zichzelf niet bijzonder verontrustend. Van Mook maakte in zijn weekrapporten kort melding van 'zuiveringsacties' en 'botsingen met terroristen', waarbij leidende figuren 'werden neergelegd'.⁷ Op 28 januari 1947 rapporteerde hij dat Zuid-Sulawesi een 'zwaartepunt van de terroristische activiteit en van de eigen zuiveringsacties' was, 'waarbij de bevolking aan onze eigen troepen steun verleent'. Hij voegde hieraan toe: 'Diverse leiders der extremisten zijn gedood en opnieuw werden TRI-officieren, die vermoedelijk pas van Java gekomen waren, gevangengenomen'.⁸

In Nederlandse kranten verschenen eind 1946, zoals in hoofdstuk 6 is vermeld, aanvankelijk slechts summiere berichten over de operaties van het DST. Tegen het officiële einde van deze inzet, in februari 1947, verspreidde persbureau ANP-ANETA in Den Haag een geruststellend verslag over Zuid-Sulawesi onder de kop 'Een toekomst krijgt gestalte'. Diverse dagbladen namen het ANP-bericht over. Het beschreef hoe 'het krachtige en zeer weloverwogen optreden' van het Nederlandse leger de 'goedgezinde bevolking' een steun in de rug had gegeven. Dit had het mogelijk gemaakt 'ongure elementen' op te pakken en 'excessen uit te schakelen'.⁹ Het waren geen berichten die alarmbellen deden rinkelen. Evenmin gebeurde dat toen generaal Spoor in januari 1947 voor overleg naar Nederland kwam, juist toen in Batavia de nervositeit over het optreden van Westerling de kop opstak. Spoor bracht de zaak niet expliciet ter sprake toen hij op 20 januari in Den Haag met de ministerraad overlegde. Dat deed hij een dag later wel in de onderraad voor Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk (de raad-MAK). Hij vertelde summier dat er in de streek 'bendes' van zo'n 2000 man sterk actief waren en dat hij daarom had besloten 250 man DST naar het gebied te sturen.¹⁰ De leden van de Raad gingen hier niet nader op in. Het overleg ging verder over de kwestie of de Re-

publikeinse leiders volgens hem bereid waren het akkoord van Linggarjati uit te voeren. De generaal bevestigde wat de ministers hoopten te horen: krachtig Nederlands optreden zou niet alleen de orde herstellen, maar ook de gematigde krachten in de Republiek steunen tegen de ‘onverzoenlijken’.¹¹

Minister-president Beel en minister Jonkman bezochten zelf Indonesië van 7 tot 23 mei 1947. Ze voerden overleg met de Commissie-Generaal en het opperbeestuur over de uitvoering van Linggarjati. Schermerhorn, die in november 1946 Makassar had bezocht en in zijn dagboek melding had gemaakt over de gespannen situatie in Zuid-Sulawesi, rechtvaardigde in het gesprek met Beel en Jonkman dat terreur alleen met tegenterreur was te onderdrukken, ‘zoals op Zuid-Celebes is gebleken’.¹² In hun verslagen aan kabinet en Kamer brachten de ministers Zuid-Sulawesi niet ter sprake. Toch was Beel wel degelijk op de hoogte van de ernst van wat zich daar had afgespeeld. Partijgenoot Max van Poll, lid van de Commissie-Generaal, had hem op al 1 februari 1947 in een particuliere brief geschreven dat hij ‘gealarmeerd’ was door de executies volgens de methode-Westerling: ‘Het is waar, dat op deze wijze inderdaad een herstel van orde en rust wordt verkregen: de schrik komt er geweldig in; maar U zult het wel met me eens zijn, dat het is te hopen, dat dergelijke methoden niet voor het wereldforum bekend raken.’¹³ Ook Jonkman was bekend met het optreden van Westerlings eenheid; de bestuursambtenaar M. Peddemors in Parepare (Zuid-Sulawesi) had hem hierover uitvoerig geschreven.¹⁴ Hoe dan ook, noch de ministers, noch de Commissie-Generaal trokken bij Van Mook of Spoor aan de bel over wat ze zijdelings of informeel over de methode-Westerling wisten. Wat ze te horen kregen over de gewelddadigheden paste kenmerkend in het idee dat terreur desnoods met terreur bestreden moest worden.

Ondanks het politieke stilzwijgen begonnen na verloop van tijd in de Nederlandse pers berichten over het geweld op Zuid-Sulawesi rond te zingen.¹⁵ Met name vanaf mei 1947 kwamen steeds meer berichten uit Indonesië en uit de internationale pers naar Nederland en vonden vooral in de linkse pers een plek. Deze kwamen ook in het parlement ter sprake. Op 8 juli stelde het Kamerlid – en Jonkmans partijgenoot en voorganger als minister – Logemann schriftelijke vragen, sprekende over ‘ernstige verontrustheid’ in Nederland.¹⁶ Op het ministerie had men alleen ‘enkele schaarse Aneta-berichten’ gelezen waaruit bleek dat in Batavia/Jakarta een onderzoekscommissie – de hier al genoemde commissie-Enthoven – was ingesteld. Minister Jonkman zag in de ‘onrustbarende berichten’ in de pers aanleiding om op 8 juli bij Van Mook te informeren hoe het precies zat met het onderzoek waartoe de landvoogd begin april opdracht had gegeven.¹⁷

In de aanloop naar het eerste Nederlandse offensief sprak de Tweede Kamer op 10 en 11 juli uitvoerig met de minister over het Indonesië-beleid.¹⁸ Met betrekking tot Zuid-Sulawesi memoreerde Palar zijn recente bezoek aan Makassar. Hij had daar gehoord dat óók degenen die Nederland gunstig gezind waren het optreden van het Nederlandse leger contraproductief noemden. De troepen handelden volgens zijn zegslieden 'dikwijls op een wijze, waarvoor ieder fatsoenlijk mens zich heeft te schamen, dit leger is tegelijk een bedreiging van rust en orde'.¹⁹ CPN-leider Paul de Groot citeerde vervolgens meer in detail uit de berichten over de methode-Westerling.²⁰

Anderen benadrukten daarentegen juist de noodzaak van hard optreden en gingen niet in op de concrete voorbeelden. Zo ook het liberale Kamerlid Gijsbert Vonk, die tevens bestuurslid was van het conservatief-koloniale Comité Handhaving Rijkseenheid en voor de oorlog procureur-generaal in Batavia. Vonk herinnerde aan de betrokkenheid van de Republikeinse leiders bij de opstandige beweging in de jaren twintig en dertig. Hij noemde de actuele ontwikkelingen 'een crypto-communistisch drama, met als einddoel de ontbinding van het Koninkrijk der Nederlanden'.²¹ De antirevolutionaire partijleider Jan Schouten prees in het debat als geharnast tegenstander van de Republiek de 'geestkracht en zelfbeheersing' van de eigen strijdkrachten in het licht van de 'honderden en honderden' bestandsschendingen door de tegenstander, zonder dat er naar zijn zeggen Nederlandse provocaties aan vooraf waren gegaan. Hij wilde wel aannemen dat ook het Nederlandse leger niet volmaakt was. Een 'serieus en omstandig' onderzoek zou omwille van de objectiviteit de vraag moeten stellen in hoeverre het optreden van de tegenstander aanleiding tot geweld had gegeven.²² De oorzaak werd dus a priori bij de vijand gezocht.

Minister Jonkman deelde in het debat mee dat Van Mook al op 9 april de commissie-Enthoven had ingesteld. Die zou naar zijn verwachting spoedig rapporteren. Uiteraard zou hij het parlement 'op de wijze die dan geëigend zal blijken' op de hoogte stellen.²³ Zo schiep de minister ruimte om te beslissen hoe en wanneer hij het rapport zou delen. Een dag eerder had *Het Parool* al op gezag van de correspondent van persbureau United Press verondersteld dat het rapport bijna gereed was – en passant meldend dat volgens Republikeinse bronnen het Nederlandse leger sinds december 1946 30.000 slachtoffers had gemaakt, terwijl de Nederlandse kant meldde dat er 'hoogstens 500 extremisten' waren gedood.²⁴

Al snel werden de zaak-Zuid-Sulawesi en het beloofde rapport-Enthoven overschaduwed door het Nederlandse offensief tegen de Republiek dat op

20 juli werd ingezet. Pas maanden later deden de Kamerleden Goedhart, Dolf Joekes (PvdA) en Paul de Groot (CPN) navraag hoe het met het onderzoek stond. Jonkman antwoordde in januari 1948 dat het verslag volgens Van Mook was vertraagd door personeelstekort in Batavia.²⁵ Uiteindelijk zou de commissie-Enthoven op 13 april 1948 haar rapport bij Van Mook inleveren.²⁶ Van Mook seinde Jonkman op 21 april dat hij het rapport zou opsturen, maar stelde de minister voor dit nog niet aan de Kamer te melden. Hij wilde afwachten of de procureur-generaal tot eventuele strafvervolgning zou besluiten. De landvoogd voorspelde dat 'in het huidig stadium' publicatie 'geen onvermengd voordeel' zou opleveren. Als de Kamer genoegen zou nemen met vertrouwelijke inzage, dan kon volgens hem van publicatie worden afgezien. Mocht Jonkman inderdaad besluiten niet tot publicatie over te gaan, dan zou, zo suggereerde Van Mook, ook de mededeling dat het rapport was ontvangen achterwege kunnen blijven, in ieder geval tot het moment dat de minister het rapport zelf zou hebben gelezen.²⁷

Het is duidelijk dat Van Mook niet veel voelde voor behandeling van de zaak in het Nederlandse parlement. Feitelijk stippelde hij een lijn van restrictieve informatievoorziening uit die Jonkman maar hoefde te volgen om het probleem zo klein mogelijk te houden. Het hoofd van de 6e Afdeling (militaire zaken) van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, Spoor contactpersoon kolonel W.J. van Gulik, adviseerde Jonkman op 1 juni 1948 het rapport pas na de verkiezingen van 7 juli 1948 ter vertrouwelijke kennisname aan de Staten-Generaal te sturen.²⁸ Jonkman, die voor de oorlog officier van justitie en auditeur-militair in Makassar was geweest, is hierin tot het einde van zijn ministerschap meegegaan.²⁹ Door traineren en weghouden konden kritische stemmen in de Kamer geen vuist maken en werd het afleggen van politieke en bestuurlijke verantwoording voor de affaire Zuid-Sulawesi ondergraven.

Kort na het aantreden van het nieuwe kabinet-Drees-Van Schaik vroeg minister-president Willem Drees op 23 augustus 1948 aan Jonkmans opvolger Maan Sassen hoe het nu eigenlijk stond met het onderzoek. Sassen meldde dat hij hierover 'een aantal rapporten' had ontvangen en dat er waarschijnlijk enkele strafvervolgingen zouden worden ingesteld. 'Kapitein Wesselink' [sic] ging volgens de rapporten vrijuit – wat volgens de minister ook de persoonlijke opvatting van Van Mook was.³⁰ Spoor had op 7 juni 1948 al geoordeeld dat Westerling het 'noodrecht' hard maar consequent had toegepast, maar dat er kritiek mogelijk was op de ondercommandanten.³¹ Op 11 oktober 1948 informeerde Drees opnieuw bij Sassen. De minister wilde

aannemen dat procureur-generaal Felderhof op goede gronden van strafvervolging tegen Westerling had afgezien. Sassen zei dat het in brand steken van kampongs en mishandelen van gevangenen nauwgezet onderzocht zouden worden, maar dat het onderzoek vermoedelijk weinig zou opleveren omdat het altijd moeilijk was nauwkeurige bijzonderheden te verkrijgen.³² Over massa-executies en moordpartijen sprak Sassen in het geheel niet.

Drees leek wel scrupules over de zaak te hebben gehad, al liet hij politieke belangen prevaleren. Binnenskamers had hij er bij de fungerend minister van Overzeese Gebiedsdelen Lubbertus Götzen bezwaar tegen gemaakt dat de noodsituatie in Zuid-Sulawesi als rechtvaardiging voor het gewelddadige optreden zou worden aangevoerd. Hij wilde wel erkennen dat de veiligheidssituatie in Zuid-Sulawesi bijzonder ernstig was geweest, maar wees er ook op dat bij heel het optreden van de troepen 'in groten getale' mensen gefusilleerd waren, 'niet terwijl zij op heterdaad werden betrapt of nadat bij een verhoor hun schuld zou zijn gebleken, maar op grond van informatie, waartegen zij zich met geen woord hebben kunnen verweren'. Drees vond dat de regering dit niet met haar verantwoordelijkheid moest dekken. Daarom moest de aanbiedingsbrief aan de Staten-Generaal alleen een korte samenvatting geven en gerechtelijke vervolging van de ernstigste gevallen aankondigen. 'Dit laatste kan mede een motief zijn voor het niet publiceren van het rapport.'³³ Eigenlijk herhaalde zich hier wat er ook in Batavia/Jakarta was gebeurd. Omdat de regering medeverantwoordelijk was voor de toegepaste methode, moest er maar geen verantwoording over worden afgelegd.

Het rapport-Enthoven is, zoals in hoofdstuk 6 gememoreerd, op 3 december 1948 in samenvatting door de minister voor vertrouwelijke inzage aan de Tweede Kamer aangeboden. Götzen schreef de Kamer dat een openbare behandeling plaats kon vinden als een strafrechtelijk onderzoek zou zijn afgerond.³⁴ Hiermee verschoof de zaak weer naar bestuur en justitie in Jakarta. Beel, inmiddels aangetreden als de nieuwe hoge vertegenwoordiger van de Kroon, belastte op 8 maart 1949 de militair jurist luitenant-kolonel J.L. Paardekooper met het gerechtelijk vooronderzoek tegen de officieren Stufkens, Rijborz en Vermeulen. Ambtenaren van Overzeese Gebiedsdelen wezen de minister erop dat ook dit onderzoek tijd zou kosten. Volgens hen was dit gerechtvaardigd, omdat in een democratische staat de rechten van verdachten nu eenmaal moesten worden gewaarborgd. Ze voegden er heel vroom aan toe dat het onderzoek niet mocht leiden tot 'volksdemocratische strafprocedures, zoals in Bulgarije tegen protestantse predikanten en in Hongarije in het proces van kardinaal Mindszenty'.³⁵ Tot strafvervolging zou

het, ook door de soevereiniteitsoverdracht, niet meer komen.³⁶ Een openbare behandeling van het rapport-Enthoven bleef uit. Drees kon in september 1950 op vragen van CPN-fractie leider De Groot nog wel antwoorden dat de regering vast wilde houden aan de vertrouwelijkheid. De minister-president erkende bij die gelegenheid wel publiekelijk dat was afgezien van een strafrechtelijk onderzoek tegen Westerling.³⁷

De fysieke afstand en de scheiding van competenties tussen Den Haag en Batavia hebben bemoeilijkt dat de Haagse bestuurders hun volle verantwoordelijkheid namen, ofwel gefaciliteerd dat ze dit niet deden. Het is belangrijk vast te stellen dat de verantwoordelijke ministers zonder meer wisten wat zich op Zuid-Sulawesi had afgespeeld, maar dat ze niets met die kennis deden. Er kwam uit parlement en pers wel enige druk om informatie te verschaffen, en ook Drees toonde zich bezorgd. Hij meende dat de regering geen verantwoordelijkheid moest nemen, maar vertrouwde deze toe aan – of schoof ze door naar – de procureur-generaal, die de acties van Westerling oorspronkelijk had gesteund. Het instellen van justitieel onderzoek fungeerde zo ook als schild tegen publieke verantwoording. Zo hield Batavia Den Haag politiek uit de wind en gaf Den Haag Batavia de ruimte.

De moordpartijen op Zuid-Sulawesi bleven voor Nederland de meeste tijd een 'side-show'. De autoriteiten in Batavia en Den Haag organiseerden de informatievoorziening zo dat de Nederlandse krijgsmacht en de oorlogsinspanning niet werden gecompromitteerd. De achtereenvolgende ministers zetten pas stappen toen informatie over misdragingen van de eigen troepen via de media, met steun van enkele politici, Nederland bereikte. De vraag om uitleg en stappen liep via Van Mook naar de legercommandant en de procureur-generaal. Vaak was het Van Mooks kabinetschef Koets die de vragen uit Den Haag uitzette en de beantwoording ervan voorbereidde. Bij een ambtelijk verslag over systematische wreedheden door het KNIL gepleegd op Oost-Borneo tekende Koets cynisch aan: 'Iedereen schijnt van de Japanners te kunnen leren.'³⁸ Noch de feiten, noch dit oordeel bereikten echter Den Haag. Ze golden conform de koloniale bestuurspraktijk als interne 'Indische' aangelegenheden en bleven binnenskamers.

KRITISCHE KAMERLEDEN EN MEDIA ALS AANJAGERS

De regering of parlementariërs in Den Haag reageerden zelden op berichten over ernstig geweld die in Indonesië circuleerden. Alleen als zaken in de media in Nederland terechtkwamen of als politici of bestuurders persoon-

lijk werden aangeschreven of aangesproken, leidde dat tot actie. Schokkend nieuws over het legeroptreden kwam naar Nederland via verhalen van getuigen of berichtgeving van de internationale persbureaus, het Nederlands-Indische persbureau Aneta en het Republikeinse Antara, en via internationale instellingen als de Verenigde Naties en het Rode Kruis. Hierdoor werden de Nederlandse pers en kritische parlementariërs gealarmeerd, wat leidde tot eisen van onderzoek en bestraffing van schuldigen.

Twee ex-verzetskranten waren het meest actief: de partijkrant van de communisten, *De Waarheid*, en het onafhankelijke socialistische dagblad *Het Parool*. Beide kranten hadden direct toegang tot het parlement. Hoofredacteur Arie Koejemans van *De Waarheid* was lid van de Eerste Kamer en opereerde in lijn met de Tweede Kamerfractie van zijn partij, waar vooral partijleider Paul de Groot en Kamerlid Henk Gortzak de regering met grote regelmaat ter verantwoording riepen. Frans Goedhart, de oprichter van *Het Parool*, was lid van de Tweede Kamer voor de PvdA en speelde zowel in zijn partij als bij zijn krant de rol van activistisch zelfstandige.³⁹ Hij liet zich niet vastpinnen op partijbelangen en stelde tot het eind van de oorlog wangedrag van Nederlandse militairen aan de kaak. Hij vond in beperkte mate steun bij partijvoorzitter Koos Vorrink en fractieleider Marinus van der Goes van Naters, die het partijbelang en vooral regeringsdeelname lieten prevaleren en niet op een ramkoers met de KVP wilden aansturen. Goedhart zelf reisde enkele malen naar Indonesië, waar hij vooraanstaande figuren al uit de vooroorlogse linkse beweging kende. Het is niet verwonderlijk dat deze voormalige verzetskranten de ontsporingen van Nederlandse troepen nogal eens vergeleken met Duitse wandaden als Rotterdam 1940, Putten 1944 en de concentratiekampen. Beide bladen hadden overigens maar beperkte politieke invloed. Voor de PvdA was *Het Vrije Volk*, de formeel aan de partij gelieerde krant, de belangrijkste spreekbuis die het partij- en regeringsstandpunt uitdroeg. Hoewel socialistische en communistische dagbladen en volksvertegenwoordigers overeenkwamen in hun kritiek op het legergeweld in Indonesië, vormden ze geen front. Socialisten en communisten stonden in de ontluikende Koude Oorlog politiek lijnrecht tegenover elkaar.

Het Nederlands gezag in Indonesië zag *De Waarheid* als een subversief blad waarvan de berichtgeving de zaak van de tegenstander en van Moskou diende. Voor militairen was de krant daarom verboden lectuur. *Het Parool* riep wel veel irritatie op, maar kon vanwege de informele verwantschap met regeringspartij PvdA niet uit de roulatie worden genomen. Op 20 december 1947 berichtte deze krant over het doodschieten van gevangenen, het plat-

Frans Goedhart, journalist en PvdA-Kamerlid, en Piet Sanders, secretaris van de Commissie-Generaal, keren terug uit Indonesië op Schiphol, 25 juli 1947, vlak na de start van het Nederlandse offensief tegen de Republiek Indonesia. Foto: Ben van Meerendonk/AHF. Bron: Fotocollectie IISG, inv.nr. BG B18/673.

branden van een desa en andere schokkende daden gepleegd in Cirebon en omgeving.⁴⁰ Volgens een troepencommandant die hierop werd aangesproken, waren zijn ondergeschikten ernstig gegriefd door de berichtgeving in *Het Parool*.⁴¹ Het hoofd Politieke Zaken van het kabinet van de legercommandant, luitenant-kolonel mr. J.Ph.H.E. van Lier, noemde *Het Parool* 'een

minder scrupuleus dagblad'.⁴² Directeur Ozinga van de RVD-Batavia stelde Jonkman voor de hoofdredactie van *Het Parool* uit te dagen om met bewijzen te komen.⁴³ Dat gebeurde niet, Batavia liet de zaak voor wat zij was en het ministerie noch de Kamer stelde verder nog vragen over het gebeurde rond Cirebon.⁴⁴

In de tweede helft van 1947 kwamen twee ernstige zaken in de publiciteit: Bondowoso en Rawagede, die laten zien dat het informatiemanagement een heel uiteenlopende dynamiek kon aannemen. Het beruchte geval van de 'dodentrein van Bondowoso' (Oost-Java), op 23 november 1947, waarbij 46 Indonesische gevangenen tijdens een transport waren bezweken, kreeg veel aandacht in de Nederlandse pers.⁴⁵ In dit geval verwoordden veel kranten vrijwel direct hun verontrusting over 'schandelijk' en 'onverantwoordelijk plichtsverzuim', aannemende dat de gevangenen door verstikking om het leven waren gekomen. De associatie met oorlogsmisdrijven werd niet geschuwd: 'dodentrein in Duitse trant'.⁴⁶ De Nederlandse pers was over de volle breedte ongewoon kritisch en stelde lastige vragen: was het drama alleen naar buiten gekomen omdat er toevallig buitenlandse journalisten ter plaatse waren geweest? Had de Indische regering snel een communiqué uitgegeven om kritiek voor te zijn, terwijl ze bij wredeheden als op Zuid-Sulawesi, Bali, of Sumatra het stilzwijgen had bewaard?⁴⁷

De autoriteiten in Batavia/Jakarta en de regering in Den Haag waren er snel bij om de kritiek te pareren. Spoor liet de pers in Indonesië weten dat hij een onderzoek instelde en het gouvernement in Batavia/Jakarta sprak zijn 'leedwezen, afschuw en verontwaardiging' uit.⁴⁸ Op Kamervragen van Paul de Groot antwoordde minister Jonkman dat hij Van Mook ook om een grondig onderzoek had gevraagd. *Het Parool* kopte al op 27 november: 'Schuldigen worden gestraft'.⁴⁹ Twee weken na het gebeurde, op 6 december, publiceerden de kranten op gezag van persbureau Aneta de uitkomsten van het onderzoek dat door Spoor was toegezegd. De 'waarschijnlijke doodsoorzaak' van de slachtoffers, zo heette het, was het gebrek aan ventilatie in de wagon op een uitzonderlijk warme dag. De bevelvoerende sergeant-majoor had uit angst voor mogelijke ontsnapping van de gevangenen de deuren van de wagens gesloten gelaten en hun geen voedsel en water gegeven.⁵⁰

Diverse kranten meldden merkbaar opgelucht dat er geen opzet in het spel was geweest, maar dat er een ongelukkige samenloop van omstandigheden was geweest. Opnieuw bleven *De Waarheid* en *Het Parool* uitermate kritisch. *Het Parool* vond de uitkomst 'ontstellend onbevredigend' en

noemde de teneur van het rapport ‘van een hooghartige bagatellisering’. Strenge maatregelen tegen schuldigen leken uit te blijven.⁵¹ In de ministerraad stelde Drees voor dat de Nederlandse regering publiekelijk haar afschuw zou uitspreken over het gebeurde. Het eerdere communiqué uit Batavia vond hij te gematigd van toon. Jonkman wilde echter eerst de uitleg van Van Mook afwachten en hield de zaak aan.⁵² Inmiddels bleek nota bene dat Spoor cum suis zelf helemaal niet ter plaatse waren geweest en dat ze evenmin een rapport hadden opgesteld.⁵³ De legertop had de bevindingen van ondergeschikten mondeling aan Aneta meegegeven en wilde nu geen verantwoordelijkheid nemen voor de weergave ervan. Het persbureau hield vol dat het zich had gebaseerd op berichten van ‘bevoegde zijde’, waarmee het verhaal bleef staan.

Het onderzoek waar Jonkman Van Mook om had verzocht, bleef vervolgens achterwege. De minister zei dat hij zich van verdere stappen onthield om strafrechtelijke vervolging niet te doorkruisen.⁵⁴ Die vervolging kwam er. Uiteindelijk heeft het Hoog Militair Gerechtshof in Batavia/Jakarta drie officieren en vijf minderen tot gevangenisstraffen van twee tot acht maanden veroordeeld.⁵⁵ Betrokkenen zouden snel vrijkomen; in het gratieadvies inzake de hoofdschuldige schreef minister René Weijers van Justitie dat deze veroordeelde ‘zijn straf zeer slecht verdraagt’. Met het oog op zijn gezondheid werd de resterende straf kwijtgescholden.⁵⁶ De anderen hadden inmiddels hun straf uitgezeten. Het militair strafrecht prevaleerde, wat formeel juist was, maar de publieke verantwoording bleef zodoende op grote afstand.

In dezelfde weken kwam er een nieuw bloedbad aan het licht: de represailleactie van Nederlandse troepen tegen het dorp Rawagede op West-Java op 9 december 1947. De Republikeinse autoriteiten hadden bij de VN-Commissie voor Goede Diensten een klacht ingediend inzake de moord op ‘meer dan 300’ burgers, de gehele mannelijke bevolking van het dorp.⁵⁷ Zoals we in hoofdstuk 2 zagen, liet de VN-commissie door een eigen team onderzoek doen en stelde vast dat gevangengenomen Indonesische strijders zonder proces ter plaatse waren doodgeschoten. De commissie noemde het Nederlandse optreden ‘deliberate and ruthless’.⁵⁸

In Nederland drong het nieuws over Rawagede door als onderdeel van de algemene berichtgeving over aanhoudende schermutselingen om Karawang, de streek in West-Java waarin Rawagede lag. Exemplarisch voor de vergoelijkende toon die in deze zaak prevaleerde is een bericht van 22 december 1947 in het christelijk-historische dagblad *De Nederlander*. De kop op de voorpa-

gina luidde: 'Krawang-Operaties Waren Zeer Nodig'. Het bericht baseerde zich geheel op de officiële berichtgeving in antwoord op de Republikeinse beschuldiging dat Nederlandse troepen 300 'burgers' (door de krant voor de zekerheid tussen aanhalingstekens gezet) zouden hebben gedood. Rawagede werd 'het centrum van het terrorisme' genoemd. Bij de Nederlandse tegenactie werden, aldus het bericht, '150 verzetslieden neergelegd en 8 gevangen genomen'. Vermoedelijk ter geruststelling voegde de krant eraan toe: 'wanneer zij bij achtervolging in kampongs vluchtten werd 't schieten onzerzijds gestaakt.'⁵⁹ Op grond van dezelfde (nergens gespecificeerde) 'officiële' bron – aannemelijk is dat het de militaire voorlichting betrof – publiceerden andere kranten hetzelfde verhaal. Ook *Het Vrije Volk*, het partijblad van de PvdA, kopte zonder nader commentaar, in legertermen, en eveneens op de voorpagina: 'Actie tegen terroristen. Honderden verzetslieden neergelegd'.⁶⁰ Begin januari 1948 meldden de kranten zonder nader commentaar dat de Commissie voor Goede Diensten een onderzoek instelde.

KLOKKENLUIDERS

Persoonlijke getuigenissen speelden een belangrijke rol in het aanjagen van het publieke debat. In een aantal gevallen stapten klokkenluiders naar voren die hun verontwaardiging wilden uiten maar zich langs de formele kanalen niet gehoord voelden. Een eerste voorbeeld was Dirk Roosenburg, de klokkenluider tegen wil en dank in de zaak-Pesing. In de laatste twee jaar van de oorlog meldden steeds meer mensen zich met belastende informatie via de Nederlandse media. Begin 1948 kwam de gouvernementsarts A.P.J. van der Burg – lid van de Progressieve Concentratie in Indonesië – in actie toen hij in de gevangenis van Cirebon constateerde dat de gevangenen hongerleden en mishandeld werden. Van der Burg vroeg om een onderhoud met legercommandant Spoor, die hem 'een diepgaand onderzoek' toezegde. Het onderzoek wees inderdaad uit dat gevangenen ruw behandeld waren, maar Spoor zag af van strafvervolging en strafte de schuldigen disciplinair.⁶¹

Spoor leek dus op een proactieve manier te reageren op de melding van misstanden. Tegelijkertijd stelde hij echter ook de integriteit van Van der Burg ter discussie.⁶² Directeur Ozinga van de RVD had de generaal al gewezen op een bericht van het Republikeinse persbureau Antara. Hierin was de arts geciteerd, volgens wiens zeggen behoudende KNIL-officieren de geest van de Nederlandse dienstplichtigen vergiftigden.⁶³ Van der Burg werd als lid van de Progressieve Concentratie in Batavia al door de politie-inlichtin-

gendienst in de gaten gehouden. Een ambtsbericht van de politie in Batavia meldde dat Van den Burg deloyaal was aan het gezag, omdat hij in nauw contact stond met de leiding van de Partij van de Arbeid in Nederland: 'Het gevolg hiervan is, dat enerzijds weleens e.e.a. wordt overgebiefd (verraden) aan Djokja en anderzijds dingen worden verteld en doorgegeven aan de heren Prof. Logeman [sic] en Koos Vorrink in Nederland, welke eigenlijk hier binnenskamers moeten blijven.'⁶⁴

Van der Burg vertrok naar Nederland, waar hij zijn aanklacht in *Vrij Nederland* herhaalde in een artikel 'Onze positie in Indonesië'. Dit bracht minister Sassen van Overzeese Gebiedsdelen ertoe in Batavia inlichtingen te vragen. Volgens Spoor had Van der Burg de zaak op 'kwaadsappige' wijze opzettelijk onjuist voorgesteld en was de toestand in de gevangenis inmiddels verbeterd. Mede namens Felderhof herhaalde de legercommandant dat Van der Burg een politiek dubieus persoon was, die propaganda maakte voor de Republiek: zijn beschuldigingen getuigden van 'minder welwillende bedoelingen – zo al niet gesproken kan worden van perfiditeit'. Hij had 'een op zichzelf staand geval van ruw optreden' voorgesteld alsof dit regel was.⁶⁵

Dominee Jan Buskes en PvdA-Tweede Kamerlid Nico Palar in gesprek op de 'Actie Indonesië'-bijeenkomst in de Apollohal in Amsterdam, 26 juli 1947, tegen het inzetten van het eerste grote offensief tegen de Republiek Indonesië. Foto: Ben van Meerendonk. Bron: Fotocollectie IISG, inv.

nr. BG B19/523.

Felderhof maakte bezwaar tegen generalisaties op grond van een specifiek geval. Hij meende dat de minister in dit soort gevallen niet meer op nader onderzoek moest aandringen.⁶⁶

Inmiddels groeide, zoals we al eerder zagen, ook in kerkelijke kringen in Nederland de verontrusting over het geweld in Indonesië. Geëngageerde predikanten, vaak met een verzetsachtergrond, voelden zich verbonden met het Indonesisch nationalisme, dit in tegenstelling tot de legerpredikanten en aalmoezeniers wie in de eerste plaats de geestelijke verzorging van de troepen ter harte ging. Met name de antimilitaristische en socialistische predikant Jan Buskes liet zich herhaaldelijk kritisch uit over het Nederlandse militaire geweld. In een geruchtmakende preek, die op 21 maart 1948 door de Interkerkelijke Omroep IKOR werd uitgezonden, laakte hij het Nederlandse optreden in Indonesië. Later dat jaar klaagde hij 'wreedheid en wraak' aan in een aantal artikelen in het religieus-socialistische weekblad *Tijd en Taak*. Volgens Buskes paste het Nederlandse leger Duitse en Japanse methoden toe.⁶⁷

In september 1948 gispte hij het afbranden door een eenheid van de Mariniersbrigade van de kampong Pakisaji nabij Malang, wat al in augustus 1947 was gebeurd. Volgens hun commandant waren vanuit de kampong mijnen gelegd en beschietingen uitgevoerd. Onder de kop 'Spoor's afgebrande desas's' vergeleek Buskes deze actie met de Duitse represaille tegen Putten in 1944. Hij meldde dat drie mariniers het bevel hiertoe hadden geweigerd; ze waren van mening dat ze opdracht tot een represaillemaatregel hadden gekregen en beschouwden deze als onwettig.⁶⁸ Inmiddels waren de drie wegens dienstweigering tot gevangenisstraffen veroordeeld en uit dienst ontslagen.⁶⁹ Buskes had hierover vernomen van enkele predikanten die de soldaten in de gevangenis bijstonden. Buskes schreef dat deze mannen zich moedig en flink hadden gedragen.⁷⁰

Buskes zocht politieke steun voor zijn actie. Als predikant en lid van de PvdA sprak hij Willem Banning aan, prominent in het progressieve deel van de Hervormde Kerk en lid van het hoofdbestuur van de PvdA. Buskes en Banning kregen van de Kamerleden Koos Vorrink en Marinus van der Goes van Naters, respectievelijk de voorzitter en fractievoorzitter van de PvdA, gedaan dat ze schriftelijke vragen stelden aan minister Sassen. Er was op dat moment al veel beroering over de 'dodentrein' van Bondowoso. De lichte bestraffing van de daders van die wandaad schuurde voor de critici omdat de protesterende mariniers van Pakisaji veel zwaarder bestraft waren.⁷¹ Spoor betoogde echter dat de bevelhebber ter plaatse het om eigen verliezen te beperken tactisch noodzakelijk had gevonden de kampong te 'eliminieren'.

De bevolking was eerst opgeroepen te vertrekken.⁷² Als het niet om een represaille ging maar om een tactisch bevel, dan was dienstweigering niet gerechtvaardigd en dus strafbaar.⁷³

Terwijl Drees in de ministerraad van 11 oktober 1948 de zaak aan de orde stelde, opende CHU-minister Wim Schokking van Oorlog de aanval op Buskes. Hij noemde het 'ten enenmale onjuist dat Ds. Buskes vanaf de kansel Generaal Spoor aanvalt. Ook zijn krantenartikelen kunnen nauwelijks door de beugel.' Zijn ambtgenoot René Weijers van Justitie (KVP) had van de procureur-generaal een rapport over de bewuste preek ontvangen en bekeek of er aanleiding was tot strafvervolgning, waarvoor hij overigens geen grond vond. Minister Dolf Joekes van Sociale Zaken (PvdA) wist te melden dat Buskes door de Hervormde Synode om uitleg was gevraagd. Dit hoogste kerkelijke orgaan had Buskes echter geen sancties willen opleggen.⁷⁴ In november 1948 vroeg de Synode op haar beurt overigens aan Drees hoe het kwam dat er geen verantwoording over Pakisaji werd afgelegd.⁷⁵

Drees en Sassen moesten enkele malen via de HVK bij de legercommandant om bevestiging vragen dat het afbranden niet als represaille was bedoeld, maar uit tactische noodzaak had plaatsgevonden. Spoor en Beel benadrukten met klem de militaire noodzaak en werden hierin in het kabinet gesteund door minister Schokking van Oorlog. De uitkomst was dat de regering in antwoord op de vragen van Vorrink en Van der Goes van Naters op 2 juni 1949 geen eigen standpunt innam over de militaire noodzaak van de actie tegen Pakisaji. Het antwoord gaf wel aan dat de commandanten op grond van militaire noodzaak tot het afbranden van de huizen hadden besloten en dat dit door de militaire rechtspraak was gebillijkt. Op dezelfde dag dat de vragen werden beantwoord, kregen de veroordeelden bij Koninklijk Besluit gratie en werd hun ontslag uit dienst ongedaan gemaakt.⁷⁶ Hiermee was de zaak politiek en bestuurlijk afgedaan.

Toch zou er nog een echo komen. Een medewerker van de Dienst voor Legercontacten in Batavia, Henk Neuman, schreef op 13 februari 1949 oud-minister Logemann, nu lid van de Tweede Kamer, dat hij in de pers had gelezen over de opschudding in Nederland over Pakisaji. 'Welnu, ik kan u verzekeren, dat een dergelijke reactie hier slechts hoongelach verwekt. Een jonge vaandrig, een ovw'er, hoorde ik in ernst zeggen: "Je krijgt natuurlijk heel wat herrie met dat B.B. [Binnenlands Bestuur], maar anders moesten we al die peloppertjes (lees: Javanen) tussen de 15 en de 30 van hier naar Boemiajoe kapotschieten, dan waren we ineens van al die soesah af.'" Dit was geen bravoure, aldus Neuman: '[H]et allesoverheersende is, dat het

Minister Drees bij de 2e compagnie, 3e bataljon van het garderegiment Prinses Irene in Indonesië, kerstmis 1947. Foto: Legervoortlichtingsdienst. Bron: Fotocollectie IISG, inv.nr. BG A25/322.

gebéurt. Inderdaad worden iedere dag opnieuw kampongs platgebrand of vanuit de lucht bestookt met boordwapens, handgranaten of lichte bommen. Tal van gevangenen – ik mag wel zeggen de meeste – overleven het verhoor door de Inlichtingendienst niet, vooropgesteld ten minste dat ze het zo ver brengen.⁷⁷ Ook Neuman maakte een vergelijking met het Duitse optreden in bezet Nederland, maar hij noch Logemann ondernamen hierop verder actie.

In de zaak-Pakisaji werden de autoriteiten tot verantwoording gedwongen doordat dominee Buskes de PvdA-leiding mobiliseerde en tot actie aanzette. Hij was mogelijk ook succesvol omdat hij om gratie van veroordeelden vroeg en niet om bestraffing van schuldigen. In de hiervoor al besproken zaak-Peniwen, die ook van kerkelijke zijde werd aangebracht, lagen de verhoudingen andersom. De zendingspredikant H.A.C. Hildering van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband fungeerde hier als klokkenluider. Zijn klacht werd door de Raad voor de Zending in Nederland gepubliceerd. Daarop gingen in de ministerraad de inmiddels bekende mechanismen

aan het werk. Enerzijds vreesden bewindslieden dat de meldingen gegrond konden zijn en drong minister Götzen bij Batavia aan op een onderzoek. Anderzijds bestond er grote angst voor publicatie en irritatie over het feit dat de kranten deze klacht hadden overgenomen. Van Maarseveen besloot informeel met journalisten te gaan praten om het regeringsstandpunt toe te lichten. Schokking deed net als over Buskes zijn beklag bij de Hervormde Synode, de koepel waartoe ook het Hersteld Verband behoorde.⁷⁸

Op Kamervragen ingediend door Frits van de Wetering (CHU) antwoordde Van Maarseveen dat de legercommandant een commissie van onderzoek had ingesteld. Deze achtte de moorden bewezen, maar schreef ze toe aan één militair, die inmiddels niet meer opgespoord kon worden.⁷⁹ HVK Lovink adviseerde de zaak te deponeren en Van Maarseveen liet het hierbij, zonder de Kamer van het rapport en van dit besluit op de hoogte te stellen.⁸⁰ Inmiddels beschuldigde Spoor Hildering van het verspreiden van valse geruchten – hoewel het rapport de moorden erkende – en dreigde hij met strafvervolgging.⁸¹

Een andere bron van berichten over oorlogsmisdrijven en andere vormen van extreme geweldpleging was zo mogelijk nog explosiever: getuigenissen van soldaten die getuige van geweld waren geweest en mogelijk ook hadden meegedaan. Ze schreven brieven naar familie, vrienden of geestverwante media en politici die uit de correspondentie putten om hun verontrusting over de dagelijkse gang van zaken in Indonesië met concrete verhalen te onderbouwen. De communistische afgevaardigde Jan Haken las op 27 januari 1949 in de Tweede Kamer voor uit brieven van Nederlandse dienstplichtigen. Eén ervan ging over een wraakactie na de dood van twee collega's die in een hinderlaag waren gelopen. De compagnie had bij wijze van represaille het dichtstbijzijnde dorp platgebrand en tenminste tien willekeurig opgepakte inwoners doodgeschoten. De soldaat schreef: 'al zeg je dan honderd keer dat het teveel op zijn mofs is, dan antwoorden ze, dat het die stomme zwartjes der eigen schuld is.'⁸² Op 9 februari en 18 februari lazen Henk Gortzak en Frans Goedhart in de Kamer soortgelijke getuigenissen voor.

Een pregnant voorbeeld van wat er met berichten van klokkenluiders gebeurde, is het geval van Ko Zweeres, wiens relaas in hoofdstuk 7 al passeerde. Een brief vol – niet erg specifieke – aantijgingen kwam buiten zijn medeweten om in *De Groene Amsterdammer* terecht, onder de titel 'Een officier schrijft uit Djokja aan zijn vrienden'. De reactie van de autoriteiten in Den Haag en Indonesië was niet om de gemelde gevallen te onderzoeken, maar om de melder onder druk te zetten en te isoleren. Klokkenluiders als

Zweeres liepen een groot risico om het onderwerp te worden van verdachtmakingen en strafmaatregelen. Ook een briefschrijver aan het aan de jezuïetenorde gelieerde weekblad *De Linie* moest dit ervaren, zelfs zonder dat het tot publicatie kwam. Op 12 maart 1949 schreef dienstplichtig sergeant A. Peters vanuit Solo aan de redactie van *De Linie*: ‘in Indonesië worden gevangenen behandeld op een manier die aan de Nazi’s doet denken.’ Hij beschreef in details hoe in zijn eenheid een gevangene werd mishandeld zonder dat een van de soldaten dit verhinderde.⁸⁵ De hoofdredacteur vroeg alvorens te publiceren de minister van Overzeese Gebiedsdelen om inlichtingen, en deze speelde de zaak door naar de HVK. Ook hier was geen sprake van bronbescherming. In november 1949 kreeg de redactie uitsluitel uit Batavia. De krijgsraad had een soldaat schuldig bevonden aan mishandeling en hem veroordeeld tot zes maanden hechtenis en verlaging van rang. Maar ook sergeant Peters was bestraft met drie maanden gevangenis en degradatie tot soldaat, omdat hij had als getuige had nagelaten de mishandeling tegen te gaan of bij zijn meerderen te rapporteren. Een ambtenaar op de Algemene Secretarie in Batavia tekende aan dat dit vonnis in Nederland wel als ‘wraakneming’ gezien zou worden, maar dat betrokkene zich hoe dan ook schuldig had gemaakt aan ‘zwaar verzuim’.⁸⁴ Overigens zou deze straf net zo min in de publiciteit komen als de talrijke gevallen van wangedrag door militairen.

Als gevolg van het steeds meer escalerend geweld in het voorjaar van 1949 kwamen er meer en meer getuigenissen over wreedheden in de Nederlandse openbaarheid naar buiten. Goedhart signaleerde dit in *Het Parool* en verzekerde de lezers dat hij zich baseerde op onverdachte bronnen als berichten uit kerkelijke kring en ‘afschuwelijke bijzonderheden’ in soldatenbrieven.⁸⁵ Hij noemde een reeks gevallen, waaronder de moord op Oerip Djodiguno, die op 7 maart 1949 na een gewelddadig verhoor was overleden. Oerips vader, die jurist was en een klacht had ingediend, zat nu zelf gevangen. Beel liet bij Spoor vragen naar de toedracht. Volgens de politiechef van de Nederlandse bezettingsmacht in Yogyakarta was Oerip bij een vlucht poging neergeschoten – dus niet na hardhandig verhoor.⁸⁶ Spoor zond deze routineuze uitleg door aan Beel en verwoordde daarbij zijn grote ergernis over de ‘tendentieuze, eenzijdige en ongecontroleerde’ publicatie ‘ten koste van de gezagsorganen der Regering van Indonesië’.⁸⁷

Goedhart citeerde op 4 april in *Het Parool* uit een andere brief met namen van Indonesische burgers die in februari en maart in de streek van Jember het slachtoffer waren geworden van zuiveringsacties door het KNIL. Zijn informanten hadden gevraagd hun naam niet bekend te maken om niet het

slachtoffer van hun getuigenis te worden. 'De koloniale bureaucratie heeft haar eigen methoden en wie ze heeft leren kennen, heeft weinig lust er de dupe van te worden.'⁸⁸ Zo werden klokkenluiders in alle stappen van de informatievoorziening geconfronteerd met verdachtmakingen die bedoeld waren om de geloofwaardigheid van hun aanklachten te ondermijnen. Dit gebeurde zowel door leger, justitie, bestuur en RVD in Indonesië als in het Nederlandse kabinet. Uiteindelijk zorgde de escalatie van het geweld ervoor dat kritische Kamerleden steeds minder bereid waren genoeg te nemen met ontkenningen uit Batavia/Jakarta of ontwijkende antwoorden van bewindslieden.

ESCALATIE VAN GEWELD

De Operatie Kraai die op 18 december 1948 was ingezet had het militaire en politieke speelveld drastisch veranderd. De aanvankelijke triomfstemming in Den Haag werd al snel tenietgedaan omdat de Veiligheidsraad Nederland dwong een staakt-het-vuren te accepteren, de gevangengenomen Republikeinse leiders vrij te laten en de troepen terug te trekken uit de bezette hoofdstad Yogyakarta. De regering moest op zoek naar een exitstrategie die zowel voor de internationale gemeenschap als voor de regeringscoalitie aanvaardbaar was. Dit leidde tot grote spanningen in het kabinet, waardoor minister Sassen op 10 februari 1949 het veld moest ruimen omdat hij ook voor de KVP niet langer houdbaar was. Zijn partijgenoot, minister van Justitie Jo van Maarseveen, nam zijn plaats over op Overzeese Gebiedsdelen.⁸⁹ Op 7 mei nam vervolgens Beel ontslag omdat hij niet wilde accepteren dat de Republiek na de inname van de hoofdstad en de gevangenneming van de politieke leiding weer als politieke realiteit en als gesprekspartner werd erkend.⁹⁰ Hij werd als hoge vertegenwoordiger van de Kroon vervangen door de carrièrediplomaat Tony Lovink. Ook legercommandant Spoor en procureur-generaal Felderhof kondigden aan ontslag te overwegen, met als argument dat 'onder de huidige omstandigheden de handhaving van de orde bezwaarlijk wordt'.⁹¹ Zover zou het niet komen, maar Spoor overleed op 25 mei. Hij werd opgevolgd worden door zijn chef-staf, generaal Dirk Buurman van Vreeden. Felderhof zou in juni 1949 aftreden en worden vervangen door mr. Oerip Kartodirdjo.

Tijdens deze politieke instabiliteit in Nederland kwamen er steeds meer meldingen over gewelddaden binnen. De Republikeinse guerrilla zorgde ervoor dat de Nederlandse troepen de recentelijk bezette gebieden niet daadwerkelijk konden beheersen. Het toenemende aantal gewelddadige

confrontaties raakte ook de Haagse politiek. Bewindslieden en parlementariërs kregen via de media en persoonlijke correspondentie te horen over moordpartijen tijdens Operatie Kraai en de daaropvolgende zuiveringsacties.⁹² Goedhart kreeg bij voorbeeld inzage in de brief van een in Batavia geleverde dienstplichtige soldaat van de 7 December Divisie. Deze schreef begin januari 1949 aan een bekende hoe de guerrilla steeds gevaarlijker werd en de meeste jongens na twee jaar inzet geen genade meer kenden: ‘enkel nog de leus “opruimen dat zootje”, Brengun erover en dan zo gauw mogelijk naar Holland.’⁹³

In Batavia/Jakarta merkte directeur Ozinga van de RVD op dat er ‘talrijke geruchten van ongezonde inhoud’ aldaar de ronde deden en dat ze ook Nederland bereikten. Het thuisfront in Nederland moest volgens directeur Ozinga ook andere berichten te horen krijgen: dat er bij het streven naar ‘pacificatie en herorganisatie’ voortdurend successen werden geboekt. Ozinga stelde voor dat Spoor een persconferentie zou geven: ‘zijne excellentie zal wellicht eens iets zeggen dat in Nederland niet in de smaak valt, maar de binnenlandse behoefte aan de “het gaat behoorlijk goed”-verklaring is zo groot dat dit risico m.i. wel genomen zou kunnen worden.’⁹⁴ Koets, de kabinetschef van Beel, noteerde met potlood op dit memorandum dat dit plan al bij voorbaat achterhaald was door de feiten.⁹⁵ Koets was al langer sceptisch over wat hij noemde ‘de romantiek’ in de rapportages van de legercommandant. Diens optimisme over wat de troepen vermochten kon volgens Koets een gevaarlijke uitwerking hebben op de politici in Nederland die de feitelijke situatie niet kenden en erin mee konden gaan.⁹⁶

In Nederland bleven de voorstanders van hard ingrijpen, zoals hoofdredacteur Sieuwert Bruins Slot in *Trouw*, oproepen tot definitieve liquidatie van de Republiek.⁹⁷ Romme schreef in *de Volkskrant* dat het tweede offensief een ‘bittere noodzaak’ was geweest.⁹⁸ Er kwam daarentegen ook felle kritiek. Communisten, linkse socialisten en supporters van de Republiek hielden protestvergaderingen. Op een bijeenkomst in Dordrecht las Loe de Jong, de ‘chef’ van het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie en voormalig redacteur van Radio Oranje, een brief uit Yogyakarta voor van de hoogleraar pathologie Sutomo Negoro. Deze berichtte over stelselmatige beschietingen van burgers door Nederlandse jachtvliegtuigen, de moord op de prominente Republikein Santoso Wirodihardjo en het zonder aanleiding doodschieten van enkele mannelijke burgers door een patrouille van het KST.⁹⁹

Generaal Spoor reageerde door te zeggen dat zulke berichtgeving als van Sutomo ‘qua stijl en systematiek’ wel erg op de Republikeinse propagan-

da leek. Fragmenten van de brief waren eerder in Indonesië gepubliceerd in *Kritiek en Opbouw*. Spoor schreef Beel dat het vertrouwen dat hij in 'de troep' had niet toestond dat hij veel energie stak in het laten onderzoeken van zulke anonieme 'stemmingmakerij' – hij doelde op de anonieme bronnen waarop Sutomo zich had gebaseerd.¹⁰⁰ De algemeen secretaris van het gouvernement in Batavia E.O. van Boetzelaer veronderstelde echter in een memorandum dat de klachten toch wel gegrond konden zijn. Een van zijn ambtenaren tekende erbij aan dat het gevoel van onbehagen in Nederland niet tot 'zekere zijde' beperkt was. Ook Beel noemde een grondig onderzoek nu gewenst.¹⁰¹

Loe de Jong was een van de prominente PvdA-leden die vanwege het nieuwe militaire offensief uit de partij traden. De PvdA was ernstig verdeeld als gevolg van de interne onvrede over de gevolgde koers; de relatie tussen fractieleider Van der Goes van Naters, voorzitter Vorrink en minister-president Drees verslechterde snel. In de Tweede Kamerfractie kwam harde kritiek van enkele prominenten, onder wie Goedhart, Jacques de Kadt en Evert Vermeer. Het kostte fractievoorzitter Van der Goes veel moeite om deze kritiek binnenskamers te houden.¹⁰² Alleen fractielid Jaap le Poole liet zich niet aan een compromis binden en stapte uit de fractie en uit de partij.¹⁰³

In de Tweede Kamer las de communistische partijleider Paul de Groot bij de begrotingsbehandeling van Overzeese Gebiedsdelen de brief voor waarin een groot aantal hoofdambtenaren in het Indonesische bestuur – zoals in hoofdstuk 3 vermeld – argumenteerden dat de aanval op de Republiek was beantwoord met chaos en terreur. Het enige middel dat volgens de schrijvers overbleef om de guerrilla te bestrijden, was 'het afgrijselijk, doch zeer effectief wapen' van de contraterreur. De Groot wilde weten wat de verantwoordelijke ministers hiervan vonden.¹⁰⁴ In zijn repliek weigerde Van Maarseeven hierop in te gaan; hij kwalificeerde de brief als 'particuliere berichten van anonymi, die met de officiële berichten in strijd zijn' – dit terwijl De Groot de ondertekenaars nota bene met naam en toenaam had genoemd.¹⁰⁵

Het zegt alles over de politieke verhoudingen van het moment dat de minister zich dit kon permitteren. De partijen van rechts oriënteerden zich op de koers van het leger en de 'officiële berichten' die de minister aanhaalde. Ze wilden geen probleem maken van de gebruikte geweldsmiddelen. Het liberale Kamerlid Willem Wendelaar verwoordde dit gevoel in de Eerste Kamer. Hij zei dat hij zich er in hoge mate aan had geërgerd dat degenen die 'over deze excesses zo te keer zijn gegaan' niet hadden meegewogen dat er onder de gegeven omstandigheden geen alternatieven waren geweest. Ze wilden

kennelijk geen oog hebben voor de houding van de tegenstanders, 'die in vele gevallen een Oosters-geraffineerde wreedheid hebben getoond'.¹⁰⁶ Hoewel het politieke leerstuk van onbegrensd vertrouwen in het leger wel enige scheuren begon te vertonen, bleef een parlementaire meerderheid geneigd de berichten over het grootschalig en extreem geweldsgebruik te bagatelliseren en ze hooguit als incidentele excessen te zien.

De linkse partijen waren bovendien sterk verdeeld. De CPN stond in de op dat moment ijzig-Koude Oorlog politiek geïsoleerd. Frans Goedhart opereerde binnen de Partij van de Arbeid nogal onafhankelijk, maar zorgde er tegelijkertijd voor grote afstand te bewaren tot de communistische kritiek. In het debat in de Tweede Kamer op 18 februari 1949 mat hij de wandaden van het Sovjetregime breed uit om de oprechtheid van de verontwaardiging van De Groot en Gortzak over Nederlandse mensenrechtenschendingen in Indonesië in twijfel te trekken.¹⁰⁷ Gortzak haalde op zijn beurt persoonlijk uit naar Goedhart. Hij herhaalde eerdere communistische verdachtmakingen over Goedharts ontsnapping na diens arrestatie door de Duitse bezetter.¹⁰⁸ Deze harde confrontaties illustreren hoe beide partijen met dezelfde zorgen en klachten toch politiek en ideologisch lijnrecht tegenover elkaar stonden. De CPN kon zo hard als ze wilde tegen het regeringsbeleid ageren, maar stond machteloos. Voor de kritische socialisten was samen optrekken met de communisten ondenkbaar; ze hoopten door hun aanklachten in de openbaarheid te brengen een onafhankelijk onderzoek af te dwingen. Goedhart vroeg in een motie om een breed en onafhankelijk onderzoek, uit te voeren door een commissie van personen die niet ondergeschikt waren aan leger en bestuur in Indonesië.¹⁰⁹

Deze strategie zou niet werken. Minister van Maarseveen ontweek de roep om een onderzoek retorisch. Hij vroeg Goedhart niet het onmogelijke van de regering te vragen: 'Indien men zegt: In Frankrijk grijpen mishandelingen plaats; onderzoek dat, dan is dat niet te onderzoeken. Wanneer men zegt: In Indonesië vinden misdragingen van militairen plaats, dan kan dat evenmin worden onderzocht. Indonesië is zelfs nog iets groter dan Frankrijk. Men moet dus komen met gespecificeerde klachten, vermeldende data, feiten en plaatsen, dan zullen zij worden onderzocht.' De minister ontried de motie-Goedhart met dezelfde redenering als het leger in Indonesië hanteerde: alleen gespecificeerde klachten zouden worden onderzocht.¹¹⁰

Goedhart wilde in het debat met zoveel woorden gezegd hebben dat hij met de berichten over wangedrag die hij naar voren had gebracht geen blaam had willen werpen op het leger als geheel. Hij zei in het algemeen 'de grootst

mogelijke waardering' te hebben voor de manier waarop de militairen hun zware taak in Indonesië verrichtten. Hij wilde wel dat excessen grondig werden onderzocht. Als dat op de gebruikelijke manier zou gebeuren, door dat via bestuur en legerleiding in Indonesië te spelen, dan zouden klagers de dupe kunnen worden. Dat wilde hij voorkomen, en als de minister een weg zou vinden om dit bezwaar te ondervangen, dan was hij bereid zijn motie in te trekken.¹¹¹ Van Maarseveen zegde in het debat van 18 februari toe te zullen overwegen hoe aan deze wens van het kritische Kamerlid tegemoet kon worden gekomen en Goedhart trok zijn motie in.

Wat de minister voor ogen stond bleek in vervolg op een brief die Goedhart op 16 maart ontving van de zojuist gedemobiliseerde marinier Joes Odufré, die schreef dat hij en enkele andere officieren uit eigen waarneming konden vertellen over moordpartijen.¹¹² Goedhart stelde de minister op de hoogte en Van Maarseveen liet hem weten dat de mannen – in aanwezigheid van Goedhart – hun getuigenis konden doen bij een door hem aan te wijzen justitieel ambtenaar.¹¹³ De minister vroeg de oud-procureur-generaal bij het Hooggerechtshof in Batavia, A.S. de Block, de getuigen te horen. Dit gesprek zou echter uitdrukkelijk geen juridische status hebben, maar dienen ter voorlichting van de minister. De zaak bleef zo buiten de openbaarheid. Er kwam een gemengd beeld naar voren. Eén getuige zei dat er incidenteel wel gevangenen werden mishandeld, maar dat er tegen Indonesiërs die wandaden pleegden weer te soepel werd opgetreden.¹¹⁴ De anderen meldden ernstige zaken: het platbranden van dorpen, afmaken van gewonden, zware mishandelingen en willekeurig doodschietsen van gevangenen na verhoor.¹¹⁵

Na deze verhoren herhaalde Goedhart per brief aan de minister zijn klemmend pleidooi om een commissie naar Batavia te sturen om buiten justitie en de militaire autoriteiten om een onafhankelijk onderzoek in te stellen. Hij stelde voor zijn partijgenoot, ex-minister Jonkman, de leiding over een commissie van onderzoek te geven.¹¹⁶ Dit was een opvallende gedachte, omdat Jonkman tijdens zijn ministerschap veel geduld had gehad met het traineren van de informatievoorziening door Van Mook en Spoor. Goedhart schreef trouwens in een volgende brief van 27 april dat zijn partij wel een onafhankelijk onderzoek, maar geen openbaar schandaal wilde. Het was ook hem het liefst, zo schreef hij, dat er niet nogmaals in de Kamer over gedebatteerd hoefde te worden. Op het eerste gezicht maakte Goedhart hier een draai – hij was immers een van de Kamerleden die het meest uitgesproken de publiciteit over deze zaak hadden gezocht. Niettemin besloot hij zijn brief met van de minister dringend 'de nodige stappen' – lees: een

onafhankelijk onderzoek – te vragen. Zo niet, was de subtekst, dan wilde hij zijn opties openhouden.¹¹⁷ Goedhart herhaalde dat hij niet kon aannemen dat militairen in Indonesië bereid zouden zijn belastende verklaringen tegen hun commandanten af te leggen; daarom was een onafhankelijk onderzoek op last van de minister onverminderd noodzakelijk.¹¹⁸ In een eerdere brief had hij nog een in zijn fractie circulerend argument genoemd om zijn wens kracht bij te zetten. Goedhart wees Van Maarseveen op het gevaar dat de gewraakte zaken op het wereldforum bekend zouden worden – en dan zou het een positieve indruk kunnen wekken dat Nederland al op eigen initiatief een onderzoek had ingesteld.¹¹⁹

Inmiddels steunde De Block het voorstel van Goedhart in zijn rapportage aan Van Maarseveen; hij schreef nog veel meer belastende verklaringen van gedemobiliseerde soldaten te verwachten.¹²⁰ De minister vroeg Lovink om advies over het instellen van een commissie van onderzoek en de HVK antwoordde mede namens de legercommandant negatief. Lovink drong erop aan 'ieder politiek of andersoortig propagandistisch gebruik van zowel gepleegde als geïnsinueerde misslagen, door één of meer individuele leden van de Nederlandse strijdkrachten begaan', af te wijzen. Spoor zelf noemde het 'hoogst onbillijk' als alle soldaten door 'generaliserend geschrijf' hierop werden aangekeken. Hij maakte bezwaar tegen herhaaldelijk gebruik van het woord 'represaille' in de berichtgeving. Daarvan zou echter geen sprake zijn: alle optreden moest uitsluitend zijn gebaseerd op 'militaire noodzaak' en overtredingen van dit principe werden volgens hem niet met de 'mantel der liefde' bedekt.¹²¹

In de Tweede Kamer kwam er ook tegenwicht tegen de kritische vragen over het optreden van de Nederlandse krijgsmacht. Het Kamerlid Charles Welter was voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog minister van Koloniën geweest. Nadien werd hij, eerst binnen de KVP en daarna als onafhankelijk Kamerlid, een conservatieve luis in de pels van het regeringsbeleid over Indonesië. Hij vroeg de minister nu een overzicht van 'de provocaties en gruwelen bedreven door guerrillabenden' te publiceren omdat die mogelijk represailles van Nederlandse kant hadden uitgelokt.¹²² Spoor en Van Maarseveen zeiden weinig te verwachten van zo'n actie en betoogden dat dit contraproductief zou werken met betrekking tot de vredesonderhandelingen die inmiddels van start waren gegaan.¹²³

In debat met de Tweede Kamer had minister Van Maarseveen het communistische Kamerlid Gortzak verweten dat hij optrad als aanklager van militairen die zich schuldig zouden hebben gemaakt aan daden van extreem

geweld. Hij memoreerde ook de interventie van Goedhart, maar richtte zijn pijlen op de communist, die wel kritiek uitte 'op zijn eigen landgenoten, die leven en bloed offeren', maar niet op de misdaden van de kant van de tegenstanders. Hij betoogde dat de legerleiding en de autoriteiten in Indonesië optraden tegen wangedrag van de eigen militairen en dat hij daarin alle vertrouwen had. 'De excessen zijn echter zeldzaam, zeker gezien het grote aantal troepen, en zulks dankzij de mentaliteit van de troepen,' zo voegde hij hieraan toe.¹²⁴

Inmiddels werd Goedhart door zijn partijleiding meer en meer als een lastpak gezien, die het beleid van de eigen minister-president, Willem Drees, in de wielen kon rijden en de wankle coalitie in gevaar kon brengen. In de loop van 1949 zou hij als criticus stap voor stap geïsoleerd komen te staan. Drees zelf vond dat het gedrag van de troepen in de eerste plaats de vakministers aanging. Toch wilde hij zich wel op de hoogte stellen. In maart 1949 was een artikel in het linkse weekblad *De Vrije Katheder* gepubliceerd onder de waarschuwendende kop 'Eer is teer, dr. Drees!'. In een interview deelde een drietal klokkenluiders hun kennis over een aantal extreme gewelddaden.¹²⁵ De minister-president, direct aangesproken op zijn morele verantwoordelijkheid, gaf zijn raadadviseur in algemene dienst, C.L.W. Fock, opdracht de klokkenluiders uit te nodigen voor een gesprek.¹²⁶ Het waren de al bekende A.P.J. van den Burg en de militaire stafarts P.D. van Leeuwen. De neurochirurg H.C. Lenshoek liet verstek gaan omdat hij zijn kennis uit de tweede hand had. Van der Burg diende een uitgebreide nota in over 'misdragingen in Indonesië'.¹²⁷ Fock schreef Drees dat beide artsen op hem 'een zeer prettige indruk' hadden gemaakt. Hij was tot de overtuiging gekomen 'dat het door hen verhaalde inderdaad geschiedt'. De regering moest er daarom op hameren dat zulke praktijken niet konden worden getolereerd. 'Het lijkt mij onjuist, zoals tot dusver min of meer is geschied, de zaken mooier voor te stellen dan zij zijn. De excessen gebeuren en zijn af te keuren.'¹²⁸ Drees zond de bevindingen van Fock door aan Van Maarseveen en legde de zaak dus weer bij de minister van Overzeese Gebiedsdelen neer. Van 'erop hameren' kwam niets. Drees had bij eerdere gelegenheden wel gevraagd naar de stand van onderzoeken over wangedrag van Nederlandse militairen, maar kennelijk wilde hij het primaat van de minister van Overzeese Gebiedsdelen in koloniale aangelegenheden intact laten. Spoor reageerde ambigu: 'Mijn ervaring is dat deze klachten als regel zeer overdreven zijn; mijn ervaring is echter eveneens dat er meestal wel een grond van waarheid in schuilt.' Hij beloofde als gebruikelijk onderzoek en strenge bestraffing als daartoe aanleiding bestond.¹²⁹

Goedhart zette vooralsnog door en verhoogde de druk op de minister door een interpellatie in de Tweede Kamer aan te vragen.¹³⁰ Van Maarseveen wilde echter voorkomen dat dit zware middel werd gebruikt en sprak daarom op 12 en 20 juli 1949 met Goedhart en zijn fractieleider Van der Goes van Naters. De beide Kamerleden drongen aan op een 'niet-justitieel onderzoek'. In de woorden van Goedhart: 'Het gaat immers niet om de vraag of soldaat X al of niet een of meer misdrijven heeft begaan.' Beiden wilden wel echt opheldering over een reeks van zaken die bij elkaar opgeteld de vraag oproepen of de Nederlandse strijdkrachten systematisch extreem geweld toepasten. Van Maarseveen hield dit in beraad.

De minister had inmiddels zoveel te horen gekregen over het optreden van het leger dat hij voelde dat er iets ondernomen moest worden. De jurist Van Maarseveen was uitstekend op de hoogte van de ontwikkeling van het internationaal humanitair en oorlogsrecht. Hij was als minister van Justitie verantwoordelijk geweest voor de afwikkeling van de bijzondere rechtspleging ter bestraffing van collaboratie en oorlogsmisdrijven onder de Duitse bezetting.¹³¹ Hij zocht een uitweg en vroeg Lovink op 12 juli of hij het op prijs zou stellen als er enkele juristen onder leiding van de HvK een 'niet-justitieel onderzoek' zouden instellen naar 'de aard en omvang van de gepleegde excessen en de maatregelen, die daartegen genomen zijn'. Dat zou de critici in Nederland wel tevredenstellen en ook de naam van het leger ten goede komen, want naar zijn vaste overtuiging zou dan blijken, zo schreef Van Maarseveen vrijmoedig anticiperend op de uitkomst, 'dat het leger als geheel genomen vrijuit gaat'.¹³²

De taakopdracht waarmee de juristen zouden worden uitgezonden gaf aanleiding tot discussie tussen Lovink, legercommandant Buurman van Vreeden en procureur-generaal Oerip Kartodirdjo. Lovink schreef beide autoriteiten een persoonlijke brief over het voorstel van Van Maarseveen. Hij betoogde dat volgens hem de uit te zenden Nederlandse juristen beter aan het werk gezet konden worden om achterstallige krijgsraadzaken te helpen afhandelen. Daarbij kon dan ook meer aandacht worden besteed aan de zaken die in de politieke arena in Den Haag aan de orde waren gesteld. Buurman en Oerip maakten echter bezwaar. Ze voorzagen dat er diverse spanning zou ontstaan: de juristen konden aannemen dat ze 'achter de schrijftafel' op een zijspoor waren gezet, terwijl de auditeurs-militair bij diezelfde krijgsraden het gevoel konden krijgen dat ze vanuit Den Haag op de vingers werden gekeken. Buurman en Oerip stelden daarom Lovink voor dat de uit te zenden juristen tijdelijk ter beschikking van de

procureur-generaal zouden worden gesteld, met een tweeledige opdracht, die een combinatie van de voorstellen van Van Maarseveen en Lovink inhield: het verkrijgen van 'een zo ruim mogelijk beeld' van strafbare feiten gepleegd door Nederlandse militairen en de omstandigheden waaronder deze hadden plaatsgevonden, en daarnaast steun verlenen aan de procureur-generaal om zijn eindconclusie in het onderzoek naar nog niet afgesloten zaken zo veel mogelijk te bespoedigen.¹³³ Lovink adviseerde de minister aldus.¹³⁴

Terwijl men aan het departement van Justitie op zoek ging naar geschikte juristen moest Van Maarseveen aan de slag om de opdracht te formuleren en bovendien Goedhart voor zijn oplossing te winnen.¹³⁵ Dit bleek lastig. In overleg met Goedhart en zijn fractievoorzitter Marinus van der Goes van Naters legde Van Maarseveen de oplossing voor die hij in overleg met Lovink had gevonden. Het ging om de uitzending van drie of vier juristen die de HVK aan de procureur-generaal ter beschikking zou stellen om te helpen de nog lopende zaken af te handelen. Hij sprak de hoop uit dat hiermee aan de wens van Goedhart tegemoet was gekomen.¹³⁶ Dat laatste was allerminst het geval. Goedhart constateerde dat er in dit voorstel in het geheel geen sprake was van een onafhankelijke commissie met een regeringsopdracht; de juristen zouden onder de instantie komen te werken die naar zijn inzicht tekort was geschoten: de procureur-generaal. Daarom bleef het voorstel van de minister 'ver beneden mijn verwachtingen'.¹³⁷

Van Maarseveen vroeg Lovink opnieuw om advies, ook in het licht van de vragen die Welter eerder had gesteld over Republikeinse wandaden.¹³⁸ De HVK verdedigde het leger in de algemene termen die Spoor steeds had gebruikt: 'ijzeren discipline', 'excessen', niet generaliseren, strenge instructies. Hij erkende wel afzonderlijke gevallen van wangedrag ('de slachtpartij door de Para-troepen bij hun landing in Rengat en de Peniwen-affaire') 'welke koud en zakelijk beschouwd weerzinwekkend zijn van wreedheid en ons de schrik om het hart doen slaan bij de gedachte, dat hetgeen zich hier heeft afgespeeld maatgevend zou zijn voor het optreden van onze troepen'.¹³⁹ Lovink had in een verslag aan de minister al eerder gerefereerd aan een inspectiebezoek, dat hij in juli 1949 aan Zuid-Sulawesi had gebracht. Daar heerste naar zijn waarneming 'volmaakte orde en rust'. Het was duidelijk hoe dat kwam, zo schreef hij: terreur was daar succesvol met terreur vergolden. Over het optreden van Westerling voegde hij eraan toe: 'ik zou in elk geval niet graag een onderzoek willen instellen naar de methoden die men gevolgd heeft'.¹⁴⁰

Lovink adviseerde de minister met Van der Goes van Naters en Goedhart 'open kaart' te spelen. Als zij maar eenmaal alle beschikbare materiaal zouden zien, 'zowel over de excessen van onze zijde als die van republikeinse zijde', dan zouden ze wel inzien dat deze zaken niet in het openbaar besproken moesten worden.¹⁴¹ Feitelijk maakte de hoogste gezagsdrager in het koloniale bestuur de minister duidelijk dat de ware aard van de oorlogvoering maar beter voor het parlement en het publiek verborgen kon blijven. Hij nam aan dat de socialisten hierin wel mee wilden gaan. Goedhart bleef ontevreden over de onderschikking van de juristen aan de procureur-generaal, want dit was bepaald niet wat hij had bedoeld.¹⁴² Van Maarseveen speelde de zaak verder via fractieleider Van der Goes van Naters om te voorkomen dat Goedhart tot de interpellatie zou overgaan die hem inmiddels door de Kamer was toegestaan.¹⁴³ Van der Goes schreef de minister dat hij de portee van de kritiek van Goedhart wel deelde.¹⁴⁴ Toch lijkt het erop dat hij Goedhart eerder wilde intomen dan steunen en ervoor wilde zorgen dat de interpellatie op de lange baan geschoven werd.¹⁴⁵ Dit laat de tegenstellingen binnen de PvdA zien. Goedhart nam het zijn fractievoorzitter en de andere 'Drees-mannen', zoals hij ze noemde, dan ook zeer kwalijk dat ze het regeringsbeleid ondanks alles mede wilden dragen.¹⁴⁶

De meerderheid van de PvdA-fractie wilde de regering inderdaad niet voor de voeten lopen. Men was ontvankelijk voor het argument dat Van Maarseveen ook tegenover Goedhart had aangevoerd: namelijk dat het beter was de voortgang van de inmiddels lopende Ronde Tafel Conferentie niet te verstoren en de tegenstellingen weer aan te scherpen met onderzoek naar moordpartijen.¹⁴⁷ Om dezelfde reden gaf Gerrit Jan van Heuven Goedhart, de hoofdredacteur van *Het Parool*, Frans Goedhart – nota bene de oprichter van zijn krant – nauwelijks nog ruimte om het optreden van de Nederlandse militairen te bekritisieren. Van Heuven Goedhart – die ook Eerste Kamerlid voor de PvdA was – zorgde ervoor dat *Het Parool* heel terughoudend publiceerde over het bloedbad dat Nederlandse troepen op 1 augustus 1949 hadden aangericht op een bruiloft nabij Cilacap.¹⁴⁸ Een woedende Frans Goedhart zond zijn gegevens hierover vervolgens aan *De Groene Amsterdammer*, die ze op 10 september publiceerde.¹⁴⁹

De roep om een onafhankelijk onderzoek liep uit op het uitzenden van de advocaat en procureur C. van Rij en de ambtenaren van het Nederlandse openbaar ministerie W.J.H. Stam en jhr. F.A. Groeninx van Zoelen. Zij waren niet zeer prominente juristen, al had Van Rij als advocaat-fiscaal bij

het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam eerder de Duitse oorlogsmisdadiger Willy Lages vervolgd. Ze kwamen eind oktober in Indonesië aan en keerden al op 24 december, kort voor de soevereiniteitsoverdracht, terug. Op grond van een ministerieel besluit kregen ze opdracht zich in Indonesië ter beschikking te stellen van de regering ‘teneinde te worden belast met een onderzoek naar beweerde excessen van militairen’.¹⁵⁰ Een verdere specificering van de beoogde status en hun relatie met het parket van de PG ontbrak opvallend genoeg. En ze kon, gezien het ontbreken van een formeel instellingsbesluit plus mandaat niet als een commissie opereren. Op grond van overleg met PG Oerip Kartodirdjo gingen ze echter aan de slag, opererend als een niet-officiële commissie die een niet-justitieel onderzoek uitvoerde. Hiervoor was bovendien maar weinig tijd beschikbaar, omdat het allemaal voor de soevereiniteitsoverdracht afgerond moest zijn. Dit leidde ook nog eens tot onderlinge verdeeldheid, omdat Groeninx van Zoelen zijn taak veel beperkter op wilde vatten. Van Rij en Stam hebben in korte tijd de vinger weten te leggen op enkele ernstige zaken. Dit deden ze in het bijzonder op grond van kennisneming van de dossiers die door eerdere onderzoekers (Paardekooper, de commissie-Enthoven) en het openbaar ministerie in Batavia bijeen waren gebracht over Zuid-Sulawesi. De kwalificatie ‘niet-justitieel’ impliceerde echter dat eventuele consequenties van het onderzoek politiek-beleidsmatig en niet strafrechtelijk zouden zijn. Dit zal het voor de verantwoordelijke politici en ambtenaren makkelijker hebben gemaakt om het uiteindelijke rapport, dat pas in 1954 gereedkwam, ondanks de explosieve inhoud terzijde te leggen en geheim te houden.¹⁵¹

Terwijl de juristen in Indonesië verbleven, vaardigde de HVK een ordonnantie uit, op basis van het overleg met de Republiek, dat amnestie verleend zou worden aan degenen van de tegenpartij die zich schuldig hadden gemaakt aan ‘bepaalde misdrijven, welke duidelijk een uitvloeisel zijn van het politiek conflict tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesia’. Een vergelijkbaar besluit werd ook aan de Republikeinse kant bekendgemaakt.¹⁵² De reikwijdte van de ordonnantie was algemeen en vaag gehouden, maar hoe dan ook was duidelijk dat strafvervolging, juist ook van de eigen manschappen, weinig prioriteit zou krijgen. In oktober had KVP-leider Romme bij een bezoek aan Batavia overigens al vernomen over de ‘volledige staat van ontbinding, waarin reeds nu het gehele Justitiële organisme is komen te verkeren’.¹⁵³

Aan het slot van dit hoofdstuk kan worden vastgesteld dat het informatie- en schandaalmanagement, zoals het werd toegepast door leger, bestuur en politiek in Batavia en Nederland, heeft voorkomen dat het structureel extreem geweld in het Nederlandse optreden tijdens de oorlog systematisch werd besproken, onderzocht en gecorrigeerd. De informatiebeheersing door het leger heeft dit in hoge mate gefaciliteerd, terwijl ook de koloniale afstand en de politiek-bestuurlijke taakverdeling tussen Den Haag en Batavia/Jakarta een belangrijke rol hebben gespeeld.

Minister Logemann sprak begin 1946 in de Tweede Kamer over 'onbetaamelijkheden van onze zijde' en 'atrociteiten'. In het toenmalige politiek-morele klimaat in Nederland werd de vraag in hoeverre het extreme en normoverschrijdende geweld acceptabel of tolerabel was in menig opzicht vanuit koloniale aannames en aanspraken beantwoord. Nederland rechtvaardigde terugkeer van het koloniaal bestel – in al dan niet gemoderniseerde vorm – op grond van een zelfbeeld als voorbeeldig en weldadig kolonisator.¹⁵⁴ De 'bevrijding van Indië' rechtvaardigde de inzet van de krijgsmacht. De koloniale dissociatie maakte het mogelijk herstel van orde en rust te zien als in het belang van 'de goedwillende bevolking'. De Indonesiërs die de strijd aangingen, mochten daarom 'kwaadwilligen' en 'extremisten' worden genoemd en moesten als vijanden worden bestreden. De voorstanders van een vergelijk met de Republiek hoopten door onderhandelingen de invloed op Indonesië te kunnen behouden in een door Nederland gedomineerd staatsverband. De koloniale hardliners hoopten echter nog tot begin 1949 de Republiek militair en politiek te kunnen liquideren. In beide gevallen was de krijgsmacht het aangewezen instrument om de Nederlandse positie te bestendigen.

In deze context was informatiemanagement over extreem geweldsgebruik een essentieel instrument ter legitimatie van de Nederlandse oorlogvoering. De communicatie tussen Batavia/Jakarta en Den Haag volgde een ambtelijke routine, waarbij de lijnen van informatievoorziening en verantwoording in wezen procedureel vastlagen. De informatievoorziening werd in grote lijnen door het leger gedomineerd. Bovendien accepteerden het bestuur en de politiek het primaat van de oorlogvoering. De oorlog kon en moest gewonnen worden, zo was de consensus in de hoogste kringen, en het imago van het leger mocht daarom niet worden geschonden. Spoor speelde hier als 'politiek generaal' bekwaam op in. Zijn positie was in Nederland vrijwel onaantastbaar.

Er bestond in Nederland een brede bereidheid om extreem geweld te accepteren, het zo nodig te vergoelijken, bagatelliseren of ontkennen. De meeste politici hebben weinig gedaan om dit onder ogen te zien en om het tegen te gaan. In dit hoofdstuk zijn vooral de uitzonderingen genoemd. Ook als ministers de meest ernstige berichten te horen kregen, was hun eerste zorg te voorkomen dat ze breder bekend werden. De politieke urgentie van de roep om onderzoek werd vrijwel steeds gegenereerd door – voor het gezag onwelkome – publiciteit. Deze werd gevoed door semiformele en informele informatiestromen en informanten: de onafhankelijke Nederlandse en buitenlandse pers, inclusief de Republikeinse pers, activistische predikanten, en steeds vaker ook correspondentie van soldaten en andere getuigen. Als kritische politici de informatie uit deze bronnen gebruikten – en soms ook zelf op onderzoek uit gingen – raakten de bewindslieden in verlegenheid en gingen ze ertoe over vragen aan Batavia/Jakarta te stellen.

In Den Haag was de minister van Overzeese Gebiedsdelen de poortwachter van informatievoorziening. Hoe de minister dit invulde was mede afhankelijk van de relatie met de minister-president. Logemann kreeg als vakminister ruimte van Schermerhorn, maar de positie van Jonkman was zwakker omdat de KVP onder eerste minister Beel haar stempel op het Indonesië-beleid wilde drukken. Minister Sassen was in zijn houding tegenover de Republiek een havik, maar overspeelde zijn hand in het politieke spel. Minister-president Drees stelde zich wel op de hoogte van wantoestanden, maar gaf Sassens opvolger Van Maarseveen de ruimte om zijn verantwoordelijkheid als minister voor het optreden van de troepen uit te oefenen. Zijn prioriteit was, zoals gezegd, om door onderhandelingen een einde aan de oorlog te maken. Wat deze bewindslieden zonder meer gemeen hadden, was een grote afhankelijkheid van de informatievoorziening door leger en bestuur in Indonesië.

In het politieke proces kwamen de bewindslieden in beide Kamers niet werkelijk in de problemen. Er was daar immers een uitgesproken dan wel stilzwijgende meerderheid voor stevig of zelfs keihard optreden. Kritische vragen werden vaak in ontwijkende zin en na lang wachten beantwoord. De meeste parlementariërs spraken niet over het extreem geweld. Alleen de meest geruchtmakende zaken kwamen in beeld en werden door de ministers telkens weer als incidenten afgedaan. Een meerderheid vond het geweldsniveau van de oorlogvoering niet echt verontrustend. Bij gelegenheid prezen politici als een mantra de ‘zelfbeheersing’ van de eigen troepen. Het politieke debat in Nederland bleef in de allereerste plaats draaien om de staat-

kundige vormgeving van de toekomstige verhoudingen tussen Nederland en Indonesië.

Ten slotte speelde de pers een belangrijke rol bij zowel het aanjagen als dempen van de publieke verontrusting. De verontrusting over het optreden van het leger bleef doorgaans beperkt tot de linkse dag- en weekbladen en tot de kritische kerkelijke pers, die een klein bereik had. De overige media waren politiek anders georiënteerd of afzijdig en wilden daarom niet bijdragen aan klokgelui. Ze accepteerden de inzet van het conflict en stelden de middelen niet of nauwelijks ter discussie. Zo is in Nederland een specifieke oorlogscultuur ontstaan, die in het volgende hoofdstuk nader wordt uitgelicht om het maatschappelijk draagvlak voor de oorlogvoering te bespreken.

II.

De gemobiliseerde samenleving

OORLOGSCULTUUR, THUISFRONT, DRAAGVLAK

Offensief militair optreden was een cruciaal bestanddeel van de Nederlandse politieke strategie in Indonesië. Het diende om de Nederlandse belangen in Indonesië te beschermen en de Republiek te dwingen de Nederlandse visies op het toekomstige Indonesië te accepteren. Hoewel de offensieve impulsen, zoals we zagen, al vanaf het begin van de oorlog aanwezig waren, vormde het grote offensief van Operatie Product in juli 1947 een breuk in de Nederlandse houding tegenover de toepassing van het geweldsmiddel. Het werd uiteindelijk een instrument om de Republiek op de knieën te dwingen en politiek te liquideren.

De Nederlandse troepen en de legerleiding in Indonesië hebben hun offensieve aandrang nooit onder stoelen of banken gestoken. Overigens was het voor het leger ook belangrijk beheerst en selectief optreden uit te stralen – een lijn die sinds Van Heutsz officiële doctrine was.¹ Een dergelijke zelfbeheersing moest de eigen fysieke en mentale superioriteit onderstrepen en bevestigen dat Nederlands gezagsherstel ook in het belang van de Indonesiërs was. De consequentie van de militaire inzet was wel dat ook de burgerbevol-

Indonesische aanhangers van de Republiek op een 1 mei-viering van de CPN op het IJsculpterrein in Amsterdam, 1 mei 1946. Foto: Ben van Meerendonk. Bron: Fotocollectie IISG, inv.nr. BG B17/447.

king slachtoffer werd. Dit werd gerechtvaardigd in termen van functioneel geweld. Zo noemde oorlogscorrespondent Hans Post het leger ‘het militaire mes, waarmee de rotte plekken uit het doodzieke Indië worden gesneden. Waar met messen gewerkt wordt, is bloed te zien. Maar als het mes van de chirurg Spoor gesneden heeft, komt de genezende zalf.’²

In Nederland was de militaire inzet het onderwerp van politieke en maatschappelijke discussie. In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien hoe er in Nederland een brede politieke meerderheid bestond die het extreme oorlogsgeweld al dan niet stilzwijgend wilde accepteren als middel om het conflict met de Republiek Indonesië te kunnen beslechten. In dit hoofdstuk bezien we hoe de ‘oorlogscultuur’ in de huiskamers en samenleving werd beleefd. De vraag is hoe de geweldsontplooiing in Indonesië werd beleefd, en waarom werd geaccepteerd dat de Nederlandse troepen daarbij structureel professionele en morele grenzen overschreden. De regering en de militaire autoriteiten bestendigden het draagvlak voor de oorlogvoering door de berichten over extreem geweldsgebruik en schendingen van het oorlogsrecht door de eigen troepen te bagatelliseren of te ontkennen en het optreden te vergelijken. De Nederlandse oorlogscultuur van de tweede helft van de jaren veertig creëerde draagvlak voor de oorlogvoering door een blijvende mobilisatie van de samenleving als geheel en maakte de tolerantie van het geweldsniveau mogelijk.³ Duizenden militairen werden uit alle delen van het land opgeroepen en uitgezonden, hetgeen een betrokkenheid van veel families en gemeenschappen bij de oorlog vereiste. Dit werd ook beïnvloed door de pers, maatschappelijke organisaties en uiteraard de politiek. De interactie tussen politiek en civil society creëerde gedeelde waarden en ideeën over het Nederlands belang en bracht een ‘thuisfront’ tot stand.⁴

Dit begrip ‘thuisfront’ dateert uit de Eerste Wereldoorlog, toen de oorlogvoerende staten alle beschikbare krachten mobiliseerden voor de oorlogsinspanning. Dat hield ook in dat de morele steun van alle burgers voor de oorlogvoering werd georganiseerd.⁵ In de jaren 1945-1949 werd het begrip ‘thuisfront’ in Nederland veel gebruikt, ook al was er geen sprake van ‘totale’ oorlogvoering zoals in de twee wereldoorlogen. Wel werd een aanhoudend moreel appel tot alle achterblijvers gericht om de soldaten en de missie die hun was opgedragen te steunen. ‘Thuisfront’ was een krachtig en verbindend idee. Het bracht de lotgevallen van de soldaten die men kende – de zoon, verloofde, buurtgenoot – op één lijn met het van regeringswege aangeduide doel: herstel van het Nederlandse gezag, van orde en rust, van pacificatie. Critiek op de oorlog kon direct worden weggezet als kritiek op ‘onze jongens’.

De informatievoorziening speelde ook in dit proces een belangrijke rol. De oorlogsstemming in Nederland werd gevoed door de ambities van het leger in Indonesië om de tegenstander hard aan te pakken. Discussies in het publieke domein, zoals in de pers en de politiek, produceerden de morele en politieke kaders waarin de oorlog een plaats kreeg, en creëerden dwingende interpretaties over de inzet van het conflict, de Nederlandse economische en internationale belangen bij de oorlog en de aard van de vijand. Veel beschouwingen grepen terug op de ervaringen en morele coördinaten – wat was goed, wat fout? – van de Nederlanders tijdens de Duitse bezetting. Woorden als ‘bevrijding’, ‘rust en orde’, ‘strijd tegen terreur’, ‘wederopbouw’ refereerden aan gerechtvaardigde oorlogsdoelen, die het militaire optreden legitimeerden. De ideële sfeer van herwonnen vrijheid en de materiële noodzaak van wederopbouw vormden een politieke en maatschappelijke context die de inspanning leken te rechtvaardigen om het Nederlandse gezag in Indonesië weer te herstellen, zo nodig met harde hand. De in dit boek al gesignaleerde koloniale dissociatie produceerde een specifieke vorm van oorlogscultuur, die betekenis gaf aan een oorlog op grote afstand en aan de toepassing van vormen van geweldpleging die onder Nederlandse omstandigheden niet acceptabel waren.

Nederland ervoer de voortgezette oorlogstoestand in een ambigue sfeer. Enerzijds leek het leven na de Duitse bezetting zijn vreedzame loop te hernemen. Aan de zonzijde van de Europese vrede konden de mensen zich weer ontspannen en plezier maken. De avondklok en reisbeperkingen werden stap voor stap opgeheven, men kon er weer op uittrekken, de bioscopen vertoonden de nieuwste Amerikaanse en Britse films. Het land was arm en zwaar beschadigd, maar wie oppervlakkig rondkeek zou niet direct op het idee komen dat Nederland een land in oorlog was. Anderzijds bracht de regering een expeditiemacht op de been voor een ongekend grote militaire inspanning overzee. De oorlog werd letterlijk en figuurlijk ‘op afstand’ gevoerd.⁶ De meest concrete confrontatie van de Nederlandse samenleving met de oorlog vormden daarom de troepenendingen. De media, die veelal aan bepaalde politieke partijen waren verbonden, maakten de troepenendingen en het gebruik van grootscheeps geweld acceptabel als noodzakelijk middel om het gezag in Indonesië te herstellen. De oorlog in Indonesië was ondertussen wel meer dan een ‘reguliere’ koloniale oorlog, omdat er zulke grote aantallen mannen werden uitgezonden en de politiek en media zich veel intensiever dan voorheen met de kwestie bezighielden.

Onder de oppervlakte van ‘terug naar normaal’ eiste de oorlog met Indonesië toch veel aandacht en zorgen op. In de privésfeer had de langdurige

Postvoorziening vanuit Nederland naar Indonesië. Datum onbekend. Koninklijke Marine, Oost-Java. Bron: Fotocollectie NIMH, inv.nr 2158_040567.

afwezigheid van de militairen overzee grote invloed. De achterblijvers leefden mee, ze correspondeerden druk en maakten zich vaak ongerust. Kerken maakten zich zorgen om de mentale gesteldheid van de soldaten, sportclubs misten hun meest vitale leden en politieke partijen communiceerden met hun achterban over het wel en wee van de troepen, terwijl actiegroepen de besluitvorming probeerden te beïnvloeden. Volgens opinieonderzoeken uit de jaren 1945-1950 hield de strijd overzee de mensen net zozeer bezig als de nijpende dagelijkse zorgen over woningnood en schaarse primaire levensbehoeften.⁷ De politieke en publieke interesse voor Indonesië was sinds 1945 hoe dan ook veel groter dan tevoren. De communicatiemiddelen en verbindingen met Indonesië werden vele malen intensiever benut. Politici, journalisten, militairen, repatrianten en migranten brachten verhalen naar Nederland en riepen gevoelens van betrokkenheid en nabijheid op.

In oorlogstijd ontstaat doorgaans een sterke politieke en maatschappelijke druk op burgers om zich achter de natie en het oorlogsbeleid te scharen. De moderne bureaucratische staat is in staat dwangmiddelen te hanteren om ongewenste meningen of manifestaties van onvrede te onderdrukken en weigeraars van de militaire dienstplicht te bestraffen. Dit speelde ook in Nederland in de jaren 1945-1949. In het parlement, de massamedia en

bijeenkomsten van partijen en pressiegroepen werden tegenstanders van de oorlog door degenen die hard optreden in Indonesië wilden vaak weggezet als irrelevante stemmen of zelfs interne vijanden. Het collectief negeren in het parlement van vooral de communistische kritiek op extreme gewelddaden liet in de voorafgaande hoofdstukken al zien hoe dat werkte. De oorlogscultuur had net zozeer een integrerende als een uitsluitende werking. De burgers kregen de steun voor de oorlog zo ingepompt dat ze zich organiseerden om de oorlogvoering te schragen.⁸ Deze oorlogstemming cultiveerde nationale gevoelens, vijandbeelden, steun aan de troepen en opofferingsgezindheid en spoorde de mensen aan hier zelf vorm aan te geven.⁹ Daarom hield het idee van een 'thuisfront' ook meer in dan de vanzelfsprekende behoefte 'onze jongens' te steunen in de strijd. Het was ook een politiek geladen proces van mobilisatie dat draagvlak voor de strijd creëerde en burgers vroeg om een bijdrage aan de oorlog en samenleving te leveren. De militaire vrijwilligers en dienstplichtigen die in Indonesië vochten, konden gezien worden als burgers in uniform; aan de andere kant bestond het thuisfront uit hulpstroepen in burger. Zo droegen de thuisfrontactiviteiten bij aan de identificatie met de troepen en aan de legitimatie van de oorlogvoering.

De politieke rechtvaardiging van oorlog is effectief als ze zorgt voor consensus en vrijwillige participatie en tegelijkertijd de dwang binnen de perken houdt. In het conflict om Indonesië werden de oorlogscultuur en de legitimatie van de oorlogvoering sterk bepaald door het koloniale gedachtegoed. De Nederlandse overheden brachten de aanspraken op Indonesië als iets vanzelfsprekends. De claims werden juridisch onderbouwd, waarbij het internationaal recht uiteraard vanuit het Nederlandse en bredere westerse perspectief werd geïnterpreteerd door het recht op herstel van de koloniale staat centraal te stellen. Het voortdurende beroep op de Nederlandse verantwoordelijkheid voor Indonesië en zijn bevolking versterkte deze aanspraak. In deze gedachtegang zou het de Indonesiërs slechts chaos en ellende brengen als het Nederlandse gezag zich na de Japanse bezetting niet kon herstellen.¹⁰ Deze voorstelling van zaken is op alle niveaus terug te vinden, van de politieke correspondenties tot de journalistiek. Zo rapporteerde oorlogsverslaggever Willem Brandt aan het thuisfront dat het moeilijkste, het zwaarste aspect van het werk van het Nederlandse leger was te moeten aanzien hoe de tegenstanders, 'gespeend van elk begrip en goede wil' en gedreven door 'dwaas fanatisme of roofzucht', de grote massa van Indonesiërs terroriseerden die met de Nederlanders wilde samenwerken. De politiek van

zoeken naar een vreedzame oplossing was volgens Brandt voor de militairen een frustrerende ervaring, want het betekende 'dat wij dit moeten aanzien en de middelen bezitten om hier veiligheid en recht te brengen, en het toch maar moeten blijven aanzien.'¹¹

VOORTZETTING VAN DE OORLOG

Nederland keerde terug naar Indonesië in de volste overtuiging dat het het recht aan zijn kant had en dat de belangen van de Indonesische bevolking met herstel van het Nederlandse gezag het meest gediend waren. Daarmee werd deze terugkeer steevast in termen van 'bevrijding' voorgesteld. Toen nazi-Duitsland in mei 1945 capituleerde, schreven de belangrijkste Nederlandse verzetskranten in een gezamenlijk manifest: 'De bevrijding van Indonesië is van beslissende betekenis, zoowel voor de bevolking van Indonesië als voor het Nederlandsche volk.'¹² Ze bepleitten in de geest van de rede van koningin Wilhelmina van 7 december 1942 een vrijwillig samengaan van Nederland en Indonesië in een nieuw gemenebestverband.¹³ Dit was geen pleidooi voor onafhankelijkheid van de kolonie. De gereformeerde verzetskrant *Trouw* vond dat de koninklijke rede strikt geïnterpreteerd moest worden: het koninkrijk moest één en ondeelbaar blijven. Nederland moest volgens de krant zelf strijd leveren om niet afhankelijk te hoeven zijn van de bereidheid van de bondgenoten de kolonie 'terug te geven'. Nederlandse parachutisten moesten dus als eersten in Indonesië landen en de Nederlandse marine en landstrijdkrachten dienden met de eerste geallieerde eenheden de archipel binnen te trekken.¹⁴

Toen ruim drie maanden later ook Japan capituleerde, voelden de Nederlandse politieke en militaire leiders zich overvallen: hoe konden ze snel de strijdkrachten bijeenbrengen om Indonesië te bezetten? Nederland had maar heel beperkte middelen ter beschikking en was op alle fronten afhankelijk van de grote bondgenoten: voor bezetting en bestuur van vitale delen van het grondgebied en voor training, uitrusting en transport van de troepen. Niet voor niets constateerde minister Johann Logemann van Overzeese Gebiedsdelen direct na de Japanse capitulatie dat het einde van de Tweede Wereldoorlog 'administratief en organisatorisch te vroeg' was gekomen.¹⁵

De mobilisatie voor de oorlog in Azië transponeerde de ervaringen van de Duitse bezettingstijd naar de oorlog overzee. De Nederlandse regering in Londense ballingschap had al in november 1944 besloten oorlogsvrijwilligers (ovw'ers) te werven voor de strijd tegen 'het Japanse fascisme'. Na

de capitulatie van Japan ging het om ‘de bevrijding van Indië’ en ‘herstel van rust en orde’. De vrijwilligers kwamen grotendeels uit de Binnenlandse Strijdkrachten, het gebundelde gewapend verzet dat vooral in de laatste oorlogsmaanden was uitgedijd.¹⁶ Zo riep de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten in Friesland zijn formatie op dienst te nemen als OVW’ers: ‘De Nederlandse driekleur ligt in het Verre Oosten in de modder, Friese jonge kerels moeten worden opgetrommeld om die vlag weer op te richten en te zuiveren van het Japanse slijk.’¹⁷

Ook na de Japanse capitulatie zou het bevrijdingsdiscours blijven klinken. De Indonesische onafhankelijkheidsstrijd heette nu een Japanse machinatie waaronder de Indonesische bevolking gebukt ging, zodat ze snakte naar bevrijding door Nederland. Dit idee was bestendig – twee jaar later klonk het nog door in *Het Lichtspoor*, een blad dat het ministerie van Oorlog onder de soldaten in Indonesië verspreidde. De Japanse bezetter zou ‘het latente, slechts spaarzaam aan het daglicht tredende nationalisme’ hebben geëxploiteerd. Zo waren de ‘misdadigers’, ‘collaborateurs’, ‘profiteurs’ en ‘usurpatoren’ aan de macht gebracht die nu de toon in de Republiek aangaven.¹⁸

Tal van prominente figuren uit het Nederlands verzet tegen de nazibezetting wilden zich voor de bevrijding van Indonesië inzetten. Onder hen was luitenant-kolonel Jan Borghouts, als ‘Peter Zuid’ de voormalig sabotagecommandant van de Binnenlandse Strijdkrachten in het Zuiden. Hij werd verbindingsofficier op het hoofdkwartier van Spoor, vervolgens hoofd van de Dienst voor Legercontacten en ten slotte commandant van het Korps Speciale Troepen. Op een heel andere plaats belandde de in Zeeland bekende verzetsstrijdster Francien de Zeeuw. Ze was al in oktober 1944 betrokken bij de oprichting van de Marine Vrouwenafdeling (MARVA) en vertrok naar Batavia om daar het marinepostkantoor te gaan leiden.¹⁹ Het verband tussen verzet in Nederland en bevrijding in Indonesië rechtvaardigde het militair optreden tegen een nietsontziende vijand. De hardste en meest meedogenloze versie daarvan werd uitgeoefend door de verzetsheld onderluitenant Jan Vermeulen op Zuid-Sulawesi. Ironisch genoeg werden tegenstanders in Indonesië door het leger ook regelmatig als verzetsbeweging aangeduid; desondanks was dat voor de meeste Nederlanders geen teken van sympathie of erkenning van haar rechtmatige aspiraties.²⁰

Er waren ook mensen die er anders over dachten. Bij sympathisanten met het Indonesische nationalisme riep het verzetsdiscours wel de vraag op of de Nederlandse militairen niet als onderdrukkers kwamen in plaats van als be-

vrijders. Zo hekelde het socialistische Tweede Kamerlid Jo Stokvis, die voor de oorlog tot de gematigd progressieven in Nederlands-Indië had behoord, het 'uitgezongen koloniale liedje' over 'de Oosterling', die alleen de harde hand zou verstaan. En zijn partijgenoot Frans Goedhart protesteerde tegen de 'oorlogstaal' die minister Meijnen van Oorlog bij het vertrek van de eerste lichter oorlogsvrijwilligers had gebruikt.²¹

Het patriottisch discours van de oorlogscultuur betekende niet noodzakelijkerwijs dat alle mannen die vrijwillig dienst namen daardoor in de eerste plaats werden gemotiveerd. Een Haagse keuringsarts hield in september 1945 een enquête onder driehonderd OVW'ers. Het grootste deel van de vrijwilligers zag dienstneming als een beroepskeuze (28,3 procent) of als een stap naar maatschappelijke positieverbetering (26 procent). Het verlangen iets van de wereld te zien dreef 16,7 procent en het ideaal van bijdragen aan de bevrijding van Nederlands-Indië was, ten slotte, het belangrijkste motief van 15,7 procent van de geënquêteerde vrijwilligers.²²

In de loop van het jaar 1946 zouden 24 bataljons OVW'ers in Indonesië aankomen, in totaal zo'n 20.000 man. Daarbij kwamen in dat jaar nog ruim 4000 man van de mariniersbrigade.²³ In Indonesië werd bovendien het KNIL weer nieuw leven ingeblazen.²⁴ De regering in Den Haag kwam al in de zomer van 1945 tot het inzicht dat deze legermacht niet voldoende zou zijn voor een effectief herstel van het Nederlandse gezag. Een substantiële inzet van dienstplichtigen was toen echter nog niet mogelijk, want de bevolkingsregisters waren tijdens de bezetting gesaboteerd en tienduizenden jonge mannen waren nog op drift na onderduik of gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Ook moesten kazernes en oefenterreinen nog worden ingericht en de bezoldiging en kostwinnersvergoedingen voor de dienstplichtigen worden geregeld, om slechts enkele problemen te noemen.²⁵

Een nog belangrijker belemmering was de noodzaak artikel 192 van de Grondwet te wijzigen, dat uitzending van dienstplichtigen zonder hun toestemming naar de koloniën uitsloot.²⁶ De ingezette procedure voor grondwetswijziging maakte in beide Kamers en daarbuiten veel kritiek los. De regering zette door en wist een parlementaire meerderheid te winnen voor de grondwetswijziging die inzet van dienstplichtigen toestond. Deze werd begin oktober 1946 na het aantreden van het kabinet-Beel in tweede lezing door de beide Kamers goedgekeurd, met alleen de stemmen van de communistische afgevaardigden tegen.²⁷ De wijziging van artikel 192 werd na goedkeuring door de Eerste Kamer op 27 december 1946 van kracht. De regering was echter al begonnen met de uitzending voordat de Kamers hadden ingestemd met de grondwetswijziging. De

Een door de CPN georganiseerde protestbijeenkomst tegen de de oorlog in Indonesië in de RAI in Amsterdam, 22 juli 1947. Foto: Ben van Meerendonk. Bron: Fotocollectie IISG, inv.nr. BG B19/546.

wet die de onvrijwillige uitzending mogelijk moest maken, zou zelfs pas op 4 augustus 1947 worden goedgekeurd. Een parlementaire meerderheid was tot dan toe bereid te accepteren dat de regering het uitzenden van dienstplichtigen baseerde op een oud wetsbesluit van de regering in ballingschap in Londen, dat de desbetreffende wetgeving met het oog op de oorlog met Japan buiten werking had gesteld.²⁸ Al op 20 september was bij Koninklijk Besluit de 1e Divisie '7 December' opgericht, waarin de eerste lichten dienstplichtigen werden opgenomen. In de overweging bij het KB stond dat de naam van de divisie bij officieren, onderofficieren en manschappen de gedachte levend zou houden aan 'de aankondiging van staatkundige hervormingen', vastgelegd in de rede van koningin Wilhelmina op 7 december 1942.²⁹

Ondanks deze positieve omschrijving van nut en noodzaak van de missie bestond er onder de net opgeroepen dienstplichtigen grote tegenzin om het avontuur aan te gaan. Daarbij speelde een breed scala aan politieke en persoonlijke overwegingen een rol. De mobilisatie raakte sterk omstreden, onder meer door de discutabele juridische basis van de oproepen.³⁰ Het CPN-Kamerlid Gerben Wagenaar vroeg in de Tweede Kamer een interpellatie aan; zijn partijgenoot Arie Koejemans probeerde in de Eerste Kamer door een motie de troepen zendingen te verhinderen. Toen dit geen effect had, organiseerden de communisten stakingen in Amsterdam, Rotterdam,

Zaandam en Velsen om te beletten dat de troepenschepen zouden vertrekken. Bij een grote demonstratie op 21 september in het centrum van Amsterdam viel een dode door een schot dat de marechaussee had gelost.

Door de protesten en discussie verliep de uitzending naar Indonesië moeizaam. De eerste schepen met dienstplichtigen zouden op 24 september 1946 vertrekken. Dit was vier dagen na de formele oprichting van de 7 December Divisie, illustratief voor de voortvarendheid waarmee de troepen zending nu gestalte kreeg. Bijna 30 procent van de eerste lichten opgeroepen dienstplichtigen had zich echter na inschepingsverlof niet in de kazernes gemeld. Generaal Kruls en minister Jonkman van Overzeese Gebiedsdelen spraken de soldaten en hun families toe via de radio. Jonkman hoopte de demonstranten en stakers gerust te stellen door te zeggen dat ook de regering 'het Indonesisch conflict langs den weg van vreedzaam overleg, niet door middel van een koloniale oorlog, wenschte op te lossen'.³¹ Kruls bedreigde de dienstplichtigen die zich niet snel zouden melden en iedereen die soldaten zou verbergen met strenge straffen. Uiteindelijk meldden velen zich toch met evidente tegenzin en voeren de schepen volgens plan uit.

Wie niet in dienst wilde, ging een zwaar traject in. Formele weigering was alleen mogelijk op grond van enkele door de overheid erkende gewetensbezwaren, waarvan de beoordeling werd uitgevoerd door zeer onwelwillende commissies. Weigeraars die niet werden erkend en de weigering volhielden, werden op allerlei manieren onder druk gezet. Ze werden als deserteurs beschouwd en soms toch met een troepenschip meegestuurd om te zien of ze de weigering in Indonesië zelf zouden volhouden – wat in dat geval ook nog eens als verzwarende omstandigheid gold. Dit gebeurde zelfs nog in de laatste maanden van de oorlog.³² In totaal weigerden zo'n 3000 man dienst om uiteenlopende redenen.³³

Wie niet als gewetensbezwaarde werd erkend, kwam voor de militaire strafrechter, die weigeraars doorgaans veroordeelde tot wel twee of drie jaar gevangenisstraf. Er zijn gevallen bekend van mannen die, net als in de Duitse bezettingstijd, onderdoken en lange tijd onvindbaar waren.³⁴ Werden ze thuis ontdekt, dan werden ook de ouders strafrechtelijk vervolgd. De straf was niet alleen bedoeld om weigering te ontmoedigen, maar ook om de weigeraars te onteren. Dat werkte niet altijd: een ambtenaar van het openbaar ministerie constateerde in 1950 zwaar geërgerd hoe een weigeraar die zijn straf in Veenhuizen had uitgezeten, in zijn radicaal gezinde Friese woonplaats Hoornsterzwaag met muziek en bloemen werd ontvangen en daarvoor in de plaatselijke krant per advertentie dankte.³⁵

In de loop van de jaren 1946-1949 maakten 109.000 militairen van de Koninklijke Landmacht en 12.000 van de Koninklijke Marine de reis.³⁶ De diensttijd was bij vertrek op twee jaar gesteld, maar bijna de helft van de uitgezonden oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen zou ten minste een jaar langer dienen.³⁷ Voor vertrek van de eerste eenheden hadden op uitnodiging van de legerleiding gepensioneerde Indischgasten, medewerkers van het Koloniaal Instituut in Amsterdam of hoogleraren van de Utrechtse indologische faculteit lezingen voor de troepen gehouden.³⁸ Dit was maar een klein onderdeel van de voorbereiding op de inzet in Indonesië. Op de schepen kregen de dienstplichtigen gedurende de reis, die vier of vijf weken duurde, elementaire taallessen, films over nut en noodzaak van de uitzending en de aard van de strijd.³⁹

De socioloog Jacques van Doorn, die ook als dienstplichtige naar Indonesië werd gestuurd, heeft later zijn ambivalente gevoelens ten tijde van zijn uitzending beschreven. De ervaring van vijf jaar Duitse bezetting had bij hem indertijd veel gevoelens van herkenning opgeroepen. Hij zag zich in Indonesië als onderdeel van een bezettingsmacht, zo schreef hij:

[Ik] herkende het spel en de spelers: de Indonesische 'burgemeesters', *loerabs* geheten, met hun neiging naar twee kanten te buigen al naar gelang het verstandig leek; de massa van de bevolking, die zich buiten het conflict poogde te houden, bezig met overleven in een moeilijke tijd; Indonesiërs die de Nederlandse kant hadden gekozen en als collaborateurs werden beschouwd; Indonesische verzetsstrijders, officieel 'terroristen' en 'extremisten' genoemd, die contant werden opgejaagd, soms werden verraden en berecht, soms geëxecuteerd.⁴⁰

Lang niet iedereen dacht zo gearticuleerd als Van Doorn en de vergelijking met de Duitse bezetter was voor anderen juist een vloek, maar zulk zoeken naar de betekenis van de eigen positie in het conflict weerklonk al tijdens de oorlog onder veel militairen en kwam ook in hun brieven naar huis tot uiting. Het thuisfront zag zich inmiddels met dezelfde vraag geconfronteerd: hoe zich te verhouden tot 'de' Indonesiërs, hun revolutie en onafhankelijkheidsstreven.

WERELDEN VAN CONTACT?

Het einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa zette de toekomstige relatie met Indonesië op de Nederlandse politieke agenda, maar Indonesische stemmen werden daarbij niet gehoord. De contacten werden intensiever, maar de stemmen voor onafhankelijkheid zouden desondanks in de marge

blijven. Er was waardering voor de rol van Indonesiërs in het Nederlandse verzet, zoals bijvoorbeeld op 29 juni 1945 tot uiting kwam in Leiden. Op die dag marcheerden de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten door de stad om de verjaardag van de bevelhebber, prins Bernhard, op te luisteren. Onder de manschappen was een kleine sectie van de Perhimpunan Indonesia (PI), Indonesische studenten die aan het verzet hadden deelgenomen.⁴¹

Deze Indonesische studenten werden als verzetslui toegejuicht, maar voor hun positie in het Indonesische conflict zouden ze alleen gehoor vinden bij de linkervleugel van het voormalige Nederlandse verzet. Bij rechts riep de organisatie al snel weerstand op. In november 1945 verstoorden studenten van de indologische faculteit in Utrecht een meeting van de PI toen sprekers Soekarno verdedigden en zeiden dat aan het 'koloniale dwangbewind' een einde moest komen. De politie had veel moeite de orde te herstellen, waarop de indologen in spe in optocht naar het huis van de burgemeester trokken om bezwaar te maken tegen de meeting en het harde optreden van de politie.⁴² Zo werden Indonesiërs ook in Nederland object van de strijd die Nederlanders onderling voerden over de toekomst van hun land, Indonesië.

De Perhimpunan Indonesia was in 1908 opgericht en had in het begin van de jaren twintig de nationalistische boodschap geheel omarmd. Veel van zijn voormalige leden bezetten prominente posities in de Republiek, zoals Muhammad Hatta, Sutan Sjahrir en veel anderen. Ook gedurende de revolutie zou de PI een verzamelaarsplaats blijven voor nationalistisch – en dus Republikeins – gezinde studenten in Nederland. Voor de progressieven waren deze Indonesiërs in Nederland belangrijk omdat ze toegang boden tot netwerken in Indonesië zelf.⁴³ Dat gold niet alleen voor de PI. In het naoorlogse parlement hadden vier Indonesiërs zitting. Ze zouden echter allen onder druk van de oorlogssituatie spoedig het veld ruimen. De CPN had al sinds 1935 een Indonesisch Kamerlid, Roestam Effendi, die als gevolg van interne partijconflicten zijn Kamerlidmaatschap in januari 1946 beëindigde en naar Indonesië vertrok. Nico Palar werd in november 1945 in de Voorlopige Staten-Generaal benoemd en trad toe tot de socialistische fractie. Raden Mas Setyadjid Soegondo werd als onafhankelijk lid geïnstalleerd. In de Eerste Kamer nam Nazir Pamoentjak een zetel als onafhankelijk lid in. Setyadjit was goed bekend met kringen rond Schermerhorn. Na repatriëring in 1946 trad hij toe tot het Republikeinse (derde) kabinet van Sjahrir. Ook Pamoentjak vertrok in 1946 naar de Republiek en trad als diplomaat in dienst van de Republiek. Palar zou als laatste in juli 1947 zijn zetel opgeven en de Republiek voor de Verenigde Naties gaan vertegenwoordigen.

De meeste politiek actieve Indonesiërs waren al enkele maanden na de bevrijding uit Nederland vertrokken. Sommigen traden in dienst van de Republiek; anderen hoopten als NICA-ambtenaren een positieve bijdrage aan de opbouw van Indonesië te kunnen leveren. Deze laatste groep stelde in november 1945 een memorandum op, waarin ze pleitten voor formele erkenning van de Republiek en dit de enige manier noemden om de gezamenlijke belangen van het Nederlandse en Indonesische volk te dienen.⁴⁴ Die erkenning bleef uit. Na hun terugkeer naar Indonesië bleven de contacten met Nederlandse geestverwanten wel bestaan, maar daarmee werden de politieke tegenstellingen niet meer overbrugd. Daarnaast werden ook met Nederlandse geestverwanten verbonden Republikeinse leiders als Sjahrir en Setyadjid onderdeel van het politieke leven in de Republiek. Ze bleken uiteraard niet bereid het Nederlands belang te dienen, ook niet de progressieve versie daarvan.

In augustus 1945 richtten leden van de PI, onder wie de socialist Palar en de communistische journalist Jusuf Muda Dalam, samen met progressieve Nederlanders de Vereniging Nederland-Indonesië (VN-I) op. Het doel was te werken aan opheffing van de koloniale status van Indonesië en daarmee aan de opbouw van een vreedzame wereld.⁴⁵ De Nederlandse leden van de VN-I waren een divers gezelschap van antikoloniale en linkse intellectuelen, journalisten, predikanten en politici. Ze trokken gezamenlijk op tegen de steeds hardere anti-Republikeinse stemmen uit de brede coalitie van centrum en rechts die gezagsherstel voorop wilde stellen. Het progressieve weekblad *Vrij Nederland* steunde de VN-I en de PI door kantooruimte vrij te maken en zijn kolommen open te stellen. Ook gaf de uitgeverij van *Vrij Nederland* Sjahrirs brochure *Onze Strijd* uit. Ondanks de steun aan het Indonesische onafhankelijkheidsstreven besloot in augustus 1946 hoofdredacteur Henk van Randwijk als voorzitter van de VN-I om niet actief deel te nemen aan de viering van de eerste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring. Hij en andere leden die dicht bij de PvdA-top stonden vonden het beter het meer behoudende publiek niet te provoceren. Die vrees was niet denkbeeldig. De burgemeester van Amsterdam verbood zelfs de PI een openbare bijeenkomst in zijn stad te houden om de verjaardag van de proclamatie te vieren.⁴⁶

Politiek links raakte sneller verdeeld naarmate de PvdA meer werd meegezogen in het regeringsbeleid van confrontatie met de Republiek. In juli 1947 kwam deze verdeeldheid tot een uitbarsting toen ook de socialistische ministers bereid bleken een militaire oplossing voor het conflict met de Re-

publiek te forceren. Dit betekende ook een slag voor de VN-I. Op dat moment was de Amsterdamse hoogleraar sociale en economische geschiedenis van Indonesië Wim Wertheim haar voorzitter. Teruggekeerd uit Japanse internering wilde hij de stem laten horen van de Indonesiërs die hun onafhankelijkheid zelf vorm wilden geven. Zijn kritiek op de inzet van het leger werd door de Drees-gezinde hoofdstroom in de PvdA afgewezen en door heel politiek rechts verketterd. Evenmin kon de niet-partijgebonden Wertheim de steeds diepere kloof die de Koude Oorlog sloeg tussen socialisten en communisten overbruggen, waardoor de vereniging verder verzwakte.

De Indonesische kwestie verdeelde de Nederlandse politiek en had bij tijd en wijle het karakter van een intern conflict, waarin Indonesiërs hooguit de rol van outsiders of tegenstanders speelden. Indonesische stemmen werden hoe dan ook maar incidenteel gehoord. De eerste vertegenwoordigers van de Republiek arriveerden in april 1946 op Schiphol voor de besprekingen met de Nederlandse regering op de Hoge Veluwe. Deze onderhandelaars, Soewandi, Soedarsono en Abdoel Gaffar Pringgodigdo, werden opgewacht door enkele tientallen Indonesiërs die hun met gebalde vuisten 'Merdeka!' toeriepen – wat in delen van de Nederlandse pers als een onbeschaamde vertoning werd weggezet. Marechausees schermde bij wijze van ordehandhaving de Indonesische delegatie af en probeerden te beletten dat het Tweede Kamerlid Palar de delegatie verwelkomde.⁴⁷ In de daaropvolgende dagen besteedden de kranten wel veel, en meest ook welwillende, aandacht aan de Indonesische gedelegeerden. Aan de delegatie van het gouvernement in Batavia waren onder meer sultan Hamid II van Pontianak, kolonel Soerio Santoso en luitenant Tahya toegevoegd. Vanuit Nederland waren de leden van de Staten-Generaal Mohammad Nazir Pamoentjak en Setyadjit en de leden van de PI Maruto Darusman en Jusuf Muda Dalam bij de besprekingen aanwezig.⁴⁸ De conferentie struikelde over formele erkenning van het gezag van de Republiek over Java en haar rol in een toekomstige federatieve staatsstructuur. De Republikeinse delegatie, en ook Van Mook en zijn onderhandelaars, liepen stuk op de manier waarop in de binnenlandse politiek de tegenstand tegen een akkoord in het licht van de naderende parlementsverkiezingen de overhand kreeg en ook de coalitie onder leiding van Schermerhorn verdeelde.⁴⁹

Het zou na de Hoge Veluwe nog ruim drie jaar duren voordat er weer onderhandelingen in Nederland plaatsvonden en Republikeinse en andere Indonesische leiders zich naar het land van de kolonisator begaven. Wel zouden er in de tussenliggende jaren steeds vaker Nederlanders naar Indo-

nesië reizen om er poolshoogte te nemen, zij het dat er vooral met Nederlanders werd gesproken. Het vliegtuig ging een belangrijke rol spelen in de wisselwerking tussen Batavia en de Haagse politiek. Het massatransport van soldaten en burgers ging nog steeds per schip, maar steeds meer politici en bestuurders reisden per vliegtuig op en neer – een oncomfortabele reis van zo'n drie etmalen met diverse tussenlandingen. De lange tocht bood ook voordelen. Wie op politieke, ambtelijke of journalistieke gronden reisde, kon onderweg informatie en opinies delen. Piet Sanders, de secretaris van de Commissie-Generaal, zag op zo'n 'gemengde' vlucht hoe de journalist Meijer Sluijser van de PvdA-krant *Het Vrije Volk* Schermerhorn zijn artikelen liet lezen voordat hij ze naar de redactie telegrafeerde.⁵⁰ Ook werden vluchten gebruikt om vertrouwelijke post mee te geven. Zo steeg de omloopsnelheid van informatie op het hoogste politieke en ambtelijke niveau.

Er waren nogal wat journalisten die een kijkje gingen nemen in de Republiek, maar politici deden dat slechts bij uitzondering: de Kamerleden Palar en Goedhart, en verder, in 1948, minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker. De meeste politici die Indonesië bezochten, bleven aan de Nederlandse kant. De leiders van de Anti-Revolutionaire Partij Jan Schouten en Sieuwert Bruins Slot bezochten Indonesië in juni 1947. Ze werden door de legerleiding langs de demarcatielijnen geleid en concludeerden in hun krant *Trouw*: 'er moet doorgezet worden' (lees: aangevallen).⁵¹ Ze hadden ervan afgezien om op uitnodiging van de Republikeinse regering Yogyakarta te bezoeken. Later besloot ook KVP-leider Carl Romme niet naar Yogyakarta te gaan. Wat ze bij terugkeer te vertellen hadden, was vooral bedoeld voor de eigen aanhang. Ze meldden wat ze kwijt wilden en bevestigden vaak wat hun gehoor al meende te weten of wilde weten. Politici en ambtenaren werden in eigen kring niet of nauwelijks gecorrigeerd of tegengesproken. Journalisten richtten zich vaak naar de politieke partij waarmee hun kranten verbonden waren. Zo werden de bestaande legitimatie van het Nederlandse optreden en het draagvlak voor de oorlogvoering bestendigd.

Voor de Nederlandse bevolking waren oorlogsverslaggevers een bron van informatie over het wel en wee van de troepen. Daarbij was de aandacht voor de Indonesiërs een afgeleide van de belevenissen van de soldaten. De journalisten rapporteerden, zoals al is gememoreerd, embedded bij het leger over de operaties. Ze kozen ervoor de ervaringen te verwoorden van 'de gewone Nederlandse jongens' die als soldaat hun plicht deden. Volgens reporters als Hans Post en Willem Brandt beschermden deze militairen 'de gewone' Indonesiërs en voelden ze zich gefrustreerd door het politieke

spel dat hun ruimte om te handelen inperkte. Het perspectief was volledig Nederlands en het versterkte zowel het positieve zelfbeeld als het officiële vijandbeeld. Post noemde 'de republikeinse haat- en leugenpropaganda [...] intensief en brutaal'. Hij beschreef hoe de meeste Indonesiërs in het door Nederland gecontroleerde gebied zich vriendschappelijk opstelden en samenwerking zochten. De Republiek noemde hij 'een regering zonder volk'.⁵² Brandt schreef over eenvoudige boeren die ongestoord wilden spitten en ploegen. Deze mensen, aldus Brandt, bemoeiden zich niet met politiek – 'zij droegen geen rood-witte lintjes op hun voddige kleding en staken geen vervuilde rood-witte lappen uit het dak – de vlaggen van de repoebliek'.⁵³ Veel verslaggevers deelden de visie van de militairen over de discussies die in Nederland over het legeroptreden werden gevoerd. Ze constateerden bijvoorbeeld verbitterd hoeveel misvattingen er in Nederland bestonden: 'We zijn tóch kolonialen en áls we slaan is het tóch om de Indonesiërs te onderdrukken,' verzuchtte een Nederlandse kolonel tegen oorlogscorrespondent J.W. Hofwijk. De Indonesische slachtoffers van de Republikeinse terreur zagen dat niet zo, maar 'alleen 14.000 km hier vandaan, in Holland, dáár schreeuwen ze moord en brand!'.⁵⁴

Het vijandbeeld in de Nederlandse oorlogscultuur was overigens wel gedifferentieerd. De vijand was niet het Indonesische volk, maar de leiding van de Republiek en de strijd die zij was aangegaan. De implicatie was dat hard en consequent optreden tegen deze 'klik' en tegen de 'bendes' die voor wanorde zorgden het probleem kon oplossen. Zo kon worden aangenomen dat de belangen van het Indonesische volk samenvielen met die van de Nederlanders. Het dwingend postulaat van de eigen goede bedoelingen was koloniaal-paternalistisch van aard en ontnam de Indonesiërs het recht om hun eigen koers te bepalen. De Republiek heette nog lang een Japans maaksel te zijn of een gemankeerde staat, en dreigde later snel af te glijden naar het communisme. Een voortdurende delegitimatie van de capaciteit van de Indonesiërs om hun eigen lot te bepalen opende de deur naar acceptatie van een hoog geweldsniveau om 'orde op zaken te stellen' en vervolgens naar de roep om meer geweld als probleemoplossing, zoals de verovering en eliminatie van de Republiek.

Meer kritische stemmen werden veelal gedempt of onderdrukt. Zo weigerde de Nederlandse filmkeuring in 1947 een film voor publieke vertoning toe te laten die de Vereniging Nederland-Indonesië had laten maken over het leven in de jonge Republiek, onder de titel *Oud en Nieuw in Indonesië*. Een eerste versie werd als 'prikkelend-vijandig' voor de Nederlandse zaak

afgekeurd. Daarop knipten de samenstellers er een paar passages uit, maar na advies te hebben ingewonnen van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen hield de commissie vast aan haar oordeel: de film ging 'tegen veler opvattingen' in en was daarom in strijd met de openbare orde.⁵⁵ Koloniale kritiek in het algemeen lag moeilijk in Nederland. In februari 1948 verbood de aan de PvdA gelieerde burgemeester Arnold d'Ailly van Amsterdam de opvoering van een toneelstuk van Jan Slauerhoff over Jan Pieterszoon Coen. Volgens de kranten zou het stuk het karakter van deze historische figuur zeer eenzijdig belichten. Het zou 'zijn fouten en de fouten van zijn tijd' naar voren halen ten koste van aandacht voor de verdiensten van Coen als bevestiging van het koloniaal gezag.⁵⁶ De burgemeester vond het kennelijk onverantwoord om tijdens het actuele conflict met Indonesië te herinneren aan de lange voorgeschiedenis van de koloniale repressie.

Zo werden kritische uitingen op tal van manieren onderdrukt of gemarginaliseerd. De stemmen van de tegenstander werden verdacht gemaakt of genegeerd. De grote massa van het Nederlandse volk bleef de berichtgeving vooral uit eigen kring ontvangen, via politiek, pers, kerk en correspondentie. Alternatieve visies over een vreedzame uitkomst van de onafhankelijkheidsstrijd kregen weinig aandacht. Zo stelde de documentair fotograaf Cas Oortuys in 1947 een boek samen onder de titel *Een staat in wording*. Hij wilde de positieve uitwerking van het akkoord van Linggarjati in beeld brengen en ook laten zien dat de Republiek een vruchtbaar nationaal zelfbewustzijn belichaamde. Het kwam echter uit kort na het Nederlandse offensief van juli 1947 dat het akkoord opblies en werd bij verschijning eerst genegeerd en daarna snel verramsjt.⁵⁷

De autoriteiten waren waakzaam tegen alle vormen van weerstand tegen het militair optreden in Indonesië. Een militair adviseur waarschuwde de minister-president in de oplopende spanning in het voorjaar van 1947 dat een deel van de natie bereid was tot actieve sabotage van de oorlogvoering.⁵⁸ De overheid zocht het antwoord op de proteststemmen in een professionalisering van de voorlichting met behulp van moderne reclametechnieken. Die moest het idee verspreiden dat Nederland als moderne westerse natie bringer van democratie en beschermer van het zelfbeschikkingsrecht wilde zijn.⁵⁹ De aard van de oorlogvoering en het extreme geweld bleven daarin buiten beeld. Vanaf mei 1946 claimde de regering dagelijks zendtijd op de radio om haar defensie- en Indonesië-politiek toe te lichten in een zogenoemd Strijdkrachten Programma. Dit moest een brug slaan tussen de soldaten overzee en het thuisfront. De achterliggende gedachte werd steeds

meer het idee om hiermee ook een ‘binnenlands front’ tegen het communistisch gevaar te organiseren, waarmee ook de Republiek Indonesië meer en meer werd geassocieerd.⁶⁰

MOBILISATIE VAN HET THUISFRONT

Naarmate de troepenendingen in aantal en de gevechten in hevigheid toenamen, werd het concept ‘thuisfront’ belangrijker om het draagvlak voor de oorlog in stand te houden. Vanuit Indonesië schreef legerpredikant H. Visser in augustus 1946 in het *Friesch Dagblad*: ‘Om recht en orde en menselijkheid te herstellen vechten we, en als het moet hard. Ondanks de afbraak en vuile critiek door een bende in Nederland uitgeoefend [...] vertelt de mensen in Nederland, dat onze jongens er recht op hebben begrepen en gesteund te worden door het gehele Nederlandse volk. Het schijnt, helaas, dat de bevolking hier ons meer waardeert dan het eigen volk.’⁶¹ Zo riep hij de lezers op om de troepen overzee te steunen. Hij beklemtoonde de noodzaak ook aan het ‘thuisfront’ de strijd aan te gaan.

Het woord ‘thuisfront’ was in de jaren 1945-1949 in Nederland geleidelijk ingeburgerd en ingevuld. De overheid en maatschappelijke organisaties deden een aanhoudend moreel appel op alle achterblijvers om de militairen en de missie die hun was opgedragen praktisch en moreel te steunen. Maar het thuisfront was meer dan alleen een steunbetuiging aan de militairen overzee; het diende ook om de burgers in Nederland met elkaar te verbinden. Het appel werkte om de lotgevallen van de soldaten die men kende – de zoon, verloofde, buurtgenoot – te interpreteren in het licht van het van regeringswege aangeduide doel: herstel van het Nederlandse gezag. Kritiek op de oorlog kon direct worden weggezet als kritiek op ‘onze jongens’. De thuisblijvers vernamen uit soldatenbrieven over hun ervaringen, maar veel soldaten hielden zich juist in om hun naasten niet te erg te verontrusten. Ze namen aan dat hun relaties in het verre Nederland de omstandigheden toch niet konden begrijpen. De oorlog bleef ver van ‘thuis’ en onttrok zich grotendeels aan de waarneming daar. Deze distantie kon de behoefte aan identificatie met de soldaten juist versterken, terwijl onbekendheid met de Indonesische kant van het conflict het vijandbeeld simplificeerde en verscherpte. Ook als er aan de keukentafel of in het parlement brieven met verontrustende feiten werden voorgelezen, had dat maar een zeer beperkte uitwerking, omdat het verbindende verhaal van goede bedoelingen in de publieke sfeer bleef domineren.

Het thuisfront had zich uiteraard zorgen te maken over het gevaar van verwonding en sneuvelen. Uiteindelijk zouden ruim 5000 man niet terug-

keren; van hen was ruim de helft bij gevechtshandelingen gesneuveld.⁶² De omgekomen militairen werden in Indonesië met militaire eer begraven – ook in die tragische context bleef de oorlog ver van huis. De nabestaanden kregen het onheilsbericht van het ministerie van Oorlog en de commandant van de eenheid. Geestelijk verzorgers en collega's schreven de familie en stuurden eventueel foto's van de begrafenis en het graf. De Nederlandse kranten berichtten steeds over verliezen, eerst zonder naam en toenaam, maar vanaf het voorjaar van 1948 verschenen verlieslijsten met naam en woonplaats. De smart om het verlies werd – net als na de Duitse bezetting – vooral in de privésfeer beleefd.

Nederland 'maakte dus front' door eensgezind de troepen en hun strijd te steunen. Er was uiteraard wel een verschil tussen de publiek beleden solidariteit en de manier waarop individuen en gezinnen uiting gaven aan hun betrokkenheid. Familieleden en vrienden van de uitgezonden militairen gingen naar de bioscoop om in het journaal iets mee te krijgen over het soldatenleven overzee. Wie correspondeerde, steunde allereerst de eigen naasten – als soldaat, en bij implicatie vaak ook de inzet. Correspondentie ging per luchtpostbrief, soms ook via een intercontinentale radioverbinding of met behulp van grammofonplaatjes. Diverse organisaties bemiddelden om mensen te werven die met soldaten overzee wilden corresponderen. Er waren wel restricties: een Friezin kreeg in oktober 1948 van een bataljonscommandant in Indonesië te horen dat ze de correspondentie met een gehuwde *pen-friend* in zijn eenheid moest staken, 'daar dergelijke correspondentie geen enkel redelijk nut heeft'.⁶³

De thuisfrontactie werd sinds 1946 gecoördineerd door de Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Nederlands-Indië, ofwel NIWIN. Haar slagzin luidde: 'Ons hart is bij U' en speciale postzegels toonden de oproep: 'vergeet hen niet!'⁶⁴ NIWIN overkoepelde tal van lokale comités en organisaties zoals de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers. Onder de paraplu van de NIWIN, en ook daarnaast, opereerden de verzuilde katholieke, protestantse, socialistische en neutrale thuisfrontorganisaties. Ze stuurden lectuur uit de eigen kring ter verstrooiing en inspiratie overzee en organiseerden correspondentie met gelijkgezinden. De aan de internationale YMCA gelieerde Algemene Maatschappij voor Jongeren (AMVJ) en de kerken onderhielden clubhuizen voor militairen in Indonesië om de soldaten ontspanning en contact te bieden.⁶⁵

Het Centraal Bureau van de NIWIN coördineerde zijn werk met het ministerie van Oorlog.⁶⁶ NIWIN-vrijwilligers zamelden geld en goederen in, organiseerden propaganda-avonden met artiesten en sprekers en stelden

Poster van de Steunt de NIWIN Actie. Datum onbekend. Bron: Atlas van Stolk, inv.nr. 41294

pakketten met sigaretten, lectuur, schoensmeer, sport- en spelmateriaal en snoepgoed voor de soldaten samen. Rond Sinterklaas en Kerstmis in 1946 werden niet minder dan 150.00 pakketten naar de soldaten overzee gestuurd. De NIWIN verscheepte ook filmprojectoren en lectuur. In Indonesië organiseerde ze tournees van Nederlandse artiesten langs de troepen.

Provinciale en lokale comités riepen het thuisgevoel op door kantinevagens te zenden. De bekende sportbestuurder en coach Karel Lotsy, geroemd om zijn motiverende 'donderspeeches' in de kleedkamer van het nationale voetbalteam, wekte bij NIWIN-manifestaties op tot steun aan de troepen, waarbij hij betoogde dat 'de wijze waarop zij hun vaak zware taak, om orde en rust te handhaven vervullen, boven elke lof verheven is'.⁶⁷

De NIWIN meldde in haar verslagen met voldoening dat haar activiteiten de gewenste weerklank hadden. Een nationale enquête wees uit dat van de ruim 2500 ondervraagden (geen militairen) 81 procent de NIWIN kende en dat 65 procent zich 'ongeacht hun politieke overtuiging' met de doelstellingen kon verenigen. Van de overigen had 5 procent een afwijzende houding; de meeste tegenstanders kwamen volgens de rapportage uit de CPN.⁶⁸ Hiermee was de tegenstander gelokaliseerd. Om geen risico te lopen werd besloten dat artiesten die via de NIWIN naar Indonesië gingen op hun politieke instelling getoetst moesten worden. Mochten ze extreme opvattingen hebben, zo suggereerde de Centrale Veiligheidsdienst, dan konden ze altijd nog 'op grond van onvoldoende artistieke capaciteiten' worden geweerd.⁶⁹

De thuisfrontactiviteiten gingen eigenlijk voorbij aan de feitelijke oorlogvoering. De soldaten werden gezien als 'onze jongens' en hun imago was niet dat van professionele krijgers maar dat van burgers die tijdelijk een uniform droegen. Steeds opnieuw werd bevestigd dat ze in Indonesië belangrijk werk deden, maar wat dat werk precies inhield, werd maar heel beperkt zichtbaar gemaakt met de officieel goedgekeurde beelden van zwetende troepen op patrouille en dankbare Indonesiërs langs de kant van de weg of bij een medische post. De NIWIN wilde de troepen op allerlei manieren laten weten dat de natie hen steunde. Wie kritiek had op de uitzending en het oorlogsgeweld kon worden verweten dat dit het leger in het algemeen en elke soldaat afzonderlijk zou treffen. Zo werd het thuisfront inderdaad een verlengstuk van de strijd overzee.

KERKEN, GELOOF EN OORLOG

De Nederlandse kerken maakten zich tot onderdeel van het thuisfront om de uitgezonden militairen te laten voelen dat hun gemeenten en parochies achter hen stonden. Ze maakten zich grote zorgen over het mentale welzijn en de morele discipline van de mannen die aan de andere kant van de wereld dienden. Daarom mobiliseerden de diverse kerkgenootschappen predikanten en geestelijken die de troepen moesten vergezellen en bijstaan. Ook werden er enkele humanistische raadslieden meegezonden. De geestelijk

verzorgers wilden dicht bij de troepen staan om hun morele conditie op peil te houden. Het bevorderen van seksuele zelfdiscipline kreeg nadrukkelijke aandacht.⁷⁰ Als uitvloeisel van de conservatief-burgerlijke moraal in Nederland had de Tweede Kamer besloten dat de Koninklijke Landmacht (in tegenstelling tot het KNIL) geen voorbehoedsmiddelen ter beschikking mocht stellen. Dit was misschien wel geruststellend voor het thuisfront, maar niet erg realistisch. Later werd het toch oogluikend toegestaan.⁷¹ Dienstplichtig militair Henk Hofland was op het troepentransportschip Kota Inten belast met de organisatie van filmvoorstellingen van de film- en fotodienst van het leger. Hij draaide ook films met seksuele voorlichting: ‘Die moesten altijd éérst voorvertoond worden aan de dominee, de aalmoezenier en de humanist. Van de aalmoezenier moesten de scènes over het condoom er steevast uit. Dan knipte ik ze braaf weg... om ze er later weer braaf tussen te plakken natuurlijk.’⁷² Niettemin bleven aalmoezeniers en legerpredikanten keer op keer waarschuwen tegen het gevaar van verleiding door ‘de inlandse vrouw’.⁷³ Troepencommandanten bleven veel werk houden aan het binnen de perken houden van de al dan niet afgedwongen seksuele relaties van officieren en overige militairen met Indonesische vrouwen.⁷⁴

Morele normen waren in de ogen van de geestelijke verzorgers onderdeel van de professionele instelling van de manschappen. De hoofdvlootpredikant J.H. Sillevius Smitt roemde in 1947 op een studiedag in Utrecht de grote morele zelfbeheersing van de troepen die hij had waargenomen: ‘Nederlandse burgerjongens, tijdelijk soldaat, zijn de beste soldaten ter wereld. Dit mede dankzij een hoog gehalte aan zedelijkheid en hoge morele standaarden.’ Hij voegde daaraan toe dat ze alleen tegenstanders doodden ‘als het echt nodig was’ en dat ze ‘het bekende Javaanse nachtvindertje’ nauwelijks toelieten.⁷⁵ Dit rozige beeld was natuurlijk bedoeld ter geruststelling van het thuisfront. Toch bestond er een grote zorg dat moreel ontredderde soldaten bij terugkeer de Nederlandse samenleving zouden belasten. De gereformeerde predikant Frits Slomp, nationaal bekend onder zijn verzetsnaam Frits de Zwerver, meldde zich in 1948 als veldprediker. Hij was bezorgd over de manier waarop de oorlog op de Nederlandse militairen zou doorwerken. Er waren onvoldoende predikanten bereid om naar Indonesië te gaan, en het gevaar was volgens hem groot dat ‘onze jongens’ straks terug zouden keren met ‘hun harten vervuld met bittere verwijten tegen de kerk’.⁷⁶ Vandaar zijn oproep aan predikanten om zijn voorbeeld te volgen. Dit gevoel deelde hij in een brief uit Pasuruan met de lezers van de geestverwante media uit april 1948: ‘Huisfront in actie! Hier geldt een landsbelang.’⁷⁷

Slechts incidenteel kwam bij de geestelijk verzorgers de vraag op of ze moesten dienen als een moreel kompas met betrekking tot de oorlogvoering zelf. Ze waren gemilitariseerd en waren dus onderdeel van het apparaat. Hun taak was vooral het ‘mentaal onderhoud’ van de eenheden, en ‘niet teveel preken’.⁷⁸ Ze richtten zich in de allereerste plaats op de problemen van de individuele militairen bij wie ze gelegerd waren. De predikanten en aalmoezeniers waren in het algemeen sterk geneigd zich met de militaire doelstellingen te identificeren. Zo legde de hoofdvlootpredikant Silleviss Smitt in 1947 in zijn boekje *Met onze mariniers naar Indië* het thuispubliek uit dat de soldaten een ‘gezond en gerechtvaardigd onderscheid’ maakten tussen ‘gewone dessabewoners’ die ze wilden beschermen en ‘extremistische elementen’ voor wie ze geen pardon wilden kennen: ‘er zijn geen bommen genoeg op het Koningsplein (Batavia) om de droeve last te torsen van deze misdadigers...’ Over deze tegenstanders voegde hij toe: ‘Zij verzinnen wreedheden, die aan het krankzinnige grenzen. Het is een door den duivel bezeten bende.’⁷⁹

De hoofdlegerpredikant J.C. Koningsberger berichtte het thuisfront via zijn vaste rubriek in *Trouw* over het wel en wee van de troepen. Hij benadrukte steeds de noodzaak van gezagsherstel in het belang van de bevolking. Op verzoek van Spoor vloog hij in juli 1946 met de generaal naar Nederland om de militairen toe te spreken die zich op uitzending voorbereidden. Hij vertelde hun dat Soekarno ‘een onaanvaardbare figuur’ was en hekelde zelfs Van Mooks onderhandelingen met de Republiek.⁸⁰ Koningsberger lanceerde ook een harde aanval op de gereformeerde theoloog en zendingspredikant Jo Verkuyl, die begrip voor het Indonesische nationalisme probeerde te wekken. Over de geplande uitzending van de 7 December Divisie schreef hij: ‘Ik ben zoo bang, dat tallozen in de nieuwe divisie met de gedachte “wij gaan eigenlijk onderdrukken” naar Indië zullen komen.’⁸¹

Na het mislukken van de Hoge Veluwe-conferentie reisde Verkuyl op instigatie van de progressieve Frederik baron van Asbeck, toen nog directeur van het kabinet van Van Mook, naar Nederland om zijn geestverwanten op andere gedachten te brengen. Verkuyl vertelde ARP-leider Jan Schouten dat hij diens verzet tegen onderhandelingen met de Republiek niet effectief en feitelijk immoreel vond.⁸² Daarop pakte Bruins Slot hem in *Trouw* ongenadig aan als ‘de “Jacobijn” Verkuyl’ naast ‘de “Girondijn” Logemann’. ‘Jacobijn’: veel harder kon een antirevolutionair niet schelden. De ARP-leiders en een groot deel van hun achterban waren er vast van overtuigd dat het Nederlands bestuur over de kolonie in Bijbelse zin ‘wettig gezag’ was en dat

het koloniale karakter er niet toe deed. Hiermee reageerden Schouten cum suis op een verklaring van dertien zendingstheologen die de noodzaak van herstel van rust en orde weliswaar onderschreven, maar het koloniale gezag als 'onnatuurlijk' gezag aanmerkten, waartegen revolutie in principe geoorloofd was.⁸³

De zending en missie in Indonesië namen evenals de kerkgenootschappen in Indonesië een heel andere positie in dan de gemilitariseerde geestelijk verzorgers. Met name zendingspredikanten kritiseerden het geweldsregime dat het Nederlandse gezag over Indonesië uitrolde. In het hervormde spectrum stelden onder meer de zendingsconsul Maarten de Niet en de zendingspredikant Hackie Hilderling wredeheden gepleegd door Nederlandse troepen aan de kaak. Ook vooraanstaande theologen en predikanten in Nederland toonden zich verontrust. Naar aanleiding van het Nederlandse offensief van juli 1947 getuigde de secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, Wim Visser 't Hooft, 'hoe zwaar ik de last ervaar van de op mijn land rustende schuld aan de ontwikkelingen die [...] leiden tot de verschrikkelijke gebeurtenissen'.⁸⁴ Ook de secretaris van de Hervormde Synode Koeno Gravemeijer en de predikant Krijn Strijd kritiseerden de oorlogvoering. De antimilitaristische activist Strijd sprak vanwege de wandaden zelfs van 'vermoffing' van het Nederlandse volk.⁸⁵ De reikwijdte van zulke kritische publicaties in tijdschriften als *Tijd en Taak*, *Wending*, *In de Waagschaal* en de linkse opiniemedia bleef echter beperkt tot het progressieve en intellectuele deel van de Hervormde Kerk.⁸⁶

Harde protestgeluiden bleven uitzonderingen. Door de bank genomen namen de Nederlandse kerken heel voorzichtige standpunten in over de oorlogvoering. De Hervormde Synode drong er in september 1948 bij de regering op aan 'indien enigszins mogelijk' een nieuw gewapend conflict met Indonesië te vermijden.⁸⁷ Een nieuw grootschalig offensief hing in de lucht, en toen Operatie Kraai in december werd ingezet, constateerde de Synode wat dubbelzinnig dat door de actie 'een slag aan het wederzijdse vertrouwen' was toegebracht en riep zij de regering op al het mogelijke te doen dat te herstellen. Dat zou ook in het belang van kerk en zending zijn.⁸⁸ Tegelijkertijd reisden Sillevis Smitt en twee andere legerpredikanten op verzoek van de Synode naar de vs om daar het standpunt van de Nederlandse regering toe te lichten. De ministers Götzen van Overzeese Gebiedsdelen en Schokking van Oorlog konden in de ministerraad meedelen dat zowel de verklaring van de Synode als de reis van de predikanten in de vs meer begrip voor de Nederlandse positie had gewekt.⁸⁹

Het gros van de kerkelijke leiders in Nederland voelde zich niet geroepen om wat de oorlogvoering betreft als moreel kompas te dienen. De kerken in Nederland hadden, zoals ook elders in Europa, elk op eigen wijze bijgedragen aan de ontwikkeling van het nationaal gevoel en de koloniale beschavingsmissie. Hun rol tijdens de Duitse bezetting had hun moreel gezag verder versterkt.⁹⁰ Toch kozen ze in de oorlog met Indonesië voor een omzichtige opstelling tegenover de eigen overheid. Door die bedachtzaamheid droegen ook de kerken eraan bij dat veel extreem geweld buiten beeld bleef. Voor de kerken was de staatkundige vormgeving van Indonesië de exclusieve verantwoordelijkheid van de overheid, en dat noopte hen tot terughoudendheid, ook om verdeeldheid in eigen gelederen te voorkomen. Ze wilden de gelovigen niet van zich vervreemden door zich kritisch over het leger uit te laten en begaven zich ook liever niet in conflicten met de overheid.

De rooms-katholieke hiërarchie volgde in de eerste plaats de ‘eigen’ KVP-politici, Aartsbisschop Jan de Jong onthield zich als hoogste katholieke geestelijk leider in Nederland van een politiek oordeel over de dekolonisatie. Ook hij stelde zielzorg en moraal voorop; bij het vertrek van de 2e ‘Palmboom-divisie’ in 1947 droeg hij persoonlijk een mis op voor de katholieke militairen in die eenheid.⁹¹ Een jaar later prees hij de militairen in Indonesië in een herderlijke brief om hun plichtsbetrachting. Ook sprak hij zijn grote zorg uit over de morele gevaren van het soldatenleven – maar waarschuwde niet tegen betrokkenheid bij extreem geweld of oorlogsmisdrijven.⁹² Wreedheden kwamen alleen aan de orde als individuele predikanten hun zorgen uitten. Hun stemmen werden vooral in de hervormde stroming binnen de PvdA gehoord, terwijl meer koloniaal-conservatieve hervormden onderdak hadden bij de CHU, in mindere mate ook bij ARP en SGP. De gereformeerden leefden in de overtuiging dat Nederland een christelijke beschavingsmissie had en dat de overheid tegen opstandigheid het zwaardrecht kon hanteren. Bij het dempen van verontrusting over het geweld speelde de interactie met geestverwante politici een belangrijke rol. De ARP-leiding bracht de kritische zendingspredikant Verkuyl in diskrediet en ministers trokken bij de Hervormde Synode aan de bel tegen de aanklachten van predikanten als Jan Buskes en Hildering. De geestelijke verzorgers stelden de zielzorg voor de eigen soldaten centraal en berichtten over hun lotgevallen aan hun achterban in Nederland. Zolang de militairen in hun persoonlijk leven de Nederlandse normen van godsvrucht en zedelijkheid bleven naleven, werd de verantwoordelijkheid voor het extreem geweld bij de legerleiding gelaten.

De Nederlandse kerken waren niet van zins of bij machte om een duidelijk standpunt in te nemen in de kwestie van oorlog en het toegepaste geweld. Wel werden burgers herhaaldelijk door organisaties van rechts en links gemobiliseerd om een adhesie voor of afkeuring van de Indonesië-politiek, de oorlog en/of het harde optreden te betonen. Maatschappelijke en buitenparlementaire pressiegroepen speelden daarin een belangrijke rol. Zij creëerden barsten in het thuisfront dat eensgezind de inzet van de jongens overzee wilde steunen, ook als er een harde strijd gevoerd moest worden.

De eerste grote splijtzwam die zich ook buiten de parlementaire arena manifesteerde, was het akkoord van Linggarjati van 25 november 1946. Toen Van Mook en Sjahrir het akkoord ondertekenden, fixeerde dat in Nederland voor langere tijd de scheidslijn tussen de voorstanders van een vergelijk met de Republiek en de koloniale hardliners. Politiek rechts formeerde zowel binnen als buiten het parlement een breed afweerfront. De geharnaste radiorede van Gerbrandy is al gememoreerd, evenals de openlijke protesten van de bevelhebbers van marine en landmacht, admiraal Conrad Helfrich en generaal Kruls, tegen het akkoord. Overal in het land vonden drukbezochte protestvergaderingen plaats. Een handtekeningenactie onder het motto 'Wij eisen handhaving van de Rijkseenheid' werd al snel door 300.000 mensen ondertekend.⁹³

De tegenstanders van Linggarjati noemden iedere concessie aan de Republiek Indonesië ongrondwettig. Ze richtten het Comité Handhaving Rijkseenheid op. Initiatiefnemers waren twee conservatieve liberalen, W.H.K. Feuilletau de Bruyn en E.J. van Rees Vellinga, die behalve Gerbrandy ook de katholieke oud-minister Charles Welter en andere politici bij de actie betrokken, onder wie de fractieleiders in de Tweede Kamer Jan Schouten (ARP), Hendrik Tilanus (CHU), Pieter Oud (PvdV/vvd) en Pieter Zandt (SGP). Andere klinkende namen waren de oud-opperbevelhebber generaal Henri Winkelman en de ex-minister van Marine Johan Fürstner. Het comité mobiliseerde zijn aanhang door de organisatie van protestvergaderingen in het hele land, de verkoop van brochures, vlaggetjes, speldjes en het houden van collectes. Het meeste geld kwam van donoren uit de hoek van de koloniale economische belangen, zoals de Twentse textielindustrie en de Heineken-brouwerij.⁹⁴

Ministers en parlementariërs bepaalden niet alleen de politieke koers en de marges van de besluitvorming, maar vormden ook een schakel tussen politiek en samenleving. Ze droegen in zaaltjes en in geschrifte bij aan het

creëren van draagvlak voor de regeringspolitiek, of verwoordden juist harde maatschappelijke kritiek daarop. Ze opereerden in nauw verband met geestverwante maatschappelijke organisaties: vakbeweging, massamedia, kerken en buitenparlementaire pressiegroepen. In menig opzicht keken Nederlandse politici en leden van pressiegroepen in het publieke debat naar de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog in termen van de vorige oorlog, en dus volgens de normen van goed en fout in relatie tot de Duitse bezetter.⁹⁵ Het brandmerken van Soekarno als ‘de Indische Mussert’ werd een trope. De tegen zijn persoon gerichte propaganda was tevens een uiting van de door velen gevoelde afkeer jegens de Republiek. ‘Soekarno – hebt u daar ook genoeg van?’ was de leus waarmee de VVD in 1948 onder leiding van Pieter Oud de verkiezingen in ging. Zowel voor- als tegenstanders van de oorlog maakten de vergelijking met het optreden van de nazibezetters in Nederland.

Aan de andere kant van het spectrum waren de tegenstanders van het militaire ingrijpen en de herbezetting van Indonesië. De communisten waren de felste tegenstanders van de oorlogvoering. Het internationalisme van de CPN gebod een anti-imperialistische opstelling: ‘Indië los van Holland nu!’ Aanvankelijk steunde de partij het doel om ‘het Japanse fascisme’ en zijn handlangers uit te schakelen, maar zij ging zich verzetten tegen de troepen-zendingen als een agressieve daad tegen het Indonesische volk. Toen de Staten-Generaal, ondanks geharnaste oppositie van de CPN, akkoord waren gegaan met de uitzending van dienstplichtigen vroeg minister Jonkman het communistische Eerste Kamerlid Arie Koejemans te verzekeren dat zijn partij niet zou oproepen tot weigering. Koejemans, die ook hoofdredacteur van *De Waarheid* was, antwoordde dat de partijkrant dit niet zou doen.⁹⁶ De CPN steunde communisten die kozen voor weigering, maar onderhield ook contacten met partijgenoten in de krijgsmacht. De journalist en activist Joop Morriën onderhield in Indonesië een correspondentie onder dienstplichtige communisten en stond ook in verbinding met de Indonesische zusterpartij, de Partai Komunis Indonesia.⁹⁷

De communistische jongerenorganisatie ANJV, het Algemeen Nederlands Jeugd Verbond, gaf enige tijd het tweewekelijks verschijnende blad *Op de plaats... rust!* uit, speciaal voor soldaten. Het bevatte berichten over het lijden van de burgerbevolking in Indonesië en wreedheden begaan door Nederlandse troepen. De Bondowoso-zaak werd onder de noemer nazimethoden aangeklaagd. Ook werd de weerzin van de geestverwante soldaten tegen de strijd uitgebreid verwoord.⁹⁸ Een cause célèbre was dienstplichtig soldaat

Ratio Koster. Als lid van het ANVJ was hij gevangengezet omdat hij bij een kazerne een pamflet had verspreid dat opriep van 'onze jongens' geen SS'ers te maken. Het Hoog Militair Gerechtshof sprak hem uiteindelijk vrij.⁹⁹

Het communistische Tweede Kamerlid Henk Gortzak werd in november 1946 uitgenodigd door het in hoofdzaak uit Amsterdammers bestaande bataljon 2-7 RI, dat in Semarang was gelegerd, om hun ervaringen en grieven persoonlijk aan te horen. De militairen hadden zelfs geld bijeengebracht om de reis mogelijk te maken. Minister Jonkman wantrouwde dit initiatief en zei te vrezen 'dat de heer Gortzak uit zijn bezoek munt zou slaan'. Hij sprak opnieuw Koejemans aan 'op zijn eergevoel', zeggend dat het onjuist zou zijn als het Kamerlid op kosten van de soldaten zou reizen.¹⁰⁰ Het initiatief liep dood door tegenwerking van de legerleiding, die het deviezeninstituut in Batavia zo wist te bewerken dat het geldbedrag niet naar Nederland werd overgemaakt en de KLM geen ticket wilde uitschrijven. Hiermee werd verhinderd dat Gortzak van de uitnodiging gebruikmaakte, terwijl andere Kamerleden ampel gelegenheid kregen om Indonesië te bezoeken. Kamerfragen hierover, ingediend door Paul de Groot, waren na een jaar nog niet beantwoord. De minister liet dit na, conform het advies van Spoor's verbindingman bij Overzeese Gebiedsdelen, kolonel W.J. van Gulik, die meende dat navraag doen bij de Indische regering 'niet meer opportuun' was.¹⁰¹

De Nederlandse militaire en civiele inlichtingendiensten zagen een direct verband tussen de Indonesische en communistische acties tegen de regeringspolitiek. De Perhimpunan Indonesia trad op bij manifestaties van de CPN en de aan haar gelieerde vrouwen-, vak- en jeugdorganisaties.¹⁰² Drees vernam in oktober 1948 uit een verslag van de Centrale Veiligheidsdienst dat CPN-leider Paul de Groot had voorgesteld de PI om te vormen tot een afdeling van de Partai Komunis Indonesia. Een aanwezige Sovjetdiplomaat zou alvast een zuivering van de gelederen hebben voorgesteld.¹⁰³ De sfeer van solidariteit sloeg bij de CPN echter in september 1948 geheel om toen de Republiek de communistische machtsgreep in Madiun onderdrukte. De CPN stemde daarom in 1949 in het parlement zelfs tegen de soevereiniteits-overdracht.

De Partij van de Arbeid was, zoveel is al duidelijk geworden, intern verdeeld over het Indonesië-beleid. In feite was de PvdA ook de partij die het meeste intern debat toeliet of moest toelaten. Voor de regering waaraan ze deelnam bleef de stip aan de politieke horizon een zelfstandig Indonesië in koninkrijksverband. De weg daarheen en de middelen daartoe waren echter politiek heftig omstreden. Dit werd manifest tijdens crisismomenten. De

partij leverde een aantal politieke zwaargewichten als hoofdrolspelers in het dekolonisatieproces, onder wie Schermerhorn, Logemann, Jonkman en Drees. Tegelijkertijd had ze de economische wederopbouw van Nederland en de vorming van een moderne verzorgingsstaat op het programma staan. Daarom was een coalitie in het politieke midden met de KVP voor de socialisten essentieel. Dit leidde voor de PvdA-leiding tot een dilemma: om de sociaaleconomische doelen te realiseren, kon de coalitie met de koloniale hardliners in de KVP niet worden verbroken. Enkele malen kwam het bijna tot een breuk, maar Drees cum suis wisten de concessies zo af te wegen dat beide kanten net niet voldoende ontevreden waren om het zover te laten komen.

Een linkervleugel in de PvdA was de Indonesische zaak toegedaan en keerde zich tegen het oorlogsgeweld. Naar aanleiding van Operatie Product verklaarde Tweede Kamerlid Jacques de Kadt op een speciaal ingelast partijcongres dat Nederland schuld droeg aan de escalatie. De socialistische ministers waren volgens hem 'betreurenswaardig en gevaarlijk' tekortgeschoten om het geweld te keren.¹⁰⁴ Een groep Amsterdamse leden – onder wie dominee Jan Buskes, *Vrij Nederland*-redacteur Joop den Uyl en hoofdredacteur van *Het Parool* G.J. van Heuven Goedhart – formuleerde een aanklacht tegen 'de politiek der geweldslieden' die de socialistische ministers op een heilloos pad had meegesleept.¹⁰⁵ Partijvoorzitter Koos Vorrink zocht een middenweg tussen afkeuring van en instemming met het regeringsbeleid. Hij bepleitte daarom ook terughoudendheid over meldingen van Nederlandse wandaden die bij vooraanstaande partijleden binnenkwamen.¹⁰⁶

Naar aanleiding van het Nederlandse offensief protesteerden partijleden en zegden hun lidmaatschap op, terwijl anderen het militair ingrijpen juist steunden en protesteerden tegen vergelijkingen met de misdaden van 'Hitler en consorten'.¹⁰⁷ Eén lid hekelde de kritische onthullingen van Goedhart, omdat hij 'geen maat weet te houden en over te weinig ervaring beschikt en dan kan het gevaarlijk worden en moeilijkheden geven'.¹⁰⁸ Na het tweede grote offensief tegen de Republiek liepen de tegenstellingen binnen de partij en de Kamerfractie opnieuw hoog op; een aantal prominenten trad zelfs uit de partij. Op een extra partijraad bleek de meerderheid echter bereid een onderhandelde soevereiniteitsoverdracht te aanvaarden als de ultieme remedie tegen het voortdurend oorlogsgeweld.

Omdat de PvdA medeverantwoordelijk was voor het regeringsbeleid wilde de leiding zorg laten uitgaan naar de partijgenoten in de krijgsmacht. Het Tweede Kamerlid Evert Vermeer onderhield namens de partij briefcontact

met hen. Als een ombudsman behandelde hij klachten over leef- en werk-omstandigheden, over zware disciplinaire straffen en onzekerheid over demobilisatie.¹⁰⁹ Dienstplichtigen en hun ouders meldden hoe moeilijk socialistische jongeren het in het leger hadden met officieren die vaak 'door en door conservatief' waren en vervuld van de geest van 'Gerbrandy, Lunshof of Welter'.¹¹⁰ Ze hadden behoefte aan tegenwicht tegen rabiaat rechtse oppositionele bladen als *Elseviers Weekblad*, die volop op de militaire leestafels te krijgen waren, in tegenstelling tot de socialistische kranten die ze van huis uit lazen. Vermeer stuurde deze soldaten partijbladen en studieboeken toe en correspondeerde over hun toekomstperspectieven na demobilisatie.

Enkele briefschrijvers maakten bij Vermeer melding van moordpartijen en van hun gewetensbezwaren daarover. Een soldaat van de stafcompagnie van 4-5 RI in Malang schreef in maart 1948: 'Er zijn bij de verschillende zuiveringsacties heel wat onschuldigen vermoord en heel wat kampongs waaruit men vuur kreeg verbrand. Men rechtvaardigde dit door te zeggen dat dit de beste manier was om de weerstand van de Javaan te breken. Jammer, dat er nog zoveel Nederlanders zijn, die er graag aan mee doen.'¹¹¹ Vermeer liet schrijvers van deze klachten weten dat hij ze doorgaf aan Goedhart, die ze in de Tweede Kamer aan de orde stelde en in een motie om een onderzoek vroeg – de motie die zoals bekend op aandringen van de minister werd ingetrokken.

Aan de andere kant van het politieke spectrum waren de partijen van rechts eensgezind in de agitatie tegen wat ze wilden afwijzen, maar bleken ze intern verdeeld zodra het op politieke consequenties aankwam. KVP-leider Romme had een zware strijd te voeren om zijn partij en de Tweede Kamerfractie bijeen te houden tegen zijn partijgenoten die van geen enkele vorm van dekolonisatie wilden weten. De KVP voelde het meest de hete adem van de buitenparlementaire oppositie van Rijkseenheid in de nek. Binnen de KVP voerde ex-minister van Koloniën Charles Welter de oppositie tegen een vergelijk met de Republiek aan, en hij zou uiteindelijk met een eigen lijst de verkiezingen van 1948 in gaan.

KVP-minister-president Louis Beel werd in april 1948 ernstig in verlegenheid gebracht door een actie van het nauw met Rijkseenheid verbonden lid van de Raad van State J.W. Meijer Ranneft. Deze was voor de oorlog vicepresident van de Raad van Nederlands-Indië geweest. Meijer Ranneft zocht de confrontatie met de regering door een adres te ondertekenen dat Gerbrandy in april 1948 bij de Tweede Kamer indiende. Het bevatte een verzoek tot strafvervolgning van de ministers die zich door hun Indonesië-beleid schuldig zouden hebben gemaakt aan schending van de Grondwet.¹¹² Beel maakte

Tweede Kamerlid Ch. J. I. M. Welter spreekt op een bijeenkomst van het Comité Handhaving Rijkseenheid in de Apollohal in Amsterdam op 12 juli 1947. Foto: J.D. Noske, Anefo. Bron:

NL-HaNA 2.24.01.09, inv.nr. 902-2636.

hierop het 'ernstig misnoegen' van de regering kenbaar bij de vicepresident van de Raad van State en voegde eraan toe dat hij zelf in zo'n situatie ontslag als lid zou hebben genomen.¹¹³ Meijer Ranneft liet zich daartoe echter niet dwingen en bleef ageren.

Een van de belangrijkste woordvoerders van Rijkseenheid was de Utrechtse hoogleraar Carel Gerretson. Hij was in 1925 na een functie bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij benoemd tot hoogleraar aan de indologische 'oliefaculteit' en engageerde zich met allerhande conservatieve en reactionaire activiteiten en organisaties.¹¹⁴ Bij de capitulatie van Japan wierp Gerretson zich op als pleitbezorger voor een snel en compleet herstel van het koloniale gezag. Hij was in het bijzonder gebeten op Van Mook, die hij al in het najaar van 1945 als een 'landverrader' wegzette.¹¹⁵ Gerretson, die tot de rechtervleugel van de CHU behoorde, nam in zijn agitatie ook de ARP op sleeptouw door met steun van hoofdredacteur Bruins Slot de kolommen van *Trouw* te vullen. Hij verbond zich met Gerbrandy en wist zich ook te

bedienen van de gereformeerde radio-omroep NCRV. Bij conservatieve liberalen vond hij gehoor dankzij de hoofdredacteur van *Elseviers Weekblad*, de agressieve criticus van het regeringsbeleid Henk Lunshof.

De rechtse oppositie tegen het regeringsbeleid verwoordde geen enkele zorg om het gewelddadige karakter van het Nederlandse optreden; integendeel: men vond hard optreden gewettigd en urgent. Soekarno heette in deze kring 'een barbaar, die zich mag sieren met het vernisje van een ingenieurstitel'.¹¹⁶ De rechtse oppositie diskwalificeerde overleg met de tegenstander en concessies aan de Republiek voortdurend en in schrille bewoordingen als schending van de Grondwet en 'bewust landverraad'.¹¹⁷ Volgens Gerretson school het gevaar voor het Koninkrijk niet in de eerste plaats in 'de door de Japanners opgehitste groep inheemse intellectuelen' met wie Nederland zoveel te stellen had, maar in Van Mook zelf, die zijn verantwoordelijkheid voor de nationale zaak gruwelijk verzaakte.¹¹⁸

Zo legitimeerde Rijkseenheid keihard optreden, sterker nog, men eiste het, vanuit de gedachte dat de Nederlandse regering als 'wettige overheid' het zwaard niet tevergeefs droeg en de revolutie moest onderdrukken. De eis van het grootschalig gebruik van geweld, het idee van 'erop slaan', om het conflict met de Republiek te beslechten, was dominant in deze hoek. De scheld- en haatcampagne tegen Van Mook, die Gerretson en Gerbrandy met steun van de ARP-leiding, *Trouw*, *De Nederlander* en *Elseviers Weekblad* voerden, had een groot politiek effect. Niet alleen bleken de gematigde politieke krachten vatbaar voor de oorlogspropaganda, die werd gevoed door doelgerichte berichtgeving over Republikeinse bestandsschendingen.¹¹⁹ Ook dwong de harde campagne tegen Van Mook gematigd links tot verdediging van de landvoogd en zijn positie, ook al was de landvoogd zelf meer dan bereid de wapens te laten spreken.¹²⁰ Dit maakte het extra gecompliceerd om wandaden van de eigen troepen, toch onder eindverantwoordelijkheid van Van Mook gepleegd, aan te klagen.

DE MISLUKTE ONTHOOFDING VAN DE REPUBLIEK

De mobilisatie van de samenleving als een thuisfront vergde ook een vijand tegen wie front gemaakt moest worden. De Republiek belichaamde in de Nederlandse oorlogscultuur het staatkundige aspect van het vijandbeeld, president Soekarno het persoonlijke en de hoofdstad Yogyakarta het symbolische. De regering in Yogyakarta werd gezien als de oorsprong van alle kwaad, zowel in de militaire en bestuurlijke kringen in Batavia/Jakarta als in Nederland zelf. De talrijke politici en leiders van pressiegroepen die geloof-

den in een militaire oplossing van het conflict met de Republiek Indonesië gingen publiekelijk eisen dat Nederlandse troepen het Republikeinse regeringscentrum zouden bezetten. Daarmee zou, naar ze aannamen, de Republiek worden onthoofd en politiek begraven.

Dit sentiment werd verwoord door Schermerhorn, die in een telegram aan minister Jonkman op 17 juli 1947 uiting gaf aan zijn frustratie over het mislukken van de onderhandelingen over de uitvoering van Linggarjati. Hij was inmiddels tot de conclusie gekomen dat de Republiek op de knieën moest worden gedwongen, bij voorkeur door internationale pressie en anders door de Nederlandse krijgsmacht: 'Aangezien Djocja de geestelijke pesthaard is zal de militaire actie alleen doel treffen indien deze herhaal deze Republiek daaraan ten gronde gaat.'¹²¹ Deze opvatting zou bij het inzetten van het eerste offensief tegen de Republiek, enkele dagen later, en in de daaropvolgende jaren op tal van momenten blijven resoneren in het Nederlandse publieke debat.

Het negatieve beeld van de Republiek was niet alleen een politiek oordeel, maar ook een reflex. De kennis over de Republiek en de interesse voor het leven in Republikeins gebied waren in Nederland heel beperkt. Het duurde dan ook lang voordat Nederlanders zich op de hoogte kwamen stellen van de situatie in de Republiek. Pas in augustus 1946 bezocht het Nederlandse parlementslid Frans Goedhart in Yogyakarta de eerste verjaardag van de proclamatie van de Republiek. Het vormde de opmaat voor Van Mooks kabinetsdirecteur P.J. Koets om met een groep Bataviase ambtenaren – op persoonlijke titel – naar Yogyakarta en Malang te reizen om er een kijkje te nemen en met enkele Republikeinse leiders, onder wie president Soekarno en opperbevelhebber Soedirman, te praten. Zowel Goedhart als Koets was te spreken over de ontwikkelingen in de Republiek. Goedhart publiceerde in januari 1947 een boek over zijn ervaringen in Republikeins gebied.¹²² Hij wilde de Nederlanders laten zien dat de Republikeinse leiders een constructieve politiek voerden en dat het onafhankelijkheidsstreven een reëel en gerechtvaardigd doel was. Het werk werd in Nederland nauwelijks serieus besproken; wel moest de auteur grote hoeveelheden scheldbrieven verwerken. Zoals hij schreef aan Schermerhorn: 'men WIL niet geloven, dat het in de Republiek geen complete chaos is. Degene die het tegendeel beweert, is een verrader, een fascist of een bolsjewiek.'¹²³

Toen het kabinet-Beel in juli 1947 het sein gaf tot Operatie Product op Java en Sumatra rees de vraag of men genoeg moest nemen met de doelstelling van herstel van de Nederlandse controle over de economisch vitale

gebieden. Hardliners in de Haagse politiek meenden dat de consequentie van militair ingrijpen moest zijn dat de Nederlandse troepen naar Yogyakarta zouden optrekken om de Republiek definitief ‘te onthoofden’. Ze volgden Spoor, die publiekelijk verklaarde dat alleen de inname van de Republikeinse hoofdstad de politieke stagnatie kon oplossen. Deze groeiende druk joeg in augustus 1947 de spanningen tussen de socialistische en de katholieke ministers hoog op. Drees en de zijnen betoogden dat het beoogde doel van ‘Product’ was gehaald en wilden geen stappen zetten die de internationale gemeenschap en in het bijzonder de Veiligheidsraad verder zouden bruuskeren.¹²⁴ Premier Beel liet de militaire leiders in Batavia weten dat in dat geval de ‘vrienden Piet van den Akker’ uit de regering zouden stappen. Zo’n breuk zou het land stuurloos laten en daarom was een betere onderbouwing van een opmars naar Yogyakarta nodig.¹²⁵

In het vervolg van de oorlog met de Republiek werd de eis tot opruimen van ‘de pesthaard Yogya’ steeds weer gehoord. Dit was niet alleen het politiek geloofsartikel van degenen die de Republiek wilden ‘onthoofden’, het drukte ook het geloof uit in het probleemoplossend vermogen van oorlogsgeweld. In augustus 1947 pleitte minister Jonkman er in de ministerraad voor de nationale en internationale gemeenschap voor te bereiden op een doorstoot naar Yogyakarta ‘om de terroristische elementen van de Republiek te elimineren’. Hij zag wel een probleem: hij had recentelijk een NEFIS-rapport onder ogen gekregen dat melding maakte van een Nederlandse legerorder om ‘saboteurs e.d.’ zonder pardon ter plaatse neer te schieten. ‘Dit bericht brengt methoden à la Zuid-Celebes in herinnering,’ zo hield een verontruste Jonkman zijn ambtgenoten voor.¹²⁶ Jo van Maarseveen, toen nog minister van Justitie namens de KVP, gaf daarop een quasi-geruststellend antwoord: het standrecht was ‘in principe geoorloofd wanneer de wenselijke belangen van Staat en bevolking op het spel staan’.¹²⁷ De andere PvdA-ministers wezen op de internationale dimensie. Lieftinck verwoordde dit met enig pathos: voltooiing van de politionele actie door Yogyakarta in te nemen was ‘zakenlijk nodig en een zedelijke plicht’ – maar de beslissing draaide uiteindelijk om de vraag of het buitenland dat zou accepteren.¹²⁸ Inderdaad gaf sterke Amerikaanse druk de doorslag, en de machtiging die Beel en zijn partijgenoten aan Spoor wilden geven om op te rukken naar Yogyakarta moest achterwege blijven.

Anticiperend op een mogelijke kabinetscrisis en in antwoord op de druk van buitenparlementaire acties probeerde premier Beel koningin Wilhelmina te winnen voor een rechtse reconstructie van het kabinet die het leger vrij

baan moest geven. Gerbrandy gooide meer olie op het vuur toen hij op 14 augustus 1947 Van Mook in een radiorede opriep zijn verantwoordelijkheid te nemen en Spoor – regeringsmandaat of niet – op te laten rukken naar Yogyakarta om af te rekenen met de Republiek.¹²⁹ De hoogste Nederlandse bestuursambtenaren en commandanten van de strijdkrachten in Indonesië drongen per telegram bij de koningin aan op ‘neutraliseren verzetshaard’.¹³⁰ Wilhelmina sympathiseerde sterk met dit idee van ‘het opruimen van extremisten of terroristen te Djocja of waar ook’.¹³¹

De regeringscoalitie bleef echter vooralsnog intact en legde Gerbrandy op grond van de indertijd bestaande omroepwetgeving voor drie maanden een verbod op om over de radio te spreken. Toch bleef de radicale koloniale oppositie de druk op de regering opvoeren. De spreekbuizen van de harde oppositie als *Trouw* en *Elseviers Weekblad* voerden luidruchtig campagne tegen onderhandelingen met de Republiek. Gerretson sprak op 9 februari 1948 een protestbijeenkomst van Rijkseenheid toe, waar hij Wilhelmina zelf ervan beschuldigde dat zij haar koninkrijk verkwanselde en de levens van de soldaten overzee op het spel zette door het regeringsbeleid te rechtvaardigen. Gerretson vertilde zich: hij bood Beel daarmee de gelegenheid in een geharnaste rede in de Eerste Kamer de positie van het staatshoofd te verdedigen en het radicalisme van Rijkseenheid aan de kaak te stellen.¹³² Ernstiger was dat Gerbrandy en enkele medestanders, onder wie Wilhelmina’s adjudant Erik Hazelhoff Roelfsema, al sinds Linggarjati speelden met het idee om met behulp van militairen in Nederland en voormalige verzetslieden een compromisloze regering aan de macht te brengen. Begin 1948 probeerde Gerbrandy tevergeefs generaal Kruls voor de staatsgreep te winnen. Kruls was weliswaar aanhanger van Rijkseenheid, maar dit ging hem toch te ver.¹³³ Een plan om als startschot van het complot PvdA-leider Koos Vorrink te vermoorden lekte uit en de samenzweerders zagen ervan af.¹³⁴

Ook op het binnenlandse front waren de voorstanders van onthoofding van de Republiek in het offensief. In de aanloop tot de Tweede Kamerverkiezingen van 7 juli 1948 bezocht een Kamerdelegatie, de ‘Negenmannen’, die door de regering werd geconsulteerd over het te voeren beleid, Indonesië. Ze voerden ook besprekingen in Yogyakarta (in het toenmalige Nederlandse taalgebruik: ‘Djocja’) met de regering-Hatta. Terug in Nederland uitten de leden van de rechtse partijen grote zorgen over de stand van zaken in de Republiek. Maan Sassen – op dat moment nog Kamerlid namens de KVP maar na de verkiezingen minister van Overzeese Gebiedsdelen – en zijn ARP-collega Henk Meijerink verklaarden tegenover de pers op Schiphol

dat de Republiek sterk onder communistische invloed stond. Meijerink had er politieke, economische en financiële ontwrichting waargenomen en zei dat de Nederlandse regering de 'hemelgerende toestanden' niet langer kon laten voortduren. Hij besloot, karakteristiek, door te zeggen dat 'het (anti-revolutionair) inzicht, dat ik in de politieke vraagstukken had, door deze reis nog [is] bevestigd en zelfs nog versterkt'.¹³⁵ Het geestverwante dagblad *Trouw* memoreerde nog eens dat een jaar tevoren falend regeringsbeleid er de oorzaak van was geweest dat het eerste offensief niet was doorgezet met de bezetting van 'het broeinest van terreur' en de liquidatie van de Republiek.¹³⁶ In politieke bijeenkomsten uitten H.A. Lunshof, de hoofdredacteur van *Elseviers Weekblad* en prominent in Rijkseenheid, en Pieter Oud, de politiek leider van de vvd in soortgelijke termen. Met de verkiezingen in het zicht richtten zij hun pijlen op de PvdA, die een krachtig militair optreden in de weg zou staan.¹³⁷ De socialisten konden hier niet veel anders dan sussende woorden tegenover stellen. Dolf Joekes, ook één der teruggekeerde 'Negenmannen', meldde positieve aspecten die volgens hem in het overleg met Hatta naar voren waren gekomen. Hij gaf als zijn indruk dat diens regering zowel politiek alsook economisch vooruitgang boekte, ondanks alle moeilijkheden.¹³⁸

In hetzelfde interview noemde Joekes een 'progressieve uitspraak' van de kiezers noodzakelijk om constructieve onderhandelingen te kunnen blijven voeren. Toch zocht zijn partij geen harde confrontatie met rechts. Er was inmiddels in politiek topeverleg overeengekomen dat een wijziging van de Grondwet nodig was om de relatie tussen Nederland en Indonesië een nieuwe federale vorm te geven. Daarvoor was in het parlement een tweederdemeerderheid vereist, en die wilden de socialisten niet in gevaar brengen. Inmiddels besloten de kiezers op 7 juli tot een verschuiving naar rechts. De PvdA en de CPN verloren elk twee zetels (in een Kamer van 100 leden); de vvd, CHU en Welter wonnen respectievelijk 1, 2 en 1 zetels.¹³⁹

In de week van de verkiezingen vroeg het opinieonderzoeksinstituut NIPO de Nederlanders wat volgens hen de primaire inzet van de stembusgang was. De 'Indië-politiek' werd door 14 procent genoemd, en dat lijkt weinig. Bijna de helft (48 procent) van de ondervraagden noemde echter als belangrijkste zorg de 'strijd tegen het communisme'.¹⁴⁰ In het licht van het voorafgaande lijkt de aanneme gewettigd dat de geestelijke mobilisatie van de samenleving voor de oorlog in Indonesië ook steeds meer in het licht van de Koude Oorlog is komen te staan. Dit proces werd gedragen door de rechtse parlementaire meerderheid, die werd aangejaagd door de buiten-

parlementaire actie van Rijkseenheden en aanverwante groepen. De verkiezingsuitslag maakte het voor de KVP mogelijk het initiatief in het Indonesië-beleid naar zich toe te trekken, met steun van de nieuw tot de regering toegetreden coalitiepartners VVD en CHU. Sassen werd minister van Overzeese Gebiedsdelen en Beel vertrok naar Batavia/Jakarta als opvolger van Van Mook. De ARP bleef vanwege haar harde afwijzing van de koers in de richting van een door Nederland geleide dekolonisatie regeringsdeelname afwijzen, terwijl de Koude Oorlog de CPN als 'interne vijand' positioneerde en daarmee feitelijk buiten de orde plaatste.

Uiteindelijk besloot de regering in Den Haag dat verder onderhandelen geen vooruitzicht op succes bood. Na lang en hevig aandringen door legerleiding en bestuur in Batavia/Jakarta gaf ze in december 1948 toch groen licht voor Operatie Kraai, en daarmee voor het politieke en militaire waagstuk om Yogyakarta in te nemen. In Nederland zelf was hiervoor een evident politiek en maatschappelijk draagvlak. Hier werd een bezetting van Yogyakarta, ook vanwege de symbolische betekenis, nog steeds gezien als de sleutel tot de oplossing van het probleem. Toen Spoor troepen het Republikeins leiderschap arresteerden, deelden aan het Nederlandse thuisfront velen de opvatting dat de bezetting van de hoofdstad en de arrestatie van de leiders het einde van de vijandige staat hadden bewerkstelligd. Romme en Beel dachten nu een nieuwe federatieve staat binnen het koninkrijksverband op te kunnen richten, waarin de Republiek geen plaats meer had. De Nederlandse ministerraad besloot op 3 januari 1949, in afwezigheid van Drees, die naar Batavia/Jakarta was gereisd, intern het uitgangspunt te hanteren dat de Republiek had opgehouden te bestaan. De ministers realiseerden zich dat dit internationaal niet te verkopen was, en Drees liet het bij terugkeer terugdraaien. Hij had Beel te verstaan gegeven dat de regering niet mee wilde gaan in de inmiddels door leger en bestuur toegepaste praktijk om te spreken van 'de voormalige Republiek'.¹⁴¹ De hoerastemming in Nederland zou hoe dan ook spoedig misplaatst blijken. De Republiek bleek nog steeds weerbaar en diplomatiek allerminst gebroken, terwijl de Nederlandse actie uitliep op een internationaal politiek echec. Voor KVP-leider Romme bleef na het aftreden van zijn partijgenoten Sassen als minister van Overzeese Gebiedsdelen en Beel als hoge vertegenwoordiger van de Kroon in de loop van 1949 geen andere optie over dan zich aan te sluiten bij de onderhandelingen op de Ronde Tafel Conferentie over een soevereiniteitsoverdracht. De liberale VVD maakte een soortgelijke ontwikkeling door. De sterk anti-Republikeinse partijleider

Oud werd toen het er in 1949 op aankwam overvleugeld door zijn pragmatische geestverwant Stikker.

In deze periode van stormachtige politieke ontwikkelingen was er weinig ruimte voor sterke protestgeluiden. Aan de linkerkant van het politieke spectrum was de Vereniging Nederland-Indonesië als gevolg van de Koude Oorlog weggekijnd. Een nieuw opgericht Comité voor Vrede in Indonesië omvatte critici aan de linkerflank van de PvdA en niet-communistische linkse socialisten. Zij richtten hun kritiek in het bijzonder op de socialistische ministers die akkoord waren gegaan met de militaire operaties, maar vonden weinig weerklank. Rijkseenheid bleef tegelijkertijd krachtige pressie uitoefenen om het regeringsbeleid alsnog om te buigen en een akkoord over de soevereiniteitsoverdracht te verhinderen. De kranten berichtten eind 1949 hoe Gerretson en Lunshof op een congres van de geestverwante Christelijk-Historische Unie tekeergingen. Partijleider Tilanus en minister Schokking maakten inmiddels namens de CHU deel uit van de coalitie en steunden nolens volens het toewerken naar een vergelijk met de Republiek. Op een partijconferentie maakte de populaire reisschrijfster en koloniale hardliner Mary Pos het bedaagde Uniebestuur zelfs uit voor 'idioten', maar dit minderheidsgeluid kon met het zingen van enkele psalmen snel worden geneutraliseerd.¹⁴² Inmiddels schrokken ondernemers die Rijkseenheid financierden steeds meer terug van openlijke steunverlening aan het comité. Ze wilden de regering niet bruuskeren en verwachtten meer heil van onderhandelingen waarmee hun belangen in Indonesië veiliggesteld konden worden.¹⁴³

De benodigde grondwetswijzigingen werden uiteindelijk door beide Kamers van de Staten-Generaal goedgekeurd, met kleine marges en zonder veel vreugde. Veel parlementsleden van rechts lieten bij de plechtigheid van de soevereiniteitsoverdracht verstek gaan. Henk van Randwijk schreef naar aanleiding daarvan bitter in *Vrij Nederland* dat de Nederlanders de geweldige historische betekenis van deze gebeurtenis niet hadden begrepen.¹⁴⁴ Deze uitkomst van de oorlog met Indonesië bracht wel vrede, maar inmiddels joeg de Koude Oorlog steeds meer schrik aan. Vanuit het ministerie van Defensie werd er al enige tijd met verontrusting op gewezen dat Nederland door de inspanning in Indonesië nauwelijks manschappen en materieel overhad om het eigen grondgebied te verdedigen tegen een mogelijke invasie uit het oosten. Zo verdween de dreiging van oorlog niet uit het publieke domein.

DE SLOTSOM VAN DE OORLOG

De oorlogscultuur die in de tweede helft van de jaren veertig in Nederland vorm kreeg, zorgde dat een groot en vrij stabiel politiek en maatschappelijk draagvlak voor de inzet van de troepen in Indonesië bleef bestaan. Het Nederlandse thuisfront kreeg niet alleen gestalte van bovenaf, door doelgerichte overheidsvoorlichting en daarbij behorende activiteiten van opinieleiders; het werd ook gedragen door een grote betrokkenheid van maatschappelijke organisaties aan de basis van de samenleving. Daarbij werd er veelal weggekeken bij berichten over extreem geweld en wreedheden begaan door de eigen troepen. De vraag wat de oorlog in materiële zin mocht kosten, en wat hij moest opbrengen, prevaleerde boven het opmaken van een morele winst-en-verliesrekening. Eigenlijk vertoont de Nederlandse omgang met het hoge geweldsniveau in de oorlog om de onafhankelijkheid van Indonesië een paradox: Nederland kende geen martiale cultuur, althans beleed deze niet, maar tolereerde wel dat de eigen troepen structureel normoverschrijdend geweld toepasten.

De brede acceptatie van het geweld had verschillende oorzaken. Ten eerste was het belangrijk dat de KL-militairen die werden uitgezonden in grote meerderheid burgers waren, die tijdelijk het uniform droegen: oorlogsvrijwilligers, reserveofficieren en dienstplichtigen. Ze waren 'onze jongens': geliefden, vrienden, buurtgenoten, mensen die men kende en die geworteld waren in de Nederlandse samenleving. Het lag voor de hand dat men zich met hen verbonden voelde, en daarmee vaak ook met hun zware en onbekende taak. Het was bovendien moeilijk denkbaar dat zij zich op grote schaal zouden misdragen. De vaak gestuurde berichtgeving dempte mogelijke onrust.

Ten tweede hadden de Nederlanders zelf in de Tweede Wereldoorlog vernietigend oorlogsgeweld doorstaan en daarbij geleerd dat dit geweld niet alleen een instrument van het kwade was, maar ook onmisbaar om het goede te laten winnen en de bevrijding van onderdrukking mogelijk te maken. De vijandelijke bezetting had de Nederlandse staat en zijn overzees rijk met de ondergang bedreigd. Nu was herstel van het eigene urgent. De naoorlogse toekomstverwachtingen waren niet per se optimistisch; ze werden vooral gedreven door de overtuiging dat men een toekomst te verliezen had, ook door Indië te kwijt te raken. Militair optreden werd als noodzaak gezien om dit te voorkomen.

In de derde plaats werd de mobilisatie voor de oorlog vanuit Nederlands perspectief gerechtvaardigd door het geloof dat Nederland de verantwoor-

delijkheid had om Indonesië tot een moderne samenleving te ontwikkelen. Er was een politieke meerderheid die niet wilde aannemen dat Indonesiërs zelf, zonder Nederlandse leiding, een levensvatbare eigen staat tot stand konden brengen. De tegenstander werd met een mengsel van paternalisme, oriëntalisme en racisme tegemoet getreden, terwijl de Republiek en haar leiderschap als extremistisch, illegitiem of misdadig werden weggezet. Nederlanders geloofden in de zelfopgelegde missie op grond van de deugden die men zichzelf graag toedichtte: redelijkheid, gematigdheid, onbaatzuchtigheid. In de vorige hoofdstukken bleek al hoe dit leidde tot een breed spectrum van intuïtieve en vergoelijkende reacties op berichten over wreedheden van de eigen troepen: wegstijgen, klein maken, ontkennen.

Ten vierde wilde Nederland - bij alle rechtvaardiging op grond van de zelfopgelegde ontwikkelingsmissie - zijn grote economische en financiële belangen in Indonesië door de militaire inspanning veiligstellen. De economisch adviseur van de regering Suardus Posthuma benoemde deze samenhang in juni 1947 door te zeggen dat 'de Indonesiër in onze dynamische tijd de Westerse leiding niet missen kan' en Nederland de economische relatie met Indonesië evenzeer nodig had.¹⁴⁵ In augustus 1947 vertelde minister Gerardus Huysmans van Economische Zaken zijn ambtgenoten: 'als wij Indië verliezen bestaat geen enkele zekerheid, dat ons volksbestaan op den duur economisch kan worden verzekerd.'¹⁴⁶ 'Als wij Indië kwijt zijn,' zei de journalist Lunshof in juli 1948 in nog dramatischer bewoordingen op een vergadering van de CHU, 'houdt Nederland als staatkundige en economische eenheid op te bestaan.'¹⁴⁷ Daarom werd de inzet van militair geweld door velen gezien als een verantwoorde of onontkoombare keuze.

Terwijl de politieke leiders in de loop van 1949 moesten toewerken naar het einde van de oorlog bleef de afkeer van de tegenstanders onverminderd groot. Die emotie werd nog extra gevoed door de frustraties over het echeq van het laatste offensief. Inmiddels kwamen er als gevolg van de escalatie van de Republikeinse guerrilla steeds meer berichten over gesneuvelde militairen binnen, terwijl ook signalen over het wangedrag van Nederlandse troepen steeds talrijker werden. De politieke kloof tussen de voor- en tegenstanders van onderhandelde vrede bleef bestaan tijdens de Ronde Tafel Conferentie, die tussen 23 augustus en 2 november 1949 in Den Haag plaatsvond. De soevereiniteitsoverdracht van 27 december 1949 maakte geen einde aan de revanchegevoelens bij degenen die haar verwierpen. Toen de troepen terugkeerden manifesteerde de demobilisatie van de samenleving zich als een snelgroeïende collectieve desinteresse. Er waren andere urgente kwesties op

de politieke agenda: de Koude Oorlog en de politieke en economische heroriëntatie op de Verenigde Staten, de Europese samenwerking en de positie van Duitsland, en binnenslands de woningnood, de herstructurering van de economie en de hoop op verbetering van welvaart en sociale zorg.

In deze sfeer bleven vragen over het optreden van de eigen troepen – als ze nog gesteld werden – onbeantwoord. De vragen waar Van Rij en Stam aan werkten werden stilzwijgend weggezet als niet meer relevant en de rapporten verdwenen uiteindelijk in ambtelijke en ministeriële kasten. De militairen keerden terug en voegden zich in een bestaan als volgzame burgers. Sommigen leverden hun uniform in – met bijbetaling voor missende uitrustingsstukken – en anderen bleven nog enkele jaren reserveplichtig en werden in die tijd voor herhalingsoefeningen opgeroepen. De mannen die de Duitse bezetting en de Indonesische oorlog hadden doorgemaakt wilden meestal niets anders dan aan een baan beginnen, een huis vinden, een gezin stichten. Demobilisatie bestond voor hen uit niet-omzien en niet uit reflectie op schuldvragen. De naoorlogse regeringen zouden hen daarin steunen door de oorlogscultuur welhaast ongemerkt te laten verlopen en resterende ongemakkelijke vragen met een ‘doofpotbeleid’ weg te duwen.

Conclusie

Op veel plaatsen in Indonesië getuigen graven en monumenten van de gewelddadige strijd om de onafhankelijkheid. Het oorlogsgeweld is ook in de lokale herinnering nog alomane aanwezig. In Indonesië is het nooit de vraag geweest hoe gewelddadig de revolutie was, of het geweld structureel was of niet, en of er op grote schaal burgers zijn getroffen. Dat alles staat buiten kijf. Zowel Nederlandse als Indonesische troepen hebben in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog veel en extreem geweld gebruikt.¹ Toch moeten we ervoor waken het geweld van de ene partij tegen dat van de andere weg te strepen. Hoewel het geweld van verschillende kanten onherroepelijk met elkaar is verbonden en zonder de onderlinge dynamiek niet te begrijpen is, waren de oorzaken en motieven van het militair geweld aan beide kanten verschillend. Het Nederlandse geweld werd primair, zij het niet exclusief, toegepast door een sterke en centraal gestuurde legermacht. Het militaire ingrijpen werd gecoördineerd met het koloniale bestuur en gesanctioneerd door politieke besluitvorming in Den Haag. Het geweld van revolutionaire

De begraafplaats Somenggalan in Argomulyo, Sedayu, Yogyakarta. In 1991 werd de begraafplaats ingericht voor slachtoffers, militairen en burgers, van de Nederlandse aanvallen op de regio in 1949. Er zijn 202 graven, alleen van slachtoffers wier families toestemming tot herbegraving hebben gegeven. Het jongste slachtoffer was drie jaar oud. Foto: Remco Raben.

Indonesische zijde was veelvormiger, qua motivatie, organisatie en uitvoering. Behalve het leger van de Republiek waren er veel soorten milities bij betrokken, die eerder niet dan wel centraal geleid werden. Ook de bevolking werd ingeschakeld voor de ondersteuning van de eigen troepen. Het onderscheid bestond dus in essentie uit een geconcentreerde poging van Nederlandse kant om de koloniale privileges met militaire macht te beschermen tegen een heel divers geformuleerd vrijheidsstreven van zeer verschillende soorten revolutionaire strijdgroepen en legereenheden.

In dit boek hebben we ons primair op het Nederlandse militair geweld gericht, al hebben we waar mogelijk aangegeven hoe dit vervlochten was met militaire acties en reacties van revolutionaire kant. We hebben gezien hoe Nederland om herstel van orde en gezag af te dwingen ruim vier jaar lang op grote schaal militair geweld heeft ingezet, met vaak desastreuze gevolgen voor getroffen gemeenschappen. Veel geweld was lokaal en kleinschalig, maar daarom afzonderlijk en in zijn totaliteit niet minder ingrijpend. Er zijn hiervan voorbeelden te over. Zo was er het bombardement op Gerbosari (Kulon Progo) op 7 maart 1949, waarbij Nederlandse jachtvliegtuigen het dorp bombardeerden en zes dorpingen doodden en vijf huizen vernielden. Er was de strafexpeditie van mariniers in de dorpen Mojoranu, Balongwono en Wates Lor op 4 juni 1949, waarbij minstens twaalf dorpingen zonder onderzoek of pardon werden doodgeschoten. Er was ook de executie van personeel en patiënten voor het ziekenhuisje van Peniwen tijdens de Actie Haai in februari 1949. De voorbeelden zijn eindeloos uit te breiden. Elk dorp dat we bezochten had zijn eigen ervaringen met en verhalen over patrouillegeweld en beschietingen. Er waren ook veel omvangrijker geweldsgolven, zoals de voortdurende zuiveringsacties in Zuid-Sulawesi in 1946 en 1947, waarbij niet alleen het Depot Speciale Troepen, maar ook reguliere KNIL-eenheden een regime van angst vestigden. Er zijn de vele gedocumenteerde executies van individuen, de marteling van gevangenen, de massale opsluiting van politieke arrestanten en de vernieling van dorpen. Deze voorbeelden behoren tot een lange en steeds uitdijende reeks van voorvallen die aantonen dat er gedurende de onafhankelijkheidsoorlog geweld is gebruikt waarvan burgers op grote schaal het slachtoffer zijn geworden en waarbij tegen vijandelijke strijders de normen van het oorlogsrecht zijn geschonden.

De vraag die ons in dit boek bezighield, was waarom er aan Nederlandse kant, zowel in Indonesië als in Nederland, een breed gedeelde tolerantie kon bestaan tegenover het dodelijke en vernietigende geweld dat door de Nederlandse troepen werd toegepast. We hebben dit probleem vanuit twee

perspectieven onderzocht: informatiemanagement en discours. We wilden in de eerste plaats weten welke kennis over het militaire optreden circuleerde, wie toegang tot die kennis had en wat daar vervolgens mee is gedaan. Welke rol speelde de berichtgeving bij de rechtvaardiging, stimulering of remming van het geweld? Daarnaast keken we naar de framing van de informatie en de manier waarop over dat geweld werd gesproken en hoe het werd gerechtvaardigd. Welke taal en termen werden gebezigd? Wie dicteerde die taal en wat zegt deze over de achterliggende mentaliteiten van het bestuur? Vandaar de titel van ons boek: *Talen van geweld*. Het geweld werd taal en de taal creëerde de condities voor het geweld en dus de brede acceptatie ervan.

Door het dynamisch proces van informatiemanagement te onderzoeken hebben we geprobeerd de diepere lagen bloot te leggen onder de praktijken van machtsuitoefening en de manier waarop erover verantwoording werd afgelegd, zowel binnen de civiele en militaire instituties als in de publieke sfeer. Duidelijk is geworden dat de informatievoorziening vele sluizen heeft gekend, en dus ook vele sluiswachters die berichten formuleerden, informatie selecteerden en feiten aandikten, bagatelliseerden of verzwegen. Daarnaast laat het onderzoek naar taalgebruik, woorden en discours zien hoe op alle niveaus de voorstelling van zaken 'in het veld' zo kon worden gekneed dat dit de gewenste voorstelling van zaken diende. Controversiële acties konden daarmee acceptabel worden gemaakt en schandalen afgewend. Dit proces kreeg tijdens de oorlog vorm en heeft de terugblik nog lang en vergaand bepaald.

We constateren dat de sturing van informatiestromen en de taal waarin over de oorlog werd bericht een vergaande tolerantie hebben geproduceerd voor het gebruik van extreem geweld. Dit was niet een kwestie van andere normen in andere tijden. Er waren wel degelijk critici van het optreden van de Nederlandse troepen die wezen op de principes van het internationaal oorlogsrecht en rechtsnormen die in deze periode onder invloed van de Tweede Wereldoorlog en de internationale oorlogstribunalen zoals Neurenberg sterk in ontwikkeling waren en breed erkend werden. Sterker nog, de militaire leiding gaf aan deze normen te willen respecteren. Juist de manier waarop het geweld werd geaccepteerd, hoe er werd weggekeken en hoe beperkt de impact van publieke kritiek bleef, biedt ook inzicht in het zelfbeeld van Nederland als oorlogvoerende natie, in het functioneren van de politieke gemeenschap en de betekenis van haar imperiale ambities.

Aan het slot van dit boek willen we een aantal factoren noemen die de brede geweldstolerantie kunnen verklaren.

1. KOLONIALE DISSOCIATIE

Het Nederlandse militair optreden in de revolutietijd was het resultaat van diep ingesleten patronen, denkwijzen en praktijken die over een lange periode van koloniale overheersing zijn ontstaan. Politici en hun achterbannen in Nederland lieten zich leiden door koloniale drijfveren van vooroordeel, bevoogding en beheersing. Ze voelden door hun geografische en mentale afstand tot de oorlogvoering nauwelijks verantwoordelijkheid voor het brede scala van het toegepaste geweld. We noemden dit 'koloniale dissociatie', een term die aangeeft hoezeer Indonesië geografisch en moreel op afstand stond. Nederland hanteerde voor de koloniën en de koloniale onderdanen afwijkende morele en juridische maatstaven om de beheersing van gebied en bevolking te rechtvaardigen. De koloniale dissociatie kan verklaren waarom Nederland op grote afstand een oorlog kon voeren waarbij men het grootschalig en extreem geweld op de koop toe nam. De koloniale mentaliteit miskende de ambities en capaciteiten van de Indonesiërs om zelf hun politieke bestaan vorm te geven.

Het conflict tussen de Indonesische nationalistinnen en de Nederlandse machthebbers hield een botsing van wereldbeelden in. Tegenover de legitimering van de koloniale machtsaanspraak stond een wereld van verzet en de wil het eigen lot te bepalen. De taal waarin het conflict werd gegoten weerspiegelde deze politieke en mentale kloof. Indonesiërs waren trots op de handelingsvrijheid die ze zich met de revolutie hadden geschapen. Voor Nederlanders behelsde dit alles waarvan ze afkerig waren en wat ze vreesden. Ze verwierpen de revolutie in termen van 'extremisme' en riepen om herstel van gezag en orde, zo nodig met harde hand. Het draagvlak voor het hantieren van grootscheeps geweld was gebouwd op een fundamentele rechtvaardiging van de koloniale verhoudingen: de overtuiging verantwoordelijk te zijn voor het wel en wee van Indonesië.

Steun voor de onafhankelijkheid van Indonesië was in Nederland maar beperkt aanwezig. Mensen golden er al als progressief als ze de weg van geleidelijkheid richting onafhankelijkheid bepleitten. De 'rooms-rote' regeringscoalities zetten in op de door Van Mook ingezette federalisering van Indonesië onder Nederlandse leiding. Om dit doel te bereiken was men bereid op grote schaal militair in te grijpen. De twee grote offensieven werden dan ook breed gesteund en de voortgaande contraterroristische acties werd als noodzakelijk gezien. Ze leken aanvankelijk militair succesvol, maar bleken politiek en uiteindelijk ook militair contraproductief, een teken dat de Indonesische motivatie en capaciteit verkeerd was ingeschat. Onder verantwoordelijke militairen, bestuurders en politici vermengde de overschatting

over wat er met wapengeweld kon worden bereikt zich met frustratie over de politieke handrem die lange tijd op de militaire plannenmakerij werd gezet. De regering in Den Haag verloor hierdoor het toch al beperkte vermogen om het optreden van de troepen te corrigeren.

2. BUREAUCRATISCHE DICTATUUR

In het koloniale Indonesië ontbraken de controlemechanismen van de rechtsstaat in vergaande mate. De oorlog werd gevoerd onder autoritaire gezagsverhoudingen, waarin het leger dominant was. Het civiele binnenlands bestuur opereerde op veel plaatsen onder de Staat van Oorlog en Beleg en was afhankelijk van het leger. In de koloniale staat Indië bleef de politieke verantwoording hoe dan ook beperkt. Zij werkte alleen binnen de ambtelijke hiërarchie en niet in de publieke sfeer. De landvoogd was het hoogste gezag en de politiek verantwoordelijken stonden op grote afstand, namelijk in Den Haag. De regering aldaar legde bovendien verantwoording af ten overstaan van de Nederlandse politieke gemeenschap, niet jegens de Indonesiërs.

Van groot belang voor het verhullen van misdaden was de wijze waarop bestuurlijke verantwoordelijkheden sterk gescheiden bleven. De verschillende takken van het openbaar bestuur hanteerden een strikte afbakening van competenties, zodat bestuursambtenaren zich als regel niet in de zaken van het leger mengden. Ze hadden wellicht een mening, maar hielden die doorgaans ambtelijk voor zich. Ook Van Mook hield zich vaak op de vlakte, hoewel hij formeel het hoogste bevel over de krijgsmacht droeg. De landvoogd ondernam alleen stappen als wantoestanden publiek dreigden te worden of als Den Haag om inlichtingen vroeg. Dat gold in zekere zin ook voor het openbaar ministerie, hoewel de procureur-generaal wel de competentie had om door het leger begane misdaden strafrechtelijk te vervolgen. Dat dat nauwelijks gebeurde, had te maken met de bijna unanieme overtuiging dat militair ingrijpen noodzakelijk en gerechtvaardigd was. De overschrijdingen van geweldsnormen werden beschouwd als een betreurenswaardig 'exces', niet als een structureel moreel probleem.

3. DE URGENTIE VAN GEZAGSHERSTEL

Het doel van gezagsherstel en de Indonesische aanvallen daarop vergrootten de tolerantie onder bestuurders voor het toepassen van grootschalig geweld door de eigen troepen. De Nederlandse bestuurders ter plaatse veronderstelden op te komen voor de 'goedwillende' Indonesiërs. Onder deze omstandigheden had de burgerbevolking echter in het door Nederland bezette

gebied nauwelijks toegang tot het recht en was er geen sprake van controlerende of corrigerende factoren vanuit de civil society.

Topambtenaren in Batavia accepteerden het gebruik van grootschalig en grof geweld omdat ze meenden te weten dat hard optreden tegen de Republiek en het verzet in het belang van de bevolking was. Ook de lokale en regionale bestuurders werden gedreven door een paternalistisch en apolitiek esprit de corps en vonden herstel van orde en rust noodzakelijk om goed bestuur te kunnen leveren. Op veel plaatsen kwamen ze door het verzet van de Indonesiërs niet aan besturen toe. Daardoor waren ze vaak geneigd hun hoop te vestigen op repressief geweld. Indonesische bestuurders in Nederlandse dienst werden in toenemende mate ambivalent en bezorgd over hun positie en hun leven. Klachten die vanuit de bevolking bij hen binnenkwamen over Nederlands wangedrag leidden maar zeer beperkt tot stappen, terwijl ze steeds meer onder druk van Republikeinse kant kwamen te staan om hun functies neer te leggen.

4. DE AARD VAN DE OORLOG

De aard van de oorlog is van grote invloed geweest op de praktijk van de verslaggeving en verspreiding van kennis over het toegepaste geweld. Vaak is het conflict voorgesteld als een afwisseling van diplomatie en strijd, waarbij de inzet van grootschalig geweld een uiterste middel zou zijn. In werkelijkheid is er in talrijke gebieden vrijwel permanent strijd geleverd om het Nederlandse bestuur opnieuw te vestigen en consolideren. Nederland hanteerde als bijna vanzelfsprekend het 'recht op verovering'. Al onder geallieerd oppercommando hanteerde het leger een agressieve strategie om de Republikeinse troepen en milities terug te dringen en gebieden onder Nederlands gezag te brengen. Op deze 'drang naar voren' volgde 'zuivering' van de bezette gebieden, in de praktijk gebracht door uitgebreide patrouillegang, hardhandige verhoren en executies van tegenstanders, represailles en andere methoden van contraguerrilla. In de loop van de oorlog vond juist tijdens zulke operaties veel en extreem geweld plaats. De grote spreiding van de troepen en de lange, vaak onderbroken verbindinglijnen betekenden dat er op het laagste operationeel niveau autonoom moest worden gehandeld en de controle van bovenaf zeer beperkt bleef. Daar kwam bij dat veel confrontaties en geweld plaatsvonden aan de randen van het door Nederlandse troepen bezette gebied, buiten het blikveld van Nederlandse militaire en civiele autoriteiten, die het geweld dus altijd van horen zeggen kenden, niet uit eigen waarneming.

In de verslaggeving uit het gevechtsterrein bleef de aard van het toegepaste geweld vaak verborgen, terwijl dat van de tegenstander juist werd uit-

gelicht. Al op het laagste niveau, dat van het patrouilleverslag, werden de details van de operatie geabstraheerd of omfloerst beschreven. Hoewel aantallen slachtoffers en verschoten munitie vrij nauwgezet werden opgegeven, bleef de aard van het toegepaste geweld verzwegen. Op alle niveaus werd het Nederlandse optreden steeds geframed als een gerechtvaardigde reactie op vijandelijke agressie. Mochten er in voorkomende gevallen toch van bovenaf vragen worden gesteld over wreedheden, dan werden die, wanneer zij niet konden worden ontkend, als individuele excessen voorgesteld. Uit bijna alle gevechtsterreinen komen gegevens tevoorschijn die de conclusie rechtvaardigen dat er regelmatig Nederlandse oorlogsregels werden overtreden, waarbij burgerslachtoffers werden gemaakt en de bevolking zwaar werd getroffen. Overigens hebben we hier vermeden om alleen over oorlogsmisdaden te spreken, omdat in de beleving van de slachtoffers niet alleen juridische overwegingen spelen en andere vormen van geweld ook onherstelbaar leed kunnen veroorzaken, waar de Nederlandse – en van hun kant Republikeinse – militaire en civiele overheden verantwoordelijkheid voor dragen.

5. HET MILITAIRE PRIMAAT IN DE INFORMATIEVOORZIENING

Het patroon van framing is zichtbaar geworden in elke stap van rapportage, vanaf de gebeurtenissen in het veld tot aan het hogere operationele, bestuurlijke en politieke niveau. De sluiswachters langs deze officiële informatiekanaalen gaven informatie niet neutraal door, maar prepareerden deze, voorzagen ze van betekenis en gaven gebeurtenissen gedeeltelijk of verdraaid weer. Onwelgevallige informatie werd er al vroeg in de verslaglijn uitgefilterd. Op het niveau van de legerleiding werd de rapportage van politieke betekenissen voorzien en gelegitimeerd. Bij de informatievoorziening en voorlichting over de oorlogvoering en het toegepaste geweld lag het primaat bij het leger. De legercommandant en zijn staf zetten de berichtgeving stevast naar hun hand. De legerleiding zette allerlei mechanismen in werking om beschuldigingen in twijfel te trekken of te ontkennen en een geruststellend interpretatief kader te formuleren. Al voordat het mogelijk tot een officieel onderzoek kwam, wees generaal Spoor klachten als vaag en onduidelijk van de hand. Klagers en klokkenluiders werden verdacht gemaakt, geïntimideerd, op zwarte lijsten geplaatst, met strafrechtelijke vervolging bedreigd en buitengesloten. Spoor creëerde wel een *paper trail* van instructies aan de troepencommandanten en dagorders voor de gehele krijgsmacht, waarin hij wees op de noodzaak van gedisciplineerd gedrag. Commandanten, die

doorgaans streng optraden tegen overtredingen van de discipline binnen hun eenheid, waren vaak opmerkelijk coulant als hun manschappen extreem geweld toepasten in de context van gevechtshandelingen. Als zij al vonden dat dergelijk grensoverschrijdend gedrag moest worden bestraft, dan deden zij dat meestal krijgstuuchtelijk af.

Spoor en zijn staf bepaalden zo grotendeels het speelveld in Indonesië en beïnvloedden de politieke besluitvorming in Den Haag. Alle informatie vanuit Batavia/Jakarta naar Den Haag benadrukte het agressieve karakter van de tegenstander en het beheerste, reactieve optreden van de eigen troepen. De ambtelijke top in Batavia/Jakarta en de politieke leiding in Den Haag namen dit interpretatieve kader doorgaans over en accepteerden de door het leger gedomineerde informatiepositie.

6. GEBREKKIGE POLITIEKE VERANTWOORDELIJKHEID

De achtereenvolgende regeringen hebben zich nauwelijks bekommerd om het geweldsniveau van het legeroptreden in Indonesië. Dat had verschillende oorzaken. In de eerste plaats bestond van oudsher de gewoonte dat Den Haag zich niet in de details van het koloniaal bestuur mengde. Ten tweede richtten de ministers hun aandacht vooral op de binnenlandse politieke strijd over de Indonesische kwestie, en daarmee samenhangend op de onderhandelingen met de Republiek. Ten derde bestond er – bij alle verklaringen over herstel van orde en veiligheid voor Indonesische burgers – toch vooral een diepe onverschilligheid over wat de harde werkelijkheid van de oorlog voor hen betekende. De koloniale dissociatie bepaalde dat de morele integratie van de gekoloniseerden in het Nederlandse normbesef gering bleef.

In de ministerraad kwam het wangedrag van de eigen troepen sporadisch ter sprake. In de meeste gevallen ging het om bewindslieden die hun ambtgenoot van Overzeese Gebiedsdelen vroegen hoe het er met beloofde onderzoeken voor stond. Ministers toonden ook bezorgdheid over specifieke zaken als Bondowoso, maar die werd gedempt door de ambtgenoten van Oorlog en Overzeese Gebiedsdelen, en er werd niet doorgevraagd. In de militaire onderraden volgden de deelnemers de perceptie en de legitimatie van het geweld van het leger. Hier speelden de militaire adviseurs van de minister-president een prominente rol. Als generaal Spoor aan besprekingen met bewindslieden deelnam, werd er respectvol naar hem geluisterd. Legegeweld was geen discussiepunt. Ook in parlementaire debatten kwamen 'excessen' slechts incidenteel ter sprake. Een mantra in het politieke debat

was dat de Nederlandse troepen onder zware omstandigheden hun plicht deden en een voorbeeldige zelfbeheersing tentoonspreidden. De politieke rechtvaardiging van de oorlog was inmiddels mede gebaseerd op het doel een zodanige politieke en diplomatieke uitgangspositie te behouden dat Nederland de toekomst van Indonesië kon bepalen.

Het onderzoek naar de taal van het geweld laat zien hoe niet alleen het koloniale bestuur, maar ook politiek Den Haag bewust en onbewust de terminologie en denkwijze van de militairen hebben gebruikt en geïnternaliseerd. De periodieke militaire rapportages werden door bestuurlijk Batavia in geformaliseerde en gejuridiseerde bestuurlijke termen gevat en naar Den Haag opgezonden. De vorm en stijl ontnamen het zicht op wat er feitelijk op het strijdtoneel gebeurde. Net als in de verslaglegging werd ook in het Nederlandse discours steeds, in de koloniale traditie, onderscheid gemaakt tussen ‘goedwillenden’ en ‘extremisten’. Dat legitimeerde hard optreden tegen de laatsten. De Republiek heette niet in staat een stabiel bestuur op te zetten, terwijl het antikoloniaal verzet als crimineel werd voorgesteld en de tegenstander aldus buiten de morele orde werd geplaatst. De mentale en geografische afstand tot het strijdtoneel maakte het voor een politieke meerderheid in Nederland eenvoudig om het harde geweld te accepteren als een noodzakelijk instrument van gezagsherstel, zonder de consequenties ervan onder ogen te hoeven zien.

7. EEN GEZAGSGETROUWE PUBLIEKE SFEER

De grote meerderheid van de media volgde deze redenering. Het Nederlandse medialandschap was grotendeels verzuild en daarmee politiek gedisciplineerd. Veel krantenredacties volgden de lijn die werd uitgezet door de politieke partijen waarmee ze verbonden waren. De massamedia boden weinig tegenwicht tegen de controle die het leger in Indonesië uitoefende op de berichtgeving voor de pers. Instanties als de Dienst voor Legercontacten, de Regeringsvoorlichtingsdienst Batavia en persbureau Aneta stuurden de beeldvorming in de Nederlandse kranten en omroepen in Indonesië en Nederland. Hun berichten werden vaak letterlijk overgenomen. Embedded reporters identificeerden zich met het leger en de ‘gewone soldaat’, die immers zoon, buurjongen of verloofde van de achterblijvers aan het thuisfront kon zijn. Kritische berichtgeving vanuit Indonesië was schaars. De belangrijkste dagbladen die wangedrag aankartten waren *Het Parool* en *De Waarheid*. Zij hoorden echter als gevolg van de Koude Oorlog tot onderling vijandige politieke kampen en opereerden al snel langs elkaar heen en tegen elkaar in.

De kleinere progressieve en kerkelijke bladen publiceerden over wangedrag, maar konden maar weinig politiek gewicht in de schaal leggen.

Het 'thuisfront' werd op een succesvolle manier ingezet ter rechtvaardiging van de oorlog in Indonesië. Allerlei organisaties waren actief in het mobiliseren van de Nederlandse bevolking. Deze steunden de troepen op afstand en legitimeerden op die manier ook de oorlog. Het beeld van 'onze jongens' die een vervelende maar noodzakelijke en vooral rechtmatige oorlog streden, werd erdoor versterkt. Tegenacties waren aanwezig in de vorm van stakingen, dienstweigering en politieke actie door organisaties als de Vereniging Nederland-Indonesië, maar de reacties van de overheid waren streng en repressief.

8. INDONESISCHE STEMMEN

Het is opmerkelijk hoe weinig de stemmen van de Indonesische slachtoffers van Nederlands geweld gehoord zijn, althans in de Nederlandse informatiestroom. Nederlandse overheden en media hebben deze stemmen stelselmatig genegeerd of in twijfel getrokken, terwijl eenzijdige aandacht uitging naar de slachtoffers van Indonesisch geweld. Nederlandse autoriteiten beklagden zich vaak over Republikeinse media en diskwalificeerden klachten van de regering in Yogya als 'verzinsels' die niet de moeite waard waren om op in te gaan. Bij onderzoek werden lokale inwoners vaak genegeerd. Wie dieper graaft, komt talrijke meldingen tegen door Indonesische ambtenaren en bestuurders, die hebben geklaagd over het Nederlandse optreden. Dit waren geen propagandistische klachten vol overdrijving, maar zakelijke verslagen over moord, verkrachting en vernieling. Deze klachten werden doorgaans door de hoogste Indonesische bestuurders in Nederlands gebied aan het Nederlandse bestuur gemeld.

Opvallend genoeg hebben de Republikeinse autoriteiten de Nederlandse geweldsuitbarstingen en wandaden niet in volle breedte uitgemeten en geëxploiteerd. Notoire gevallen zoals de massale executies op Sulawesi en in Rawagede (Karawang) werden wel propagandistisch uitgebuit, maar veel andere gevallen van grootschalig geweld tegen burgers zijn onvermeld gebleven. Hiervoor zijn verschillende redenen te geven. Praktisch gesproken was er aan Republikeinse kant een gebrek aan goed gestructureerde informatielijnen, waardoor veel gebeurtenissen 'lokaal' bleven en berichten vervormd of laat doorkwamen. Er speelden ook belangrijke politiek-strategische overwegingen mee. De Republikeinse autoriteiten zochten niet naar juridische kwalificaties om te betogen dat het Nederlandse optreden de grenzen van

het oorlogsrecht overschreed. Ze hoefden de eigen bevolking de geweldservaring niet uit te leggen, want die was tastbaar genoeg. Bovendien hanteerden ook Republikeinse troepen zelf moorddadig geweld tegen burgers en lokale bestuurders, waardoor het aanklaarten van het geweldsniveau als een boemerang kon werken. De Republikeinse leiding koos eerder voor het bespelen van de internationale gremia, in het bijzonder de Verenigde Naties, dan voor het zoeken naar recht voor de slachtoffers – recht dat nergens anders vandaan kon komen dan van de Nederlanders zelf.

DOOFPOT

Tenslotte moet de vraag worden beantwoord of er nu aan Nederlandse kant sprake is geweest van een doofpot of niet. Nu is het begrip ‘doofpot’ niet erg precies. Het zal duidelijk zijn dat er stelselmatig voorvallen en informatie zijn toegedekt, maar meer dan van een simpel maskeren van feiten waren de stiltes het resultaat van een veelomvattend mechanisme van manipulatie, verhulling, ontkenning van de details en de doelen van de oorlogvoering en een weggijken dat een pertinent koloniaal karakter droeg. De Nederlandse politieke, bestuurlijke en militaire instituties hebben van hoog tot laag een bijdrage geleverd aan een vorm van informatiemanagement die wist te voorkomen dat belastende feiten in hun volle omvang en implicaties bekend zouden worden en tot ernstige politieke moeilijkheden zouden leiden. Op dit hele proces waarin autoriteiten feiten toedekten die hun beleid en belangen in diskrediet konden brengen is het beeld van ‘de doofpot’ wel degelijk van toepassing.

Er kwamen in Nederland via parallelle, niet-officiële informatiekanaalen wel verhalen aan het licht die door de autoriteiten minder gewenst waren. Kritische journalisten en politici, verontruste kerkelijke leiders en particulieren maakten getuigenissen over wangedrag openbaar en niets verhullende brieven van militairen werden in het parlement voorgelezen. In zulke gevallen stelden de verantwoordelijke bewindslieden parlementaire meerderheden gerust met de belofte de zaak te onderzoeken. Zulk onderzoek werd in het verkeer tussen Den Haag en Batavia als regel traag en formalistisch afgehandeld. De legerleiding en troepencommandanten noemden zulke berichten doorgaans niet ter zake, vaag, bevooroordeeld en verdraaid. Van wangedrag beschuldigde militairen werden overgeplaatst en hun werd de hand boven het hoofd gehouden.

Het onderzoek laat zien hoe het koloniaal bestuur in Indonesië opereerde onder druk van steeds massaler Indonesisch verzet. Lokale bestuursambte-

naren gingen veelal mee in het brede repertoire van verzwijgen of bagatelliseren van onaangename feiten. Hoewel deze ambtenaren herhaaldelijk hun bezwaren bij hun superieuren en de legerleiding hebben geuit, hebben ze doorgaans het geweld als noodzakelijk geaccepteerd om hun bestuurswerk mogelijk te maken. De dominantie van het militaire gezag onder de Staat van Oorlog en Beleg maakte de ambtenaren machteloos. Hoger in de hiërarchie hadden bestuursambtenaren in Batavia en politici in Den Haag in voorkomende gevallen wel twijfels over de gebrekkige verantwoording, maar ze bleken bereid genoeg te nemen met de meest geruststellende weergave en afdoening van potentieel brisante zaken. Als er dan al, na verloop van langere tijd, uitkomsten van onderzoek te melden waren, bleven ze binnenskamers en gaven ze nauwelijks aanleiding tot discussie.

Politiek en bestuurlijk verantwoordelijken op alle niveaus aan Nederlandse kant hebben gezwegen, de geweldspraktijk in het veld moedwillig verhuld of deze van beter 'bruikbare' interpretaties voorzien. Ambtenaren en juristen in Indonesië en in Nederland hebben op gezette tijden kanttekeningen geplaatst bij gewelddadig militair optreden. Zelden hebben zij echter het primaat van het leger kunnen of willen aanvechten, en zelden heeft kritiek uit de civiele organisatie tot disciplinaire of strafrechtelijke maatregelen geleid. Als er in afzonderlijke gevallen al blijk werd gegeven van verontrusting, dan had dit waarschijnlijk weinig invloed op het gedrag van de legerleiding en de troepen. Verontwaardiging kwam meestal pas weken of maanden na het gebeurde tot uiting, onderzoek liet doorgaans nog langer op zich wachten en resultaten bleven grotendeels verborgen. Dan hoeft het niet te verwonderen dat het nauwelijks tot strafrechtelijke correcties en ingrijpen in de organisatie is gekomen.

Door de consequente boodschap van rechtmatig en noodzakelijk ingrijpen en het informatiemanagement met betrekking tot het geweldsniveau konden betrokkenen en toeschouwers de indruk krijgen dat 'het wel mee-viel' met het oorlogsgeweld. Toch heeft dit onderzoek duidelijk gemaakt dat op alle niveaus vroeger of later kennis aanwezig is geweest over de extreme gewelddadigheden van Nederlandse (en Indonesische) troepen en op zijn minst een sterk vermoeden over het structurele karakter ervan. De vermeldingen van normoverschrijdend geweld waren legio en kwamen op de bureaus van alle verantwoordelijken terecht. Slechts in uitzonderlijke gevallen heeft hogerhand concrete corrigerende maatregelen willen nemen om het geweld in te perken of daders strafrechtelijk te vervolgen. Die urgentie was afwezig, want voor de verantwoordelijke civiele en militaire autoriteiten

stond voorop dat de strijd moest worden gewonnen. Daarom vonden ze niet vervolgen op grond van het opportuniteitsbeginsel al snel te rechtvaardigen. In die overweging speelde ook mee dat vervolgen afbreuk zou kunnen doen aan het moreel van de troepen.

Werd het extreem geweld in de hand gewerkt door de ervaring dat daders niet of nauwelijks bestraft werden en ze dat ook konden weten? De historicus Jacques Sémelin gelooft niet dat in het algemeen straffeloosheid de belangrijkste stimulans voor daders van oorlogsmisdrijven is. Volgens hem weten daders zelfs nietsontziende wreedheden te rechtvaardigen als militaire noodzaak en de drang tot overleven het discours domineren.² Hij ziet wel een onmiskenbaar verband tussen de manier waarop verantwoordelijke elites extreem geweld van betekenis voorzien, vergoelijken en verhullen, de commandanten dit rechtvaardigen en morele autoriteiten terugtreden. Deze praktijk is ook in ons onderzoek aan het licht gekomen.

De verantwoordelijke politici in Nederland volgden de ontwikkelingen vanuit de veilige verte en accepteerden dat de strijdkrachten zich slechts aan marginale controle lieten binden. Vlak na de Tweede Wereldoorlog stond voor de meeste politici het doel voorop om de natiestaat en zijn overzeese bezit – in welke constellatie dan ook – te herstellen en weer tot bloei te brengen. Hiertoe werd de oorlogsinspanning verlengd en de samenleving als ondersteunend ‘thuisfront’ gemobiliseerd. Rabiante voorstanders van koloniaal gezagsherstel bleven tot het eind volhouden dat de Republiek Indonesië militair kon worden overwonnen. Meer gematigden hoopten dat een onderhandelde vrede een eind zou maken aan alle vormen van extreem geweld. Zij waren bang dat het aankarten van daden van extreem geweld – door welke partij ook gepleegd – de toch al fragiele vredesonderhandelingen zouden verstoren. In deze context ging de verontrusting over het grootschalig en extreem geweld vrijwel ten onder. De consequenties ervan voor de zwaar getroffen bevolking van Indonesië waren niet alleen de verantwoordelijkheid van het leger, maar ook van alle bestuurlijk en politiek verantwoordelijken.

POSTKOLONIAAL NEDERLAND

Hoewel ons onderzoek de oorlogsperiode zelf besloeg, geeft het aanleiding tot enkele afsluitende opmerkingen over de wortels van de postkoloniale cultuur van Nederland. De vraag blijft waarom de stiltes en vervormingen zo lang hebben kunnen voortbestaan. Het feit dat anno 2017, bij de start van het onderzoek, de vragen die in de oorlogstijd al speelden nog steeds werden gesteld – hoe gewelddadig was de oorlog, hebben Nederlandse troepen

zich aan misdaden of normoverschrijdend geweld schuldig gemaakt, en was dat al dan niet structureel? – laat zien dat niet alleen de vragen, maar ook de achterliggende mentaliteiten en beelden die de oorlog mogelijk maakten een lang leven hebben. Dezelfde discussies werden in de jaren 1945-1949 gevoerd, zij het misschien in iets andere termen. Ingewikkelder gezegd: het paradigma van de omgang met de oorlog is in feite weinig veranderd. Sinds de onthullingen van Joop Hueting in januari 1969 – of misschien wel eerder, sinds de onthullingen van soldaten en anderen tijdens de oorlog zelf – zijn er wel aanzienlijke bressen in het beeld van een beheerst gevoerde en gerechtvaardigde oorlog geslagen, maar de aard van de discussie is nauwelijks veranderd.

We zijn ons ervan bewust dat dit boek in feite binnen hetzelfde paradigma blijft. Toch hebben we ons niet primair beziggehouden met de discussie hoe erg het is geweest, maar met de mechanismen van bestuur en communicatie aan vooral Nederlandse zijde, die een cultuur van aanvaarding van het ernstige oorlogsgeweld hebben geschapen. Koloniale mentaliteiten, strikte competentiescheiding, de dominantie van het leger in het bestuur en de informatievoorziening, een bewust gevoede oorlogscultuur en een preoccupatie met een politieke oplossing voor de Indonesische kwestie – het is de combinatie van al die dingen die een omgeving schiep waarin de boodschap van een rechtmatige en gematigde oorlog diep wortel heeft kunnen schieten.

We hebben de patronen geschetst die het geweld acceptabel maakten. Veel van die patronen waren van structurele aard; ze zaten dus ingebakken in de wijze waarop besluitvorming en organisatie van verantwoording waren ingericht en die werd gevoed door nog abstractere zaken als koloniale mentaliteiten. Ons onderzoek reikt dus verder dan een simpel verhaal van oorlogsmisdaden die door verantwoordelijken werden toegedekt. Hier speelde een breedgedragen wens om overzee met gewelddadige middelen orde op zaken te stellen, in een context waarin de koloniale dissociatie in Nederland en een bureaucratische dictatuur in Indonesië alle ruimte boden voor de ongestrafte overschrijding van bestaande gewelddadige normen. De waarheid over het legeringrijpen werd niet alleen door de verantwoordelijken verhuld en verdraaid, maar de aldus gecodeerde voorstelling van zaken werd door de meerderheid van de pers en de voor de oorlog gemobiliseerde samenleving onderschreven.

Dat wil geenszins zeggen dat individuele personen geen verantwoordelijkheid droegen. De indertijd heersende normen voor oorlogvoering verzetten zich ook toen al tegen het extreme geweld dat Nederlandse troepen

op gezette tijden toepasten. Hoewel de Geneefse Conventie over geweld tegen burgers pas aan het einde van de oorlog haar beslag kreeg, waren de normen internationaal en nationaal aanvaard en geïnternaliseerd. Ook legerinstructies maken duidelijk dat het executeren van vijanden of afbranden van dorpen en willekeurig beschieten van burgers ethisch gezien geen geoorloofde praktijken waren. Geregeld komen we aan beide kanten van de strijd bespiegelingen tegen over de misdadigheid en onrechtvaardigheid van het toegepaste geweld. Dat maakt niet alleen feitelijke daders en hun directe meerderen verantwoordelijk, maar in het bijzonder de politieke, bestuurlijke en militaire leiding, die het om hen moverende redenen lieten gebeuren. Ze kunnen zich niet verschuilen achter het argument dat ze het niet hebben geweten. We hebben in dit onderzoek vastgesteld dat ze aan die wetenschap geen rechtstatelijk en humanitair vervolg hebben gegeven. Politieke leiders zijn passief gebleven in het volle zicht op en in volle verantwoordelijkheid voor normoverschrijdend geweld van eigen militairen, inclusief oorlogsmisdaden. Hoe dat kon komen, heeft dit boek proberen te verklaren.

Noten

Inleiding

- 1 Auteurs noemen verschillende cijfers. Meest recente berekeningen en schattingen zijn: Christiaan Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen! Het Nederlandse militaire optreden in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 2022) 14-17; Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946* (Amsterdam 2022) 167-188; Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 472; Christiaan Harinck, Nico van Horn en Bart Lutikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden? Onze vergeten slachtoffers', *De Groene Amsterdammer*, 26 juli 2017, <https://www.groene.nl/artikel/wie-telt-de-indonesische-doden> (geraadpleegd 28 september 2021); Rémy Limpach, "'Ze vielen als gemaaid koren". Een beschouwing over verliescijfers in Indonesië, 1945-1949', *Militaire Spectator* 191, 1 (2022) 32-49. Zie ook <https://www.niod.nl/nl/veelgestelde-vragen/indonesische-onafhankelijkheidsstrijd-cijfers#:~:text=De%20Amerikaanse%20historicus%20William%20H,Nederlands%2DIndische%20doden%20zijn%20gevalen> (geraadpleegd 11 juni 2023).
- 2 Er zijn uitzonderingen, zoals de documentaires van Henk Hofland, Hans Keller en Hans Verhagen, 'Vastberaden, maar soepel en met mate' (VPRO, 1975) en van Alfred Edelstein en Karin van Coeverden, 'De excessen van Rawagedeh' (RTL, 1995), en boeken als Manon van den Brekel, *Massa-executies op Sulawesi. Hoe Nederland wegwam met moord in Indonesië* (Zutphen 2017), David van Reybrouck, *Revolusi. Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020) en Anne-Lot Hoek, *De strijd om Bali. Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid 1846-1950* (Amsterdam 2021). Zie ook: Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).
- 3 Remco Raben, 'De knopen van de bevrijding. Zeventig jaar Indonesische onafhankelijkheid', *De Groene Amsterdammer*, 12 augustus 2015, <https://www.groene.nl/artikel/de-knopen-van-de-bevrijding>.
- 4 Gert Oostindie, Henk Schulte Nordholt en Fridus Steijlen, *Postkoloniale monumenten in Nederland=Post-colonial monuments in the Netherlands* (Leiden 2011).
- 5 *Seri Monumen Sejarah T.N.I. Angkatan Darat*. Dinas Sejarah TNI Angkatan Darat (3 delen; Bandung

- 1977-1980); Katharine E. McGregor, *History in Uniform: Military Ideology and the Construction of Indonesia's Past* (Singapore 2007) 9.
- 6 Abdul Wahid, 'The Untold Story of the Surabaya Battle of 1945', *The Jakarta Post*, 12 november 2013.
 - 7 Huw Bennett en Peter Romijn, "'Liever geen onderzoek". Hoe schandalen over koloniaal geweld in de Britse en Nederlandse politiek onschadelijk gemaakt konden worden (1945-1960)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 135, 2 (2020) 52-71; Huw Bennett en Peter Romijn, 'Nor an Afterthought: Accountability for Colonial Violence in the Dutch and British Metropolises', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis (red.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca en London 2022) 25-48.
 - 8 Zeker in het begin van de revolutie hebben Republikeinse leiders het geweld tegen burgers afgekeurd. Merdeka, 30 oktober 1945; Soetan Sjahrir, *Onze strijd* (Amsterdam 1946) 16. Ook verontschuldigde Soekarno zich voor de Chinese slachtoffers in Bandung: Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese Violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 381-401, aldaar 391.
 - 9 Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2010) 9 en 35.
 - 10 Remco Raben, 'Ethnic Disorder in VOC Asia: A Plea for Eccentric Reading', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 134, 2 (2019) 115-128.
 - 11 Overigens is onderzoek naar rechtspleging en rechtsdenken in de Republiek volstrekt afwezig. Over de rechtspraakvormingen, zie Daniel S. Lev, 'Judicial Unification in Post-Colonial Indonesia', *Indonesia* 16 (1973) 1-37.
 - 12 Over de rol van wraak en criminaliteit, zie Robert Cribb, 'Misdaad, geweld en uitsluiting in Indonesië', in: Els Bogaerts en Remco Raben (red.), *Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2007) 31-48, aldaar 36-39.
 - 13 Roland Burke, Marco Duranti en A. Dirk Moses, 'Introduction: Human Rights, Empire, and after', in: A. Dirk Moses, Marco Duranti en Roland Burke (red.), *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics* (Cambridge 2020) 1-31, aldaar 8; Ruti G. Teitel, *Humanity's Law* (Oxford en New York 2011) hoofdstuk 2.
 - 14 Boyd van Dijk, 'Internationalizing Colonial War: On the Unintended Consequences of the Interventions of the International Committee of the Red Cross in South-East Asia, 1945-1949', *Past and Present* 250, 1 (2020) 243-283.
 - 15 Bijvoorbeeld voorzitter van het Veteranen Platform Hans van Griensven: 'Wisselende reacties op rapport dekolonisatie Indonesië', <https://nos.nl/artikel/2417698-wisselende-reacties-op-rapport-dekolonisatie-indonesie> (geraadpleegd 6 november 2022).
 - 16 Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
 - 17 *De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995). Zie voor de werkzaamheid van de ambtelijke coördinatiegroep die in 1969 het vooronderzoek deed ter voorbereiding van *De excessennota*: Nationaal Archief, Den Haag (hierna: NL-NaHa), Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau Statische Archieven Overzeese Rijksdelen 2.04.53.20, inv.nrs 30-32.
 - 18 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (1970; 4e herz. druk; Zutphen 2012) 224.
 - 19 Limpach, *De brandende kampongs* bevat natuurlijk veel voorbeelden van militaire optreden. Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen!* gaat weliswaar vooral over de militaire strategie, maar besteedt ook enige aandacht aan het 'alledaagse' optreden van Nederlandse troepen.
 - 20 Aantallen slachtoffers zijn moeilijk precies vast te stellen. Captain en Sinke, *Het geluid van geweld*, 188, komen op ongeveer zesduizend (Indo-)Europese en Molukse slachtoffers in het eerste half jaar van de oorlog. Somers Heidhues, 'Anti-Chinese Violence in Java', 396, schat het aantal Chinese slachtoffers op Java op tienduizend; de doden van het talrijke geweld op Sumatra zijn dus niet meegerekend. Het aantal gedode ambtenaren bedroeg volgens Nederlandse opgave in de eerste zes maanden van 1949 654 personen op Java en Sumatra: P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (s-Gravenhage 1991) 250-251.

- 21 Zie de discussie naar aanleiding van Jos de Beus, 'God dekoloniseert niet. Een kritiek op de Nederlandse geschiedschrijving over de neergang van Nederlands-Indië en Nederlands Suriname', *BMGN* 116, 3 (2001) 307-324, met bijdragen van Elsbeth Lochter-Scholten (325-329), Joop de Jong (330-333) en H.W. van den Doel (334-337).
- 22 Willem IJzereef is een uitzondering.
- 23 McGregor, *History in Uniform*; Bambang Purwanto, 'Militer Indonesia dan Legitimasi Historiografis', in: Idem, *Gagalnya Historiografi Indonesiasentris?!* (Yogyakarta 2006) 188-221.
- 24 Een interessante middenweg vormt Taufik Abdullah, *Indonesia: Towards Democracy* (Singapore 2009) hoofdstuk 2, dat sterk beïnvloed is door de internationale geschiedschrijving over de revolutie. Zie ook Gerry van Klinken, 'The Battle for History after Suharto', in: Mary S. Zurbuchen (red.), *Beginning to Remember: The Past in the Indonesian Present* (Singapore 2005) 233-258.
- 25 Bambang Purwanto, 'Proklamasi Kemerdekaan, Revolusi, dan Perang di Indonesia, 1945-1949: Sebuah Pengantar', in: Rémy Limpach, *Kekeerasan Ekstrem Belanda di Indonesia: Perang Kemerdekaan Indonesia 1945-1949* (Jakarta 2019) xi-xxiv.
- 26 Scagliola, *Last van de oorlog*; Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015); Van Reybroeck, *Revolusi*; Hoek, *De strijd om Bali*.
- 27 Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, 'Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity', *History and Theory* 45, 1 (2006) 30-50.
- 28 Zie ook Remco Raben, *Wie spreekt voor het koloniale verleden? Een pleidooi voor transkolonialisme* (oratie; Universiteit van Amsterdam 2016).
- 29 J.H.W. Veenstra, *Diogenes in de tropen* (Amsterdam [1947]) 134.
- 30 In 2020 onderzocht YouGov de houding van respondenten in acht landen jegens het koloniale verleden van hun land. Matthew Smith, 'How Unique are British Attitudes to Empire?' (2020), <https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2020/03/11/how-unique-are-british-attitudes-empire> (ge raadpleegd 29 oktober 2022). Nederlanders bleken van alle onderzochte naties het meest trots te zijn op het eigen koloniale verleden.

1. Oorlogsculturen

- 1 René Koekkoek, 'Envisioning the Dutch Imperial Nation-State in the Age of Revolutions', in: René Koekkoek, Anne-Isabelle Richard en Arthur Weststeijn (red.), *The Dutch Empire between Ideas and Practice, 1600-2000* (z.p. 2019) 135-157, aldaar 137; Petra Groen, 'Een moordgeschiedenis. Koloniale oorlogvoering en militaire ethiek rond 1900', in: J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen (red.), *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van Indonesië aan de Universiteit Leiden. Semaian 22* (Leiden 2002) 43-64; Remco Raben, 'Epilogue: Colonial Distances: Dutch Intellectual Images of Global Trade and Conquest in the Colonial and Postcolonial Age', in: Koekkoek, Richard en Weststeijn (red.), *The Dutch Empire between Ideas and Practice*, 205-232.
- 2 Olivier Le Cour Grandmaison, *Coloniser. Exterminer. Sur la guerre et l'état colonial* (Paris 2005) 201-206.
- 3 Soekarno, *Indonesië klaagt aan! Pleitrede voor den landraad te Bandoeng op 2 december 1930 gehouden door Ir. Soekarno* (Amsterdam 1931) 43; Jürgen Osterhammel en Jan C. Jansen, *Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen* (8e druk; München 2017) 47; Henk Schulte Nordholt, *Een staat van geweld* (oratie; Erasmus Universiteit Rotterdam 2000).
- 4 W.J. Mommsen, 'Introduction', in: W.J. Mommsen en J.A. de Moor (red.), *European Expansion and Law: The Encounter of European and Indigenous Law in 19th- and 20th-Century Africa and Asia* (Oxford en New York 1992) 1-14, aldaar 10.
- 5 Partha Chatterjee, 'The Colonial State', in: Idem, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (New Jersey 1993) 14-34, aldaar 18.
- 6 Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018); Petra Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010* (Amsterdam 2021). Een wat minder systematisch overzicht van allerlei soorten van koloniale wandaden is Ewald Vanvugt, *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* (Amsterdam 2015),

- dat een uitbreiding is van een boek dat teruggaat op zijn *Bloed aan de klomp. De eerste vaderlandse schandaalkroniek: Nederlandse schurken in het buitenland* (Hilversum 1989).
- 7 Elsbeth Locher-Scholten, 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago around 1900 and the Imperialism Debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 25, 1 (1994) 91-111.
 - 8 M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam en Dieren 1985) 161; Elsbeth Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat. De relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Leiden 1994) 203-206.
 - 9 Zie bijvoorbeeld 'De week', *Soerabaiasch-Handelsblad* (1 september 1894). Zie ook Martin Bossenbroek, 'Geweld als therapie. De roes van de Atjeh-oorlog', in: Liesbeth Dolk (red.), *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog* (Amsterdam 2001) 13-22.
 - 10 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 824-825; Remco Raben, 'Epilogue: On Genocide and Mass Violence in Colonial Indonesia', in: Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (London en New York 2014) 329-347, aldaar 331 en 345. Raben komt op een voorzichtige schatting van 600.000 tot een miljoen slachtoffers, Hagen op drie à vier miljoen, inclusief een 'onevenredig aantal' doden in de Japanse bezettingstijd.
 - 11 Alfons van der Kraan, *Lombok: Conquest, Colonization and Underdevelopment, 1870-1940* (Singapore 1980) 96, 103, 115.
 - 12 Paul Bijl, *Emerging Memory: Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (Amsterdam 2015) 49.
 - 13 Emmanuel Kreike, 'Genocide in the Kampongs? Dutch Nineteenth Century Colonial Warfare in Aceh, Sumatra', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 297-315.
 - 14 Bijl, *Emerging Memory*, 48.
 - 15 Vilan van de Loo, *Uit naam van de majesteit. Het leven van J.B. van Heutsz 1851-1924* (Amsterdam 2020) 105.
 - 16 Van de Loo, *Uit naam van de majesteit*, 109.
 - 17 Van de Loo, *Uit naam van de majesteit*, 148.
 - 18 *Handelingen Tweede Kamer* (hierna: HTK) 1904-1905, 22 november 1904, 185.
 - 19 HTK 1905-1906, 22 november 1905, 147; Elsbeth Locher-Scholten, "Een gebiedende noodzakelijkheid". Besluitvorming rond de Boni-expeditie 1903-1905', in: Harry A. Poeze en Pim Schoorl (red.), *Excursies in Celebes* (Leiden 1991) 143-164; 'De expeditie naar Zuid-Celebes in 1905-1906: officiële bijdragen van het departement van Oorlog in Nederlandsch-Indië', *Indisch Militair Tijdschrift*, Extra Bijlagen no. 21 (1915/1916) 35-37, 41. Zie ook Heleen Pronk, 'Foto's, officieren en geschenken. Militaire expeditie naar Zuid-Celebes 1905-1906', *Armamentaria* 41 (2006-2007) 57-77.
 - 20 *Koloniaal verslag* (hierna: KV) 1906, 48; Roger Tol, 'Textual Authority: The Toloq Rumpaqna Boné by I Mallaq Daéng Mabéla, Arung Manajéng', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 156, 3 (2000) 499-520, aldaar 513.
 - 21 NIMH Beeldbank Defensie 2173-217-006, benteng Bajoé na het gevecht; Idem, 2097_041_077315. <https://nimh-beeldbank.defensie.nl/foto-s/?mode=gallery&view=horizontal&q=bad-jowé&crows=25&page=2> (laatst bezocht 5 januari 2021).
 - 22 Tol, 'Textual Authority', 514.
 - 23 Tol, 'Textual Authority', 499.
 - 24 Bijvoorbeeld van Albert Hahn in *De Notenkraker*, het zondagsblad van het socialistische *Het Volk* op 30 juli 1905, 17 november 1907 en 28 juni 1908. Ook afgebeeld in Bijl, *Emerging Memory*, 110-113.
 - 25 HTK 1905-1906, 17 november 1905, 105.
 - 26 Martin Bossenbroek, 'Joannes Benedictus van Heutsz en de leer van het functionele geweld', in: Herman Beliën, Martin Bossenbroek en Gert Jan van Setten (red.), *In de vaart der volken. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 87-96, aldaar 87-88; H.H. van Kol, *Uit onze koloniën. Uitvoerig reisverhaal* (Leiden 1903) 77.
 - 27 'Vrouwen- en kinderenmoord', *De Amsterdammer* (5 maart 1905) 1.
 - 28 HTK 1905-1906, 26 september 1905, 51-52.

- 29 *HTK* 1905-1906, 26 september 1905, 55 en 58.
- 30 Groen, 'Een moordgeschiedenis', 54-60; *HTK* 1907-1908, Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1908; Verslag betreffende het gehouden onderzoek naar het militair beleid in Atjeh en Onderhoorigheden, Bijlage B, kamerstuk 54 en 56.
- 31 Groen, 'Een moordgeschiedenis', 45-46.
- 32 G. Nijpels, 'Oorlogsgebruiken in onzen strijd met minder beschaafden', *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1904-1905* (s-Gravenhage 1905) 587-698.
- 33 Groen, 'Een moordgeschiedenis', 50-52.
- 34 H.P.Ch. Hoetjer, *Wenken van hier en daar in het gevecht tegen den inlandschen vijand* (Bandoeing 1906).
- 35 Groen, 'Een moordgeschiedenis', 49.
- 36 Geciteerd in Tol, 'Textual Authority', 513 en 517.
- 37 Groen, 'Een moordgeschiedenis', 60-61.
- 38 David Kloos, 'A Crazy State: Violence, Psychiatry, and Colonialism in Aceh, Indonesia, ca. 1910-1942', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 170, 1 (2014) 25-65; Sartono Kartodirdjo, 'Agrarian Radicalism in Java: Its Setting and Development', in: Claire Holt (red.), *Culture and Politics in Indonesia* (1972; herdruk Jakarta en Kuala Lumpur 2007) 71-125, aldaar 123.
- 39 Anthony Reid, 'Colonial Transformation: A Bitter Legacy', in: Idem, *Verandab of Violence: The Background to the Aceh Problem* (Singapore 2006) 96-108, aldaar 102.
- 40 Zie bijvoorbeeld Taufik Ahmad, 'Polombangkeng, South Sulawesi: The Contest for Authority, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (red.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 247-273, aldaar 255.
- 41 Geoffrey Robinson, *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali* (Ithaca en London 1995) 24-25.
- 42 'Indië en de democratie', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 4 april 1902.
- 43 Tom van den Berge, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië. Biografie* (Bussum 2014) 44.
- 44 Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht 1981) 201.
- 45 S.L. van der Wal (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië: een bronnen-publicatie* (2 delen; Groningen 1964-1965) deel I, 321; E.B. Locher-Scholten, 'Een liberaal autocraat, gouverneur-generaal mr. J.P. graaf van Limburg Stirum (1916-1921)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 95, 1 (1980) 64-126, aldaar 119.
- 46 E.B. Locher-Scholten, 'De Stuw, tijdsteekening en teken des tijds', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971) 36-65, aldaar 37-41.
- 47 E.B. Locher-Scholten, 'Kritiek en opbouw (1938-1942). Een rode splinter', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 202-227, aldaar 205.
- 48 *Kritiek en Opbouw* 2, 13 (16 augustus 1939) 195.
- 49 Locher-Scholten 'Kritiek en opbouw', 210 en 212-214.
- 50 Soekarno, *Indonesië klaagt aan!*, 107.
- 51 C.J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam 2005) 20 en 244.
- 52 Tom Hoogervorst en Henk Schulte Nordholt, 'Urban Middle Classes in Colonial Java (1900-1942)', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 173 (2017) 442-474.
- 53 H.W. van den Doel, 'Military Rule in the Netherlands Indies', in: Robert Cribb (red.), *The Late Colonial State in Indonesia: Political and Economic Foundations of the Netherlands Indies 1880-1942* (Leiden 1994) 57-78, aldaar 68.
- 54 Interessant genoeg kon dat per plaats verschillen. Het aantal zetels en de verdeling over de bevolkingsgroepen kon lokaal worden vastgesteld, in overleg met de adviseur voor decentralisatie in Batavia. Zo had Batavia in 1938 een gemeenteraad van 33 leden, van wie 17 Europeanen, 11 Inheemsen en 5 Chinezen. 'Batavia's gemeenteraad', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 22 april 1938.
- 55 Anthony W. Pereira, *Political (In)Justice: Authoritarianism and the Rule of Law in Brazil, Chile, and Argentina* (Pittsburgh 2005) vooral 1-15.
- 56 N.S. Efthymiou, *Recht en rechtspraak in Nederlands-Indië* (Nijmegen 2013) 171-172.

- 57 Soekarno, *Indonesië klaagt aan!*, 36.
- 58 Sjahrazad (Sutan Sjahrir en M. Sjahrir-Duchâteau), *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1945) 7 en 89. Zie ook Paul Bijl, 'Human Rights and Anticolonial Nationalism in Sjahrir's *Indonesian Contemplations*', *Law & Literature* 29, 2 (2017) 247-268, aldaar 257-259.
- 59 Barry Buzan, Ole Waever en Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder 1998); Beatrice de Graaf en Cornel Zwierlein, 'Historicizing Security – Entering the Conspiracy Dispositive', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 38, 1 (2013) 46-64, aldaar 51-52.
- 60 Harry Poeze, *Politiek-politioneële overzichten van Nederlandsch-Indië* deel 1 (The Hague 1982) lxxvii. Zie ook Marieke Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009) 250-251.
- 61 John Darwin, 'What Was the Late Colonial State?', *Itinerario: European journal of overseas history* 2, 3/4 (1999) 73-82, aldaar 79.
- 62 Soewarsih Djojopoespito, *Buiten het gareel. Een Indonesische roman* (1940; herdruk 's-Gravenhage 1986).
- 63 C. Poortman, *Bestuur en bestel in Indië* ('s-Gravenhage z.j. [1946]) 38-39.
- 64 Frances Gouda, 'The Native "Other" as the Medieval, Childlike, and Animal "Self" (or as Fundamentally Different): Evolutionary Ideas in Dutch Colonial Rhetoric in Indonesia', in: Idem, *Dutch Culture Overseas: Colonial Practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam 1995) 118-156; Hans Pols, 'Psychological Knowledge in a Colonial Context: Theories on the Nature of the "Native Mind" in the Former Dutch East Indies', *History of Psychology* 10 (2007) 111-131; Sebastiaan Broere, 'Picturing Ethnopsychology: A Colonial Psychiatrist's Struggles to Examine Javanese Minds, 1910-1925', *History of Psychology* 22, 3 (2019) 266-286.
- 65 A. Besnard, 'Verstoorde persoonlijkheid', in: H. Baudet en I.J. Brugmans (red.), *Balans van beleid. Terugblik op de laatste eeuw van Nederlandsch-Indië* (Assen 1961) 103-119, aldaar 108.
- 66 Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen!*, 51.
- 67 Zie bijvoorbeeld Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 69-76.
- 68 Bloembergen, *De geschiedenis van de politie*, 23.
- 69 Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020) 216-217.
- 70 Peter Romijn, 'Learning on "the Job": Dutch War Volunteers Entering the Indonesian War of Independence, 1945-46', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 317-336, aldaar 321.
- 71 L. van Poelgeest, *Japane besognes. Nederland en Japan 1945-1975* (Den Haag 1999) 69-70. Zie bijvoorbeeld A.W. Colijn, *Japan en het extremisme* (Den Haag 1946); M. Slamet, *Japansche intriges. De nasleep van de Japane bezetting* (Amsterdam 1946); Van der Plas aan Van Mook, 18 september 1946, in: *NIB* deel 1, 121-130, aldaar 127.
- 72 Zie Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad, 'Introduction', in: Idem (red.), *Roots of Violence in Indonesia: Contemporary Violence in Historical Perspective* (Leiden 2002) 1-31, aldaar 9-10. Een middenweg bewandelt Freek Colombijn, 'What is so Indonesian about Violence?', in: Ingrid Wessel en Georgia Wimböfer (red.), *Violence in Indonesia* (Hamburg 2001) 25-46.
- 73 Abidin Kusno, 'Guardian of Memories: Gardu in Urban Java', *Indonesia* 81 (2006) 95-149; zie bijvoorbeeld 'Ontzettend drama in Grissee', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 10 augustus 1936; 'Het gebeurde te Grissee', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 12 augustus 1936.
- 74 Cribb, 'Misdad, geweld en uitsluiting', 36.
- 75 Robert Cribb, *Gangsters and Revolutionaries: The Jakarta People's Militia and the Indonesian Revolution 1945-1949* (North Sydney 1991); Captain en Sinke, *Het geluid van geweld*, 103-146.
- 76 "'M'n weet in Nederland veel te weinig van Indië'", *De Telegraaf*, 21 november 1936.
- 77 Remco Raben, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128, 1 (2013) 5-30, aldaar 10.
- 78 Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- 79 Frans van Baardewijk, 'De PvdA van het koninkrijk 1945-1947', in: *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980) 164-212, aldaar 165; Bob de Graaff, 'Kalm temidden van woedende

- golven'. *Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997) 250.
- 80 W.H. van Helsdingen, 'De structuur van het koninkrijk', in: W.H. van Helsdingen en H. Hoogenberk (red.), *Hecht verbonden in liefen leed* (Amsterdam 1946) 45-69, aldaar 67.
- 81 "Men weet in Nederland veel te weinig van Indië", *De Telegraaf*, 21 november 1936.
- 82 Over Indië als technocratie, zie J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 105-165.
- 83 Elsbeth Locher-Scholten, Sumatraans sultanaat, 272.
- 84 De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 383-387.
- 85 De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 347.
- 86 De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 390-391. Er ontstond een rechtstreekse correspondentie tussen gouverneur-generaal Tjarda van SS en premier Colijn, maar die lijkt zich niet te hebben voortgezet.
- 87 De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 252.
- 88 Van Helsdingen, 'De structuur van het koninkrijk', 68.
- 89 Van Helsdingen, 'De structuur van het Koninkrijk', 53; De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 341.
- 90 Zie <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitbreidzoeken/historisch>. Sinds 1910 blijft het aantal vermeldingen van 'Indië' schommelen rond de honderd per jaar.
- 91 De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 51, 70, 331.
- 92 De Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven', 181-187.
- 93 Een statistiek gegenereerd door www.delpher.nl. De zoekterm 'Indië' voor de jaren 1900-1942 levert de volgende statistiek op: https://www.delpher.nl/nl/kanten/ngram?query=Indië&coll=ddd&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1900%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-01-1942%22%29. Eenzelfde verdrievoudiging zien we als we de zoekterm 'Indië' gebruiken voor individuele kranten.
- 94 Gerard Termorshuizen en Coen van 't Veer, *Een groots en meeslepend leven. Dominique Berretty – Indisch persmagnaat* (Zurphen 2018) 96-102; Ulbe Bosma, 'Kritiek en populisme. De Indische pers in de late koloniale maatschappij', in: Ulbe Bosma, Angelie Sens en Gerard Termorshuizen, *Journalistiek in de tropen. De Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers, 1850-1958* (Amsterdam 2005) 47-65, aldaar 57-59.
- 95 Henk Maier, 'Forms of Censorship in the Dutch Indies: The Marginalization of Chinese-Malay Literature', *Indonesia* special issue *The Role of the Indonesian Chinese in Shaping Modern Indonesian Life* (1991) 67-81, aldaar 68; Mirjam Maters, *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (Hilversum 1998) 97-113; Nobuto Yamamoto, *Censorship in Colonial Indonesia, 1901-1942* (Leiden en Boston 2019).
- 96 Maters, *Van zachte wenk*, 165 en 194.
- 97 Maters, *Van zachte wenk*, 156-157 en 166-167.
- 98 Zie Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, 14-16; Dierk Walter, *Organisierte Gewalt in der europäischen Expansion. Gestalt und Logik des Imperialkrieges* (Hamburg 2014).
- 99 Bijvoorbeeld E.B. Kielstra, 'Zuidwest-Celebes', *Onze eeuw* 10 (1910) 204-225, aldaar 210.
- 100 Groen, 'Een moordgeschiedenis', 45.
- 101 J.A. de Moor, 'Afscheid van Indië? Counter-insurgency in Nederlands-Indië, 1816-1949', *Militaire Spectator* 177, 3 (2008) 135-143.
- 102 A.H. Nasution, *Fundamentals of Guerilla Warfare* (1953; Jakarta 1970) 108-115, 'Executing total people's resistance', augustus 1948.
- 103 Robert Cribb, 'Military Strategy in the Indonesian Revolution: Nasution's Concept of "Total People's War" in Theory and Practice', *War & Society* 19, 2 (2001) 143-154.
- 104 Robert Cribb, 'De HAMOTs van luitenant Koert Bavinck: het bendewezen van Jakarta in dienst van het Nederlands gezag (1947-1949)', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* 12 (1989) 68-78; Roel Frakking, "'Who Wants to Cover Everything, Covers Nothing": The Organization of Indigenous Security Forces in Indonesia, 1945-50', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 337-358.

- 105 Gert Oostindie en Rémy Limpach, 'De oorlog in Indonesië 1945-1949. De militair-historische context', in: Gert Oostindie, Ben Schoonmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 67-104, aldaar 68 en 80.
- 106 De Moor, 'Afscheid van Indië?', 142-143.
- 107 Een 'self-destructive colonial state'. Zie Darwin, 'What was the late colonial state?', 73-82.
- 108 NL-HaNA, Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering (hierna: AS) 2.10.14, inv.nr. 3753, J.F. Warouw aan ondercommandanten, 14 april 1949.

2. Op oorlogspad

- 1 Herman Burgers, *De garoeda en de ooeivaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010) hoofdstuk 7, maakt ook het principiële onderscheid tussen een diplomatieke fase en een 'beslechting van het conflict op basis van militaire macht'. Zie ook J.J.P. de Jong, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* ([Amsterdam] 2015); Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 77-78; H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 198-201.
- 2 De rede werd op 6 december 's avonds in Londen uitgesproken. Op dat moment was het in Indonesië al 7 december. Voor de volledige tekst, zie 'Radiotoespraak Wilhelmina 7 december 1942, https://nl.wikisource.org/wiki/Radiotoespraak_Wilhelmina_7_december_1942 (geraadpleegd 6 augustus 2021); zie ook Cees Fasseur, 'Een koninklijke belofte', in: Idem, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995) 215-233.
- 3 Zie bijvoorbeeld Universiteitsbibliotheek Leiden (hierna: UBL), Collectie Govert Cornelis Zijlmans, D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 7.
- 4 'De houding van Nederland in het Indische probleem', *De Maasbode*, 2 oktober 1945; Peter Dennis, *Troubled Days of Peace: Mountbatten and South East Asia Command, 1945-46* (Manchester 1987) 142-143.
- 5 Richard McMillan, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, the Netherlands and the Indonesian Revolution* (London en New York 2005) 19 en 23; H.Th. Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005) 112-113.
- 6 Van Mook aan Logemann, 30 september 1945, in: *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* (hierna: *NIB*) deel 1, 192-193, aldaar 193.
- 7 Van Mook aan Logemann, 3 november 1945, in: *NIB* deel 1, 521; overigens waren er onder de Orde Baru wel meer die Soekarno in het kamp van de 'ultra-radicalen' schaarde: Moerdiono, 'A Reflection on Indonesian National Revolution', in: Taufik Abdullah (red.), *The Heartbeat of Indonesian Revolution* (Jakarta 1997) 3-9, aldaar 4.
- 8 Van Mook aan Logemann, 6 oktober 1945, in: *NIB* deel 1, 253-258, aldaar 258.
- 9 Captain en Sinke, *Het geluid van geweld*, 83.
- 10 De SOB stelde op een regeling uit 1939, die weer terugging op besluiten uit 1904 en 1922. *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 1939 no. 582 'Defensie. Staat van oorlog en van beleg'.
- 11 Het betrof de afdelingen Makassar, Bonthain (Bantaeng), Parepare en Mandar.
- 12 G.C. Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst. Het corps binnenlands bestuur op Java 1945-1950* (Amsterdam en Dieren 1985) 107 en 114.
- 13 Gedelegeerde van het opperbestuur Beel aan minister Sassen, 17 september 1948, in: *NIB* deel 15, 113-117, aldaar 117.
- 14 NL-HaNA, S.H. Spoor 2.21.036.01, inv.nr. 32, Verslag van vergadering ten paleize op 26 november 1948.
- 15 Gerben Visser, *De Haantjes in vogelvlucht. Het Veluwebataljon 1-8 R.I. in Indië, 1945-1948* (Franeker 2002) 105.
- 16 Nota operaties Java van Chef Generale Staf, 28 maart 1946, in: *NIB* deel 3, 672-678, aldaar 673-674.
- 17 Spoor aan Schermerhorn, 18 november 1946 en Verslag van schendingen voorloopige wapenstilstand-overeenkomst, tijdvak 15-oktober 1946, in: *NIB* deel 6, 298-302, aldaar 299.
- 18 Spoor aan Beel, 21 december 1946, in: *NIB* deel 6, 611-627; Jaap de Moor, *Generaal Spoor. Triomfen en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 236-238.

- 19 NIB deel 6, 627-628 noot 1.
- 20 De Moor, *Generaal Spoor*, 240-241.
- 21 Van Mook aan minister Logemann, 26 februari 1946, in: NIB deel 3, 452-453; Idem aan Idem, 27 februari 1946, in: NIB deel 3, 455-461.
- 22 Van Mook aan minister Logemann, 3 maart 1946, in: NIB deel 3, 488-489.
- 23 NL-HaNA, Mariniersbrigade in Nederlands-Indië 2.13.126, inv.nr. 621, Commandementsorder no. 1, 1 december 1945.
- 24 William H. Frederick, *Visions and Heat: The Making of the Indonesian Revolution* (Athens 1989) 280.
- 25 'Zuiveringsacties', *Het dagblad*, 25 januari 1946.
- 26 Visser, *De Haantjes*, 75-99.
- 27 Visser, *De Haantjes*, 105.
- 28 Zie hoofdstuk 6.
- 29 Geoffrey Robinson, 'State, Society and Political Conflict in Bali, 1945-1946', *Indonesia* 45 (April 1988) 1-48, aldaar 2; Hoek, *De strijd om Bali*, 167-174.
- 30 J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd. Een analyse van het Nederlandse beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947* (Meppel 1988) 307.
- 31 Van Mook aan minister Jonkman, 16 december 1946, in: NIB deel 6, 582-583; directeur-generaal Algemene Zaken Idenburg aan Jonkman, 19 december 1946, in: NIB deel 6, 603-605.
- 32 Verslag van de 'bijeenkomst ter bespreking van loopende zaken' op 2 Jan. 1947, in: NIB deel 6, 735-738, aldaar 736.
- 33 Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, 319-320; Van Mook aan minister Jonkman, 5 januari 1947, in: NIB deel 6, 748-749, aldaar 749.
- 34 Visser, *De Haantjes*, 118.
- 35 Visser, *De Haantjes*, 120.
- 36 Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire* (Dieren 1984) 93 e.v.; Robinson, *The Dark Side of Paradise*, 149; Hoek, *De strijd om Bali*, 343-376.
- 37 De Jong, *Diplomatie of strijd*, 326.
- 38 NL-HaNA, D.C. Buurman van Vreeden 2.21.036.02, inv.nr. 16, Buurman van Vreeden aan Van Mook, 7 februari 1947, 3-4.
- 39 W. Schermerhorn, *Het dagboek van Schermerhorn. Geheim verslag van prof.dr.ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlands-Indië, 20 september 1946 - 7 oktober 1947*. C. Smit (red.) (Utrecht 1970) deel 1, 254 en 258-259.
- 40 NL-HaNA, Buurman van Vreeden 2.21.036.02, inv.nr. 3, M.R. de Bruyne aan Buurman van Vreeden, 12 juni 1947.
- 41 Zie bijvoorbeeld Spoor aan Van Mook, 21 mei 1947, in: NIB deel 9, 1-3.
- 42 Pinke aan Helfrich, 27 mei 1947, in: NIB deel 9, 57-59, aldaar 58.
- 43 NL-HaNA, Buurman van Vreeden 2.21.036.02, inv.nr. 3, Buurman van Vreeden aan L.G. Hofman, 13 februari 1947.
- 44 Raymond Paul Pierre Westerling, *Mijn mémoires* (Antwerpen en Amsterdam 1952) 86 en 90.
- 45 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 98.
- 46 Directeur Algemene Zaken Idenburg aan minister Jonkman, 11 augustus 1947, in: NIB deel 10, 335-337.
- 47 De Jong, *De terugtocht*, 132-133.
- 48 Van Mook aan minister Jonkman, situatierapport 89 van 7-8 augustus 1947, in: NIB deel 10, 318-319; Idem, situatierapport 90 van 9-10 augustus 1947, in: NIB deel 10, 326-328.
- 49 Memorandum van Van Mook aan directeur Algemene Zaken Idenburg, 30 augustus 1947, in: NIB deel 10, 706.
- 50 A.H. Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia* (11 delen; 2e druk; Bandung 1977-1979) deel 5, 540-551.
- 51 R.T. Djajaningrat, *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag 1974) 21 (26 augustus 1947).
- 52 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 117.

- 53 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 116 en 122.
- 54 Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, 327-329; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 168-169.
- 55 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 151.
- 56 Aantekening Van Gulik (hoofd zesde afdeling ministerie OG aan minister Sassen, 10 augustus 1948, in: *NIB* deel 14, 578-579.
- 57 Notulen van de vergadering gehouden ten huize van de legercommandant op 20 september 1948, in: *NIB* deel 15, 132-138.
- 58 Verslag van minister Stikker van zijn reis naar Indonesië, 1-3 november 1948, in: *NIB* deel 15, 564-572, aldaar 570.
- 59 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 146.
- 60 Gesprek met voormalig dorpshoofd desa Sembung, Pak Asngari, desa Sembung, kec. Kapas, kab. Bojonegoro, 20 augustus 2019. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 211.
- 61 Azarja Harmanny, 'De mythe van de "Hollandsche Methodiek". Zware wapens in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Oostindie, Schoenmaker en Van Vrec (red.), *Over de grens*, 241-273, aldaar 247 en 272.
- 62 Jaap de Moor, *Westerling's oorlog: Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999) 346.
- 63 Appreciatieraport 2, Spoor aan Kiès, 4 februari 1949, in: *NIB* deel 17, 351-354, aldaar 351.
- 64 NL-HaNA, Strijdkrachten in Nederlands-Indië (hierna: SNI) 2.13.132, inv.nr. 1353, beoordelingsrapport van Spoor aan HVK over 6-12 april 1949, 15 april 1949, 1.
- 65 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1353, beoordelingsrapport van Spoor aan HvK over 4-15 februari; Idem over 15-22 februari 1949, 2; Idem over 9-15 maart 1949, 3.
- 66 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 231; J.G. de Beus, *Het laatste jaar van Nederlands-Indië. Van de zwaardbouw der tweede Politionele Actie tot de handtekening onder de soevereiniteitsoverdracht* (Rotterdam 1987) 144-146.
- 67 NL-HaNA, Buurman van Vreeden 2.21.036.02, inv.nr. 3, Buurman van Vreeden aan staatssecretaris voor Oorlog W.H. Fockema Andreae, 3 januari 1950.
- 68 Harinck, Van Horn en Luttkhuis, 'Wie telt de Indonesische doden?'
- 69 C.M. Schulten, H.L. Zwitzer en J. Hoffenaar (red.), *1 Divisie '7 December'* (2e druk; Amsterdam 1986) 42.
- 70 Zie ook Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 250-254.
- 71 Barry Turner, *A.H. Nasution and Indonesia's Elites: "People's Resistance" in the War of Independence and Postwar Politics* (Lanham 2017) 70 en 89.
- 72 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752, generaal E. Engles aan Spoor, 27 april 1949.
- 73 Dit waren Mojokerto, Bojonegoro en Sedayu.
- 74 Harmanny, 'De mythe van de "Hollandsche Methodiek"', 262-263. Zie ook Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 187-190*; meer uitgebreid in Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2023).
- 75 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 229.
- 76 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 193-198; Limpach, *De brandende kampongs*, 15 en passim.
- 77 Hylke Speerstra, *Op klompen door de dessa. Indiëgangers vertellen* (Amsterdam 2015) 89-123, aldaar 103.
- 78 Speerstra, *Op klompen door de dessa*, 102.
- 79 Speerstra, *Op klompen door de dessa*, 107.
- 80 NL-HaNA, Procureur-generaal bij het Hoogerechtshof van Nederlands-Indië (hierna: PGNI) 2.10.17, inv.nr. 1304, dossier Rawagede.
- 81 De Moor, *Generaal Spoor*, 314.
- 82 Dit gebeurde ten dele al in de oorlog; tijdens het onderzoek dat in 1969 tot de 'Excessennota' zou leiden, liet commissievoorzitter E.J. Korthals Altes de leden van de 'coördinatiegroep' elk op het eigen ministerie nagaan wat er bekend was over wangedrag van Nederlandse troepen. De resultaten zijn te vinden in NL-HaNA, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau Statische Archieven Overzeese Rijksdelen 2.04.53.20, inv.nr. 32. Ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nrs 3741-3796 en NL-HaNA, PGNI 2.10.17,

- inv.nrs 1283-1351. Daarin zijn alle zaken die als ‘exces’ bestempeld zouden kunnen worden of als zodanig in een aparte reeks ondergebracht. *Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (1969), in 1995 heruitgegeven als *De excessennota*.
- 83 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 186.
 - 84 Bijvoorbeeld NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nrs 1284-1329; NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nrs 3741-3768; NL-HaNA, Ministerie van Justitie, Onderzoek naar excessen in Indonesië, 20.09.95. Die series vormden de basis voor *De excessennota*.
 - 85 Zie bijvoorbeeld Edi S. Ekadjati e.a. (red.), *Monumen Perjuangan Daerah Jawa Barat* (Jakarta 1987); Prayoga Kartomihardjo, Prapto Saptono en Soekarsono, *Monumen Perjuangan Jawa Timur* (Jakarta 1986).
 - 86 Gesprek met Pak Asngari, voormalig dorpshef van Sembung, desa Sembung, kec. Kapas, kab. Bojonegoro, 20 augustus 2019; gesprek met Pak Achwan, desa Sembung, kec. Kapas, kab. Bojonegoro, 20 augustus 2019; gesprek met Pak Taslim, desa Temayang, kec. Temayang, kab. Bojonegoro, 21 augustus 2019; gesprek met Pak Sudardji, desa Balongwono, kec. Trowulan, kab. Mojokerto, 24 augustus 2019; gesprek met Pak Sumaryamtono, voormalig kepala dukuh Samben, desa Argomulyo, kec. Sedayu, kab. Bantul, 12 februari 2020; gesprek met Pak Bibit, desa Argomulyo, kec. Sedayu, kab. Bantul, 19 februari 2020.
 - 87 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, processen-verbaal van verhoren over acties in Mojoranu en andere dorpen op 4 juni 1949, verhoren Chr. van der Kolk, W.N. Trebus, L. Bouma en A.F.L. Sarstadt.
 - 88 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, verslag verhoor Soerati, z.d.
 - 89 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, proces-verbaal verhoor Tasmina, z.d.
 - 90 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, verslag verhoor L. Bouma, z.d.
 - 91 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, verslag verhoor W.N. Trebus, 14 juli 1949.
 - 92 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, assistent-wedana van Trowulan, Margono, aan wedana in Mojokerto, 5 juni 1949; Idem, proces-verbaal van getuigen uit Mojoranu, Bicak en Balongwono.
 - 93 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 637, proces-verbaal van assistent-wedana Margono en *mantri polisi* Imam Sedjati, no. 29, Saminah, 11 juni 1949. Er is een Nederlandse vertaling aanwezig, maar die is op cruciale punten slordig en incorrect.
 - 94 Informatie van Pak Sudardji (geb. 1943) in Wates Lor, 24 augustus 2019.
 - 95 Djoeir Moechamad, *Memoar Seorang Sosialis* (Jakarta 1997) 208.
 - 96 De andere drie waren de minister van Binnenlandse Zaken Soekiman, minister van Justitie Soesanto Tirtoprodjo, en de minister van Voedselvoorziening Kasimo.
 - 97 Moechamad, *Memoar Seorang Sosialis*, 208.
 - 98 De Moor, *Westerling's oorlog*, 346-347.
 - 99 Julius Pour, *Doorstoot naar Djokja. Pertikaian Pemimpin Sipil-Militer* (Jakarta 2009) 157-158; zie ook Rosihan Anwar, *In Memoriam. Mengenang yang Wafat* (Jakarta 2002); NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv. nr. 3939, RRI Djawa Timur. Nadere bijzonderheden over de dood van Soepeno, 9 maart 1949; NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, Regeringvoorlichtingsdienst, Indonesische pers en radio, D.N. 2134, 12 maart 1949.
 - 100 Hendi Johari, ‘Kisah Pembantaian di Cianjur Selatan’, *Historia* (14 september 2017), <https://historia.id/politik/articles/kisah-pembantaian-di-cianjur-selatan-vVeAd/page/1> (geraadpleegd 2 november 2021).
 - 101 Zie over Takokak het dossier in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752 (daar Bogogok genoemd). Ook in *De excessennota*, 101 en Limpach, *De brandende kampongs*, 490.
 - 102 ‘Operationeel overzicht van de 2e politionele actie in Indonesië (19 december ’48-31 december ’48/5 januari ’49)’, in: *NIB* deel 16, 535-553, aldaar 535.
 - 103 Christiaan Harinck, ‘Beschoten en beschreven. De Indonesische tegenstander in de Nederlandse militaire verslaggeving, 1945-1949’, *Leidschrift* 31, 3 (oktober 2016) 20-38, aldaar 21-24.
 - 104 A.W. Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes. Onbewust voorloper van de Mobiele Luchtbrigade* (Henge-

- lo 2002) 222-223.
- 105 Bart Luttkhuis en C.H.C. Harinck, 'Voorbij het koloniale perspectief. Indonesische bronnen en het onderzoek naar de oorlog in Indonesië, 1945-1949', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 132, 2 (2017) 51-76, aldaar 59.
- 106 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld, 229 en 232*; J.A.A. van Doorn, *Orde-opstand-orde. Notities over Indonesië* (Meppel 1973) 26-27.
- 107 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, gevechtsrapport Actie Haai, 5 maart 1949.
- 108 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, S. Martodipuro aan Mardjo Sir, 25 februari 1949 (vertaling); ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 109 OOTs zijn op talloze plaatsen in de collecties van Ministerie van Defensie Strijdkrachten Nederlands-Indië en van NEFIS/CMI in het Nationaal Archief te vinden.
- 110 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3634, telegram minister Logemann aan Van Mook, 11 maart 1946; Idem, sitrap no. 1, 10-16 maart 1946.
- 111 Zie de instructies voor situatierapporten in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3637, correspondentie over indeling sitraps, 1947-1949. Zie bijvoorbeeld situatierapport nr. 34, 26 oktober – 2 november 1946, in: *NIB* deel 6, 125-126; Idem nr. 35, 2-9 november 1946, in: *NIB* deel 6, 221-222.
- 112 Jolle Demmers en Luuk Slooter, *Geweld* (Amsterdam 2021) 78.
- 113 Zie ook Harinck, 'Beschoten en beschreven', 24-25.
- 114 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 236 en 238.
- 115 Harinck, Van Horn en Luttkhuis, 'Wie telt de Indonesische doden?.'
- 116 Bart Luttkhuis en C.H.C. Harinck, 'Voorbij het koloniale perspectief. Indonesische bronnen en het onderzoek naar de oorlog in Indonesië, 1945-1949', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 132, 2 (2017) 51-76, aldaar 52-53 en 60-61; Limpach, "'Ze vielen als gemaaid koren".'
- 117 H.H. Scholtens, *Rawahgedeb, 9 december 1947. Een nieuwe Nederlandse versie?* (doctoraalscriptie; Rijksuniversiteit Groningen 2007) 82; Limpach, *De brandende kampongs*, 331.
- 118 Van den Brekel, *Massa-executies op Sulawesi*, 40.
- 119 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, kolonel H.E.M. Bakhuis (Korps Militaire Politie, Centrale Justitiële Afdeling) aan PG, 23 november 1949.
- 120 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 475, reservemajoor artillerie R.F. Schill aan commandant W-Brigade rapport inzake gewelddadige optreden van Nederlandse troepen en rapport inzake een vermeende Nederlandse bestandsschending, 17 april 1948.
- 121 De zaak is ook terechtgekomen in *De excessennota*, 28-30. Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 390-391.
- 122 NL-HaNA, Krijgsraden (te velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten (hierna: KtV) 2.09.19, inv.nrs 106-107 (Mariniers); 31-41 (KL).
- 123 Esther Zwinkels, 'Het recht als wapen. Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog,' in: Oostindie, Schoenmaker en Van Vree (red.), *Over de grens*, 275-313, aldaar 296-297.
- 124 Zwinkels, 'Het recht als wapen', 311.
- 125 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, verklaring van de regering van de Republiek, 8 maart 1949.
- 126 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, Regeringsvoorlichtingsdienst, Indonesische pers en radio, D.N. 2134, 12 maart 1949.
- 127 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, advocaat-generaal A. van Maanen aan vertegenwoordiger van de PG bij de Recomba voor Oost-Java, 14 maart 1949; Idem, telegram van de vertegenwoordiger van de PG, 22 maart 1949.
- 128 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3939, telegram territoriaal- en troepencommandant Oost-Java aan legercommandant, 12 april 1949.
- 129 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3939, hoofd kantoor politieke zaken kabinet legercommandant, J.Ph.H.E. van Lier, aan commandant Militaire Politie en territoriaal- en troepencommandant Oost-Java, 22 april 1949.
- 130 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, telegram van vertegenwoordiger procureur-generaal in Suraba-

- ya aan procureur-generaal, 5 mei 1949.
- 131 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3939, brieftelegram commandant korps Militaire Politie aan commandant Militaire Politie V in Surabaya, 25 augustus 1949.
- 132 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3939, brieftelegram commandant justitiële afdeling van de militaire politie V in Surabaya aan de commandant militaire politie, 29 augustus 1949.
- 133 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296, kolonel H.E.M. Bakhuis aan PG, 23 november 1949.
- 134 'Republikeins kabinet bijeen', *De Locomotief*, 15 juli 1949.
- 135 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1304, dossier Rawagede; Scholtens, *Rawahgedeb*.
- 136 *United Nations, Archives and Records Management Section, New York*, Security Council Committee of Good Offices on the Indonesian Question, S/AC.10/85, Report of the Rawahgedeh observation team, 12 januari 1948, https://figshare.com/articles/online_resource/VP_29_Rapport_Commissie_Goede_Diensten_1948/12894530/1.
- 137 Kort aangeduid in *De excessennota*, 83.
- 138 Limpach, *De brandende kampongs*, 330.
- 139 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1304, dossier Rawagede.
- 140 Elsbeth Locher-Scholten, 'Maria Ullfah. Voorvechtster vrouwenrechten', in: Els Kloek (red.), *1001 vrouwen in de 20ste eeuw* (Nijmegen 2019) 931-933.
- 141 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3747, rapport van auditeur te velde E. Bonn, 11 april 1949.
- 142 NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nr. 183, geseponeerde zaken Indonesië, 1949-1950.
- 143 Ook in *De excessennota*, 95.
- 144 Dossiers zijn te vinden in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nrs 3747 en 3748.
- 145 NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nr. 183, 1949-1950, ondervraging Geelhoed.
- 146 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3526, J.I. Meyers-van der Have aan minister Overzeese Gebiedsdelen, 28 februari 1949; Idem, inv.nr. 3748, W.A. Maas aan minister Overzeese Gebiedsdelen, 19 februari 1949.
- 147 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4545, voorzitter Republikeinse delegatie, Mohammad Roem, aan T.K. Critchley, voorzitter UNCI, 17 februari 1949; Idem, Critchley aan hoofd Nederlandse delegatie, T. Elink Schuurman, 1 april 1949.
- 148 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3748, A. van der Have aan Tono, 30 januari 1949.
- 149 De Moor, *Generaal Spoor*, 239.
- 150 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1286, Spoor aan alle militaire gezaghebbenden van het KNIL, 4 maart 1946.
- 151 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1286, plv. adjudant-generaal P. Alons namens legercommandant aan alle militaire gezaghebbenden, 25 november 1946.
- 152 NL-HaNA, Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (hierna: NEFIS/CMI) 2.10.62, Spoor aan alle territoriale- en troepencommandanten etc., 24 mei 1948.
- 153 NL-HaNA, Spoor 2.21.036.01, inv.nr. 70, Spoor aan territoriale- en troepencommandanten Midden-Java, 15 maart 1948. Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 571-572.
- 154 NL-HaNA, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP) 2.03.01, inv.nr. 12014, dagorder generaal Spoor, 21 april 1949.
- 155 Voor een bundeling van deze instructies, zie NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3769.
- 156 Spoor aan alle troepencommandanten op Java en Sumatra, 10 april 1949, in: *NIB* deel 18, 358-359.
- 157 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3760, Van Lier aan HVK, 7 juni 1949.
- 158 Bijvoorbeeld NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3746; Limpach, *De brandende kampongs*, 631.
- 159 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1288, overzicht van de werkzaamheden van de krijgsraad bij de Mariniersbrigade in Nederlandsch-Indië 1 januari 1947-1 september 1947.
- 160 Zie de vele dossiers in NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nrs 3-41 (krijgsraad te velde KL), 42-48 (49-65 (krijgsraad te velde KNIL Batavia), 66-68 (krijgsraad te velde KNIL Makassar), 92-108 (zeekrijgsraad strijdkrachten in het oosten), 109 (krijgsraad te velde KNIL Medan), 110 (hoog militair gerechtshof Nederland), 176 (temporaire krijgsraden), 182 (Zuid-Celebes affaire), 183 (geseponeerde zaken). Zwin-

- kels, 'Het recht als wapen', 296-297, 300.
- 161 NL-HaNA, Hoog Militair Gerechtshof 2.09.79, inv.nr. 1927, steekproefzaken nrs 1-100 en inv.nr. 2548, gratie advies dossiers.
- 162 NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nr. 32, rol nr. 4496 en 4497, zaak contra Dirk van der Slessen, Christiaan van Dijk en A.C. Mustamu. Ook in *De excessennota*, 127.
- 163 Zwinkels, 'Het recht als wapen', 297-298.

3. Pen en geweer

- 1 M.G.H.A. de Graaff en A.M. Tempelaars, *Inventaris van het archief van de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische regering en de daarbij gedeponeerde archieven, 1942-1950* (Den Haag 1990) 24.
- 2 Van Doorn, *De laatste eeuw van Indië*, 149.
- 3 Pieter Drooglever, 'Van Mook. Een terugblik vanaf de berg Nebo', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950* (Leiden 2009) 121-141, aldaar 128 en 136-137; Tjalling Bouma, *Naar een federaal Indonesië. De geschiedenis van de totstandkoming van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië en de bijdrage van federale Indonesische nationalistische aan de Indonesische onafhankelijkheid 1917-1949* (Hilversum 2020) hoofdstuk 1.
- 4 Zeker na Operatie Product kreeg de deelstatenopbouw het karakter van het versterken van tegenkrachten tegen de Republiek, zie bv. Van Mook aan Beel, 6/10 oktober 1947, in: *NIB* deel 11, 268-272, aldaar 270.
- 5 'Van Mook opent Denpasar', *Trouw*, 19 december 1946.
- 6 NL-HaNA, H.J. van Mook 2.21.123, inv.nr. 84, Van Mook aan Logemann, 5 januari 1948.
- 7 NL-HaNA, Losse Aanwinsten van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief 2.22.06, inv.nr. 188, verslag interview van R. Cribb met P.J. Koets, Ellemeet, 2 december 1981, 1.
- 8 H.F.L.K. van Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen van Jhr. Mr. H.F.L.K. van Vredenburg* (Leiden 1985) 285.
- 9 NL-HaNA, Aanwinsten Tweede Afdeling, 2.22.06, inv.nr. 188, verslag interview van R. Cribb met P.J. Koets, Ellemeet, 2 december 1981, 1.
- 10 Van Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 282.
- 11 De Moor, *Generaal Spoor*, 186.
- 12 'Nederlandse en republikeinse memoranda overhandigd', *Het Parool*, 5 februari 1948. Er is, behalve door lokale journalisten, nauwelijks onderzoek naar gedaan, maar ooggetuigen lijken de gebeurtenis te bevestigen: 'Kisah Bledugan di Desa Karangjunti' (2014), <http://karangjunti-info.blogspot.com/2014/12/kisah-bledugan-di-desa-karangjunti.html> (geraadpleegd 4 juni 2022).
- 13 Jeroen Kemperman, "Charges and countercharges". Internationale bemiddelaars en waarnemers over de militaire aspecten van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 131-164, aldaar 147-148.
- 14 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 111.
- 15 NL-HaNA, Ministerie van Justitie: Onderzoek naar excessen in Indonesië 2.09.95, inv.nr. 152, Van Mook aan Idenburg en Koets, 30 januari 1947.
- 16 Ad van Liempt, *De lijktrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden* (Den Haag 1997) 74.
- 17 Van Liempt, *De lijktrein*, 97.
- 18 'Verslag van een bespreking over de militaire situatie' op 31 december 1947, in: *NIB* deel 12, 356-364, aldaar 363-364. Het is niet duidelijk waar de zaak in Zuid-Preanger/Parahyangan op slaat.
- 19 De Jong, *Diplomatie of strijd*, 366.
- 20 Lambert J. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag en Nijmegen 1995) 208, 217; De Jong, *Diplomatie of strijd*, 406-407.
- 21 Beel aan Sassen, 17 september 1948, in: *NIB* deel 15, 113-117, aldaar 115.
- 22 Gedelegeerde van het opperbestuur Beel aan minister van OG Sassen, 20 september 1948, in: *NIB* deel 15, 140-142, aldaar 142.

- 23 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 183.
- 24 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 179, P.A. Lanting, verslag gesprek, 17 december 1976, 9.
- 25 UBL, Zijlmans, D H 1201, dossier 280, W.C. Schroevers, verslag gesprek, 9.
- 26 Geciteerd in Ronald Gase, *Beel in Batavia. Van contact tot conflict. Verwikkelingen rond de Indonesische kwestie in 1948* (Baarn 1986) 297.
- 27 Giebels, *Beel*, 306.
- 28 Beel aan minister Sassen, 20 september 1948, in: *NIB* deel 15, 140-142, aldaar 140.
- 29 Giebels, *Beel*, 275.
- 30 Beel aan zijn familie, 5 februari 1949, geciteerd in Gase, *Beel in Batavia*, 303.
- 31 Giebels, *Beel*, 307.
- 32 NL-HaNA, Spoor 2.21.036.01, inv.nr. 33, Beel aan Sassen, 15 november 1948, 1.
- 33 Giebels, *Beel*, 275.
- 34 Mans Spoor-Dijkema, *Achterafkalkelen de kippen. Herinneringen aan generaal KNIL S.H. Spoor, legercommandant in Nederlands-Indië 30 januari 1946-25 mei 1949, opgetekend door zijn weduwe* (Amsterdam 2004) 255.
- 35 Bijvoorbeeld Spoor aan Beel, 10 februari 1949, in: *NIB* deel 17, 473-479.
- 36 NL-HaNA, Beel 2.21.017, inv.nr. 197, telegram van Beel aan Romme, 1 februari 1949, 3.
- 37 Dit vermoeden is gebaseerd op de omhoogschietende slachtofferaantallen in de eerste maanden van 1949 en de toenemende frequentie van geweldsschandalen en aanwijzingen van oorlogsmisdaden.
- 38 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, telegram van minister Sassen aan Beel, 20 januari 1949.
- 39 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, Spoor aan Beel, 26 januari 1949.
- 40 Limpach, *De brandende kampongs*, 490.
- 41 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752, wnd algemeen secretaris Van Boetzelaer aan Spoor, 19 maart 1949.
- 42 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752, memorandum Koets aan Beel, z.d.
- 43 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752, generaal-majoor E. Engles aan Spoor, 27 april 1949.
- 44 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752, Spoor aan HVK, 20 mei 1949.
- 45 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, Van Boetzelaer namens HVK aan Spoor, 23 maart 1949.
- 46 Hans Meijer, "Op de drempel tussen twee werelden". A.H.J. Lovink, de laatste landvoogd van Indonesië, *BMGN – The Low Countries Historical Review* 114, 1 (1999) 39-60.
- 47 Eveline Buchheim, 'Ellen van Marle, secretaresse in het brandpunt van de macht (Nederlands-Indië/Indonesië, 1949-1950)', *Historica* 36, 2 (oktober 2012) 3-8, aldaar 5.
- 48 NIOD, Archief familie van Marle 866, inv.nr. 59, Ellen van Marle aan haar moeder Johanna Margaretha van Marle-van Nooten, 28 juli 1949.
- 49 Meijer, "Op de drempel", 49.
- 50 Lovink aan Van Maarseveen, 6 september 1949, in: *NIB* deel 19, 706-709, aldaar 707; ook in: NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758, Lovink aan minister OG, 6 september 1949.
- 51 Lovink aan Van Maarseveen, 6 september 1949, in: *NIB* deel 19, 706-709; ook in: NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758, Lovink aan minister OG, 6 september 1949.
- 52 Maarten van der Bent (red.), *Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerd excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954* (Amsterdam 2022).
- 53 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 37-38, 116; NL-HaNA, Beel 2.21.017, inv.nr. 81, A. van Velsen aan minister OG, 3 september 1948.
- 54 G.W.B. Borrie, 'Peter John Koets. Maco (Georgia, VS) 3 november 1901 – Oegstgeest 12 mei 1995', *Jaarboek van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde* (1997) 118-125, aldaar 120-121; 'Mutaties in regeringskringen', *Het Dagblad*, 14 juni 1946.
- 55 NL-HaNA, Van Mook 2.21.123, inv.nr. 83, Van Mook aan Koets, 22 oktober 1947, 2.
- 56 NL-HaNA, P.J. Koets 2.21.100, inv.nr. 30, Koets aan Van Mook, 9 december 1948, 6.
- 57 Evert Werkman, 'De vier carrières van een classicus', *Het Parool*, 5 november 1981.
- 58 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr.32, Koets aan Joseph Welsing, 1 juli 1947.
- 59 Schermerhorn, *Dagboek*, 683 (28 juni 1947).
- 60 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 2993, 'Verslag van het bezoek van het gezelschap-dr. Koets aan republi-

- keinsch gebied op Java, 15-20 september 1946; 30 september 1949, 10.
- 61 'De reis van Dr. Koets', *Nieuwe Courant*, 21 september 1946; 'Een maatschappij in consolidatie', *Het Dagblad*, 21 september 1946.
- 62 'Indrukken', *Het Dagblad*, 23 september 1946.
- 63 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr. 31, Koets aan Amir, 4 februari 1948.
- 64 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr. 30, Koets aan Van Mook, 9 december 1948, 3 en 6.
- 65 Memorandum van Koets aan Beel, 12 maart 1949 (niet verstuurd), in: *NIB* deel 18, 126-128.
- 66 Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 629.
- 67 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3752, Koets aan Beel, 14 maart 1949. Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 631.
- 68 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr. 373, notitie van Koets, c. 1949.
- 69 Martijn van Empel, *Ivo Samkalden. Een rechtlijnig democraat* (Amsterdam 2019).
- 70 D. van der Meulen, *Ik stond er bij. Het einde van ons koloniale rijk* (Baarn z.j.) 141-142.
- 71 NL-HaNA, Ministerie van Koloniën: Indisch Archief 2.10.36.15, inv.nr. 12, 'Indrukken omtrent Djocja', z.d. (c. mei 1947).
- 72 C. Fasseur, 'Idenburg, Petrus Johannes Abram (1896-1976)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* (1985) <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/idenburg> (geraadpleegd 17 april 2022).
- 73 NL-HaNA, P.J.A. Idenburg 2.21.183.36, inv.nr. 24, memorandum Idenburg, 26 augustus 1947.
- 74 Memorandum van waarnemend luitenant-gouverneur-generaal P.J.A. Idenburg, 22 september 1947, in: *NIB* deel 11, 139-142, aldaar 141.
- 75 'Een verstoorde illusie', *Het Vrije Volk*, 15 oktober 1946.
- 76 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr. 32, C. de Villeneuve aan Koets, 24 maart 1949, 1-2.
- 77 Schermerhorn, *Dagboek*, 750 (8 juli 1947).
- 78 Schermerhorn, *Dagboek*, 37 (13 oktober 1946).
- 79 Schermerhorn, *Dagboek*, 90 (7 november 1946).
- 80 Schermerhorn, *Dagboek*, 353 (9 maart 1947).
- 81 Schermerhorn, *Dagboek*, 300 (15 februari 1947); Herman Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn, 1894-1977* (Amsterdam 2014) 413-414.
- 82 Langeveld, *De man die in de put sprong*, 414.
- 83 Schermerhorn, *Dagboek*, 498 (7 mei 1947) en 517 (13 mei 1947).
- 84 Schermerhorn, *Dagboek*, 539 (16 mei 1947).
- 85 Langeveld, *De man die in de put sprong*, 552.
- 86 Ad van Liempt, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië* (Amsterdam 2012) 89.
- 87 NL-HaNA, Aanwinsten Tweede Afdeling 2.22.06, inv.nr. 188, verslag interview van R. Cribb met P.J. Koets, Ellemeet, 2 december 1981, 2.
- 88 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 5640, telegram van directeur Algemene Zaken aan ministerie OG, 11 augustus 1947; ook in: *NIB* deel 10, 335-337; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 250.
- 89 Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 493-495.
- 90 *NIB* deel 18, 354 noot 2.
- 91 Van Boetzelcer aan Spoor, 8 april 1949, in: *NIB* deel 18, 354-355.
- 92 *NIB* deel 18, 355 noot 3.
- 93 NL-HaNA, Spoor 2.21.036.01, inv.nr. 40, Felderhof aan Beel, februari en mei 1949, 2-3. Felderhofs voorganger als procureur-generaal was J.E. Jonkers; zijn opvolger Oerip Kartodirdjo.
- 94 Limpach, *De brandende kampongs*, 760.
- 95 De Moor, *Generaal Spoor*, 365.
- 96 NL-HaNA, Spoor 2.21.036.01, inv.nr. 40, Felderhof aan Beel, 7 februari 1949, 2-3.
- 97 Zwinkels, 'Het recht als wapen', 288.
- 98 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1300, luitenant-kolonel Soeria Santoso aan Felderhof, 3 maart 1947; Idem, auditeur-militair J.G. Reyers aan advocaat-fiscaal bij het HMG, 6 mei 1947; Idem, Felderhof aan J.G. Reyers, 14 augustus 1947.

- 99 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1290, Felderhof aan LGG, 23 februari 1948.
- 100 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 96-97, 298.
- 101 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 231, operatief bevel no. 127, 30 april 1948.
- 102 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 180-183.
- 103 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 266, R.M. van Ree, verslag gesprek 21 juli 1976, 9.
- 104 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, assistent-resident van Lombok, E.G.A. Lapré, aan de resident van Bali en Lombok, 29 januari 1947.
- 105 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 224 en 226.
- 106 L.G.M. Jaquet, *Aflossing van de wacht. Bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlands-Indië* (Rotterdam 1978) 299.
- 107 Jaquet, *Aflossing van de wacht*, 290.
- 108 Volgens de vragenlijsten die Zijlmans verzamelde waren 97 ondervraagde ambtenaren vóór en 11 tegen de eerste 'politieele actie' en 14 hadden geen oordeel. Voor de tweede actie waren die cijfers 73 tegen 36, en 14 zonder oordeel: Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 183. Het is niet duidelijk waar het verschil in totale aantallen (122 en 123) vandaan komt.
- 109 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 269, C.C. de Rooy, verslag gesprek 26 oktober 1976, 12.
- 110 UBL, Collectie Wilhelmus Theodorus IJzereef D H 1284, inv.nr. 55, transcript interview met J.F. Stutterheim, 18 december 1981, 4.
- 111 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 55, transcript interview met J.F. Stutterheim, 18 december 1981, 5-6.
- 112 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 276, M. Sanderse, vragenlijst, 6, verslag gesprek 8 maart 1977, 8.
- 113 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 147, H.G.F. Ionker, vragenlijst, 6.
- 114 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 276, M. Sanderse, verslag gesprek 8 maart 1977, 2.
- 115 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 269, C.C. de Rooy, verslag gesprek 26 oktober 1976, 5; Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 214.
- 116 NL-HaNA, D.A. Buitenhuis 2.21.373, inv.nr. 6, H.J. Wijnmalen, verslag betreffende den politieken- en economischen toestand van Zuid-Sumatra over de maand december 1947, 8 januari 1948, 3.
- 117 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 179 P.A. Lanting, vragenlijst, 6.
- 118 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr. 31, W. Schols aan Koets, 7 augustus 1947.
- 119 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 3.
- 120 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 179, P.A. Lanting, verslag gesprek, 17 december 1976, 4.
- 121 NL-HaNA, P.A. Lanting 2.21.219, inv.nr. 6, weekverslagen van Lanting als gedelegeerd territoriaal be-
stuurambtenaar in Blitar, september 1948 – februari 1949, verslag 16-23 januari 1949, 1.
- 122 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 179 P.A. Lanting, vragenlijst, 8.
- 123 NL-HaNA, Lanting 2.21.219, inv.nr. 6, weekverslagen van Lanting in Blitar, september 1948-februari
1949, weekverslag 16-23 januari 1949, 2.
- 124 Assistent-resident Woudstra in Balige aan regeringsadviseur voor politieke zaken Van de Velde, 8 april
1949, in: *NIB* deel 18, 351-354.
- 125 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 179, P.A. Lanting, vragenlijst, 6; Idem, dossier 280, W.C. Schroevers,
verslag vraaggesprek, 1.
- 126 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 74, L.J. Dijkstra, verslag vraaggesprek, 3.
- 127 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 214-215.
- 128 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 218-220.
- 129 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3742, Peddemors aan Jonkman, 16 juli 1947.
- 130 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 185-186; UBL, Zijlmans D H 1201, Lanting, verslag gesprek, 17 dec-
ember 1976, 9.
- 131 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 117-118.
- 132 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 6;
Idem, dossier 134, A.M.H. Holland, verslag vraaggesprek 21 december 1976, 7; Idem, dossier 255, P.J.
Platteel, verslag vraaggesprek, 4.
- 133 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 190, A.M. van Liere, verslag gesprek 12 augustus 1976, 4; Idem, dos-
sier 10, B. Bangert, verslag vraaggesprek, 6.

- 134 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 216.
- 135 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 219, H. Menke, verslag gesprek, 6.
- 136 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 309, R. Terpstra, verslag vraaggesprek, 8; Idem, dossier 363, L.C. Wesseldijk, verslag vraaggesprek, 9.
- 137 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 190, A.M. van Liere, verslag gesprek 12 augustus 1976, 2.
- 138 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 190, A.M. van Liere, verslag gesprek 12 augustus 1976, 4.
- 139 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 269, C.C. de Rooy, verslag gesprek 26 oktober 1976, 8.
- 140 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 276, M. Sanderse, verslag gesprek 8 maart 1977, 5.
- 141 Hoek, *De strijd om Bali*, 435.
- 142 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 54, transcript interview met M. Peddemors, 17 december 1981, 14.
- 143 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 54, transcript interview met M. Peddemors, 17 december 1981, 18; Idem, inv.nr. 54, brief van M. Peddemors aan W. IJzereef, 14 januari 1982.
- 144 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 56, transcript interview met J.J. Wesseling, 14 december 1981, 13.
- 145 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 56, transcript interview met J.J. Wesseling, 14 december 1981, 10.
- 146 NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nr. 182, D.F. Uhlenbeck aan R.A.H. Bergmann, 17 januari 1947.
- 147 NL-HaNA, KtV, 2.09.19, inv.nr. 182, R.A.H. Bergmann aan P. Kuipers, 29 januari 1947.
- 148 Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 454-455.
- 149 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1305, rapport van Bieger te Semarang van een dienstreis naar Tegal en Banyumas, 31 maart 1948, 1.
- 150 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1305, territoriaal commandant Midden-Java kolonel J.K. Meyer aan legercommandant, 6 juli 1949.
- 151 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1320, officier van justitie in Banjarmasin J.A. Ament aan procureur-generaal, 29 maart 1949.
- 152 Zie het dossier over deze zaak in NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1320. Ook in Limpach, *De brandende kampongs*, 448-449 en *De excessennota*, 107-108.
- 153 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1287, auditeur-militair E. Bonn aan PG, 9 maart 1949.
- 154 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 34.
- 155 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 3.
- 156 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 703, assistent-wedana aan wedana van Cerme, 4 april 1949.
- 157 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13.126, inv.nr. 703, proces-verbaal van voorlopig onderzoek door kapi-tein V.J.L. Blom en 2e luitenant H.H.W. Huhnholz, 12 mei 1949.
- 158 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 3.
- 159 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 266, R.M. van Ree, verslag gesprek 21 juli 1976, 2.
- 160 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 7.
- 161 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1352, milobs team 9, final report regarding Netherlands' cease hostilities in Indonesia, 16 januari 1949.
- 162 UBL, Zijlmans D H 1201, dossier 156, F.P.E. Kemmerling, verslag vraaggesprek 28 december 1976, 3.
- 163 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 188; NL-HaNA, Losse Aanwinsten, afkomstig van Indische bestuursambtenaren 2.22.09, inv.nr. 6, L.E. Scheurer, maandverslag oktober 1947 van controleur L.E. Scheurer in Subang, 27 oktober 1947, 1.
- 164 Het wordt bevestigd door de herinneringen van huidige bewoners in dorpen rond Bojonegoro, Mojokerto en Sedayu.
- 165 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 5801, oproep van de regent van Bondowoso, z.d.
- 166 NL-HaNA, J.A. Kernkamp, 2.21.390, inv.nr. 3, politiek, positioneel en economisch verslag van de afdeling Soekaboemi over oktober 1947, 2.
- 167 Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nrs 3170, 3311, 4710, 5506, 5507, 5551, 5559, 5622, 5653, 5712, 5726, 5791, 5809, 5858, 6089, 6302, 6440, 6526.
- 168 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 250-251.
- 169 NL-HaNA, Aanwinsten Indische Bestuursambtenaren 2.22.09, inv.nr. 6, L.E. Scheurer, maandverslag november 1947 van controleur L.E. Scheurer in Subang, 24 november 1947, 1.

- 170 NL-HaNA, Kernkamp 2.21.390, inv.nr. 3, politiek, politieeel en economisch verslag van de afdeling Soekaboemi over oktober 1947, 1.
- 171 'Nieuwe gedelegeerde T.B.A.'s', *De Vrije Pers*, 27 januari 1949; 'Personalía', *De Vrije Pers*, 6 april 1949.
- 172 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3087, rapport gtba Bojonegoro, Gondosoediknjo, over periode tot 1 mei 1949, 1.
- 173 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3087, rapport gtba Bojonegoro, Gondosoediknjo, over periode tot 1 mei 1949, 2.
- 174 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3087, verslag per telegram van gtba Bojonegoro aan tba Surabaya over periode 4-11 juli 1949, 1.
- 175 'Resident van Bodjonegoro neergeschoten', *De Vrije Pers*, 4 november 1949.
- 176 'Destructieve elementen', *Nieuwe Courant*, 7 november 1949.
- 177 *De Vrije Pers*, 23 november 1949.
- 178 Zie de dossiers over Bangil (en de moord op minister Soepeno) in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3939 en NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1296.
- 179 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1314, dossier april 1949; Limpach, *De brandende kampongs*, 491-492.
- 180 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1314, Spoor aan territoriaal- en troepencommandant in Bandung, 19 april 1949.
- 181 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3764, departement van Binnenlandse Zaken (auteur onbekend) aan 'Heer Jacob', 13 september 1949.
- 182 Zie het dossier in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3759.
- 183 Interview met Bapak Sumaryamtono, dukuh Samben, desa Argomulyo, kec. Sedayu, kab. Bantul, 12 februari 2020.

4. Stemmen en stiltes

- 1 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962; Frankfurt am Main 1990).
- 2 De term kwam in zwang voor de regimes in Zuidoost-Azië in de postkoloniale periode. Fred W. Riggs, *Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity* (Honolulu 1966).
- 3 'Democratische Bond', *Het Dagblad*, 17 januari 1946.
- 4 'Herstelt het recht en de orde!', *Het Dagblad*, 15 februari 1946.
- 5 'Nieuw-Indië', *Het Dagblad*, 1 maart 1946; D.M.G. Koch, *Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië* ('s-Gravenhage en Bandung 1956) 260; 'De democratische bond', *Nieuwe Courant*, 4 oktober 1946; 'Democratische partij opgericht', *Nieuwe Courant*, 23 september 1946.
- 6 'Telegram der V.P.P.', *Het Dagblad*, 21 maart 1947.
- 7 Koch, *Verantwoording*, 259; zie ook Wim Wertheim en Hetty Wertheim-Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan. Indië verloren, Indonesië geboren* (Breda 1991) 318-321.
- 8 J.F.H.A. de la Court, *Het vraagstuk Indonesië* (Deventer 1945).
- 9 Koch, *Verantwoording*, 252.
- 10 'Progressieve groep. De beginselverklaring', *Het Dagblad*, 11 maart 1946.
- 11 Van Mook aan minister Logemann, 9 maart 1946, in: *NIB* deel 3, 526-527, aldaar 526.
- 12 'Inleiding', in: *Ons standpunt* (z.p. [Batavia] 1946) 2.
- 13 Nota van Van Asbeck 'Overleggingen met vertegenwoordigers van de Nederlandsche politieke en andere groepen op 31 mei 1946', *NIB* deel 4, 390-392.
- 14 'De conferentie van Pangkalpinang', *Het Dagblad*, 11 oktober 1946.
- 15 Koch, *Verantwoording*, 266.
- 16 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 5638, brief van J. de Graaff jr. namens de Progressieve Groep, 22 juni 1947; Idem, brief van Koos Vorrink aan hoofdbesturen van PSI, PBI, PPSI, 17 juni 1947.
- 17 'Juist wat we nodig hebben', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 10 november 1947; 'Progressieve concentratie opgericht', *Het Dagblad*, 10 november 1947; 'Progressieve concentratie', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 15 november 1947.
- 18 'Wij zijn progressief', *Nieuwe Courant*, 21 november 1947.

- 19 'Progressieve Concentratie uit haar grote bezorgdheid', *Het Dagblad*, 6 januari 1948.
- 20 'Minister antwoordt Kamer-lid Goedhart', *Nieuwe Courant*, 6 maart 1948.
- 21 NL-HaNA, FJ. Goedhart 2.21.285, inv.nr. 56, D. Groeneveld aan P. Sanders, 18 juni 1947.
- 22 Schermerhorn, *Dagboek*, 660 (23 juni 1947).
- 23 NL-HaNA, Goedhart 2.21.285, inv.nr. 56, D. Groeneveld aan P. Sanders, 18 juni 1947.
- 24 Veenstra, *Diogenes in de tropen*, 131-132.
- 25 Beb Vuyk, 'De "zuivering" van Peking', *De Baanbreker*, 4 mei 1946.
- 26 J. de Kadt, *Jaren die dubbel telden. Politieke herinneringen uit mijn 'Indische' jaren* (Amsterdam 1978) 189.
- 27 'Koch in vrijheid gesteld', *Het Dagblad*, 2 augustus 1947; Koch, *Verantwoording*, 267-268.
- 28 *HTK* 1948-1949, bijlage A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, bijlage A, hoofdstuk 13, voorlopig verslag algemene beschouwingen, 3; 'Rijksbegroting overzeese gebiedsdelen', *Nieuwe Courant*, 2 december 1948.
- 29 Ad van Liempt, *Een mooi woord voor oorlog. Ruzie, roddel en achterdocht op weg naar de Indonesië-oorlog* (Den Haag 1994) 128.
- 30 'Progressieve democraten als samenzweorders', *Het Dagblad*, 2 december 1948.
- 31 Bert Scova Righini, *Een leven in twee vaderlanden. Een biografie van Beb Vuyk* (Leiden 2005) 268 n.93.
- 32 Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie* (2e druk; Dieren 1984) 427; Jan Bank, 'Jezuiten in Nederlands-Indië en Indonesië, 1945-1949. Een loyaliteitsconflict', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 21-39, aldaar 30; Scott Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker? De rol van protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Indonesië, 1945-1950', in: Van den Berg en Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel*, 109-123, aldaar 118.
- 33 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (hierna: NIMH), Geestelijke verzorging in de krijgsmacht 557, inv.nr. 22, verklaring van kapitein-aalmoezenier H.M. van Beek, 13 september 1949; A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004) 356-357.
- 34 Donckers, *God bij het leger*, 355-356.
- 35 Van de Wal, *Tot op het bot verdeeld*, 330-331.
- 36 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, I.M. Harjadi, 'De moord in Kintelan op Tibertius Margono', 29 maart 1949. Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 621-623; Bank, 'Jezuiten', 32.
- 37 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, rapport van sergeant W.T. Verwey aan hoofd IVG bij de commandant van de T-brigade, 29 maart 1949.
- 38 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, minister Van Maarseveen aan HVK, 13 april 1949.
- 39 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, vertegenwoordiger van de PG bij de TBA in Yogyakarta, K.S. Bieger, aan PG, 17 mei 1949.
- 40 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, kolonel D.R.A. van Langen aan kabinet legercommandant, 13 mei 1949.
- 41 Ibidem.
- 42 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, K.S. Bieger aan PG, 17 mei 1949.
- 43 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, A. Soegijapranata aan kapitein Vosveld, 14 april 1949.
- 44 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1299, kolonel D.R.A. van Langen aan kabinet legercommandant, 13 mei 1949.
- 45 Gerry van Klinken, *Minorities, Modernity and the Emerging Nation: Christians in Indonesia, A Biographical Approach* (Leiden 2003) 183-185.
- 46 A. Soegijapranata, 'Aan de vooravond van de terugkeer', *De Linie* 4, 163 (13 mei 1949) 1. Zie ook Bernardus Richardus Cornelis Antonius Boersema, *De Linie, 1946-1963. Een weekblad in handen van jezuïeten* (Amsterdam 1978).
- 47 'Persoonlijke indruk over militaire acties', *De Locomotief*, 21 mei 1949.
- 48 'Ap. vicaris van Semarang herroept kwetsende uitlatingen', *Eindhovenensch Dagblad*, 1 juni 1949.
- 49 P., 'Aanleiding tot zelfonderzoek', *Leeuwarder Courant*, 21 mei 1949.

- 50 HTK 1948-1949, 1463, 17 mei 1949; 'Van en over anderen', *De Waarheid*, 20 mei 1949.
- 51 Bank, *Katholieken*, 428.
- 52 Bank, 'Jezuïeten', 35-36.
- 53 'Toelichting op artikel in "De Linie"', *Nieuwe Courant*, 28 mei 1949.
- 54 Boersema, *De Linie*, 289.
- 55 Boersema, *De Linie*, 293.
- 56 Van Klinken, *Minorities*, 185.
- 57 Boersema, *De Linie*, 294.
- 58 Hans van de Wal, *Tot op het bot verdeeld. Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer 2012) 138-139 en 335.
- 59 Angelie Sens, "'Terug naar patria en de bladen laten verrekken". De uitdovende Nederlandstalige pers in Indonesië, 1945-1958', in: Ulbe Bosma, Angelie Sens en Gerard Termorshuizen, *Journalistiek in de tropen. De Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers, 1850-1958* (Amsterdam 2005) 67-91, aldaar 67-71 en 76-77.
- 60 Liesbeth Dolk, *Twee zielen, twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)* (Leiden 1993) 103 n.19.
- 61 Gerard Termorshuizen, *Realisten en reactionairen. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942* (Amsterdam en Leiden 2011) 726; De Kadt, *Jaren die dubbel telden*, 163-164.
- 62 'Ter inleiding' en 'De rede van H.M. de Koningin', *Het Dagblad*, 23 oktober 1945.
- 63 'De rede van Dr. Van Mook', *Het Dagblad*, 24 oktober 1945.
- 64 Louis Zweers, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013) 178-180.
- 65 'De militaire situatie', *Nieuwe Courant*, 13 december 1946.
- 66 'Benden worden steeds drierster', *Het Dagblad*, 17 december 1947.
- 67 Geciteerd in Scholtens, *Rawahgedeh*, 72-73.
- 68 'Actie tegen rampokbenden', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 23 december 1947.
- 69 'Trieste comedie', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 29 december 1947.
- 70 'Trieste comedie van Djokja', *De Locomotief*, 2 januari 1948.
- 71 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 200.
- 72 J.W.M. Schulten, 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte', in: G. Teitler en P.M.H. Groen (red.), *De politionele acties* (Amsterdam 1987) 29-43, aldaar 36.
- 73 'Bende in het Ambarawase opgerold', *Nieuwe Courant*, 8 februari 1949.
- 74 'Gunstige ontwikkeling van de situatie op Java en Sumatra', *Nieuwe Courant*, 25 maart 1949.
- 75 'Korte notities', *Nieuwe Courant*, 28 februari 1949.
- 76 'Politie-agent vermoord op Pegangsaan Oost 56', *Het Dagblad*, 17 augustus 1948; 'Schietpartij in tuin van Gedoeng Republiek in Batavia', *Nieuwe Courant*, 17 augustus 1948; 'Schietpartij op Pegangsaan', *De Nieuwsgier*, 17 augustus 1948.
- 77 'Pegangsaan-rel eist twee doden', *De Nieuwsgier*, 18 augustus 1948.
- 78 'In de marge', *Kritiek en Opbouw*, 1 september 1948.
- 79 'De dood van mr. Santoso', *Kritiek en Opbouw*, 15 januari 1949.
- 80 'Drama in Tjilatjap', *Kritiek en Opbouw*, 15 augustus/1 september 1949; *De excessennota*, 116-118.
- 81 'Onderzoek naar drama te Tjilatjap, Java', *Het Parool*, 6 september 1949; 'Bruiloft in Indonesie in bloedbad veranderd', *De Waarheid*, 10 september 1949; 'Schietincident tijdens bruiloft bij Tjilatjap?', *Algemeen Handelsblad*, 14 september 1949.
- 82 'Het gebeurde in Goenoeng Simpang', *Nieuwe Courant*, 15 september 1949.
- 83 'De vragen van Frans Goedhart', *Het Dagblad*, 17 september 1949.
- 84 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 171, verzamelde ANETA-communiqués, waarin berichten zijn opgenomen ontleend aan Antara, Radio Djokja en Radio Bukit Tinggi, augustus 1947; NL-HaNA, AS 2.10.14, 4211, Spoor aan Van Mook, 30 juni 1948.
- 85 Sens, "'Terug naar patria"', 77.
- 86 Zie bijvoorbeeld 'Luchtactie bij Banjoewangi', *Het Dagblad*, 29 april 1946.

- 87 Muhammad Yuanda Zara, “Trust Me, This News is Indeed True”: Representations of Violence in Indonesian Newspapers during the Indonesian Revolution, 1945-48, in: Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (London en New York 2014) 214-239, aldaar 218.
- 88 Zara, “Trust me”, 220.
- 89 Zara, “Trust me”, 219.
- 90 Bijvoorbeeld ‘Medan hangat’, *Merdeka*, 7 oktober 1946.
- 91 ‘Kabar radio dalam negeri’, *Flores*, 26 juni 1946; ‘Bagan Siapi-API’, *Merdeka*, 25 oktober 1946.
- 92 Muhammad Yuanda Zara, *Voluntary Participation, State Involvement: Indonesian Propaganda in the Struggle for Maintaining Independence, 1945-1949* (proefschrift; Universiteit van Amsterdam 2016) 204.
- 93 Zie bijvoorbeeld ‘Aantekeningen van K. Posthumus’, 17 september 1945, in: *NIB* deel 1, 134-139, aldaar 138.
- 94 Schermerhorn, *Dagboek*, 603 (13 juni 1947).
- 95 ‘Propaganda en feiten’, *Het Dagblad*, 28 oktober 1947.
- 96 Dolk, *Twee zielen*, 106.
- 97 Dolk, *Twee zielen*, 147.
- 98 Jaquet, *Aflossing van de wacht*, 205.
- 99 ‘Mr. Verboeket adviseur van dr. Van Mook’, *Nieuwe Courant*, 25 januari 1947.
- 100 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 37.
- 101 Van Liempt, *Een mooi woord voor oorlog*, 126-129.
- 102 Jaquet, *Aflossing van de wacht*, 289.
- 103 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 29-30.
- 104 Schulten, ‘Soldaten, legerleiding en thuisfront’, 35.
- 105 Verslag van de vergadering van de raad voor militaire aangelegenheden van het Koninkrijk, 24 december 1946, in: *NIB* deel 6, 655-663, aldaar 657-659; zie ook de vergadering van 21 januari 1947, in: *NIB* deel 7, 117-141, aldaar 139-141.
- 106 ‘Feiten in het kort’, *Onze taak overzee* (Den Haag 1947) 13; Schulten, ‘Soldaten, legerleiding en thuisfront’, 35.
- 107 ‘Onze taak’, *Onze taak overzee*, 18.
- 108 NL-Ha-NA, Ministerie van Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 33, telegram RVD aan ministerie OG, mei 1949.
- 109 Zie vooral Louis Zweers, *Agressi II: Operatie Kraai. De vergeten beelden van de tweede politionele actie* (Den Haag 1995); ook in Zweers, *De gecensureerde oorlog*, vooral 83-126.
- 110 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 265-267; René Kok, Erik Somers en Louis Zweers, *Koloniale oorlog 1945-1949. Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2009) 50.
- 111 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 134.
- 112 ‘De censuur’, *Het Dagblad*, 26 februari 1946.
- 113 ‘Censuur opgeheven’, *Het Dagblad*, 11 februari 1946; ‘Geen censuur?’, *Het Dagblad*, 15 maart 1946.
- 114 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, A. van Maanen aan de resident van Oost-Borneo, 2 december 1946; Idem, Felderhof aan LGG, 20 februari 1947.
- 115 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, Chief Conica Makassar, C.C. de Rooy, aan PG, 29 mei 1946; ‘Geen censuur meer’, *Het Dagblad*, 5 juli 1946.
- 116 NL-HaNA, NEFIS/CMi 2.10.62, inv.nr. 2366, advies van Spoor, Batavia, 1 juli 1946.
- 117 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, minister OG aan legercommandant, 3 januari 1947.
- 118 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3282, commandant Ie Divisie ‘7 December’, generaal-majoor H.J.J.W. Dürst Britt, aan commandant III inf. Brig., 3 april 1947.
- 119 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 180.
- 120 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, plv chef Generale Staf P.J. de Broekert, lijst van ‘ongewenste lectuur’, 2 december 1946.
- 121 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, plv chef Generale Staf P.J. de Broekert aan alle brigade- en divisiecommandanten en territoriale- tevens troepencommandanten, 2 december 1946.

- 122 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, briefje van Felderhof aan 't Hof, 10 november [1947].
- 123 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, chef Generale Staf D.C. Buurman van Vreden aan alle territoriale- tevens troepencommandanten, 10 december 1947.
- 124 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, sous-chef van de Generale Staf, luitenant-kolonel A.J.A. Pereira, aan alle territoriale- tevens troepencommandanten, 10 december 1947. De andere titels waren tijdschriften: *De Vlam, Indonesia, De Vrije Katheder, Kalimantan Berdjoang* en *Terompet Ra'jat*.
- 125 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, censuurregeling voor Nederlandsch-Indië gedurende de herbezettingsperiode.
- 126 Locher-Scholten, 'De Stuw', 62; Maters, *Van zachte wenk*, 260-263.
- 127 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, PG aan de resident van Riouw, 25 januari 1946.
- 128 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, A. van Maanen aan de resident van Zuid-Borneo, 1 oktober 1947.
- 129 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 165, rondschriften van Felderhof aan bestuursambtenaren in Borneo en Grote Oost, 15 november 1946.
- 130 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, assistent-resident van Lombok, E.G.A. Lapré, aan de resident van Bali en Lombok, 29 januari 1947.
- 131 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 165, Felderhof aan Van Mook, 21 februari 1947.
- 132 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 165, CO Amacab P.H. Angenent aan CCO Amacab [Abbenhuis], 17 augustus 1946.
- 133 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 165, Felderhof aan Van Mook, 'Perstoezicht op Java en Sumatra', 21 februari 1947, 2.
- 134 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, 'P.I.D. reikt de hand', vertaling hoofdartikel uit het blad *Berita Indonesia*, 8 februari 1947, 2.
- 135 Bijvoorbeeld in het geval van de krant *Kedaulatan*, die in Banjarmasin verscheen, zie NL-HaNA, PGNI 20.10.17, inv.nr. 170, officier van justitie in Banjarmasin, A.F. van de Grampel, aan PG, 29 oktober 1947; Idem, PG aan officier van justitie in Banjarmasin, 10 november 1947.
- 136 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, Felderhof aan Van Mook, 14 juni 1947.
- 137 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 165, Felderhof aan Van Mook, januari 1947.
- 138 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 165, Felderhof aan Van Mook, 'Perstoezicht op Java en Sumatra', 21 februari 1947, 3-4.
- 139 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, assistent-resident van Gorontalo A. Twerda aan LGG, 26 januari 1947, betreffende het nummer van 20 januari 1947.
- 140 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3022, hoofd NEFIS Buitenzorg W.P.G. de Vrijer aan hoofd NEFIS bk. Batavia, etc., 17 december 1946; 'Republikeinsch blad te Buitenzorg verboden', *Nieuwe Courant*, 7 februari 1947.
- 141 'Republikeinse dagbladen in Batavia', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 23 juli 1947.
- 142 'Sultan Hamid II naar Arabische landen', *Nieuwe Courant*, 27 september 1947.
- 143 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, 'Cease fire betekent geen vrede' en 'Nederlandse wreedheden te Cheribon', vertaling van artikelen verschenen in *Soember*, 8 augustus 1947.
- 144 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, Felderhof aan Spoor, 21 augustus 1947.
- 145 'Verboden', *De Locomotief*, 14 januari 1948.
- 146 'Protest van de Republiek', *De Locomotief*, 15 januari 1948; 'Protest dagbladvereniging', *Nieuwe Courant*, 16 januari 1948.
- 147 De Moor, *Generaal Spoor*, 205. Zie bijvoorbeeld: Geheim rapport van de algemene politie te Batavia, 31 december 1948, in: *NIB* deel 16, 450-454, aldaar 453-454; Politiek verslag van resident Oost-Borneo over december 1948, in: *NIB* deel 16, 463-465, aldaar 463-464.
- 148 'Censuur ingesteld', *Nieuwe Courant*, 20 december 1948; 'Verordening militair gezag', *De Locomotief*, 17 februari 1949.
- 149 'Dr. Beel geeft overzicht van de toestand', *Het Dagblad*, 20 december 1948.
- 150 'Republikeinse bladen verboden', *Het Dagblad*, 23 december 1948.
- 151 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, besluit van de resident HTB te Batavia, 1 februari 1949. 'Twee

- Rep. dagbladen verboden', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 3 februari 1949.
- 152 'Censuur op de pers in Indonesië', *Het Dagblad*, 8 juni 1949.
- 153 'Censuur in West-Borneo', *De Locomotief*, 21 december 1948.
- 154 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, Felderhof aan Van Mook, 13 augustus 1947.
- 155 'Waspada verboden', *De Locomotief*, 26 juli 1948; 'Waspada opnieuw verboden', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 21 augustus 1948; "'Waspada" verboden', *Het Dagblad*, 4 april 1949; 'De breidel van de "Waspada"', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 6 april 1949.
- 156 'Frans bemoeit er zich weer mee', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 7 april 1949; 'Het verbod van de "Waspada"', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 12 april 1949.
- 157 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, 'P.I.D. reikt de hand', vertaling hoofdartikel uit het blad *Berita Indonesia*, 8 februari 1947, 2.
- 158 August Hans den Boef en Kees Snoek, *Pramoedya Ananta Toer. Essayen interview* (Breda [1992]) 42-43; A. Teeuw, *Pramoedya Ananta Toer. De verbeelding van Indonesië* (Breda 1993) 345.
- 159 Rosihan Anwar, *Sejarah Kecil Petite Histoire Indonesia* deel 7: *Kisab-Kisab Zaman Revolusi Kemerdekaan* (Jakarta 2015) 135.
- 160 Harm Stevens en Bonnie Triyana, 'Mensen in de fuik. De Nederlandse jacht op inlichtingen', in: *Revolusi! Indonesië onafhankelijk* (Amsterdam 2022) 140-165, aldaar 153-159.
- 161 Alastair M. Taylor, *Indonesian Independence and the United Nations* (Westport 1960) 103-104.
- 162 NL-HaNA, Nederlandse Delegatie bij de Security Council Committee of Good Offices on the Indonesian Question 2.05.63, inv.nr. 2015, brief Indonesische delegatie, 17 februari 1948.
- 163 Kemperman, "'Charges and countercharges"', 148-149; National Archives, Washington, Department of State RG 59, Central Decimal Files 45-49, box 2150, U.S. delegation aan Secretary of State, 31 januari 1948.
- 164 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1352, Spoor aan Van Vredenburg, 26 januari 1948.
- 165 NL-HaNA, Mariniersbrigade 2.13 126, inv.nr. 621, commandant Mariniersbrigade kolonel J.A.J. de Bruijn aan bataljonscommandanten, 14 april 1948.
- 166 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1352, D.C. Buurman van Vreeden, Nota over het verstrekken van inlichtingen aan mil. waarnemers CGD, aan Spoor, 26 januari 1949.
- 167 Taylor, *Indonesian Independence and the United States*, 74.
- 168 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1305, T.K. Critchley aan Raden Abdulkadir Widjoatmodjo, 29 april 1948; Idem, K.S. Bieger aan officier van justitie Semarang, 6 mei 1948.
- 169 Kemperman, "'Charges and countercharges"', 152-153.
- 170 United Nations, Archives and Records Management Section, New York, inv.nr. S-0681-0009-02, Military Executive Board, fourth compilation of military observer team reports, 31 maart 1949, 4; Idem, chairman Military Executive Board aan chairman UNCI, 'Special report on the Wonosari action', 1 april 1949; Idem, inv.nr. S-0681-027-04, L.N. Palar aan president Security Council, 25 maart 1949.
- 171 Kemperman, "'Charges and countercharges"', 158.
- 172 United Nations Archives, inv.nr. S-0681-0009-02, Military Executive Board, Tenth compilation of military observer team reports, 5 oktober 1949, 9-11; *De excessennota*, 119; De Moor, *Westerling's oorlog*, 382.
- 173 Kemperman, "'Charges and countercharges"', 162-164; zie ook *De excessennota*, 174.
- 174 Kemperman, "'Charges and countercharges"', 145-146.
- 175 Cindy Adams, *Sukarno: An Autobiography as Told to Cindy Adams* (Indianapolis 1965) 226.
- 176 Zie ook Benedict R.O'G. Anderson, *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944-1946* (Ithaca en London 1972) 164.
- 177 'Perkoendoengan president Soekarno ke Soerabaia', Min Pao, 1 november 1945.
- 178 Zara, *Voluntary Participation*, 199-201.
- 179 Adams, *Sukarno*, 228-229.
- 180 Abu Hanifah, *Tales of a Revolution*, (Sydney 1972) 177.
- 181 Hanifah, *Tales of a Revolution*, 183-184.
- 182 'Interview met Hatta', *Het Dagblad*, 20 september 1946; 'Pendapat Drs. M. Hatta', *Mimbar Merdeka*, 20 september 1946.

5. **Pesing, 15 april 1946**

- 1 'The Murder in Pesing Will Be Investigated by the Allies,' *Al Djihad*, 17 april 1946; 'Dutch Soldiers Invaded Pesing. Killed and Threw Corpses into the River,' *Kedaulatan Rakjat*, 24 april 1946; 'Dutch Troops Attacked Pesing,' *The Voice of Free Indonesia*, 20 april 1946.
- 2 Hierover eerder: Romijn 'Learning on "the Job"':
- 3 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 20.
- 4 Robert B. Cribb, *Jakarta in the Indonesian Revolution 1945-1949* (proefschrift; University of London 1984) 149-150; Robert Cribb, 'Jakarta: Cooperation and Resistance in an Occupied City', in: Audrey R. Kahin (red.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution: Unity from Diversity* (Honolulu 1985) 179-205, aldaar 186-188.
- 5 Limpach, *De brandende kampongs*, 155-157.
- 6 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 86-89.
- 7 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 89.
- 8 Ibidem. Ook in Limpach, *De brandende kampongs*, 204-205. Limpach volgt grotendeels de weergave van De Moor, *Generaal Spoor*, 205-207.
- 9 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3276, overzicht van verplaatsingen en gevoerde acties door het Bataljon Zeeland (2-14 RI) in de periode 9 maart-31 december 1946.
- 10 Cribb, *Jakarta in the Indonesian Revolution*, 150.
- 11 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3276, rapport hoofd inlichtingendienst, 31 juli 1946.
- 12 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 90. Onbekend is hoe Weston op dit affront reageerde.
- 13 *Bulletin Antara*, 17 april 1946.
- 14 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, 'official press handout' van HQ-AFNEI, 17 april 1946.
- 15 Ibidem.
- 16 Geciteerd door De Moor, *Generaal Spoor*, 207.
- 17 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3276, rapport hoofd inlichtingendienst, 31 juli 1946.
- 18 'Pesing bezet,' *Het Dagblad*, 17 april 1946.
- 19 'Gevechten bij Pesing,' *Algemeen Handelsblad*, 17 april 1946.
- 20 NL-HaNA, Ministerie van Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 21, Bulletin Luister- en Informatiedienst RVD Den Haag, 17 april 1946.
- 21 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, 'official press handout' van HQ-AFNEI, 17 april 1946, bijlage bij brief Spoor aan Van Mook en Logemann, 26 mei 1946.
- 22 *HTK* 1945-1946, 6 mei 1946, 737.
- 23 Madelon de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991) 235 en 365.
- 24 Email van Jan G. Roosenburg te Sheldon, South Carolina, Verenigde Staten, aan Peter Romijn, 12 maart 2020.
- 25 Veenstra, *Diogenes in de tropen*, 131.
- 26 Veenstra, *Diogenes in de tropen*, 132.
- 27 Vuyk, 'De "zuivering" van Pesing,' ook in: NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 22.
- 28 De Keizer, *Het Parool*, 235 en 365.
- 29 Vuyk, 'De "zuivering" van Pesing'; Veenstra, *Diogenes in de tropen*, 131-134.
- 30 *HTK* 1945-1946, 6 mei 1946, 734-738, aldaar 737.
- 31 *HTK* 1945-1946, 6 mei 1946, 737-738.
- 32 *HTK* 1945-1946, 7 mei 1946, 208.
- 33 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, codetelegram Logemann aan Van Mook, 14 mei 1946; NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 22, serie Z, notitie Logemann aan chef Kabinet, 8 mei 1946.
- 34 Oorspronkelijk was tot militair lid lt.-kol. C.M. Status Muller benoemd, maar deze was overgeplaatst voor de commissie met haar werk begon; NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, 'verslag van de inter-de-

- partementale commissie tot onderzoek nopens gebeurtenissen in verband met de militaire bezetting van Pesing op 15 april 1946’.
- 35 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, Spoor aan Van Mook, 27 mei 1946.
- 36 Deze vermelding heeft waarschijnlijk betrekking op wreedheden gepleegd door de Ambonese MP Kaihutu, die gedetacheerd was bij 1-8 RI bij Klender. Zijn troepencommandant rapporteerde op 14 april dat deze militair gevangenen had mishandeld en dat er een onderzoek plaats vond. NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3770, rapport kapt. H.C. Bajetto inzake wreedheden jegens gevangenen begaan, 14 april 1946.
- 37 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, Spoor aan Van Mook, 27 mei 1946.
- 38 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 25, letter B-30, dagelijks Indisch telegram, 29 mei 1949.
- 39 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, ‘Nadere inlichtingen betreffende het gebeurde te Pesing op 15.4.46, in opdracht hoofd RVD, tbv Minog’ door W.A. van Goudoever, 30 mei 1946. Van Goudoever suggereerde in zijn nota dat Van Mook verslagen van respectievelijk kolonel De Waal, brigadier Weston en ook van de TRI zou opvragen. Van Mook noch de commissie deden dat en de commissie zou ook De Waal niet horen.
- 40 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 22, notitie ‘Het gebeurde in Pesing’ (anoniem, z.d.) met gegevens ontleend aan de Britse liaisonofficier Major West, die met Captain Ryder de gevangenen in Grogol had bezocht.
- 41 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, rapport van Van Goudoever, 30 mei 1946.
- 42 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, rapport van Van Goudoever, 30 mei 1946.
- 43 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, verslag inter-departementale commissie Pesing.
- 44 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, gevechtsrapport actie Pesing op 15 april 1946, door bataljonscommandant J.J. van Oort, 3 juli 1946.
- 45 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, verslag inter-departementale commissie Pesing, bijlage D, verklaring Roosenburg, 12 juli 1946.
- 46 Ibidem.
- 47 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4617, gevechtsrapport actie Pesing door Van Oort, 3 juli 1946.
- 48 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4617, verslag inter-departementale commissie Pesing, Bijlage D, verklaring Sluijter, 12 juli 1946.
- 49 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, nota van Lemaire aan directeur van Justitie, 8 augustus 1946.
- 50 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, notitie van Gieben aan Lemaire, 10 augustus 46.
- 51 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, Gieben aan Spoor, 19 augustus 1946.
- 52 Ibidem.
- 53 Ibidem.
- 54 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, Spoor aan Gieben, 6 september 1946.
- 55 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, memo directeur Kabinet aan LGG, 28 september 1946.
- 56 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4716, Spoor aan Gieben, 6 september 1946.
- 57 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, Van Mook aan Jonkman, 27 november 1946; *De excessennota*, 66.
- 58 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, Van Mook aan Jonkman, 27 november 1946, potloodaantekeningen op doorslag verzonden ‘Indische brief’ 28 november 1946.
- 59 *HTK* 1946-1947, bijlagen 237/2, Jonkman aan voorzitter Tweede Kamer, 30 december 1946.
- 60 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1312, chef kabinet Spoor aan Felderhof, 31 mei 1946.
- 61 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1312, Felderhof aan wnd gouvernementssecretaris, 9 december 1946.
- 62 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv. nr. 1312, notitie Lambers voor PG, 6 december 1946.
- 63 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1312, wnd te gouvernementssecretaris aan Felderhof, 3 december 1946.
- 64 De Keizer, *Het Parool*, 172-173.
- 65 Scova Regnini, *Een leven in twee vaderlanden*, 269.
- 66 E-mail van Jan G. Roosenburg aan Peter Romijn, 12 maart 2020.
- 67 L.G.W. van der Vrande, *Ons groot avontuur: met 2.14 RI Bataljon ‘Zeeland’ naar Indië* (Tilburg 1948)

- 88-89. Zijn versie is in 2002 ondersteund in een publicatie van twee auteurs die in het Zeeuwse bataljon hadden gediend: W. Kot en J. Kot, *Van burger tot veteraan. Bataljon 'Zeeland': boe en waar? in de periode 1944-1948* (Middelburg 2002) 141-144.
- 68 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 170, chef Generale Staf D.C. Buurman van Vreeden aan territoriale- en troepencommandanten in alle regio's, 19 december 1947.
- 69 Bep Vochtelo, 1945 *Nederlandsch Indië; 1949 Indonesië; 1969 Achter het Nieuws* (Hilversum 1969) 42-45; tegenspraak kwam van generaal A.A.J.J. Thomson, zie: Scagliola, *Last van de oorlog*, 298-299.
- 70 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3741, hoofd politieke voorlichting Batavia aan Van Mook, 30.
- 71 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 90, geannoteerd als: report entitled 'Pesing Incident', van HQ AFNEI aan HQ ALFSEA, z.d.
- 72 *De excessennota*, 65-67.
- 6. Zuid-Sulawesi, 1945-1948**
- 1 *De excessennota*, 41-59; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (29 delen; 's-Gravenhage 1969-1991) deel 12 *Epiloog. Tweede helft* ('s-Gravenhage 1988) 1015-1026; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*; Maarten Hidskes, *Thuis gelooft niemand mij. Zuid-Celebes 1946-1947* (Amsterdam 2016); Van den Brekel, *Massa-executies op Sulawesi*; Limpach, *De brandende kampongs*; De Moor, *Westerling's oorlog*; Bauke Geersing, *Kapitein Raymond Westerling en de Zuid-Celebes-affaire* (1946-1947). *Mythe en werkelijkheid. Een markante periode uit de geschiedenis van Nederlands-Indië* (Soesterberg 2019); Maurice Swirc, *De Indische doofpot. Waarom Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië nooit zijn vervolgd* (Amsterdam en Antwerpen 2022).
- 2 Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia* deel 4, 146-179.
- 3 M. Natzir Said, *Korban 40,000 Jiwa di Sulawesi Selatan: SOB 11 Desember 1946 Penyebab Banjir Darah dan Lautan Api* (Bandung 1985); Sejarah Revolusi Kemerdekaan (1945-1949) *Daerah Sulawesi Selatan*. Proyek Inventarisasi dan Dokumentasi Kebudayaan Daerah (z.p. [Jakarta] z.j. [1979/1980]); Sarita Pawiloy, *Sejarah Perjuangan Angkatan 45 di Sulawesi Selatan* (z.p. [Ujung Pandang] z.j. [1987]).
- 4 *Westerling. Aksi Brutal Sang Jagal. Tim Majalah Historia* (Jakarta 2019) 53.
- 5 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 140-141.
- 6 *Massacre in Macassar: The Dutch Colonial Army Clears Up Republican Indonesians, Estimated 30,000 Indonesian Civilians Murdered* (z.p. [Yogyakarta] z.j. [1947]).
- 7 Geersing, *Kapitein Raymond Westerling*, wijst hier ook op.
- 8 Chief Conica De Rooy aan de conica's van Menado, Ambon, Timor, Celebes en Borneo, 17 november 1945, in: *NIB* deel 2, 95-96, aldaar 96.
- 9 Barbara S. Harvey, 'South Sulawesi: Puppets and Patriots', in: Audrey R. Kahin (red.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution. Unity from Diversity* (Honolulu 1985) 207-235, aldaar 209; UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 55, transcript interview met J.F. Stutterheim, 18 december 1981, 2; Idem, inv. nr. 56, transcript interview met J.J. Wesseling, 14 december 1981, 2.
- 10 Jupri, *Abu Bakar Lambogo dalam Gerakan Perjuangan Rakyat Enrekang (1945-1947)* (scriptie; Universitas Negeri Makassar z.j.).
- 11 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 22.
- 12 Harvey, 'South Sulawesi', 212.
- 13 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 54, transcript interview met M. Peddemors, 17 december 1981, 9.
- 14 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 55, transcript interview met J.F. Stutterheim, 18 december 1981, 1.
- 15 Harvey, 'South Sulawesi', 21-23; D.C.L. Schoonoord, *Nederlands-Indië onder Amerikaans, Australisch en Brits Geallieerd Militair Gezag (22 april 1944 tot 30 november 1946) en de Nederlands Indies Civil Administration (Nica)* (onuitgegeven manuscript NIOD; Amsterdam 2020) 418.
- 16 Willem IJzereef, *De wind en de bladeren. Hiërarchie en autonomie in Bone en Polombangkeng, 1850-1950* (proefschrift; Rijksuniversiteit Groningen 1994) 202.
- 17 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 38; IJzereef, *De wind*, 182, noemt er 371; Harvey, 'South Sulawesi', 214, noemt 540 ondertekenaars, maar verwacht deze petitie kennelijk met die van januari 1946. Zie voor de tekst: *Indonesian Nationalism and Revolution: Six First-Hand Accounts* (Clayton 1971) 46-50.

- 18 Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië*, 396-397.
- 19 Pawiloy, *Sejarah Perjuangan*, 61-63; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 8; Anthony Reid, 'Australia's Hundred Days in South Sulawesi', in: David P. Chandler en M.C. Ricklefs (red.), *Nineteenth and Twentieth Century Indonesia: Essays in Honour of Professor J.D. Legge* (Clayton 1986) 201-224, aldaar 205-206.
- 20 Reid, 'Australia's Hundred Days', 211-214.
- 21 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal van Abdullah Baoe Masepe (vertaald) door inspecteur van politie Hendrik van der Pol, 25 januari 1947.
- 22 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 54, transcript interview met M. Peddemors, 17 december 1981, 8-9.
- 23 Pawiloy, *Sejarah Perjuangan*, 117-127; Ahmad, 'Polombangkeng'.
- 24 IJzereef, *De wind*, 185.
- 25 Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1320, politiek verslag 1-15 augustus 1946, afdeling Bone, 1-2.
- 26 Mustari Bosra, *Laskar Lipan Bajeng. Perjumpaan Agama dan Nasionalisme dalam Perjuangan Bangsa Indonesia* (Makassar 2009).
- 27 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1671, inlichtingenrapport betreffende verhoor van W.R. Monginsidi, 20 maart 1947, 7.
- 28 IJzereef, *De wind*, 223-224.
- 29 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 27.
- 30 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1322, politiek verslag Goa juli 1946, 31 juli 1946.
- 31 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 67 en 73.
- 32 Harvey, 'South Sulawesi', 213.
- 33 NL-HaNA, 'Afscheid van Indië 1940-1962' 2.22.21, inv.nr. 676, advies HQ AMF, 1 november 1945, nr. AQ323-1.
- 34 Harvey, 'South Sulawesi', 213; *NIB* deel 2, 35 (rapport De Rooy).
- 35 NIMH, *Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950)* 509, inv.nr. 1067, 'Geschiedenis van het XVe Bataljon Infanterie 1946-1947', 2-3.
- 36 Reid, 'Australia's Hundred Days', 217.
- 37 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 47.
- 38 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 46.
- 39 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal Opu Pa'Bicara Haji Sinapati, 5 mei 1947.
- 40 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1324, Geschiedenis Loewoe vanaf 1905, 9-13.
- 41 Volgens de getuigenis van de (pro-Nederlandse) bestuurder, de opu Pa'Bicara Haji Sinapati: NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal Opu Pa'Bicara Haji Sinapati, 5 mei 1947.
- 42 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal luitenant E.E. Tupang, 4 mei 1947. Tupang had het over 150 slachtoffers. NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1324, Geschiedenis Loewoe vanaf 1905, 15; Terance W. Bigalke, *Tana Tonaja: A Social History of an Indonesian People* (Singapore 2005) 209; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 49.
- 43 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 54, transcript interview met M. Peddemors, 17 december 1981, 17.
- 44 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal Opu Pa'Bicara Haji Sinapati, 5 mei 1947.
- 45 'Activiteit op Celebes', *Het Dagblad*, 6 juni 1946.
- 46 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1323, politiek verslag Kolaka 16-30 juni 1946.
- 47 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1323, politiek verslag Kolaka 1-15 juli 1946.
- 48 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1323, politiek verslag Kolaka oktober 1946.
- 49 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1323, politiek verslag Kolaka september 1946.
- 50 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1331, inlichtingenrapport no. 1, NEFIS Buitenpost Palopo aan Hoofd NEFIS Buitenkantoor Makassar, 21 juli 1948; NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1324, politiek verslag Loewoe, 1e helft augustus 1946; idem 16-30 november 1946.
- 51 Masita, *Perlawanan Terhadap NICA dan Eliminasi Orang-Orang Pro NICA di Palopo dan Sekitarnya 1946-1950* (scriptie; Departemen Ilmu Sejarah, Universitas Hasanuddin, Makassar 2017) 52-60.
- 52 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 66.

- 53 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 43; IJzereef, *De wind*, 205.
- 54 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 61.
- 55 IJzereef, *De wind*, 208-211.
- 56 Bijvoorbeeld NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1328, veertiendaags verslag afdeling Mandar 1-15 oktober 1946, 1.
- 57 Reid, 'Australia's Hundred Days', 217.
- 58 NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nrs 234 en 235, register op strafzaken bij de krijgsmacht te velde bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger te Makassar, 1946 en 1947.
- 59 NIMH, Dekolonisatie Nederlands-Indië 509, inv.nr. 1067, 'Geschiedenis van het XVe Bataljon Infanterie', 7-8.
- 60 Harvey, 'South Sulawesi', 215.
- 61 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 2473, ondervragingsrapport La Malloe, Parepare, 9 augustus 1946.
- 62 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 129.
- 63 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, rapporten van sergeant Ch.J. Nagelhout en soldaat H. Kruitwagen, 14 februari 1947.
- 64 *De excessennota*, 53.
- 65 Pawiloy, *Sejarah Perjuangan*, 170; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 65. Pawiloy heeft het over september, IJzereef over april.
- 66 NIMH, Dekolonisatie Nederlands-Indië 509, inv.nr. 1067, 'Geschiedenis van het XVe Bataljon Infanterie', 6.
- 67 NL-HaNA, Kernkamp 20.21.390, inv.nr. 1, doorslag dagboekantekeningen, 18 november 1946.
- 68 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1321, politiek verslag Bonthain 1-15 oktober 1946, 2.
- 69 R. Hardjono, 'Cuplikan Kisah Nyata Rakyat Sulawesi Selatan dalam Perjuangan Kemerdekaan Bangsa', in: *Bunga Rampai Perjuangan dan Pengorbanan 5* (Jakarta 1995) 219-230.
- 70 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië 509, inv.nr. 1068, Inf XV KNIL, korte samenvatting gebeurtenissen.
- 71 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag over de residentie Zuid-Celebes, 16-30 november 1946, 2.
- 72 Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag over de residentie Zuid-Celebes, 16-30 november 1946, 5; Idem, 1-15 december 1946, 6.
- 73 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1329, controleur van Pankajene J.Th. Drop, voorlopig verslag van de onlusten in het Pangkadjenesche.
- 74 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, verslag onderzoekscommissie betreffende MID Sengkang, z.d.; NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal verhoor Andi Walinono, 5 mei 1947.
- 75 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, verslag onderzoekscommissie betreffende soldaat Streiff, z.d. Ook in NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1324. Deze en volgende zaken ook in Limpach, *De brandende kampongs*, 259-260.
- 76 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, verslag onderzoekscommissie betreffende sergeant Kroos en korporaal Grootings, z.d.
- 77 Zie ook de herinnering van bestuursambtenaar J.J. Wesseling dat gevangengenomen infiltranten uit Java begin 1946 door KNIL-militairen na arrestatie werden neergeschoten: UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 56, transcript interview met J.J. Wesseling, 14 december 1981, 10.
- 78 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1314, Felderhof aan Spoor, 1 november 1946; Idem, B. Tijnstra namens hoofd Juridische Zaken KNIL, aan auditeur-generaal krijgsmacht te velde KNIL in Makassar, 13 november 1946.
- 79 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1324, H.J. de Vries aan Spoor, 1 november 1946.
- 80 UBL, Bernard Jan Lambers D H 973, map 16, Lambers aan PG, 30 december 1946, 1-2.
- 81 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag over de residentie Zuid-Celebes, 16-30 november 1946, 4. Zie ook de situatierapporten in NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1318.
- 82 Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3214, telegram van de territoriaal-tevens-troepencom-

- mandant Zuid-Celebes aan luitenant-gouverneur-generaal, legercommandant en procureur-generaal e.a., 29 november 1946.
- 83 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag over de residentie Zuid-Celebes, 16-30 november 1946, 1.
- 84 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag over de residentie Zuid-Celebes, 1-15 december 1946, 2.
- 85 Schermerhorn, *Dagboek*, 105 (9 november 1946).
- 86 Westerling, *Mijn mémoires*, 39.
- 87 Felderhof aan Van Mook, 18 november 1946, in: *NIB* deel 6, 302-305; NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 1 t/m 15 december 1946, 1; 'Staat van oorlog en beleg', *Nieuwe Courant*, 12 december 1946.
- 88 Directeur van Justitie Gieben aan Van Mook, 20 november 1946, in: *NIB* deel 5, 343-344.
- 89 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3281, bevat een zeer summier overzicht van de inzet van het DST, onder Westerling, Vermeulen en Stufkens, ongedateerd (vermoedelijk eind 1947 en 1948).
- 90 Westerling, *Mijn mémoires*, 141.
- 91 Gesprek van *Van Rij en Stam* met Westerling in 1949, in: Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 54.
- 92 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 105.
- 93 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 54.
- 94 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Massacre in Macasser, 24-25.
- 95 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 15-31 december 1946, 4; Idem, 17 januari 1947, 1, 4 en 12; UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 56, transcript interview met J.J. Wesseling, 14 december 1981, 12-13.
- 96 Westerling aan *Van Rij en Stam* in Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 79.
- 97 Verklaring pabicara Djero, in: Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 73.
- 98 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 92-93.
- 99 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, proces-verbaal verhoor soldaat G.C.F. van Nistelrooy door A.G. Veldhuis, 3 maart 1947.
- 100 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, rapport A.G. Veldhuis, z.d. (c. 10 april 1947); Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 137-141.
- 101 NI-HaNA, Justitie: Onderzoek excessen Indonesië, 2.09.95, inv.nr. 86, J.L. Paardekooper, nota ter oriëntatie voor de procureur-fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof te Batavia inzake de beschuldigingen tegen J. Stufkens, B.E. Rijborz en J.B. Vermeulen, 12 augustus 1949.
- 102 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 141-151.
- 103 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, rapport A.G. Veldhuis, z.d.
- 104 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 63-64 en 99.
- 105 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 98.
- 106 UBL, IJzereef D H 1284, inv.nr. 56, transcript interview met J.J. Wesseling, 14 december 1981, 14.
- 107 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 99.
- 108 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 65.
- 109 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 115; Limpach, *De brandende kampongs*, 314.
- 110 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië, 509, inv.nr. 1071, Voornaamste krijgsgeschiedkundige gebeurtenissen troepencommando Zuid-Sulawesi 1 april-30 juni 1947, 5.
- 111 De Moor, *Westerling's oorlog*, 158. Ook Lambers erkende dat; zie UBL, Lambers D H 973, map 16, Lambers aan PG, 30 december 1946, 4.; Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen!*, 82.
- 112 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag over de residentie Zuid-Celebes, 1-15 december 1946, 7.
- 113 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië, 509, inv.nr. 1071, voornaamste krijgsgeschiedkundige gebeurtenissen troepencommando Zuid-Sulawesi, 1 april-30 juni 1947.
- 114 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 140.
- 115 De politieke verslagen van de residentie van de maand februari geven hier talloze voorbeelden van. Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 1-15 februari

- 1947, 6, over de onderafdeling Rappang-Sidenreng.
- 116 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 1-15 maart 1947, 1.
- 117 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 1-15 februari 1947, 3. Het betrof enkele dorpen in Gowa.
- 118 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 16-28 februari 1947, 3.
- 119 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 16-28 februari 1947, 7.
- 120 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 16-31 januari 1947, 11-13.
- 121 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 16-28 februari 1947, 6-7.
- 122 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal verhoor Andi Cella daeng Muntu, 9 mei 1947.
- 123 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, proces-verbaal verhoor Andi Walinono, 5 mei 1947.
- 124 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1216, politiek verslag resident Zuid-Celebes, 16-30 november 1947, 4 (Parepare); NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1320, uittreksel politiek verslag afdeling Bone, 1-31 december 1947 (Soppeng).
- 125 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1320, uittreksel politiek verslag afdeling Bone, 1-31 december 1947.
- 126 Ahmad, 'Polombangkeng,' 269.
- 127 IJzereef, *De wind*, 226.
- 128 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 719, overzicht en ontwikkeling van de toestand, commandant 2 Inf. XVII aan commandant Inf. XVII, 15 december 1947, 2; NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1216, politiek verslag resident Zuid-Celebes, 1-15 maart 1948, 2.
- 129 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië, 2.10.29, inv.nr. 719, overzicht en ontwikkeling van de toestand, 5-18 december 1947, 1; Idem, commandant 2 Inf. XVII aan commandant Inf. XVII, 15 december 1947, 2.
- 130 Westerling, *Mijn mémoires*, 43-44.
- 131 Westerling, *Mijn mémoires*, 121.
- 132 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, C. Lion Cachet, politiek verslag 1 t/m 15 december 1946, 1.
- 133 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 124.
- 134 Althans volgens het rapport van *Van Rij en Stam*: Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 126; Limpach, *De brandende kampongs*, 290.
- 135 Lion Cachet in een verklaring aan Paardekooper op 7 mei 1949, in: Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 131-132.
- 136 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag van Zuid-Celebes, 16-31 januari 1947, 11-13.
- 137 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 104.
- 138 Limpach, *De brandende kampongs*, 290; NL-HaNA, KtV 2.09.19, inv.nr. 182, Uhlenbeck aan Bergmann, 17 januari 1947; NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Bergmann aan Kuipers, 29 januari 1947.
- 139 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 135.
- 140 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, Laverman aan assistent-resident van Parepare, 12 februari 1947; ook in NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325.
- 141 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Bergmann aan Kuipers, 29 januari 1947; ook geciteerd in Limpach, *De brandende kampongs*, 300-301.
- 142 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, Veenendaal aan Veldhuis, 25 februari 1947; ook in NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325.
- 143 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, A.G. Veldhuis aan Felderhof, 20 december 1946 (ontv. 27 december).
- 144 'Noodeloos hardhandig?', *De Tijd*, 21 december 1946.
- 145 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 2905, R.W. Kofman, hoofd buitenkantoor NEFIS Makassar aan directeur NEFIS, 2 januari 1947.
- 146 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag Zuid-Celebes 15-31 december 1946, 2 en 13.
- 147 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 2905, verslag van de op verzoek van de heer Sonda daeng Matjang op 24 december 1946 gehouden vergadering, 27 december 1946.
- 148 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3215, politiek verslag 15-31 dec. 1946, 1.

- 149 J.S. Kaasjager, *Tusschen twee vuren. B.J. Lambers, ambtenaar bij het Openbaar Ministerie in Nederlands-Indië 1926-1947* (doctoraalscriptie; Universiteit van Amsterdam 1995) 54.
- 150 UBL, Lambers D H 973, map 16, B.J. Lambers aan de procureur-generaal, 30 december 1946, 4.
- 151 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, telegram Felderhof aan Veldhuis, 6 januari 1947.
- 152 Ibidem.
- 153 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, notitie van NN [Lambers] aan minister Jonkman, 7 augustus 1947.
- 154 Telegram De Vries aan commandant XVe Bat Inf KNIL, 8 februari 1947, in: Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 134.
- 155 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Veldhuis aan Felderhof, 17 januari 1947.
- 156 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 101-103.
- 157 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 106.
- 158 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, telegram Felderhof aan Veldhuis, 25 januari 1947.
- 159 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, anoniem (geschreven klad niet in handschrift Felderhof) aan Buurman van Vreeden, z.d.
- 160 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, 'Slotphase actie', Getypt anoniem, met concept in handschrift van Felderhof, z.d.
- 161 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Felderhof aan Spoor, 27 januari 1947.
- 162 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 106.
- 163 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Tadjoeeddin Noor aan Van Mook, z.d.
- 164 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, memo van Van Mook, 20 januari 1947.
- 165 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 105.
- 166 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Van Mook aan directeur Algemene Zaken en directeur Kabinet, 30 januari 1947.
- 167 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 2906, verslag betreffende politieke achtergronden der verzetsactie in Zuid-Celebes, door R.W. Kofman en G.L. Krol, 8 februari 1947, 8.
- 168 Ibidem.
- 169 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, PG aan auditeur-militair in Makassar, z.d.; ook RVD Indonesische pers en radio, D.N. 863, 23 januari 1947.
- 170 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Felderhof aan officier van justitie in Makassar, 7 feb 1947.
- 171 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, telegram van PG aan officier van justitie Makassar, 21 februari 1947.
- 172 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, telegrammen Felderhof aan Veldhuis, 7 en 21 februari 1947; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, proces-verbaal verhoor B.E. Rijborz door A.G. Veldhuis, 3 maart 1947; ook in NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325.
- 173 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, codetelegram officier van justitie Makassar aan PG, 28 februari 1947 (ontvangen 3 maart).
- 174 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, Veldhuis aan Felderhof, 5 maart 1947; ook in: NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325.
- 175 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, rapport A.G. Veldhuis, z.d. (c. 10 april 1947).
- 176 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, rapport A.G. Veldhuis, z.d. (c. 10 april 1947) 2.
- 177 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, notitie van NN (Lambers) aan Felderhof, z.d.
- 178 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Lambers aan PG, 19 februari 1947.
- 179 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Keterangan P.T. Hasan Alamoedi (Pare2) berkenaan tindakan militer di Pare2, dalam persidangan Dewan Soelawesi Selatan hari ke-3 (Rebo), 13 februari 1947.
- 180 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, 'Aantekeningen over Zuid-Celebes' door L.I. Graf, 22 februari 1947; ook in: *NIB* deel 7, 531-535, aldaar 531-532.
- 181 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, 'Aantekeningen over Zuid-Celebes' door L.I. Graf, 22 februari 1947; ook in: *NIB* deel 7, 533-534.
- 182 Ibidem.
- 183 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 108; NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Spoor aan Van

- Mook, 22 februari 1947.
- 184 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, notitie van NN (Lambers) aan minister Jonkman, 7 augustus 1947.
- 185 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, H.J. de Vries, 'Bijzondere tevredenheidsbetuiging', 3 maart 1947.
- 186 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, De Vries aan Spoor, 4 maart 1947.
- 187 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 109-110.
- 188 Zoals Muhammad Yuanda Zara stelt in zijn *Voluntary participation*, 204.
- 189 'Methode Nazi Djerman dan Militer Djepang Dilandjoetkan Belanda di Indonesia', *Kedaulatan Rakjat*, 23 januari 1947; NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, RVD Indonesische pers en radio, D.N. 863, 23 januari 1947; Idem, persrapport Ra'jat, 23 januari 1947.
- 190 Geciteerd in 'Indonesische pers over de situatie', *Nieuwe Courant*, 4 februari 1947.
- 191 'Acties', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 4 februari 1947; 'Militair optreden in Zuid-Celebes', *Nieuwe Courant*, 10 februari 1947.
- 192 *Merdeka*, 18 februari 1947, vertaald in NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325.
- 193 *Sejarah Revolusi Kemerdekaan*, 144-145.
- 194 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325; *Massacre in Macasser*.
- 195 'Jzereef', *De Zuid-Celebes affaire*, 101-102.
- 196 'H. van Randwijk, Het gebeurde dezer dagen', *Vrij Nederland*, 5 juli 1947.
- 197 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325; *Massacre in Macasser*, 2-7.
- 198 Katharine McGregor, 'From National Sacrifice to Compensation Claims: Changing Indonesian Representations of the Westerling Massacres in South Sulawesi, 1946-47', in: Luttkhuis en Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency*, 282-307, aldaar 286 en 292.
- 199 'Staat van oorlog en beleg', *Nieuwe Courant*, 12 december 1946.
- 200 In werkelijkheid was dit de nacht van 10 op 11 december.
- 201 'Groote zuiveringsactie bij Makassar', *Het Dagblad*, 13 december 1946; eenzelfde bericht verscheen als 'De militaire situatie' in *Nieuwe Courant*, 13 december 1946.
- 202 'Naleving bestand lijkt nergens op', *Het Dagblad*, 18 december 1946.
- 203 'Groote bende doet aanval op Malino', *Het Dagblad*, 20 december 1946.
- 204 'De politieke toestand op Celebes', *Nieuwe Courant*, 17 januari 1947; 'Verbeterende toestand op Celebes', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 17 januari 1947.
- 205 'Een toekomst krijg gestalte', *Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode*, 21 januari 1947.
- 206 'Demarcatie-accoord andermaal geschonden', *De Maasbode*, 13 december 1946.
- 207 'Acties op Z.-Celebes', *Trouw*, 21 december 1946; 'Noodeloos hardhandig?', *De Tijd*, 21 december 1946; ook 'De zuivering in Zuid-Celebes', *Het Dagblad*, 21 december 1946.
- 208 'Tegen terreur in Zuid-Celebes', *De Maasbode*, 6 januari 1947; 'De terreur in Z. Celebes', *Algemeen Handelsblad*, 7 januari 1947.
- 209 'Bevolking van Celebes sympathiseert met de Republiek', *De Waarheid*, 13 december 1946.
- 210 'Op de vlucht doodgeschoten', *De Waarheid*, 27 december 1946.
- 211 'Een vreemde macht heeft altijd geweld nodig voor "rust en orde"', *De Waarheid*, 19 december 1946.
- 212 'Republikeinse actie op Zuid-Celebes', *Algemeen Handelsblad*, 8 mei 1947.
- 213 'Bloedbad op Zuid-Celebes', *De Waarheid*, 14 juni 1947.
- 214 Pieter 't Hoen, 'Is de Republiek Indonesia werkelijk te kwader trouw?', *Het Parool*, 29 mei 1947.
- 215 *Friesch Dagblad*, 31 mei 1947.
- 216 'Bloedbad op Zuid-Celebes', *De Waarheid*, 14 juni 1946.
- 217 M.v.B., 'Tropenkolder in Zuid-Celebes, Immune soldatesca?', *De Stem van Nederland*, 5 juli 1947, 3.
- 218 Schermerhorn, *Dagboek*, 300.
- 219 Biograaf Langeveld veronderstelt dat Schermerhorn zich liet leiden door de hoop dat Linggarjati een einde aan de oorlogshandelingen en dus aan de wreedheden zou maken; Langeveld, *De man die in de put sprong*, 413-415.
- 220 Dit was dus niet, zoals de auteurs veronderstellen, de eerste publicatie in de Nederlandse pers over dit onderwerp; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam 1988) 584-

- 585.
- 221 Mulder en Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 585.
- 222 Jonkman in *HTK* 1946-1947, 11 juli 1947, 2095.
- 223 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, notitie van NN (Lambers) aan minister Jonkman, 7 augustus 1947.
- 224 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, Luitenant-kolonel W.F.H. van Nievelt namens Spoor aan Van Mook, 6 maart 1947; ook in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1229.
- 225 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Aneta Nieuwsbulletin 658-A, 31 juli 1947.
- 226 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, besluit luitenant-gouverneur-generaal, 9 april 1947.
- 227 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, wnd directeur Binnenlands Bestuur H. van der Wal aan Van Mook, 22 maart 1947.
- 228 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, besluit president van Oost-Indonesië Tjokorde Gde Rake Soekawati, 25 juni 1947.
- 229 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, besluit territoriaal-tevens-troepencommandant van Oost-Indonesië kolonel J.A. Scheffelaar, 22 juli 1947.
- 230 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, 'Interne R.V.D. informatie', 28 maart 1947.
- 231 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, Spoor aan voorzitter Commissie-Generaal, Van Mook etc., 17 maart 1947; ook in Idem, inv.nr. 1229.
- 232 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 210, Spoor aan Van Mook, Felderhof, chef Generale Staf, Prof. Enthoven, 25 juli 1947; *De excessennota*, bijlage 2, 16.
- 233 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Sugardo, 'Achter de schermen van Zuid-Celebes', vertaling van artikel in *Mimbar Indonesia*, 20 december 1947.
- 234 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, directeur NEFIS L.N.H. Jungschlager aan Spoor, 12 augustus 1947.
- 235 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Andi Pabenteng aan resident Zuid-Celebes, 12 juni 1947.
- 236 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 147.
- 237 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, 'Achter de schermen van Zuid-Celebes', *Mimbar Indonesia*, 20 december 1947.
- 238 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, besluit luitenant-gouverneur-generaal, 12 mei 1948.
- 239 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 140-141.
- 240 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, codetelegram van Van Mook aan Jonkman, 21 april 1948.
- 241 In zijn memoires gaat Jonkman niet op de kwestie in: J.A. Jonkman, *Nederland en Indonesië beide vrij. Gezien vanuit het Nederlands parlement. Memoires* (Assen 1977).
- 242 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 151; Swirc, *De Indische doofpot*, 105.
- 243 NL-HaNA, AOK 2.03.01, inv.nr. 2007, advies van Spoor, 7 juni 1948, geciteerd in nota van Rombach (ministerie OG) voor minister Donker (Justitie), 13 oktober 1954, 5; *De excessennota*, bijlage 2, 43-45; de zinsnede over 'afgehandeld' alleen in *De excessennota*, 43.
- 244 NL-HaNA, AOK 2.03.01, inv.nr. 2007, Felderhof geciteerd in de nota van Rombach (ministerie OG) voor minister Donker (Justitie), 13 oktober 1954, 6.
- 245 NL-HaNA, Justitie: Onderzoek excessen Indonesië, 2.09.95, inv.nr. 86, J.L. Paardekooper, Nota ter oriëntatie voor de procureur-fiscaal bij het Hoog Militair Gerechtshof te Batavia inzake de beschuldigingen tegen J. Stufkens, B.E. Rijborz en J.B. Vermeulen, 12 augustus 1949.
- 246 Ibidem.
- 247 Van der Bent, 'Inleiding', in: Idem (red.), *Van Rij en Stam*, 20.
- 248 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 44-45.
- 249 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 44-47.
- 250 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 50.
- 251 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 54-55.
- 252 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 160-161.
- 253 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 89-91.
- 254 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 162.

- 255 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 174-176.
 256 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 166.
 257 Swirc, *De Indische doofpot*, 290-291.
 258 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 23-24 en 169-180; Swirc, *De Indische doofpot*, 298-309.
 259 Van der Bent, 'Inleiding', 22-24; Swirc, *De Indische doofpot*, 311-316.
 260 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 1328, veertiendaagse verslagperiode 1-15 november 1946 van de afdeling Mandar, 1.
 261 Westerling, *Aksi Brutal Sang Jagal*, 53.
 262 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, gebruikte de cijfers van de commissie-Enthoven; Van den Brekel, *Masa-executies op Sulawesi*, kwam in haar lokale onderzoek meer slachtoffers tegen dan in de archieven te vinden waren.
 263 Arsip Nasional Republik Indonesia (hierna: ANRI), Kabinet Presiden, inv.nr. 809, Anggaran, dasar, nama dan tempat kedudukan Jajasan Korban 40.000 Djiwa Sulawesi Selatan, 10 december 1955.
 264 ANRI, Kabinet Presiden, inv.nr. 809, pernyataan, 11 December 1955.
 265 McGregor, 'From National Sacrifice to Compensation Claims', 289-293.

7. Sedayu, januari-juni 1949

- 1 Salim Said, *Genesis of Power: General Sudirman and the Indonesian Military in Politics 1945-49* (2e druk; Singapore en Jakarta 1993) 102-104.
 2 Zie voor de instructies van Nasution voor de pager desa: Nasution, *Fundamentals of guerilla warfare*, 169-173; Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan* deel 10, 407-410.
 3 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 6889, instructies voor de desaverdediging in Sewon van *markas pertahanan* Bantul, 29 december 1948.
 4 Selo Soemardjan, *Perubahan Sosial di Yogyakarta* (1962; Depok 2009) 173.
 5 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 6889, instructies voor de desaverdediging in Sewon van *markas pertahanan* Bantul, 29 december 1948; Sudrajat en Harianti, *Tragedi Setu Legi: Sebuah Kajian Lisan* (scriptie; Jurusan Pendidikan Sejarah, Universitas Negeri Yogyakarta z.d.) 12.
 6 John Monfries, *A Prince in a Republic: The Life of Sultan Hamengku Buwono IX of Yogyakarta* (Singapore 2015) 181.
 7 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 6889, pamflet van Markas Gerilja met voorschriften voor veiligheid van de desabevolking bij de komst van Nederlanders, z.d.; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1708, stukken betreffende het regentschap Djokja, 1949.
 8 Volgens berichten die Palar kreeg van B.J. Muller, hoofd Economische Zaken in Yogya, gingen slechts 150 van de 10.000 ambtenaren voor de Nederlanders werken. Bhagwanti Singh, *Strangers within my Gate* (typoscript; z.p., z.j.).
 9 Het verscheen in juni in vertaling in het Nederlandse socialistische tijdschrift De Vlam: Harold R. Isaacs, 'Tocht naar Djokja', *De Vlam: weekblad voor vrijheid en cultuur*, 18 juni 1949, 6-7. Zie over Isaacs ook Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 117-118.
 10 T.B. Simatupang, *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949. Een authentiek verslag door de voormalig chef-staf van de Indonesische strijdkrachten* (Kampen 1985) 156.
 11 R.E. Elson, *Subarto: A Political Biography* (Cambridge 2001) 31.
 12 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië 509, inv.nr. 1267, verslag van een militair van Ost-5-RGr, later 4-5-5 RI (c. 1980) 5.
 13 H. Untung Rahardjo (red.), *Ketika Rakyat Bantul Membela Republik. Dari Beberapa Sumber dan Pelaku Sejarah* (Bantul 2008) 17.
 14 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 6889, peraturan keamanan rakyat, pamflet van Markas Gerilja met voorschriften voor veiligheid van de desabevolking bij de komst van Nederlanders, z.d.
 15 Foto van J. Zijlstra in Zweers, *Agressi II*, 57.
 16 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 30 december 1948-1 januari 1949, z.p.
 17 NIMH, Collectie J. Hueting, Ben Verschuuren, 'Van dag tot dag', 29 december 1948.

- 18 NIMH, Collectie J. Hueting, Ben Verschuuren, 'Rapport over door mij geconstateerde misdragingen van Nederlandse militairen en politie tijdens mijn verblijf in Indonesië', bijlage bij brief aan J. Hueting, 17 juni 1969, 3 (29 december 1948).
- 19 Ibidem 4 (5 januari 1949).
- 20 Ibidem, 4 (18 januari 1949).
- 21 Ibidem, 5 (2 februari 1949).
- 22 'Vertrouwelijke mededeling inzake militaire ontwikkeling bij de T-Brigade', in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 130-131.
- 23 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 13-20 januari 1949.
- 24 'Een officier uit Djokja schijft aan zijn vrienden', *De Groene Amsterdammer*, 26 februari 1949, <https://www.groene.nl/artikel/een-officier-uit-djokja-schrijft-aan-zijn-vrienden> (geraadpleegd 13 juni 2023).
- 25 Rahardjo (red.), *Ketika Rakyat Bantul Membela Republik*, 18 en 26; Elson, Suharto, 30.
- 26 Het is niet helemaal duidelijk waar Nederlandse posten werden gevestigd. Ook Bobosan en Plawonan worden genoemd. Sudrajat en Harianti, *Tragedi Setu Legi*. Deze scriptie is gebaseerd op interviews met tien ooggetuigen.
- 27 Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 89.
- 28 Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 71; 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu Kabupaten Bantul' (anoniem typoscript, z.p. z.d.; privécollectie) 14 en 18.
- 29 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 27 januari 1949-3 februari 1949, 1 en bijlage Gezamenlijke instructie no. IV/PLK/BT/49.
- 30 Nederlandse verslagen zijn te vinden in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand Midden-Java, 30 december 1948-3 maart 1949; Idem, inv.nr. 1100, wekelijkse operatieve rapporten Midden-Java, 10 maart – 10 november 1949.
- 31 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu'.
- 32 Interview met Pak Bibit, dukuh Srontakan, desa Argomulyo, kabupaten Bantul, 19 februari 2020.
- 33 Dit wordt in alle interviews en stukken gemeld. Interview met Pak Bibit, 19 februari 2020; interview met Pak Sumaryantono, dukuh Samben, desa Argomulyo, kabupaten Bantul, 12 februari 2020.
- 34 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu'.
- 35 Interview met Pak Bibit, 19 februari 2020; 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu', 16-17 en 19.
- 36 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu', 17.
- 37 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand Midden-Java, 30 december 1948 – 3 maart 1949.
- 38 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu', 19-21.
- 39 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 6-13 januari 1949, 4. Merkwaardig is dat deze actie niet is terechtgekomen in het boek over het regiment, Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*.
- 40 Sudrajat en Harianti, *Tragedi Setu Legi*; 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu kabupaten Bantul', 19-21.
- 41 'Desa Argomulyo kecamatan Sedayu kabupaten Bantul', 22(=23).
- 42 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 6-13 januari 1949, 6.
- 43 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand, januari en februari 1949.
- 44 Sudrajat en Harianti, 'Tragedi Setu Legi'.
- 45 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 27 januari – 3 februari 1949, 6.
- 46 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu', 22(=23)-24; Sudrajat en Harianti, 'Tragedi Setu Legi'.
- 47 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 24 februari – 3 maart 1949, 2.
- 48 Sudrajat en Harianti, *Tragedi Setu Legi*, 10-11; 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu', 25.
- 49 Lokale overleveringen melden 102, het Nederlandse actievoerslag 104 doden. Sudrajat en Harianti, *Tragedi Setu Legi*, 11-12; 'Desa Argomulyo Kecamatan Sedayu', 25-26.
- 50 Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 222-223.

- 51 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1100, wekelijks operatief rapport no. 3, 26 maart 1949, 5.
- 52 Elson, *Subarto*, 37-39; zie ook Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan* deel 10, 103, 590.
- 53 Volgens opgave van commandant Van Langen in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 128.
- 54 Jatmika H. Kusmargana, 'Makam Somenggalan Saksi Kekejaman Belanda di Kemusuk', *Cendana News*, 14 februari 2019, <https://www.cendananews.com/amp/2019/02/makam-somenggalan-saksi-kekejaman-belanda-di-kemusuk.html> (geraadpleegd 28 januari 2023).
- 55 Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 230.
- 56 M.F., 'Actie rond Djokja', *De vliegende stoter*. Bataljonsblad van 5-RS 2, 4 (18 mei 1949) 1-3.
- 57 M.F., 'Actie rond Djokja', *De vliegende stoter* 6 (18 juni 1949) 1-2.
- 58 'Vertrouwelijke mededeling inzake militaire ontwikkeling bij de T-Brigade', in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 127-128.
- 59 'Vertrouwelijke mededeling inzake militaire ontwikkeling bij de T-Brigade', in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 130.
- 60 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1099, overzicht en ontwikkeling van de toestand 24 februari – 3 maart 1949, 2.
- 61 'Brief van J.F. Scheers aan zijn vrouw in Nederland' (2 januari 1949), in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 97.
- 62 'Brief van majoor Scheers aan zijn vrouw in Nederland' (28 januari 1949), in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 103-105.
- 63 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1353, beoordeling van de toestand 7-14 juni 1949, 1.
- 64 NL-HaNA, NEFIS/CMI 2.10.62, inv.nr. 6889, verslag van de panewu militair (militair districtshoofd) in Gondowulung, 13 januari 1949.
- 65 Simatupang, *Het laatste jaar*, 85.
- 66 Interview met Pak Sumaryamtono, 12 februari 2020.
- 67 Interview met Pak Bibit, 19 februari 2020.
- 68 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 20, paleisrapporten RVD, overzicht van de dag, 19 februari 1949, 2.
- 69 United Nations Archives, inv.nr. S-0681-0015-09, visits to Bangka and Jogjakarta by UNCI – Reports, report on an informal visit to Jogjakarta on 21 March 1949, 2-3.
- 70 United Nations Archives, inv.nr. S-0681-0015-09, visits to Bangka and Jogjakarta by UNCI – Reports, report on an informal visit to Jogjakarta on 21 March 1949, 4 en 7.
- 71 NL-HaNA, SNI inv.nr. 1353, beoordelingsrapport van Spoor aan HVK over 13-19 april 1949, 3.
- 72 Zie hoofdstuk 3. Memorandum van Koets aan Beel, 12 maart 1949 (niet verstuurd), in: *NIB* deel 18, 126-128.
- 73 'Een officier uit Djokja schrijft aan zijn vrienden', *De Groene Amsterdammer*, 29 februari 1949.
- 74 Dossier o.a. in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nrs 3747 en 3748. Zie ook Limpach, *De brandende kampongs*, 629-631.
- 75 *HTK* 1948-1949, 164-165 en 177-178, 2 maart 1949.
- 76 *HTK* 1948-1949, aanhangsel, 117-118, vragen Gortzak, 8 maart 1949, antwoord Van Maarseveen, 25 maart 1949.
- 77 *HTK* 1948-1949, bijlage A, Rijksbegroting 1949, memorie van antwoord, 9 mei 1949, 19.
- 78 Voor de bestuurlijke opschudding rond Zweeres' bekendmakingen, zie Rémy Limpach, *De brandende kampongs*, 633-634.
- 79 Tessel Pollmann, 'Ko Zweeres: dissident tegen wil en dank', in: Idem, *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Den Haag 1999) 125-133, aldaar 130.
- 80 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3749, telegram van officier van justitie K.S. Bieger aan PG, 13 maart 1949; Idem, rapport K.S. Bieger, 14 maart 1949. Over Zweeres zelf, zie: Pollmann, 'Ko Zweeres'.
- 81 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3749, Spoor aan Beel, 21 maart 1949.
- 82 Pollmann, 'Ko Zweeres', 132.
- 83 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3749, hoofd politieke zaken Van Lier namens legercommandant aan HVK, 20 april 1949; Idem, wnd algemeen secretaris aan HVK, 29 oktober 1949.

- 84 'Brief van majoor mr. J.F. Scheers aan zijn vrouw in Nederland', in: Reijgwart (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes*, 116.
- 85 *HTK* 1948-1949, 1295, 18 februari 1949.
- 86 'Brieven en kranten', *De vliegende stoter*, 18 april 1949, 1-2.
- 87 'Gen. Spoor weerlegt de lastercampagne tegen onze jongen over zee', *Limburgsch Dagblad*, 14 maart 1949.

8. Peniwen, 19 februari 1949

- 1 Kartomihardjo, Saptono en Soekarsono, *Monumen Perjuangan Jawa Timur*, 132-137.
- 2 Zie ook Sanne Ravensbergen, 'De Peniwen affaire', *Indisch anders*. Boekenkrant bij het Tong Tong Festival 4, 1 (mei 2009) 14-15.
- 3 Nieuwsbericht op de website van de kabupaten Peniwen, 'Upacara Peringatan Monument Peniwen Affair Tahun 2020' (19 februari 2020), <http://malangkab.go.id/mlg/default/page?title=upacara-peringatan-monumen-peniwen-affair-tahun-2020> (geraadpleegd 10 december 2020). Voor een video-registratie, zie 'Drama kolosal – Tragedi Peniwen Affair 19 Februari 1949', <https://www.youtube.com/watch?v=esdA7norQQM>.
- 4 UBL, Zijlmans D H 1201, inv.nr. 179, Lanting, verslag gesprek, 17 december 1976, 4.
- 5 Harry A. Poeze, *Verguisd en vergeten. Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949* (3 delen; Leiden 2007) deel 3, 1501.
- 6 Poeze, *Verguisd en vergeten* deel 3, 1502-1503.
- 7 Yongky Gigih Prasisko, 'Palang Merah Berdarah: Kesaksian J.S. Suwarso', <http://www.brikolase.com/2018/10/02/palang-merah-berdarah-kesaksian-j-s-suwarso-bagian-1/> (geraadpleegd 14 december 2020).
- 8 Jefry Yudha Bagus Setyawan en Aminudin Kasdi, 'Peristiwa Berdarah di Desa Peniwen Kabupaten Malang 19-20 Februari 1949', *Avatara* 3, 3 (oktober 2015) 440-447, aldaar 443.
- 9 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Moeljono, 8 april 1949.
- 10 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Dikoen.
- 11 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, S. Martodipuro aan Mardjo Sir, 25 februari 1949 (vertaling); ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 12 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor van Raden Slamet door commissieleden Acksen, Mas Hoedojo en Lanting, 7 april 1949.
- 13 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Moeljono, 8 april 1949.
- 14 *Korpsgeschiedenis 5e regiment infanterie 4e bataljon periode januari 1947 t/m augustus 1949* (z.p. z.j.), verslag over het 2de kwartaal 1949.
- 15 Setyawan en Kasdi, 'Peristiwa Berdarah di Desa Peniwen', 444.
- 16 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor van Arnoud Jan Wiselius door H.G.C. Pel en L.J.H. Koomans, 13 april 1949.
- 17 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, gevechtsrapport Actie Haai, 5 maart 1949, 4.
- 18 Yongky Gigih Prasisko, 'Palang Merah Berdarah: Kesaksian J.S. Suwarso', <http://www.brikolase.com/2018/10/02/palang-merah-berdarah-kesaksian-j-s-suwarso-bagian-1/> (geraadpleegd 14 december 2020).
- 19 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor soldaat Mawakere, 9 april 1949; Idem, verhoor eerste luitenant Arnoud Jan Wiselius, 13 april 1949.
- 20 Setyawan en Kasdi, 'Peristiwa Berdarah di Desa Peniwen', 444.
- 21 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Roekijati, 8 april 1949.
- 22 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, tweede verhoor Kasiman, 24 mei 1949.
- 23 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, eerste verhoor Kasiman.
- 24 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Riwanti, 8 april 1949.
- 25 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor soldaat Jaftoran, 26 april 1949.
- 26 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Srodja.
- 27 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoren Tuna en anderen, 8 april 1949.

- 28 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, gevechtsrapport Actie Haai, 5 maart 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 29 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram Van C 1 aan ABC, z.d. [19 februari 1949].
- 30 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, nota van wnd. hoofd IVG aan chef-staf, 24 maart 1949; NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, B.F.A. Mikx aan chef-staf, 24 maart 1949. Slamet werd als laatste vrijgelaten op 4 maart: NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor van Raden Slamet door commissieleden Aeksen, Mas Hoedjo en Lanting, 7 april 1949.
- 31 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, S. Martodipuro aan Mardjo Sir, 25 februari 1949 (vertaling); ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 32 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, secretaris R. Nowohardjo aan het zendingsconsulaat, 7 maart 1949; Idem, verhoor Mardjo Sir, 13 april 1949.
- 33 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Poedijo Soemanto.
- 34 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, commandant Inf.IV (Maris) aan commandant X-Brigade, 8 maart 1949; aangehaald in Idem, telegram PXAA aan CLG KAB, 24 maart 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 35 Uittreksels en vertaling van de *Pawartos Ringkes* in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 36 Voor een kort relaas van Hildering en de Peniwen-zaak, zie Marleen van den Berg, 'Zending met hart voor dé zaak. Ds. Hildering en de kwestie-Peniwen, 1949', in: Van den Berg en Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel*, 91-123.
- 37 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor H.A.C. Hildering door officier van justitie A.F. van de Grampel, 1 april 1949.
- 38 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor Mardjo Sir, 13 april 1949.
- 39 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, verhoor H.A.C. Hildering, 27 mei 1949.
- 40 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, notitie NN [waarschijnlijk Ritman] van een telefoongesprek met Van Wijnen van MinOG, 23 maart 1949, 18.20 uur.
- 41 'Slachting in Oost-Java bij "zuiveringsactie"', *Het Vrije Volk*, 23 maart 1949.
- 42 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, persbericht Aneta, 22 maart 1949.
- 43 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram van NN aan NN, 24 maart 1949.
- 44 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, concept persbericht, 24 maart 1949.
- 45 'De Peniwen-affaire', *De Vrije Pers*, 31 maart 1949.
- 46 'Betreuenswaardige publicatie', *De Locomotief*, 25 maart 1949.
- 47 'Publicatie Ned. Hervormde Kerk over militaire actie', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 25 maart 1949; 'Wat gebeurde er in Paniwen tijdens zuiveringsactie?', *Het Dagblad*, 25 maart 1949.
- 48 'Peniwen', *De Vrije Pers*, 30 maart 1949.
- 49 'De Peniwen-affaire', *De Vrije Pers*, 31 maart 1949. De berichten uit *De Vrije Pers* verschenen ook in *De Locomotief*.
- 50 'Peniwen en Soekoen', *De Vrije Pers*, 5 mei 1949.
- 51 'Aanval op hospitaal in Malang', *De Vrije Pers*, 2 mei 1949.
- 52 'Peniwen en Soekoen', *De Vrije Pers*, 5 mei 1949.
- 53 M.P. Bajetto, 'Peniwen-Soekoen', *De Vrije Pers*, 6 mei 1949.
- 54 Ibidem.
- 55 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram van minister OG aan RVD Batavia, 23 maart 1949.
- 56 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram van Van Wijnen (ministerie OG) aan Ritman (RVD).
- 57 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram chef Generale Staf aan territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java, 23 maart 1949.
- 58 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, S.H. Spoor aan territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java, 23 maart 1949.
- 59 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram Kabinet legercommandant aan commandant X-Brigade, z.d.; ook in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332.
- 60 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java aan chef Kabinet legercommandant, 24 maart 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.

- 61 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr.1885, sitrap 66 (12 maart 1949). Op 11 maart liep de jeep van Wiselius op een mijn bij kampong Bajem. Een soldaat werd gedood.
- 62 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java aan Kabinet legercommandant, 24 maart 1949.
- 63 Limpach, *De brandende kampongs*, 632.
- 64 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, rapport H.A.C. Hilderling, 24 maart 1949.
- 65 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram van territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java aan Kabinet legercommandant, 26 maart 1949.
- 66 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java aan Spoor, 26 maart 1949, 2; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 67 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram chef Kabinet aan territoriaal-tevens-troepencommandant Oost-Java, 26 maart 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 68 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, J.Ph.H.E. van Lier aan HVK, 30 maart 1949.
- 69 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, E.O. van Boetzelaer namens HVK aan minister OG, 7 april 1949.
- 70 Notulen van de buitengewone vergadering van de ministerraad, 24 maart 1949, in: *NIB* deel 18, 231-233, aldaar 232.
- 71 *HTK* 1948-1949, aanhangsel, 137, schriftelijk beantwoorde vragen.
- 72 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram Van Maarseveen aan Beel, 9 april 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 73 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram van Beel aan Van Maarseveen, 12 april 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 74 *HTK* 1948-1949, aanhangsel, 137, schriftelijk beantwoorde vragen.
- 75 NL-HaNA, Lanting 2.21.219, inv.nr. 7, besluit generaal-majoor W.J.K. Baaij tot instelling van een onderzoekcommissie naar de gebeurtenissen in Peniwen, 29 maart 1949; ook in NL-HaNA, SNI 2.13.132 en NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 76 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, auditeur-militair krijgsraad te velde E. Bonn aan officier van justitie in Surabaya, 2 april 1949; Idem, besluit van de territoriaal-tevens-troepencommandant van Oost-Java, 5 april 1949.
- 77 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, tweede verhoor Mardjo Sir, 24 mei 1949.
- 78 UBL, Zijlmans D H 1201, inv.nr. 179, P.A. Lanting, verslag gesprek, 17 december 1976, 5. Het klopte niet helemaal. Naast Lanting en de officier van justitie had ook de Javaanse bestuursambtenaar Mashoed-odo Patih zitting in de commissie.
- 79 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, telegram van territoriaal- en troepencommandant van Oost-Java aan legercommandant, 22 april 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 80 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, Spoor aan HVK, 23 april 1949; ook in NL-HaNA, AS inv.nr. 3753.
- 81 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, codetelegram van regering van Indonesië aan minister OG, 12 mei 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 82 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3748, Dienst voor Legercontacten Batavia, Perscopy no 216, 10 mei 1949 (release 12 mei); ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 83 'Peniwen', *Het Dagblad*, 12 mei 1949.
- 84 'Onderzoek bemoeilijkt', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 13 mei 1949; 'Vermeende wreedheden', *De Locomotief*, 13 mei 1949; 'Onderzoek naar beweerde wreedheden door militairen in Indonesië', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 14 mei 1949.
- 85 'Onderzoek in de zaak-Peniwen', *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1949.
- 86 'Batavia: het is niet waar!', *De Waarheid*, 20 mei 1949.
- 87 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, E. Bonn aan PG, 24 mei 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 88 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, notitie van de Afdeling A, 'Peniwen-zaak', 8 augustus 1949.
- 89 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, advocaat-generaal J.E.K. Bondam aan de directeur van het Kabinet van de HVK, 31 mei 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.

- 90 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, bijlage bij brief J.Ph.H.E. van Lier aan Baaij, 13 juli 1949.
- 91 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, J.Ph.H.E. van Lier aan Baaij, 13 juli 1949.
- 92 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, S. Martodipuro aan tuanz pengurus Synode Gredja Djawa Timur, p/a Mardjo Sir, 12 april 1949; Idem, H.A.C.H. [Hildering], 'Peniwen', z.d. [21 juni 1949]; ook in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332.
- 93 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, wekelijks territoriale inlichtingenrapport van Oost Java no. 6 z.d. [23 april 1949]; Idem, kolonel A.A.J.J. Thomson namens chef Generale Staf aan legercommandant, 28 april 1949.
- 94 Marleen van den Berg, *Kiest bedeu wie gij dienen zult. H.A.C. Hildering en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (masterscriptie; Universiteit Leiden 2017) 90. Uit: brief Hildering aan N.G.J. van Schouwenburg, 25 april 1949.
- 95 Van den Berg, *Kiest bedeu wie gij dienen zult*, 88. Uit: brief H. Logemann aan Hildering, 23 maart 1949.
- 96 'Peniwen', *De Vrije Pers*, 21 juni 1949; 'Getuigen uit Peniwen-affaire ontvoerd?', *Het Dagblad*, 24 juni 1949.
- 97 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, H.A.C.H. [Hildering], 'Peniwen', z.d. [21 juni 1949]; ook in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332.
- 98 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, Spoor aan HVK, 23 april 1949, met kanttekening Felderhof; Idem, advocaat-generaal J.E.K. Bondam aan vertegenwoordiger van de PG bij de Recomba van Oost-Java, 26 april 1949.
- 99 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, A.F. van den Grampel aan PG, 29 april 1949; ook in NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332.
- 100 NL-HaNA, AS 2.10.14, 3753, tweede verhoor Mardjo Sir, 24 mei 1949.
- 101 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, Verhoor Srodja.
- 102 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, tweede verhoor Mardjo Sir, 24 mei 1949.
- 103 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, luitenant-kolonel J.F. Warouw aan diverse commandanten, 14 april 1949.
- 104 Drie exemplaren zijn aangetroffen: NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753; NL-HaNA, SNI 2.13.32, inv.nr. 1332; en NL-HaNA, Lanting 2.19.219, inv.nr. 7. Hierna wordt verwezen naar het exemplaar in het archief SNI.
- 105 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, aanbiedingsbrief H.G.C. Pel aan W.J.K. Baaij, 16 juli 1949.
- 106 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, verslag van de commissie, ingesteld bij besluit van de territoriaal-tevens-troepencommandant van Oost-Java, 29 Maart 1949, 2.
- 107 Artikel 11 van de vierde Geneefse Conventie luidt: 'In no circumstances may hospital and safety zones be the object of attack. They shall be protected and respected at all times by the Parties to the conflict.' Zie <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/380-600193?OpenDocument>.
- 108 'Zij die vielen voor recht en veiligheid', *Het Dagblad*, 5 april 1949.
- 109 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, W.J.K. Baaij aan legercommandant, 19 juli 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 110 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 145, telegram minister OG aan HVK, in verbaal R45, 2 augustus 1949; NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, J.Ph.H.E. van Lier aan HVK, 8 augustus 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753; het rapport werd per mailrapport nr. 697/geh. van 25 augustus 1949 naar Den Haag gestuurd: NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 186, opbergverbaal K 31, 14 april 1950.
- 111 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, wnd. algemeen secretaris E.O. van Boetzelaer aan PG, 1 september 1949; ook in NA, Algemene Secretarie 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 112 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, 'Peniwen-zaak', Nota Geh. 5148/APOJ/49, 24 augustus 1949. Vermoedelijk betreft het hier een nota van de afdeling A van de Algemene Secretarie.
- 113 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, E. Bonn aan Oerip Kartodirdjo, 17 september 1949; ook in NL-HaNA, Lanting 2.21.219, inv.nr. 7.
- 114 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, auditeur-militair bij de krijgsraad te velde, E. Bonn, aan Oerip Kartodirdjo e.a., 13 oktober 1949.

- 115 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, Oerip Kartodirdjo aan Lovink, 25 oktober 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 116 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, Buurman van Vreeden aan Lovink, 9 november 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 117 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, generaal-majoor J.J. Mojet aan HVK, 10 november 1949.
- 118 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 1332, E.O. van Boetzelaer, waarnemend algemeen secretaris aan minister van Overzeese Gebiedsdelen, legercommandant en PG, 16 november 1949; ook in NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753.
- 119 NL-HaNA, Ministerie van Koloniën: Openbaar verbaal 2.10.36.04, inv.nr. 4088, brief commissie aan minister OG, 9 november 1949.
- 120 NL-HaNA, Justitie: Onderzoek naar excessen in Indonesië 2.09.95, inv.nr. 82, dossier Peniwen-zaak.
- 121 Zie Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 26.
- 122 Jurjen Zeilstra, *Visser 't Hooff. 1900-1985: Living for the Unity of the Church* (Amsterdam 2020) 329-330.
- 123 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3753, telegram van J.P. Warouw aan militair gouverneur van Oost-Java, 31 oktober 1949.
- 124 W.A. Visser 't Hooff, *Leren leven met de oecumene* (Nijkerk 1968) 99-100.
- 125 Van den Berg, *Kiest bed en wie gij dienen zult*, 84. Uit: Brief Hildering aan M. de Niet Gzn., 2 april 1949.
- 126 Van den Berg, *Kiest bed en wie gij dienen zult*, 86; 'Brieven van kapitein Telwe', *De Vrije Pers*, 16 mei 1949.
- 127 *HTK* 1948-1949, aanhangsel, 137, antwoord van Drees en Van Maarseveen op vragen van Van de Wetering, 21 april 1949.
- 128 'Het drama van Peniwen', *Trouw*, 23 januari 1969.
- 129 'Peniwen', *De Telegraaf*, 1 februari 1969.
- 130 *De excessennota*, 103-105.
- 131 <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2016:701> (geraadpleegd 12 december 2020).

9. Het recht op geweld

- 1 F.J.F.M. Duijnsteek en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees: 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen 1977); M.D. Bogaarts en C.M.J. Ruijters, *De periode van het kabinet Beel: 3 juli 1946-7 augustus 1948* (4 delen; 's-Gravenhage 1989-1996); P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx, *Het kabinet Drees-Van Schaik* (1948-1951) (Nijmegen 1996); Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*; Van den Doel, *Afscheid van Indië*; Hans Daalder, *Willem Drees: 1886-1988. Vier jaar nachtmerrie: de Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004).
- 2 J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* ('s-Gravenhage 1989) 184-217, aldaar 187-188.
- 3 Oostindie en Limpach, 'De oorlog in Indonesië', 75-80 en 91-92.
- 4 *HTK* 1945-1946, 16 januari 1946, 283-284 (J. Schouten).
- 5 *Herstel en vernieuwing. Radiotoespraken H.M. Koningin Wilhelmina en W. Schermerhorn op 27 juni 1945* ([z.p.] 1945) 6-7.
- 6 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, notulen ministerraad, 18 september 1945. Het artikel was overigens geschreven door de Nederlandse journalist Jan Bouwer, die tijdens de Japanse bezetting was ondergedoken, en nadien zijn werk voor Amerikaanse media had hervat. Op 6 september had hij al een vraaggesprek met Soekarno gevoerd, zie: Jan Bouwer, *Het vermoorde land* (Franeker 1988) 394-395.
- 7 Van den Berge, *H.J. van Mook*, 204-205.
- 8 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, notulen ministerraad, 15 oktober 1945.
- 9 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, notulen ministerraad, 15 oktober 1945.
- 10 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.28, inv.nr. 6070, Logemann in 'Indische Commissie' van de Tweede Kamer, 29 november 1945.
- 11 Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen!*, 60-62.

- 12 Lambert Giebels, *Soekarno. Nederlandsch onderdaan. Biografie 1901-1950* (Amsterdam 1999) 271 en 484.
- 13 De Jong, *De terugtocht*, 32-37; Van den Berge, H.J. van Mook, 207.
- 14 *HTK* 1945-1946, 15 januari 1946, 260 (H.J.W.A. Meijerink).
- 15 *HTK* 1945-1946, 15 januari 1946, 257-258 (M.J.M. van Poll).
- 16 J. de Kadt, *De deftigheid in het gedrag. Een keuze uit zijn geschriften*. M.C. Brands, R. Havenaar en B.A.G.M. Tromp (red.) (Amsterdam 1991) 275-282; 'geweldspolitiek' op 275.
- 17 Groen e.a., *Krijggeweld en kolonie*, 344-345.
- 18 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 85-89.
- 19 De Jong, *De terugtocht*, 47; Van den Berge, H.J. van Mook, 213.
- 20 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, notulen ministerraad, 7 januari 1946.
- 21 De Moor, *Generaal Spoor*, 379-381.
- 22 Het meest expliciet: Van Poll (KVP) in *HTK* 1945-1946, 15 januari 1946, 258.
- 23 *HTK* 1945-1946, 17 januari 1946, 295 (Logemann).
- 24 *HTK* 1945-1946, 16 januari 1946, 285 (Schouten).
- 25 *HTK* 1945-1946, 16 januari 1946, 294 (Logemann).
- 26 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 142-144.
- 27 Langeveld, *De man die in de put sprong*, 300-301.
- 28 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, notulen ministerraad, 25 februari 1946.
- 29 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 622-625.
- 30 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 653-656.
- 31 *HTK*, 1945-1956, 7 mei 1946, 771 (Logemann).
- 32 NL-HaNA, K.W.J. Verboeket 2.21.356, inv.nr. 15, Ritman aan Verboeket, 16 februari 1946. In 1947 werd de klacht tegen hem door de rechtbank ongegrond verklaard. P.J. Drooglever, 'Ritman, Johannes Henricus (1893-1982)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1994), <http://resources.huysens.knaw.nl/bwn/1880-2000/lemmata/bwn4/ritman> (geraadpleegd 13 juni 2023).
- 33 Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*, 487.
- 34 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, notulen ministerraad, 23 september 1946.
- 35 NL-HaNA, Tweede Kamer 2.02.28, inv.nr. 6070, notulen Indische Commissie Tweede Kamer, 29 november 1945.
- 36 Bijvoorbeeld J. Schouten (ARP): *HTK* 1946-1947, 11 juli 1947, 2081.
- 37 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 1073, Schermerhorn aan Jonkman, 15 januari 1947.
- 38 NL-HaNA, AOK 2.03.01, inv.nrs 6322 t/m 6325.
- 39 NL-HaNA, Spoor 2.21.036.01, inv.nr. 9, berichten Kiès aan Spoor, 1947-1948.
- 40 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 188.
- 41 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 193.
- 42 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 91, codetelegram van Van Mook aan minister OG, sitrap, 23 januari 1947.
- 43 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 96, vertrouwelijke gecodeerde telegrammen over de politiek-militaire situatie afkomstig van de luitenant-gouverneur te Batavia; Idem, inv.nr. 97, rapportages procureur-generaal Batavia; Idem, inv.nr. 98, vertrouwelijke weekoverzichten samengesteld voor de ministerraad en de Commissie van Negen door het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen.
- 44 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 91, codetelegrammen van Van Mook aan minister OG, sitrap, 14 oktober 1946.
- 45 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 91, codetelegram van Van Mook aan minister van OG, sitrap, 28 januari 1947.
- 46 R.J.J. Stevens, 'Manipulatie van informatie? De rol van de Nederlandse militaire inlichtingendienst in Indonesië ten tijde van het Nederlands-Indonesisch conflict 1945-1949', in: *Politiek(e) opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridisch Faculteit* 11-12 (Nijmegen 1992) 152-153.
- 47 Stevens, 'Manipulatie van informatie?', 154-156.

- 48 Stevens, 'Manipulatie van informatie?', 157-160.
- 49 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 20 januari 1947.
- 50 Over de specifieke positie van de Republiek China als beschermer van de belangen van de Chinese bevolkingsgroep in Indonesië: Vincent K.L. Chang, *Forgotten Diplomacy: The Modern Remaking of Dutch-Chinese Relations, 1927-1950* (Leiden en Boston 2020).
- 51 NL-HaNA, F.M. baron van Asbeck, 2.21.183.03, inv.nr 17, Koets aan Van Asbeck, 14 juni 1947.
- 52 De Jong, *De terugtocht*, 88-96.
- 53 De Jong, *De terugtocht*, 95.
- 54 Het in 1970 gepubliceerde *Dagboek van Schermerhorn* laat zien hoe de leden, Schermerhorn in de eerste plaats, evenals de ambtelijk secretarissen Piet Sanders en Ivo Samkalden hierover door kritische Nederlanders in Indonesië werden aangesproken.
- 55 NL-HaNA, AOK, Kabinet van de Minister-President (KMP) 2.03.01, inv.nr. 6320, aantekeningen voor de minister-president, 1-100 (september 1945 – november 1946), nota Six en Moolenburg, 8 november 1946.
- 56 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 1073, Commissie-Generaal aan Jonkman persoonlijk, 7 november 1946.
- 57 Verslag 26e vergadering Commissie-Generaal met departementshoofden in Batavia, 10 november 1946, in: *NIB*, deel 6, 185.
- 58 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 389: Spoor in ministerraad, 20 januari 1947.
- 59 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 357.
- 60 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, hoofdstuk 2 en 3.
- 61 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 89, rapportages Ritman aan Koets, 21 januari 1948 – 15 december 1948.
- 62 NL-HaNA, Koloniën: Rapportage Indonesië 2.10.29, inv.nr. 42.
- 63 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6320, F.E. Hollander aan secretaris Raad MAK, 2 september 1946; NL-HaNA, Ministerie van Koloniën: Telegramregisters 2.10.36.16, inv.nr. 72, memorandum A. van Velsen aan Logemann, 2 januari 1946.
- 64 NL-HaNA, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Directie Verre Oosten te Batavia (hierna: DIRVO) 2.05.52, inv.nr. 577, ingekomen mailbrieven.
- 65 Van Liempt, *Een mooi woord voor oorlog*, 126-129.
- 66 NL-HaNA, DIRVO 2.05.52, inv.nr. 551, P.A. Wansink aan W.F.L. van Bylandt.
- 67 NL-HaNA, DIRVO 2.05.52, inv.nr. 551, 'Richtlijnen i.v.m. de zich wijzigende politieke situatie', 1 juni 1946.
- 68 NL-HaNA, DIRVO 2.05.52, inv.nr. 551, nota D.J. van Wijnen voor leiding RVD, 15 november 1947.
- 69 NL-HaNA, DIRVO 2.05.52, inv.nr. 551, directie voorlichting buitenland van Buitenlandse Zaken aan DIRVO, 30 oktober 1947.
- 70 Van Liempt, *Een mooi woord voor oorlog*, 29.
- 71 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 14 juli 1947.
- 72 'Vraagtekens', *Het Parool*, 15 januari 1949.
- 73 Annie van 't Veer noemt in een ingezonden brief '60 of meer' Nederlandse journalisten in Batavia: 'Indië en de gemakzucht van de pers (Z 19/1)', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26 januari 1980.
- 74 Geciteerd door: Hans Verstraaten 'De oorlogsverslaggevers van 1947', *Vrij Nederland*, 5 juli 1980.
- 75 Huub Wijffjes 'In Memoriam: H.J. (Chris) Scheffer (1919-2008)', *TMG Journal for Media History* 11, 1 (2008) 132-133, <http://doi.org/10.18146/tmg.561> (geraadpleegd 11 december 2021).
- 76 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4204, J.Ph.H.E. van Lier namens Spoor aan Van Mook, 31 juli 1948.
- 77 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4204, door NEFIS onderschepte telegrammen van Scheffer aan Associated Press, Londen, 26 juli 1948.
- 78 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4204, J.Ph.H.E. van Lier namens Spoor aan Van Mook, 31 juli 1948.
- 79 NL-HaNA, PGNI 2.10.17, inv.nr. 657, memo van R.S. Soeria Santoso aan R. Abdoelkadir Widjoatmodjo inzake Progressieve Concentratie, 19 november 1947; NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 3796, rapportage NEFIS, mei 1947.

- 80 Madelon de Keizer, *Frans Goedhart. Journalist en politicus (1904-1990). Een biografie* (Amsterdam 2012) 159-161; 180; Van Liempt, *Een mooi woord voor oorlog*, 128.
- 81 De Keizer, *Frans Goedhart*, 240.
- 82 Geciteerd door Annie van 't Veer in een ingezonden brief 'Indië en de gemakzucht van de pers (Z 19/1)', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26 januari 1980.
- 83 Henk van Maurik, 'Met de mariniers op patrouille', *De Gelderlander*, 5 april 1947.
- 84 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG), Collectie Henk van Maurik ARCH02036, map 10, onuitgegeven manuscript van Van Maurik, 40-41.
- 85 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 224.
- 86 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, notulen raad MAK, 31 juli 1946.
- 87 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6320, memo Six aan minister-president, 11 juli 1946.
- 88 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 997, notulen raad MAK, 13 november 1946.
- 89 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, Spoor in notulen raad MAK, 21 januari 1947.
- 90 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, Spoor in Notulen raad MAK, 21 januari 1947.
- 91 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, notulen raad MAK, 12 november 1946.
- 92 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 188.
- 93 In de Tweede Kamer: *HTK* 1946-1947, 19 december 1946, 1041 (G. Vonk). Over de media: Gerard Schuijt, 'De scoop van Hendrik Arie Lunshof, journalist', *Pro Memoria. Bijdragen tot de Rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 9, 2 (2007) 329-347, aldaar 332-333.
- 94 *HTK* 1946-1947, 19 december 1946, 1048.
- 95 Henk Schulte Nordholt en Harry A. Poeze, *Merdeka. De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950* (Zutphen 2022) 221.
- 96 Schulte Nordholt en Poeze, *Merdeka*, 218.
- 97 Schermerhorn, *Dagboek*, 306; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 213; vergelijk De Moor, *Generaal Spoor*, 248-254.
- 98 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6323, 'Aantekening voor den Minister-President', nr. 175, 22 april 1947.
- 99 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6323, 'Aantekening voor den Minister-President', nr. 175, 22 april 1947.
- 100 Bijvoorbeeld de bezetting van Pacet en Trawas, eind maart op gezag van generaal De Bruyne: NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 31 maart 1947.
- 101 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 28 mei 1947.
- 102 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 227-229.
- 103 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 16 juli 1947.
- 104 NL-HaNA, Idenburg 2.21.183.36, inv.nr. 22, memorandum Idenburg, 16 mei 1947; NL-HaNA, Van Asbeck 2.21.183.03, inv.nr. 17, Koets aan Van Asbeck, 14 juni 1947.
- 105 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 16 juni 1947.
- 106 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 21 juli 1947.
- 107 *HTK* 1946-1947, 16 december 1946, 868-869 (G. Vonk). Schermerhorn refereert in zijn dagboek aan het feit dat Vonk voor de oorlog als procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië leiding had gegeven aan de repressie van Indonesische nationalisten; Schermerhorn, *Dagboek*, 178.
- 108 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6322, notitie Moolenburgh, 5 mei 1948, nr. 264.

10. Schandalen bezweren

- 1 Vergelijk Neil James Mitchell, *Democracy's Blameless Leaders: From Dresden to Abu Ghraib, How Leaders Evade Accountability for Abuse, Atrocity, and Killing* (New York en London 2012) 1-12.
- 2 Hans Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* (Rotterdam 2008) 452.
- 3 *HTK* 1945-1946, bijlage nr. 123, 4, 'Nadere nota van den minister van Overzeesche Gebiedsdeelen', 14 januari 1946.
- 4 *HTK* 1945-1946, 15 januari 1946, 281 (J.E. Stokvis).
- 5 *HTK* 1945-1946, 6 mei 1946, 727 (F. Goedhart).

- 6 *HTK* 1945-1946, 7 mei 1946, 770 (minister Logemann).
- 7 Situatiereporten Van Mook aan Jonkman, 24 en 31 december 1946, 14 januari, 1, 6, 20 februari 1947, in: *NIB* deel 6, 668, 704 en *NIB* deel 7, 356, 508.
- 8 Situatiereport 18-25 januari 1947 in: Van Mook aan Jonkman, 28 januari 1947, in: *NIB* deel 7, 267-269.
- 9 'Het staatshoofd van Oost-Indonesië bezoekt Makassar', *Indische Documentatiedienst van ANP-ANETA*, 13 februari 1947, 62-63.
- 10 NL-HaNa, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997 (Notulen Raad voor Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk (hierna: Raad MAK), aldus Spoor in notulen Raad MAK, 21 januari 1947; Limpach, *De brandende kampongs*, 269-270.
- 11 NL-HaNa, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, Spoor in notulen ministerraad, 20 jan. 1947.
- 12 Schermerhorn, *Dagboek*, 105 en 539.
- 13 Van Poll aan Beel, 1 februari 1947, in: *NIB*, deel 7, 303; het bericht is niet achterhaald.
- 14 Limpach, *De brandende kampongs*, 263-264.
- 15 Bogaarts en Ruijters, *De periode van het kabinet Beel*, 2535.
- 16 *HTK* 1946, aanhangsel, nr. 192, vragen Logemann, ingezonden 8 juli 1947.
- 17 *De excessennota*, bijlage 2: 'De Zuid-Celebesaffaire', 56; Codetelegram ZG 35, ingesloten in verbaal P 43 van 9 juli 1947, in: NL-HaNa, Koloniën, Geheim archief, 2.10.36.52, Geheim Verbaal inv.nr. 56.
- 18 Bogaarts en Ruijters, *De periode van het kabinet Beel*, 2735.
- 19 *HTK* 1947-1948, 11 juli 1947, 2066.
- 20 *HTK* 1947-1948, 11 juli 1947, 2072.
- 21 *HTK* 1947-1948, 11 juli 1947, 2064.
- 22 *HTK* 1947-1948, 11 juli 1947, 2081.
- 23 *HTK* 1947-1948, 11 juli 1947, 2095.
- 24 'Rapport over Zuid-Celebes voltooid', *Het Parool*, 10 juli 1947.
- 25 *HTK* 1947-1948, 16 januari 1948, 1106.
- 26 NL-HaNa, Hoog Militair Gerechtshof 2.09.79, inv.nr. 79, rapport commissie-Enthoven.
- 27 NL-HaNa, PGNI 2.10.17, inv.nr. 1325, Van Mook aan Jonkman, 21 april 1948, codetelegram 181.
- 28 NL-HaNa, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, nota Van Gulik voor minister OG, 1 juni 1948, bij verbaal C 72.
- 29 In zijn memoires gaat hij op de kwestie niet in: Jonkman, *Nederland en Indonesië beide vrij*.
- 30 NL-HaNa, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 391, notulen ministerraad, 23 augustus 1948.
- 31 NL-HaNa, Hoog Militair Gerechtshof 2.09.79, inv.nr. 149, brief Spoor, 7 juni 1948.
- 32 NL-HaNa, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 391, notulen ministerraad, 11 oktober 1948.
- 33 NL-HaNa, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, letter C 72, Drees aan Götzen, 30 november 1948.
- 34 *HTK* 1948-1949, 6 december 1948, 51, aanhangsel.
- 35 NL-HaNa, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, geheim verbaal B 13(1950) en Y 108(1951), nota 12 april 1949, 6e afdeling ministerie van Overzeese Gebiedsdelen.
- 36 *De excessennota*, 58-59.
- 37 *HTK* 1950-1951, 28 september 1950, 11, aanhangsel.
- 38 NL-HaNa, AS 2.10.14, inv.nr. 3772, W.A. van Goudoever aan Koets, 17 maart 1947; het rapport van Van Goudoever is ook op 17 maart 1947 gedateerd.
- 39 Biograaf Madelon de Keizer spreekt van 'institutionele buitenstaander': De Keizer, *Frans Goedhart*, 599.
- 40 NL-HaNa, AS 2.10.14, inv.nr. 3776, minister OG (a.i.) aan Van Mook, 24 december 1947; Idem, J.Ph.H.E. van Lier aan troepencommandanten West-Java en Menado, 21 januari 1948.
- 41 NL-HaNa, AS 2.10.14, inv.nr. 3776, Majoor C. Diemondt aan commandant C-Brigade, 3 februari 1948.
- 42 NL-HaNa, AS 2.10.14, inv.nr. 3776, Van Lier aan Van Mook, 25 maart 1948.
- 43 NL-HaNa, AS 2.10.14, inv.nr. 3776, Ozinga aan Van Mook, Spoor en Ritman, 27 januari 1948.
- 44 NL-HaNa, AS 2.10.14, inv.nr. 3776, Van Lier aan Van Mook, 16 april 1948; *De excessennota*, 83-84.

- 45 'Het gevangenen-transport uit Bodowoso', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 6 december 1947; hierover uitvoerig: Van Liempot, *De lijkkentrein*.
- 46 De Nederlandse dagbladen publiceerden volgens Delpher vanaf 27 november over de zaak; 'Onverantwoordelijk plichtsverzuim', *De Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 28 november 1947; 'Schandelijk verzuim bij arrestanten-transport. Regering kondigt strenge straffen aan', *Arnhemse Courant*, 28 november 1947; 'Dodentrein in Duitse trant', *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 29 november 1949.
- 47 "De vloek van de boze daad", *De Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 1 december 1947.
- 48 'Het gevangenen-transport uit Bondowoso', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 6 december 1947.
- 49 'Arrestanten op Java omgekomen. Schuldigen worden gestraft', *Het Parool*, 27 november 1947.
- 50 'Onderzoek naar dodentransport. Gebrek aan ventilatie de oorzaak', *Het Parool*, 6 december 1947.
- 51 'De schande van Bondowoso', *Het Parool*, 6 december 1947.
- 52 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 8 december 1947.
- 53 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, notulen ministerraad, 15 december 1947.
- 54 'Het transport van Bondowoso', *De Locomotief*, 15 december 1947.
- 55 *De excessennota*, 82-83.
- 56 NL-HaNA, Hoog Militair Gerechtshof 2.09.95, inv.nr. 115, minister van Marine a.i. Schokking aan minister Weijers van Justitie, 14 april 1949 en gratieadvies aan koningin Juliana, 27 april 1949.
- 57 Weergave gebaseerd op Limpach, *De brandende kampongs*, 323-336.
- 58 Limpach, *De brandende kampongs*, 326.
- 59 'Krawang operaties waren zeer nodig', *De Nederlander*, 23 december 1947.
- 60 'Actie tegen terroristen. Honderden verzetslieden neergelegd', *Het Vrije Volk*, 22 december 1949.
- 61 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4732, brief Spoor aan Van den Burg, 20 juli 1948; *De excessennota*, 93.
- 62 Zie voor uitgebreidere weergave: Limpach, *De brandende kampongs*, 637-639.
- 63 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4732, Ozinga aan hoofd Dienst Volksgezondheid, 8 maart 1948.
- 64 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4732, hoofdinspecteur van politie P.H. Broekman aan hoofdcommissaris van politie, 17 februari 1948.
- 65 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4732, Van Lier aan HVK, 8 december 1948.
- 66 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4732, Felderhof aan Beel, 15 december 1948.
- 67 J.J. Buskes, *Hoera voor het leven* (Amsterdam, 1959) 240; enkele artikelen uit een reeks: 'Onze soldaten in Indonesië', *Tijd en Taak*, 14 augustus 1948; 'Van Zuid-Celebes tot Bondowoso', *Tijd en Taak*, 12 september 1948; 'Spoor's afgebrande dessa's', 25 september 1948.
- 68 J.J. Buskes, 'Van Zuid-Celebes tot Bondowoso', *Tijd en Taak*, 12 september 1948.
- 69 Zie ook: Anne-Lot Hoek, 'Jongens, laten we dit huis sparen', *Vrij Nederland*, 10 juni 2012, <https://www.vn.nl/jongens-laten-we-dit-huis-sparen>.
- 70 J.J. Buskes, 'Hoe staat het met de gewetensbezwaren?', *Het Vrije Volk*, 27 november 1948, 5.
- 71 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3781, codetelegram van minister Sassen aan HVK Beel, 11 november 1948.
- 72 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3781, Van Lier aan HVK Beel, 26 februari 1949; Idem, luitenant kolonel P. Eenhoorn aan commandant Mariniersbrigade, z.d.; Idem, HVK Beel aan minister OG, 8 maart 1949.
- 73 De militair-juridische en volkenrechtelijke discussie is verder besproken door Limpach, *De brandende kampongs*, 645-648.
- 74 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 391, notulen ministerraad, 11 oktober 1948.
- 75 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 111, Drees aan Sassen, 19 november 1948, verbaal C 72 en C 73.
- 76 *De excessennota*, 78.
- 77 NL-HaNA, J.H.A. Logemann 2.21.111, inv.nr. 33, H.J. Neuman aan Logemann, 13 februari 1949.
- 78 NL-HaNA, Raad van ministers, 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen ministerraad, 24 maart 1949.
- 79 *De excessennota*, 103-105 (inclusief samenvatting rapport onderzoekscommissie).
- 80 Van den Berg, 'Zendeling met hart voor dé zaak', 99.
- 81 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv. nr. 3753, telegram van territoriaal- en troepencommandant Baaij aan legercommandant, 26 maart 1949.

- 82 *HTK* 1948-1949, 27 januari 1949, 1054.
- 83 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3756, A. Peters van 302 Bataljon Infanterie Solo aan redactie *De Linie*, 12 maart 1949.
- 84 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3756, algemeen secretaris Van Boetzelaer aan minister OG, 10 november 1949.
- 85 Een bundel is aanwezig in: IISG, Frans Johannes Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24.
- 86 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3755, R. Lammerts van Buren, chef algemene politie Yogyakarta, aan HVK (z.d.).
- 87 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3755, legercommandant aan HVK, 6 mei 1949.
- 88 Pieter 't Hoen, 'Gegevens voor de P.G. te Batavia. Onafhankelijke enquête is noodzakelijk', *Het Parool*, 4 april 1949.
- 89 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 330.
- 90 Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*, 443.
- 91 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen ministerraad, 10 februari 1949.
- 92 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 124, Sassen aan Beel, 20 januari 1949, naar aanleiding van gesprek met ene J.D.H. Harten op 17 januari 1949, in verbaal M 3 van 19 januari 1949.
- 93 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, dienstplichtig soldaat J.B., 6 januari 1949.
- 94 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4198, memorandum Ozinga aan Beel, 23 maart 1949.
- 95 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 4198, potloodaantekening Koets op memorandum Ozinga aan Beel, 23 maart 1949.
- 96 NL-HaNA, Koets 2.21.100, inv.nr. 436, memo Koets aan Beel, 16 januari 1949; Idem, inv.nr. 439, 12 maart 1949 [niet verzonden].
- 97 Herman Smit, *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006) 408.
- 98 Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*, 407.
- 99 Limpach, *De brandende kampongs*, 629.
- 100 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 177, Spoor aan Beel, 14 maart 1949, in verbaal E 9 van 23 februari 1950.
- 101 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 177, memorandum Van Boetzelaer, 17 maart 1949, in verbaal E 9 van 23 februari 1950.
- 102 Anne-Marie Mreijen, *De rode jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters 1900-2005* (Amsterdam 2018) 188-189.
- 103 Hinke Piersma, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam 2006) 54-55.
- 104 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1300.
- 105 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1311-1312.
- 106 *Handelingen Eerste Kamer*, 1948-1949, 10 mei 1949, 554.
- 107 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1295.
- 108 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1279; zie ook: De Keizer, *Frans Goedhart*, 215-217 en 253-255.
- 109 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1295-1296.
- 110 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1311 (Van Maarseveen).
- 111 *HTK* 1948-1949, 18 februari 1949, 1312.
- 112 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, J.J. Odufré aan Goedhart, 16 maart 1949.
- 113 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, Goedhart aan Van Maarseveen, 17 maart 1949.
- 114 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 144, verhoor W.E. van Seventer, 25 maart 1949, in verbaal D 43 van 23 juli 1949. Doorslagen van de processen-verbaal van deze verhoren zijn ook te vinden in: IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, en in NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 4445.
- 115 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 144, verhoor E. Land, 25 maart 1949, getuigenis J.J. Odufré, in verbaal D 43 van 23 juli 1949. Doorslagen van de processen-verbaal van deze verhoren zijn ook te vinden in: IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24.

- 116 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, Goedhart aan Van Maarseveen, 31 maart 1949.
- 117 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, Goedhart aan Van Maarseveen, 27 april 1949.
- 118 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, Goedhart aan Van Maarseveen, 27 april 1949.
- 119 IISG, Goedhart ARCH02617, inv.nr. 24, Goedhart aan Van Maarseveen, 31 maart 1949.
- 120 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 144, De Block aan Van Maarseveen, 4 april 1949, in verbaal D 43 van 23 juli 1949.
- 121 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758, legercommandant aan HVK, 18 mei 1949.
- 122 *HTK* 1948-1949, ingediend 13 april 1949, aanhangsel vel 76, nr. 111; NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758.
- 123 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758, Lovink aan Van Maarseveen, [z.d.] en memorandum algemeen secretaris aan HVK, 7 augustus 1949.
- 124 *HTK* 1948-1949, 18 mei 1949, 1478.
- 125 NL-HaNA, Koloniën: Openbaar verbaal 2.10.36.04, inv.nr. 4069, Drees aan Van Maarseveen, 25 maart 1949, in verbaal no. 18 van 31 maart 1949.
- 126 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 4445, Wiessing aan Drees, 16 mei 1949; Idem, Fock namens Drees aan Lenshoek, 31 mei 1949; Idem, Fock namens Drees aan Van Leeuwen.
- 127 NL-HaNA, Koloniën: Openbaar verbaal, 2.10.36.04, inv.nr. 4071, nota 'Misdragingen in Indonesië' van Van der Burg (z.d.); Idem, Tjokronegoro aan Lenshoek, 1 mei 1949; beide in verbaal no. 1 van 23 april 1949.
- 128 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 4445, nota van C.L.W. Fock voor de minister-president, 15 juni 1949.
- 129 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3760, telegram legercommandant aan troepencommandanten Java en Sumatra, 10 april 1949.
- 130 *HTK* 1948-1949, 23 juni 1949, 1519, en 24 juni 1949, 1524.
- 131 Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (2e druk; Amsterdam 2002) hoofdstukken 6 en 8.
- 132 Van Maarseveen aan Lovink, 12 juli 1949, in: *NIB* deel 19, 303.
- 133 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3765, Buurman van Vreeden aan Lovink met cc aan Oerip Kartodirdjo, 16 juli 1949.
- 134 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, Letter D 43, inv.nr. 144, telegram Lovink aan Van Maarseveen, 23 juli 1947.
- 135 NL-HaNA, Koloniën: Kabinet-geheim archief 2.10.36.52, inv.nr. 144, Letter I D 43, verbaal 23 juli 1949.
- 136 NL-HaNA, AS 2.10.04, inv.nr. 3765, Van Maarseveen aan Goedhart en Van der Goes van Naters, 21 juli 1949.
- 137 NL-HaNA, AS 2.10.04, inv.nr. 3765, Goedhart aan Van Maarseveen, 25 juli 1949.
- 138 NL-HaNA, AS 2.10.04, inv.nr. 3758, Van Maarseveen aan Lovink, 2 augustus 1949.
- 139 NL-HaNA, AS 2.10.04, inv.nr. 3765, Lovink aan Van Maarseveen, 6 september 1949.
- 140 NL-HaNA, Ministerie van Koloniën: Indisch archief 2.10.36.15, inv.nr. 76, Lovink aan Van Maarseveen, 19 juli 1949.
- 141 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758, Lovink aan Van Maarseveen, 3 september 1949.
- 142 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3758, Goedhart aan Van Maarseveen, 25 juli 1949.
- 143 NL-HaNA, AS 2.10.14, inv.nr. 3765, minister OG aan HVK, 2 augustus 1949.
- 144 NL-HaNA, Koloniën: Indisch archief 2.10.36.15, inv.nr. 76, Van der Goes aan Van Maarseveen, 5 augustus 1949.
- 145 *HTK* 1948-1949, 23 juni 1949, 1519; Daalder, *Willem Drees*, 462, meldt dat Goedhart de interpellatie introk, maar in feite werd deze optie aangehouden. In 1951 werd ze van de agenda van de Kamer afgevoerd. Zie ook: *De excessennota*, 172.
- 146 Mreijen, *De rode jonker*, 187-189.
- 147 *De excessennota*, 29-30.
- 148 De Keizer, *Frans Goedhart*, 239-241.
- 149 'Het verkeerde zwijgen', *De Groene Amsterdammer*, 10 september 1949.

- 150 NL-HaNA, Commissariaat voor Indische Zaken, 2.10.49, inv.nr. 2412, besluit no. 77, 15 oktober 1949, geciteerd in: Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 14.
- 151 Van der Bent (red.), *Van Rij en Stam*, 22-24.
- 152 Ordonnantie van de HVK, 3 november 1949, gekoppeld aan een Beschikking van de President van de Republiek Indonesië, 17 november 1949, in: *De excessenmota*, bijlage 10, 157-158.
- 153 NL-HaNA, Koloniën: Indisch archief 2.10.36.15, inv.nr. 76, Romme aan Van Maarseveen, 10 oktober 1946.
- 154 Walter, *Organisierte Gewalt*, hoofdstuk 3.

11. De gemobiliseerde samenleving

- 1 Groen e.a., *Krijggeweld en kolonie*, 213-215.
- 2 Hans Post, *Polititionele actie* (Medan 1947) 113-114.
- 3 Vgl. over 'oorlogscultuur': John Horne, 'Introduction: Mobilizing for "Total War", 1914-1918', in: John Horne (red.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 2002) 1-18.
- 4 Vgl: Siniša Malešević, *The Sociology of War and Violence* (Cambridge en New York 2010) 190 e.v.
- 5 Karen Hagemann, 'Die Heimatfront', in: Bruno Cabanes (red.), *Eine Geschichte des Krieges. Vom 19. Jahrhundert bis in die Gegenwart* (Hamburg 2020) 181-202.
- 6 Over het sociale leven tijdens een 'oorlog op afstand': bijvoorbeeld Henk van Gelder en Jacques Klötters, *Door de nacht klinkt een lied. Amusement in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1985); Raphaëlle Branche en Sylvie Thénault (red.), *La France en guerre 1954-1962. Expériences métropolitaines de la guerre d'indépendance algérienne* (Paris 2008); John W. Jeffries, *Wartime America: The World War II Home Front* (Chicago 1996); Jacqueline Foertsch, *American Culture in the 1940s* (Edinburgh 2008).
- 7 Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 187.
- 8 Malešević, *The Sociology of War and Violence*, 192.
- 9 Horne, 'Introduction: Mobilizing for "Total War"', 1.
- 10 *Het Lichtspoor*, 15 januari 1947, 1-2.
- 11 Willem Brandt, *Demarcatielijn* (Den Haag 1947) 22.
- 12 'De strijd voor de bevrijding van Indonesië', in: *De Illegale Trouw*, facsimile, 'begin mei 1945', 2.
- 13 Jennifer L. Foray, *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge 2012) 152-155 over rede Wilhelmina en 217.
- 14 'Our struggle for the Netherlands-East-Indies', in: Engelse vertaling van het 'Indië-nummer' van *Trouw*, december 1943.
- 15 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 578.
- 16 Peter Romijn, 'Learning on "the Job"', 96-97.
- 17 T. Kingma, *Friesland was hier. De lotgevallen van 1-9-R.I. Bataljon Friesland 1945-1948* (Leeuwarden 1948) 7.
- 18 *Het Lichtspoor*, 10 september 1947.
- 19 Norbert-Jan Nuij, 'Zeeuw, Francina de (1922-2015)', in: *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland* 2018, <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Zeeuw> (geraadpleegd 7 juni 2018).
- 20 Zie bijvoorbeeld: NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3281, afschrift order Legercommandant, 2 feb. 1949.
- 21 *HTK* 1945-1946, 15 januari 1946, 274 (Goedhart) en 281 (Stokvis).
- 22 D.A. van Krevelen 'De drijfveren van de oorlogsvrijwilliger', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 3, 1 (1949) 18-22.
- 23 Groen e.a. *Krijggeweld en kolonie*, 372-374.
- 24 Groen e.a. *Krijggeweld en kolonie*, 354.
- 25 NL-HaNA, Staf Depot Nederlands-Indië en de hieronder ressorterende onderdelen 2.13.104, inv.nr. 28, 'Voorzieningen ten behoeve van de militairen', voorschriften uit 1945-1946.
- 26 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 563-567; NL-HaNA, Raad van Ministers 2.02.05.02, inv.nr. 388, Logemann, 20 november 1945.
- 27 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 12, 820-821.

- 28 *Staatsblad voor Nederlandsch-Indië*, 22 juni 1944.
- 29 NL-HaNA, Staf Depot Nederlands-Indië 2.13.104, inv.nr. 125, KB van 20 september 1946.
- 30 Kritische woorden over de procedure van Boogaarts in: Bogaarts en Ruijters, *De periode van het kabinet-Beel* deel D-Ia, 2374-2375; vergelijkend is De Jong, *Het Koninkrijk* deel 12, 821.
- 31 NL-HaNA, Koloniën: Indisch Archief 2.10.36.15, inv.nr. 72, radiorede Jonkman, 24 september 1946.
- 32 Besluit hiertoe in: NL-HaNA, Raad van Ministers 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen ministerraad, 24 oktober 1949.
- 33 Groen e.a., *Krijggeweld en kolonie*, 358; De Jong, *Het Koninkrijk* deel 12, 826, voegt daaraan ‘veel meer’ deserteurs toe. Zie ook: Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015) en Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995).
- 34 NL-HaNA, Hoog Militair Gerechtshof 2.09.79, inv.nr. 1743, notulen vergadering procureur-generaal bij het Hoog Militair Gerechtshof, 10 maart 1947.
- 35 NL-HaNA, Hoog Militair Gerechtshof 2.09.79, inv.nr. 1743, notulen vergadering procureur-generaal bij het Hoog Militair Gerechtshof, 13 maart 1950.
- 36 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 12, 825.
- 37 Groen e.a., *Krijggeweld en kolonie*, 358.
- 38 Bijvoorbeeld: NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3238, rapport over opleiding I-1 RI, 19 november 1945; Idem, inv.nr. 3272, korpsgeschiedenis 1-12 RI, 4e kwartaal 1945.
- 39 Romijn, ‘Learning on “the job”’, 99-100.
- 40 J.A.A. van Doorn, ‘Belast verleden. Over de historisering van de publieke moraal’, in: J.A.A. van Doorn, Jos de Beus en Piet de Rooy (red.), *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen* (Amsterdam 2009) 410-411.
- 41 <https://beeldbankwo2.nl/nl/beelden/detail/e8af7bd8-025a-11e7-904b-d89d6717b464/media/3bf1444b7ac-b236f52e-09eb302e8d8d> (geraadpleegd 8 november 2021).
- 42 Inge van der Meulen, ‘1945-1949. Geleidelijke verwijdering’, in: Harry A. Poeze (red.), *In het land van de overheerser* deel 1: *Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986) 331-371, aldaar 345.
- 43 Mulder en Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 553 e.v.
- 44 Van der Meulen, ‘1945-1949. Geleidelijke verwijdering’, 347.
- 45 Van der Meulen, ‘1945-1949. Geleidelijke verwijdering’, 331-332.
- 46 NL-HaNA, Raad van Ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, notulen raad MAK, 14 augustus 1946.
- 47 ‘Incidenten op Schiphol bij de aankomst van dr. Van Mook en Clark Kerr’, *Emmer Courant*, 10 april 1946; ‘Van Mook en Indonesische delegatie gearriveerd’, *Het Parool*, 9 april 1946.
- 48 ‘Op de Hooge Veluwe’, *De Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 9 april 1946.
- 49 De Jong, *Diplomatie en strijd*, 204-214; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 141-147.
- 50 NL-HaNA, P. Sanders 2.21.147, inv.nr. 1, dagboek P. Sanders, 14 september 1946.
- 51 Ben van Kaam ‘Verhaal vooraf’, in: J.A.H.J.S Bruins Slot, ... *en ik was gelukkig. Herinneringen* (Baarn 1972) 31.
- 52 Post, *Politionele actie*, 169.
- 53 Brandt, *Demarcatielijn*, 31.
- 54 J.W. Hofwijk, *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië* (Heemstede 1947) 95.
- 55 Gerda Jansen Hendriks, *Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms, 1912-1962* (Amsterdam 2014) 261-262; Mulder en Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 597.
- 56 ‘Opvoering van Slauerhoff’s “J.P. Coen” verboden’, *Trouw*, 21 februari 1948; ‘Jan Pietersz. Coen: een jaloers rechtschapene of een man van harde rechtvaardigheid’, *Algemeen Handelsblad*, 21 februari 1948. Sruti Bala, “Een kolonie moeten wij planten”. Over Jan Pietersz. Coen (1931) van J. Slauerhoff’, in: Rob van der Zalm, Anja Krans, Bart Ramakers en Veronika Zangl (red.), *In reprise. Tweeëntwintig Nederlandse en Vlaamse toneelstukken om opnieuw te bekijken* (Amsterdam 2020) 63-75.
- 57 Aldus het voorwoord van Jan Blokker in: Cas Oorthuys, *Een staat in wording. Fotoreportage van Cas Oorthuys over het Indonesië van 1947* (1947; herdruk: Amsterdam en Antwerpen 2009).
- 58 Luitenant-kolonel P.M.H. Tielens van GS-IIIb in memorandum maart/april 1947, geciteerd door Flo-

- riber Baudet, *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* (Amsterdam 2013) 81.
- 59 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 11368, secretariaat Voorlichtingsraad, rapport H. Hermans, 7 juni 1947, over modernisering overheidsvoorlichting. Over de nauwe relatie tussen Hermans en Beel: Van Liempt, *Een mooi woord voor oorlog*, 29.
- 60 Baudet *Het vierde wapen*, 101 en 103.
- 61 H. Visser, 'Tusschen Bandoeng en Batavia', *Friesch Dagblad*, 27 augustus 1946.
- 62 <https://www.niod.nl/nl/veelgestelde-vragen/indonesische-onafhankelijkheidsstrijd-cijfers>.
- 63 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 3281, commandant 3e Regiment Stoottroepen aan F.R., 15 oktober 1948.
- 64 https://www.oorlogsbronnen.nl/bron/http%3A%2F%2Fcollectie.atlasvanstolk.nl%2Fdata_nl.asp%3Fstartc%3D1%26qo%3D37967%26subj%3D1%26bron%3Dg (geraadpleegd 8 oktober 2021).
- 65 W.F. Schokking: 'Thuis, en wat nu?' en 'De AMVJ in Nederland en Indonesië', AMVJ Maandblad voor Jongeren, 1, 9 (september 1948) 1 en 32-33.
- 66 *Algemene richtlijnen voor de plaatselijke NIWIN Comités'* (z.p. [s-Gravenhage] z.j. [1947]).
- 67 *Daarmee spelen ze overzee... Landelijke Sportcommissie van de NIWIN* (z.p. [s-Gravenhage] z.j. [1948]).
- 68 *Hoe denk men over de NIWIN? De uitslag van een interessante enquête'* (z.p. [s-Gravenhage] z.j. [c.1947]).
- 69 NL-HaNA, Centrale Veiligheidsdienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (hierna: CVD/BVD), onderwerpsdossiers 2.04.127, inv.nr. 1637, Rapporten CVD.
- 70 *HTK* 1946-1947, voorlopig verslag, 24 september 1946 (minister Fiévez).
- 71 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6320, notulen raad MAK, 1 augustus 1946.
- 72 Jeroen Vullings, 'H.J.A. Hofland. Hij was schrijver. Hij dacht.', *Vrij Nederland*, 23 juni 2016.
- 73 NIMH, Egodocumenten 510, stukken afkomstig van aalmoezenier Valken bij 402 Inf. Bat. Solo.
- 74 NL-HaNA, SNI 2.13.132, inv.nr. 328. Zie ook: Annegriet Wietsma en Stef Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog. Onze jongens en hun verzwegen kinderen in de Oost* (Amsterdam 2013); Stef Scagliola en Natalya Vince (in collaboration with Khedidja Adel and Galuh Ambar), 'The Places, Traces, and Politics of Rape in the Indonesian and the Algerian Wars of Independence', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (red.), *Empire's Violent End: Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca en London 2022) 96-119, aldaar 101-105.
- 75 *Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid. Tekst van de op 30 October 1947 te Utrecht gehouden inleidingen* (Den Haag 1947).
- 76 NIOD, F. Slomp 903, inv.nr. 76, 'Een belofte nagekomen', *De Spiegel*, 1 februari 1948.
- 77 NIOD, F. Slomp 903, inv.nr. 110, brief F. Slomp uit Pasuruan, 26 april 1948, bestemd voor publicatie in *Trouw* en *De Zwerfer*.
- 78 D.J. Stokman, geciteerd door: Vefie Poels, "'Niet te veel preken'". Nederlandse aalmoezeniers tussen moraal en moreel in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Van den Berg en Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen*, 55-74.
- 79 J.H. Sillevius Smitt, *Met onze mariniers naar Indië* (Amsterdam 1947) 62-63.
- 80 Scott Kannekens, 'Vertrouwensman of verklikker?', 117.
- 81 NL-HaNA, Diensten Protestantse en Rooms-Katholieke geestelijke verzorging 2.13.197, dossier 2, Koningsberger aan dominee A.T.W. de Kluis, 14 juni 1946.
- 82 J. Verkuyl, *Gedenken en verwachten. Memoires* (Kampen 1983) 131.
- 83 Doeko Frits Jan Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980) 221-223 en 238.
- 84 Marleen van den Berg, *Kiest heden wie gij dienen zult*, 55.
- 85 Krijn Strijd 'Vermoffing', *De Vlam*, 23 oktober 1948.
- 86 'Overzicht van publicaties in een aantal dagbladen en periodieken uit de jaren 1945-1950 over excessen Nederlandse militairen in Indonesië', in: *De excessennota*, 254-281.
- 87 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 391, notulen, 27 september 1948.
- 88 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen, 31 januari 1949.

- 89 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen, 31 januari en 11 februari 1949.
- 90 Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de kerk in Europa, 1939-1945* (Amsterdam 2015) 660.
- 91 De Jong, *Het Koninkrijk* deel 12, 826.
- 92 Jan Bank 'Jezuïeten', 26.
- 93 R.J.J. Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby: het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', in: *Politiek(e) opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 15-16 (Nijmegen 1996) 113-135.
- 94 Ibidem.
- 95 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 256-261.
- 96 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, notulen raad MAK, 24 september 1946.
- 97 IISG, Joop Morriën ARCHO1961, inv.nrs 329-338.
- 98 Aanwezig in IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 715-I; het blad werd in augustus 1947 evenals de eerdere uitgave *Geef Acht* op de lijst van voor militairen verboden publicaties geplaatst.
- 99 'Kort Bestek – vergeefs protest', *De Nieuwe Stem* 3 (1948) 405.
- 100 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 997, notulen raad MAK, 12 november 1946.
- 101 NL-HaNA, Koloniën: Openbaar verbaal 2.10.36.04, inv.nr. 4034, notities van 2 en 3 maart 1948; IISG, Morriën ARCHO196, inv.nr. 108, correspondentie 27 februari 1951, hoofdredactie *Trouw* aan E. Kleuver te Veenendaal, en 3 augustus 1951, Bureau Documentatie *De Waarheid*.
- 102 NL-HaNA, CVD/BVD 2.04.127, inv.nr. 1633, rapporten CVD over Comité van Actie tegen oorlog in Indonesië, 1946-1947.
- 103 NL-HaNA, CVD/BVD 2.04.127, inv.nr. 1643, rapport CVD aan minister Algemene Zaken, 10 nov. 1948.
- 104 IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 1636, J. de Kadt: 'Stellingen voor het congres van 15-16 augustus 1947'.
- 105 IISG, PvdA, ARCHO1125, inv.nr. 1636, verklaring d.d. 23 juli 1947, ondertekend door dominee B.J. Aris en 24 anderen.
- 106 IISG, PvdA, ARCHO1125, inv. nr. 1636, verslag buitengewoon congres inzake Indonesië, 15-16 augustus 1947.
- 107 IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 1636, afdeling Oud Beijerland aan voorzitter PvdA, 23 juli 1947.
- 108 IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 1636, brief van J.J.J.M. te Neede, 29 juli 1947.
- 109 IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 2665 I, correspondentie Vermeer.
- 110 IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 715 VI, aktie militairen Nederland, brief D.K. te Steenwijk aan Vermeer.
- 111 IISG, PvdA ARCHO1125, inv.nr. 2665 I, brief soldaat S. van E. aan Vermeer, 6 maart 1948.
- 112 E.J.M. Otten, 'Meijer, Jan Willem (1887-1968)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1979), <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/meijerjw> (geraadpleegd 15 juni 2023).
- 113 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen, 10 mei 1948.
- 114 G. Puchinger, 'Gerretson, Frederik Carel (1884-1958)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1989), <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/gerretson> (geraadpleegd 15 juni 2023).
- 115 Smit, *Gezag is gezag*, 199-205.
- 116 Verwoord door historicus G. Puchinger in *Polemios* 1,1 (november 1945), geciteerd in: Smit, *Gezag is gezag*, 208.
- 117 Smit, *Gezag is gezag*, 211.
- 118 Smit, *Gezag is gezag*, 212.
- 119 Daalder, *Willem Drees*, 275.
- 120 Over de beoordeling van de positie van Van Mook in de AR-hoek: Smit, *Gezag is gezag*, 427.
- 121 Telegram van Schermerhorn aan Jonkman, 17 juli 1947, in: *NIB* deel 9, 352; Schermerhorn, *Dagboek*, 770-771.
- 122 Pieter 't Hoen, *Terug uit Djokja* (Amsterdam 1946).

- 123 Brief Goedhart aan Schermerhorn, 21 oktober 1946, geciteerd in: De Keizer, *Frans Goedhart*, 181.
- 124 Daalder, *Willem Drees*, 139-155.
- 125 NL-HaNA, AOK/KMP 2.03.01, inv.nr. 6322, aantekening 206 voor MP, 2 augustus 1947.
- 126 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, Jonkman in notulen, 6 augustus 1947.
- 127 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, Van Maarseveen in notulen, 6 augustus 1947.
- 128 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, Liefinck in notulen, 20 augustus 1947.
- 129 Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby', 123.
- 130 Idenburg aan Jonkman, 11 augustus 1947, in: *NIB* deel 10, 335-337.
- 131 C. Fasseur, Wilhelmina. *Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001) 529-530.
- 132 Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby', 124-125.
- 133 De Jong, Het Koninkrijk deel 12, 812-814; Boogaarts en Ruijters, *De periode van het kabinet-Beel* deel D-Ia, 2973-2976, spreekt van 'geruchten' over een mogelijke putsch en 'borrelpraat' (2983), maar mist dat de oud-premier wel vergaand was geradicaliseerd. Sytze van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam 2015); J.C. Witte, Koos Vorrink. *De vergeten man 1891-1955* (z.p. [Almelo] 2021) 303.
- 134 Van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan*, 297-307.
- 135 'Laatste vijf van de "Negen mannen" terug: stroom van ellende en ontwrichting in Djocja', *De Tijd*, 3 juli 1948.
- 136 'Regeringsbeleid in Indië faalde, óók militair: een welsprekende getuigenis', *Trouw*, 3 juli 1948.
- 137 'De heer H.A. Lunshof is pessimistisch', *De Graafschapper*, 17 juni 1948; 'Mr. P.J. Oud sprak voor de V.V.D.', *Nieuwe Winterswijkse Courant*, 25 juni 1948.
- 138 'Indonesië wacht op verkiezingsuitslag in Nederland: In gesprek met mr. Joekes', *Het Vrije Volk*, 6 juli 1948.
- 139 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Kamerverkiezingen_1948#:~:text=%2D-Verkiezingsuitslag%20naar%20partij,de%20CHU%20\(één%20zetel\)\(geraadpleegd 1 juni 2023\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Kamerverkiezingen_1948#:~:text=%2D-Verkiezingsuitslag%20naar%20partij,de%20CHU%20(één%20zetel)(geraadpleegd%201%20juni%202023)).
- 140 Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 130.
- 141 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen, 3 en 24 januari 1949.
- 142 'De Christelijk Historische Unie tegen Rijkseenheid-groep. Bewogen congres te Utrecht', *Arnhemse Courant*, 2 november 1949.
- 143 Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby', 124.
- 144 Geciteerd in Mulder en Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 647.
- 145 'Prof. Posthuma te Haarlem: 'Nederland en Indonesië zijn op elkaar aangewezen'', *de Volkskrant*, 21 juni 1947.
- 146 NL-HaNA, Raad van ministers 2.02.05.02, inv.nr. 389, Liefinck en Huysmans in notulen, 13 augustus 1947.
- 147 'Zonder Indië geen Nederland meer', *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 juli 1948.

Conclusie

- 1 Hilmar Farid, 'Omgaan met erfenissen van een gewelddadig verleden', in: Gert Oostindie, Ben Schoonmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 479-492, aldaar 482-483 en 488.
- 2 Jacques Sémelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (London 2007) 240-241.

Lijst van afkortingen

AFNEI	Allied Forces Netherlands East Indies
AMVJ	Algemene Maatschappij voor Jongeren
ANJV	Algemeen Nederlands Jeugd Verbond
Aneta	Algemeen Nieuws- en Telegraafagentschap
ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
AP	Associated Press
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BB	Binnenlands Bestuur
BBC	British Broadcasting Corporation
CGD	Commissie van Goede Diensten (VN), ook GOC
CHU	Christelijk Historische Unie
CMDT	Corps Mahasiswa Djawa Timur
CMi	Centrale Militaire Inlichtingen Dienst
CPN	Communistische Partij van Nederland
DIRVO	Directie Verre Oosten (van ministerie van Buitenlandse Zaken)
DLC	Dienst voor Legercontacten
DST	Depot Speciale Troepen
GOC	Good Offices Committee (UN), ook CGD
HAMOT	Harer Majesteits Ongeregelde Troepen
HMG	Hoog Militair Gerechtshof

HTB	Hoofd Tijdelijke Bestuursdienst
HVK	hoge vertegenwoordiger van de Kroon
IKOR	Interkerkelijke Omroep
IVG	Inlichtingen- en Veiligheidsgroep
KB	Koninklijk Besluit
KCKS	Kesatuan Comando Kawi Selatan
KL	Koninklijke Landmacht
KLM	Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KNIP	Komite Nasional Indonesia Pusat
KODM	Komando Onder Distrik Militer
KRIS	Kebaktian Rakjat Indonesia Sulawesi
KST	Korps Speciale Troepen
KVP	Katholieke Volkspartij
LAPRIS	Laskar Pemberontak Rakyat Indonesia Sulawesi
LGG	luitenant-gouverneur-generaal
LVD	Legervoortlichtingsdienst
MAK	(Raad voor) Militaire aangelegenheden van het Koninkrijk
MARVA	Marine Vrouwenafdeling
MID	Militaire Inlichtingendienst
milob	military observer (van de GOC-UN)
MP	Militaire Politie
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
NEFIS	Netherlands Forces Intelligence Service
NICA	Netherlands Indies Civil Administration
NIRUB	Nederlandsch-Indisch Rubberfonds
NIWIN	Nationale Inspanning Welzijnsverzorging Nederlands-Indië
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OG	Overzeese Gebiedsdelen
OPR	Organisasi Pertahanan Rakyat
OOT	Overzicht en Ontwikkeling van de Toestand
OVW'ers	oorlogsvrijwilligers
PG	procureur-generaal
PI	Perhimpunan Indonesia
PID	Politieke Inlichtingen Dienst
PKI	Partai Komunis Indonesia
PMI	Palang Merah Indonesia

PNI	Partai Nasional Indonesia
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdV	Partij van de Vrijheid
Recomba	Regeringscommissaris voor bestuursaangelegenheden
RI	regiment infanterie
RVD	Regeringsvoorlichtingsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
sitrap	situatierapport
SOB	Staat van Oorlog en Beleg
SOBSI	Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia
TKR	Tentara Keamanan Rakjat
TNI	Tentara Nasional Indonesia
TRI	Tentara Republik Indonesia
UNCI	United Nations Commission for Indonesia
VC	Vaderlandsche Club
VN	Verenigde Naties
VN-I	Vereniging Nederland-Indonesië
VPP	Vereenigde Politieke Partijen
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
YMCA	Young Men's Christian Association

Woordenlijst

<i>arumpono</i>	vorst
<i>bupati</i>	regent
<i>desa</i>	dorp
<i>dukuh</i>	gehucht
<i>kabupaten</i>	regentschap
<i>kecamatan</i>	onderdistrict
<i>kepala</i>	hoofd
<i>kraton/keraton</i>	paleiscomplex
<i>lurah</i>	dorpshoofd
<i>mantri polisi</i>	politieopzichter
<i>markas</i>	hoofdkwartier
<i>markas pertahanan</i>	defensiehoofdkwartier
<i>Organisasi Pertahanan Rakyat</i>	Volksverdedigingsorganisatie
<i>pager desapasukan gerilya desa</i>	dorpsguerrillaleger
<i>para pahlawan remaja</i>	jeugdhelden
<i>pemuda</i>	jeugd
<i>pertahanan</i>	verdediging
<i>rakyat</i>	volk
<i>rampok</i>	plundering
<i>serangan umum</i>	algemene aanval

Setu Legi
ulëëbalang
wali negara
wedana
Webrkreis

zaterdag (Javaanse weektelling)
adel (Noord-Sumatra)
staatshoofd
districtshoofd
verdedigingsressort

Bronnen en literatuur

Archieven

Arsip Nasional Republik Indonesia, Jakarta
Kabinet Presiden RI

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG)
Frans Johannes Goedhart, ARCH02617
Henk van Maurik, ARCH02036
Joop Morriën, ARCH01961
PvdA, ARCH01125

Nationaal Archief, Den Haag (NL-HaNA)
'Afscheid van Indië', 2.22.21
Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering, 2.10.14 (AS)
F.M. baron van Asbeck, 2.21.183.03
L.J.M. Beel, 2.21.017
D.A. Buitenhuis, 2.21.373
D.C. Buurman van Vreeden, 2.21.036.02
Centrale Veiligheidsdienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst van het Ministerie van Binnenlandse Zaken:
onderwerpsdossiers, 2.04.127 (CVD/BVD)
Commissariaat voor Indische Zaken, 2.10.49
Diensten Protestantse en Rooms-Katholieke geestelijke verzorging, 2.13.197
F.J. Goedhart, 2.21.285
Hoog Militair Gerechtshof, 2.09.79
P.J.A. Idenburg, 2.21.183.36
J.A. Kernkamp, 2.21.390

- P.J. Koets, 2.21.100
 Krijgsraden (te Velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten, 2.09.19 (KtV)
- P.A. Lanting, 2.21.219
 J.H.A. Logemann, 2.21.111
 Losse Aanwinsten, afkomstig van Indische bestuursambtenaren, 2.22.09
 Losse Aanwinsten van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, 2.22.06
 Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië, 2.10.62 (NEFIS/CMI)
 Mariniersbrigade in Nederlands-Indië, 2.13.126
 Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), 2.03.01 (AOK/KMP)
 Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau Statische Archieven Overzeese Rijksdelen, 2.04.53.20
 Ministerie van Buitenlandse Zaken: Directie Verre Oosten te Batavia, 2.05.52 (DIRVO)
 Ministerie van Justitie: Onderzoek naar excessen in Indonesië, 2.09.95
 Ministerie van Koloniën: Indisch archief, 2.10.36.15
 Ministerie van Koloniën: Telegramregisters 1936-1962, 2.10.36.16
 Ministerie van Koloniën: Kabinet-geheim archief, 2.10.36.52
 Ministerie van Koloniën: Openbaar verbaal, 2.10.36.04
 Ministerie van Koloniën: Rapportage Indonesië, 2.10.29
 H.J. van Mook, 2.21.123
 Nederlandse Delegatie bij de Security Council Committee of Good Offices on the Indonesian Question, 2.05.63
 Procureur-generaal bij het hooggerechtshof van Nederlands-Indië, 2.10.17 (PGNI)
 Raad van Ministers, 2.02.05.02
 P. Sanders, 2.21.147
 S.H. Spoor, 2.21.036.01
 Staf Depot Nederlands-Indië en de hieronder ressorterende onderdelen, 2.13.104
 D.U. Stikker, 2.21.156
 Strijdkrachten in Nederlands-Indië, 2.13.132 (SNI)
 Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.28
 K.W.J. Verboeket, 2.21.356
- National Archives, Washington DC*
 Department of State RG 59, Central Decimal Files 45-49
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag (NIMH)*
 Dekolonisatie van Nederlands-Indië, 509
 Egodocumenten, 510
 Geestelijke verzorging in de krijgsmacht, 557
 J. Hueting
- NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam (NIOD)*
 Familie van Marle, 866
 F. Slomp, 903
- United Nations, Archives and Records Management Section, New York* (<https://archives.un.org>)
- Universiteitsbibliotheek, Leiden (UBL)*
 Collectie Wilhelmus Theodorus IJzereef, D H 1284
 Collectie Bernard Jan Lambers, D H 973

Bronnenpublicaties:

Handelingen Eerste Kamer, te vinden op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch>

Handelingen Tweede Kamer (HTK), te vinden op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch>

Koloniaal verslag (KV)

Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950 (NIB) (20 delen; 's-Gravenhage 1971-1996)

Kranten en periodieken

Algemeen Handelsblad

Algemeen Indisch Dagblad De Preangerbode

De Amsterdammer

AMVJ maandblad voor jongeren

Arnbemsche Courant

De Baanbreker

Bataviaasch Nieuwsblad

Bulletin Antara

Het Dagblad

Al Djihad

Eindhovenssch Dagblad

Emmer Courant

Flores

De Gelderlander

De Graafschapper

De Groene Amsterdammer

De Illegale Trouw

Indische Documentatiedienst van ANP-ANETA

Het Inzicht

Kedaulatan Rakjat

Kritiek en Opbouw

Leeuwarder Courant

Het Lichtspoor

De Linie

Limburgsch Dagblad

De Locomotief

De Maasbode

Merdeka

Mimbar Indonesia

Mimbar Merdeka

Min Pao

De Nederlander

De Nieuwe Apeldoornsche Courant

De Nieuwe Stem

Nieuwe Courant

Nieuwe Rotterdamse Courant

Nieuwe Winterswijkse Courant

Nieuwsblad van het Noorden

Nieuwsblad van het Zuiden
Het Nieuwsblad voor Sumatra
De Nieuwsgier
Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië
De Notenkraker
Het Parool
Pawartos Ringkes
Provinciale Drentsche en Asser Courant
Soember
Soerabaiasch-Handelsblad
De Spiegel
Staatsblad voor Nederlandsch-Indië
De Stern van Nederland
De Telegraaf
De Tijd
Tijd en Taak
Trouw
Uitzicht
De Vlam: weekblad voor vrijheid en cultuur
De Vliegende Stoter. Bataljonsblad van 5-RS 2
The Voice of Free Indonesia
de Volkskrant
De Vrije Katheder
De Vrije Pers
Het Vrije Volk
Vrij Nederland
De Waarheid

Documentaires

Edelstein, Alfred en Karin van Coeverden, 'De excessen van Rawagedeh' (RTL, 1995)
 Hoffland, Henk, Hans Keller en Hans Verhagen, 'Vastberaden, maar soepel en met mate' (VPRO, 1975)

Boeken en artikelen

Abdullah, Taufik, *Indonesia: Towards Democracy* (Singapore 2009)
 Achterhuis, Hans, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* (Rotterdam 2008)
 Adams, Cindy, *Sukarno: An autobiography as told to Cindy Adams* (Indianapolis 1965)
 Ahmad, Taufik, 'Polombangkeng, South Sulawesi: The Contest for Authority, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (red.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 247-273
Algemene richtlijnen voor de plaatselijke NIWIN Comités (z.p. [s-Gravenhage] z.j. [c. 1947])
 Anderson, Benedict R.O'G., *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944-1946* (Ithaca en London 1972)
 Anwar, Rosihan, *In Memoriam. Mengenang yang wafat* (Jakarta 2002)
 Anwar, Rosihan, *Sejarah Kecil Petite Histoire Indonesia* deel 7: *Kisab-Kisab Zaman Revolusi Kemerdekaan* (Jakarta 2015)
 Baardewijk, Frans van, 'De PvdA van het koninkrijk 1945-1947', in: *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980) 164-212
 Bala, Sruti, "'Een kolonie moeten wij planten". Over Jan Pietersz. Coen (1931) van J. Slauerhoff', in: Rob van der Zalm, Anja Krans, Bart Ramakers en Veronika Zangl (red.), *In reprise. Tweeëntwintig Nederlandse en*

- Vlaamse toneelstukken om opnieuw te bekijken* (Amsterdam 2020) 63-75
- Bank, Jan, *Katholieken en de Indonesische revolutie* (2e druk ; Dieren 1984)
- Bank, Jan, *God in de oorlog. De rol van de kerk in Europa, 1939-1945* (Amsterdam 2015)
- Bank, Jan, 'Jezuiten in Nederlands-Indië en Indonesië, 1945-1949. Een loyaliteitsconflict', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 21-39
- Baudet, Floribert, *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* (Amsterdam 2013)
- Bennett, Huw en Peter Romijn, "'Liever geen onderzoek". Hoe schandalen over koloniaal geweld in de Britse en Nederlandse politiek onschadelijk gemaakt konden worden (1945-1960)', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 135, 2 (2020) 52-71
- Bennett, Huw en Peter Romijn, 'Not an Afterthought: Accountability for Colonial Violence in the Dutch and British Metropolises', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis (red.), *Empire's Violent End: Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca en London 2022) 25-48
- Bent, Maarten van der (red.), *Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954* (Amsterdam 2022)
- Berg, Marleen van den, 'Zendeling met hart voor dé zaak. Ds. Hildering en de kwestie-Peniwen, 1949', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 91-123
- Berg, Marleen van den, *Kiest heden wie gij dienen zult. H.A.C. Hildering en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (masterscriptie; Universiteit Leiden 2017)
- Berge, Tom van den, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië. Biografie* (Bussum 2014)
- Besnard, A., 'Verstoorde persoonlijkheid', in: H. Baudet en I.J. Brugmans (red.), *Balans van beleid. Terugblik op de laatste eeuw van Nederlandsch-Indië* (Assen 1961) 103-119
- Beus, J.G. de, *Het laatste jaar van Nederlands-Indië. Van de zwaardhouw der tweede Politionele Actie tot de handtekening onder de soevereiniteitsoverdracht* (Rotterdam 1987)
- Beus, Jos de, 'God dekoloniseert niet. Een kritiek op de Nederlandse geschiedschrijving over de neergang van Nederlands-Indië en Nederlands Suriname', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 116, 3 (2001) 307-324
- Bigalke, Terance W., *Tana Toraja: A Social History of an Indonesian People* (Singapore 2005)
- Bijl, Paul, *Emerging Memory: Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (Amsterdam 2015)
- Bijl, Paul, 'Human Rights and Anticolonial Nationalism in Sjahrir's *Indonesian Contemplations*', *Law & Literature* 29, 2 (2017) 247-268
- Bloembergen, Marieke, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009)
- Blom, J.C.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (s-Gravenhage 1989) 184-217
- Boef, August Hans den en Kees Snoek, *Pramoedya Ananta Toer. Essay en interview* (Breda z.j. [1992])
- Boersema, Bernardus Richardus Cornelis Antonius, *De Linie, 1946-1963. Een weekblad in handen van jezuïeten* (Amsterdam 1978)
- Bogaarts, M.D. en C.M.J. Ruijters, *De periode van het kabinet Beel: 3 juli 1946-7 augustus 1948* (4 delen; s-Gravenhage 1989-1996)
- Borrie, G.W.B., 'Peter John Koets. Macon (Georgia, VS) 3 november 1901 – Oegstgeest 12 mei 1995', *Jaarboek van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde* (1997) 118-125
- Bosma, Ulbe, 'Kritiek en populisme. De Indische pers in de late koloniale maatschappij', in: Ulbe Bosma, Angelie Sens en Gerard Termorshuizen, *Journalistiek in de tropen. De Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers, 1850-1958* (Amsterdam 2005) 47-65
- Bosra, Mustari, *Laskar Lipan Bajeng. Perjumpaan Agama dan Nasionalisme dalam Perjuangan Bangsa Indonesia* (Makassar 2009)
- Bosscher, Doeko Frits Jan, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952* (Alphen

- aan den Rijn 1980)
- Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996)
- Bossenbroek, Martin, 'Joannes Benedictus van Heutsz en de leer van het functionele geweld', in: Herman Beliën, Martin Bossenbroek en Gert Jan van Setten (red.), *In de vaart der volken. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 87-96
- Bossenbroek, Martin, 'Geweld als therapie. De roes van de Atjeh-oorlog', in: Liesbeth Dolk (red.), *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog* (Amsterdam 2001) 13-22
- Bouma, Tjalling, *Naar een federaal Indonesië. De geschiedenis van de totstandkoming van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië en de bijdrage van federale Indonesische nationalistten aan de Indonesische onafhankelijkheid 1917-1949* (Hilversum 2020)
- Bouwer, Jan, *Het vermoorde land* (Franeker 1988)
- Branche, Raphaëlle en Sylvie Thénault (red.), *La France en guerre 1954-1962. Expériences métropolitaines de la guerre d'indépendance algérienne* (Paris 2008)
- Brandt, Willem, *Demarcatielijn* ('s-Gravenhage 1947)
- Brekel, Manon van den, *Massa-executies op Sulawesi. Hoe Nederland wegwam met moord in Indonesië* (Zutphen 2017)
- Brocades Zaalberg, Thijs en Bart Luttkhuis (red.), *Empire's Violent End: Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca en London 2022)
- Broere, Sebastiaan, 'Picturing Ethnopsychology: A Colonial Psychiatrist's Struggles to Examine Javanese Minds, 1910-1925', *History of Psychology* 22, 3 (2019) 266-286
- Bruins Slot, J.A.H.J.S., ... *en ik was gelukkig. Herinneringen* (Baarn 1972)
- Buchheim, Eveline, 'Ellen van Marle, secretaresse in het brandpunt van de macht (Nederlands-Indië/Indonesië, 1949-1950)', *Historica* 36, 2 (oktober 2012) 3-8
- Burgers, Herman, *De garoeda en de ooeivaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010)
- Burke, Roland, Marco Duranti en A. Dirk Moses, 'Introduction: Human Rights, Empire, and After', in: A. Dirk Moses, Marco Duranti en Roland Burke (red.), *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics* (Cambridge 2020) 1-31
- Buskes, J.J. *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1959)
- Bussemaker, H.Th., *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005)
- Buzan, Barry, Ole Wæver en Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder 1998)
- Captain, Esther en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946* (Amsterdam 2022)
- Chang, Vincent K.L., *Forgotten Diplomacy: The Modern Remaking of Dutch-Chinese Relations, 1927-1950* (Leiden en Boston 2020)
- Chatterjee, Partha, 'The Colonial State', in: Idem, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (New Jersey 1993) 14-34
- Colijn, A.W., *Japan en het extremisme* ('s-Gravenhage 1946)
- Colombijn, Freek, 'What is so Indonesian About Violence?', in: Ingrid Wessel en Georgia Wimhöfer (red.), *Violence in Indonesia* (Hamburg 2001) 25-46
- Colombijn, Freek en J. Thomas Lindblad, 'Introduction', in: Idem (red.), *Roots of violence in Indonesia: Contemporary Violence in Historical Perspective* (Leiden 2002) 1-31
- Court, J.F.H.A. de la, *Het vraagstuk Indonesië* (Deventer 1945)
- Cribb, Robert B., *Jakarta in the Indonesian Revolution 1945-1949* (proefschrift; University of London 1984)
- Cribb, Robert, 'Jakarta: Cooperation and Resistance in an Occupied City', in: Audrey R. Kahin (red.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution: Unity from Diversity* (Honolulu 1985) 179-205
- Cribb, Robert, 'De HAMOTS van luitenant Koert Bavinck: het bendewezen van Jakarta in dienst van het Nederlands gezag (1947-1949)', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* 12 (1989) 68-78
- Cribb, Robert, *Gangsters and Revolutionaries: The Jakarta People's Militia and the Indonesian Revolution 1945-*

- 1949 (North Sydney 1991)
- Cribb, Robert, 'Military Strategy in the Indonesian Revolution: Nasution's Concept of "Total People's War" in Theory and Practice', *War & Society* 19, 2 (2001) 143-154
- Cribb, Robert, 'Misdaad, geweld en uitsluiting in Indonesië', in: Els Bogaerts en Remco Raben (red.), *Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2007) 31-48
- Daalder, Hans, *Willem Drees: 1886-1988. Vier jaar nachtmerrie: de Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004)
- Daarmee spelen ze overzee Landelijke Sportcommissie van de NIWIN* (z.p. [s-Gravenhage] z.j. [1948])
- Darwin, John, 'What Was the Late Colonial State?', *Itinerario: European journal of overseas history* 23, 3-4 (1999) 73-82
- Demmers, Jolle en Luuk Slooter, *Geweld* (Amsterdam 2021)
- Demobilisatie-studiedag van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid. Tekst van de op 30 October 1947 te Utrecht gehouden inleidingen* (Den Haag 1947)
- Dennis, Peter, *Troubled Days of Peace: Mountbatten and South East Asia Command, 1945-46* (Manchester 1987)
- Dijk, Boyd van, 'Internationalizing Colonial War: On the Unintended Consequences of the Interventions of the International Committee of the Red Cross in Southeast Asia, 1945-1949', *Past and Present* 250, 1 (2020) 243-283
- Djajadiningrat, R.T., *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag 1974)
- Djojopoespito, Soewarsih, *Buiten het gareel. Een Indonesische roman* (1940; herdruk s-Gravenhage 1986)
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000)
- Doel, H.W. van den, 'Military Rule in the Netherlands Indies', in: Robert Cribb (red.), *The Late Colonial State in Indonesia: Political and Economic Foundations of the Netherlands Indies 1880-1942* (Leiden 1994) 57-78
- Dolk, Liesbeth, *Twee zielen, twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)* (Leiden 1993)
- Donckers, A.J., *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004)
- Doorn, J.A.A. van, *Orde-opstand-orde. Notities over Indonesië* (Meppel 1973)
- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994)
- Doorn, J.A.A. van, 'Belast verleden. Over de historisering van de publieke moraal', in: J.A.A. van Doorn, Jos de Beus en Piet de Rooy (red.), *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen* (Amsterdam 2009)
- Doorn, J.A.A. van en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (1970; 4e herz. druk; Zutphen 2012)
- Drooglever, Pieter, 'Van Mook. Een terugblik vanaf de berg Nebo', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950* (Leiden 2009) 121-141
- Drooglever, P.J., 'Ritman, Johannes Henricus (1893-1982)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1994) (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/1880-2000/lemmata/bwn4/ritman>)
- Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees: 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen 1977)
- Efthymiou, N.S., *Recht en rechtspraak in Nederlands-Indië* (Nijmegen 2013)
- Ekadjadi, Edi S. e.a. (red.), *Monumen Perjuangan Daerah Jawa Barat* (Jakarta 1987)
- Elson, R.E., *Suharto: A Political Biography* (Cambridge 2001)
- Empel, Martijn van, *Ivo Samkalden. Een rechtlijnig democraat* (Amsterdam 2019)
- Errington, Shelly, *Meaning and Power in a Southeast Asia Realm* (Princeton 1989)
- De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995)
- 'De expeditie naar Zuid-Celebes in 1905-1906: Officiële bijdragen van het Departement van Oorlog in Nederlandsch-Indië', *Indisch Militair Tijdschrift*, extra bijlagen no. 21 (1915/1916) 35-37, 41
- Farid, Hilmar, 'Omgaan met erfenissen van een gewelddadig verleden', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheids-oorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 479-492

- Fasseur, Cees, 'Een koninklijke belofte', in: Idem, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995) 215-233
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001)
- Fasseur, C., 'Idenburg, Petrus Johannes Abram (1896-1976)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1985) (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/idenburg>)
- Foertsch, Jacqueline, *American Culture in the 1940s* (Edinburgh 2008)
- Foray, Jennifer L., *Visions of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge 2012)
- Frakking, Roel, "Who Wants to Cover Everything, Covers Nothing": The Organization of Indigenous Security Forces in Indonesia, 1945-50', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 337-358
- Frederick, William H., *Visions and Heat: The Making of the Indonesian Revolution* (Athens, Ohio 1989)
- Gase, Ronald, *Beel in Batavia. Van contact tot conflict. Verwikkelingen rond de Indonesische kwestie in 1948* (Baarn 1986)
- Geersing, Bauke, *Kapitein Raymond Westerling en de Zuid-Celebes-affaire (1946-1947). Mythe en werkelijkheid. Een markante periode uit de geschiedenis van Nederlands-Indië* (Soesterberg 2019)
- Gelder, Henk van en Jacques Klötters, *Door de nacht klinkt een lied. Amusement in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1985)
- Giebels, Lambert J., *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag en Nijmegen 1995)
- Giebels, Lambert, *Soekarno. Nederlandsch onderdaan. Biografie 1901-1950* (Amsterdam 1999)
- Gouda, Frances, 'The Native "Other" as the Medieval, Childlike, and Animal "Self" (or as Fundamentally Different): Evolutionary Ideas in Dutch Colonial Rhetoric in Indonesia', in: Idem, *Dutch Culture Overseas: Colonial Practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam 1995) 118-156
- Graaf, Beatrice de en Cornel Zwierlein, 'Historicizing Security – Entering the Conspiracy Dispositive', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 38, 1 (2013) 46-64
- Graaff, Bob de, 'Kalm temiddelen van woedende golven'. *Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997)
- Graaff, M.G.H.A. de en A.M. Tempelaars, *Inventaris van het archief van de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische regering en de daarbij gedeponeerde archieven, 1942-1950* (Den Haag 1990)
- Groen, P.M.H., *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* ('s-Gravenhage 1991)
- Groen, Petra, 'Een moordgeschiedenis. Koloniale oorlogvoering en militaire ethiek rond 1900', in: J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen (red.), *Macht en majesteit. Opstellen voor Cees Fasseur bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van Indonesië aan de Universiteit Leiden*. Semaian 22 (Leiden 2002) 43-64
- Groen, Petra, e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010* (Amsterdam 2021)
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962; Frankfurt am Main 1990)
- Hagemann, Karen, 'Die Heimatfront', in: Bruno Cabanes (red.), *Eine Geschichte des Krieges. Vom 19. Jahrhundert bis in die Gegenwart* (Hamburg 2020) 181-202
- Hagen, Piet, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018)
- Hanifah, Abu, *Tales of a Revolution* (Sydney 1972)
- Hardjono, R., 'Cuplikan Kisah Nyata Rakyat Sulawesi Selatan dalam Perjuangan Kemerdekaan Bangsa', in: *Bunga Rampai Perjuangan dan Pengorbanan* deel 5 (Jakarta 1995) 219-230
- Harinck, Christiaan, 'Beschoten en beschreven. De Indonesische tegenstander in de Nederlandse militaire verslaggeving, 1945-1949', *Leidschrift* 31, 3 (oktober 2016) 20-38
- Harinck, Christiaan, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen! Het Nederlandse militaire optreden in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 2022)
- Harinck, Christiaan, Nico van Horn en Bart Luttikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden? Onze vergeten slachtoffers', *De Groene Amsterdammer* (26 juli 2017)
- Harmanny, Azarja, 'De mythe van de "Hollandsche Methodiek". Zware wapens in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 241-273

- Harmanny, Azarja, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2023)
- Harvey, Barbara S., 'South Sulawesi: Puppets and Patriots', in: Audrey R. Kahin (red.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution. Unity from Diversity* (Honolulu 1985) 207-235
- Helsdingen, W.H. van, 'De structuur van het koninkrijk', in: W.H. van Helsdingen en H. Hoogenberk (red.), *Hecht verbonden in lief en leed* (Amsterdam 1946) 45-69
- Herstel en vernieuwing. Radiotoespraken H.M. Koningin Wilhelmina en W. Schermerhorn op 27 juni 1945* (z.p. 1945)
- Hidskes, Maarten, *Thuis gelooft niemand mij. Zuid-Celebes 1946-1947* (Amsterdam 2016)
- Hoe denkt men over de NIWIN? De uitslag van een interessante enquête* (z.p. [s-Gravenhage] z.j. [c. 1947])
- Hoek, Anne-Lot, *De strijd om Bali. Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid 1846-1950* (Amsterdam 2021)
- Hoën, Pieter 't, *Terug uit Djokja* (Amsterdam 1946)
- Hoetjer, H.P.Ch., *Wenken van hier en daar in het gevecht tegen den inlandschen vijand* (Bandoeng 1906)
- Hofwijk, J.W., *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië* (Heemstede 1947)
- Hoogervorst, Tom en Henk Schulte Nordholt, 'Urban Middle Classes in Colonial Java (1900-1942)', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 173 (2017) 442-474
- Horne, John, 'Introduction: Mobilizing for "Total War", 1914-1918', in: Idem (red.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 2002) 1-18
- Indonesian Nationalism and Revolution: Six First-Hand Accounts* (Clayton 1971)
- Jansen Hendriks, Gerda, *Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms 1912-1962* (proefschrift; Universiteit van Amsterdam 2014)
- Jaquet, L.G.M., *Aflossing van de wacht. Bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlands-Indië* (Rotterdam 1978)
- Jeffries, John W., *Wartime America: The World War II Home Front* (Chicago 1996)
- Johari, Hendi, 'Kisah Pembantaian di Cianjur Selatan', *Historia* (14 september 2017) (<https://historia.id/politik/articles/kisah-pembantaian-di-cianjur-selatan-vVeAd/page/1>)
- Jong, J.J.P. de, *Diplomatie of strijd. Een analyse van het Nederlandse beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947* (Meppel 1988)
- Jong, J.J.P. de, *De terugtocht. Nederland en de dekolonisatie van Indonesië* ([Amsterdam] 2015)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (29 delen; 's-Gravenhage 1969-1991)
- Jonkman, J.A., *Nederland en Indonesië beide vrij. Gezien vanuit het Nederlands parlement. Memoires* (Assen 1977)
- Jupri, *Abu Bakar Lambogo dalam Gerakan Perjuangan Rakyat Enrekang (1945-1947)* (scriptie; sociale wetenschappen Universitas Negeri Makassar z.j.)
- Kaasjager, J.S., *Tusschen twee vuren. B.J. Lambers, ambtenaar bij het Openbaar Ministerie in Nederlands-Indië 1926-1947* (doctoraalscriptie; Universiteit van Amsterdam 1995)
- Kadt, J. de, *Jaren die dubbel telden. Politieke herinneringen uit mijn 'Indische' jaren* (Amsterdam 1978)
- Kadt, J. de, *De deftigheid in het gedrag. Een keuze uit zijn geschriften*. M.C. Brands, R. Havenaar en B.A.G.M. Tromp (red.) (Amsterdam 1991)
- Kannekens, Scott, 'Vertrouwensman of verklikker? De rol van protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Indonesië, 1945-1950', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 109-123
- Kartodirdjo, Sartono, 'Agrarian Radicalism in Java: Its Setting and Development', in: Claire Holt (red.), *Culture and Politics in Indonesia* (1972; Jakarta 2007) 71-125
- Kartomihardjo, Prayoga, Prapto Saptono en Soekarsono, *Monumen Perjuangan Jawa Timur* (Jakarta 1986)
- Keizer, Madelon de, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991)
- Keizer, Madelon de, *Frans Goedhart. Journalist en politicus (1904-1990). Een biografie* (Amsterdam 2012)
- Kemperman, Jeroen, "'Charges and countercharges". Internationale bemiddelaars en waarnemers over de militaire aspecten van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 131-164
- Kemperman, Jeroen, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context*

- van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949 (Amsterdam 2022)
- Kielstra, E.B., 'Zuidwest-Celebes', *Onze eeuw* 10 (1910) 204-225
- Kingma, T., *Friesland was hier. De lotgevallen van 1-9-R.I. Bataljon Friesland 1945-1948* (Leewarden 1948)
- Klinken, Gerry van, *Minorities, Modernity and the Emerging Nation: Christians in Indonesia, a Biographical Approach* (Leiden 2003)
- Klinken, Gerry van, 'The Battle for History after Suharto', in: Mary S. Zurbuchen (red.), *Beginning to Remember: The Past in the Indonesian Present* (Singapore 2005) 233-258
- Kloos, David, 'A Crazy State: Violence, Psychiatry, and Colonialism in Aceh, Indonesia, ca. 1910-1942', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 170, 1 (2014) 25-65
- Koch, D.M.G., *Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië* ('s-Gravenhage en Bandung 1956)
- Koekoek, René, 'Envisioning the Dutch Imperial Nation-State in the Age of Revolutions', in: René Koekoek, Anne-Isabelle Richard en Arthur Weststeijn (red.), *The Dutch Empire between Ideas and Practice, 1600-2000* (z.p. 2019) 135-157
- Kok, René, Erik Somers en Louis Zweers, *Koloniale oorlog 1945-1949. Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2009)
- Kol, H.H. van, *Uit onze koloniën. Uitvoerig reisverhaal* (Leiden 1903)
- Korpsgeschiedenis 5e regiment infanterie 4e bataljon periode januari 1947 t/m augustus 1949* (z.p. z.j.)
- Kot, W. en J. Kot, *Van burger tot veteraan. Bataljon 'Zeeland': hoe en waar? in de periode 1944-1948* (Middelburg 2002)
- Kraan, Alfons van der, *Lombok: Conquest, Colonization and Underdevelopment, 1870-1940* (Singapore 1980)
- Kreike, Emmanuel, 'Genocide in the Kampongs? Dutch Nineteenth Century Colonial Warfare in Aceh, Sumatra', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 297-315
- Krevelen, D.A. van, 'De drijfveren van de oorlogsvrijwilliger', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 3, 1 (1949) 18-22
- Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam en Dieren 1985)
- Kusno, Abidin, 'Guardian of Memories: Gardu in Urban Java', *Indonesia* 81 (2006) 95-149
- Lammers, C.J., *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam 2005)
- Langeveld, Herman, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn, 1894-1977* (Amsterdam 2014)
- Le Cour Grandmaison, Olivier, *Coloniser. Exterminer. Sur la guerre et l'état colonial* (Paris 2005)
- Lev, Daniel S., 'Judicial Unification in Post-Colonial Indonesia', *Indonesia* 16 (1973) 1-37
- Liempt, Ad van, *Een mooi woord voor oorlog. Ruzie, roddel en achterdocht op weg naar de Indonesië-oorlog* (Den Haag 1994)
- Liempt, Ad van, *De lijktrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden* (Den Haag 1997)
- Liempt, Ad van, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië, 1947* (Amsterdam 2012)
- Limpach, Rémy, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016)
- Limpach, Rémy, "'Ze vielen als gemaaid koren". Een beschouwing over verliescijfers in Indonesië, 1945-1949', *Militaire Spectator* 191, 1 (2022) 32-49
- Locher-Scholten, E.B., 'De Stuw, tijdstekening en teken des tijds', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971) 36-65
- Locher-Scholten, E.B., 'Kritiek en Opbouw (1938-1942). Een rode splinter', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 202-227
- Locher-Scholten, E.B., 'Een liberaal autocraat, gouverneur-generaal mr. J.P. graaf van Limburg Stirum (1916-1921)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 95, 1 (1980) 64-126
- Locher-Scholten, Elsbeth, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht 1981)
- Locher-Scholten, Elsbeth, "'Een gebiedende noodzakelijkheid". Besluitvorming rond de Boni-expeditie 1903-1905', in: Harry A. Poeze en Pim Schoorl (red.), *Excursies in Celebes* (Leiden 1991) 143-164
- Locher-Scholten, Elsbeth, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat. De relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Leiden 1994)
- Locher-Scholten, Elsbeth, 'Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago around 1900 and the Imperial-

- ism Debate', *Journal of Southeast Asian Studies* 25, 1 (1994) 91-111
- Locher-Scholten, Elsbeth, 'Maria Ullfah. Voorvechtster vrouwenrechten', in: Els Kloek (red.), *1001 vrouwen in de 20ste eeuw* (Nijmegen 2019) 931-933
- Loo, Vilan van de, *Uit naam van de majesteit. Het leven van J.B. van Heutsz 1851-1924* (Amsterdam 2020)
- Luttikhuis, Bart en C.H.C. Harinck, 'Voorbij het koloniale perspectief. Indonesische bronnen en het onderzoek naar de oorlog in Indonesië, 1945-1949', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 132, 2 (2017) 51-76
- Luttikhuis, Bart en A. Dirk Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence; The Dutch Empire in Indonesia* (London en New York 2014)
- Maas, P.F. en J.M.M.J. Clerx, *Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen 1996)
- Maier, Henk, 'Forms of Censorship in the Dutch Indies: The Marginalization of Chinese-Malay Literature', *Indonesia* special issue *The Role of the Indonesian Chinese in Shaping Modern Indonesian Life* (1991) 67-81
- Malešević, Siniša, *The Sociology of War and Violence* (Cambridge en New York 2010)
- Masita, *Perlawanan terhadap NICA dan Eliminasi Orang-Orang Pro NICA di Palopo dan Sekitarnya 1946-1950* (scriptie; Departemen Ilmu Sejarah, Universitas Hasanuddin, Makassar 2017)
- Massacre in Macassar: The Dutch Colonial Army Clears Up Republican Indonesians, Estimated 30,000 Indonesian Civilians Murdered* (z.p. [Yogyakarta] z.j. [1947])
- Maters, Mirjam, *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (Hilversum 1998)
- McGregor, Katharine E., *History in Uniform. Military Ideology and the Construction of Indonesia's Past* (Singapore 2007)
- McGregor, Katharine, 'From National Sacrifice to Compensation Claims: Changing Indonesian Representations of the Westerling Massacres in South Sulawesi, 1946-47', in: Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (London en New York 2014) 282-307
- McMillan, Richard, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, the Netherlands and the Indonesian Revolution* (London en New York 2005)
- Meulen, D. van der, *Ik stond er bij. Het einde van ons koloniale rijk* (Baarn z.j.)
- Meulen, Inge van der, '1945-1949. Geleidelijke verwijdering', in: Harry A. Poeze (red.), *In het land van de overheerser deel 1: Indonesiërs in Nederland, 1600-1950* (Dordrecht 1986) 331-371
- Meijer, Hans, "'Op de drempel tussen twee werelden." A.H.J. Lovink, de laatste landvoogd van Indonesië', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 114, 1 (1999) 39-60
- Mitchell, Neil James, *Democracy's Blameless Leaders: From Dresden to Abu Ghraib, How Leaders Evade Accountability for Abuse, Atrocity, and Killing* (New York en London 2012)
- Mochamad, Djoeir, *Memoar Seorang Sosialis* (Jakarta 1997)
- Moerdiono, 'A Reflection on Indonesian National Revolution', in: Taufik Abdullah (red.), *The Heartbeat of Indonesian Revolution* (Jakarta 1997) 3-9
- Mommsen, W.J., 'Introduction', in: W.J. Mommsen en J.A. de Moor (red.), *European Expansion and Law: The Encounter of European and Indigenous Law in 19th- and 20th-Century Africa and Asia* (Oxford en New York 1992) 1-14
- Monfries, John, *A Prince in a Republic: The Life of Sultan Hamengku Buwono IX of Yogyakarta* (Singapore 2015)
- Moor, Jaap de, *Westerling's oorlog: Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999)
- Moor, J.A. de, 'Afscheid van Indië? Counter-insurgency in Nederlands-Indië, 1816-1949', *Militaire Spectator* 177, 3 (2008) 135-143
- Moor, Jaap de, *Generaal Spoor. Triomfen en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011)
- Mreijen, Anne-Marie, *De rode jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters 1900-2005* (Amsterdam 2018)
- Mulder, Gerard en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam 1988)
- Nasution, A.H., *Fundamentals of Guerilla Warfare* (1953; Jakarta 1970)
- Nasution, A.H., *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia* (11 delen; 2e druk; Bandung 1977-1979)
- Nuij, Norbert-Jan, 'Zeeuw, Francina de (1922-2015)', in: *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland* (2018)

- (<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Zeeuw>)
- Nijpels, G., 'Oorlogsgebruiken in onzen strijd met minder beschaafden', *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1904-1905* ('s-Gravenhage 1905) 587-698
- Ons standpunt* (z.p. [Batavia] 1946)
- Onze taak overzee* (Den Haag 1947)
- Oorthuys, Cas, *Een staat in wording. Fotoreportage van Cas Oorthuys over het Indonesië van 1947* (1947; Amsterdam en Antwerpen 2009)
- Oostindie, Gert, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015)
- Oostindie, Gert, en Rémy Limpach, 'De oorlog in Indonesië 1945-1949. De militair-historische context', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 67-104
- Oostindie, Gert, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022)
- Oostindie, Gert, Henk Schulte Nordholt en Fridus Steijlen, *Postkoloniale monumenten in Nederland=Post-Colonial Monuments in the Netherlands* (Leiden 2011)
- Osterhammel, Jürgen, en Jan C. Jansen, *Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen* (8e druk; München 2017)
- Otten, F.J.M., 'Meijer, Jan Willem (1887-1968)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1979) (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/meijerjw>)
- Pawiloy, Sarita, *Sejarah Perjuangan Angkatan 45 di Sulawesi Selatan* (z.p. [Ujung Pandang] z.j. [1987])
- Pereira, Anthony W., *Political (In)Justice: Authoritarianism and the Rule of Law in Brazil, Chile, and Argentina* (Pittsburgh 2005)
- Piersma, Hinke, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam 2006)
- Poelgeest, L. van, *Japanse besognes. Nederland en Japan 1945-1975* (Den Haag 1999)
- Poels, Vefie, "Niet te veel preken". Nederlandse aalmoezeniers tussen moraal en moreel in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 55-74
- Poeze, Harry, *Politiek-politioneële overzichten van Nederlandsch-Indië* deel 1 ('The Hague 1982)
- Poeze, Harry A., *Verguisd en vergeten. Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949* (3 delen; Leiden 2007)
- Pollmann, Tessel, 'Ko Zweeres: dissident tegen wil en dank', in: Idem, *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Den Haag 1999) 125-133
- Pols, Hans, 'Psychological Knowledge in a Colonial Context: Theories on the Nature of the "Native Mind" in the Former Dutch East Indies', *History of Psychology* 10 (2007) 111-131
- Poortman, C., *Bestuur en bestel in Indië* ('s-Gravenhage z.j. [1946])
- Post, Hans, *Politionele actie* (Medan 1947)
- Pour, Julius, *Doorstoot naar Djokja. Pertikaian Pemimpin Sipil-Militer* (Jakarta 2009)
- Prasisko, Yongky Gigih, 'Palang Merah Berdarah: Kesaksian J.S. Suwarso' (2018) (<http://www.brikolase.com/2018/10/02/palang-merah-berdarah-kesaksian-j-s-suwarso-bagian-1/>)
- Pronk, Heleen, 'Foto's, officieren en geschenken. Militaire expeditie naar Zuid-Celebes 1905-1906', *Arma-mentaria* 41 (2006-2007) 57-77
- Puchinger, G., 'Gerretson, Frederik Carel (1884-1958)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (1989) (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/gerretson>)
- Purwanto, Bambang, 'Militer Indonesia dan Legitimasi Historiografis', in: Idem, *Gagalnya Historiografi Indonesiasentris?!* (Yogyakarta 2006) 188-221
- Purwanto, Bambang, 'Proklamasi Kemerdekaan, Revolusi, dan Perang di Indonesia, 1945-1949: Sebuah Pengantar', in: Rémy Limpach, *Kekerasan Ekstrem Belanda di Indonesia. Perang Kemerdekaan Indonesia 1945-1949* (Jakarta 2019) xi-xxiv
- Raben, Remco, 'Epilogue: On Genocide and Mass Violence in Colonial Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 485-502; herzien in: Bart Lutikhuis en A. Dirk Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (London en New York 2014) 329-347

- Raben, Remco, 'A New Dutch Imperial History? Perambulations in a Prospective Field', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 128, 1 (2013) 5-30
- Raben, Remco, 'De knopen van de bevrijding. Zeventig jaar Indonesische onafhankelijkheid', *De Groene Amsterdammer*, 12 augustus 2015 (<https://www.groene.nl/artikel/de-knopen-van-de-bevrijding>)
- Raben, Remco, *Wie spreekt voor het koloniale verleden? Een pleidooi voor transkolonialisme* (oratie; Universiteit van Amsterdam 2016)
- Raben, Remco, 'Epilogue. Colonial Distances: Dutch Intellectual Images of Global Trade and Conquest in the Colonial and Postcolonial Age', in: René Koekkoek, Anne-Isabelle Richard, Arthur Weststeijn (red.), *The Dutch Empire between Ideas and Practice, 1600-2000* (z.p. 2019) 205-232
- Raben, Remco, 'Ethnic Disorder in VOC Asia: A Plea for Eccentric Reading', *BMGN - The Low Countries Historical Review* 134, 2 (2019) 115-128
- Rahardjo, H. Untung (red.), *Ketika Rakyat Bantul Membela Republik. Dari Beberapa Sumber dan Pelaku Sejarah* (Bantul 2008)
- Rao, Nagesh (red.), *Exile: Pramoedya Ananta Toer in Conversation with Andre Vltchek and Rossie Indira* (Chicago 2006)
- Ravensbergen, Sanne, 'De Peniwen affaire', *Indisch anders. Boekenkrant bij het Tong Tong Festival* 4, 1 (mei 2009) 14-15
- Reid, Anthony, 'Colonial Transformation: A Bitter Legacy', in: Idem, *Verandah of Violence: The Background to the Aceh Problem* (Singapore 2006) 96-108
- Reid, Anthony, 'Australia's Hundred Days in South Sulawesi', in: David P. Chandler en M.C. Ricklefs (red.), *Nineteenth and Twentieth Century Indonesia: Essays in Honour of Professor J.D. Legge* (Clayton 1986) 201-224
- Reijgwart, A.W. (red.), *1-15 R.I. De Blijvertjes. Onbewust voorloper van de Mobiele Luchtbrigade* (Hengelo 2002)
- Riggs, Fred W., *Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity* (Honolulu 1966)
- Robinson, Geoffrey, 'State, Society and Political Conflict in Bali, 1945-1946', *Indonesia* 45 (april 1988) 1-48
- Robinson, Geoffrey, *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali* (Ithaca en London 1995)
- Robinson, Tjalie, *Een land met gesloten deuren* (2e druk; Haarlem 2012)
- Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (2e druk; Amsterdam 2002)
- Romijn, Peter, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020)
- Romijn, Peter, 'Learning on "the Job": Dutch War Volunteers Entering the Indonesian War of Independence, 1945-46', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 317-336
- Said, M. Natzir, *Korban 40,000 Jiwa di Sulawesi Selatan: SOB 11 Desember 1946 Penyebab Banjir Darah dan Lautan Api* (Bandung 1985)
- Said, Salim, *Genesis of Power: General Sudirman and the Indonesian Military in Politics 1945-49* (2e druk; Singapore en Jakarta 1993)
- Scagliola, Stef, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002)
- Scagliola, Stef en Natalya Vince (in samenwerking met Khedidja Adel en Galuh Ambar), 'The Places, Traces, and Politics of Rape in the Indonesian and the Algerian Wars of Independence', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (red.), *Empire's Violent End: Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca en London 2022) 96-119
- Schermerhorn, W., *Het dagboek van Schermerhorn. Geheim verslag van prof.dr.ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlands-Indië, 20 september 1946 – 7 oktober 1947*. C. Smit (red.) (Utrecht 1970)
- Scholten, H.H., *Rawabgedeh, 9 december 1947. Een nieuwe Nederlandse versie?* (doctoraalscriptie; Rijksuniversiteit Groningen 2007)
- Schoonoord, D.C.L., *Nederlands-Indië onder Amerikaans, Australisch en Brits Geallieerd Militair Gezag (22 april 1944 tot 30 november 1946) en de Netherlands Indies Civil Administration (Nica)* (onuitgegeven ma-

- nuscript NIOD; Amsterdam 2020)
- Schulte Nordholt, Henk, *Een staat van geweld* (oratie; Erasmus Universiteit Rotterdam 2000)
- Schulte Nordholt, Henk en Harry A. Poeze, *Merdeka. De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950* (Zutphen 2022)
- Schulten, C.M., H.L. Zwitser en J. Hoffenaar (red.), *1 Divisie '7 December'* (2e druk; Amsterdam 1986)
- Schulten, J.W.M., 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte', in: G. Teitler en P.M.H. Groen (red.), *De politionele acties* (Amsterdam 1987) 29-43
- Schuijt, Gerard, 'De scoop van Hendrik Arie Lunshof, journalist', *Pro Memorie. Bijdragen tot de Rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 9, 2 (2007) 329-347
- Scova Regnini, Bert, *Een leven in twee vaderlanden. Een biografie van Beb Vuyk* (Amsterdam 2005)
- Sejarah Revolusi Kemerdekaan (1945-1949) Daerah Sulawesi Selatan*. Proyek inventarisasi dan dokumentasi kebudayaan daerah (z.p. [Jakarta] z.j. [1979/1980])
- Sémelin, Jacques, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (London 2007)
- Sens, Angélie, "'Terug naar patria en de bladen laten verrekken". De uitdovende Nederlandstalige pers in Indonesië, 1945-1958', in: Ulbe Bosma, Angélie Sens en Gerard Termorshuizen, *Journalistiek in de tropen. De Indisch- en Indonesisch-Nederlandse pers, 1850-1958* (Amsterdam 2005) 67-91
- Seri Monumen Sejarah T.N.I. Angkatan Darat*. Dinas Sejarah TNI Angkatan Darat (3 delen; Bandung 1977-1980)
- Setyawan, Jefry Yudha Bagus en Aminudin Kasdi, 'Peristiwa Berdarah di Desa Peniwen Kabupaten Malang 19-20 Februari 1949', *Avatara* 3, 3 (oktober 2015) 440-447
- Sillevis Smitt, J.H., *Met onze mariniers naar Indië* (Amsterdam 1947)
- Simatupang, T.B., *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949. Een authentiek verslag door de voormalig chef-staf van de Indonesische strijdkrachten* (Kampen 1985)
- Singh, Bhagwanti, *Strangers within my Gate* (typoscript; z.p., z.j.)
- Sjhradzad (Sutan Sjhrir en M. Sjhrir-Duchâteau), *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1945)
- Sjhrir, Soetan, *Onze strijd* (Amsterdam 1946)
- Slamet, M., *Japansche intrigues. De nasleep van de Japanse bezetting* (Amsterdam z.j. [1946])
- Smit, Herman, *Gezag is gezag... Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie* (Hilversum 2006)
- Smith, Matthew, 'How Unique are British Attitudes to Empire?' (2020) (<https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2020/03/11/how-unique-are-british-attitudes-empire>)
- Soekarno, *Indonesië klaagt aan! Pleitrede voor den landraad te Bandoeng op 2 december 1930 gehouden door Ir. Soekarno* (Amsterdam 1931)
- Soemardjan, Selo, *Perubahan Sosial di Yogyakarta* (1962; Depok 2009)
- Somers Heidhues, Mary, 'Anti-Chinese Violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', *Journal of Genocide Research* 14, 3/4 (2012) 381-401
- Speerstra, Hylke, *Op klompen door de dessa. Indiëgangers vertellen* (Amsterdam 2015)
- Spoor-Dijkema, Mans, *Achteraf kakelen de kippen. Herinneringen aan generaal KNIL S.H. Spoor, legercommandant in Nederlands-Indië 30 januari 1946-25 mei 1949, opgetekend door zijn weduwe* (Amsterdam 2004)
- Stevens, Harm en Bonnie Triyana, 'Mensen in de fuik. De Nederlandse jacht op inlichtingen', in: *Revolusi! Indonesië onafhankelijk* (Amsterdam 2022) 140-165
- Stevens, R.J.J., 'Manipulatie van informatie? De rol van de Nederlandse militaire inlichtingendienst in Indonesië ten tijde van het Nederlands-Indonesisch conflict 1945-1949', in: *Politiek(e) opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 11-12 (Nijmegen 1992) 149-168
- Stevens, R.J.J., 'Een (buiten)parlementaire lobby: het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', in: *Politiek(e) opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 15-16 (Nijmegen 1996) 113-135
- Stoler, Ann Laura, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton 2010)

- Sudrajat en Harianti, *Tragedi Setu Legi: Sebuah Kajian Lisan* (scriptie; Jurusan Pendidikan Sejarah, Universitas Negeri Yogyakarta z.d.)
- Swirc, Maurice, *De Indische doofpot. Waarom Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië nooit zijn vervolgd* (Amsterdam en Antwerpen 2022)
- Taylor, Alastair M., *Indonesian Independence and the United Nations* (Westport 1960)
- Teeuw, A., *Pramoedya Ananta Toer. De verbeelding van Indonesië* (Breda 1993)
- Teitel, Ruti G., *Humanity's Law* (Oxford en New York 2011)
- Termorshuizen, Gerard, *Realisten en reactionairen. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942* (Amsterdam en Leiden 2011)
- Termorshuizen, Gerard en Coen van 't Veer, *Een groots en meeslepend leven. Dominique Berretty – Indisch persmagnaat* (Zutphen 2018)
- Todorov, Tzvetan, 'Introduction', in: E.W. Said, *Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident* (Paris 1997) 7-10
- Tol, Roger, 'Textual Authority: The Toloq Rumpaqna Boné by I Mallaq Daéng Mabéla, Arung Manajéng', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 156, 3 (2000) 499-520
- Turner, Barry, *A.H. Nasution and Indonesia's Elites: 'People's Resistance' in the War of Independence and Post-war Politics* (Lanham 2017)
- Van Reybrouck, David, *Revolusi. Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020)
- Vanvugt, Ewald, *Bloed aan de klomp. De eerste vaderlandse schandaalkroniek: Nederlandse schurken in het buitenland* (Hilversum 1989)
- Vanvugt, Ewald, *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* (Amsterdam 2015)
- Veenstra, J.H.W., *Diogenes in de tropen* (Amsterdam z.j. [1947])
- Verkuy, J., *Gedenken en verwachten. Memoires* (Kampen 1983)
- Visser, Gerben, *De Haantjes in vogelvlucht. Het Veluwebataljon 1-8 R.I. in Indië, 1945-1948* (Franeker 2002)
- Visser 't Hooft, W.A., *Leven leven met de oecumene* (Nijkerk 1968)
- Vochteloo, Bep (red.), *1945 Nederlandsch Indië; 1949 Indonesië; 1969 Achter het Nieuws* (Hilversum 1969)
- Voorschrift voor de uitoefening van de politiek-politionele taak van het leger (VPPTL)* (2e druk; Batavia 1937)
- Vrande, L.G.W. van der, *Ons groot avontuur. Met 2.14 RI Bataljon 'Zeeland' naar Indië* (Tilburg 1948)
- Vredenburg, H.F.L.K. van, *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen van Jbr. Mr. H.F.L.K. van Vredenburg* (Leiden 1985)
- Vuijk, Beb, 'De "zuivering" van Pesing', *De baanbreker*, 4 mei 1946
- Wahid, Abdul, 'The Untold Story of the Surabaya Battle of 1945', *The Jakarta Post*, 12 november 2013
- Wal, Hans van de, *Tot op het bot verdeeld. Nederlandse protestanten, de zending en de Indonesische revolutie* (Zoetermeer 2012)
- Wal, S.L. van der (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië: een bronnenpublicatie* (2 delen; Groningen 1964-1965)
- Walter, Dierk, *Organisierte Gewalt in der europäischen Expansion. Gestalt und Logik des Imperialkrieges* (Hamburg 2014)
- Werner, Michael en Bénédicte Zimmermann, 'Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity', *History and Theory* 45, 1 (2006) 30-50
- Wertheim, Wim en Hetty Wertheim-Gijse Weenink, *Vier wendingen in ons bestaan. Indië verloren, Indonesië geboren* (Breda 1991)
- Westerling. Aksi Brutal Sang Jagal*. Tim Majalah Historia (Jakarta 2019)
- Westerling, Raymond Paul Pierre, *Mijn mémoires ...* (Antwerpen en Amsterdam 1952)
- Weijzen, Antoine, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015)
- Wiersma, Annegriet en Stef Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog. Onze jongens en hun verzwegen kinderen in de Oost* (Amsterdam 2013).
- Wijffes, Huub, 'In Memoriam: H.J. (Chris) Scheffer (1919-2008)', in: *TMG Journal for Media History* 11, 1 (2008) 132-133 (<http://doi.org/10.18146/tmg.561>)
- Witte, J.C., *Koos Vorrink. De vergeten man 1891-1955* (z.p. [Almelo] 2021)
- Yamamoto, Nobuto, *Censorship in colonial Indonesia, 1901-1942* (Leiden en Boston 2019)
- IJzereef, Willem, *De Zuid-Celebes affaire* (Dieren 1984)

- Ijzereef, Willem, *De wind en de bladeren. Hiërarchie en autonomie in Bone en Polobangkeng, 1850-1950* (proefschrift; Rijksuniversiteit Groningen 1994)
- Zara, Muhammad Yuanda, *Voluntary Participation, State Involvement: Indonesian Propaganda in the Struggle for Maintaining Independence, 1945-1949* (proefschrift; Universiteit van Amsterdam 2016)
- Zara, Muhammad Yuanda, “‘Trust Me, This News is Indeed True’: Representations of Violence in Indonesian Newspapers during the Indonesian Revolution, 1945-48”, in: Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (London en New York 2014) 214-239
- Zee, Sytze van der, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam 2015)
- Zeilstra, Jurjen, *Visser 't Hooft, 1900-1985. Living for the Unity of the Church* (Amsterdam 2020)
- Zijlmans, G.C., *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst. Het corps binnenlands bestuur op Java 1945-1950* (Amsterdam en Dieren 1985)
- Zwart, Henny, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995)
- Zweers, Louis, *Agressi II: Operatie Kraai. De vergeten beelden van de tweede politionele actie* (Den Haag 1995)
- Zweers, Louis, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013)
- Zwinkels, Esther, ‘Het recht als wapen. Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog’, in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 275-

Dankwoord

Dit boek is het resultaat van het werk van velen. Het had nooit geschreven kunnen worden zonder de grote inspanningen van onze onderzoeksassistenten Anne van Mourik en Maarten van den Bent. We hopen dat de vermelding van hun namen op het titelblad recht doet aan hun voortdurende hulp bij het onderzoek voor dit boek. Daarnaast hebben Bastiaan van den Akker, Fynn Franken, Nuranisa Halim, Sebastián van der Heide en Anggiasti Rayung Wigati deelonderzoeken verricht die voor dit boek van nut zijn gebleken.

Heel veel dank gaat naar de collega's die het gehele manuscript hebben gelezen en van commentaar hebben voorzien: Ben Schoenmaker, Elsbeth Locher-Scholten en Frank van Vree. We vrezen dat we niet helemaal aan hun hoge en terechte eisen hebben kunnen voldoen. Femke Jacobs heeft zich op bewonderenswaardige wijze ingezet voor het harmoniseren van het notenapparaat en de samenstelling van het register. Erik van Oosten maakte de prachtige kaarten. Dankzij uitgeverij Amsterdam University Press is dit boek er. We danken alle medewerkers voor hun werk voor deze uitgave en May Meurs in het bijzonder voor haar attente begeleiding en Theo Veenhof voor de tekstredactie.

We danken ook alle collega's in het Nederlandse project voor de inspirerende en soms intense discussie en voor hun bereidwilligheid informatie

te delen, met name Tom van den Berge, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Azarja Harmanny, Anne-Lot Hoek, Ireen Hoogenboom, Meindert van der Kaaij, Emma Keizer, Jeroen Kemperman, Rémy Limpach, Bart Luttkhuis, Hans Meijer, Tico Onderwater, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Anne van der Veer, Stephanie Welvaart, Esther Zwinkels. De programmaleiding – Mariëtte Wolff, Frank van Vree, Ben Schoenmaker en Gert Oostindie – hebben zich op allerlei manieren voor dit onderzoek ingezet. Ook danken we de inbreng van de Wetenschappelijke Adviescommissie en de Maatschappelijke Klankbordgroep. Tevens bedanken we de mensen die het project en dit boek hebben ondersteund: Marjo Bakker, Harco Gijsbers, Kayleigh Goudsmit, Monique van Kessel, Ellen Klinkers, Helen Koekenbier, René Kok, Marjon van der Veen.

De bibliothecarissen en archivarissen van het Nationaal Archief (Den Haag), de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden, de bibliotheek van het NIOD (Amsterdam), de Perpustakaan Nasional Republik Indonesia (Jakarta), Arsip Nasional Republik Indonesia (Jakarta), Perpustakaan Jurusan Sejarah UGM (Yogyakarta), Perpustakaan Balai Pelestarian Nilai Budaya DI Yogyakarta en Perpustakaan Medayu Agung (Surabaya) hebben ons, ook in de ingewikkelde tijden van pandemie, zonder enige uitzondering geïnteresseerd en hulpvaardig bijgestaan.

In Indonesië hebben we hulp en adviezen gekregen van veel collega's, vrienden, historici, journalisten, ambtenaren en anderen. We noemen met name Ahmad Athoilah (Yogyakarta/Sedayu), Ayuhanafiq (Mojokerto), Purnawan Basundoro (Surabaya), Farabi Fakhri (Yogyakarta), Nanang Fahrudin (Bojonegoro), Sarkawi Hussain (Surabaya), Hendi Johari (Jakarta), Lukiyati Ningsih (Surabaya/Bojonegoro), Pinilih Nugrahani (Pacet/Mojokerto), Athriyana Pattiwael (Jakarta), Bambang Purwanto (Yogyakarta), Sonny Taufiq Febriansyah (Bangilan/Bojonegoro), Totok Maspeyok Riyanto (Argomulyo/Bantul), Bonnie Triyana (Jakarta) en Abdul Wahid (Yogyakarta).

We danken de vele mensen die we hebben gesproken, de archivarissen, de dorpschoudeurs en medewerkers van de dorpskantoren, en boven alles en iedereen de inwoners van de dorpen die hun tijd, energie en emotie hebben geïnvesteerd om herinneringen en lokale overleveringen over te dragen. Hun verhalen hebben grote invloed gehad op dit boek. We noemen met name Pak Mat Raji (Bangilan/Bojonegoro), Pak Asngari en Pak Achwan (Sembung/Bojonegoro), Pak Taslim en Haji Soepomo (Temayang/Bojonegoro), Ibu Amana en Pak Kamas (Kedungmaling/Mojokerto), Pak Khoiron (Modon-

gan/Mojokerto), Pak Sukardji (Balongwono/Mojokerto), Haji Romli Suleiman (Bicak/Mojokerto), Pak Sumaryamtono en Pak Bibit (Argomulyuo/Bantul), en Pak Wiriantomo (Gerbosari/Kulon Progo).

In Nederland hebben Huw Bennett, Maaïke van Berkel, Hilde Bras, Jennifer Foray, Peter Keppy, Lara Nuberg, Jeffry Pondaag, Sanne Ravensbergen en Peter Schumacher, Ismee Tames en Martin Thomas ons met raad en kritisch commentaar terzijde gestaan. Vele critici, van allerlei gevederte, hebben ons scherp gehouden. We kunnen ze niet allemaal noemen. Via gesprekken, e-mails, brieven en sociale media hebben we met hun inzichten en opinies voeling proberen te houden. We hebben altijd geluisterd, al hebben we niet alle adviezen opgevolgd. Ongetwijfeld hebben we daar niet altijd goed aan gedaan. We zijn er steeds van uit gegaan dat dit boek op geen enkele manier pretendeert het enige of laatste woord te zijn.

Register

- 1-8 RI (Haantjes) 83, 515
- 1-11 RI 107, 108
- 1-15 RI (Blijvertjes) 102, 298, 302, 303, 308, 316
- 1st Indian Infantry Brigade 212
- 1st Seaforth Highlanders 212
- 161st Indian Brigade 214
- 2-6 RI 150
- 2-7 RI 460
- 2-14 RI (Zeeland) 85, 214, 215, 217, 218, 224, 228
- 4-1 RI 167
- 4-5 RI 103, 324, 325, 462
- 5 RS 298, 318
- 5-5 RI 298, 308
- 6e divisie (TRI) 92
- 7 December Divisie 84, 85, 189, 272, 419, 441, 442, 455
- ive Bataljon Infanterie (KNIL) 325, 331, 337, 340
- XVe Bataljon Infanterie (KNIL) 244, 246, 248-250, 254, 258, 265
- XVIIe Bataljon Infanterie (KNIL) 255, 256, 265, 271

- A-divisie 86, 92

- Aceh 44-47, 49, 50, 52, 327
 Aceh-oorlog 44
 Achter het Nieuws 236, 354
 Achterhuis, Hans 17, 398
 Acksen, W.A. 340
 Actie Haai 103, 325, 326, 331, 347, 476
 Actie Tijger 101
 Adaman 159
 Agresi Militer Belanda I, zie Operatie Product
 Agresi Militer Belanda II, zie Operatie Kraai
 Ailly, A.J. (Arnold) d' 449
 Alamudi, Sech Hasan bin Ahmad 269
 Alas 46
Algemeen Handelsblad 216, 277, 278, 342, 383
Algemeen Indisch Dagblad 176
 Algemeen Nederlands Jeugd Verbond (ANJV) 459, 460
 Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) 180, 276, 382, 401
 Algemeene Recherche Dienst 59
 Algemene Maatschappij voor Jongeren (AMVJ) 451
 Algemene Secretarie 66, 121, 137, 144, 156, 182, 343, 349, 417
 Allied Forces for Netherlands Indies (AFNEI) 211, 213-216, 222
 Ambarawa 178
 Amsterdam 373, 385, 412, 427, 433, 441-443, 445, 449, 463
 Anabanua 251
 Anak Agung Gde Agung 146
 Aneta 66, 68, 122, 176, 179, 180, 182, 183, 202, 272, 274, 275, 332, 334, 339, 382, 401, 402, 407, 409, 410, 483
 Angent, P.H. 192
 Angke 223, 225
 Antara 180, 181, 211, 215, 267, 271, 382, 407, 411
 Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 184, 361, 374, 382, 447, 455, 457, 458, 463, 464, 467, 469
 Anwar, Rosihan 194-196
 Ardja Wibawa 325
 Argomulyo 155, 293, 300, 302, 303, 306, 309, 310, 314, 475
 Asbeck, F.M. (Frederik) baron van 55, 378, 391, 455
 Asjes, D.L. 361
 Asnawi, Haji 99
 Associated Press (AP) 196, 277, 311, 384, 385
 Atlantic Charter 27, 72, 372
 Attlee, Clement 215, 369
 Australië 72, 78, 127, 166, 184, 378
 Baaij, W.J.K. 333, 337, 338, 340-343, 346, 348, 353, 354
 Badung 146
 Bagala daeng Toeda 273
 Bagan Siapiapi 181
 Bajetto, M.P. 336
 Bajoé 47
 Bakhuis, H.E.M. 108
 Bali 49, 52, 71, 76, 79, 82-86, 140, 146, 409
 Balige 143
 Balongsari 110, 176, 198
 Balongwono 96-98, 100, 476
 Bandung 55, 56, 76, 83, 154, 166, 182
 Bangil 107, 154

- Bangka 83, 163, 354
 Bank, J.Th.M. (Jan) 373
 Banner, Jan 378
 Banning, Willem 413
 Bantaeng (Bonthain) 79, 256, 258,
 261, 264
 Banten (Bantam) 88
 Bantul 168, 298
 Banyumas 199
 Banyuwangi 117, 145
 Barendregt, J. 280, 281
 Barru 254, 255
 Bataafsche Petroleum Maatschappij
 463
 Bataafse Republiek 42
 Bataklanden 49, 88
 Batavia (Jakarta) *passim*
Bataviaasch Nieuwsblad 183
 Batua 271, 272
 Beek, H.W. van 167
 Beel, L.J.M. (Louis) 16, 82, 89, 91,
 105, 119, 123-127, 130-132, 137, 154,
 172, 173, 195, 287, 315, 339, 343,
 373, 375, 376, 379, 383, 387, 389-
 392, 394, 397, 402, 405, 414, 417-
 420, 430, 462, 466, 467, 469
 Belinfante, A.D. 286
 Belonje, Willem 174, 175
 Bengkulu 167
 Bergmann, R.A.H. 146, 147, 261,
 266, 267
Berita Indonesia 176, 195
 Bernhard, prins 185, 375, 387, 444
 Bersiap 173, 181, 366
 Beuckens, Freark 94
 Bibit 301, 310
 Bicak 96, 98, 99, 155
 Bieger, K.S. (Karel) 111, 148, 169,
 170, 199, 315, 316
 Bijzonder Gerechtshof 428
 Binnenlandse Strijdkrachten 439,
 444
 Binol, S. 270
 Bintaran 168
 Blankenstein, Marcus van 278
Blijf op de hoogte 185
 Blitar 36, 142, 322-325, 327, 340, 341
 Block, A.S. de 422, 423
 Blom, J.C.H. (Hans) 363
 Blom, N.S. (Nico) 211
 Blora 100
 Boer, F. (Feike) de 373, 374
 Boerenoorlog 64
 Boetzelaer, E.O. (Eric) van 121, 137,
 349, 420
 Bogor (Buitenzorg) 54, 84, 168, 193
 Bojonegoro 105, 153-155
 Bond voor Actie voor Nieuw-Indië
 161
 Bondam, J.E.K. 170
 Bondowoso 29, 122, 123, 129, 138,
 203, 409, 413, 459, 482
 Bone 46, 47, 84, 146, 242, 246,
 247, 258, 275, 280, 281
 Bonn, E. 111, 148, 343, 349, 350
 Boom, J. 256, 271
 Boon, H.N. (Han) 125
 Borghouts, J.J.F. (Jan) 380, 439
 Borneo 49, 79, 121, 188, 271, 406
 Borst, H.M. 224, 226
 Bouma, L. 97, 98
 Bouwer, Jan 531
 Boven-Digul 65
 Brandt, Willem 437, 438, 447, 448
 Brawijaya 105
 Brebes 197

- Brigade I Ronggolawe (TNI) 105
 Brigade XVI (TNI) 72, 323, 325, 343,
 346, 350, 352
 British Broadcasting Corporation
 (BBC) 216
 Bruijn, J.A.J. de 384
 Bruijne, M.R. de 86, 92
 Bruins Slot, J.A.H.J.S (Sieuwert)
 184, 382, 419, 447, 455, 463
 Buitenzorg, zie Bogor
 Bukit Duri 196
 Bukittinggi (Fort de Kock) 85, 159
 Bulgarije 405
 Bulukumba 146, 256, 258
 Burg, A.P.J. van den 163, 165, 411,
 412, 424
 Burhanuddin, Andi 248
 Buskes, J.J. (Jan) 412-416, 457, 461
 Buurman van Vreeden, D.C. (Dirk)
 82, 86, 91, 104, 128, 190, 198, 236,
 265, 270, 308, 348, 350, 418, 425
 Bylandt, W.F.L. van 382
- Cakranegara 45
 Campa 250
 Cebongan 299
 Cense, C.C. 280, 281
 Centrale Militaire
 Inlichtingendienst (CMI) 377
 Centrale Veiligheidsdienst 453,
 460
 Cepu 100
 Ceram, zie Seram
 Cerme, 149
 Chatterjee, Partha 43
 China 72, 127, 378
 Christelijk-Historische Unie (CHU)
 339, 353, 354, 374, 414, 416, 457,
 458, 463, 468-470, 472
 Christelijk Lyceum 182
 Christison, Philip 212, 213
 Cibingbin 197
 Cikalong 385
 Cilacap 148, 179, 300, 385, 427
 Cirebon 122, 194, 197, 408, 409,
 411
 Clark Kerr, Archibald 222
 Coen, Jan Pieterszoon 449
 Colijn, Hendrik 46, 64
 Comité Handhaving Rijkseenheid
 389, 403, 458, 462-464, 467-470
 Comité voor Vrede in Indonesië
 470
 Commissie-Generaal 85, 87, 132,
 235, 253, 373, 379, 380, 391, 401,
 402, 408, 447
 Commissie van Goede Diensten
 110, 122, 124, 176, 195, 197-201,
 203, 274, 410, 411
 Commissie voor Indische Zaken 65
 Commissie-Visman 162
 Communistische Partij Nederland
 (CPN) 276-278, 290, 314, 354,
 364, 403, 404, 406, 420, 421,
 433, 441, 444, 453, 459, 460,
 468, 469
 Corps Mahasiswa Djawa Timur
 (CMDT) 323
 Court, J.F.H.A. (Albert) de la 162,
 166
 Cribb, Robert 135, 214
- Daalen, Frits van 46
Daily Worker 277
 Dander 155
 Darul Islam 377

- Darusman, Maruto 446
- Darwin, G.J. (John) 59
- De Baanbreker* 165, 217, 368
- De Fakkel* 130, 161
- De Gelderlander* 386
- De Gooi- en Eemlander* 332
- De Groene Amsterdammer* 179, 221, 300, 313-318, 385, 416, 427
- De Leeuwarder Courant* 172
- De Linie* 171, 173, 417
- De Locomotief* 109, 176, 222, 334, 342, 381
- De Maasbode* 276, 383
- De Nederlander* 410, 464
- De Nieuwe Courant* 177
- De Nieuwsgier* 176, 178, 196, 383
- De Stem van Nederland* 277, 278
- De Stuw 54, 55, 263, 366
- De Tijd* 383
- De Vlam* 190
- De Vliegende Stoter* 318
- De Volkskrant* 419
- De Vrije Katheder* 190, 386, 424
- De Vrije Pers* 154, 178, 334, 335
- De Waarheid* 126, 172, 178, 179, 276-278, 332, 342, 386, 407, 409, 459, 483
- Deckers 199
- Democratische Bond 161, 163-165
- Democratische Partij 161
- Den Bosch 299
- Den Haag *passim*
- Denpasar 119, 122, 196, 262, 266, 276
- Denso 168
- departement van Binnenlands Bestuur/Binnenlandse Zaken 120, 140
- departement van Justitie 230
- Depot Speciale Troepen (DST) 86, 119, 122, 139, 141, 146, 147, 168, 175, 208, 239, 240, 248, 252-257, 261, 262, 265-268, 270-276, 279, 281, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 376, 385, 400, 401, 476
- Derde West-Javaconferentie 164
- Detik* 159
- Deventer, Conrad Theodor van 53
- Dienst der Oost-Aziatische Zaken 127
- Dienst voor Legercontacten (DLC) 177, 185, 186, 187, 274, 321, 342, 381, 414, 439, 483
- Dijkstra, L.J. 143
- Directie Verre Oosten (DIRVO) 378
- Djajadiningrat, Roswitha 16, 88
- Djambi, zie Jambi
- Djatikusuno 199
- Djoehana, Moehamad 183
- Djojodiguno, Oerip 417
- Djojopoespito, Soewarsih 59
- Djuanda Kartawidjaja 311
- Doelhadi 97, 99
- Donker, L.A. (Leen) 286
- Doorn, J.A.A. van (Jacques) 30, 31, 95, 443
- Dordrecht 419
- Drees, Willem 90, 123, 283, 287, 314, 315, 339, 354, 375, 404-406, 410, 414, 415, 420, 424, 430, 446, 460, 461, 466, 469
- Drooglever, Pieter 373
- Duduksampeyan 149
- Duitsland 254, 438, 440, 473
- Dürst Britt, H.J.J.W. 189

- Eenheidspartij 163
 Eerste Kamer 314, 407, 420, 427,
 430, 440, 441, 444, 459, 467
 Eerste Wereldoorlog 58, 59, 65, 67,
 434
 Effendi, Roestam 444
 Egypte 378
 Eindhoven 124
Elseviers Weekblad 462, 464, 467,
 468
 Emanuel, L.A. 146
 Engeland 217
 Engles, Edu 126
 Enthoven, K.L.J. (Karel) 136, 240,
 257, 278, 280-285, 291, 402-406,
 428
 Excessennota 29, 30, 95, 96, 101,
 236, 317, 355, 499

 Feldbrugge, P.Th.J. 280
 Felderhof, H.W. (Henk) 91, 109,
 110, 122, 136, 138, 139, 154, 170,
 191, 193, 194, 234, 248, 251, 252,
 261-265, 267, 268, 270, 271, 279,
 281, 283, 285, 289, 343, 345, 405,
 412, 413, 418
 Feuilletau de Bruyn, W.H.K. 458
 Fock, C.L.W. 424
 Fock, Dirk 47, 49
 Fort de Kock, zie Bukittinggi
 Francken, J.J. 224-226
 Frankrijk 421
Friesch Dagblad 277, 450
 Friesland 439
 Fürstner, Johan 458

 Galung Lombok 255, 291
 Gani, A.K. (Adnan Kapau) 120

 Ganter 101
 Garderegiment Prinses Irene 415
 Gayo 46, 49
 Geelhoed, Pieter Marinus 111
Gelora Ra'jat 193
 Gendang 148
 Geneefse Conventie 26, 198, 347,
 489
 Generale Staf 81, 104, 106, 189, 190,
 337, 370, 375, 376
 Genocide Conventie 26
 Gerbosari 476
 Gerbrandy, P.S. (Pieter) 389, 458,
 462-464, 467
 Gerretson, F.C. (Carel) 463, 464,
 467, 470
 Gestapo 219
 Gestel, P. van 173
 Gianyar 146
 Giebels, Lambert 125
 Gieben, A.H.C. 220, 230, 231
 Giso 99, 100
 Glodok 224, 227
 Glondong 304
 Godean 304, 305, 307
 Goedhart, F.J. (Frans) 128, 130, 134,
 179, 196, 218, 224, 226, 229, 232,
 233, 235, 277, 317, 318, 379, 385,
 399, 404, 407, 408, 416, 417,
 419-427, 440, 447, 461, 462,
 465, 538
 Goes van Naters, Marinus van der
 407, 413, 414, 420, 425-427
 Gombong 199
 Gondosoediknjo, R. 153
 Gondowulung 309
 Good Offices Committee, zie
 Commissie van Goede Diensten

- Gorontalo 193
 Gortzak, Henk 314, 317, 319, 354,
 407, 416, 421, 423, 460
 Götzen, Lubbertus 283, 339, 405,
 416, 456
 Goudoever, W.A. van 222, 237, 381
 Gowa 243, 258, 268, 270, 281
 Graaff, Jan de 162, 163, 166, 179, 385
 Graf, L.I. 269, 270
 Grampel, A.F. van de 340, 341, 343,
 345
 Gravemeijer, K.H.E. (Koen) 456
 Gresik 149
 Groen, P.M.H. (Petra) 31
 Groeneveld, D. 165
 Groeninx van Zoelen, F.A. 128,
 284, 351, 427, 428
 Grogol 220-222, 224-227
 Groot, Paul de 172, 403, 404, 406,
 407, 409, 420, 421, 460
 Groot-Brittannië 72, 378
 Grote Oost 79, 121, 188, 269, 271
 Gulik, W.J. van 404, 460
- Habermas, Jürgen 160
 Hahn, Albert 48
 Haken, Jan 416
 Hal, Van 107
 Hamengkubuwana IX 311
 Hamid II 446
 Hamming, A. 220
 Hanifah, Abu 202
 Hardjosentono 113
 Harer Majesteits Ongeregelde
 Troepen (HAMOT) 70
 Harinck, Christiaan 106
 Harjadi, I.M. 168-170
- Hasbi bin Salim 224
 Hatta, Mohammad 77, 100, 110, 111,
 202, 317, 372, 377, 444, 467, 468
 Hattum, W.F.C. van 161
 Have, Adriana van der 111
 Hazelhoff Roelfsema, S.E. (Erik)
 467
 Heijden, Karel van der 46
 Heineken 458
 Helfrich, C.E.L. (Conrad) 185, 376,
 458
 Hendrix, W. (Wim) 30, 31, 95
 Hermans, Hans 383
 Hervormde Kerk 168, 331, 332, 339,
 340, 349, 354 413, 414, 416, 456
 Hervormde Synode 414, 416, 456,
 457
Het Dagblad 162, 174-176, 178, 183,
 195, 216, 274, 275, 334, 342, 348
Het Inzicht 183, 189
Het Lichtspoor 384, 439
Het Nieuwsblad voor Sumatra 342
Het Parool 130, 179, 218, 229, 277,
 383, 385, 403, 407-409, 417, 427,
 461, 483
Het Vrije Volk 134, 178, 277, 332,
 407, 411, 447
 Heutsz, Jo van 45, 49-51, 433
 Heuven Goedhart, Gerrit Jan van
 427, 461
 Hilderling, H.A.C. (Herman/
 Hackie) 167, 331, 332, 334-338,
 340, 344, 345, 348, 349, 352, 354,
 415, 416, 456, 457
 Hitler, Adolf 461
 Hizbullah 377
 Hoedojo Patih, Mas 340
 Hofer. 163

- Hofland, Henk 454
Hofs, J. 199
Hofwijk, J.W. 448
Hoge Veluwe 222, 371, 446, 455
Hongarije 405
Hooff, S.M.I. van 318
Hoog Militair Gerechtshof 113,
410, 460
Hoogerechtshof 94, 422
Hoogstraten, J.E. (Dick) van 136
Hoorsterzwaag 442
Horn, Nico van 106
Horsthuis, G.J. 256, 264, 265, 271
Houten, Ch.H.J.F. van 211, 380
Hoven, Willem 120, 253, 260
Hueting, Joop 236, 488
Huizinga, Johan 58
Huysmans, G.W.M. (Gerardus)
472
- Idenburg, P.J.A. (Pieter) 121, 122,
132-134, 136, 263, 266, 378, 391
IJzereef, Willem 17, 31, 146, 247
In de Waagschaal 456
Independent 216
India 72, 378
‘Indische Commissie’ van de
Tweede Kamer 374
Indische Ondernemersbond 133
Indische Staatsregeling 65
Indo-Europeesch Verbond 163
Indonesia 190
Indonesia Merdeka 68
Inlichtingen- en Veiligheidsgroep
(IVG) 113, 168, 169, 326, 328
Interkerkelijke Omroep (IKOR) 413
Isaacs, Harold 296, 297
Iskandar 344
- Islamitische Raad 262
- Jakarta (Batavia) *passim*
Jambi 49
Jambuwer 326
Japan 184, 254, 438, 439, 441, 463
Jaquet, L.G.M. (Louis) 140, 141
Jatinegara (Meester Cornelis) 84,
399
Java *passim*
Java-oorlog 44
Jember 142, 417
Jemma, Andi 245, 246
Jeneponto 280
Joekes, Dolf 189, 404, 414, 468
Johari, Hendi 101
Jombang 96, 98, 145
Jong, J. (Jan) de 457
Jong, J.J.P. (Joop) de 379
Jong, Loe de 419, 420
Jongaya 273
Jongh van Arkel, J. de 340
Jonghe d’Ardoye, Georges-Marie-
Joseph-Hubert-Ghislain de 171
Jonkman, J.A. (Jan) 16, 55, 122, 123,
144, 185, 233, 234, 237, 263, 278,
279, 281-283, 291, 354, 373, 380,
387, 389, 391, 394, 397, 401-404,
409, 410, 422, 430, 442, 459-461,
465, 466
Joppe, Jaap 383
Juliana 211
- kabinet-Beel 373, 387, 440, 465
kabinet-Drees-van Schaik 124, 339,
404
kabinet-Gerbrandy 77
kabinet-Schermerhorn-Drees 371,

- 372, 392, 399
 Kadt, Jacques de 55, 161-162, 166,
 183, 368, 420, 461
 Kaihutu 513
 Kalijati 94
 Kalimantan 148
 Kaliurang 111
 Kalukuang 273, 278, 291
 Kampen 316
 Kampong Makassar 218
 Kanah 99, 100
 Kantoor van Inlandse Zaken 59
 Kantoor voor de Volkslectuur 68
 Karangjunti 122, 197
 Karawang 106, 110, 143, 175, 176,
 203, 410, 484
 Karta bin Animan 224
 Kartodirdjo, Oerip 349, 350, 418,
 425, 428
 Kasiman 327-329, 350
 Kateman 150
 Katholieke Volkspartij (KVP) 124,
 126, 169, 172, 361, 368, 371-373,
 379, 389, 391, 407, 414, 418, 423,
 428, 430, 447, 457, 461, 462,
 466, 467, 469
 Kawi 103, 321-326, 343, 346
 Kazemier, B.H. 286
 Kebaktian Rakjat Indonesia
 Sulawesi (KRIS) 322, 323
 Kebondalem 303
 Kedaton Pleret 297
Kedaulatan Rakjat 271, 272
 Kediri 101
 Kemmerling, F.P.E. 142, 151
 Kempeitai 148, 172, 219
 Kemperman, Jeroen 200
 Kemusuk 300, 302-306, 312
 Kepahiang 167
 Kepanjen 322, 325, 326, 340, 344,
 345
 Kernkamp, J.A. 152, 153
 Kesatuan Comando Kawi Selatan
 (KCKS) 323
 Kesper, Lodewijk 392
 Kieft, Jo van de 314
 Kiès, G.P. 376, 377
 Killlearn, Lord 388
 Kintelan 168, 170
 Kist, J.G. 121
 Klangoon 300, 302
 Klender 84, 220, 233, 513
 Koch, D.M.G. (Marcel) 55, 162,
 163, 165, 166, 178, 179
 Koejemans, Arie 407, 441, 459,
 460
 Koenders, Wim 187
 Koets, P.J. (Péjé) 55, 120-122, 126,
 130-135, 137, 142, 183, 232, 263,
 266, 313, 343, 351, 373, 378, 391,
 406, 419, 465
 Kofman, R.W. 253, 260, 267
 Kol, H.H. (Henri) van 48, 49
 Kolaka 246
 Kolff 174
 Koloniaal Instituut 443
 Komando Onder Distrik Militer
 (KODM) 294, 295, 301, 302
 Komite Nasional Indonesia Poesat
 (KNIP) 271
 Koning, Cees de 178, 273, 278
 Koningsberger, J.C. 455
 Koninklijk Nederlands-Indisch
 Leger (KNIL) *passim*
 Koninklijke Bibliotheek 66
 Koninklijke Landmacht (KL)

- passim*
- Koninklijke Luchtvaart
 Maatschappij (KLM) 460
- Koomans, L.J.H. 340, 341, 343, 351
- Korps Speciale Troepen (zie ook
 Depot Speciale Troepen) 90,
 93, 101, 102, 107-111, 126, 145, 385,
 419, 439
- Korthals, H.A. 361
- Korthals Altes, E.J. 499
- Koster, Ratio 460
- Krebet 321
- Krian 85, 91
- Kritiek en Opbouw* 55, 130, 161, 178,
 179, 420
- Krol, G.L. 253, 256, 260, 262, 267
- Krönig, H.J. 330, 331, 337
- Kruls, H.J. (Hendrik) 370, 376, 387,
 442, 458, 467
- Kuijl, J.G. 246
- Kuipers, Paul 261
- Kulo 261
- Kulon Progo 476
- Kuningan 197
- Kuta Lengat Baru 45
- Kuta Reh 45
- Kwatan 49
- Ladjer 99
- Lages, Willy 428
- Lambers, B.J. (Bernard) 139, 164,
 234, 252, 263, 264, 268, 269, 271,
 279
- Lammers, C.J. (Cor) 56
- Langen, D.R.A. (Rein) van 168-
 170, 192, 296, 299, 307, 308, 311
- Langeveld, Herman 135
- Langeveld, L. 361
- Lanting, P.A. 124, 142, 143, 323,
 340, 341
- Lapré, E.G.A. 192
- Laskar Pemberontak Rakyat
 Indonesia Sulawesi (LAPRIS) 239
- Lasmo 100
- Latuharhary, Johannes 311
- Laverman, Frits 261
- Le Cour Grandmaison, Olivier 43
- Leeuwen, P.D. van 424
- Legervoorlichtingsdienst (LVD)
 184, 185, 193
- Leiden 53, 119, 444
- Lemaire 230
- Lemaire, W.C. 384
- Lenshoek, H.C. 424
- Lieftinck, Piet 378, 387, 466
- Liempt, Ad van 383
- Lier, J.Ph.H.E. van 113, 408
- Liere, A.M. van 145
- Lijftogt, Siebe 146
- Likat 45
- Limburg Stirum, J.P. graaf van 54
- Limburgsch Dagblad* 318
- Limpach, Rémy 29, 31, 138
- Linggarjati 76, 82, 87, 89, 131, 133,
 134, 161, 186, 274, 376, 379, 380,
 388-391, 401, 402, 449, 458, 465,
 467
- Lion Cachet, Carel 141, 146, 245,
 247, 252, 254, 257, 260-262, 270,
 281, 282
- Lipan Bajeng 243, 258
- Locher-Scholten, Elsbeth 44, 54
- Logemann, Hein 345
- Logemann, Johann 55, 119, 216, 219,
 220, 223, 233, 237, 354, 366-368,
 371-373, 398, 399, 402, 412, 414,

- 415, 429, 430, 438, 455, 461
 Lombok 44, 45, 83, 192
 Londen 127, 130, 215, 364, 365, 369,
 385, 441
 Lotsy, Karel 453
 Lovink, A.H.J. (Tony) 91, 119, 127,
 128, 349-352, 416, 418, 423, 425-
 427
 Lowokwaru 329
 Lumajang 199
 Lunshof, H.A. (Henk) 462, 464,
 468, 470, 472
 Luthfi, Muchtar 269
 Luttkhuis, Bart 106
 Luwu 244, 245

 Maanen, A. van 108
 Maarseveen, J.H. (Jo) van 126, 169,
 314, 339, 352, 354, 416, 418, 420-
 427, 430, 466
 Maassen, C.C.J. 361
 Madiun 101, 146, 460
 Madura 79, 86, 88
 Magelang 178
 Maguwo 293, 314
 Majene 255
 Makale 261
Makassaarsche Courant 281
 Makassar 79, 135, 141, 146, 148, 175,
 241-245, 247, 248, 252-254, 256-
 258, 260-263, 265, 267, 269, 271-
 279, 289, 291, 401-404
 Malang 36, 72, 86, 88, 103, 107, 145,
 153, 154, 167, 209, 321, 323, 324,
 327-330, 332, 335, 340, 342, 345,
 346, 354, 413, 462, 465
 Malino 262
 Malino-conferentie 120, 191, 194

 Manado 339
 Manajéng, I Mallaq Daéng Mabéla
 Arung 51
 Mandar 257, 261, 282
 Manila 244
 Mansergh, E.C.R. 211
 Mappanyukki, Andi 242, 243, 247
 Mardjo Sir 330, 342
 Margono 98, 99
 Margono, Tiberius 168-170
 Marine Vrouwen Afdeling (MARVA)
 439
 Mariniersbrigade 96, 113, 122, 123,
 140, 213, 361, 384, 413
 Maris, A.F.L. 331, 337
 Marle, Ellen van 127
 Maros 251
 Martodipuro, S. 167, 329-331, 333,
 334, 341-348, 350-354
 Massepe, Andi Abdullah Bau 243,
 248
 Maurik, Henk van 386
 McKahin, George 248
 McMillan, Richard 236
 Medan 85, 151, 192, 195
 Meester Cornelis, zie Jatinegara
 Meijer Ranneft, J.W. 462, 463
 Meijerink, H.J.W.A. (Henk) 361,
 368, 374, 467, 468
 Meijnen, J. (Jo) 440
 Melaka 213
 Menke, H. 145
Merdeka 180, 189, 192-195, 216, 220,
 272
 Meulen, Daniël van der 133
 Mey, R.F. de 111
 Meyer, J.K. 148
 Meys 146

- Midden-Java 82, 100, 101, 137, 148,
169, 199, 297, 298, 303, 307, 308,
311
- Militaire Inlichtingen Dienst (MID)
253, 261, 262, 267, 268
- Mimbar Indonesia* 282
- Mindszenty, József 405
- ministerie van Buitenlandse Zaken
121, 127, 382
- ministerie van Economische Zaken
378
- ministerie van Financiën 378
- ministerie van Justitie 426
- ministerie van Koloniën 66
- ministerie van Onderwijs 110
- ministerie van Oorlog 370, 376,
384, 439, 451
- ministerie van Overzeese
Gebiedsdelen 90, 111, 336, 337,
349, 350, 375, 381, 404, 449
- ministerie van Voorlichting (RI)
180, 183, 189, 223
- Misan bin Doellah 224
- Mlirip 86
- Modongan 155
- Mojet, J.J. 350
- Mojokerto 29, 83, 86, 96, 98, 100,
149, 154, 155, 351
- Mojoranu 96-98, 100, 108, 154, 155,
476
- Mollohan 199
- Mook, H.J. (Huib) van 16, 53-55, 77-
79, 81, 83, 85-89, 119-125, 127, 130-
134, 136, 162-164, 175, 182-185,
196, 212, 220-223, 232-234, 236,
237, 262, 263, 266, 267, 269, 271,
272, 280-283, 291, 366-378, 382,
385, 391, 392, 398, 401-404, 406,
409, 410, 422, 446, 455, 458,
463-466, 469, 478, 479
- Moolenburgh, C. 375, 388, 390, 394
- Moor, J.A. (Jaap) de 31, 138, 213,
370
- Morriën, Joop 459
- Moskou 385, 407
- Mountbatten, Louis 213, 369
- Muda Dalam, Jusuf 277, 445, 446
- Muskita 347, 348
- Muzakkar, Kahar 240, 274
- Nadjamuddin daeng Malewa 122,
270
- Nasution, Abdul Haris 70, 240,
294, 295, 301
- Nasution, Ida 183
- Nasution, Masdulkhak 111, 317
- Nationale Inspanning
Welzijnsverzorging Nederlands-
Indië (NIWIN) 451-453
- Nederlands Instituut voor de
Publieke Opinie (NIPO) 468
- Nederlands Verbond van
Vakverenigingen (NVV) 217
- Nederlandsch-Indisch Rubberfonds
(NIRUB) 184
- Nederlandse Christelijke Radio
Vereniging (NCRV) 464
- Negla 122, 197
- Neher, Lambertus 392
- Netherlands Forces Intelligence
Service (NEFIS) 152, 184, 192,
235, 253, 267, 377, 385, 466
- Netherlands Indies Civil
Administration (NICA) 241-
244, 365, 445
- Neuman, Henk 414, 415

- Neurenberg 27, 477
 New York 216, 310, 337
Newsweek 296
 Nganjuk 101
 Ngumpakdalem 155
 Niet, Maarten de 456
 Nieuw-Guinea/West Papua 49, 291
Nieuwe Courant 164, 178, 274
Nieuwe Leidsche Courant 333
Nieuwe Rotterdamsche Courant 384
 Nieuwenhuys, Rob 55
 Nijemirdum 94
 Noegroho 189
 Nooduniversiteit 164, 182
 Nowoharjo, R. 331, 348, 349
- Odufré, Joes 422
 Oentoeng Soerapati 178
 Oort, J.J. van 224-226, 229, 232
 Oorthuys, Cas 449
 Oortmerssen, T.C.W. van 271
 Oosthoek 86
 Oost-Indonesië 119, 122, 262, 266,
 269, 270, 276, 277, 280, 284, 287
 Oost-Java 55, 75, 86, 92, 101, 107-
 109, 140, 141, 143, 145, 149, 150,
 199, 321, 323, 329, 331-334, 336, 337,
 339, 340, 346, 348, 349, 409
Op de plaats ... rust! 459
Opbouw-Pembinaan 178
 Operatie Kraai 76, 90, 93, 125, 131,
 142, 145, 151, 177, 186, 195, 199,
 200, 293, 321, 397, 418, 419, 456,
 469
 Operatie Product 76, 86-90, 117,
 119, 124, 133, 136, 142, 143, 166,
 176, 193, 194, 197, 358, 362, 364,
 391, 397, 400, 433, 461, 465, 466
- Operation Pounce 213
 Organisasi Pertahanan Rakyat
 (OPR) 294, 301
 Otte, C. 140, 145
 Oud, P.J. (Pieter) 458, 468, 470
Overijsselsch Dagblad 332
 Ozinga, Jacob 136, 165, 166, 184,
 185, 382, 385, 409, 411, 419
- Paalmerah 220, 227
 Paardekooper, J.L. 256, 284, 405,
 428
 Pabenteng, Andi 247, 280, 282
 Pacet 86
 Padaelo 251
 Padang 85, 91, 192
 Paendong, Wimpie 328
pager desa 90, 294
 Pajonga daeng Ngalle 239
 Pakisaji 413-415
 Palang Merah Indonesia (PMI) 324,
 326, 327, 355
 Palar, L.N. (Nico) 135, 200, 216,
 218-221, 223, 224, 226, 232-234,
 236, 273, 278, 310, 311, 399, 403,
 412, 444-447
 Palembang 85, 142, 192, 193
 Palmboom-divisie 457
 Palopo 84, 245, 246
 Pamoentjak, M.N.D. (Nazir) 444,
 446
 Panggang 302
 Pangkalpinang 163
 Parahyangan (Preanger) 123
 Parepare 46, 144, 146, 242, 243,
 248, 250, 255-258, 260, 261, 267-
 269, 282, 291, 402
 Partai Boeroeh Indonesia 164

- Partai Komunis Indonesia (PKI) 377, 459, 460
- Partai Nasional Indonesia (PNI) 243, 248
- Partai Pemoeda Sosialis Indonesia 164
- Partai Sosialis Indonesia 164
- Partij van de Arbeid (PvdA) 87, 128, 130, 135, 164, 165, 168, 179, 189, 234, 235, 277, 278, 286, 290, 314, 317, 365, 366, 371, 372, 376, 378, 390, 391, 404, 407, 408, 411-415, 420, 421, 427, 445-447, 449, 457, 460, 461, 466-468, 470
- Pasundan 126, 154
- Pasuruan 107, 142, 145, 154, 454
- Patampanua 246
- Pater, J.H. de 220
- Paulissen, M.H.P.J. 107
- Pawartos Ringkes* 331, 334, 348
- Pax Neerlandica 56
- Peddemors, M. 144, 146, 242, 243, 246, 402
- Pedes 300, 302, 306
- Pedir 45
- Pedoman* 194-196
- Pel, H.G.C. 340
- Peniwen 29, 36, 103, 167, 173, 209, 321-356, 361, 415, 426, 476
- Perhimpunan Indonesia (PI) 68, 190, 444-446, 460
- Perron, Eddy du 55
- Pesing 29, 36, 165, 181, 190, 208, 211-237, 280, 369, 399, 411
- Peters, A. 417
- Pijnacker Hordijk, J.M. 47
- Pinke, A.S. (Abraham) 86, 105, 123, 139
- Pinrang 267
- Plank, P. van der 256
- Plas, Charles Olke van der 55, 61, 145, 153, 331
- Poerah 99, 100
- Poeze, Harry 58, 323
- Polisi Negara 85
- Politieke Inlichtingen Dienst (PID) 58, 65
- Poll, M.J.M. (Max) van 361, 368, 372, 373, 379, 402
- Polombangkeng 239, 243, 257, 258
- Pontianak 446
- Poole, Jaap le 420
- Poortman, C. 60
- Porong 85, 86
- Pos, Mary 470
- Post, Hans 434, 447, 448
- Posthuma, Suardus 472
- Posthumus, Kees 182
- Prambanan 294
- Pringgodigdo, Abdoel Gaffar 446
- Probolinggo 143
- Progo 300, 302
- Progressieve Concentratie 164-166, 385, 411
- Progressieve Groep 162-164, 166
- Purworejo 300
- Putten 345, 407, 413
- Partij van de Vrijheid (PvdV) 458
- Raad van Indië 118, 462
- Raad van State 462, 463
- Raad voor de Zending 415
- raad voor Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk (MAK) 375, 380, 387, 388, 401

- Radio Djawa Timur 108, 181
 Radio Hilversum 216
 Radio Oranje 76, 365, 419
 Radioraad 392
Ra'jat 189, 192-194, 276
 Randwijk, H.M. (Henk) van 178,
 273, 278, 379, 445, 470
 Ranggong daeng Romo 243
 Rappang 242
 Rappang-Sidenreng 146, 261
 Ratulangie, Sam 241-243
 Rawagede 29, 94, 106, 110, 176, 198,
 409-411, 484
 Razzaq, Abdul 262
 Rees Vellinga, E.J. van 458
 Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD)
 133, 144, 162, 165, 166, 180, 182-
 185, 204, 216, 222, 274, 275, 281,
 332-334, 336, 337, 373, 381-383, 385,
 409, 411, 418, 419, 482
 Regiment Speciale Troepen 200
 Rengat 426
 Renville 76, 89, 197
 Resink, Han 164
 Reuters 180, 216
 Rewulu 301, 306
 Rhee, R.M. van 151
 Rietveld, Elizabeth 218
 Rij, C. (Kees) van 128, 284-287, 289,
 290, 351, 353, 427, 428, 473
 Rijborz, Berthold 255, 261, 268-270,
 283, 284, 286, 287, 290, 405
 Rijksbureau voor
 Oorlogsdocumentatie 419
 Rijksvoorlichtingsdienst 382
 Rijnders, P.E. 224, 226, 227
 Rijkers, Th.J. 153, 199
 Ritman J.H. (Jan) 182-184, 373, 382
 Robinson, Tjalie 17
 Rode Kruis (zie ook Palang Merah
 Indonesia) 27, 126, 161, 200, 223,
 322, 335, 347, 378, 407
 Roem, Mohammad 91, 138, 307
 Roijen, J.H. (Herman) van 91, 138,
 307
 Rombach, J.K. 286
 Rome 172, 173
 Romme, C.P.M. (Carl) 373, 379,
 391, 419, 428, 447, 462, 469
 Ronde Tafel Conferentie 91, 427,
 469, 472
 Rooij, Maarten 384
 Roosenburg, D.P. (Dirk) 216-218,
 224-227, 229, 232, 233, 235, 237,
 411
 Rooy, C.C. de 141, 145, 241
 Rost van Tonningen, M.B.
 (Marinus) 49, 50
 Rotterdam 407, 441
 Rutten, M.H.W.R. 167
 Sadiman 99
 Sadir 98
 Salam, Abdul 81
 Salatiga 112
 Salomoni 254
 Samben 304-306, 310
 Saminah 99
 Samkalden, Ivo 55, 132, 135, 530
 Sampara daeng Lili 280
 Samudro 101
 Sanders, Piet 132, 135, 407, 447, 530
 Sanderse, M. 146
 Santoso, Soerio 446
 Santoso Wirodihardjo 110, 179, 313,
 317, 419

- Santoso, Maria Ulfah 110
- Saoemoe 99
- Sarekat Islam 52
- Sassen, E.M.J.A. (Maan) 80, 124-126, 404, 405, 412-414, 418, 430, 467, 469
- Satemin 99
- Satikan 99
- Schäfer, R.J. 261
- Schagen van Leeuwen, J.J.A. (Jules) 380, 388, 389
- Schalkers, J.P. 314
- Scheers, J.F. 308, 316, 318
- Scheffer, H.J. 384, 385
- Schermerhorn, Willem 16, 85, 87, 130-132, 134, 135, 165, 182, 278, 281, 365, 369, 372-375, 379, 402, 430, 444, 446, 447, 461, 465, 530
- Schill, R.F. 107
- Schiphol 397, 408, 446, 467
- Schokker, E. 121, 137
- Schokking, W.F. (Wim) 339, 414, 416, 456, 470
- Schols, W. 142
- Schoonoord, D.C.L. (Dick) 31
- Schouten, Jan 184, 364, 371, 382, 403, 447, 455, 456, 458
- Schroevens, W.C. 124
- Sedayu 29, 36, 102, 103, 155, 208, 293-319, 475
- Sedjati, Imam 98
- Selle, Andi 248
- Semarang 76, 83, 88, 113, 169, 170, 192, 294, 303, 311, 381, 460
- Sémelin, Jacques 487
- Sengon 103, 305
- Sentolo 300, 302, 309
- Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia (SOBSI) 194
- Seram 49
- Serangan Umum 76, 297, 298
- Serpong 84
- Setyadjit Soegondo 444-446
- Siasat* 194, 196
- Sidoarjo 85
- Siliwangi Divisie 301
- Sillevis Smitt, J.H. 454-456
- Simatupang, T.B. (Tahi Bonar) 297, 309
- Simping 179
- Singgih 213
- Singh, M.B. 148
- Six, P.Th. 375, 387, 388, 390
- Sjahrir, Sutan 57, 82, 85, 164, 183, 213, 371-373, 377, 391, 444, 445, 458
- Sjarifoeddin, Amir 55, 85, 109, 120, 130, 131, 372
- Slamet, R. 324, 329, 330, 347
- Slamet, M. 161
- Slauerhoff, Jan 449
- Slomp, Frits 454
- Sluijser, Meijer 447
- Sluijter, J.W. 214, 224, 225, 228, 229
- Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) 48, 49
- Sociëteit van Jezus 173
- Soeara Pemoeda* 193
- Soebardjo, Achmad 55
- Soedarsono 446
- Soedirman (generaal) 85, 120, 215, 372, 388, 465
- Soedirman (luitenant-kolonel) 154
- Soedjatmoko 183
- Soedjono Sosro Atmaja 273

- Soegijapranata, Albertus 169-173, 354
- Soeharto 300, 302, 305
- Soekarno 56, 57, 77-79, 161, 171, 196, 201, 202, 243, 291, 365, 367, 372-374, 377, 444, 455, 459, 464, 465, 528
- Soemadipradja, Moehamad Ma'Moen 154
- Soemanto, Poedjo 330, 331, 342
- Soember* 194
- Soengkono 92, 323
- Soeparno 107
- Soepeno 29, 100, 101, 108-110, 181
- Soeratman 224, 225
- Soetjipto 154
- Soetomo 372
- Soewandi 446
- Solo 110, 200, 293, 311
- Somenggalan 306, 475
- Somer, J.M. 377
- Sonda daeng Mattajang 122, 262, 263, 269, 270, 272, 280
- Sophiaan, Manai 271
- Soppeng 168, 258
- South East Asia Command (SEAC) 79, 82, 369
- Sovjet-Unie 81, 127
- Spanje 35
- Spoor, S.H. (Simon) 80-82, 85-91, 93, 94, 104, 105, 108-110, 112-114, 121-123, 125-128, 131, 137, 138, 154, 169, 172, 180, 181, 184-186, 188, 189, 193, 198, 211, 213, 214, 217, 220, 221, 223, 231, 233, 234, 237, 251-253, 255, 264, 265, 270, 279-285, 290, 308, 313, 315, 316, 318, 319, 337-342, 369, 370, 375-377, 380, 385, 387, 388, 390, 391, 401, 402, 404, 409-414, 416-420, 422-424, 426, 429, 434, 439, 455, 460, 466, 467, 469, 481, 482
- Spoor-Dijkema, Mans 125
- Srontakan 301, 302
- Staat van Oorlog en Beleg (SOB) 79, 80, 139, 146, 156, 161, 188, 191, 195, 249, 252, 253, 266, 276, 479, 486
- Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) 457, 458
- Staatkundige Christelijke Partij 163
- Staf, C. (Kees) 287
- Stam, W.J.H. (Wim) 128, 284-287, 289, 290, 351, 353, 427, 428, 473
- Stars and Stripes* 365
- Staten-Generaal 66, 389, 404, 405, 444, 446, 459, 470
- Statius Muller, C.M. 513
- Stenger, M.F. 280
- Stikker, D.U. (Dirk) 80, 447, 470
- Stokvis, J.E. (Jo) 398, 440
- Stoler, Ann Laura 24
- Stopforth, Sir Montague 213
- Straalen, F.B. van 224, 228-231
- Straelen, W. van 167
- Strijd, Krijn 456
- Struiswijk 220
- Stuers, Victor de 49
- Stufkens, Jan 255, 260, 261, 268, 269, 283, 284, 286, 287, 290, 405
- Stutterheim, J.F. 141, 242
- Sujatno, Koempoel 41
- Sukabumi 93, 101, 126, 152-154
- Sukorejo 113
- Sukun 335, 336
- Sulawesi (zie ook Zuid-Sulawesi) 46,

- 52, 76, 146, 181, 322, 323, 484
- Sumaryamtono 155, 310
- Sumatra 49, 71, 78, 79, 85, 86, 88,
100, 136, 138, 140, 142, 143, 151,
153, 166, 197, 212, 240, 272, 274,
311, 354, 369, 370, 380, 409, 465
- Sumberpucung 324, 343
- Sumedang 154
- Sumual, Ventje 300
- Sungguminasa 256, 268
- Suppa 243, 248, 257, 261, 266, 267,
272, 279
- Surabaya 76, 83, 85, 86, 92, 107, 109,
122, 123, 145, 146, 150, 151, 153,
166, 202, 323, 330-332, 334, 337,
340, 348, 372, 384
- Suriname 263
- Sutomo Negoro 419, 420
- Suwarso, J.S. 323
- T-Brigade 168, 169, 296-299, 303,
306-308
- Tadjuddin Noor 266
- Tahya 446
- Takalar 268
- Takokak 101
- Talkah 99
- Tangerang 84, 141, 146, 181, 211, 215
- Tangerang Regiment (4e regiment
TRI) 213, 214
- Tanjung Priok 212
- Tasikmalaya 107
- Tasmina 97
- Tasrip 99
- Technische Hogeschool 182
- Tegal 122, 197
- Teitler, G. (Gerke) 31
- Telwe, R. 352
- Temayang 105, 155
- Temporaire Krijgsraad 220
- Tentara Genie Peladjar 323
- Tentara Nasional Indonesia (TNI)
passim
- Terpstra, R. 145
- The New York Times* 195
- The Times* 384, 385
- Thiel, Frans-Jozef van 169
- Thiel, R. van 169
- Thomson, A.A.J.J. 85
- Tijd en Taak* 413, 456
- Tijn, Bernard van 161, 162, 166
- Tilanus, H.W. (Hendrik) 374, 458,
470
- Tilburg 306
- Timor 49
- Tjokrosiwojo, R.M.A.A. 179
- Tobameer 143
- Todorov, Tzvetan 17
- Toer, Pramoedya Ananta 16, 196
- Tokio 27
- Tombe, F. des 375, 388
- Tosinilele, Andi Pangerang Opu 16
- Trebus, W.N. 97, 98
- Trikora 291
- Troelstra, Pieter Jelles 49
- Trouw* 354, 382, 419, 438, 447, 455,
463, 464, 467, 468
- Trowulan 98, 154
- Tubean 151
- Tubantia* 332
- Tweede Kamer 47, 49, 65, 110, 113,
123, 165, 169, 172, 179, 196, 200,
216, 218-220, 223, 224, 226, 234,
237, 273, 278, 279, 283, 287, 291,
314, 318, 339, 352, 353, 364, 367,
368, 371-374, 379, 382, 385, 391,

- 398, 399, 402-405, 407, 409, 412,
414, 416, 420-423, 425, 427, 429,
430, 440, 441, 444, 446, 454,
458, 460-462, 467
- Tweede Wereldoorlog 26, 27, 61, 62,
72, 161, 389, 423, 438, 443, 471,
477, 487
- U-Brigade 214, 223, 224, 228
- Uhlenbeck, D.F. 146, 261
- Uitzicht* 183
- Ujung Menteng 84
- Umar, Teuku 44
- Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers
451
- United Nations Commission for
Indonesia (UNCI) 111, 197, 199,
200, 311, 317, 346
- United Press 403
- Universele Verklaring van de
Rechten van de Mens 26
- Utrecht 217, 454
- Uyl, J.M. (Joop) den 461
- Vaderlandsche Club 55, 161
- Veenendaal, H.J. 146, 255, 260, 261,
264
- Veenhuizen 442
- Veenstra, J.H.W. (Ivo) 34, 55, 162,
165, 166, 190, 216-218, 224, 235,
236
- Veiligheidsraad 197, 200, 201, 337,
418, 466
- Veldhuis, A.G. 147, 148, 256, 261-
265, 267, 268, 289
- Velsen, Andries van 381, 442
- Verboeket, K.F.J. (Karel) 121, 182,
184, 185
- Vereenigde Politieke Partijen 161
- Verenigde Naties (VN) 27, 39, 55,
72, 110, 122, 151, 160, 176, 196-198,
200, 203, 204, 235, 274, 310, 311,
378, 407, 410, 444, 485
- Verenigde Staten (VS) 72, 200, 201,
213, 235, 378, 456, 473
- Vereniging Nederland-Indonesië
(VN-I) 445, 446, 448, 469, 484
- Verhoef, A. 280
- Verkuyl, Jo 173, 189, 455, 457
- Verlinden, J.F. 220
- Vermeer, E.A. (Evert) 420, 461,
462
- Vermeulen, J.B. (Jan Baptist) 240,
255, 257, 260, 261, 269, 270, 283,
284, 286, 287, 290, 405, 439
- Verploeg 98
- Verschuuren, Ben 298
- Verwey, W.T. 168, 169
- Villeneuve, C.H.V. (Carel) de 16,
121, 133, 134, 136
- Visser, H. 450
- Visser 't Hooft, W.A. (Wim) 351,
352, 456
- Volkspartij voor Vrijheid en
Democratie (VVD) 361, 458, 459,
468, 469
- Volksraad 118, 161
- Vonk, Gijsbert 394, 403, 531
- Voorlichtingsraad 383
- Vorrink, J.J. (Koos) 164, 407, 412-
414, 420, 461, 467
- Vosveld, A.V. 169, 170
- Vrande, L.W.G. van der 224, 226-
233, 235
- Vredenburg, H.F.L.K. van 16, 121,
123

- Vries, Dirk de 55
- Vries, H.J. (Henk) de 94, 121, 252, 253, 255, 260, 264, 265, 267, 269-271, 275
- Vrij Nederland* 168, 178, 190, 277, 278, 386, 412, 445, 461, 470
- Vuyk, Beb 55, 161, 164-166, 179, 183, 189, 217, 218, 220, 224, 226, 232, 234, 235, 237, 386
- w-Brigade 107
- Waal, C.J.H.R. de 120
- Waal, S. de 211, 214
- Wagenaar, Gerben 441
- Wajo 251, 258
- Wal, H. van der 220
- Walinono, Andi 258
- Wansink, P.A. 382
- Wapenbroeders* 185
- Waringa 384
- Warouw, Joop 72, 323, 346, 352
- Warta Semarang* 192
- Waspada* 196
- Wates 300
- Wates Lor 29, 96-100, 108, 154, 155, 476
- Wehrkreis* 93, 294, 300, 310
- Weijers, René 410, 414
- Welter, Ch.J.I.M. (Charles) 361, 423, 426, 458, 462, 468
- Wendelaar, Willem 420
- Wending* 456
- Wereldraad van Kerken 351, 352, 456
- Wertheim, W.F. (Wim) 161, 162, 166, 221, 446
- Wesseldijk, L.C. 145
- Wesseling, J.J. 146, 256, 516
- West-Borneo Raad 195
- Westerling, R.P.P. (Raymond) 29, 86, 94, 107, 108, 122, 139, 146, 240, 253, 255, 257, 259-261, 263-269, 271, 273, 275, 279, 283-291, 385, 401-406, 426
- West-Java 82, 88, 94, 101, 107, 110, 126, 143, 146, 154, 385, 410
- Weston 214
- Wetboek voor Strafrecht 66, 190
- Wetering, F.H. (Frits) van de 339, 353, 354, 416
- Wibawa, Ardja 325
- Widara 304
- Widjojoatmodjo, Abdulkadir 121, 123, 183
- Wijck, Carel Herman Aart van der 44
- Wijnen, Alphonse 110
- Wijnmalen, H.J. 142
- Wilgenburg, A.J. van 330
- Wilhelmina, koningin 76, 77, 136, 175, 365, 368, 376, 438, 441, 466, 467
- Wilis 101, 108
- Willekens, P.J. 172, 173
- Wilson, Woodrow 130
- Winkelman, H.G. (Henri) 458
- Wiselius, Arnoud Jan 337, 347
- Wolzak 224
- Wonosari 200, 309
- Woustra, T.G. 143
- Wujud 150
- x-Brigade 103, 330, 331, 334, 337, 342
- Young Men's Christian Association (YMCA) 451

Yogyakarta 23, 25, 29, 36, 76, 80, 87,
89, 90, 100, 102, 109-111, 119, 124,
128, 130, 131, 133, 136, 152, 155, 168-
172, 177-181, 196, 200, 201, 208,
213-215, 274, 293-319, 324, 325,
354, 373, 412, 417-419, 447, 464-
467, 469, 475, 484

Zaandam 442

Zandt, Pieter 458

Zeeland 439

Zeeuw, Francien de 439

Zeist 315

Zijlmans, G.C. 124, 140, 145, 341

Zuid-Celebes Raad 248, 262, 269,
270, 280

Zuid-Sulawesi (Zuid-Celebes) 29,
36, 46, 47, 52, 79, 82-86, 94, 106,
110, 119-123, 129, 135, 138, 139, 141,
146, 147, 167, 168, 175, 181, 201,
203, 208, 239-291, 314, 361, 376,
377, 385, 400-406, 409, 426, 428,
439, 466, 476

Zweeres, J.J. (Ko) 313-317, 416, 417

Zweers, Louis 381

Overzicht van publicaties voortgekomen uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*

Publicaties bij Amsterdam University Press

Gert Oostindie, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Azarja Harmanny, Meindert van der Kaaij, Jeroen Kemperman, Rémy Limpach, Bart Lutikhuis, Remco Raben, Peter Romijn, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart, Esther Zwinkels, *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Abdul Wahid en Yulianti (red), *Onze Revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949*

Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946*

Remco Raben en Peter Romijn, mmv Maarten van der Bent en Anne van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Bambang Purwanto, Roel Frakking, Abdul Wahid, Martijn Eickhoff, Yulianti and Ireen Hoogenboom (eds), *Revolutionary worlds. Local perspectives and dynamics during the Indonesian Independence war, 1945-1949*

Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950*

Eveline Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog / Meniti Arti. Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia*

Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954 (Bronnenpublicatie), ingeleid en bezorgd door Maarten van der Bent

Overige publicaties

Thijs Brocades Zaalberg, Bart Luttkhuis en anderen, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, Volume 135 nr.2

Thijs Brocades Zaalberg and Bart Luttkhuis (eds), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962*. Cornell University Press

Terwijl Nederland nog steeds worstelt met de vraag hoe ernstig en wijdverbreid het geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog was, is die geschiedenis overal in Indonesië terug te vinden. Monumenten en grafvelden zijn de stille getuigen van de strijd en de verhalen van de oorlog doen er nog steeds de ronde.

Remco Raben en **Peter Romijn** betogen in *Talen van geweld* dat de manier waarop in Nederland lang naar de oorlog in Indonesië is gekeken zijn oorsprong heeft in de taal en de manipulatie van informatie tijdens die oorlog. Zij onderzoeken de mentaliteit van bestuur en politiek in Indonesië en Nederland en traceren de weg die de kennis over het geweld heeft afgelegd, van de dorpen en velden in Indonesië tot aan de bureaus van bestuurders, politici en journalisten in Nederland.

Talen van geweld laat zien hoe de doofpot van het geweld in Indonesië werkte. Het verklaart waarom oorlogsmisdaden en ander grootschalig geweld tegen de Indonesische bevolking werden getolereerd, hoe het leger de informatievoorziening over de oorlog heeft kunnen domineren, hoe bestuurlijke mechanismen en mentaliteiten de verhulling in de hand hebben gewerkt, hoe Nederlandse politici wegkeken, en hoe Indonesische stemmen stelselmatig werden genegeerd.

Hoe Nederlands oorlogsgeweld in de jaren 1945-1949 werd gemeld, besproken, verzwegen, politiek geduid en gemanipuleerd.

WWW.AUP.NL

